

**DAMAT MEHMED ALİ PAŞA'NIN
HAYATI VE SİYASİ MÜCADELESİ
(1813-1868)**

Serap SUNAY

Doktora Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Ocak, 2015

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

DAMAT MEHMED ALİ PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASİ
MÜCADELESİ (1813-1868)

Hazırlayan
Serap SUNAY

Danışman
Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

AFYONKARAHİSAR 2015

Bu Tez Çalışması BAPK’ce Desteklenmiştir. Proje No: “09.FENED.12”

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Damat Mehmed Ali Pařa’nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilen eserlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/01/2015
Serap SUNAY

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

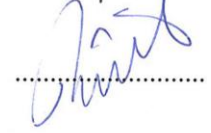
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Mustafa GÜLER

: Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

: Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

: Prof. Dr. Gülden SARIYILDIZ

İmza

Tarih Anabilim Doktora öğrencisi Serap SUNAY'ın "**Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)**" başlıklı tezi, 23.01.2015 günü saat 10:00'da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Selçuk AKÇAY
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET
DAMAT MEHMED ALİ PAŞA’NIN HAYATI VE SİYASİ MÜCADELESİ
(1813-1868)

Serap SUNAY

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

Ocak 2015

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Bu çalışmada, Âdile Sultan’ın eşi ve Osmanlı Devleti’nin son kaptan-ı deryası Mehmed Ali Paşa’nın biyografisi ele alındı. Paşa, tophane müşirliği, kaptan-ı deryalık, seraskerlik, mâbeyn-i hümâyûn müşirliği, hazine-i hassa nazırlığı, çeşitli meclislerde aza ve Kırım Savaşı’na yol açan Kutsal Yerler Meselesi’nin gündemde olduğu esnada, sadrazamlık gibi Osmanlı Devlet bürokrasisinin en üst makamlarında bulundu. Bunların yanı sıra Mehmed Ali Paşa’yı dikkat çekici bir siyasi figür haline getiren en belirgin özelliklerinden birisi de Mustafa Reşid Paşa’nın en büyük siyasi rakibi olmasıydı. *Muhafazakâr-saray* kanadın lideri olan Mehmed Ali Paşa ile *reformist* kanadın lideri Mustafa Reşid Paşa arasında yaşanan amansız rekabet, devlet mekanizması içinde hem kendi hiziplerini doğurdu hem de bu rekabetin sonuçları içte ve dışta döneme damgasını vurarak, hadiselerin gidişatına yön verdi. Bu bakımdan, Mehmed Ali Paşa’nın biyografisi bir devlet adamının özel yaşamının aktarımı olmanın ötesinde, söz konusu devrin siyasi ve toplumsal olaylarından ayrı değerlendirilemez bir bütünlük arz etmektedir. Bilhassa, Sultan Abdülmecid döneminin arka planını sunma ve aydınlatmada önemli yer tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tanzimat Devri, Damad-ı Şehriyâri Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan, Mustafa Reşid Paşa, Siyasi Mücadele.*

ABSTRACT

THE LIFE AND THE POLITICAL FIGHT OF THE SON-IN-LAW MEHMED ALİ PASHA (1813-1868)

Serap SUNAY

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

DEPARTMENT OF HISTORY

January 2015

Advisor: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

In this dissertation, the biography of Mehmed Ali Pasha who is the husband of Âdile Sultan and the last Kapudan Pasha of the Ottoman Empire was dealt with. The Pasha had been in supreme chairs of Ottoman Empire Bureaucracy as a Commander of Arsenal of Artillery, as Kapudan Pasha, as the Minister of War, as a Commander of Mâbeyn-i Hümâyûn, as a the Minister of Imperial Treasury, as a member in several councils and also as a Grand Vizier during the Holy Land Issue which caused the Crimean War. Apart from these, the most distinctive feature of Mehmed Ali Pasha making him a remarkable figure is his being the biggest political opponent of Mustafa Reşid Pasha. The cutthroat rivalry between the leading figure of Conservative-Palace wing Mehmed Ali Pasha and the leader of the reformist side Mustafa Reşid Pasha caused both the birth of its own cliques in the imperial layout and influenced the process of the incidents by marking the era both inside and outside of the Empire. In this regard, the biography of Mehmed Ali Pasha is far beyond from being a narration of the private life of a statesman, it is presented a wholeness which cannot be evaluated apart from the political and the social events of the said period. Especially, takes an important place to present and enlighten the background of Sultan Abdülmecid's reign.

Keywords: *Tanzimat Era, Son-in-law Mehmed Ali Pasha, Âdile Sultan, Mustafa Reşid Paşa, Political Fight.*

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla (3 Kasım 1839) başlayan ve oldukça önemli bir dönüm noktası olan bu süreçte, ilk akla gelen unsurlardan birisi de devre damgasını vuran devlet ricâlidir. Söz konusu dönem, Mustafa Reşid, Mehmed Emin Âli ve Keçecizade Fuad Paşalarla yükselen Bâbîâlî karşısında gücünü muhafazaya çalışan *muhafazakâr-saray* grubun amansız mücadeleleri ve bunların yol açtığı siyasi krizlerle geçmiştir. Bunlardan *reformist* kanadın lideri Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi iktidarının zirvesinde olduğu yıllarda zikre şayan bir muhalifi vardır ki o da bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve *muhafazakâr-saray* kanadın uzun bir müddet önderliğini yapan Damad-ı Şehriyâri Mehmed Ali Paşa'dır. Şüphesiz ki bir devri idrak etmek, o dönemde mühim görevlerde bulunan devlet adamlarının zihniyetini, olaylara dahlini, birbirleriyle siyasi mücadelelerini ve bunların neticelerini ortaya koyabilmekle mümkündür. Bu durum ise şiddetli siyasi mücadeleler neticesinde aksayan reformlar, Avrupalı Devletlerin artan müdahaleleri ve Osmanlı Devleti'ne soluk aldırılmayan savaşlarla oldukça zorlu geçen XIX. yüzyılın siyasi aktörlerini ziyadesiyle mühim hale getirmektedir.

Buna rağmen, devrin politikasını şekillendiren devlet adamlarını konu edinen arşive dayalı biyografi çalışmaları, son yıllarda sevindirici bir artış gösterse de, şimdilik gereken ve arzu edilen düzeyde değildir. Bu noktadan hareketle, söz konusu boşluğu bir nebze de olsa doldurabilmek amacıyla, bugüne dek müstakil herhangi bir çalışmaya konu olmayan Damat Mehmed Ali Paşa'nın biyografisini çalışma konusu olarak seçtik. Zira Mehmed Ali Paşa gibi rakibine karşı sergilediği keskin muhalefetiyle sık sık görev değişikliklerinin yaşanması ile iç ve dış politikadaki hadiselerin gidişatına yön veren bir hanedan damadının biyografisi, özel hayat olmanın ötesinde, devrin siyasi yapısını göstermesi bakımından da ayrıca bir değer taşımaktadır. Bu tezle, Osmanlı Devlet Bürokrasisi'nde kilit vazifelere getirilen ve bunlara *Damad-ı Şehriyâri* unvanını ekleyen, gelenekçi kalıplara bağlı Mehmed Ali Paşa ekseninde Tanzimat Devri hadiseleri, onun olaylara dahli, bilhassa Mustafa Reşid Paşa ile çekişmeleri ile neticeleri geniş kapsamlı bir arşiv çalışması, yerli ve yabancı gazeteler ile kaynak eserler incelenerek ortaya konmaya gayret edildi. Özetle, Mehmed Ali Paşa'nın şahsında bir devrin arka planı ortaya konulmaya

çalışıldı. Biyografi sahasının bir gereği olarak, paşanın özel hayatına dair arşiv ve arşiv dışı kaynaklardan elde edilen yeni bilgilere de yer verildi. Metodolojik olarak ise çeşitli eserlerden yapılan alıntılarda, tezde izlenen metodolojiden farklı olsa da yazarın inisiyatifine müdahale edilmedi ve metnin orjinaline sadık kalındı. Ayrıca, orijinal metinlerdeki eksiklikleri tamamlamak, yanlışlıkları düzeltmek ve çevirilerin daha anlaşılır olabilmesini sağlamak için ihtiyaç hissedilen yerlerde köşeli parantez [] kullanıldı.

Çalışma, giriş ve beş bölümden oluşmaktadır. Girişte Mehmed Ali Paşa'yı bu çalışmaya konu edinmemize neden olan ve onu devrin diğer ricâlerinden farklı kılan özellikleri ile konunun kaynaklarına yer verildi. Birinci bölümde paşanın kökeni, ailesi, eşleri, çocukları, cariyeleri, şahsiyeti, Âdile Sultan ile düğünü ve evliliği, damatlığı, hanedan damatlığının Osmanlı Devlet mekanizması içindeki yeri ve önemi, iktidarının menşei ve yönetim anlayışı ile vefatı, muhalefatı, borçlarının tespiti ve ödenmesi ile vakıfları ve hayır eserlerine değinildi. İkinci bölümde mesleki kariyerinin ilk yıllarında bulunduğu görevler, askeri ve siyasi sahadaki yükselişini sağlayan tophane-i âmire müşirliği, ilk üç kaptan-ı deryalığı ve ilk seraskerliğindeki faaliyetlerine; üçüncü bölümde ise sadaretinde öne çıkan olaylardan ilk dış borçlanmanın feshi, Sarraf Cezayirlioğlu Mıgırđıç meselesi, 1852 Karadağ Askeri Harekâtı, Rus Olağanüstü Elçisi Menşikov'un İstanbul'a gelişi ve Kırım Savaşı'na giden süreç ile Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'nın şiddetli rekabetleri ve bunun yol açtığı siyasi krizler ortaya konmaya çalışıldı. Dördüncü bölümde Kırım Savaşı'nın ilk seraskeri olan Mehmed Ali Paşa'nın savaş hazırlıkları, savaş yanlısı tutumu, softa ayaklanması, Mustafa Reşid Paşa ile amansız rekabetinin yol açtığı sürgünü, affı ve bunların neticeleri; beşinci bölümde ise Sultan Abdülmecid'in ani bir siyasi manevrayla paşayı dördüncü kez kaptan-ı deryalığa ataması neticesinde ortaya çıkan devletlerarası diplomatik kriz ve paşanın faaliyetleri, Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışı esnasında oynadığı rol ve tutumu ile kaptan-ı deryalık kurumunun yerini Bahriye Nezareti'ne bırakması ele alındı.

Bu tez, pek çok kimsenin destek ve yardımlarıyla ortaya çıktı. Yedi seneye varan uzun ve zorlu yolculuğumda, ilmî ve manevî olarak fedakârca her türlü desteği veren ve tezin müsvettelerini büyük bir sabırla okuyup, değerlendiren danışmanlarım Prof. Dr. Ahmet Yaramış ve Prof. Dr. Gülden Sarıyıldız'a; konuyu tavsiye eden,

kıymetli önerileriyle çalışmaya büyük katkısı bulunan ve Mehmed Ali Paşa'nın fotoğraflarını lütfeden hocam Prof. Dr. Ali Akyıldız'a, her zaman beni yüreklendiren ve vakıflar konusundaki engin tecrübesinden istifade ettiğim hocam Prof. Dr. Mustafa Güler'e, arşivde tesadüf ettiği belgelerden beni haberdar eden Prof. Dr. Arzu Terzi'ye, bazı konularda verdiği bilgiler ve esirgemediği desteği için Yrd. Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu'na, yine tezin bir faslını okuyup, görüş ve önerilerini sunan Doç Dr. İlhami Yurdakul'a, Fransızca tercümelerde karşılaşılan bazı müşkil durumlardan yardımlarıyla çıkmamızı sağlayan Prof. Dr. Vahdettin Engin ve Sayın Sinan Kunalp'e, bazı Fransızca evrakların temini ile bir kısmının tercümesini yapan ve bir kısmının da tercümesine vesile olan Yrd. Doç. Dr. Eyyub Şimşek ve yine bazı Fransızca vesikaların tercümesini yapan Dr. Erol Baykal'a, konuyla ilgili Ermenice eserlerden haberdar edip, tercüme etme nezaketini gösteren Sayın Silvert Malhasyan'a, bazı kaynakların temininde Dr. K. İlker Bulunur'a, tesadüf ettiği belgelerden haberdar eden Durmuş Kandıra'ya, iyi niyetli yardımları ve sağladıkları rahat çalışma ortamı için Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Deniz Tarihi Arşivi, İSAM personeline, çalışmayı destekleyen BAP'a, her zaman yanımda olan kadim dostlarım Nesrin ve Soner Güler'e, meslektaşlarım Selcen Ay ve Kadir Duru'ya, hayır dualarını eksik etmeyen annem ve kayınvalideme ve son olarak, bu zorlu süreçte her zaman içtenlikle desteğini gördüğüm, sabırlı ve bana verdiği güçle bu çalışmayı bitirmemi sağlayan can yoldaşım, vefakâr eşim, sevgili M. Ragıp Sunay'a en kalbî hislerimle teşekkür ederim. Tüm gayret ve hassasiyetimize rağmen olabilecek hataların tarafımıza ait olduğunu belirtiriz.

Serap Sunay

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
TABLolar LİSTESİ.....	xiii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DEVLET ADAMI OLARAK DAMAT MEHMED ALİ PAŞA

1. MEMLEKETİ VE AİLESİ	24
2. EŞLERİ, ÇOCUKLARI VE CARİYELERİ	29
2.1. ÂDİLE SULTAN İLE EVLENMESİ VE EVLİLİK HAYATLARI.....	39
2.1.1. Saraya Damat Seçimi.....	39
2.1.2. Sultan II. Mahmud'un Damatlık Vaadi ve Değişen Dengeler	42
2.1.3. Nişan ve Nikâh.....	45
2.1.4. Düğün	51
2.1.5. Evlilik Hayatları	56
3. ŞAHSİYETİ	58
4. İKTİDARININ MENŞEİ VE YÖNETİM ANLAYIŞI.....	69
4.1. DAMATLIĞI	69
4.2. YÖNETİM ANLAYIŞI.....	90
5. VEFATI, EMLAK VE MUHALLEFATI.....	103
5.1. VEFATI.....	103
5.2. MUHALLEFATININ YAZILMASI, BORÇLARININ TESPİTİ VE ÖDENMESİ	105
5.2.1. Varislerine İntikal Eden Alacak Davaları	109
5.3. MAL VARLIĞI.....	114
5.4. VAKIFLARI VE HAYIR ESERLERİ.....	123

İKİNCİ BÖLÜM

BEYLİKTEN PAŞALIĞA: SİYASET SAHNESİNE ÇIKIŞI VE YÜKSELİŞİ

1. MÂBEYNCİLİĞİ	131
1.1. KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA İSYANI VE NİZİP GÖREVİ	132
2. DÂR-I ŞÛRÂ-YI ASKERÎ AZALIĞI	135
3. TOPHANE-İ ÂMİRE FERİKLİĞİ	137
4. TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ	139
4.1. ATANMASI.....	139
4.2. FAALİYETLERİ.....	144
5. BİRİNCİ KAPTAN-I DERYALİĞİ	149
5.1. ATANMASI.....	149
5.2. BAHRİYE MECLİSİ'NİN KURULMASI	152
5.3. TERSANE-İ ÂMİRE GELİRLERİNİN ARTTIRILMASI İLE GEMİ İNŞA VE TAMİR FAALİYETLERİ	154
5.4. SEYAHAT-İ SENİYYE'YE İŞTİRAKİ VE DONANMAYLA AKDENİZ'E ÇIKMASI.....	162
5.5. DİĞER FAALİYETLERİ	167
5.6. AZLİ.....	168
6. İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KAPTAN-I DERYALIKLARI	169
6.1. ATANMASI.....	169
6.2. TERSANE-İ ÂMİRE GELİRLERİNİ DÜZENLEME VE GEMİ İNŞA FAALİYETLERİ	171
6.3. BAHRİYE HASTANESİ İNŞASI.....	175
6.4. BAHRİYE PERSONEL REJİMİNDE YAPILAN DÜZENLEMELER VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ	176
6.4.1. Bahriye Nizâmnâmesi'nin Hazırlanması	176
6.4.2. Bahriyeye Personel Alımında İmtihan Usulünün Uygulanması.....	177
6.4.3. Tersane-i Âmire Mutemetliği Hakkında Düzenleme.....	178
7. BİRİNCİ SERASKERLİĞİ	179
7.1. ATANMASI.....	179
7.2. SINIR İHLALLERİ VE ALINAN TEDBİRLER	181
7.3. RUSYA'NIN MEMLEKETEYN'E GİRMESİ	183
7.4. ASKERİ SAHADAKİ DÜZENLEMELER.....	185
7.4.1. Askerlerin Evlenmesinin Düzenlenmesi.....	185
7.4.2. Zabitan Askerine Okuma-Yazma Zorunluluğunun Getirilmesi	187
7.4.3. Bâb-ı Serâskerî'de Emir Çavuşları Bölüğünün Tesisi.....	187

7.5. TAMİR VE İNŞA FAALİYETLERİ	188
7.6. AZLİ	191

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİDARIN EL DEĞİŞTİRMESİ: MEHMED ALİ PAŞA'NIN SADARETİ VE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR

1. 1852 TARİHLİ İLK DIŞ BORÇLANMANIN FESHİ	193
1.1. DIŞ BORÇLANMA SERENCÂMI VE KABİNEDEKİ DEĞİŞİMLER....	193
1.2. BORÇLANMANIN FESHİYLE ORTAYA ÇIKAN FİNANSAL PROBLEMLER VE HÜKÜMETİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI	203
2. BÜYÜK HESAPLAŞMA: MEHMED ALİ PAŞA VE MUSTAFA REŞİD PAŞA ÇEKİŞMESİNİN ORTASINDA CEZAYİRLİOĞLU MIGİRDİÇ ..	214
2.1. MEHMED ALİ PAŞA'NIN REŞİD PAŞA'YI TASFİYE PLANI	214
2.2. CEZAYİRLİOĞLU MIGİRDİÇ'İN MALLARININ MÜSADERESİ VE BORÇLARININ TAHSİLİ MESELESİ	220
2.3. REŞİD PAŞA CEPHESİNDE CEZAYİRLİOĞLU MIGİRDİÇ MESELESİ	226
3. KARADAĞ ASKERİ HAREKÂTI VE MEHMED ALİ PAŞA HÜKÜMETİ	230
3.1. HAREKÂTIN ARKA PLANI: MEHMED ALİ PAŞA İLE ÖMER PAŞA'NIN İTTİFAKI	230
3.2. HAREKÂTIN NEDENLERİ	234
3.3. HAREKÂTA MUSTAFA REŞİD PAŞA'NIN MUHALEFETİ	237
3.4. MESELEYE AVRUPALI DEVLETLERİN YAKLAŞIMI	238
3.5. AVUSTURYA OLAĞANÜSTÜ ELÇİSİ LEİNİNGEN'İN İSTANBUL'A GELMESİ VE DİPLOMATİK KRİZ	242
3.6. OSMANLI DEVLETİ'NİN KARADAĞ'DAN ÇEKİLMESİ VE HAREKÂTIN SONUÇLARI.....	251
4. OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE KIRIM SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ	253
4.1. KUTSAL YERLER MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE RUS OLAĞANÜSTÜ ELÇİSİ PRENS MENŞİKOV'UN İSTANBUL'A GELİŞİ	253
4.2. RUSYA'NIN TALEPLERİ VE BÂBİÂLÎ'NİN TUTUMU.....	257
4.3. DİPLOMASİ OYUNLARI: MEHMED ALİ PAŞA'NIN SADARETTEN AZLİNİN PERDE ARKASI	277

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİZİPLER ARASI MÜCADELENİN ZİRVESİ VE KIRIM SAVAŞI

1. İKİNCİ SERASKERLİĞİNE ATANMASI VE KABİNENİN DURUMU ..	287
2. RUSYA’NIN MEMLEKETEYN’E GİRMESİ VE RUSYA’YA SAVAŞ İLANI	288
3. KIRIM SAVAŞI’NIN İLK SERASKERİ VE SAVAŞ HAZIRLIKLARI	294
4. SERASKER MEHMED ALİ PAŞA VE SOFTA AYAKLANMASI	302
4.1. FONDA KALAN SOFTALAR, ÇATIŞMA VE ÇEKİŞMENİN ZİRVESİNDE MEHMED ALİ PAŞA İLE MUSTAFA REŞİD PAŞA.....	302
4.1.1. Savaş Yanlısı Softalar Ayaklanıyor	311
4.1.2. Serasker Mehmed Ali Paşa’nın Müdahalesi ve İsyanının Bastırılması	320
5. AZLİ	326
6. MEHMED ALİ PAŞA’NIN SÜRGÜNÜ	327
7. TAHTEREVALLİ OYUNU: MEHMED ALİ PAŞA’NIN AFFI VE REŞİD PAŞA’NIN DÜŞÜŞÜ	331

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ’NİN SON KAPTAN-I DERYASI VE İKBALİNİN SONU

1. DÖRDÜNCÜ KAPTAN-I DERYALIĞI	337
1.1. ATANMASINDAKİ İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER.....	337
1.2. DİPLOMATİK KRİZ: MEHMED ALİ PAŞA’NIN ATANMASI VE LORD STRATFORD’UN MUHALEFETİ.....	341
1.2.1. Atanmasına İngiltere ve Fransa Cephesinden İlk Tepkiler ve Bâbîâlî’nin Aldığı Tedbirler	342
1.2.2. Lord Stratford’un Thouvenel’i Yanına Çekme Girişimleri ve Thouvenel Cephesinde Mehmed Ali Paşa’nın Kaptan-ı Deryalığı	349
1.2.3. Lord Stratford’un Bâbîâlî Üzerinde Baskı Kurma Çabası.....	356
1.2.4. Lord Stratford’un Sultan Abdülmecid’in Huzuruna Çıkması ve Krizin Büyümesi	357
1.2.5. Lord Stratford ile Bâbîâlî Arasındaki Diplomasi Savaşı’nın Son Perdesi ve Bâbîâlî’nin Zaferi.....	360
1.2.6. Krizin Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa Açısından Neticeleri ve İktidarın El Değiştirmesi	366
1.3. SULTAN ABDÜLMECİD’İN DAMAT PAŞALARI TASFİYESİ VE MEHMED ALİ PAŞA’NIN AZLİ.....	367

2. BEŞİNCİ KAPTAN-I DERYALIĞI	370
2.1. ATANMASI.....	370
2.2. SULTAN ABDÜLAZİZ'İN TAHTA ÇIKIŞI VE MEHMED ALİ PAŞA .	372
2.3. RIZA PAŞA'NIN AZLİ VE MEHMED ALİ PAŞA'NIN ROLÜ.....	377
2.4. MEHMED ALİ PAŞA VE ÂLİ PAŞA ARASINDAKİ GERİLİM.....	378
2.5. FAALİYETLERİ.....	379
2.5.1. Tersane-i Âmire'de Büyük Havuz İnşası.....	380
2.5.2. Diğer Faaliyetleri.....	386
2.6. AZLİ.....	390
3. ALTINCI KAPTAN-I DERYALIĞI.....	392
3.1. BİR DEVRİN KAPANIŞI: KAPTAN-I DERYALIĞIN LAĞVI VE BAHRIYE NEZARETİ'NİN KURULUŞU	392
SONUÇ.....	395
KAYNAKÇA	402
EKLER.....	435
ÖZ GEÇMİŞ.....	455

TABLÖLÄR LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1. Soyğacı	28
Tablo 2. Damat Mehmed Ali Paşa'nın Nikâh Günü Gönderdiği Nişan Takımı Ve Hediyele­rin Cinsini, Miktarını Ve Değerini Gösterir Liste	50
Tablo 3. Merhûm Kapûdân-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın müstesnâ evkâfından olup mütevelliyesi tarafından verilen senetlere göre kira miktarı ve harç bedelini gösteren bu pusuladaki mallar ve akıbetleri.....	129

KISALTMALAR DİZİNİ

A.}. d	Sadâret Defterleri
A. AMD	Sadaret Evrakı Âmedî Kalemi
A.}. AMD. d	Sadâret Amedî Kalemi Defterleri
A.DVN.	Sadaret Divan Kalemi
A. DVN. MHM	Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemi
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
a.g.t.	Adı geçen tez
a.g.y.	Adı geçen yazma
AMAE	Archives du ministère des Affaires étrangères
A. MKT.	Sadaret Mektûbî Kalemi
A.MKT. MHM.	Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme
A. MKT. MVL.	Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ
A.MKT. NZD.	Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir
A.MKT. UM.	Sadaret Mektûbî Kalemi, Umûm Vilâyât
A. TŞF.	Sadaret Teşrifat Kalemi
AYN. d.	Ayniyât Defterleri
B	Receb
bkz.	Bakınız
BEO.	Bâbîâlî Evrak Odası
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	Cemaziyelâhır
c.	Cilt

Ca	Cemaziyelevvel
C. AS.	Cevdet Askeriye
C. BLD	Cevdet Belediye
C. DH	Cevdet Dahiliye
CPT	Correspondance Politique Turquie
çev.	Çeviren
d.	Defter
DH. İD.	Dahiliye Nezareti, İdare Evrakı,
DH. İ. UM.	Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye
DH. MKT.	Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
DH. SAİD. d.	Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi
DUİT.	Dosya Usûlü İradeler
DTA.	Deniz Tarihi Arşivi
EV. d.	Evkâf Nezareti Defterleri
HAT.	Hatt-ı Hümâyûn
HH. d.	Hazine-i Hassa Defterleri
HH. İ.	Hazine-i Hassa İradeleri
HR. HMŞ. İŞO.	Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR. MKT.	Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi
HR. SFR (3)	Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Londra Sefâreti
HR. SFR (4)	Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Paris Sefâreti
HR. TO.	Hariciye Nezareti, Tercüme Odası
HSD. AFT	Ali Fuad Türkgeldi Evrakı
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
İ.DH.	İrade, Dahiliye

İ.EV	İrade, Evkâf
İ.HR.	İrade, Hariciye
İ.HUS	İrade, Husûsî
İ. MBH	İrade, Mâbeyn-i Hümâyûn
İ. MMS.	İrade Meclis-i Mahsûs
İ. MSM.	İrade Mesâil-i Mühimme
İ.MTZ. GR	İrade, Eyalet-i Mümtâze-Girid
İ. MVL	İrade, Meclis-i Vâlâ
Krş.	Karşılaştırınız
L	Şevval
M	Muharrem
MAD.d.	Maliyeden Müdevver Defterler
ML. MSF	Maliye Nezâreti Masarîfat Defterleri
ML. VRD	Maliye Nezareti Varidat Defterleri
MV.	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
N	Ramazan
nr.	numara
R	Rebiülâhır
Ra	Rebiülevvel
s.	Sayfa
S	Safer
Ş	Şaban
ŞD.	Şurâ-yı Devlet
ŞUB	Şurâ-yı Bahriye
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

TDVİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TSMA	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TY.	Türkçe Yazma
ty.	Basım tarihi yok
yy.	Yazarı yok
vd.	ve devamı, ve diğerleri
VGMA.	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vr.	Varak
Y.EE.	Yıldız Esas Evrakı
Y.MRZ. d.	Yıldız Maruzat Defteri Fihristi
Y.Mtv.	Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı
Y.PRK. AZJ.	Yıldız Perakende, Arzuhal ve Journaller
Y.PRK. AZN.	Yıldız Perakende, Adliye ve Mezâhib Nezareti Maruzatı
Y.PRK. BŞK.	Yıldız Perakende, Başkitâbet Dairesi Maruzatı
Y.PRK. DFE.	Yıldız Perakende, Defter-i Hakanî Nezareti Maruzatı
Y.PRK. HH.	Yıldız Perakende, Hazine-i Hassa Nezareti Maruzatı
Y. PRK. SH.	Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezareti Maruzatı
Z	Zilhicce
Za	Zilkade
ZB.	Zaptiye Nezareti

GİRİŞ

Sultan Abdülmecid'in saltanati, devre damgasını vuran belli başlı devlet ricâlinin amansız siyasi mücadeleleri ve bunların yol açtığı siyasi krizlerle geçti. Bu dönemde sadaret, seraskerlik, kaptan-ı deryalık ve tophane müşirliği gibi üst düzey devlet görevleri de hemen hemen aynı siyasi aktörlerin elindeydi¹. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl Osmanlı Devlet siyasetine yön veren önemli unsurlardan birisi, Osmanlı bürokrasisinin zirvesinde bulunan devlet adamlarının birbirleriyle olan mücadeleleriydi. Hizipler arasındaki ihtilaf, sık sık görev ve kabine değişikliklerine sebebiyet vermekte ve Tanzimat reformlarının uygulanmasında önemli bir engel teşkil etmekteydi. Bu durum, Tanzimat döneminin kavranmasında devrin siyasi aktörleri ve faaliyetleri hakkında malumat sahibi olmayı daha da önemli hale getirmektedir. Fakat Osmanlı tarih yazıcılığında devletin siyasetini etkileyen şahısların biyografilerinin belli kalıplar dâhilinde ve yüzeysel bir üslupla yazılması, onların şahsında devrin perde arkasını anlamayı güçleştirmektedir. Bu sahadaki mevcut boşluğun bir nebze de olsa doldurması bakımından, şahısların biyografilerini devrin siyasi atmosferi içinde ele alan çalışmalara ihtiyaç vardır. Çünkü böylesine hassas bir dönemde devletin en tepesinde bulunan ve hadiselerin gidişatına tesir eden devlet adamlarının biyografileri, onların özel hayatını aktarmanın yanı sıra, bir devrin panoramasını ortaya koymak bakımından ziyadesiyle önem taşımaktadır.

Reform sancılarıyla geçen bu dönemin siyasetini ve gelişmelerini etkileyen birden çok etken vardı. XIX. yüzyılda stratejik önemi daha da artan Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel pek çok alanda kabuk değiştirdiği, Kırım Savaşı gibi büyük bir savaşının yaşandığı bu süreçte, Avrupalı devletlerin Osmanlı payitahtına olan alakaları daha da arttı. Bilhassa, İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'daki elçilerinin, devletin iç işlerine müdahale etme konusunda birbirlerine karşı giriştikleri üstünlük mücadelesi de çeşitli siyasi krizlere sebep olmaktaydı. İçeride ise siyasi iktidarlarını korumak ve pekiştirmek için yabancı elçilerle işbirliği

---

¹ Lütfi, söz konusu tekelleşmeyi şu sözlerle özetleyip, eleştirmiştir: "...*Dâmâd Mehmed Ali Paşa yine Kapûdân oldu. Ol-vakit birkaç mesned var-idi ki, bunlar zâta mahsûs idi. Sadâret, Reşîd Paşa'da; Ser-askerlik, Rizâ Paşa'da; Kapûdânlık, Mehmed Ali Paşa'da; Tophâne, Fethi Paşa'da. Diğerleri bunların mahâllerinde devâm edemezdi...*" (Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, yay. Münir Aktepe, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984, IX, 147).

yapan devlet adamlarının varlığı, bu müdahalelerin önünü daha da açtı ve Osmanlı Devleti'nin işini zorlaştırdı.

Bu noktadan hareketle, bu tezin konusunu teşkil eden Damad-ı Şehriyâri Mehmed Ali Paşa, Sultan II. Mahmud (1808-1839), Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) olmak üzere üç padişah devrini idrak eden, özellikle Sultan Abdülmecid devrine damgasını vuran Tanzimat ricâlinin önde gelen simalarından birisidir. Fakat çeyrek asrı aşkın bir süre devletin en tepesindeki görevlerde bulunan Mehmed Ali Paşa'nın hayatı ve devlet adamlığına dair bugüne kadar yazılanlar ise maalesef tarihte işgal ettiği yer ve önemiyle orantılı değildir. Örneğin, Mehmed Ali Paşa ile yalı komşusu olduğunu ve onu yakından tanıdığını ifade eden Dahiliye Eski Nazırı Mehmed Memduh dahi, paşa hakkında birkaç satır haricinde herhangi bir malumat vermemektedir². Aslında, Mehmed Ali Paşa'nın nasıl yok sayıldığını Taner Timur'un³: "... *Günümüzde egemen olan ve daha ziyade Anglosakson yorumlara paralel olarak geliştirilmiş tarih yazımına göre ise, Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük reformcu, Mehmed Ali Paşa'nın da ismi bile unutulmuş bir hiç olduğunu ilaveye bilmem gerek var mı?*" sözleri en güzel şekilde özetlemektedir. Bu noktadan hareketle, çalışmanın temel gayesi "*bir hiç sayılan*" Tanzimat'ın önemli simalarından birisi olan Mehmed Ali Paşa ve onun devrin hadiselerine etki eden icraatlarının ortaya çıkarılmasıdır.

Mehmed Ali Paşa'yı, cazip bir çalışma konusu ve dikkate değer bir siyasi figür yapan önemli sebeplerden birisi de onun Mustafa Reşid Paşa'yla⁴ amansız rekabeti ve bunun yol açtığı siyasi krizlerdir. Zira bu basit bir rekabetten ibaret değildi. Tanzimat'ın Avrupaî kabine sistemi ve yasaların üstünlüğünü savunan bürokratik kadrosunun karşısında yer alan Mehmed Ali Paşa; yenileşme karşıtlarını etrafında toplamasıyla Mustafa Reşid Paşa'nın hayata geçirmek istediği reform

² Mehmed Memduh, *Esvâtu's-Sudûr*, İzmir 1328, s. 14.

³ Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1998, s. 224.

⁴ Mustafa Reşid Paşa'nın biyografisi için bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 348-350; Ahmed Rıfat, *Verdü'l-Hadâik*, taşbasması tarihsiz, Freiburg 1970, s. 37-39; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, V, 1384-1385; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339, s. 75-87; Mehmed Memduh, *Esvâtu's-Sudûr*, s. 9-10; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, İstanbul 1928, s. 6 vd.; Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, I, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977, s. 35-38; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005, II, 816-819; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 41-62.

girişimlerinin önünde önemli bir engeldi. Bu bakımdan, Mustafa Reşid Paşa karşısında zaman zaman iktidarını kaybetse de güçlü bir muhalefet unsuru olan Damat Mehmed Ali Paşa; yabancı matbuata dahi konu olan hiziplerin birbirlerine karşı yürüttükleri saray entrikalarının en nadide örneklerini ve bunların yol açtığı ağır siyasi neticeleri ortaya koyma ile bir dönemin panoramasını karşı cepheden sunması bakımından, benzerine az rastlanır kıymette bir örnektir. Mehmed Ali Paşa'nın bulunduğu makamların yetkilerine dayanarak, hem temsil ettiği görev hem de şahsi fikirleri doğrultusunda müdahale ettiği hadiselerle, Mustafa Reşid Paşa ile yaşadıkları amansız çekişmeleri, devlet işlerinin seyrine yön veren ve göz ardı edilemeyecek kadar mühim neticelere yol açan etkenlerdendi. Bunlardan, Mehmed Ali Paşa'nın, Osmanlı Devleti için son derece mühim sonuçlar doğuran Kırım Savaşı, Karadağ Askeri Harekâtı, ilk dış borçlanmanın feshi konularındaki tutumu ve dahli şüphesiz ki bu dönemin akışını değiştiren gelişmelerden en fazla öne çıkanlarıydı. Bu nedenle, paşanın bulunduğu görevlerindeki icraatları ve siyasi mücadelesi, devri anlamak bakımından büyük önem arz etmektedir. Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki siyasi çekişme, reformist-anti reformist kavgası olmanın yanı sıra, zaman zaman kişiselleşerek, bir erk savaşı ve neticesinde her türlü yolun mübah sayıldığı büyük bir hesaplaşma halini aldı. Onların ülke sınırlarını aşan bu mücadeleleri, İngilizler ve Fransızların Osmanlı Devleti üzerindeki çıkar çatışmaları tabanında yer bularak; meseleyi yabancı müdahalelerine açık hale getirdi. Bunun neticesinde ise Mustafa Reşid ve Mehmed Ali Paşa'nın şahsiyetleri, Avrupa matbuatında küçültücü ifade ve iddialarla tartışılır hale geldi⁵. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'ya karşı yürüttüğü şiddetli muhalefeti ve bunun devlet işlerine etkisini ortaya çıkarmak, çalışmanın bir başka gayesidir.

Mehmed Ali Paşa'yı önemli ve tetkike şayan kılan unsurlardan birisi de sarayla tesis ettiği “*sıhriyet-i seniyye*” bağı sayesinde kazandığı “*damad-ı şehriyârilik*” sıfatı ve onun şahsında bu unvanın Tanzimat Devri Osmanlı Devlet

---

⁵ Timur, *a.g e.*, s. 221. Mustafa Reşid Paşa'ya destek veren İngiliz basını ve literatürü ağız birliği etmişçesine Mehmed Ali Paşa'nın eli kanlı bir katil, hain, dolandırıcı, rüşvetçi bir suçlu olduğunu tekrarlamaktaydı (*The New York Times*, 23 Kasım 1853; Stanley Lane-Poole, *The Life Of The Right Honourable Stratford Canning*, II, London 1888, s. 408, 419-420; Harold Temperley, “The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-8”, *The English Historical Review*, Oxford University Press, 1932, XLVII/186, s. 222; Harold Temperley, *England And The Near East The Crimea*, London: Longmans, Green and Co. Ltd., 1936, s. 308; Charles Mac Farlane, *Turkey And It's Destiny*, II, London 1850, s. 164-165).

mekanizmasındaki yeri ve önemidir. Zira padişahla tesis edilen yakınlık sayesinde Osmanlı Devlet geleneğinde böylesine öne çıkan, bir anlamda siyasi ikbalin anahtarı ve teminatı olarak görülen saray damatlığı, devrin ricâlinin kendileri ya da oğullarına bu unvanı kazandırabilmek uğruna birbirleriyle yarıştıkları bir durum arz etmekteydi. Maalesef saray damatlığı ve önemi üzerine de müstakil bir çalışma mevcut değildir⁶. Bu sebeple, tezde Mehmed Ali Paşa'nın şahsında hanedana damat seçimi, damatlığın siyasi boyutu ve sağladığı avantajlar ile Osmanlı Devlet mekanizmasındaki yeri ve önemi de ortaya konulmaya çalışıldı⁷. Böylece bu çalışma, Tanzimat ricâlinden bir şahsın biyografisi olmasına ilaveten, onun nezdinde hanedan damatlığının da tasvirine imkân verdi. Zira padişahların, sultanları kendisine bağlı, güvенеbileceği ve güçlü devlet adamlarından seçtiği kimselerle evlendirme yoluyla kendisine daha da bağlı hale getirdiği hanedan damatlarından beklentileri ve onların da buna cevap vermek için takip ettikleri politikaları, devlet işlerindeki gidişata yön veren önemli vasıtalarından birisiydi.

Bu bağlamda belirtmek gerekir ki Mustafa Reşid Paşa'ya şiddetle muhalefet eden Mehmed Ali Paşa'nın çağdaşları Sultan II. Mahmud'un diğer damatları Halil Rıfat⁸, Mehmed Said⁹ ve Ahmed Fethi¹⁰ Paşalar ve onların oluşturdukları saray bloğunun Tanzimat Devri'nde yarattığı etkilerini ortaya koyan bakış açısıyla yapılmış kapsamlı çalışmalar da mevcut değildir. Yani, Tanzimat Dönemi'ni yazarken saray merkezli bu grubun ihmal edildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hâlbuki hiziplerin varlığı önemli ölçüde rakiplerinin gücüyle doğru orantılıdır.

⁶ Padişah damatları üzerinde çok az çalışma mevcuttur. Damatlık hakkında sathi birtakım bilgiler için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/713, s. 113-114; J. H. Mordtmann, "Dâmâd", *İA*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, III, 465; Kanuni Sultan Süleyman devri hanedan damatları hakkında genel birtakım bilgiler için bkz. Leslie P. Peirce, *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 87 vd. Ayrıca, Sultan Abdülmecid'in, kızı Refia Sultan ile kız kardeşleri Cemile Sultan ve Münire Sultan'a damat seçimi ve bunların siyasi temelleri için bkz. Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsrif bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 26-28.

⁷ Hanedan damatlığı ve önemi için bkz. Tezde I. Bölüm.

⁸ Halil Rıfat Paşa'nın biyografisi için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 114-123, 44b; Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1952, s. 69-70; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 580-581; Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harîta-yı Kapudânân-ı Deryâ*, İstanbul 1285, s. 212-214; Tayyar-zâde Ahmed Atâ Efendi, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293, II, 125; J. H. A. Ubcini, *1855'de Türkiye*, I, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 118-119.

⁹ Bursalı Mehmed Said Paşa'nın biyografisi için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 30-33; Atâ, *Tarih*, II, 198-202; Mehmed İzzet, *a.g.e.*, s. 218-220; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 73-74; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1456-1457; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 131-133.

¹⁰ Tanzimat devrinin önemli simalarından biri olan Ahmed Fethi Paşa'nın biyografisi için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 34-37; Atâ, *Tarih*, II, 215-218; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 129-131; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 522; Necdet Sakaoğlu, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, III, 298-299; Öztuna, *a.g.e.*, II, 825.

Üstelik bir devri tanımlarken böylesine güçlü siyasi mücadele veren taraflardan birini göz ardı etmek, devrin tasvirinin eksik, yanlı ve tek taraflı yansıtılması ve böylece bir bakıma hadiselerin tam olarak ortaya konulamaması problemiyle karşı karşıya kalınmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla, zikredilen sebeplerin de etkisiyle Tanzimat Devri boyunca hayata geçirilmek istenen reformların zikzak çizdiği bu dönemde, söz konusu duruma neden olan devlet adamlarının da reformistler kadar incelenmesi, olayların perde arkasını, reformların nasıl ve neden kesintiye uğradığını anlamak bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, söz konusu rekabetin hüküm sürdüğü yıllarda, Sultan Abdülmecid'in zaman zaman bu durumu saltanat hukuku menfaatine nasıl değerlendirdiğini anlamak bakımından da büyük bir önem arz etmektedir. Bu sebeple, devrin karakteristik özelliklerinden ayrı değerlendirmenin mümkün olamayacağı Tanzimat Devri'nde yaşayan siyasi aktörler ve icraatları, devri doğru anlayabilmek noktasında daha da önem kazanmaktadır. Şüphesiz ki devrin diğer damatlarının ve devlet adamlarının da bu tarz biyografi çalışmalarına konu edilmeleri mevcut resmin daha geniş bir perspektif kazanmasını sağlayacaktır.

Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Damat Mehmed Ali Paşa hakkında yapılmış müstakil herhangi bir çalışma mevcut değildir. Hakkında bilgi veren kısa, genel, sathi ve çoğunlukla birbirlerini tekrar eden birtakım biyografik eserler vardır. Bunlar arasında, Ahmed Rifat'ın *Verdü'l-Hadâik* ünvanlı *Hadîkatü'l-Vüzerâ* zeyli¹¹, Tayyar-zâde Ahmed Atâ¹², Mehmed Süreyya¹³, İbnülemin Mahmud Kemal İnal¹⁴, Mehmed Hafîd¹⁵, Mehmed Memduh¹⁶, Şemseddin Sâmî¹⁷, Yılmaz Öztuna¹⁸, Ahmed Lütfi¹⁹, İ. Hami Danişmend²⁰, İbrahim Alaaddin Gövsa²¹, İbrahim Hatiboğlu²² gibi yazarların kaleme aldıkları ve devlet adamlarıyla

¹¹ Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48-52. Hadîkatü'l-Vüzerâ ve zeyli hakkında bkz. Abdülkadir Özcan, "Hadîkatü'l-Vüzerâ", *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 22-23.

¹² Atâ, *Tarih*, II, 175-182.

¹³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, III, 956-957.

¹⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, I, 59-74.

¹⁵ Mehmed Hafîd, *a.g.e.*, s. 74-75.

¹⁶ Mehmed Memduh, *Esvâtu's Sudûr*, s. 14.

¹⁷ Şemseddin Sâmî, "Mehmed Ali Paşa (Damad)", *Kâmûsu'l- A'lâm*, İstanbul 1316, VI, 4217.

¹⁸ Öztuna, *a.g.e.*, II, 624-625.

¹⁹ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, yay. haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, XII, 18.

²⁰ İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, VI, 79.

²¹ İbrahim Alaaddin Gövsa, "Mehmed Ali Paşa", *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri*, haz. Sedat Simavi, İstanbul 1933-1935, III, 1037; a. mlf. "Mehmed Ali Paşa", *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, t. y., s. 245. Müellifin paşa hakkında kaleme aldığı bu kısa biyografiler, muhteva bakımından küçük farklılıklarla birbirinin çok benzeridir.

ilgili genel biyografik malumat verdikleri; paşanın resmî hayatından yani doğduğu yer ve tarihi, baba adı, meslekî kariyerindeki atanma, azil tarihlerinden öte bilgiler vermeyen, belli başlı eserler zikredilebilir. Basılı bu eserlerin dışında, Ali Fuad'ın Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde Y-713 numarada kayıtlı, müsvedde şeklindeki yazma eseri *Marûf Simâlar*'da "Damad Mehmed Ali Paşa" başlığıyla kaleme aldığı paşanın biyografisinin bazı farklılıklarla bir başka nüshası da *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Ali Fuad Türkgeldi'nin mirasçılarında satın alınan evraklar içerisinde bulunmaktadır²³. Yine paşaya "Mehmed Ali Paşa, Damâd-ı Şehriyâri" başlığıyla yer veren ve yazarı belli olmayan "*Sadrazamların Terâcim-i Ahvali*" adlı bir başka yazma eser de İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, T 9982 numarada kayıtlıdır²⁴. Ayrıca Fransız Arşivi'nde²⁵, bazı yabancı gazete²⁶ ve eserlerde²⁷ de Mehmed Ali Paşa'nın kısa biyografisine yer verilmiştir. Ancak, bunlar Mehmed Ali Paşa'nın bu dönemde oynadığı rolü ortaya koyabilecek, önemiyle mütenasip ve devrin resmini tasvir edecek nitelik ve nicelikte değildir. Ayrıca, birkaç sayfayı geçmeyen son derece kısıtlı ve görev kaydından ileri gitmeyen bu kısacık bilgiler birçok maddi hata ile doludur. Maalesef söz konusu hatalar bahsi geçen eserlerle sınırlı değildir. Bunun en tipik örneklerinden birisi de Mehmed Ali Paşa'nın vefatından yaklaşık bir ay sonra 25 Temmuz 1868/5 R 1285 tarihli *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde çıkan tercüme-i halinde tespit edilmiştir²⁸. Burada birbiri ardına yapılan fahiş hatalara rağmen, gazetenin Mehmed Ali Paşa hakkında en sıhhatli bilgileri verdiğini iddia etmesi ise bir başka garipliktir. Türk tarih yazıcılığında biyografi

²² İbrahim Hatiboğlu, "Mehmed Ali Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, II, 105.

²³ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1-12; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 38-47. Bu yazma, Selçuk Akşin Somel ve Mehmet Kalpaklı tarafından yayına hazırlanmıştır. Burada, sadece Ali Fuad'ın Marûf Simâlar'da kaleme aldığı Mehmed Ali Paşa biyografisine yer verilmiş, arşivdeki nüsha kullanılmamıştır (Ali Fuat Türkgeldi, *Maruf Simalar*, Haz. Selçuk Akşin Somel-Mehmet Kalpaklı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 131-148). İki nüsha arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Örneğin Ali Fuad, arşivdeki nüshada, Mehmed Ali Paşa'nın sadareten azli hakkında Fransa Büyükelçisi Thouvenel'e anlattıklarını aktarmışken, yazma eserinde bu malumata yer vermemiştir (Krş. BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1-12; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 38-47). Bu durum, müellifin arşivdeki nüshayı bazı ilavelerle sonradan kaleme almış olabileceğini düşündürmektedir.

²⁴ "Mehmed Ali Paşa, Damâd-ı Şehriyâri", *Sadrazamların Terâcim-i Ahvali*, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, y.y. , t.y., nr. T 9982, s. 213-214.

²⁵ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195.

²⁶ "Biographies of the Turkish Ministry", *The New York Times*, 7 Mayıs 1853 (London Times kaynaklı haber).

²⁷ Alfred Des Essarts, *Portraits biographiques et critiques des hommes de la guerre d'Orient*, Garnier frères, Paris 1855, s. 246-247; M. Destilhes, *Confidences Sur La Turquie*, deuxième edition, Paris: E. Dentu, 1855, s. 83 vd. ; M. A. Melik, *L'Orient Devant L'Occident*, Paris 1856, s. 34-40; Gustave Vapereau, *Dictionnaire universel des contemporains: Contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers, (Troisième édition)*. L. Hachette Paris 1865, s. 1221-1222; Pierre Larousse, *Grand dictionnaire universel du XIX siècle: Français, historique, géographique, mythologique, bibliographique, littéraire, artistique, scientifique, etc. , etc. , Tome Dixième*, Paris 1873, s. 1448.

²⁸ *Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807.

sahasındaki çalışmalarının azlığına ilaveten bir de buradaki bazı örneklerde olduğu gibi eser sahiplerinin genellikle bilgileri tenkid süzgecinden geçirmeden, arşiv malzemeleriyle mukayese zahmetine katlanmadan ve çoğu kez birbirlerinden aynen nakletmeleri, yanlışlıklar silsilesine sebebiyet vermektedir. Söz konusu biyografilerdeki Mehmed Ali Paşa ile ilgili yanlışlıklar bununla da sınırlı olmayıp, başka maddi hatalar da mevcuttur. Bunlardan tespit edilenler metin içinde ilgili yerlerde gösterilmiştir.

İlaveten Osmanlı tarih yazıcılığında biyografi geleneğinin arzu edilen seviyeye ulaşamamasının ve vakanüvislerin²⁹ devlet adamlarını genellikle vezaret rütbesi aldıktan sonra kaydetmeye başlamaları, onların yaşamlarının ilk evrelerine dair bilgilerin elde edilmesini güçleştirmiştir. Genelde devrin diğer ricâli için de geçerli olan bu sorun, özelde Mehmed Ali Paşa için de yaşanmıştır. Ayrıca vakanüvislerin, maddi ve güvenlik kaygılarıyla, aynı devri idrak ettikleri siyasi aktörler hakkındaki gerçek kanaatlerini ve meselelerin arka planını tam manasıyla yazamamaları, biyografilerini kaleme aldıkları ricâlin gerçek kimlik ve kişiliklerini ortaya koyamamaları gibi bir başka sakıncayı da beraberinde getirmektedir. Bu gibi zaaf lar neticesinde vakanüvislerin şahısların ve olayların perde arkasına temas etmemeleri, biyografisi çalışılan şahısla beraber göz ardı edilemeyecek, mutlak etkileşim halinde bulunduğu devrin diğer ricâli hakkında da sağlıklı ve yeterli malumat toplanmasını engellemektedir.

Özetle, hem ihmal edilme hem de nesnellik problemiyle karşı karşıya kalınan bu çalışmada, Mehmed Ali Paşa'nın biyografisini bütünsel bir şekilde inşa edebilmek için, yerli literatürün yanı sıra yabancı literatür de çalışmada ağırlıklı olarak kullanıldı. Bu bağlamda, şimdiye dek yapılan çalışmalarda ya tam manasıyla tahlil edilmeyen ya da dikkatlerden kaçan ve konumuzu birinci derecede ilgilendiren Fransa'da basılan bazı Fransızca kaynaklar da teze eklemlendi. Bu eserlerin ortak özelliği, Mehmed Ali Paşa'nın en büyük siyasi düşmanı Mustafa Reşid Paşa ile rekabeti üzerine kurgulanmış olmalarıdır. Osmanlı Kabinesi'ndeki çekişme ve çatışmaların Fransa kamuoyu vasıtasıyla Avrupa ve Osmanlı topraklarında yankı

---

²⁹ Osmanlı Devleti'nde vakanüvislik müessesesi ve başlıca vakanüvisler ile eserleri hakkında bkz. Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis", *Vekayi'nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 103-138. Ayrıca vekâyinâme-biyografi tarzında eserlerin ortaya çıkışı, biyografi çalışmalarındaki önemi ve zaaf ları için bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Kronikleri ve Biyografi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, III (1999), 83-90.

bulmasına yol açan bu eserlerin konumuz açısından en önemli yanı, bunların Osmanlı Kabinesi'ndeki iktidar mücadelelerinin bir parçası ve aracı olmasıydı. Avrupa basınına konu olan taraflar arasındaki bu rekabette Osmanlı yöneticileri, büyük paralar ödeyerek, Batılı yazarlara kaleme aldıkları eserler vasıtasıyla birbirlerine cevap veriyorlardı. İş o denli ileri boyutlara ulaşmıştı ki Avrupa'da, Osmanlı yöneticilerini kötüleyici kitaplar yazmakla tehdit ederek onlardan para sızdıran bir grup sahtekâr yazarlar dahi türemişti. Bunlardan D'Aubignose ve Barrachin gibi Fransız iktidarından bağımsız hareket eden yazarlar, Mustafa Reşid Paşa'dan bir hayli para koparmışlardı³⁰.

Bu eserlerden ilki, M. Destrilhes mahlasıyla³¹ kaleme alınan ve ilk kez 1855 tarihinde Fransa'da basılan "*Confidences Sur La Turquie*" (Türkiye Hakkında İfşaatlar)'dır³². Mehmed Ali Paşa lehine bir kamuoyu oluşturmak maksadında olan eser, hakkındaki genel kanıların aksine paşanın fanatik-gerici bir devlet adamı olmadığını, imparatorluğun çehresini değiştirmeye çalışan, bünyesinde yetenekli, zeki, namuslu kişiler barındıran gerçek reformcu partinin başı olduğunu iddia ediyordu. Buna karşın Mustafa Reşid Paşa ile ekibini sahte reformistler şeklinde lanse ediyordu³³. Ayrıca, onların Cezayirlioğlu Mıgırdiç davasında Mehmed Ali Paşa aleyhindeki iddialarını çürütüp, bunları Avrupa kamuoyuna duyurarak, paşayı Mustafa Reşid Paşa karşısında aklayıp, yüceltiyordu. Aynı sene genişletilmiş ikinci ve 1856'da da üçüncü baskısını yaparak Fransa kamuoyunda büyük ses getirdi. Fransa'da dahi eserde Mustafa Reşid Paşa'ya karşı oldukça sert bir yaklaşımın söz konusu olduğu ve kitapta yer alan bilgilerin büyük bir heyecana neden olduğu konuşulmaktaydı³⁴. Destrilhes'in Mustafa Reşid Paşa hakkında yazdıkları gerçekten

³⁰ Timur, *a.g.e.*, s. 223-224.

³¹ Vapereau, *a.g.e.*, s. 1222; Destrilhes'in eseri hakkında bir tanıtım yazısı kaleme alan Victor Langlois de yazarın aktardıklarından Doğu'yu iyi bilen birisi olduğunu söylemiş, ancak kimliği hakkında herhangi bir açıklama yapmamıştır (Victor Langlois, (*Société Orientale* genel sekreteri ve şef redaktörü) tarafından *Revue de l'orient, de l'Algérie et des colonies, Bulletin de la société orientale (de France)*'da Ocak 1856'da yazılmış, s. 1). Kemal Bulut ise doktora tezinde fahiş bir hatayla, önce Destrilhes'e ait bu kitabın, Mehmed Ali Paşa tarafından "*Destrall*" imzasıyla yazıldığını; takip eden başka bir yerde ise eseri Mehmed Ali Paşa'nın yazdığını ifade etmiştir (Kemal Bulut, *Tanzimat Döneminde Siyasi Muhalefet*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1998, s. 145, 159). Ayrıca, böylesine iddialı bir başlık taşıyan tezde, arşiv belgelerinden hiçbir surette yararlanılmaması da dikkate değerdir.

³² İlk baskısı 193 sayfa olan eser, aynı sene genişletilerek, 252 sayfa hacimle ikinci baskısını yaptı (Kırş. M. Destrilhes, *Confidences Sur La Turquie*, Paris, 1855; M. Destrilhes, *Confidences Sur La Turquie*, deuxième édition, Paris: E. Dentu, 1855).

³³ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 31.

³⁴ AMAE, Paris, Correspondance Politique Turquie (Bundan sonra CPT), nr. 322 deuxième, 29 Ekim 1855, s. 399.

de alışlageldik bilgilerin çok dışındaydı. Yazarın, Mustafa Reşid Paşa'ya atfettiği suçlamalar, onun hakkında Avrupa'da hâkim olan genel görüşle taban tabana zıttı. Zira Reşid Paşa'nın reformist olmadığı iddialarına katılmak pek mümkün değildir. Herşeye rağmen, onun Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve ardından gerçekleştirilen reform sürecine katkıları tartışılmaz bir gerçektir. Yani, Destrilhes eserinde Mustafa Reşid Paşa'ya sistematik bir şekilde saldırmıştır. Bu durum, eserin maksatlı bir şekilde kaleme alındığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Fransa matbuatı vasıtasıyla iki ayrı uçta yer alan bu isimleri karşı karşıya getirip kıyaslamak ise iki hizibin (parti) ülkeyi böldüğünü de göstermekteydi³⁵.

Bunun üzerine, Destrilhes'in kendisi hakkında yazdıklarını bir "Pamphlet"/hiciv risâlesi³⁶ kabul eden Mustafa Reşid Paşa da bu duruma sessiz kalmadı ve bir savunma kaleme aldı³⁷. Ayrıca, 1856 tarihinde de *Société Orientale* genel sekreteri ve şef redaktörü Victor Langlois tarafından Destrilhes'in eserindeki taraflılığa vurgu yapan bir eleştiri yazısı kaleme alındı³⁸. Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı Avrupa matbuatındaki rekabet akımına karşılık ise gecikmedi. Destrilhes'in yazdığı esere cevaben, Mustafa Reşid Paşa'yı savunan ve onun haklılığını ispata çalışan peş peşe iki eser kaleme alındı. Her ikisi de 1856'da Paris'te basılan eserlerden ilki, Avukat Emile Tarin tarafından yazılan ve adından da anlaşılacağı üzere direkt Destrilhes'in eserini hedef alan "Réponse Aux Confidences Sur La Turquie" yani, Türkiye Hakkındaki İfşaatlara Cevap idi³⁹. Bu eserde, Mehmed Ali-Mustafa Reşid çekişmesini konu alan yazarın, Sultan Abdülmecid'i öven bir başka eseri daha mevcuttur. Emile Tarin'in 17 Ocak 1858/7 C 1274 tarihinde Lapeyre ile

---

³⁵ Langlois, a.g.m., s. 2. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki farklı görüşlere sahip hizipler için henüz parti kavramı kullanılmamaktaydı. Ancak, Avrupalılar bu ayrımı, kanaatimizce de daha isabetli olan, "parti" adı altında yapıyorlardı.

³⁶ Thomas Xavier Bianchi, *Dictionnaire français-turc à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commercants, des navigateurs et autres voyageurs dans le Levant*, t. II, V. Dondey-Dupré, Paris 1843, s. 561. Bianchi, daha eski tarihli eserinde ise "Pamphlet" tabirini, "Risâle-i gamz u nifâk" şeklinde vermiştir (Thomas Xavier Bianchi, *Vocabulaire français-turc: à l'usage des interprètes, des commerçans, des navigateurs et autre voyageurs dans le Levant*, Éverat, imprimeur de la Société de géographie Paris, 1831, s. 557. Kaynar ise aynı tabiri, "ittihamnâme" şeklinde verir (Kaynar, a.g.e., s. 165n). Bu tabirlerden, manayı en isabetli şekilde verdiğini düşündüğümüz hiciv risalesi tercih edildi.

³⁷ Mustafa Reşid Paşa'nın savunması için bkz. Tezde I. Bölüm.

³⁸ Yazının tamamı için bkz. Langlois, a.g.m., s. 1-6.

³⁹ Emile Tarin, *Réponse Aux Confidences Sur La Turquie*, Paris: E. Dentu, 1856.

ortak yazdıkları kitaba ödül olarak verilen 20.000 kuruş değerindeki kutudan, Sultan Abdülmecid nazarında iyi bir konumda olduğu anlaşılmaktadır⁴⁰.

Diğeri ise, “*Reşit Paşa'nın yaptıklarıyla büyülenmiş, onun hayranı olan Ermeni gençlerinden birisi*”⁴¹ Fransız asıllı Ermeni Mimar Agop Melik'in “*L'Orient Devant L'Occident*” (Batı Karşısında Doğu) adlı eseridir. Yapılan çalışmalarda, bugüne dek dikkatlerden kaçan ve Destrilhes'e çok sert bir üslupla cevap veren eserin kaleme alınış amacı ise Avrupa kamuoyunda Mustafa Reşid Paşa ve reformlarla ilgili yanlış anlaşılmalara önlemektir. Bununla birlikte, Sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç davasına geniş yer ayıran yazar, sarrafı da Avrupa kamuoyu önünde aklamaya çalışmıştır. Eserinde, Türkiye'yi anlattığı bölümde 1848-1850 ve 1853-1856 arasında İstanbul'da mimar olarak bulunurken Türk reformlarına ve devlet adamları arasında süren rekabete geniş yer veren A. Melik; Mehmed Ali Paşa'dan büyük bir nefretle bahsederken, Mustafa Reşid Paşa'yı ise abartılı bir şekilde övmektedir. Bu düsturla yola çıkan Melik, Destrilhes'in Mehmed Ali Paşa'nın asıl reformist olduğu iddialarına “*bütün reformların önündeki bir setti*”⁴² sözleriyle cevap vermiştir. Bu açıdan, A. Melik ve ilişkileri hakkında kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. Mustafa Reşid Paşa Paris sefaretinde iken orada mimarlık eğitimi gören Melik, Mustafa Reşid Paşa'nın sempatisi ve himayesini kazanan Ermeni gençlerden birisiydi. 1848 ihtilalinde patlayan Romen devrimini bastırmak için Türk ordularının Bükreş'te olduğu dönemde Melik, Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiyesi ve referansı ile, görevli olarak Bükreş'e gitti ve burada çeşitli temaslarda bulundu⁴³. Agop Melik'in bir başka önemli özelliği de Mehmed Ali Paşa'nın

⁴⁰ BOA, İ. HR, 151/8012, 17 Ocak 1858/1 C 1274; BOA, HR. MKT, 224/70, 23 Ocak 1858/7 C 1271. Bu kitap, Emile Tarin ve Hippolyte Lapeyre tarafından kaleme alınan ve 1857 tarihinde Paris'te basılan “*Sultan Abdülmedjid*” adlı eserdir. Kemal Ergezen tarafından 2011 yılında “*İlklerin Padişahı Sultan Abdülmecit*” adıyla çevrilmiştir. (Emile Tarin, *İlklerin Padişahı Sultan Abdülmecit*, çev. Kemal Ergezen, Parşömen Yayınları, İstanbul 2011).

⁴¹ H.C.Siruni, *Bolis Yev ir Teri (İstanbul ve Rolü) (1800-1900)*, Beyrut 1969, II, 207. Ermenice kaleme aldığı eserinde, A. Melik ile eseri hakkında önemli bilgiler veren Siruni'nin esas adı Hagop Cololyan'dır. 1890 Adapazarı doğumludur. İstanbul Hukuk Fakültesi mezunudur. 1908-1914'te İstanbul Ermeni basın hayatında başyazarlıklar yaptı. Ayrıca, Romanya Şarkiyat Cemiyeti'nin kurucularından ve onur üyelerinden birisiydi. Tarihçi Nicolae Jorga ile sıkı bağları olan Cocolyan'ın onunla beraber yaptıkları çalışma 1972'de Ermenistan'da Katolikosluk matbaasından yayınlandı. 1922'de siyasi sebeplerle İstanbul'dan ayrılarak Bükreş'te yaşamaya başladı. 1944'te Sibirya'ya sürgün edildi ve 1973'te Bükreş'te öldü (H.C.Siruni, *Bolis Yev ir Teri (İstanbul ve Rolü)*, Beyrut 1987, III, VII-VIII).

⁴² Melik, *a.g.e.*, s. 38.

⁴³ Siruni, *a.g.e.*, II, 207-208. Bu konuyla ilgili Melik'in evrakında, Mustafa Reşid Paşa tarafından Eflak Prensi George Bibescu'ya yazılan 21 Kasım 1844 tarihli şu referans mektubu, ikilinin ne denli yakın olduklarını da ispatlamaktadır: “*Zatı şahaneleri, yazıyı getiren Melik doğuş itibarıyla sizin ülkenizdendir. Uzun süredir Paris'te mimarlık tahsilini sürdürmektedir. Terakkisi vesilesiyle tüm profesörlerin takdirini kazanmıştır. Ve onun becerisi ile yakından ilgilenirler. Mr. Ştir Bey bu gencin özelliklerini takdir ederek devlet hizmetinde kullanmak üzere*

sadaretinde adeta yok ettiği, Mustafa Reşid Paşa'nın sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in Yeniköy'de yaptırdığı ve günümüzde Avusturya Başkonsolosluğu olarak kullanılan dillere destan yalısının mimarı olmasıydı⁴⁴. Kısacası, Melik sıradan bir mimar olmanın ötesinde, devrin önde gelen ricâli ve cematının en zengin sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile son derece yakın ilişkiler tesis etmeyi başaran dikkate değer bir figürdü. Bu ilişki ağı göz önünde bulundurulduğunda Siruni'nin, Agop Melik'in eseri hakkında söylediği şu sözler bu eserin de yanlı ve maksatlı bir şekilde kaleme alındığını açıkça göstermektedir⁴⁵: “...*Tüm bunlar dikkate alındığında Agop Melik'in eserinde Reşid Paşa'dan çok samimi şekilde ve taraflı bahsetmesi normaldir. Melik'in kendi arşivinde yazdığı kitapta el yazısıyla yapmış olduğu düzeltmelerinde Mustafa Reşid'in üzerine titrediği anlaşılmaktadır*”. Melik'in eserinde objektifliğe gölge düşüren ve dikkati çeken bir başka husus, her fırsatta ağır bir şekilde eleştirdiği Destrilhes'i, ilmi ölçütler dışında, hakarete vardırıan ifadelerle aşağılamasıdır. Destrilhes'i cahil ve taraflı olmakla itham eden Melik, maalesef ki yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı kendisi de tarafsız değildi. Bu sebeple, konumuzu yakından ilgilendiren bu ilişkiler ve Mehmed Ali Paşa hakkındaki bu yanlı bakış açısının yansıması neticesinde ortaya atılan iddialar, son derece dikkatli bir şekilde değerlendirme zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir.

Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere, maksatlı bir şekilde kaleme alınarak kendi taraflarını oluşturan bu eserlerin en büyük problemi nesnelliktir. Dolayısıyla, çalışma esnasında karşılaşılan zorluklardan birisi de Fransa'da basılan bu eserlerin tespiti, temini, tercümesi ve verdikleri bilgilerin sıhhati noktasında yoğunlaştı. Söz konusu zaaflarına rağmen bu eserler, Türk kültür ve literatüründe eksik olan biyografi yazıcılığı ve hatırat türündeki boşluğu Avrupalıların gözünden sunmaları;

Bükreş'e davet etti. Ştir Bey'in olmaması genç Melik'in layık olduğu korumadan mahrum etmesin diye bunu yazmayı gerekli gördüm. Bu vesile ile ona gerekli ihtimamı göstermenizi rica ederim” Siruni, *a.g.e.*, II, 208-209. Paris'te eğitim alan ve 1842-1848 yılları arasında iktidarda bulunan Eflak Prensi George Bibescu hakkında bkz. Barbara Jelaviç, *History of the Balkans*, London vd.: Cambridge Üniversite Press, 1983, I, 270-272.

⁴⁴ Siruni, *a.g.e.*, II, 214, 216; BOA, A.MKT.NZD, 72/49, 13 Şubat 1853/4 Ca 1269; BOA, AYN. d., nr. 720 s. 15, 25 Mart 1853/14 C 1269; BOA, A.MKT. MVL, 69/56, 7 Aralık 1854/16 Ra 1271; BOA, A.MKT. UM, 202/7, 19 Temmuz 1855/4 Za 1271; BOA, A.MKT. NZD, 105/21, 16 Aralık 1853/15 Ra 1270; BOA, A.MKT. NZD, 75/37, 26 Mart 1853/15 C 1269. Sultan II. Abdülhamid, 28 Eylül 1882 tarihli fermanla bu bina ve arsası ile birlikte Yeniköy'deki araziye, İmparator I. Franz Josef'e Avusturya Büyükelçiliği olarak hediye etti (Serap Sunay, “Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç Amira ve Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Şevki Nezihî Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 278).

⁴⁵ Siruni, *a.g.e.*, II, 209-210.

arşiv belgelerinde rastlamanın zor olduğu Tanzimat Devri Osmanlı ricâlinin birbirleriyle olan ilişkileri ile bunların iç ve dış politikadaki yansımalarını göz önüne sermeleri bakımından oldukça değerlidirler ve bu anlamda çalışmaya önemli katkı sağladılar. Bu bakımdan, devrin diğer kaynakları ve arşiv belgeleriyle mukayeseli bir biçimde kullanılması koşuluyla, söz konusu eserlerin Türkçe'ye kazandırılması, dönemin hadiselerini yorumlamaya ve Avrupalıların meselelere bakış açısını yansıtması bakımından literatüre kayda değer katkılar sağlayacaktır.

Çalışma açısından son derece güvenilir bilgilerin edinildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile devrin yerli gazetelerinde dahi Mehmed Ali Paşa'yı tespit konusunda bazı güçlüklerle karşılaşıldı. Örneğin, Mehmed Ali Paşa, aynı defterde dahi bazen sadece "*Tophâne-i Âmire Ferîki Ali Paşa*" bazen de sadece "*Tophâne-i Âmire Ferîki Mehmed Paşa*" şeklinde yazılıdır⁴⁶. Aynı şekilde kendisine, padişah tarafından hediye edilen pırlantalı bir kabza seyfin bedelinin gösterildiği defterde de "*Tophâne-i Âmire Ferîki Ali Paşa*" olarak geçmektedir⁴⁷. Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptan-ı deryalığından azlini duyuran iradenin yanı sıra, devletin resmi yayın organı olan *Takvîm-i Vekâyi* ve devrin özel gazetesi *Cerîde-i Havâdis*'te de yalnızca "*Ali Paşa*" olarak kaydedilmiştir⁴⁸. İkinci kez kaptan-ı deryalığa atanması ilanında da yine "*Ali Paşa*" şeklinde verilmiştir⁴⁹. Sadrazam olduktan sonra bazı kişisel özellikleri hakkında bilgi verilen *The New York Times* gazetesinde de sadece "*Mehemet Pasha*" şeklinde yazılıdır⁵⁰. Söz konusu problemler, paşanın görev kaydı takip ve tespit edilerek giderilmiştir.

Yukarıda izah edilenlere benzer bir başka güçlük de şeriyeye sicillerinde karşılaşıldı. Çeşitli sicillerde yaptığımız taramalarda, paşanın vefat tarihine yakın tarihlerde kendisinden "*Sadrazam-ı Esbâk Mehmed Ali Paşa*"⁵¹; daha geç tarihli sicillerin bazılarında ise "*Kapudân-ı Derya Esbâk Merhûm Mehmed Ali Paşa*"⁵²,

⁴⁶ Krş. BOA, A.}. d, nr. 365, s. 152; s. 164.

⁴⁷ TSMA. d, nr. 2112. 0001, vr. 3b, 23 Şubat 1841/1 M 1257.

⁴⁸ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 344, 24 Temmuz 1847/10 § 1263; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 343, 27 Temmuz 1847/13 § 1263; BOA, İ.DH, 151/7863, 20 Temmuz 1847/6 § 1263; BOA, İ.DH, 152/7869, lef 2, 23 Temmuz 1847/9 § 1263. Aynı belgenin Mehmed Ali Paşa'nın kendisine tahsis edilen maaşa teşekkürünü havi diğer leffinde ise "Mehmed Ali" imzalı bir tezkire mevcuttur (BOA, İ.DH, 152/7869, lef 1, 23 Temmuz 1847/9 § 1263).

⁴⁹ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 375, 29 Nisan 1848/25 Ca 1264.

⁵⁰ *The New York Times*, 22 Kasım 1852.

⁵¹ Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1809, vr. 65a, 74a; nr. 1823, vr. 8a, 21b-22a.

⁵² Beşiktaş Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 180, vr. 3b-5a; Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1947, s. 1; Üsküdar Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 778, s. 147; Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 757, s. 1; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24; nr. 637, s. 1. Paşadan kaptan-ı derya şeklinde

bazılarında da sadece “*Merhûm Mehmed Ali Paşa*”⁵³ şeklinde bahsedilmektedir. Bu durum, sicillerde paşa ile ilgili bilgiler takip edilirken, görev kaydının yanı sıra kişisel ve ailevi ile bilgilerine de dikkat edilmesi zorunluluğunu meydana çıkarmıştır. Ancak, ailevi bilgiler noktasında da bazı standart sorunları bulunmaktadır.

Arşiv belgeleriyle ilgili belirtilmesi gereken bir başka nokta ise bazen bizzat belgenin dahi yanıltıcı unsurlar içerebildiğidir. Örneğin, ekte verilen ve Mehmed Ali Paşa'nın kızı Hatice Hanım'ın, padişaha takdim ettiği bir arzuhalde Âdile Sultan'dan “*Validem Merhûme Âdile Sultan*” şeklinde bahsetmesi bu cümledendir⁵⁴. Hatice Hanım'ın, sultandan bu şekilde bahsetmesi yanıltıcı olmamalıdır. Zira Hatice Hanım, aslında Mehmed Ali Paşa'nın diğer eşi Nevkevser Hanım'ın kızıdır⁵⁵. Kendisi, verdiği arzuhalin etkili olması için bu yola başvurmuş olmalıdır. Bu fikri kuvvetlendiren bir başka emare de tesadüf ettiğimiz diğer arzuhallerinden farklı olarak burada imzasını “*Esbâk Kapudân-ı Derya Merhûm Mehmed Ali Paşa'nın kerîmesi câriyeleri Hadice*”⁵⁶ şeklinde atmasıdır.

Burada hepsine yer vermenin mümkün olmadığı yukarıda değinilen seçme örneklerden de anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa hakkındaki mevcut biyografik bilgiler, kaynakların yetersizliği, özensizliği, yüzeyselliği, taraflılığı ve hatalarla dolu olması gibi birtakım sorunlar yumağı şeklindedir. Ayrıca bu eserlerde, Mehmed Ali Paşa'nın yaşamının ilk evreleri, eğitimi, dünya görüşü, bulunduğu makamlarda devlet işlerine sunduğu katkılar ya da zaafı hakkında yeterli bilgiler olmadığından, bunlardan istifadeyle paşanın gayri resmi hayatına dair ayrıntıları meydana çıkarmak ve biyografisini inşa etmede de bir hayli güçlüklerle karşılaşıldı. Aslında, Feridun Emecen'in “*Tarihî şahsiyetlerin biyografileri, kolay gibi görünen ama aslında zorluklarla dolu bir araştırma sahası olarak dikkati çekmektedir...*” tespiti, meseleyi en yalın ve isabetli şekliyle özetlemektedir. Zira tarih disiplininde son derece önemli bir yer tutan bu tarz çalışmalar, kendi içerisinde çeşitli tuzaklarla doludur. Bunlardan ilki, araştırmacının kendisinden yüzyıllar önce yaşamış bir şahsiyetin idrak ettiği devri, kendi yaşadığı dönemin değer yargılarından soyutlayarak, tarih disiplininin en

---

bahseden sicillerin diğerlerine nispeten çoğunlukta olması, onun daha ziyade altı kez getirildiği bu makamla anıldığını düşündürmektedir.

⁵³ Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 748, s. 14; nr. 785, s. 64; nr. 795, s. 28.

⁵⁴ BOA, Y. PRK. AZJ, 38/12, 10 Mart 1899/27 L 1316.

⁵⁵ Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24- 25.

⁵⁶ BOA, Y. PRK. AZJ, 38/12, 10 Mart 1899/27 L 1316.

önemli kaidelerinden birisi olan, o dönemin koşullarına göre değerlendirebilmesidir. Bir diğeri ise başvuru kaynaklarla ilgilidir. Yukarıda örnekleriyle izah edildiği üzere, başvuru kaynaklar dahi bazı durumlarda bizzat araştırmacıyı yanıltıcı bilgiler içerebilmektedirler⁵⁷. Bunlardan bazıları sehven yapılmış hatalar iken bazıları ise kasıtlı ve olayları saptırma ya da gizleme niyetiyle kaleme alınmışlardır. Buraya kadar izah edilen söz konusu durum ise literatürde övgü ve ve çoğunlukla da yergi edebiyatı arasına sıkışan Mehmed Ali Paşa'nın biyografisini çıkarmayı daha da güç bir hale getirmiştir. İlaveten, Osmanlı tarih yazıcılığında hatırat kültürünün gelişmemesi, devrinde ya da sonrasında yazılan biyografilerin doyurucu olmamasının yanında büyük oranda birbirinin tekrarı olması, Mehmed Ali Paşa'ya ait bir aile evrakına ulaşamaması, arşiv belgelerinin biyografi çalışmaları bakımından aşağıda izah edilen bazı zaafı, yapılacak çalışmada olayların ya da kişinin gölgesinde kalma gibi Türk monografi çalışmalarındaki rutin müşküllerin yanında bir de konumuza özel başka birtakım zorluklara yol açmıştır.

Biyografi bekleyen zorluklardan birisi de uzun yıllar boyunca üzerinde çalıştığı tarihi karakter ile arasına koyacağı mesafe ve nesnellik duvarını ayarlayabilmektir. Elde edilen verileri mukayeseli bir biçimde ve aynı mesafede değerlendirebilmek, çalışmanın sıhhati ve çalışılan kişinin şahsiyetini doğru, isabetli bir şekilde ortaya koyabilmek için azami dikkat gerektiren hususlardan bir diğeri. Ayrıca, çalışmadaki en önemli sorunlardan birisi de belgelerin ve literatürün aktardığı olaylar içinde Mehmed Ali Paşa'yı kaybetme ya da onu öne çıkararak, olayları geri planda bırakma tehlikesidir. Bu sebeple, paşanın olaylara dahlinin ortaya çıkarılabilmesi için sadareti ve görev yaptığı dönemlere ait arşiv belgelerinden başta iradeler olmak üzere, pek çok tasnif taranmıştır. Ayrıca, söz konusu problemlerin üstesinden gelebilmek için, elde edilen belgelerdeki satır aralarının da çok iyi bir şekilde okunması gerekmiştir. Biyograf için son derece kritik bu problemleri aşmanın temel yolu ise arşiv ve arşiv dışı malzemenin çeşitliliğini sağlamak, kaynakları objektif bir şekilde değerlendirmek ile bunların mukayeseli ve birbirini tamamlayıcı olarak kullanmaktan geçmektedir. Sonuç olarak, bu şartları

---

⁵⁷ Feridun M. Emecen, "İki Osmanlı Ricalinin Resmî Hayatlarının Kaynaklarına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, (1997), s. 91-92. Ayrıca, Türk tarihçiliğinde biyografi inşasının zorlukları hakkında bkz. İlber Ortaylı, "Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı", *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s. 131-142.

yerine getirmek ve buna bir de biyografi çalışmalarının doğasından kaynaklanan zorlukların eklenmesi, bu sahadaki diğer çalışmalar gibi, uzun ve zahmetli bir çalışmayı gerektirmiştir.

Netice itibariyle, burada belli başlılarından, metin içinde ise konuyla ilgili tespit edebildiğimiz eserlerin nitelik-nicelik bakımından yetersizliği, hataları ve bahsedilen diğer zaafiyetleri sebebiyle Mehmed Ali Paşa'yı incelerken onu ve devrini nesnel bir şekilde ortaya koyabilmek için başvurulmuş temel kaynaklardan ilki Başbakanlık Osmanlı Arşivi oldu. Çalışma için zengin ve nitelikli evraklar içeren Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra, Fransız Arşivi, Deniz Tarihi Arşivi, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve Şerhiyye Sicilleri'nden yararlandı. Söz konusu arşivlerin yanı sıra, yazma ve basma eserler, Mehmed Ali Paşa lehinde ve aleyhinde kaleme alınan yabancı eserler ile devrin yerli ve yabancı gazetelerinden elde edilen bilgilerle, zengin bir literatür elde edildi. Bu sayede, paşanın askeri, siyasi pek çok faaliyetleri, dünya görüşü, olaylar karşısındaki tepkileri ve dahli, muhiti, nüfuzu gibi devlet adamlığı ve kişisel özellikleriyle birlikte özel yaşamı ortaya konmaya çalışıldı. Böylece, biyografi çalışmalarına özgü karşılaşılan sorunlardan, çalışılan kişinin sadece resmi hayatın ortaya konması ya da şahsı muhitiyle değerlendirme problemleri de aşularak, Mehmed Ali Paşa'nın icraatlarına yön veren kişisel özellikleri ve damatlığı gibi diğer unsurlar da meydana çıkarılabildi.

1. ARŞİVLER

1.1. TÜRK ARŞİVLERİ

Mehmed Ali Paşa'nın mesleki kariyerindeki icraatları ile Âdile Sultan düğünü, ailesi, borçlarının ödenmesi gibi hem resmi hem özel hayatına dair mevzuları takip edebilmek için kullanılan vesikalar; çalışmanın bibliyografyasından da anlaşılacağı gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki pek çok tasnif taranarak elde edildi. Bu bağlamda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bilhassa paşanın resmi hayatını ortaya koymada başvurulmuş ve çalışma açısından son derece önemli, temel bilgiler veren belge grubu irâdeler oldu. Mehmed Ali Paşa'nın kariyerinin ilk yıllarından, vefatından birkaç sene sonrasına yani, 1839-1870 seneleri arasında tarama yapılan bu tasnifte: Dâhiliye, Evkâf, Hariciye, Meclis-i Vâlâ, Meclis-i

Mahsûs, Mesâil-i Mühimme, Eyalet-i Mümtâze-Girid, Hazîne-i Hassa Nezâreti, Mâbeyn-i Hümâyûn ve Dosya Usûlü iradelerinden yararlanıldı. Bilhassa Dahiliye ve Hariciye iradeleri, Mehmed Ali Paşa'nın mesleki kariyeri ve icraatlarını büyük ölçüde açığa kavuşturan temel kaynaklardır. Ayrıca, ilki sayesinde paşanın hangi tarihte hangi vazifede bulunduğu ya da azledildiğini güvenilir bir şekilde tespit etmek mümkün olmuştur. Böylece, paşanın literatürde pek çok yanlışlıklarla dolu görev kaydını yeniden ortaya çıkarma ve tashih etme imkânı elde edildi. Mesâil-i Mühimme iradeleri ise Dahiliye iradeleriyle birlikte, bilhassa paşanın tophane müşirliği ve ilk kaptanlıklarındaki icraatlarına ulaşmada temel kaynaklardan oldu. İradelere ilaveten geniş bir belge koleksiyonundan yararlanıldı.

Yukarıda zikredilen belgeler dışında, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Ayniyât, Buyruldu, Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi, Evkâf, Hazîne-i Hassa, Maliyeden Müdevver, Mühimme, Maliye Nezâreti Masarîfat, Maliye Nezâreti Varidat, Sadâret, Sadâret Amedî Kalemî gibi defter serilerinden istifade edildi. Bunlardan bilhassa Sadâret ve Ayniyât Defterleri, çalışmaya önemli katkılar sağladı. Örneğin, ilkinde ait 1835-1843/1251-1259 tarihli "*Teşrifât-ı Hümâyûn*" defteri⁵⁸, arşivdeki diğer tasniflerden ve literatürden ulaşmanın mümkün olmadığı, paşanın mesleki kariyerinin ilk yıllarına ve mabeynciliği esnasında katıldığı merasimlere dair yeni bilgiler elde edinmemizi sağladı. Bir diğeri ise XIX. yüzyılın en görkemli törenlerinden birisi olan Mehmed Ali Paşa ile Âdile Sultan'ın düğünlerini en ince ayrıntısına kadar aktaran, "*Sûr-ı Hümâyûn*" defteridir⁵⁹. Söz konusu düğüne bazı kaynaklarda değinilmesine rağmen; bunlar ayrıntıdan uzak, yüzeysel, birbirinin tekrarı ve sadece genel bilgiler veren mahiyettedir⁶⁰. Bu nedenle,

⁵⁸ BOA, Sadâret Defterleri A. }. d., nr. 365.

⁵⁹ BOA, Sadâret Defterleri A. }. d., nr. 366, vr. 20b-49a. Filiz Karaca, sehven Âdile Sultan'ın düğününün 20b-27b varakları arasında olduğunu belirtse de bu bilgi doğru değildir. Krş. BOA, A.}. d., nr. 366, vr. 20b-49a; Filiz Karaca, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 78n. Ayrıca, bu defterde Sultan II. Mahmud'un diğer kızları Mihrimah ve Atiyye Sultanların düğünleri ile Şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz'in sünnetleriyle bazı sultan, hanımsultanların düğünleri ile şehzadelerin sünnetlerine dair bazı kayıtlara da yer verilmiştir.

⁶⁰ Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın düğünleri için bkz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, I, 32; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 136; Elif Naci, *Türk Sarayında Müstesna Bir Prenses Âdile Sultan*, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul (1 Kasım 1965), II/10, s. 29-31; Âdile Konrapa, *Âdile Sultan ve Şahsiyeti*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1946, s. 2 vd.; Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Mezuniyet Tezi, nr. 3718, İstanbul 1950, s. 1; Adnan Giz, "İkinci Mahmud'un Kızları II", *Tarih Dünyası*, İstanbul (15 Ağustos 1950), sy. 9, s. 369; Ferdâ Mazak, *Âdile Sultan Hayatı, Vakıfları ve Hayratı*, Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, İstanbul 2000, s. 23 vd.; Ferdâ Mazak, *Âdile Sultan'ın Üsküdar'da Yaşadığı Mekânlar, Vakıfları ve Bugünkü Durumları, Üsküdar Sempozyumu I*, İstanbul 2004, II, 124; Hikmet Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s.

Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın düğünleri, bugüne dek neşredilmemiş mensûr sûrnâmeden elde edilen bilgiler ışığında yeniden ele alınmıştır. Evlenmelerinin ilanından, nikâh törenlerine, şahitlerine, davetlilerin listesinden, kurulan çadırlara, ikram edilen yemeklere, verilen atiyyelere, damadın padişaha, valide sultana ve geline takdim ettiği hediyelerle, onların damat paşaya verdikleri hediyeler, şenlikteki eğlencelerden, belirlenen mihre ve kına gecesine kadar törene ait pek çok detay günü gününe bu defterde mevcuttur. Sûname, sadece düğün töreni açısından değil, devrin kutlamaları ile törenlerini yansıtmaları ve teşrifat kuralları açısından da büyük önem arz etmektedir. Bununla birlikte devrin önde gelen devlet ricali, İstanbul'daki tekkeler ve şeyhleri, belli başlı camiler ve imamları, hocalar, patrikler, hahambaşı ve devrin elçilerini de topluca görme fırsatı vermektedir. Böylece, devrin sosyal, hiyerarşik yapılanması hakkında da malumat sahibi olmak mümkündür. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden de Âdile Sultan'ın çeyizine dair bilgiler elde edilmiştir. Yanı sıra, *Takvîm-i Vekâyi*, *Cerîde-i Havâdis*, Lütî tarihi gibi devrin diğer kaynakları da düğünün bazı detayları hakkında bilgi vermişlerdir⁶¹. Ayniyât defterleri ise hem arşiv belgelerinde tespit edilen bazı meseleleri derli toplu, kronolojik bir biçimde takip ve teyit etme hem de belgelere yansımaya bazı detayları yakalama imkânı vermiştir.

Çalışmada istifade edilen bir diğer arşiv ise Deniz Tarihi Arşivi'dir. Buradan, Muhasebe, Şurâ-yı Bahriye ve Mektubî Kalemî tasniflerinden yararlanıldı. Bu arşivde konumuzu ilgilendiren belgelerin pek çoğu, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni tamamlayıcı ve destekleyici bir rol oynadı. Ancak, ekte verilen ve kullandığımız diğer arşivlerde ulaşmanın mümkün olmadığı, çalışma bakımından oldukça kıymetli olan Mehmed Ali Paşa'ya ait bazı özel eşyalar, bu arşivdeki Âsâr-ı Atîka tasnifinde

---

24 vd.; Hikmet Özdemir, "Eyüpsultan'da Bir Hanım Sultan Âdile Sultan (1826-1899)", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüpsultan Sempozyumu, Tebliğler (8-10 Mayıs)*, İstanbul 1998, s. 211; Olcay Kolçak, *Âdile Sultan*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005, s. 69 vd.; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Âdile Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, İstanbul Şubat 1952, III/26, s. 1260; Nihat Azamat, "Âdile Sultan", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 383; M. Celalettin Atasoy, *Kandilli'de Tarih*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1982, s. 98; Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlîde Sultanlar, Hâtuñlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanevendiler*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008, s. 408-409; Necdet Sakaoğlu, "Âdile Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1993, I, 80; "Âdile Sultan", *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, Tercüman Kültür Yayınları, İstanbul 1982, I, 274-275; İbrahim Refik, *Tarihin Meçhul Tanıkları*, Ed. Hasan Hayri Demirel, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 81-82; Can Alpgüvenç, *Hayırdır Yarışan Hanım Sultanlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 188-189; Metin And, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, Toprakbank Yayınları, İstanbul 2000, s. 36.

⁶¹ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 284, 8 Nisan 1845/30 Ra 1261; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 289, 25 Haziran 1845/19 C 1261; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 222, 31 Mart 1845/22 Ra. 1261; Lütî, *Tarih*, Dersaadet 1328, VIII, 19-20, 24-25.

bulunan resim ve fotoğraf koleksiyonlarından elde edildi. Bunlar içerisinde, İbrahim Çallı tarafından yapılmış Mehmed Ali Paşa'nın tuval üzeri yağlı boya portresi, 1860/1277 tarihli kaptan paşalığı esnasında kullandığı mührü ve kaidesi ile Mehmed Ali Paşa'ya ait bir sūrahi zikredilebilir. Paşanın kişisel eşyalarının yanı sıra, tersane-i âmirede inşa ettirdiği büyük havuzun da içinde bulunduğu havuzlar, bölgedeki fabrikalar ve havuz makinelerinin çizildiği harita ile Bahriye Meclisi Üyelerinden Yarbay Hüseyin Bey'in çizdiği "19. Asır Sonlarında Haliç Tersanesi, Havuzlar Kasımpaşa Vaziyet Planı"nın da içinde bulunduğu kıymetli görsel malzemelere ulaşmak mümkün oldu.

Çalışmaya önemli katkı sağlayan bir diğer belge grubu ise şeriyye sicilleridir. Bunlardan, Kısmet-i Askeriyye, Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, Beşiktaş ve Üsküdar Mahkemelerinden, paşanın vefatı tarihi olan 1868/1285'den başlanarak, geniş bir zaman dilimi tarandı. Konumuz açısından, son derece dağınık, toplaması zahmetli ve kırık dökük bilgiler içeren bu belgeler, uzun uğraşlar neticesinde birleştirilerek, Mehmed Ali Paşa'nın muhallefatı, varisleri, kökeni, cariyeleri ve en önemlisi Mehmed Ali Paşa'ya ait bir soyağacının⁶² oluşturulmasında birinci kaynak oldu. Son olarak, Mehmed Ali Paşa'nın vakfiyesi, işleyişi ve akıbetiyle ilgili bilgiler için ise Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ile şeriyye sicillerinden faydalanıldı.

1.2. FRANSIZ ARŞİVİ

Yukarıda izah edildiği üzere, çalışmanın temel kaynaklarından birisi olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki çeşitli tasnifler ve bilhassa irade tasnifi, Mehmed Ali Paşa'nın görev kaydı, hükümetinin politikaları ve faaliyetleri gibi son derece önemli meseleleri tespit etmede büyük rol oynadı. Buna karşın, daha ziyade

⁶² Mehmed Ali Paşa'nın soy ağacı için bkz. Tablo 1. Bu soyağacı oluşturulurken kullanılan kaynaklar şunlardır: Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1947, s. 1; nr. 1809, vr. 65a-65b, 74a-74b; nr. 1823, vr. 8a, 21b-22a; nr. 1825, vr. 78b-79a; Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 748, s. 14-15; nr. 795, s. 28-30; nr. 785, s. 64-66; nr. 757, s. 1-2; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 637, s. 1; nr. 584, s. 24-25; nr. 593, s. 12; nr. 603, s. 92; Beşiktaş Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 180, vr. 3b-5a, 9a; nr. 204, s. 29; Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 778, s. 147-150; nr. 765, s. 5, 33; nr. 779, s. 52; BOA, EV. d., nr. 29766, vr. 257-260, 278-279; BOA, EV. d., nr. 29979, vr. 132a-133b; BOA, EV. d., nr. 30425, s. 10, 16; BOA, EV. d., nr. 30600, s. 6, 39; BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 82b-83a; BOA, MVL, 336/105, 7 Eylül 1853/3 Z 1269; BOA, A. MKT. MHM, 433/89, 4 Şubat 1869/21 L 1285; BOA, Y. PRK. BŞK, 32/15, 23 Temmuz 1893./9 M 1311; BOA, Y. PRK. AZJ, 38/12, 10 Mart 1899/27 L 1316; BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 38; VGMA, nr. 632, s. 212; nr. 747, s. 11, 11 Eylül 1836/29 Ca 1252; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136; Atasoy, *a.g.e.*, s. 98-99; AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s. 190-195.

kabinenin ve padişahın aldıkları kararları yansıtan, “...19. yüzyıl belgelerinin olayların arkasındaki hareketliliği ve insan unsurunu çoğu kere yansıtmaktan uzak, ketum ve formel...”⁶³ dili; Mehmed Ali Paşa'nın icraatlarına yön veren dünya görüşü ve politikasını bulup çıkarmayı güçleştirmektedir. Ayrıca, bunlar bilhassa biyografi çalışmaları için büyük ehemmiyet arz eden devrin devlet adamları arasındaki ilişkileri ve birbirlerine karşı besledikleri şahsi duyguları anlamamıza da çoğu kez imkân vermemektedir. Yani, söz konusu belgelerin sunduğu resmi dünya, bilhassa incelediğimiz dönemde, iç ve dış politikada da belirleyici unsurların başında gelen “insan” faktörünü tam manasıyla ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır.

Buna karşın, çalıştığı şahsın resmi ve özel hayatını bir bütün olarak işlemek mecburiyetinde olan biyograf için bu problem aşılması gereken en büyük engellerden birisidir. Bu noktadan hareketle, çalışmada kullanılan önemli kaynaklardan birisi de Fransız Arşiv belgeleridir. Bu belgelerin kullanılmasındaki en önemli sebep, Osmanlı Arşiv belgelerine yansımayan ricâl arasındaki çekişme, kişisel çatışma ve görüşlerin o dönem İstanbul'undaki olayların en yakın müşahitleri ve aynı zamanda müdahillerinden olan Fransız temsilcilerinin gözünden anlamaya çalışma çabasıdır. Söz konusu raporların, olayların perde arkasını yansıtabilecek bilgiler içermesi, bu belgelerin bilhassa biyografi çalışmaları için kıymetli bir kaynak teşkil etmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda, bahsi geçen sefir raporları, günlük olarak tutulmaları ve ricâl'in duygu ve düşünce dünyalarına dair hükümetlerine detaylı bilgiler vermesi bakımından, bir anlamda Osmanlı arşiv belgelerinin insana dair suskunluğunu bozan mütemmimidirler denilebilir.

Fransız Arşivi'nden kullanılan belgelerle ilgili belirtilmesi gereken hususlardan birisi de Fransız temsilcilerin edindikleri bilginin kaynağını özellikle belirtmeleridir. Temsilciler, muhatapları direkt olarak hükümetlerinin nazırları olduğu için de verdikleri bilgilerde son derece dikkatli ve titiz davranmışlardır. Bahsi geçen dönemde, Fransa'nın Dışişleri Bakanlığını Comte Walewski⁶⁴, Fransa'nın İstanbul temsilcililiğini Antoine Edouard Thouvenel⁶⁵ yapmış olup, büyükelçiliğin

---

⁶³ Ali Akyıldız, “Modern Dönem Osmanlı Bürokrasisi Araştırmalarında Osmanlı Arşivi'nin Yeri”, *Uluslar arası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005, (Tebliğler-Tartışmalar)*, İstanbul 2006, s. 271.

⁶⁴ Fransa'nın Londra Sefiri iken Hariciye Nazırlığı'na atanmıştır (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye* s. 33-34).

⁶⁵ Thouvenel, 11 Kasım 1818'de Verdun'de dünyaya geldi. 1841'de Fransız Hariciyesine katıldı. 1844'te Belçika, 1845'te Atina ve daha sonra da Münih'te çeşitli diplomatik görevler üstlendi. 1855-1860 yılları arasında

baştercümanı da Charles Shefer⁶⁶ idi. Bu diplomatların birbirleriyle olan özel yazışmaları hem Fransızların Mehmed Ali Paşa hakkındaki görüşlerini hem de paşanın Osmanlı Devlet adamları içerisindeki konumunu ve padişahın paşaya bakış açısını dışarıdan tasvir etmesi bakımından son derece önemli bilgiler içermektedir. Fransız Büyükelçilerinin raporlarında sadece Osmanlı Devlet adamları ile yaptıkları görüşmelere değil; aynı zamanda diğer yabancı ülke elçilikleri ile olan mülakatlara da yer verilmiştir. Bu görüşmeler ya bizzat Fransız Elçisi ya da elçilikte görevli tercüman gibi memurlar aracılığıyla yapılmaktaydı. Daha ziyade sadrazam ve hariciye nazırı, Fransız Elçilerin muhaberatında bulunduğu şahıslar olsa da Osmanlı Kabinesi'nde bulunan bütün nazırlar ile görüşülebilmekteydi. Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa⁶⁷ ve Fuad Paşa⁶⁸ belgelerde en çok yer alan Osmanlı Devlet adamlarıydı. Belgelerden anlaşıldığına göre; özellikle Âli Paşa ve Fuad Paşa, Fransız Büyükelçiliği ile son derece yakın bir ilişki içine girmişlerdi. Bu sayede, kabinede alınan önemli kararlar, akabinde Fransız Elçiliği'nin raporlarına yansımaktaydı.

Dönemin önemli siyasi aktörlerinden Mehmed Ali Paşa da Fransız belgelerinde yer bulan simalardan birisiydi. Bilhassa, paşanın devletlerarası krize yol açan 1855 yılında dördüncü kez kaptan paşalığa atanması ve sonrasında yaşanan gelişmeler, Fransız Büyükelçiliği raporlarını hayli meşgul etmişti⁶⁹. Bu sebeple, konumuz itibarıyla Osmanlı Kabinesi'nde yaşanan çalkantıların en yoğun olduğu

---

Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği görevini ifa eden Thouvenel, daha sonra Fransız Dışişleri Bakanlığı'na atandı. 1862'ye kadar bu görevde kalan Thouvenel, 1866'da öldü (*Annuaire encyclopédique: Politique, économie sociale, statistique, administration, sciences, littérature, beaux-arts, agriculture, commerce, industrie*, 7, Paris: Bureau de l'Encyclopédie du XIXe siècle, 1867, s. 1635-1637; Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim (1856-1858)*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 24-26).

⁶⁶ Kasım 1820'de doğan Charles Schefer, Beyrut, Kudüs, İzmir ve İskenderiye konsolosluklarında görev yaptıktan sonra 1849 senesinde Fransa'nın İstanbul Elçiliği'nde baştercüman oldu. Aslında Schefer, bir tercümandan ziyade diplomat gibi Osmanlı Devlet işlerine nüfuz ederek, çeşitli görüşmeler yapıp, raporlar kaleme aldı. İstanbul'daki başarılı kariyerinden sonra Fransız Milli Kütüphanesi'nde (Bibliothèque National) Türkçe, Farsça ve Arapça eserlerle ilgili çalışmalarda bulundu. (Timur, *a.g.e.*, s. 220; E. Boulet, "Charles Schefer", *Revue Encyclopédique Recueil Documentaire Universel et Illustré*, Larousse, Paris 1898, s. 557-560).

⁶⁷ Âli Paşa'nın biyografisi ve faaliyetleri için bkz. Hayrettin Pınar, *Devlet ve Siyaset Adamı olarak Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

⁶⁸ Fuad Paşa'nın biyografisi ve faaliyetleri için bkz. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 202-205; Emine Atılğan Gümüüşsoy, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 8 vd.

⁶⁹ O güne dek diplomasi tarihinde örneği görülmemiş bu meselenin ayrıntıları için bkz. Tezde V. Bölüm. Aynı hadise ve buna İngiltere Büyükelçisi Lord Stratford'un muhalefeti, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Londra Sefareti evraklarında da yer bulmuştur. Bunlar için bkz. BOA, HR. SFR (3), 20/23; BOA, HR. SFR (3), 24/14; BOA, HR. SFR (3), 24/27. Zikredilen belgelerden, Sultan Abdülmecid ve devrin Sadrazamı Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Londra Sefiri Musurus gibi Osmanlı devlet adamlarının meseleye bakış açıları, İngilizlere karşı verdikleri diplomatik mücadele ile olayların seyrini öğrenmek adına çok kıymetli bilgiler elde edildi. Böylece, Mehmed Ali Paşa'nın baş aktörü olduğu, devletlerarası bir kriz halini alan söz konusu atama sayesinde, hem devrin siyasi konjonktürüne hem Osmanlı hem de Fransa ve İngiltere cephesinden bakma imkânı elde edildi.

1855-1856 yıllarına odaklanıldı. Bu belgeler, Mehmed Ali Paşa'nın iktidara gelmesi etrafında gelişen ve değişen iç ve dış dengeleri, Mehmed Ali-Mustafa Reşid Paşalar çekişmesinde yaşanan film senaryolarını kıskandıracak entrikaları, yani insana dair ayrıntıları ortaya koyabilmek ve bunları Fransız devlet adamlarının bakış açısıyla öğrenme bakımından çalışmaya önemli katkı sağladılar. İlaveten Mehmed Ali Paşa'nın başrolde olduğu Osmanlı Kabinesi'ndeki bu sancılı değişim ile İstanbul'daki İngiliz ve Fransız Elçilerinin, Mehmed Ali-Mustafa Reşid Paşa çekişmesini ülkelerinin çıkarları doğrultusunda nasıl kullandıklarını görme imkânı da elde edildi.

Bahsedilen bu belgeler, Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndan temin edildi. Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın arşivleri (*Archives ministère des affaires étrangères*) Paris ve Nantes olmak üzere iki şehirde bulunmaktadır. Paris'teki şubede⁷⁰, Fransa'nın diğer ülkelerde bulunan büyükelçileri ve konsolosların temsilcilerinin ağırlıklı olarak Hariciye Nezareti ve diğer nezaretlerle yaptıkları yazışmaları içeren belgeler ağırlıkta iken; Nantes (*CADN*) şubesinde ise genelde yabancı ülkelerdeki Fransız Konsoloslarının, Fransız Hariciye Nezareti ve Fransız Büyükelçilikleri ile olan muhaberatına ilişkin evrak çoğunluktadır. Bu çalışmada, Paris şubesinde yer alan Fransa'nın İstanbul Büyükelçiliği evraklarından faydalanıldı. Paris şubesinde yer alan *Affaires politiques* tasnifi altındaki *Affaires politiques jusqu'en 1896* fonunda iki alt başlık yer almaktadır. Birincisi, *Correspondance politique des Consuls* olup, Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın, yabancı ülkelerdeki konsolosluklarıyla alakalıdır. Bir diğeri ve bu çalışmada önemli bir yer tutan *Correspondance politique, origines-1896* tasnifi altında her ülkede bulunan Fransız Büyükelçilikleri ile Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın 1896 yılına kadar yapılmış olan yazışmaları yer almaktadır. Burada, Osmanlı Devleti'ne ait olan iki ayrı tasnif *Correspondance Politique Turquie (CPT)* başlığı altında bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *Turquie* başlığıyla yer alıp, 1570-1896 yılları arasını içerip; tamamı 531 defterden oluşmaktadır. İkinci ise *Supplément* başlığıyla 1494-1829 yıllarını içeren 32 defterin yer aldığı ek tasniftir. Birinci tasnifte 1853-1856 yıllarına ait olan 22 defter yer almaktadır. Çalışmada, bu tasniften (CPT) 314, 315, 320, 321, 322 (première ve deuxième), 323, 324 (première ve deuxième) ve 325 (première) numaralı olmak üzere toplam sekiz defterden

---

⁷⁰ AMAE, Paris.

faydalanıldı. *Correspondance politique Turquie* içerisinde bulunan her defter içindeki belgeler kronolojik bir düzende sıralanmıştır. Atıfta bulunulan belgeler verilirken yazışmaların kimler arasında yapıldığı belirtildikten sonra belgenin hem tarihi hem de daha sonra verilmiş olan sayfa numarası gösterildi. Çünkü aynı tarihte birden fazla yazışma olabilmekteydi. Herhangi bir karışıklığa sebep olmama adına böyle bir yöntem izlendi.

Paris'teki Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden yararlanılan bir diğer tasnif *Entrées exceptionnelles et collections*'undaki *Mémoires et documents* başlığı altındaki defterlerdir. Bu tasnif *Fonds France* ve *Fonds divers, par pays ou régions étrangères* olarak iki kısma ayrılmıştır. Bu tez çalışmasında, *Fonds divers, par pays ou régions étrangères* içerisinde Osmanlı Devletine (Turquie)⁷¹ ait olan defterlerden 1740-1854 yıllarına ait belgelerin yer aldığı defterden Mehmed Ali Paşa'ya dair olan kısımdan faydalanıldı⁷². Paris'teki arşive ilişkin son olarak değinilmesi gereken tasnif Fransız devlet adamlarının özel yazışmalarının yer aldığı *Papiers d'Agents-Archives Privées*'dir. Bu tasnifte 1855 yılında Drouyn de Lhuys'un yerine Fransız Dışişleri Bakanlığı koltuğuna oturan ve bu görevini 1860 yılına kadar sürdüren Comte Walewski'ye ait olan evraklardan faydalanıldı⁷³.

2. YERLİ VE YABANCI GAZETELER

Son olarak, çalışmada başvuru olan bir diğer kaynak grubu ise devrin yerli gazetelerinden *Takvîm-i Vekâyi*, *Cerîde-i Havâdis*, *Tercüman-ı Ahvâl*, *Tasvîr-i Efkâr* ve yabancı gazetelerinden *The New York Times*; *La Presse*, *Journal des débats politiques et littéraires*, *Le Figaro*, *Le Petit Journal*, *Le Constitutionnel*; *The Cornwall Chronicle*, *The Age*, *South Australian Register*, *Launceston Examiner*, *Bathurst Free Press and Mining Journal*, *The Inquirer and Commercial News*, *The Sydney Morning Herald*, *The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News*, *Colonial Times*, *The Courier*, *The Hobart Town Mercury*'dir. Yabancı gazeteleri çalışma açısından değerli kılan nokta, Osmanlı Kabinesi'ndeki değişimler ile hizipler arasındaki mücadelelere yer vermeleridir. Zira Türk Arşiv belgelerindeki insan faktörünü ortaya çıkarmaya izin vermeyen ketumluk, bahsedilen yerli

⁷¹ Bundan sonra AMAE, Paris, Mémoires et Documents.

⁷² Bu yazışma, Mehmed Ali Paşa ve dönemin önde gelen Osmanlı Devlet adamları hakkında önemli bilgiler veren *Notes biographique sur quelque fonctionnaire Turc* başlığını taşımaktadır.

⁷³ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski.

gazetelerde de kendisini göstermektedir. Gazetelerde, konumuzla alakalı olarak Mehmed Ali Paşa'nın sürgünü ve affı, Mustafa Reşid Paşa karşıtlığı, softa ayaklanması, göreve atanması ve azli, kölesini öldürdüğü iddiaları, Cezayirlioğlu Mıgırdiç Meselesi, hatta Âdile Sultan ile düğünü, kız kardeşinin Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu ile evlendirilmesinin altında yatan siyasi sebep, oğlu Edhem Paşa'nın nişan ve düğünü gibi mesleki ve özel hayatını havi detaylara ulaşıldı. Bu haberler, aynı zamanda Mehmed Ali Paşa'nın dış devletler tarafından ne denli yakından takip edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Yani, Tanzimat dönemi incelenirken, bugüne kadar ihmal edilen Mehmed Ali Paşa, aslında yaşadığı dönemde yabancı basının yakından takip ettiği bir devlet adamıydı. Değişen dünya konjonktüründe Osmanlı Devleti'nin pozisyonu ile Mehmed Ali Paşa'nın devlet bürokrasisinde işgal ettiği mevkiiler ve Mustafa Reşid Paşa ile yaşadığı amansız rekabet, bu ilginin en önemli etkenlerindendi.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DEVLET ADAMI OLARAK DAMAT MEHMED ALİ PAŞA

1. MEMLEKETİ VE AİLESİ

Mehmed Ali Paşa, 1813/1228 tarihinde Trabzon Vilâyeti dâhilinde⁷⁴, Lazistan Sancağı'na bağlı Hemşin'de dünyaya geldi⁷⁵. Babası, bölge ahalisinden Hacı Karaaliağaoğulları'ndan Hacı Ömer Ağa'dır⁷⁶. Mehmed Ali Paşa'nın vefatından uzun yıllar sonra kızı Hatice Hanım'ın mirasından yararlanmak isteyen akrabalarının açtıkları dava sayesinde; ailesinin dört nesildir Trabzon'un Hemşin nahiyesine bağlı Misahor Köyü'nden⁷⁷ olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Mehmed Ali Paşa'nın soyu ve memleketine dair bilgiler şöyledir⁷⁸:

“Müteveffâ-ı mezbûr Hatice Hanım'ın babası Mehmed Ali Paşa'nın babası Ömer Ağa'nın dahi babası Kara Ali ve anın babası dahi Abdullah ve mezbûr Kara Ali'nin oğlu İsmail ve anın oğlu Ali Ağa ve anın oğulları Halid ve Hacı Ahmed ve Mehmed Ali ve İbrahim ve İsmail Efendiler olub bunlardan mezbûr İbrahim Efendi ahiren fevt olmağla mezbûrun Halid ve Hacı Ahmed ve Mehmed Ali ve İsmail Efendiler ve müteveffâ-i

⁷⁴ Trabzon Vilâyeti; Trabzon, Canik, Gümüşhane ve Lazistan olmak üzere 4 sancaktan ibaretti. Rize, Of, Atina ve Hopa ise Lazistan sancağının kazalarıydı (Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l Alâm*, İstanbul 1311, IV, 3007).

⁷⁵ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 38; Atâ, *Tarih*, II, 175; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48; İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213; Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l Alâm*, VI, 4217; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Lütfî, *Tarih*, XII, 18; Danişmend, *a.g.e.*, VI, 79; Öztuna, *a.g.e.*, II, 624; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74; Gövsa, a. g. md., s. 1037. Mehmed Ali Paşa'nın 1807 tarihinde doğduğu hakkında bkz. Vapereau, *a.g.e.*, s. 1221; Larousse, *a.g.e.*, s. 1448. *The New York Times* gazetesinde çıkan bir haberde de Mehmed Ali Paşa'nın sadarete atandığında 44 yaşında olduğu yazılmıştır (*The New York Times*, 22 Kasım 1852). Bu hesaba göre ise paşanın doğum tarihi 1808 olmaktadır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa'nın hayatının ilk evreleriyle ilgili bir başka mesele de kaynaklarda 1813/1228 olarak gösterilen doğum tarihidir. Zira yaptığımız araştırmalara rağmen bu denli basit denilebilecek bir hususta dahi kesin bilgi edinmek ve paşanın doğum tarihini havi bir evraka ulaşmak mümkün olamadı. Buna karşın, paşanın ölümünden sonra gazetede yer alan tercüme-i halinde ve Lütfî tarihinde, hicri takvime göre yaptıkları hesaplamada, vefatında 57 yaşında olduğunun ifade edilmesi ve ölüm tarihinin de H. 1285 olması (*Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807; Lütfî, *Tarih*, XII, 18), H. 1228'de doğmuş olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu sebeple çalışmada söz konusu tarih baz alınmıştır.

⁷⁶ Mehmed Ali Paşa'nın babasından bazı sicillerde “*Elhac/Ömer Ağa*” (Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 748, s. 14; Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1823, vr. 8a; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24), bazısında “*Hacı Ömer Bey*” (Üsküdar Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 765, s. 5, 33; nr. 778, s. 147) ya da “*Ömer Efendi*” (Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1947, s. 1) şeklinde bahsedilmektedir.

⁷⁷ Köyün adının yazılışı belgelerde farklılık arz etmektedir. Şöyle ki bir belgede Misahor (BOA, DH. İ.U.M, 48/18); diğer belgelerde ise Misahor (BOA, DH. İD, 97-2/25; BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 83a, 8 Eylül 1904/27 C 1322; Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 748, s. 14; Üsküdar Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 765, s. 5) şeklindedir. Köye ait internet sitesinde de köyün ismi Misohor olarak yazılmıştır (http://senozderesi.com/haber_detay.asp?haberID=14 (06.03.2012)). Metin içinde bunlardan belgelerde yazımı en yaygın olan Misahor kullanılmıştır. Eski ismi Misahor olan köyün bir diğer ismi de bulunduğu vadinin genel ismi olan Senoz'dur. Rize iline 37, Çayeli ilçesine 18 kilometre uzaklıktadır (<http://www.kaptanpasayibo.k12.tr/?&Bid=972079&Kaptanpa%C5%9Fa-K%C3%B6y%C3%BC> 06.03.2012).

⁷⁸ BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 83a, 8 Eylül 1904/27 C 1322. Benzeri bilgileri havi bir başka belge için bkz. Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 748, s. 14-15, 22 Eylül 1904/12 B 1322). Ayrıca, oğlu Edhem Paşa'nın vefatından sonra, Mehmed Ali Paşa'nın alt soyu hakkında daha ayrıntılı bilgiler içeren “*Kapûdân-ı Deryâ esbâk Mehmed Ali Paşa vereselerinin sulh-u ilâmları*” ve “*Merhûm Edhem Paşa vereseleri vekâleti*” için bkz. Üsküdar Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 778, s. 147-150; nr. 765, s. 5-6; 33-34.

mezbûran Ömer ve İsmail Ağaların valideleri ismi Havva ve maskat-i re'sleri Trabzon'un Hemşin nahiyesinden Misahor karyesinden olub ...”

Mehmed Ali Paşa'nın büyükbabası Hacı Kara Ali Ağa, sıklıkla Karadeniz'in doğusunda ikamet edenlerin yaptıkları gibi fındık ticaretiyle meşguldü. Söz konusu işi yapanların genellikle toprak sahibi kişiler oldukları düşünüldüğünde, bu durum ailenin bölgede varlıklı olduğu kanısını uyandırmaktadır⁷⁹. Maalesef mevcut literatür, Mehmed Ali Paşa'nın doğum yeri ve mensubu olduğu aile ile ilgili bundan daha fazla bir malumat içermemektedir. Oysaki normal koşullarda Tanzimat ricâlinin önde gelen simalarından birisi ve bilhassa hanedan damadı olan Mehmed Ali Paşa'nın kökeni, ailesi ve eğitimine dair daha fazla malumat olmalıydı. Ancak, bizde soy ve devamlılığının bilincinde olan bir aristokrasinin olmaması, dolayısıyla yaşadığı devre damga vuran kişi ya da ailelere ait özel arşivlerin oluşmaması, biyografi ve otobiyografi yazma kültürünün gelişmemesi gibi etkenlerin birleşmesi, aslında Batılı tarihçiler için son derece basit sayılabilecek bu bilgilerden mahrum kalmamıza yol açmaktadır⁸⁰.

Bölgenin önde gelenlerinden olan ve Hemşinlizâdeler olarak bilinen, Mehmed Ali Paşa'nın ailesi, onun damatlığı ile kazandığı prestijli temsilcilikten sonra Damat Mehmed Ali Paşazâdeler olarak da anılmaya başlandı⁸¹. Zira Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devlet kademelerinde bu denli yükselebilen tek Hemşinli idi⁸². Paşa'nın memleketi Misahor, Türkçe olmayan yer isimlerinin değiştirilmesi kanunu gereğince, Mehmed Ali Paşa'ya atfen Kaptanpaşa Köyü olarak değiştirildi⁸³.

⁷⁹ Alexandre Toumarkine, “Ottoman political and religious élites among the Hemshin: The mid-nineteenth century to 1926”, *The Hemshin: History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by: Hovann H. Simonian, Routledge Taylor&Francis Group, London and Newyork 2007, s. 104-105. Mehmed Ali Paşa'nın babasının mesleği hakkında ise kaynaklar ittifak halinde değildir. Bir kısmı onun fındık tüccarı, Galata Başağası (İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213; Atâ, *Tarih*, II, 175; Ahmet Rifat, *a.g.e.*, s. 48; Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l Alâm*, VI, 4217; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Lütfi, *Tarih*, XII, 18; Danişmend, *a.g.e.*, VI, 79; Öztuna, *a.g.e.*, II, 624) olduğunu; bir kısmı ise bahriye subayı olduğunu yazmışlardır (AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s. 190; Destrilhes, *a.g.e.*, s. 83). Ali Fuad ise Hacı Ömer'in kaptan olduğunu söyler (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 1). *The New York Times*'teki bir makaleye göre ise paşa, Galata'da fakir bir esnafın oğludur (*The New York Times*, 23 Kasım 1853)

⁸⁰ Bu mesele hakkında benzer bazı örnekler için bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. XIII-XIV; Yüksel Çelik, *Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 3-4.

⁸¹ Öztuna, *a.g.e.*, II, 624; Toumarkine, *a.g.m.*, s. 102.

⁸² Çoğu Hemşinli, devlet içerisinde yüksek sosyal statü için en hızlı yolu oluşturan ulemalık kariyeri peşindeydi (Toumarkine, *a.g.m.*, s. 105). Ayrıca Hemşin'in tarihi, coğrafyası ve kültürel yapısı için bkz. Tuba Aslan, *Hemşinlilerde Sosyal Yapı ve Kültürel Kimlik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı-Sosyal Değişme Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

⁸³ BOA, DH. İ. UM, 48/18, lef 2, s. 9, 22 Temmuz 1915/10 N 1333. Köyün adının niçin Kaptanpaşa olarak değiştirildiği bir başka belgede şu şekilde açıklanmıştır: “Sultan Mahmud Hân-ı Sâni Hazretlerinin kerîme-i

Yukarıda izah edilen sebeplerle, Mehmed Ali Paşa hakkında karşımıza çıkan bir başka problem de onun yaşamının ilk yıllarına dair bilgilerin bulunmamasıdır. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa'nın babası ile İstanbul'a gelip, hemşehrileri Kaptan-ı Derya Pabuççu Ahmed Paşa'ya⁸⁴ intisabı ve onun aracılığıyla Enderun'a girmesine⁸⁵ kadar olan süreçteki çocukluğu, eğitimi gibi bilgilere ulaşmak mümkün olamamıştır. Paşadan bahseden ve daha ziyade görev kaydı şeklindeki, sınırlı sayıdaki biyografik eserler de onun saraya girişinden sonraki evreden hareketle yazılmışlardır. Üstelik bu bilgiler de girişte bahsedildiği üzere son derece sathi ve yetersizdir. Bu durum, paşanın hayatı hakkında başka imkânsızlıkları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, paşanın tahsil hayatıyla ilgili elimizde somut bir veri olmadığı için, onu yeteneksizlikle itham edip, okuma-yazma dahi bilmediğini söyleyen Engelhardt⁸⁶ ile "iki satır yazmaktan aciz" olduğunu belirten Melik'in⁸⁷, bu iddialarının doğru olup olmadığını tespit etme imkânı olamamıştır. Enderun'a girmiş ve mâbeynicilik hizmetinde bulunmuş bir kimsenin okuma-yazma bilmemesi, kanaatimizce düşük bir ihtimal olsa da bu hususta kesin bir şey söylemek eldeki verilerle şimdilik imkân dışı gözükmektedir. Bir başka Fransız kaynağında ise Mehmed Ali Paşa'nın kahveci çırağı olduğu sıralarda, Hüsrev Paşa⁸⁸ tarafından fark edilip, himaye edilerek saraya dâhil edildiği yazılıdır⁸⁹. Ayrıca, Jorga da Mehmed Ali Paşa'nın Hüsrev Paşa'nın kölesi olduğunu ileri sürer⁹⁰. Maalesef bu malumatlar da doğru değildir. Zira Mehmed Ali Paşa Hüsrev Paşa'nın köleleri ya da yetiştirmelerinden birisi değildir⁹¹.

---

muhteremeleri Âdile Sultan'ın zevci Harbiyye, Bahriyye Nâzırı Kapudân Mehmed Ali Paşa" (BOA, DH. İD, 97-2/25, lef 2, s. 2, 7 Ocak 1914/9 S 1332). Bölge halkının Mehmed Ali Paşa'ya olan ilgisi günümüzde de devam etmektedir. 21 Eylül 2011 tarihli habere göre, Rize'nin Çayeli ilçesindeki Kaptanpaşa Köyü'ne Mehmed Ali Paşa'nın büstü dikilmiştir (<http://www.rizedeyiz.com/Haber/Osmanli-Pasasinin-Bustunu-Diktiler-10567.html> 06.03.2012).

⁸⁴ Rizeli olan Ahmed Paşa, memleketinde pabuççuluk zanaatını öğrendikten sonra İstanbul'a gelerek bir müddet mesleğini burada icra etti. Bu nedenle Pabuççu lakabıyla anılır. İlk olarak tersaneye çavuş olarak girdi. Ardından baş çavuş vekili ve baş ağa tayin edildi. Yaptığı iyi hizmetlere karşılık, kapıcı başlıkla Galata ve Liman Nezaretleri'ne atandı. Ocak-Şubat 1829/Receb 1244 tarihinde kaptan-ı derya oldu (Mehmed İzzet, *a.g.e.*, s. 211-212). Hafakan hastalığından 6-7 ay hasta yattıktan sonra 5 Mayıs 1830 tarihinde vefat etti (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, 217).

⁸⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 83; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l- A'lâm*, VI, 4217. İstanbul'a geldiğinde tam olarak kaç yaşında olduğu bilinmemekle birlikte bazı kaynaklara göre reşit (Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48), bazılarının göre ise henüz çocuktu (Atâ, *Tarih*, II, 175; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 1; Gövsâ, *a.g.md.*, s. 1037). Pabuççu Ahmed Paşa'ya intisabı ile doğum tarihi göz önüne alındığında, paşa henüz 11 yaşında olmalıdır.

⁸⁶ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 105.

⁸⁷ Melik, *a.g.e.*, s. 34.

⁸⁸ Hüsrev Paşa'nın biyografisi ve faaliyetleri için bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 6 vd.

⁸⁹ Essarts, *a.g.e.*, s. 246.

⁹⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, V, 365. Müellifin, paşaya dair bir başka fahiş hatası ise Mehmed Ali Paşa yerine Mehmed Emin Âli Paşa'yı

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Mehmed Ali Paşa'nın Balıkhane Nazırı Mehmed Bey ve Fatma Hanım olmak üzere iki kardeşi vardı⁹². Fatma Hanım, Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında gittikçe artan husumete son vermek isteyen Sultan Abdülmecid tarafından, Mustafa Reşid Paşa'nın büyük oğlu Mehmed Cemil Paşa ile 1846 tarihinde evlendirildi⁹³. Fakat aşağıda ayrıntılarıyla bahsedildiği üzere, kurulan bu akrabalık bağı dahi ikilinin birbiri aleyhindeki faaliyetlerine engel olamadı. Siyasi maksatlı bu evlilik, *La Presse* gazetesinde şu şekilde ilan edildi⁹⁴:

Sultan Abdülmecid, Mehmet Ali Paşa'nın hemşiresi ile Reşid Paşa'nın oğlunun evlenmesine onay verdi. Bu onay bir emre eşittir. Zaten politik açıdan bakıldığında iyi bir ittifaktır. Ayrıca bu onay, Reşid Paşa'yı bir dertten kurtardı. Zira, daha önce Mehmet Ali Paşa'nın kız kardeşi için Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın küçük oğlu Tahir seçilmişti.

Mehmed Cemil Paşa, 23 Eylül 1872/20 B 1289 tarihinde görevli olarak gittiği Rusya'dan dönerken vefat etti. Paşanın, Fatma Hanım ile evliliğinden Mustafa Reşid ve Cemile adlı iki çocuk dünyaya gelmiştir⁹⁵.

---

saray damadı ve 1845 Ağustos'unda entrika ile Rıza Paşa'yı seraskerlikten düşüren kişi şeklinde vermesidir (Jorga, *a.g.e.*, V, 352). Fakat bu bilgi doğru değildir. Zira Âli Paşa saray damadı değildir.

⁹¹ Koca Hüsrev Paşa'nın köleleri ve yetiştirmeleri için bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 420-427.

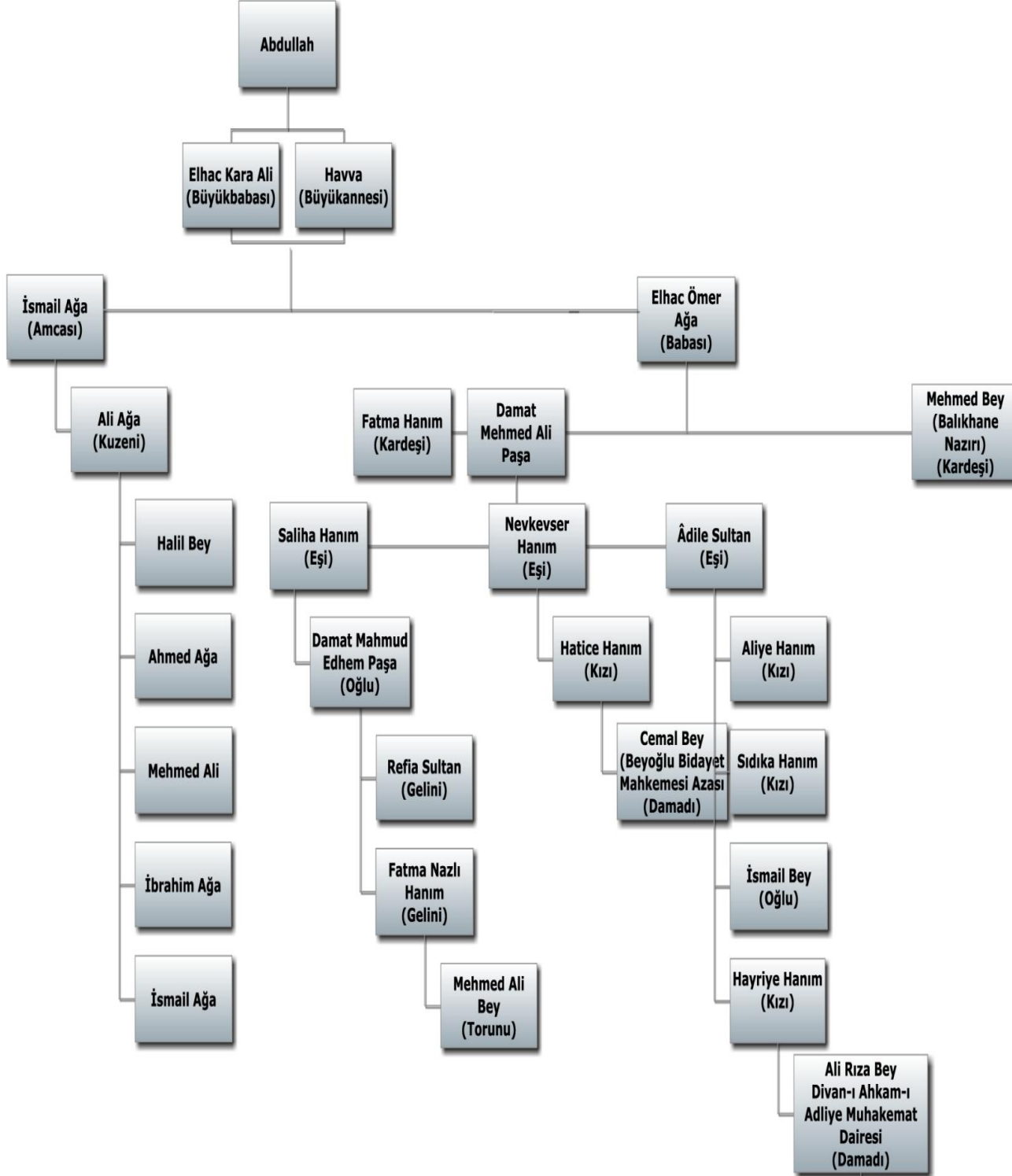
⁹² BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303. Ali Rıza Paşa'nın kız kardeşi Emine Hanım'ın vefatıyla 1.000 kuruş maaşı merhum Mehmed Ali Paşa'nın kız kardeşi Fatma Hanım'a padişah iradesiyle 1 Şubat 1869/18 Ş 1285 tarihinden itibaren tahsis edildi (BOA, A. MKT. MHM, 433/89, 4 Şubat 1869/21 L 1285).

⁹³ Ali Fuad, *Marûf Simâlar* s. 38; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; *Journal des débats politiques et littéraires*, 12 Mayıs 1846; *La Presse*, 12 Nisan 1846; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 394; Öztuna, *a.g.e.*, II, 624. Mehmed Cemil Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 393-394.

⁹⁴ *La Presse*, 12 Nisan 1846.

⁹⁵ Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1825, vr. 28. Bu sicilde, Mehmed Cemil Paşa'nın babası Mustafa Reşid Paşa'nın ismi sehven "*Sadrâzam-ı esbâk Mehmed Reşid Paşa*" şeklinde yazılmıştır. Öztuna da Fatma Hanım'ın ismini yanlış bir şekilde Bihter olarak vermiştir. Krş. Öztuna, *a.g.e.*, II, 819; Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1825, vr. 28.

Tablo 1. Soyağacı

2. EŞLERİ, ÇOCUKLARI VE CARİYELERİ

Mehmed Ali Paşa'nın kaç kez evlendiği, eşleri ve bu evliliklerinden doğan çocukları ile torunları hakkında da literatürde yeterli ve sağlıklı bilgiler yoktur⁹⁶. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mehmed Ali Paşa'nın toplam üç nikâhlı eşi vardır. Bunlardan ilki paşadan önce vefat eden Saliha Hanımdır⁹⁷. Bu evlilikten⁹⁸ olan Mahmud Edhem Paşa, 23 Nisan 1857 tarihinde Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan ile evlendi ve babası gibi saraya damat oldu⁹⁹. 1850 tarihinde Mirliwa rütbesiyle Mekteb-i Harbiye'ye giren Mahmud Edhem Paşa, 1857'de vezir rütbesiyle Meclis-i Vâlâ'ya aza oldu¹⁰⁰. 1858 tarihinde Sultan Abdülmecid'in sultanların ve saray kadınlarının aşırı harcamaları sebebiyle bütün damatlarla birlikte görevden aldığı paşa, Kasım 1858 tarihinde meclis üyeliğine döndü. Mayıs 1860'ta birinci rütbeden Mecidiye Nişanı verilen Mahmud Edhem Paşa, 1867'de Meclis-i Vükelâ ve Mecâlis-i Âliyye üyeliklerine getirildi. 1871'de Şûra-yı Devlet'e üye oldu ve Birinci

⁹⁶ Öztuna'nın *Devletler ve Hânedanlar* gibi muteber kabul edilen ve bu alanda ilk başvuru kaynaklarından biri olan eserinde dahi pek çok noksanlar ve hatalar vardır. Mesala müellif, Mehmed Ali Paşa'nın Âdile Sultan ve ondan önce olmak üzere toplam iki nikâhlı karısı olduğunu yazmaktadır. İlk eşini de ismi bilinmeyen manasında "Fülâne Hanım" şeklinde vermiştir (Öztuna, *a.g.e.*, II, 625). Ayrıca yazar, paşanın son eşi Nevkevser Hanım ile ondan olan kızı Hatice Hanım'dan hiç bahsetmemiştir. Krş. Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24- 25; Öztuna, *a.g.e.*, II, 625. Orhan Bayrak ise Mehmed Ali Paşa'nın, İşkodralı Celâleddin Paşa'nın dedesi olduğunu iddia eder (M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Aksüt Matbaası, Ankara 1979, s. 56). Oysaki Sultan II. Abdülhamid'in kızı Naîme Sultan ile evlenen Damat Mahmud Celaleddin Paşa, Hayriye Hanımsultan'ın eşi İşkodralı-zâde Ali Rıza Bey'in (Paşa), hanımsultandan sonraki eşinden dünyaya gelmiştir (Öztuna, *a.g.e.*, II, 260). Üstelik Naîme Sultan'ın ikinci eşi olan Mahmud Celaleddin Paşa, 1881/1299 tarihinde doğmuştur ki Hayriye Hanımsultan aşağıda değinildiği üzere bu tarihten seneler önce 1869 tarihinde vefat etmiştir. Dolayısıyla, Damat Mahmud Celelettin Paşa Mehmed Ali Paşa'nın torunu değildir. Mahmud Celaleddin Paşa ve Naîme Sultan'ın evlilikleri hakkında bkz. Betül Kübra Bağçe, *II. Abdülhamid'in Kızı Naime Sultan'ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 92-96.

⁹⁷ Mehmed Ali Paşa'nın ölümünü takip eden 5 Eylül 1868/17 Ca 1285 ve 19 Şubat 1869/7 Za 1285 tarihli şerhiye sicillerinde, Mahmud Edhem Paşa'nın annesinin ismi belgede ilgili yer boş bırakılmak suretiyle verilmemiştir (Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1809, vr. 65a-65b ve 74a-74b). 12 Temmuz 1874/27 Ca 1291 tarihli bir başka sicilde ise Mehmed Ali Paşa'nın tüm eşleri ve onlardan olan çocukları açıkça verilmiştir (Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24- 25). Bu mahkeme kayıtlarında bir yerde Edhem Paşa'nın annesinin ismini Saliha olarak kaydedilmişken (Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1823, vr.21b-22a); bir başka sicilde ise Dilberniyaz Hanım şeklinde verilmiştir (Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24). Bu farklılığın sebebini, Dilberniyaz isminin paşanın cariyesi iken kullanıldığı, evlendikten sonra ise Saliha olarak değiştirildiği şeklinde yorumlamak mümkündür. Bu kıymetli bilgiyi lütfeden Sayın Hocam Ali Akyıldız'a teşekkür ederim. Bu sebeple metinde Saliha ismi kullanılmıştır.

⁹⁸ Öztuna, Mehmed Ali Paşa'nın ilk eşinden ismini vermediği bir kızı olduğunu ve onun da Mirlivâ Benli Mustafa Paşa ile evlendiğini ifade eder (Öztuna, *a.g.e.*, II, 260, 625, 891). Fakat incelenen sicil kayıtlarına göre paşanın ilk eşi Saliha Hanım'dan dünyaya gelen tek çocuğu Damat Mahmud Edhem Paşa'dır (Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1823, vr. 8a, 21b-22a).

⁹⁹ Refia Sultan'ın biyografisi ve çiftin evlilikleri için bkz. Akyıldız, , *Mümin ve Müsrif...* , s. 6-39. Ayrıca Refia Sultan'ın düğünü için bkz. Leyla Saz, *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000, s. 170 vd.; Leyla Saz, *Harem'in İçyüzü*, Düzenleyen: Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974, s. 181 vd. Nişanlanmaları ve diğer sultanlarla birlikte gerçekleştirilecek düğünler için yaklaşık 40.000.000 kuruş tahsis edildiği için bkz. *South Australian Register*, 19 Haziran 1854. 23 Nisan'da gerçekleştirilen ve diğer sultanlarla birlikte yapılan düğün töreni ve masrafları için ise bkz. *The Courier*, 17 Temmuz 1857; *The Hobart Town Mercury*, 20 Temmuz 1857.

¹⁰⁰ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 442.

Meşrutiyet'in ilanından sonra 1877'de Meclis-i Âyân üyeliğine atandı¹⁰¹. Ayrıca paşa, Türk Müsiki repertuarını toplayarak notaya aldırttı¹⁰². Edhem Paşa geçirdiği ağır hastalık sebebiyle 4 Ocak 1880 tarihinde vefat eden Refia Sultan'ın¹⁰³ ardından, Fatma Nazlı Hanım ile evlendi. Bu evliliğinden Mehmed Ali Bey dünyaya geldi. Müşîrân-ı izâm-ı saltanat-ı seniyyeden Mahmud Edhem Paşa, 7 Şubat 1886/3 Ca 1303 tarihinde, Üsküdar'da Çakırcı Hasan Paşa Mahallesiindeki evinde vefat etti¹⁰⁴. Öldüğünde 55 yaşında olan Mahmud Edhem Paşa'nın mezarı, Sultan II. Mahmud'un Divanyolu'nda bulunan türbesinin bahçesine defnedildi. Paşanın çok yaşamayan oğlu Mehmed Ali Bey ise 6 Ekim 1887 tarihinde vefat etti ve babası Edhem Paşa'nın kabrinin yanına defnedildi¹⁰⁵.

Paşanın diğer eşi Âdile Sultan'dır ve bu evlilikten 1846/1262 tarihinde Hayriye Hanımsultan dünyaya gelmiş¹⁰⁶, Ekim 1850/Zilhicce 1266'de doğan İsmail Bey ise henüz on üç günlükken, Sıdika ve Aliyye Hanımsultanlar da bebekken

¹⁰¹ Akyıldız, , *Mümin ve Müsrif...* , s. 33.

¹⁰² Öztuna, *a.g.e.*, II, 269.

¹⁰³ Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 96.

¹⁰⁴ Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1947, s. 1; Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 765, s. 5, 33; nr. 778, s. 147-150; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 637, s. 1. Öztuna'nın, Mehmed Ali Paşa'nın ailesine dair fahiş hataları yukarıda sayılanlarla da sınırlı değildir. Örneğin, müellif ve ondan nakleden bazı kaynaklar, Mahmud Edhem Paşa'nın ikinci evliliğinden Seniha Hanım adlı bir kızının olduğu bilgisini vermektedir. Müellif eserinde bir başka yerde ise Mahmud Edhem Paşa'nın ikinci evliliğinden 1884 tarihinde doğduğunu iddia ettiği Seniha Hanım'ı, ismi tespit edilemeyen şekilde çelişkili bir biçimde vermiştir. Ancak, Mehmed Ali Paşa ve Mahmud Edhem Paşa'nın varislerini tespit ve takip ettiğimiz şeriyye sicilleri ile arşiv belgelerinde Seniha Hanım'dan bahsedilmemektedir. Krş. Öztuna, *a.g.e.*, II, 269, 322, 625; Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1947, s. 1; Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 765, s. 5, 33; nr. 778, s. 147-150; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 637, s. 1. Bunlara ilaveten yazarın, Mahmud Edhem Paşa'nın Refia Sultan'la evliliğinden ismi tespit edilemeyen bir hanım sultan dünyaya geldiği (Öztuna, *a.g.e.*, II, 269) yolundaki malumatı da doğru değildir. Zira Mahmud Edhem Paşa'nın vefatının ardından düzenlenen sicillerde, ikinci eşi Fatma Nazlı Hanım'dan doğan ve erken yaşta vefat eden oğlu Mehmed Ali'den bahsedilmişken; Refia Sultan'dan bir çocuğu olduğuna dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır (Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1947, s. 1; Üsküdar Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 765, s. 5, 33; nr. 778, s. 147-150).

¹⁰⁵ Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 34-35.

¹⁰⁶ Devrin sadrazamı Raûf Paşa (Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi'*, İstanbul 1293, s. 144-145) bu vesileyle Mehmed Ali Paşa'yı tebrik etmiş, paşa da karşılığında memnuniyetini bildirmiştir (BOA, A. TŞF, 1/85, 1 Haziran 1846/ 6 C 1262). Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgenin özetinde ise Mehmed Ali Paşa'yı tebrik edenin Sadrazam Mustafa Reşid Paşa olduğu yazılıdır. Ancak, Reşid Paşa sadarete 28 Eylül 1846/7 L 1262 (Ahmed Rıfat, *a.g.e.*, s. 39; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi'*, s. 144- 147) tarihinde atandığından bu özet doğru değildir. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın diğer eşleri ile çocukları bir tarafa, Âdile Sultan gibi bir hanedan mensubuyla evliliğinden olan çocukları konusunda dahi fahiş bazı hatalar yapılmıştır. Bunlardan en barizlerine değinmek gerekirse örneğin: Halûk Y. Şehsuvaroğlu, Mehmed Ali Paşa'nın Âdile Sultan ile evliliğinden üç çocuğu olduğunu ve bunlardan ikisinin küçükken vefat ettiğini yazar (Şehsuvaroğlu, "Âdile Sultan", s. 1260). Adnan Giz ise çiftin diğer çocuklarından hiç bahsetmemiş ve tek çocuklarının Hayriye Hanımsultan olduğunu iddia etmiştir (Giz, *a.g.t.*, s. 1). Azamat da bu hatayı aynen tekrarlamıştır (Azamat, *a.g.md.*, s. 383). Haskan ise Mehmed Ali Paşa'nın türbesinde medfun bulunan aile bireylerini eksiksiz olarak yazmışken; aynı sayfada bir başka yerde çiftin üç çocuğunun olduğunu ve bunlardan ikisinin çok küçük yaşta öldüğünü ileri sürerek çelişkili ifadeler kullanmıştır (Mehmet Nermi Haskan, *Eyüp Tarihi*, Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, I, 152).

ölmüşlerdir¹⁰⁷. Hayriye Hanımsultan, 10 Haziran 1865'te Mehmed Kâni Paşa'nın oğlu Ahmed Rıfat Bey (Paşa) ile evlendi ve yaklaşık altı ay sonra boşandı. Mayıs 1866'da ikinci evliliğini İşkodralızâde Mustafa Şerif Paşa'nın oğlu Ali Rıza Beyefendi (Paşa) ile gerçekleştirdi. 26 Temmuz 1869/16 Ra 1286 tarihinde vefat eden Hayriye Hanımsultan Eyüp'te Mehmed Ali Paşa türbesinde medfundur¹⁰⁸. Hayriye Hanımsultan'ın 576 sehim (hisse) olarak belirlenen mirasının, varisleri arasındaki paylaşımı ise şöyledir: 57 sehim Âdile Sultan'a, 36'sı Nevkevser Hanım'a, 140'ı Hatice Hanım'a, 280'i Edhem Paşa'ya, 63'ü ise eşi Rıza Beyefendi'ye verilmiştir¹⁰⁹.

Sonuncusu da sicillerde kendisinden “*halîle-i âhireleri*” yani, paşanın son nikâhlı karısı şeklinde bahsedilen Nevkevser Hanım'dır. Bu evlilikten de Hatice Hanım dünyaya gelmiştir¹¹⁰. Fakat paşanın üçüncü evliliği, saray damatlığı kaideleri bakımından dikkat çekicidir. Zira sultanların evliliklerinde sahip oldukları ayrıcalıklardan birisi de eşlerinin başka kadınlarla evlenmesi ve cariyelerle birlikte olmalarının yasak olmasıdır¹¹¹. Bu durumda paşa, sultanların üzerine evlenmeme kuralını ihlal etmiş görünmektedir¹¹².

---

¹⁰⁷ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136; İ. Refik, *a.g.e.*, s. 82; Öztuna, *a.g.e.*, II, 260, 625; Abdülhamid Ferit Paşa, *Günlük Hatıra Defteri*, Ekim 1849'dan naklen, Atasoy, *a.g.e.*, s. 98-99. Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun ifadesine göre: 1849'dan, 1872 tarihine kadar Osmanlı Devleti'nin oldukça hareketli geçen dönemini kulisllerdeki yönleriyle veren Abdülhamit Ferit Paşa'nın günlüğünün tek nüshası şahsi kitaplığındadır (Bedi N. Şehsuvaroğlu, “Mâbeyn Müşiri Abdülhamit Ferit Paşa'nın Günlüğü”, *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976*, Ankara 1981, II, 1127). 1839 tarihinde Lebib Efendi'ye damat olan Abdülhamit Ferit Efendi, çeşitli görevlerde bulunduktan sonra, Haziran 1848'de mâbeyn başkâtipliğine tayin edildi. Kendisini ve kaleme aldığı ruznamesini konumuz açısından değerli kılan nedenlerin başında 1 Ağustos 1866/19 Ra 1283 tarihinde Âdile Sultan'ın kethüdalık hizmetine atanması gelmektedir. Yanı sıra Osmanlı tarih geleneğinde bu tarz eserlerin pek az olması ruznamenin kıymetini daha da arttırmaktadır. Eserin, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ne alınmasını tavsiye eden Uzunçarşılı da Abdülhamit Ferit Paşa'nın torunu Abdürrahim Şadan Bey'in oğlu Doktor İzzettin Şadan Bey'den alabildiği oldukça sınırlı kısımları neşretmiştir (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Abdülhamid Ferit Paşa'nın Ruznâmesinden”, *Belleten*, Ankara 1963, XXVII/105-108, s. 257-287). Ancak, Şehsuvaroğlu, Uzunçarşılı'nın bu makalesinin pek çok hatalarla dolu olduğunu iddia eder (Şehsuvaroğlu, “Mâbeyn Müşiri Abdülhamit” s. 1127-1128). Maalesef tüm araştırmalarımıza rağmen, söz konusu ruznameye ulaşmak mümkün olamamıştır.

¹⁰⁸ Atasoy, *a.g.e.*, s. 99; Öztuna, *a.g.e.*, II, 260. Türbe, kaynaklarda bazen Mehmed Ali Paşa bazen de Âdile Sultan'ın adıyla anılmaktadır. Ancak, Âdile Sultan'ın resmi ölüm ilanını içeren belgede türbeden “*Damâd-ı Şehriyâri Merhûm Mehmed Ali Paşa Türbesi*” ifadesiyle bahsedildiğinden (BOA, İ.HUS 73/1316-L 1, 12 Şubat 1899/1 L 1316), metinde bu şekilde kullanılmıştır.

¹⁰⁹ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1823, vr. 21b-22a, 9 Nisan 1871/18 M 1288; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24-25, 12 Temmuz 1874/27 Ca 1291.

¹¹⁰ Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584, s. 24.

¹¹¹ Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 92; Nahid Sırrı Örik, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 18.

¹¹² Mehmed Ali Paşa örneğinde de olduğu gibi sultanın hoşgörüsüyle bazı istisnai durumlar yaşandığı iddia edilmiştir. Örneğin, Mehmed Ali Paşa'nın çağdaşı Damat Ahmed Fethi Paşa'nın da Atiyye Sultan ile evlenmesine rağmen, eski eşinden boşanma kaidesine uymadığı rivayet edilmektedir (Örik, *a.g.e.*, s. 19; Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları...*, s. 406).

Mehmed Ali Paşa'nın eşlerinden hakkında en fazla bilgi sahibi olduğumuz, hanedan mensubu olması hasebiyle Âdile Sultan'dır. Sultan II. Mahmud'un kızı olarak 22 Mayıs 1826/15 Şevval 1241 Pazartesi gecesi dünyaya gelen Âdile Sultan'ın doğumu¹¹³, adet olduğu üzere üç gün top atışı yapılarak kutlandı¹¹⁴. Âdile Sultan'ın annesi, Sultan II. Mahmud'un dördüncü ikbâli Zernigâr Kadın'dı¹¹⁵. Sultan henüz dört yaşındayken annesini kaybetti ve babası onu, kız çocukları yaşamayan baş kadın Nevfidan'ın yanına verdi¹¹⁶. Âdile Sultan aldığı Arapça, Farsça, Edebiyat gibi derslerle donanımlı bir şekilde yetişti¹¹⁷. Devrin tanınmış hattatlarından Ebu Bekir Mümtaz Efendi'den yazı dersleri aldı¹¹⁸. Osmanlı Hanedanı'nın tek kadın şairi olan Âdile Sultan, hanedan üyeleri ve ailesi hakkında değerli bilgiler veren bir Divân kaleme aldı¹¹⁹. Dîvân'ı: Münâcât, naat, methiyeler, mersiyeler ile tasavvufî gazellerden oluşur. Dizeleri, şiir sanatı açısından değerli olmamakla birlikte duygu yönüyle samimidir¹²⁰. Yaşamı boyunca bir hanedan mensubu olarak sevinçlerini, kederlerini şiirleriyle aktaran Âdile Sultan'ın Dîvân'ı; şahsiyeti ve temayüllerinin¹²¹ kavranması, devrin hadiselerine bakış açısını yansıtması bakımından da önemlidir.

¹¹³ BOA, A. J. d, nr. 366, vr. 20b; BOA, HAT 290/17398; *Le Constitutionnel*, 27 Haziran 1826 (Haberin tarihi 26 Mayıs 1826); Ahmed Lütfî, *Tarih-i Lütfî*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290, I, 118. Âdile Sultan'ın doğum tarihi ile ilgili bazı kaynaklarda farklı tarihler mevcuttur. İnal, Atasoy ve Koçu Âdile Sultan'ın doğum tarihini bir haftalık bir sapmayla 30 Mayıs 1826/22 Şevval 1241 olarak vermişlerdir (İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 32; Atasoy, *a.g.e.*, s. 97; Reşat Ekrem Koçu, "Âdile Sultan", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, I, 216). Bunlardan aktaran Konrapa ve Özdemir de aynı hatalı tarihi tekrarlamışlardır (Konrapa, *a.g.t.*, s. 2; Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 11). Azamat, Âdile Sultan'ın doğum tarihini 1 Haziran 1826 (Azamat, *a.g.md.*, s. 382); Giz ile Naci 18 Mayıs 1826 (Giz, *a.g.t.*, s. 1; Naci, *a.g.m.*, s. 28) olarak vermişlerdir. Bir başka eserde ise sultanın doğumu bir yıllık sapmayla 1825 şeklinde yazılmıştır (Murat Uraz, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1940, s. 68). Ancak, bahsedildiği üzere bu tarihlerin hiçbirisi doğru değildir.

¹¹⁴ BOA, HAT, 524/25608. Âdile Sultan'ın doğumunu ilan eden bu hatt-ı hümayûnun tarihi Başbakanlık Osmanlı Arşivi kataloğunda sehven 20 Kasım 1816/29 Z 1231 olarak verilmiştir. Fakat yukarıda izah edildiği üzere, bu tarih de doğru değildir. Ayrıca, Âdile Sultan'ın doğum eşyaları ve doğumu münasebetiyle dağıtılan atıyyeler için bkz. Naci, *a.g.m.*, s. 28.

¹¹⁵ Zernigâr Kadın, Esmâ Sultan tarafından yetiştirilip, Sultan II. Mahmud'a takdim edildi. Padişahın dördüncü ikbâli iken Âdile Sultan'ı doğurarak, yedinci kadın efendiliğe yükseldi. 1830/1246 senesinde veremden vefat eden Zernigâr Kadın, Fatih'deki Nakşidil Valide Sultan Türbesinde medfundur (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 126; Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları...*, s. 400, 408; Mazak, *a.g.e.*, s. 11-12).

¹¹⁶ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 135.

¹¹⁷ Atasoy, *a.g.e.*, s. 97.

¹¹⁸ Kolçak, *a.g.e.*, s. 68; Mazak, *a.g.e.*, s. 22; Alpgüvenç, *a.g.e.*, s. 186; İ. Refik, *a.g.e.*, s. 80. Âdile Sultan'ın Seyyid Nizam Dergâhı için yazdığı hattı, Divân Edebiyatı Müzesi'nde bulunmaktadır (İ. Refik, *a.g.e.*, s. 93).

¹¹⁹ Âdile Sultan'ın Dîvânı, Millet Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde olmak üzere toplam beş nüshadır (Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 113; Nilüfer Yılmaz, *Âdile Sultan Divânı'nda Dîni-Tasavvufî Unsurlar*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2002, s. 2). Divân'ın nüshaları ve özellikleri için bkz. Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 113 vd. Mehmet Tahir Efendi de Âdile Sultan'ın divânının bir nüshasının Yıldız Kütüphanesi'nde olduğunu belirtir (Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* 1299-1915, Meral Yayınları, İstanbul 1972, II, 41). Uluçay ise Âdile Sultan Divânının yalnızca Topkapı ve Üniversite Kütüphanesi'ndeki nüshalarından bahseder (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136).

¹²⁰ Sakaoğlu, "Âdile Sultan", I, 79, 81-82.

¹²¹ Örneğin, Âdile Sultan şiirlerinde Nakşibendî tarikatı bânisi Bahaeddin Nakşibend ile kendisine intisap ettiği Nakşibendî Şeyhi Ali Efendi'den saygı ve iltifatla bahseder (Yılmaz, *a.g.t.*, s. 3).

Ayrıca eşi Mehmed Ali Paşa olmak üzere, evlatları, Damat Mahmud Edhem Paşa, kardeşleri ve hanedan hakkında kendi kaleminden kıymetli bilgiler vermesi de Divân'ına başka bir önem katmaktadır.

Narin, orta boylu, kumral, mavi-elâ gözlü, nuranî bir sıfata sahip olan Âdile Sultan, alaturka giyim tarzını benimsemişti. Üzeri zümrüt ve lalelerle bezenmiş gül şeklinde kıymetli iğneler takar, başka mücevher ya da nişan takmazdı¹²². Kız kardeşlerinden farklı bir yere sahip olan Âdile Sultan, baskın karakteri ile hanedanın en yaşlısı ve kıdemlisi olması sayesinde padişahlar üzerinde oldukça tesirliydi. Otoriter bir karaktere sahip olan sultan, kardeşi Sultan Abdülmecid ve yeğeni olan padişahlara sitem etmekten ve uyarılarda bulunmaktan imtina etmezdi. Beş padişah devrini idrak eden¹²³ ve hanedanın sorunlarına karşı oldukça duyarlı olan Âdile Sultan, Sultan Abdülaziz'e "*Unutma ki erkek olsaydım şimdi padişah bendim!*", Sultan II. Abdülhamid'e de "*Neden dediğimi yapmıyorsun? Halanım ve yaşça büyüğünüm*" diyebilecek kadar inisiyatif sahibi bir şahsiyeti¹²⁴. Padişahı ziyaret ettiği zamanlarda, Âdile Sultan'ın tiryakisi olduğu nargile ve kahvenin, kendisine II. Abdülhamid tarafından bizzat ikram edildiği rivayet edilir. Sultanın sahip olduğu ayrıcalıklar bununla da sınırlı değildi. Âdile Sultan, II. Abdülhamid ile görüşmek istediğinde haber gönderir, saraya geldiğinde onu kapıda padişah ile valide sultan karşılardı ve kendisine rütbeli memurlar hizmet ederdi. Ayrıca diğer sultanlar gibi bayramlarda gelmez, arıza yazmaz, isteklerini başağası ile bildirir ve bunlar derhal yerine getirilirdi¹²⁵. Otoriter bir mizaca sahip olan Âdile Sultan, aile büyüğü olarak her zaman saygı görmüş, sıkıntılı zamanlarında ailesinin yanında olmuştur¹²⁶. Hanedan geleneklerine de çok bağlı olan sultan, vefatından hemen önce yaptığı son ziyaretinde dedesi Sultan I. Abdülhamid'den kalma aile yadigârı yüzüğü Sultan II. Abdülhamid'e hediye etmiştir¹²⁷. Bazen sert davranışlar sergileyen Âdile Sultan, aslında tabiat olarak iyi huylu, munis, zarif, nüktedan ve zevk sahibi birisiydi¹²⁸.

¹²² Âdile Sultan'ın giyim tarzı ve Kuruçeşme'deki sahil sarayının mefruşatı ile sürülen yaşam hakkında bkz. Leyla Saz, "Saray ve Harem Hâtıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, İstanbul Mayıs 1959, sy. 29, s. 640; Saz, *Harem'in İçyüzü*, s. 204 vd.

¹²³ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 137.

¹²⁴ Mazak, *a.g.e.*, s. 55; Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları...*, s. 411.

¹²⁵ Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984, s. 98-99.

¹²⁶ Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006, s. 35.

¹²⁷ Osmanoglu, *a.g.e.*, s. 98.

¹²⁸ Ahmet Muhtar Nasuhoglu, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e bir Hukukçunun Hatıraları*, haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007, s. 16-17; İ. Refik, *a.g.e.*, s. 79; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 83.

Hayır ve fakara severliğiyle bilinen Âdile Sultan, Osmanlı Hanedan tarihinde derin izler bırakmıştır¹²⁹.

Sultanın, eşi Mehmed Ali Paşa'yla yaşadığı sahil sarayındaki yaşam tarzı ve idaresi de padişah sarayının bir kopyası gibiydi. Padişahların saraylarındaki ahkâm ve adab burada da aynen uygulanmaktaydı¹³⁰. Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'nın sağlığında oldukça debdebeli bir yaşam sürmüştür. Musikiye de ilgilisi olan sultanın, Kuruçeşme'deki sahil sarayında alaturka ve alafranga saz takımları mevcuttu. Sultanın sahil sarayında bulunan hizmetlilerin listesi, sürdürdüğü görkemli yaşamı göz önüne sermektedir¹³¹. Zaman zaman yüksek meblağlar harcanarak sultanın sahil sarayında tamir ve inşa faaliyetleri yapılmış, mefruşatı yenilenmiştir¹³². Ayrıca sultanın sarayındaki bazı eşyalar da yaşam tarzı, dindarlığı, okuma-yazmaya verdiği önem hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamıştır. Buna göre Âdile Sultan'dan, Fatma Sultan'a intikal eden 466 kalem kişisel eşyalarından bazıları şunlardır¹³³: Eyyübü'l-Ensârî Hazretleri sülâlesinden Âmir'in hattıyla Kelâm-ı Kadîm, Hafız Osman hattıyla basma büyük Kelâm-ı Kadîm, Hilye-i Şerîf ve levhası, değerli kumaşlar üzerine yazılmış âyet-i kerîmeler bulunan gömlekler, Lihye-i Saâdet sehпасı, Elvâh-ı Şerîfe, silsile-nâme levhası, yazılı sebil taş, pirinçten abdest leğenleri, göğez, lahuri, kadife gibi kumaşların üzerine işlenmiş kahve pûşîdeleri, ipek, tiftik, ceylan derisi, kaplan postundan seccadeler, işlemeli ipek mendiller ve dantel, kadife terlik, Avrupa-kârî şal üzengi ve ipek boyun atkısı, baston, kabartmalı, işlemeli havlular, ipek işlemeli yüz yastıkları, kılıbdan işlemeli karyola pûşîdesi, Hind-kârî yatak çarşafı, göğez şalakî beyaz ipek üzerine işlemeli yorgan yüzü, kılıbdan işlemeli hamam takımı, beyaz-ı hümayûn üzerine beyaz pul ve sırma işlemeli saçaklı taâm sofrası, peçeteler, Bağdad-kârî ipekli karyola örtüsü, porselen kahve takımı, siyah çerçeveli ayna, mercan saplı kaşıklar, tatlı kâsesi, kemik iğnedanlık, çeşitli kumaşlardan bohçalar, kadife kaplı vaşak kürk, göğez ve uçları kılıbdan işlemeli, kılıbdan saçaklı elvân ihrâmı, çeşitli kumaşlardan yorgan, yastık ve minderler, elbiselik kumaşlar, siyah abanoz üzerine fildişi işlemeli çekmece içinde sim yazı hokkası, yıldızlı

¹²⁹ Osmanoğlu, *a.g.e.*, s. 98.

¹³⁰ Nasuhoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

¹³¹ Âdile Sultan'ın sahil sarayındaki görevlilerin listesi için bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 137n; Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 80-81; Mazak, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹³² Bu faaliyetlerden bazıları için bkz. BOA, HH.d., nr. 894; BOA, HH. d., nr. 12175; BOA, HH. d., nr. 20657.

¹³³ BOA, Y.PRK. HH, nr. 31/66, s. 1-15, 24 Nisan 1900/11 Nisan 1316.

makres, sapı altın işlemeli kalemtraş, sîm rihdanlık, fildişi saplı iki taraflı ayna, arûsek kâğıt keskesi, çeşitli tespih, kaşağı, bohçalarda ipek vs. kumaşlardan elbiselik kumaşlar, ipekten Avrupa-kâri diz örtüsü, samur kürk, ipekli peştamal, fildişi şemsiye, isimleri verilmemiş 149 cilt çeşitli yazma ve basma kitap, 74 cilt çeşitli yazma ve basma kitaplar, 55 cilt çeşitli yazma ve basma kitap, Abdülfettah Recai hattıyla delâil-i şerîf, saksonya, porselen şerbet testileri, Hind-kâri madenden mamûl kahve tepsisi ve çorba kâseleri, mâûn rahle, billûr sūrahi, şerbetlik ve bardaklar, tepsi, havan, nihale, yumurta tavası, tencere, sahan gibi mutfak eşyaları.

Âdile Sultan'ın vefatının ardından düzenlenen, yukarıda zikredilen defterin devamı niteliğinde olan ve sultanın kıymetli eşyalarının yer aldığı diğer defterdeki bazı eşyaları ise şunlardır¹³⁴: Pırlanta, zümrüt, yâkut, elmas, firûze, akik, inci gibi değerli taşlarda yapılmış baş ve göğüs iğneleri, gerdanlık, yüzük, mînâ üzerine inci işlemeli altın saat, bir kâğıt içinde 15 sagîr parça hurda inci ve pırlanta, kehribar ağızlığı altın üzeri üç sıra sagîr pırlanta işlemeli tütün çubuğu, alt kapağı gök yâkut ile müzeyyen ve murassâ' kordonlu saat, altın kordonlu birinci şefkat nişanı, altın mînâ kordonlu Hânedân-ı Âlî Osman Nişanı, altın kordonlu sagîr altın mahfaza derununda Kelâm-ı Kadîm, pirinç çerçevesi oturtma saat, altın saplı yelpaze, ufak meşin çanta içinde tomar şeklinde yazma ayât-ı şerîf, gümüş çatal, bıçak takımları, el çantası içinde, üç adet altın gözlük ve biri mînâlı, biri incili olmak üzere iki tesbih, bir adet altın mühür, altı adet altın halkalı yüzük, altın halkalı zümrüt ve küçük altın mühür, uçları incili tespih takımı, iki adet aragon taşı, taşsız nazarlık ve karınca boynuzu, gümüşten mamûl icazetnâme mahfazası, pirinç ayaklı porselen tütün kavanozu, elmas taklidi kordon ve zümrüt taklidi çubuk imâmesi, sepette pirinç oturtmalı saat, Âdile Sultan'ın eş'ârını havi üç yazma divân.

Yukarıda temas edildiği üzere, küçük yaşlarda kaybettiği üç evladı ile aile fertlerinden birçoğunun vefatına şahit olan Âdile Sultan, eşi Mehmed Ali Paşa'yı, bir yıl sonra ise son çocuğu Hayriye Hanımsultan'ı genç yaşta kaybetti ve büyük bir sarsıntı geçirdi¹³⁵. Peş peşe yaşadığı bu kayıplar üzerine Âdile Sultan, tevekküllü

¹³⁴ BOA, Y.PRK. HH, nr. 31/66, s. 2-7, 25 Nisan 1900/24 Z 1317.

¹³⁵ Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'dan kalan son yadigârı Hayriye Sultan'ı da kaybetmesinin ardından duygularını şöyle dile getirmiştir:

*Başka bir acı daha gösterdi bana zâlim felek
Ya'ni zevcim Ali Paşa da gitti Adn'e dek*

*Yadigârı kalmış idi Hayriye Sultan bana
Kalb-i mahzûnum onunla eğlenirdi dâimâ...*

(Mazak, a.g.e., s. 34. Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 36).

fakat ie dönük bir yaşam tarzı benimseyerek, çareyi kendisini uhrev işlere adamakta buldu¹³⁶. Oysaki Âdile Sultan, onların sağlığında son derece aktif ve görkemli bir hayat sürmüştür. Ancak söz konusu kayıplarının ardından sultan, yaşamının ikinci evresinde, tutku derecesinde türbe ziyaretlerine yöneldi. Bu dönemde ikamet ettiği köşkler adeta birer ibadethane gibiydi. şüphesiz daha önce de hayır işleriyle uğraşan sultan, bundan sonra ise tüm enerjisini bu işlere sarf etti. Bakımsız mahalle mekteplerini onartıp, masraflarını karşılar, yoksul ve kimsesiz çocukları okutur, giydirir, hastaları tedavi ettirir, gelinlik kızlara çeyiz yaptırır, kurumuş çeşmelerin akıtılmasını sağlar, fakirlere yardım eder, bu hayırlarını İstanbul'un dışına da taşımaya gayret ederdi¹³⁷. Münzevi bir yaşam sürmeye başlayan sultan Kuruçeşme sahil sarayına, baharda Silahtarağa'daki köşküne, yazın da Koşuyolu'ndaki köşküne giderdi¹³⁸. 1892'de depremden tamamen yıkılan Silivrikapı'daki Bl mescidi ve türbesini yeniden inşa ettirmiş burada din toplantılar gerekleřtirmiřti¹³⁹. Âdile Sultan, Eyüp Sultan Hazretleri'nin kabrinin sağ tarafında kadınlar mescidi olarak anılan odada her sene Ramazan ayında itikfa ekilirdi¹⁴⁰. Bunun için bu odaya Âdile Sultan odası da denilmektedir¹⁴¹. Bununla birlikte sultan, gençliğinden beri tasavvufa yönelmiş, 1845'te¹⁴² Nakşibendî-Müceddidi tarikatından Bl Tekkesi şeyhi şumnulu Ali Efendi'nin takipçisi olmuřtu¹⁴³.

Mehmed Ali Paşa'nın vefatının ardından gerek Divn'nda ve gerekse yaptırdığı hayır eserleriyle her fırsatta onu yd ettiğine tanık olduğumuz Âdile Sultan, yine eşinin ruhunu şad ettirmek için Galata'da Arap Camii avlusunda şadırvan ve sarnıç inşa ettirdi. Sekiz mermer sütün üzerinde yükselen şadırvan, abdest alma yeri ve su haznesinden ibaretti. atısı hariç her yeri mermerden yapılmış olan sekiz yztl şadırvanın altında bir sarnıç bulunmaktadır. atı kenarını çevreleyen

¹³⁶ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136-137.

¹³⁷ Leyla Saz, "Saray ve Harem Htraları", *Yeni Tarih Dergisi*, İstanbul Haziran 1959, sy. 30, s. 656.

¹³⁸ Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136-137.

¹³⁹ Bl camii ve türbesi için bkz. zdemir, *Âdile Sultan Divn*, s. 94-95.

¹⁴⁰ zdemir, *Âdile Sultan Divn*, s. 96.

¹⁴¹ Mazak, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁴² Butrus Abu Manneh, "Gülhane hatt-ı hmayununun İslâmî kaynakları-1", *Dergâh*, VII/73, Mart 1996, s.18. Sakaoğlu, Âdile Sultan'ın tasavvufa ilgisini ve Nakşibendî tarikatına mensubiyetinin yaşlılık döneminde olduğunu söylemektedir (Sakaoğlu, "Âdile Sultan", I, 81). Mazak da Âdile Sultan'ın Nakşibendi tarikatına intisabının eşi ve kızını kaybettikten sonra gerçekleştiğini ifade eder (Mazak, *a.g.e.*, s. 48).

¹⁴³ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 41; Azamat, *a.g.md.*, s. 383; zdemir, *Âdile Sultan Divn*, s. 49.

yüz üzerinde ta'lik yazı ile otuz altı mısralık, sultanın babası ve kaybettiği yakınlarının ruhunu şad ettirmek için bu şadırvanı yaptırdığını anlatan 1285/1868 tarihli bir kitabesi mevcuttur¹⁴⁴. Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'nın vefatının hemen ardından Küçük Mustafa Paşa'da Gül Camii karşısında, kitabesinde paşayı zikrettiği bir sıbyan mektebi inşa ettirdi. Kitabede şunlar yazılıdır¹⁴⁵:

...

Eyleye nice ucûr u hasenâta mazhâr

Zevc-i merhûmu Muhammed Ali Paşa'yı

Zât-ı pür ismet hem duhter-i iffet eseri

Bulalar afiyet-i ömr ile ikbâl ü safâ...

Bunlara ilaveten, Âdile Sultan çeşitli vakfiyelerinde eşi ve kızı Hayriye Hanımsultan'ın hayırla yâd edilmesi için mevlid okutulup duâlar edilmesini şart koşmuştur¹⁴⁶. Sultanın 8 Nisan 1871/17 M 1288 tarihli vakfiyesi, tüm evlatları ve eşi Mehmed Ali Paşa'nın medfun oldukları türbe ve içerisindeki eşyaların bakım ve onarımı için düzenlenmiştir. Bu masrafları karşılamak için bağışlanan evler, arsalar ve dükkânların adresleriyle sınırları, vakfiyesine kaydedilmiştir¹⁴⁷. Türbe için bir hayli hassasiyet gösterdiği anlaşılan Âdile Sultan, vefatının ardından kendisinin de oraya defnedilmesini ve ayrıca sandukalar üzerindeki eskiyen puşidelerin derhal tamir ettirilmesi ile türbeye başka kimsenin defn edilmemesini vasiyet etmiştir¹⁴⁸.

Uzun bir ömür süren Âdile Sultan, bir müddet hasta yattıktan sonra 12 Şubat 1899/1 L 1316 Pazar günü vefat etti ve ertesi günü Mehmed Ali Paşa türbesinde daha önceden kendisinin hazırlattığı kabire defnedileceği duyuruldu¹⁴⁹. Âdile Sultan, eşi

¹⁴⁴ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 90-91; Mazak, *a.g.e.*, s. 109.

¹⁴⁵ Kitabenin tamamı için bkz. Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 87-88; Mazak, *a.g.e.*, s. 116-117.

¹⁴⁶ Âdile Sultan'ın bu hayrâtlarından birisi şöyledir: Seyyid Nizâmeddin dergâhında her hafta mukabele gününde, Âdile Sultan'ın Şeyhi Ali Efendi, babası II. Mahmud, annesi Zernigâr Kadınefendi, eşi Mehmed Ali Paşa, kızı Hayriye Hanımsultan ve kendisinin iki dünyada selâmeti için; Galata, Kulekapısı Mevlevihanesi'nde, Ravza-i Mutahhara'da ve Medine'de Hazreti Fatmât'üz-Zehrâ'nın türbesindeki mevlid merasiminde Rebiülevvel ayında okunacak mevlidin sevabının yine eşi Mehmed Ali Paşa ve diğerlerine adanması için; Eyüb Sultan Camii'inde beş vakit namazın ardından Eyüb'de medfun Mehmed Ali Paşa ve kendisi için dua edilmesi (Mazak, *a.g.m.*, s. 135-136). Ayrıca 28 Ekim 1877/20 Şevval 1294 tarihli vakfiyesinde de babası Sultan II. Mahmud, annesi Zernigâr Kadın, kızı Hayriye Hanımsultan ve eşi Mehmed Ali Paşa ve ölümünden sonra kendisinin ruhlarını şad ettirmek için; dua edilmesi ve mevlid okunması (Mazak, *a.g.e.*, s. 89, 94, 122, 123), türbenin yakıtı, bakım ve onarımı için vakfedilen gayrimenkullerin listesi mevcuttur (Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 101).

¹⁴⁷ Hikmet Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 99.

¹⁴⁸ Mazak, *a.g.e.*, s. 69, 124; Mazak, *a.g.m.*, s. 137; Hikmet Özdemir, *Âdile Sultan Vakfiyesi*, Türkiye İlimi, İçtimai Hizmetler Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 53.

¹⁴⁹ BOA, İHUS, 73/1316-L/1, 12 Şubat 1899/1 L 1316. Âdile Sultan'ın vefatıyla sarayında bulunan harem ağaları ve genç beyaz cariyeler Beşiktaş sarayına nakledilirken, ihtiyar cariyeler azat edildi. Emektarlara padişah

ve çocuklarının olduğu türbeye; şehzadeler, damatlar, devlet ricâli, saray ve mâbeyn görevlileri, enderun mensupları, asker, polis, din adamları, konsoloslar ve kalabalık bir cemaatin katılımıyla defnedildi. Eyüp'e kadar istimbotta götürülüp, iskelede tekke mensuplarının tehfilleri ile karşılanan Âdile Sultan'ın cenaze namazı Eyüp Sultan Camii'nde kılındı. Ölümüne, “Çâr-yâr imdâd idi visâl itdi bugün/Rûh-i pâki Âdile Sultân-ı cennetmekânın”¹⁵⁰, “Cennet-i me'vâ'yi itdi Âdile Sultan mekân”¹⁵¹ satırlarıyla tarih düşürüldü. Ayrıca, Âdile Sultan'ın ardından duyulan üzüntüyü ifade eden, “İzhâr-ı Matem” başlığıyla imzasız bir mersiye *İkdam* Gazetesi'nin 30 Mart 1895/3 Şevval 1312 tarihli sayısında yayımlandı¹⁵².

Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla Mehmed Ali Paşa'nın cariyeleri ise şunlardı: Sıdika Hanım, Hatice Hanım, Sünbül Sefa Hanım, Emine Hanım, Saliha Hanım, Cemile Nazikter Hanım, Sıdika Feryal Hanım ile Faize Neştedil Hanım¹⁵³ ve Firdevs Hanım¹⁵⁴. Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan ile evliliğinden bir hafta sonra İstavroz'daki sahilsarayında cariyelerinden beşini azat etti ve evlendirdi. Bunlardan Sıdika Hanımı, Kars Muhafızı merhum Abdülkerim Paşa'ya; Hatice Hanım'ı Boğaz Muhafızı Süleyman Paşa'ya; Sünbül Sefa Hanım'ı Tabib Feriki Rıfat Paşa'ya; Emine Hanım'ı Meclis-i Sıhhiye azasından müteveffa Eşref Efendi'ye ve Saliha Hanım'ı Ayasofya Kürsü Şeyhi Ömer Said Efendi'ye nikâhladı¹⁵⁵. Paşa, Cemile Nazikter Hanım ile Sıdika Feryal Hanım'ı 1866/1282'te İşkodralı Mustafa Paşazâde Ali Rıza Bey ile evlendirdiği kızı Hayriye Hanımsultan'ın düğününde, Faize Neştedil Hanım'ı ise 1867/1283 senesinde azat etti¹⁵⁶.

---

tarafından çıracılık maaşı tahsis edildi. Hacı Nasuh'un karısına da bu kabilden vefatına kadar 80 kuruş verildi (Nasuhoğlu, *a.g.e.*, s. 116).

¹⁵⁰ Sakaoğlu, “Âdile Sultan”, I, 81. Sakaoğlu, Âdile Sultan'ın ölüm tarihini, bir gün sapmayla, defnediliş tarihi olan 2 Şevval 1316 olarak vermiştir (Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları...*, s. 412).

¹⁵¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 40.

¹⁵² Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 3. Mersiye metni ve Âdile Sultan'ın ölümüne düşülen tarih için bkz. Mazak, *a.g.e.*, s. 68-69.

¹⁵³ Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 757, s. 1-6, 31 Ağustos 1907/22 B 1325.

¹⁵⁴ VGMA, nr. 128, s. 96, 14 Eylül 1869/7 C 1286. Mehmed Ali Paşa vakfının son mütevellisi Firdevs Hanım, Kadıköy'de Osman Ağa Mahallesi Yel Değirmeni'nde Uzun Hafız Sokağı'nda 112 nolu hanede ikamet etmekteydi (VGMA, nr. z-10-3257-10, 27 Şubat 1936; VGMA, nr. z-10-3257-6, ek 12, 7 Kasım 1936).

¹⁵⁵ Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 757, s. 1, 31 Ağustos 1907/22 B 1325; BOA, EV.d., nr. 29979, vr. 132a-133a, 10 Şubat 1905/5 Z 1322. Osmanlı tarihlerinde daha ziyade İstavroz Bahçesi olarak anılan ve adını Bizanslılar döneminde Konstantin'in burada inşa ettirip üzerine koyduğu yıldızlı haçtan alan bu semt Beylerbeyi'dir. İstavroz Sahilsarayını Sultan II. Mahmud inşa ettirmiştir (M. Tayyib Gökbilgin, “Boğaziçi”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 260).

¹⁵⁶ Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 757, s. 3-5. Bir başka belgede, Cemile Nazikter Hanım'ın muhtemelen katip hatasıyla 1864/1280 tarihinde azledildiği yazılmış, takip eden sayfada ise bu hata düzeltilerek, doğrusu yazılmıştır (BOA, EV.d., nr. 29979, vr. 133a; 133b, 10 Şubat 1905/5 Z 1322). Aynı belgede, Mehmed Ali Paşa'nın sicillerde tesadüf etmediğimiz Kapıcı imamıyla evli Tansuh? Kadın ve Kavasbaşı ile evli Fatma

2.1. ÂDİLE SULTAN İLE EVLENMESİ VE EVLİLİK HAYATLARI

2.1.1. Saraya Damat Seçimi

Sultan II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'a damat olması için seçtiği Mehmed Ali Paşa örneğinde olduğu gibi¹⁵⁷ Osmanlı Devlet geleneğinde padişahlar kızlarını, kız kardeşlerini ya da yeğenlerini evlendirecekleri kişileri kendileri seçerlerdi. Kararını veren padişah, bir hatt-ı hümayûn ile damat adayını sadrazama bildirirdi. Bazen de sadrazamın gösterdiği adaylardan birisini seçerdi¹⁵⁸. Padişah, akrabalık kurarak gücünden yararlanmak istediği paşa ile kızı, kardeşi ya da yeğenini evlendirirdi. Dolayısıyla, devrin siyasi konjonktürü göz önünde bulundurularak sultanların kiminle evleneceklerine padişahın karar vermesi bu evliliklerin siyasi amaç taşıdığını göstermekteydi. Zira gelinin ve damadın seçme ya da reddetme hakları yoktu¹⁵⁹. Ayrıca sultanın gençliği, yaşlılığı, güzelliği, çirkinliği, daha önce evlenip evlenmemiş olması da hiçbir önem taşımazdı¹⁶⁰. Seçilen damat adayının evli, çocuklu olması da bir şey değiştirmezdi. Damatlar, sultanla evlenmeden önceki eşlerinden boşanmak mecburiyetindeydi¹⁶¹. Mehmed Ali Paşa da Âdile Sultan ile evlenebilmek için bu kurala uydu ve Mahmud Edhem Paşa'nın annesi Saliha Hanım'dan boşandı¹⁶². Osmanlı Devleti içerisinde oldukça avantaj sağlayan ve mühim bir statü olan damatlık, çalışmada yer yer bahsedildiği üzere Mehmed Ali

---

Hanım isimli başka cariyeleri olduğundan da bahsedilmektedir. Ayrıca, yukarıda Rıfat Paşa'nın eşinin ismi Sünbül Sefa şeklinde verilmişken, hemen altında ise Feride şeklinde verilmiştir (BOA, EV.d., nr. 29979, vr. 133a).

¹⁵⁷ Ali Fuad, Damat Fethi ve Mehmed Ali Paşaların, Sultan Abdülmecid zamanında damatlığa seçildiğini söylemektedir (Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 113). Ancak, bu malumat doğru değildir. Sultan II. Mahmud'un vefatıyla, her iki paşanın düşünleri Sultan Abdülmecid zamanında gerçekleştirilmişse de aslında kendilerini hanedan damatlığına seçen Sultan II. Mahmud'dur (Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 27-28; Önder Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleleri*, İstanbul 2005, s. 460).

¹⁵⁸ Uluçay, *Harem II*, s. 90; Çağatay Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959, s. 49.

¹⁵⁹ Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 26.

¹⁶⁰ Ümit Meriç, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010, s. 283.

¹⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 163; Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem...*, s. 49; Uluçay, *Harem II*, s. 90n; Ubicini, *a.g.e.*, I, 117-118; Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı 1718'den 1918'e Bir Toplumsal Tarih*, Yapı Kredi Yayınları, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2005, s. 33; Meriç, *a.g.e.*, s. 283. Bu boşanmaların meydana getirdiği bazı problemlere örnekler için bkz. Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 27-28.

¹⁶² Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çev. ve haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s. 98. Eserinde, her fırsatta Mehmed Ali Paşa'yı kötüleyen ve küçük düşürücü ifadelerle bahseden Agop Melik, ya Osmanlı Devleti'ndeki bu gelenekten haberdar değildi ya da kasıtlı olarak Mehmed Ali Paşa'nın, kendi seçimiymiş gibi, Âdile Sultan ile evlenebilmek için karısından boşandığını ifade edip, onu bu konuda da haksız yere fırsatçılıkla itham etmiştir (Melik, *a.g.e.*, s. 38). Oysaki yukarıda bahsedildiği gibi bu konuda teamül böyleydi.

Paşa'ya da bazı ayrıcalıklar sağlamıştır. Buna karşılık, hanedan üyesi olma ayrıcalığını taşıyan sultan kızları ve kız kardeşlerinin evlendikleri damatların pek fazla hakları yoktu. Örneğin, şayet sultan eşinden memnun değilse padişahın izniyle kocasından boşanabilirdi. Damadın ise böyle bir hakkı yoktu¹⁶³.

İlk Osmanlı padişahları devrinde hanımsultanlar, genellikle Karamanoğulları, Akkoyunlu gibi Anadolu Beyliklerinin sultanları ya da hanedana faydalı olan vüzerâ ve ümerâ çocukları ile evlendirilmişlerdi. Bazen sadrazam ya da diğer üst düzey devlet görevlileriyle evlendirildikleri de olurdu¹⁶⁴. Kanuni Sultan Süleyman ise damat sadrazamları saltanatının bir geleneği haline getirmişti¹⁶⁵. İlk zamanlar damat seçimlerindeki önemli kıstaslardan birisi de adayın hayli yüklü olan düğün masraflarını¹⁶⁶ ve sonrasında da sultanın yaşam standartlarını koruyup, karşılayabilecek bir servete sahip olmasıydı. Bu paşalarla evlendirilen bazı sultanlar çocuk yaşta, henüz buluğ çağına dahi varmamış olurdu¹⁶⁷. Hatta önceki yüzyıllarda beşikte dahi nişanlanan sultanlar vardı. Bunun nedeni, siyasi kaynaklı olan bu evlilikler yoluyla padişahın damatların gücünden bir an evvel yararlanmak istemesi olduğu gibi eğlenceye düşkün padişahların düğünleri bu maksatla yapmasından da kaynaklanabilmekteydi¹⁶⁸.

Sultan II. Mahmud devriyle birlikte bilhassa çocuk yaştaki sultanların evlendirilmesi geleneği terk edildi¹⁶⁹. Damat seçimlerinde de teamüllerin dışında, devletin içinde bulunduğu koşulların da etkisiyle bazı farklılıklar görülmeye başlandı. Sultan II. Mahmud, damatlarını kendisinin mâbeyncilik hizmetinde bulunan, bizzat yakından tanıdığı hizmetlileri arasından seçmeyi tercih etti. Padişahın

¹⁶³ Uluçay, *Harem II*, s. 92.

¹⁶⁴ Mordtmann, a.g.md., s. 465.

¹⁶⁵ Peirce, *a.g.e.*, s. 89. İbrahim Lütfi ve Kara Ahmed Paşalar, padişahın kız kardeşleri Hatice, Şah ve Fatma Sultanlarla; Sadrazam Rüstem Paşa ise kızı Mihrimah Sultan ile evlendirildi. Sultan Süleyman'ın son iki sadrazamı olan Semiz Ali ve Sokullu Mehmed Paşalar da torunları Hümaşah Ayşe ve İsmihan Sultan ile evliyidiler. Sultan Süleyman devri boyunca görev yapan dokuz sadrazamdan sadece üç tanesi, onlar da damatlık için uygun vasıfları taşımadıkları için, hanedan damadı değildi (*Aynı yer*). Osmanlı Devleti'nin geçmiş yüzyıllardaki evlilik siyasetleri ve uygulamaları için bkz. Peirce, *a.g.e.*, s. 87 vd; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 159 vd; Uluçay, *Harem II*, s. 87-91.

¹⁶⁶ Sûr-ı hümayûnlarda, büyük meblağlara görkemli nişan takımı tertibi ve değerli hediyeler takdimi adettendi (Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 113; Mordtmann, a.g.md., s. 465).

¹⁶⁷ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 113.

¹⁶⁸ Akıldız, *Mümin ve Müsri...*, s. 26. Örneğin, Lale Devrinde Sultan III. Ahmed beş yaşındaki kızı Fatma Sultan'ı on gün süren muhteşem bir sûr-ı hümayûnla, sultanın bulûğa ermesini beklerken vefat eden, Silâhtar Ali Paşa ile evlendirdi. Diğer kızı Ümmügülsüm Sultan'ı ise henüz beşikteyken Kubbe Veziri Abdurrahman Paşa'ya nişanladı. Bu konudaki diğer örnekler için bkz. *Aynı yer*.

¹⁶⁹ Sultan II. Mahmud'un kızları Saliha Sultan 23, Mihrimah Sultan 24, Atiyye Sultan 16 ve Âdile Sultan 19 yaşında evlendiler (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130-131, 134, 136).

dört damadının da ortak özelliği, Enderun'a girip, mâbeynicilik hizmetinde bulunmuş, kurenâsından kimseler olmalarıydı¹⁷⁰. Sultan II. Mahmud'un hayatta kalan dört kızı: Saliha, Mihrimah, Atiyye ve Âdile Sultanlardı¹⁷¹. Bunlardan ilk ikisinin düğünleri Sultan II. Mahmud'un sağlığında; Atiyye ve Âdile Sultanlarınki ise babalarının vefat etmesiyle kardeşleri Sultan Abdülmecid döneminde yapıldı¹⁷². Saliha Sultan, Halil Rıfat Paşa'yla; Mihrimah Sultan, Mehmed Said Paşa'yla¹⁷³; Atiyye Sultan, Ahmed Fethi Paşa'yla¹⁷⁴ ve Âdile Sultan da Mehmed Ali Paşa'yla evliydi.

Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yıllarında hanedan damatları “küberâzâdelerden” ve “damadzâdelerden” seçildi¹⁷⁵. Damat Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Mahmud Edhem Paşa, Refia Sultan ile Damat Fethi Paşa'nın oğlu Mahmud Celaleddin Paşa, Cemile Sultan¹⁷⁶ ile Damat Halil Paşa'nın oğlu Mahmud Celaleddin Paşa, Seniha Sultan¹⁷⁷ ile evlenerek ikinci nesil hanedan damatları oldular. Küberâzâdelerden ise Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Ali Galib Paşa¹⁷⁸ Fatma Sultan ile Mısır Valisi Abbas Paşa'nın oğlu İlhami Paşa¹⁷⁹ Münire Sultan ile evlendiler¹⁸⁰. Tamamen siyasi ilişkiler üzerine tesis edilen bu evliliklerde dikkati çeken husus,

¹⁷⁰ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 113. Ali Fuad, hanedana damat seçimindeki bu zorunlu değişimi, Sultan II. Mahmud zamanında eski devirlere nispeten zengin paşanın kalmaması ve kalanlarının da uzak eyaletlerde ve devlete karşı bağımsızlık iddiasında bulunulardan ibaret olmasına bağlar (*Aynı yer*).

¹⁷¹ 17 Nisan 1811 tarihinde Aşubcan kadından dünyaya gelen Saliha Sultan, 5 Şubat 1843 tarihinde vefat etti. Saliha Sultan, babası II. Mahmud'un türbesinde medfundur. 29 Haziran 1812 tarihinde Hoşyar Kadın'dan doğan Mihrimah Sultan, zayıf bünyesi sebebiyle hastalanarak 2 Temmuz 1838'de vefat etti. Fatih'deki Nakşidil Valide Sultan Türbesi'nde medfundur. 2 Ocak 1824 tarihinde Pirûz-ı Felek Kadın Efendi'den dünyaya gelen Atiyye Sultan, henüz 15 yaşındayken babası Sultan II. Mahmud'u kaybetti. Atiyye Sultan da diğer kardeşleri gibi uzun yaşamadı ve 11 Ağustos 1850'de henüz 26 yaşındayken vefat etti. Babası Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedildi (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 129-131, 134-135).

¹⁷² BOA, A. }. d, nr. 366, vr. 15a, 20b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 190, 10 Ocak 1840/5 Zilkade 1255; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 2, 10 Ağustos 1840/11 C 1256; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 130-131, 134, 136.

¹⁷³ Saliha ve Mihrimah Sultanların düğünleri için bkz. Hatice Aynur, *Saliha Sultan'ın Düğününün Anlatan Surnâmeler (1834)*, Harvard Üniversitesi, Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995, s. 21 vd.; Lütfi, *Tarih*, Dersaadet 1302, V, s. 28-32, 44-46; Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011, s. 17 vd.; Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 250 vd.; Helmuth Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 52-54.

¹⁷⁴ Atiyye Sultan'ın düğünü için bkz. Serap Sunay, “Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi”, *Belleten*, LXXVII/278, Nisan 2013, s. 119-150).

¹⁷⁵ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 113.

¹⁷⁶ Cemile Sultan ile Mahmud Celaladdin Paşa, 22 Şubat 1854/23 Cemaziyülevvel 1270 tarihinde çıkan hatt-ı hümayûnla nişanlandılar (Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 26). Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinde önemli rol oynadı. Ancak, Sultan II. Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in katili iddiasıyla Mahmud Celaleddin Paşa'yı Yıldız'a hapsedirerek, 1880'de Taif'e sürgün etti ve 1884 senesinde de boğdurdu (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 154-156).

¹⁷⁷ Çift hakkında bkz. Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 158-159.

¹⁷⁸ Fatma Sultan ile evlenen Ali Galib Paşa, Meclis-i Vâlâ azalığına atandı. Ocak 1855'te Meclis-i Tanzimat azası, Mayıs 1857'de Hariciye Nazırı, Ağustos'da Evkâf Nazırı ve Nisan-Mayıs 1858'de Ticaret Nazırı oldu. Ocak 1859 tarihinde vefat etti (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 542).

¹⁷⁹ İlhami Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 794.

¹⁸⁰ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 113; Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 151-159; Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 26-27.

döneme damgasını vuran önemli devlet kademelerinde bulunmuş ve o sırada bulunan paşalar ile Mısır'ın hassas konumu göz önünde bulundurularak damatların değil, babalarının güç ve nüfuzlarından yararlanma temeline dayandırılmış olmasıydı. Yani, padişah Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa ve Fethi Paşa gibi nüfuzlu paşaların bu konumlarından yararlanabilmek için ferman buyurduğu bu siyasi nitelikli evliliklerle, hem devrin önde gelen paşalarının gönlünü almış hem de onları kendisine biraz daha fazla bağlamış oluyordu. Dolayısıyla, bu evlilikler damatların değil, babalarının siyasi güç ve nüfuzlarından yararlanma temeline dayanmaktaydı¹⁸¹. Zira ikinci nesil damatlar, babaları gibi önemli devlet kademelerinde bulunamadı ve hiçbir zaman onlar kadar nüfuz sahibi olamadılar. Bu bakımdan, damatlık sıfatının getirdiği güçten etkin bir biçimde yararlanan Sultan II. Mahmud'un damatlarının ayrı bir önem taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

2.1.2. Sultan II. Mahmud'un Damatlık Vaadi ve Değişen Dengeler

Mâbeynciliği esnasında Sultan II. Mahmud'un güvenini kazanan Mehmed Ali Paşa, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyan esnasında Nizip'e gönderildi¹⁸². Bu vazife paşa için büyük bir önem arz etmekteydi. Çünkü padişah Mehmed Ali'ye Nizip vazifesinden döndükten sonra kendisini, kızı Âdile Sultan ile evlendirileceğini vaat etmişti¹⁸³. Ancak, oldukça hasta olan Sultan II. Mahmud Nizip bozgununu öğrenemedi, yani Mehmed Ali henüz bu görevden dönmeden önce 1 Temmuz 1839'da vefat etti¹⁸⁴. Mehmed Ali açısından Sultan II. Mahmud'un vefatı başka bir anlam taşımaktaydı. Zira artık Mehmed Ali için damatlık vadinin gerçekleşip

¹⁸¹ Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 28.

¹⁸² Bu görev ve mahiyeti için bkz. Tezde II. Bölüm.

¹⁸³ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 27-28. Bizzat Âdile Sultan'ın kaleminden naklettiği bu durumdan farklı olarak, çiftin evlenmeleriyle ilgili bir başka rivayet daha vardır. Buna göre: Kız kardeşini çok seven Sultan Abdülmecid, onun mutlu bir evlilik yapması için kendisine pek çok damat adayı teklif etmişti. Bunlardan hiçbirisini kabul etmeyen Âdile Sultan, Kapalıçarşı esnafından "*sandıkçı güzeli*" namıyla Mehmed Ali'nin medhini duymuş, kendisini görmüş ve beğenmişti. Sultan Abdülmecid de Mehmed Ali'yi Enderun'a almış, itinalı bir tahsil ve terbiyeden sonra Âdile Sultan ile evlendirmişti (Koçu, a. g. md., I, 216-217; Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 30-31). Ancak masal tadında olan bu rivayet, gerçekleri yansıtmamaktadır. Çünkü Mehmed Ali Paşa, Sultan II. Mahmud zamanında saraya girmiştir. 1831'de ise yaklaşık olarak 18 yaşındayken mabeyncilik görevine getirilmiştir. Ayrıca, aralarında yaklaşık 13 yaş fark ve bu dönemde henüz çocuk yaşta olan Âdile Sultan'ın, paşayı görüp beğenmesi ihtimalden uzaktır (Kolçak, a. g. e., s. 70; Sakaoğlu, *Bu Mülkün Kadın Sultanları*, s. 409). Öztuna ise Rosen'den naklen, Sultan II. Mahmud'un kızı Âdile Sultan'ı, Cihan Seraskeri Rıza Paşa ile evlendirmek istediğini, fakat vefat edince ağabeyi Sultan Abdülmecid'in, sultanı Mehmed Ali Paşa'yla evlendirdiğini söyler (Öztuna, a. g. e., II, 259). Ancak, bu malumatı teyit edici herhangi bir veri olmadığı gibi, aksine Âdile Sultan Divânı'nda, babası Sultan II. Mahmud'un kendisini Nizip görevi dönüşünde Mehmed Ali Paşa ile evlendireceği sözünü verdiğini açıkça ifade etmiştir (Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 27-28).

¹⁸⁴ Ali Akyıldız, "Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul (Nisan 2001), IV, 66.

gerçekleşmeyeceği ve bu hususta yeni padişahın takdirinin ne olacağı belirsizdi. Sultan II. Mahmud'un zamansız vefatı, onu damatlığı konusunda endişelendirmişti. Bu esnada bürokraside ani değişimler yaşanmakta, dengeler çok hızlı değişmekteydi. Hatta kontrolün yeni padişahta olmadığına en iyi örneklerinden birisi, Sultan Abdülmecid'in cülusunda sadaret mührünü devrin sadrazamı Mehmed Emin Raûf Paşa'nın¹⁸⁵ elinden zorla alan Hüsrev Paşa'nın, kendisini bir oldubitti ile sadrazam ilan etmesidir¹⁸⁶. Dolayısıyla, her ne kadar Sultan II. Mahmud'un teveccühünü kazanmış ve damatlık sözünü almışsa da genç ve tecrübesiz Sultan Abdülmecid, bu konuda Mehmed Ali Paşa aleyhine girişilebilecek bir entrikanın etkisinde kalabilirdi. Çünkü bu dönemde saray damatlığı, aşağıda ayrıntılı bir şekilde izah edildiği üzere, son derece önemli, devlet ricalinin bu şerefe nail olmak için kendileri, oğulları kölelerini saraya damat yapmak için yarıştıkları bir makamdı. Üstelik Sultan Abdülmecid tahta çıktığında Mehmed Ali Paşa kariyerinin çok başında, henüz ikinci mâbeyncilik görevindeydi¹⁸⁷. Yani, paşa yeterince güçlü ve sağlam bir mevkide değildi. Hanedan damatlığı için kendisini Sultan Abdülmecid'e ispatlaması, onun güvenini kazanması, diğer damat adayları rakiplerinin arasından sıyrılması ve devrin ricâlinde de destek görmesi gerekmektedir. Bu sebeplerle Mehmed Ali Paşa, endişesinde haklıydı. Çünkü Sultan II. Mahmud'un kendisine verdiği sözün üzerinden ancak beş-altı sene geçtikten sonra *damad-ı şehriyârilik* unvanına kavuşabilmişti.

Âdile Sultan Divânı'nda, Mehmed Ali Paşa'nın Nizip görevini, babası Sultan II. Mahmud'un evlilik vaadini, paşanın aleyhinde çevirilen entrikaları ve damatlığı hakkındaki endişelerini "*Terceme-i Hâl-i Merhûm Muhammed Ali Paşa*" faslında şu dizelerle anlatmıştır¹⁸⁸:

¹⁸⁵ Mehmed Emin Raûf Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 1361-1362.

¹⁸⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 354-355.

¹⁸⁷ "Ol vakit Enderûn ağalarının içinde en ileri gelen kurenâdan Rıza Bey padişah-ı nev-câh hazretlerinin hüsn-i zan ve i'timâdına mazhar idi ki müteâkiben rütbe-i vezâretle mâbeyn-i hümayûn müşîri ve sonraları ilâve-i memûriyyet olarak bi'l-istiklâl serasker olan Rıza Paşa'dır. Onun sânisî dahi yine Enderûn beylerinden Mehmed Ali Bey idi ki dâmâd-ı şehriyârî ve kapudan-ı derya ve sonraları makam-ı sadârete gelen Mehmed Ali Paşa'dır" (Lütfî, *Tarih*, Dersaadet 1302, VI, 132).

¹⁸⁸ Özdemir, *Adile Sultan Divânı*, s. 270-275; Âdile Sultan'ın Divânı'ndan bazı kısımlar, *Tarih ve Edebiyat Mecmuasının* çeşitli sayılarında matbu olarak yayınlanmıştır. Bunlardan birisi de "*Sultân-ı Şâirât-ı Merhûme ve Mâğfûre Âdile Sultan Hazretlerinin Zevc-i Mükerrerleri Mehmed Ali Paşa'nun Terceme-i Hâllerini ve Kendinin Paşa-yı Müşârinileyhe Esbâb-ı Tezevvüci Hakkında Bazı İzahâtı Hâvî Manzûme-i Belîgâlarıdır*" başlığıyla neşredilmiştir (*Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, İstanbul 1334, I/10, s. 175-177).

Şah-ı âlem mefhar-i Osmâniyân
Validim cennet-mekân Mahmud Han

.....

Lutf ile mesrûr olurdu cümleden
Hizmetinde sıdkıla ihlâs eden
Bâ-hûsûs ol mîr-i Muhammed Ali
Bende-i makbûli idi hâsılı
Hizmet-i şâhânesinde her zamân
Sıdk-u gayretle ederdi bezl-i cân
Emr ü fermân ile olup şâd-kâm
Mazhar-ı ihsânı olmuşdu tamam
Nâgehân ol şehri-yâr-ı kâmyâb
Şöyle bir gün eyledi ona hitâb
Vali-i Mısır etmede bağy ü inâd
Askerimle eyliyor harb ü cihâd
Al şu ihsânım götür serdârıma
Hem selâm et asker ü ensârıma
Eyleyip îfâ gelirsin hizmetim
Hakkına mebzûl olur çok ni'metim
Duhter-i sa'd ahterim ol pür-vefâ
Âdile Sultânımı verem sana
Emr ü tebşîrin edip ol dem kabûl
Mevki-i harbe kadar buldu vüsûl
Muktezâ-yı hükm-i takdîr-i Hudâ
Edemedi hizmeti hakka becâ
Yani serdar olmuş a'dâya esir
Asker ile ordu kalmış bî-müşîr
Cümlesi olup ser-â-ser târ-ü-mâr
Avdet etdi ye'sile mîr-i müşâr
Eyledi ol ye'sini diğêr cihân
İrtihâl-i Hazret-i Mahmûd Hân
Fevtini duydu veliyyi ni'metin
Pek büyüğün gördü derd ü hasretin
Hüzn ü efkâr ile avdet eyledi
Şöylece îfâ-yı hizmet eyledi
Gördi kim Abdülmecid etmiş cülûs
Arz edip ahvâli kıldı hâk bûs
İstedi ol dâderim şâh-ı cihân
Ede Tophâne müşîri ol zamân
Araya girdi hased men-i rakîb
Yâd-ı ism-i düşmân olmasın nasîb

...

Dâderim Abdülmecid etmiş murâd
Birine verip beni de ede şâd
Gerçi pek çok kimse varmış tâlibim
İzdivâcım mebhasında râgıbım
Her ne ise Hazret-i Rabbü'l-enâm
İstediğın eyler icrâ ve's-selâm
Çün Muhammed Ali Paşa bir zaman
Hâl-i mâzî aklına gelse hemân
Böyle deyip eyler imiş şöyle âh
Sağ olaydı Hazret-i Mahmud Şâh
İltifâtındı bana mahzâ kerem

Sâye-i adlinde çekmezdim elem
Lutf u tebşîrînle bulurdum merâm
Olur idim devletinde şâd-kâm
Hâzır idim va'dinin ifâsına
Nâzır idim rahminin icrâsına
Muktazâ-yı tâli'im olmak gerek
Dönmedi vefk-ı murâd üzre felek
İşbu efkâr ile olmuşken harâb
Görmüş idi bir gece bir özge hâb...

2.1.3. Nişan ve Nikâh

Uzunca bir bekleyişin ardından, 23 Mart 1845/14 Ra 1261 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın damat namzetliği ilan edildi. Sultan Abdülmecid, kız kardeşi Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın nişanlanması ve ardından yapılacak nikâh ve düğün işlemleriyle ilgili hatt-ı hümâyûnu Bâbîâlî'ye gönderdi¹⁸⁹. Bu emir, Mehmed Ali Paşa'ya imparatorluğun en saygın kişilerinden biri olma fırsatını verdi¹⁹⁰.

Yapılacak düğün hazırlıkları için Âdile Sultan'a kethüda olmak üzere, rikâb-ı hümâyûn kapıcı başlarından Sabık Surre Emîni Musa Ağa tayin edildi¹⁹¹ ve Âdile Sultan'ın üvey annesi Hacı Kadın'a da durum bir iradeyle bildirildi¹⁹². Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa, “şeref-i sihriyetle bekâm” olmak üzere 24 Mart 1845/15 Ra 1261 tarihinde saraya davet edildi. Mehmed Ali Paşa, kendisine refakat eden Hamdi Ağa¹⁹³ ile beraberlerinde pek çok kavvâs, kethüda ve mâbeyn-i hümâyûn kapuçukadarı ağa ile büyük kapıdan girdiler. Bâbîâlî içerisinde bir bölük asker ve mızıka takımı kendilerini karşıladı. Devlet ricâli ve hademeler, Bâbîâlî arz odasında toplandılar. Sadrazam Raûf Paşa'nın getirdiği hatt-ı hümâyûnu Hariciye Nazırı Şekib Efendi okudu ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Azâsından Abdülkadir Beyefendi de dua etti. Törenin ardından vükelâ kahve, çubuk ve şerbet içme merasimi tamamlayıp, geri döndü¹⁹⁴. Evlenecekleri ilan olunan Âdile Sultan ile

¹⁸⁹ BOA, HAT, 1642/9, 23 Mart 1845/14 Ra 1261; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Güller Karahüseyin, *Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümâyûnları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997, s. 53; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, s. 127.

¹⁹⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁹¹ Lütüfî, *Tarih*, VIII, 20.

¹⁹² BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b. Burada bahsedilen Hacı Kadın, Uluçay'ın “Hacıye” olarak bahsettiği, Âdile Sultan'ın analığı Nevfidan Kadın'dır. (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 123).

¹⁹³ Hamdi Bey, Sultan II. Abdülhamid'in serkurenâlık hizmetindeyken vefat etti (Lütüfî, *Tarih*, VIII, 20).

¹⁹⁴ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 284, 8 Nisan 1845/30 Ra 1261.

Mehmed Ali Paşa'nın düğünlerinin aynı senenin yaz aylarında yapılacağı duyuruldu¹⁹⁵.

Nikâhtan önce ilgililere, şeyhülislama, damat paşa ile vekil ve şahitlerine gerekli talimatlar gönderildi¹⁹⁶. Planlamaya göre: Nikâh günü sultan tarafından hazırlanan nişan yağlığı geldiğinde karşılığı olan bohça verilerek, kahve ve şerbetler içilecekti. Damat paşa da nişan takımıyla birlikte padişaha takdimi âdet olan 100.000 kuruş değerinde kabzası mücevherli bir kılıç ile 250.000 kuruş değerindeki mücevherli tam takım atı, nişan alayından önce bir arizayla mâbeyn-i hümâyûna gönderecekti. Ayrıca damat paşa şükranlarını bildirmek üzere saraya gelerek, Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkıp, ertesi gün de Bâbiâlfî'ye gidecekti. Nikâhın kıyılacağı Hırka-i Saadet odasının köşesine şeyhülislam için beyaz ihram; onun sağ tarafına Âdile Sultan'ın vekil ve şahitleri ile sol tarafına oturacak damat paşanın vekil ve şahitleri için kırmızı ihramlar konulacaktı. Önce sultan tarafının daha sonra da damat paşanın vekillerinin şahitlikleri alınacak, mehr-i müeccele karar verildikten sonra nikâh kıyılıp, dualar edilecekti¹⁹⁷.

Nikâhtan önce âdet olduğu üzere, darüssaade ağası törene katılacak kişilere teberdârân¹⁹⁸ vasıtasıyla davetiyeler gönderdi¹⁹⁹. Nikâha Sadrazam Raûf Paşa, şeyhülislam, Serasker Rıza Paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi Süleyman Paşa, Harbiye Nazırı Damat Fethi Paşa, Dersaadet Ordusu Müşiri Reşid Paşa, Maliye Nazırı Safveti Paşa, Evkâf-ı Hümâyûn Nazırı Hasib Paşa, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Âzâsı Rıfat Paşa, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Âzâsı Kamil Paşa, Darüssaade Ağası Teyfur Ağa, hazine vekili ağa, valide sultan baş ağası, Hariciye Nazırı Şekib Efendi, Valide Sultan Kethüdası Tahir Beyefendi, Âdile Sultan'ın Kethüdası Hacı Musa Ağa, Hazine-i

¹⁹⁵ *Ceride-i Havâdis*, nr. 222, 31 Mart 1845/22 Ra 1261.

¹⁹⁶ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21a-21b.

¹⁹⁷ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 21b, 23a.

¹⁹⁸ Saray hizmetkârlarından olan teberdârlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Teber denilen ay şeklindeki bir nevi küçük balta taşıdıkları için bu adı almışlardır. Bunun yerine "Baltacılar" da denirdi. Darüssaade ağasına bağlıydılar (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004, III, 429).

¹⁹⁹ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b-21b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261. Davetiyeleri muhataplarına teslim eden teberdârân ağaya bahşişler verildi. Vüzerâ-i izâm hazretleri teberdârân ağaya 300 kuruş, ricâl efendiler 150 kuruş, vükelâ-i izâm ve müşîrân-ı kirâm taraflarından hazine-i hümâyûn kethüdasına verilen çıkan beheri 5000 kuruş, ricâl tarafından 2000 kuruş olmak üzere 50.000 kuruşluk bir meblağ hâsil oldu (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21a).

Hümâyûn Kethüdası Sadık Efendi, teşrifatî efendi, müneccimbaşı efendi, Ayasofya Şeyhi Yusuf Efendi ve Sultan Ahmed Şeyhi Murad Efendi davet edildi²⁰⁰.

26 Nisan 1845/19 R 1261 Cumartesi nikâh günü²⁰¹, davetliler önce hazine kethüdasının odasında toplanıp müneccimbasının nikâh için tespit ettiği en uygun zamanın yani *vakt-i mes'ud*'un gelmesini beklediler²⁰². Vakit geldiğinde ise sultanların nikâhlarının kıyıldığı Hırka-i Saadet odasına gidildi. Âdile Sultan'ın vekili Darüssaade Ağası Teyfur Ağa, şahitleri ise hazine vekili ve valide sultanın baş ağasıydı. Mehmed Ali Paşa'nın vekili ise Sadrazam Raûf Paşa, şahitleri de Serasker Rıza Paşa ve Meclis-i Vâlâ Reisi Süleyman Paşa idi²⁰³. Talep edilen mehr-i müeccel belirlendikten sonra, vekiller, şahitler ve davetliler huzurunda nikâh, şeyhülislam tarafından saat 5.42'de kıyıldı²⁰⁴. Ardından Ayasofya Şeyhi Yusuf Efendi ve Sultan Ahmed Şeyhi Murad Efendi tarafından dualar edildi, Kur'ân-ı Kerîm okundu. Nikâh töreninden sonra arz odasına geçerek, kahve ve şerbetler içildi. Padişah tarafından davetlilere ihsan buyrulan hediyeler de hazine kethüdası ve Âdile Sultan'ın baş ağası Musa Ağa tarafından takdim edildikten sonra merasim sona erdi²⁰⁵.

Nikâhın ardından, aynı gün yapılan nişan alayı başladı. Damat paşanın sultana takdim etmesi gelenek olan içinde değerli mücevherler ve çeşitli eşyaların olduğu *nişan yağlığı* adı verilen bohça, nişan alayıyla²⁰⁶ tophane-i âmireden, Çırağan

²⁰⁰ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 21b, 22a. Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın nikâh törenine davet olunanların listesi defterde üç ayrı yerde verilmiştir. Birinci listede davetliler arasında Evkâf-ı Hümâyûn Nazırı Hasib Paşa yokken, ikinci ve üçüncü listede mevcuttur (Krş. BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 21b, 22a).

²⁰¹ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b-21b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261. Ahmed Lütfî, nikâh tarihi olan 19 R 1261 tarihini Cuma günü olarak vermiştir (Lütfî, *Tarih*, VIII, 20). Özdemir de nikâh tarihini 27 Nisan 1845 Cuma şeklinde yanlış vermiştir (Özdemir, *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 9). Oysaki mensûr sürnâmede ve *Takvîm-i Vekâyi*'de 19 R 1261 tarihi, Cumartesi olarak verilmiştir (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261).

²⁰² BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 21a, 21b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261. Osmanlı Devleti'nde padişah cülusu, velâdet-i hümâyûn, savaş ilanı, ordunun hareketi, sadrazamın göreve getirilmesi, denize gemi indirilmesi, sultan düğünü ve sair durumlarda birinci ya da ikinci müneccimin düzenlediği zayıçeye göre bir eşref saati seçilirdi. Yapılacak iş de tespit edilen bu saat ve dakikada gerçekleştirilirdi. Bu nedenle, müneccimlik müessesesi Osmanlı Devleti'nde mühim bir yere sahipti (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 369; Salim Aydüz, "Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık Müessesesi", *Belleten*, Ankara 2006, LXX/257, s. 231).

²⁰³ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 22a.

²⁰⁴ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 21b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261.

²⁰⁵ Müneccimbaşı'na 4.000 kuruş, Ayasofya ve Sultan Ahmed Şeyhlerine 3.000'er kuruş, teşrifat memurlarına 7.500, has odaya 10.000 kuruş atıyye verilirken; diğer davetlilerin tamamına birer adet murassâ kutu hediye edildi (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b). Âdile Sultan tarafından verilen bu hediyeler, sürnâmede iki ayrı yerde verilmiştir. Bunlar arasında da bazı farklılıklar mevcuttur (Krş. BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b, 22a). Ayrıca nikâh günü Hırka-i Saadet dairesinde hizmet eden kişilere de adet olduğu üzere 5.000 kuruş atıyye çıkımı verildi (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21a).

²⁰⁶ Nişan alayında, başta teşrifât-ı hümâyûn memurları olmak üzere, mızıkâ takımı, bir tabur asker, iki yüz çavuş askeri, yüz mülâzamât askeri, yüz nefer yüzbaşı, bir ekip olarak binbaşılar, kaymakam beyler, livâ paşalar, ferikân-ı kirâm hazerâtı, vekil paşa tarafından mühürdar efendi ve Selim Ağa damat paşa tarafından kapucu başı

Sahilsarayı'na gönderilerek; teşrifat ve darüssaade ağasına teslim edildi²⁰⁷. Serasker Rıza Paşa, Reşid Paşa ve Damat Mehmed Ali Paşa'nın kavvâslarıyla birlikte gittikleri kalabalık ve görkemli alayda, Âdile Sultan'a pek çok hediye vardı. Bunlar: Saksonya tabaklarda şekerleme tablaları, onar top pâvendâz²⁰⁸ kumaşı ve lahurî²⁰⁹ şalları; sultanın, valide sultana takdimi adet olan üzeri yaftalı bohça, içi baharat ve güzel kokulu esanslarla dolu iki adet büyük sandık, birer tane gümüş sini ve sahan, damadın ağalarıyla giden, beş gümüş tepsi içinde 500.000 kuruş mehr-i muaccel ve yine gümüş tepside mücevherlerdi²¹⁰. Karşılığında Mehmed Ali Paşa'ya da Âdile Sultan tarafından bir bohça gönderildi ve damat tarafından verilmesi adet olan hediyeler bohçayı getirenlere takdim edildi²¹¹. Damat Paşa, Âdile Sultan'ın çeyizinin geldiği cihaz alayında 80.500 ve arûs (gelin alayı)²¹² günü de 35.000 kuruş olmak üzere toplam 115.500 kuruş atıyye dağıttı²¹³.

Fransız basını da Mehmed Ali Paşa'nın, Sultan Abdülmecid'in hemşiresi Âdile Sultan ile nişan alayına yer vermiştir. Gazetenin ifadesine göre Mehmed Ali Paşa'nın Âdile Sultan'a verdiği hediyeler, adeta bin bir gece masallarından bir sayfa gibiydi. Geçit törenine, Sadrazam Raûf Paşa ve Serasker Rıza Paşa ile birlikte çok sayıda asker ve subay katıldı. 130 kavvâs başlarının üzerinde harika porselen ve kristal vazolara yerleştirilmiş nişan şekerlerinin bulunduğu 130 sepet taşıyarak

---

Refik Bey ve hazinedar Hurşid Ağa piyade olarak, damadın vekili sadrazam paşanın yanında ise kırk çavuş ve pek çok kavvâs gitti (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21a).

²⁰⁷ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261.

²⁰⁸ Padişah bir şehre girerken, atının ayağının altına atılan kumaşlara verilen ad (M. Esiner Özen, "Türkçe'de Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, sy.33, s. 329).

²⁰⁹ Hindistan'ın Lahur kentinde dokunan bir nevi şal kumaşı (Özen, a.g.m., s. 325).

²¹⁰ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 21a. Âdile Sultan'ın analığına da damat paşa tarafından hazırlanan bir bohçada 30.000 kuruş değerinde bir pırlanta çiçek, 2.500'er kuruştan dört adet alâ şal, 8 adet telli sevâyî ve 10 adet sade sevâyî, nişan takımıyla beraber takdim edildi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan'ın baş ağasına 1 donanmış at, 10.000 kuruş kendisine, 2.500 kuruş da hademesine; önünde giden teşrifatçılara 3.500, kırk kavvâsa 2.500 kuruş atıyye verdi. Mehmed Ali Paşa'nın masrafları bunlarla da sınırlı kalmadı. Nikâhın ardından tabla götüren ağalara paylaştırılmak üzere 7.500, şeyhülislam hademelerine 1.000, darüssaade ağası hademelerine 1.000, hazine kethüdası dairesine 500, Ayasofya ve Sultan Ahmed Şeyhlerine 500, sufilerine 100'er kuruş olmak üzere daha ismi burada zikredilemeyen pek çok görevliye toplam 18.950 kuruş atıyye verdi. Karşılıklı hediyeleşme, kına gecesinde de devam etti. Mehmed Ali Paşa, bu geceye has olarak Âdile Sultan'a kethüdasıyla gönderdiği bohçada; 4 tablada toplam 20 adet saksonya sahan, 30 adet şükûfe tabla, 94 adet meyve-i ter tablası bulunuyordu (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 23b).

²¹¹ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 20b; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 287, 24 Mayıs 1845/17 Ca 1261.

²¹² Sultan düğünlerinde gelin alayları ve kına gecesi için bkz. Uluçay, *Osmanlı Saraylarında Harem...*, s. 68 vd.

²¹³ Damat Mehmed Ali Paşa tarafından cihaz alayı ve arûs günü verilen atıyyeler ve kimlere verildiği için bkz. BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 23b-24a. Zıfâf gecesi de 75.000 kuruş yüz görümlüğü, toplam değeri 15.000 kuruş olan mücevher iki adet kutu, yenge kadına altın, haremce malum olan yerlere altın, Paça (ya da paçe) yani düğünün son günü (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989, s. 340), gerdeğe girildiği günün ertesi ki paça yemeği yedirilmesi adetti. Âdile Sultan tarafından tüm ricâl ve şehzadelerin lalaları ile valide, Esma ve Atıyye Sultan'ın baş ağalarına da birer bohça gönderdi. Damat paşanın ağaları vasıtasıyla gönderilen bu bohçaların karşılığı da ricâlden yine aynı ağalar tarafından alındı. Âdile Sultan tarafından düğünün son günü bohça gönderilenler için bkz. BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 22b-23a.

kortejde yer almışlardı. Dört atın çektiği iki adet araba kadife kaplı kasası ve çok güzel kokular salmaktaydı. 20 kavvâs, çok zengin taşlarla bezenmiş banyo takımlarını sepetlerle taşımaktaydı. Büyük pırlantalara süslenmiş bir çift sandalet oldukça dikkat çekiciydi. Diğer beş kavvâs kırmızı satenden yapılmış keselere yerleştirilmiş 500.000 altın kuruşu harika sepetlerle taşımaktaydılar²¹⁴.

---

²¹⁴ *La Presse*, 28 Mayıs 1845.

Tablo 2. Damat Mehmed Ali Paşa'nın Nikâh Günü Gönderdiği Nişan Takımı Ve Hediyelerin Cinsini, Miktarını Ve Değerini Gösterir Liste²¹⁵

Değeri	Adet	Eşya veya mücevherin cinsi
Kuruş		
250.000	1	Mücevherli mükemmel esb maa takım
100.000	1	Mücevherli seyf kabza
500.000		Atlas keseler derûnunda olarak mehr-i muaccel
	1	Kelime-i tevhîd resm olunmuş pırlanta ser-bend
	1	Bir taşlı olmak üzere pırlanta hâtem
	1	Pırlanta âlâ çiçek
	1	Pero tâbîr olunur elmas küpe
	1	Al bürüncük işlemeli ve mücevherli nikâb
	1	Mücevherli altun ayna
	1	Murassâ' filar
	1	Murassâ' papuş
	1	Murassâ' tasmalı altun ta'lik
	10	Beray-ı pâ-y-endâz âlâ fermâyiş
	10	Kezâlik pâ-y-endâz olmak üzere âlâ üstûfe
	2	Derunî envâî itriyyât ve baharat ile memlû kebîr sîm sanduk
	1	Sîm kebîr sinî
	10	Sîm sahân
	1	Sîm şorba tası
	1	Sîm pilav tası
	1	Sîm yumurta tayası
	10	Mehr-i muaccel ve mücevherât vaz' olunmak üzere üstü kaflı sîm sinî
	5	Derunî şekerleme ile memlû Saksonya-kâri sahan tabla
	10	Paris-kâri tabak ve kâseler derununda şekerleme tabla
	110	Meyve ve şükûfe tablaları

²¹⁵ BOA, A. }.d, nr. 366, vr. 23a.

2.1.4. Düğün

Osmanlı devlet geleneğinde önemli bir yere sahip olan sûr-ı hümâyûnlar, bilhassa padişahların saltanatlarının parlak olduğu devirlerde oldukça görkemli bir şekilde yapılırdı²¹⁶. XIX. asrın en görkemli törenlerinden birisi olan Mehmed Ali Paşa ile Âdile Sultan'ın düğünlerinin Üsküdar'da, Haydarpaşa sahrasında yapılması kararlaştırıldı²¹⁷. 6 Haziran 1845/1 C 1261 Cuma günü²¹⁸ Üsküdar'da İbrahim Ağa çayırında başlaması kararlaştırılan ve yedi gün yedi gece süren sûr-ı hümâyûnla ilgili talimatlar sadarete ulaştırıldı. Sadrazam Raûf Paşa, Serasker Rıza Paşa, Ordu Müşiri Reşid Paşa ve Hazine Memuru Niyazi Paşa düğünün yapılacağı çayıra gelerek, ricâl ile sefirler için kurulacak çadırlar, Frenk canbazlarıyla, canbaz başı için gerekli malzemelerin teminiyle ilgilendiler²¹⁹. Düğünde hiçbir karışıklığa mahal vermemek ve güvenlik tedbirlerinin alınması için gerekli talimatlar hazırlandı. Vükelâ ve ulemâya verilecek ziyafetler için, Dolmabahçe Kasrı gibi büyük bir çadırın Haydarpaşa'da uygun bir yere kurulması ve içinin üç taraflı olarak tefriş edilmesi emredildi. Davetlilere verilecek ziyafetler için kurulacak matbah-ı âmire mahallinin hazırlanması; düğünde görevli karakol memurlarıyla, kavvâs, canbaz, hanende ve rakkâslar için de gerekli çadırların kurulması ve süvari, piyade sakalarının düzenlenmesi bildirildi. Düğüne gelecek davetlilerin rütbelerine göre kabulleri için de devrin ricâlîne çadırlar kuruldu²²⁰.

²¹⁶ Sultanların evlenmeleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Uluçay, *Harem II*, s. 89 vd.

²¹⁷ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 25b; Lütfi, *Tarih*, VIII, 24; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 289, 25 Haziran 1845/19 C 1261. Âdile Sultan'ın düğünü, daha sonra V. Murad ve II. Abdülhamid'in sünnet düğünlerine de ev sahipliği yapan, Sultan II. Mahmud döneminde inşa ettirilip, kendisine armağan edilen Haydarpaşa çayırının İbrahim Ağa yönündeki köşkte gerçekleşti (M. Rıfat Akbulut, "Haydarpaşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, IV, 28).

²¹⁸ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 26a; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 232, 8 Haziran 1845/2 C 1261; nr. 233, 15 Haziran 1845/9 C 1261. Ahmed Rıfat, Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın evlilik tarihini yaklaşık bir yıllık bir sapma ile Nisan 1844/Ra 1260 olarak kaydetmiştir (Ahmed Rıfat, *a.g.e.*, s. 49). Özdemir ise düğünün Şubat 1846'da yapıldığını söylese de (Özdemir, *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 9) her iki tarih de doğru değildir. Ayrıca müellif, dikkatsizlik eseri Sultan Abdülmecid'i Âdile Sultan'ın amcası olarak vermiştir (Hikmet Özdemir, *Âdile Sultan Vakfiyesi*, s. 9; Özdemir, *a.g.m.*, s. 211).

²¹⁹ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 26a.

²²⁰ Ricâl, ulemâ, asker, dersiâm, müderris, meşâyih gibi pek çok görevlinin ağırlanabilmesi için, düğün meydanında olmak üzere, sadrazam, Harbiye Nazırı Fethi Paşa, serasker, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi Süleyman Paşa, Kaptan-ı Derya Halil Paşa, Dersaadet Ordu Müşiri Reşid Paşa, maliye nazırı, evkâf-ı hümâyûn nazırı, Meclis-i Âli Âzâsı Rıfat Paşa ve Kamil Paşa ile hariciye nazırına ait çadırlar kuruldu (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 25b). Çadırlar için gereken eşyalar: Kahve takımı, leğen, ibrik, su bardağı, tabaklar, havlu, şerbet bardağı, sofrta peşkir takımı, pirinç sini maa iskemle, bakır ini, hoşaf takımı, sandalye, abdest takımı, seccade, kaşık, nargile, çubuk, serirdarlık, cam fenardan ibaretti (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 48b). Bu çadırlar için günde iki kez verilecek olan yemek ile kiler takımı, kahve, şerbet, kar, buz ve diğer malzemeler, matbah-ı âmire memurları tarafından karşılanacaktı (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 25b). Misafir çadırlarıyla diğer çadırlara her gün verilmesi lüzumlu olan malzeme ise şöyledir: Şerbet- hoş-âblık şeker, kahve, francıla, sabun, limon, su kabı, alâ su, karlık, kar ve buz, misk sabunu, cemişd kaşık, kaba hasır ve kandil, mum, kömür (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 27b). Âdile

Haydarpaşa sahrasındaki hazırlıklardan başka, karşıdan davetlilerin geleceği Haydarpaşa iskelesi tamir ve binmeleri için hafif, ağır takımlı atlar ile sefirlerin faytonlarının hazırlanması istabl-ı âmire müdürüne havale edildi. Davetlilerin çadırlarının gösterilmesi, şeyhler, hatipler ve ders hocaları arasına yabancı karışmasını önlemek için belli bir çadırdaki toplanmaları ile misafir oldukları çadırlara getirilmeleri görevi gedikli ağalara verildi. Tüm bu hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Perşembe günü sûr-ı hümâyûna başlanarak; ilk önce, şeyhler ve ilmiye mensuplarından itibaren, gruplar halinde davetlilere ziyafet verilmesi kararlaştırıldı²²¹. Onlara verilecek hediyeler, darphane-i âmireden hazine kethüdası ağaya iletildi²²² ve dağıtılmasında hazîne-i hümâyûn kâtipleri görevlendirildi.

Âdile Sultan'ın düğününün en görkemli gecesi şüphesiz ki yabancı devlet sefirlerinin ağırlandığı gündü. Rusya, İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya Elçileri'nin davet edildiği bu gecede, sefirlerin ağırlanması için kurulan otağ-ı hümâyûnun içini tüccardan Alya isimli şahıs süsleyip, düzenledi. Eski otağ-ı hümâyûna da sefirlerin istirahati için kanepeler konuldu ve hademelerine de iki çadır kuruldu. Sefirlerin çadırlara ulaştırılması için iskele civarında faytonlar, atlar, onların yanlarında kavvâslar ile askerler ve mızıka takımı hazır bulundu. Düğün alanında çadır sahibi olan tüm ricâl de resmi kıyafetleriyle at sırtında, sefirlerin ağırlandığı otağ-ı hümâyûna gelerek, kendilerini hoş geldin seremonisiyle karşıladılar. Bu esnada çadıra teşrif eden Sultan Abdülmecid, orada bulunanlar tarafından saygıyla selamlandı ve karşılığında, padişahın iltifatına nâil oldular. Bu seremoninin ardından, Sultan Abdülmecid'in kasr-ı hümâyûna geçmesiyle canbazlar ve diğer zanaatlarla görkemli düğün eğlenceleri başladı. Âdile Sultan'ın düğünündeki en renkli detaylardan birisi de sefirlerin davetli oldukları günde İtalyan baloncu Komaski

---

Sultan'ın sûr-ı hümâyûnunda kurulan çadırların miktarı için bkz. BOA, A.}.d), nr. 366, vr. 26a-26b. Düğünün ilk günü olan 6 Haziran 1845/1 C 1261 tarihinde saat 6'da sadrazamın çadırına başta Galata, Beşiktaş, Kasımpaşa, Yeni kapı ve Üsküdar Mevlevihaneleri şeyhleri olmak üzere pek çok kişi davet edildi. Ayrıca düğün süresince devlet ricâlinin çadırına gelen davetlilerin tam listesi için bkz. BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 28a-47b. Bunlar, defterde protokol sırasına göre şöyle sıralanmıştır: Sadrazam (BOA, A.}.d, nr. 366, vr.28a-29a); Serasker, (BOA, A.}.d), nr. 366, vr. 29b-30b); Meclis-i Âlî Reisi Süleyman Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 31a-32b); Harbiye Nazırı Fethi Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 32b-34a); Kaptan-ı Derya Halil Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 34a-35b); Damat Mehmed Ali Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 36a-37a); Reşid Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 37b-38b); Safveti Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 39a-40b); Hasib Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 40b-42a); Rifat Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 42b-44a); Kamil Paşa (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 44a-46a); Şekib Efendi (BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 46a-47b).

²²¹ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 25b. Çiftin düğünündeki ziyafetler için, ağnam eski müdürü Şakir Efendi tarafından temin edilen 1.900 adet kuzu kesildi (TSMA. d, nr. 02756.0003, vr. 2a).

²²² BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 49a.

tarafından uçurulan balondu²²³. *Cerîde-i Havâdis*'te oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatılan Komaski'nin Çarşamba günü Haydarpaşa'dan havalanan balonu, doğudan batıya doğru giderek, yaklaşık bir saat kadar İstanbul semalarında görüldü²²⁴. Ancak, daha sonra gözden kaybolan Komaski'den, aradan günler geçmesine rağmen bir daha haber alınamadı²²⁵. Tüm bu gösterilerin ardından saat 10 sularında akşam yemeği yenilerek, fişekler atılıp, ateş oyunları icra edildikten sonra sefirler geri döndüler. Dönüşlerinde hava karardığından, aydınlatma balmumu ve meşalelerle sağlandı²²⁶.

Çarşamba günü deniz yoluyla düzenlenen cihaz alayıyla, Âdile Sultan'ın çeyiz takımları; üçer, dörder ve beşer çifte kayıklara yüklenerek, büyük ağa, hazine vekili, hazine kethüdası ve diğer harem memurlarıyla sultanın sarayına nakledildi. Daha önce kararlaştırıldığı üzere, sancaklarla süslenen tersane sandalları da denizde bekledi²²⁷. Saltanat düğünlerinde çok önemli bir yeri olan çeyiz alayı, halkın izlemek için merakla yollara dizildiği görkemli bir olaydı. Sultanın çeyiz eşyaları köle veya hizmetkârların başlarında veya altın yıldızlı kafes benzeri büyük sepetler içinde taşınırdı²²⁸. Bu sayede devletin gücü ve ihtişamı da göz önüne serilirdi.

Sultan Abdülmecid, Âdile Sultan için son derece görkemli bir çeyiz takımı hazırlatmıştır. Âdile Sultan'ın yeniden tanzim olunan eşyaları için hazineden toplam 3.032.159 kuruş harcanan çeyizinde²²⁹: Elmas ve inci işlemeli al şal kaplı samur boy

²²³ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 48a. Bu, İstanbul'da görülen üçüncü balondu (Sakaoğlu, "Âdile Sultan", I, 80). *Rûznâme-i Sultân Mahmûd Hân* kayıtlarına göre 2 Ağustos 1754 tarihinde ilk kâğıt balon adı bilinmeyen bir Cebehâne tüfengcibaşısı tarafından Göksu semalarında uçuruldu. Daha sonraki kâğıt balon uçurma denemesi ise İngiliz/Campbell Mustafa tarafından Büyükdere'de yapıldı (Fikret Sarıcaoğlu, "Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selâmlıklar (XVIII. Yüzyıl), *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, İstanbul 2008, s. 83, 96).

²²⁴ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 233, 15 Haziran 1845/9 C 1261.

²²⁵ Komaski'nin akıbeti ile ilgili yerli ve yabancı basında çeşitli spekülâtif haberler çıkmıştır. Düğünde birden gözden kaybolan Komaski'den haber alınmaması üzerine, o gün rüzgârın şiddetli olması, balonun ters dönmesi, yere düşmesi gibi ihtimallerle konu açıklanmaya çalışılmıştır. Hatta meşhur İngiliz baloncusu Garin'in armut şeklinde olan balonu ile Komaski'nin balonu ve teknikleri dahi karşılaştırılmıştır (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 234, 22 Haziran 1845/16 C 1261). Aradan günler geçmesine rağmen, kendisinden haber alınamayan Komaski olayı, gittikçe ilginç, masalsı bir hal almıştır. Çıkan haberlerde, o gün yanında bulunanlardan, Komaski'nin içkiyi fazla kaçırdığını ve bu sebeple balonu kullanmadığını iddia edenler olmuştur (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 235, 29 Haziran 1845/23 C 1261). Kendisinden bir daha haber alınamayan Komaski'nin eşinin, kendisine maaş bağlanması için padişaha takdim ettiği arzuhal için bkz. BOA, HR. TO, 406/42, 9 Aralık 1845.

²²⁶ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 48a.

²²⁷ BOA, A.}.d, nr. 366, vr. 48a.

²²⁸ Davis, *a.g.e.*, s. 81.

²²⁹ TSMA. d, nr. 00972/0001, vr. 1-4; BOA, Y. PRK. HH, nr. 40/54, t.y, vr. 1-4; Naci, a.g.m., s. 30. Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın düğün borçlarının evlendikten iki sene sonra dahi kapanmamış olduğu Aralık 1847/Zilhicce 1263 senesine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır. Buna göre: Âdile Sultan'ın düğününde tanzim ettirilen bazı eşyadan dolayı Göceoğlu Artin ve Kuyumcu Marveros? hazineden 431.788 kuruş talep etmişlerdi (TSMA. d, nr. 0344.0001, vr. 2a).

kürkü, inci ve tırtıl²³⁰ sırma harçlı elmas ve inci ve sırma işlemeli al şal entari, kılapdan²³¹ harçlı ve kılapdan bükmeli ve pul ve tırtıl ve kılapdan işlemeli canfes²³² şal entari, kılapdan harçlı ve kılapdan bükmeli fermâyiş²³³ şal entari, ipek, şalakî²³⁴ gibi kıymetli kumaşlardan; mavi, eflatun, siyah rengârenk elbise takımları, incili oya, canfes ayakkabılar, atlas bohçalar, bir adet elmas ile müzeyyen necm-i gîsû-dâr²³⁵ resimli inci ve sırma işlemeli inci ve tırtıl oyalı nişan çevresi, roza elmaslıca inci ve sırma ve kadife ipeği işlemeli göğez şal, berber peşkiri, gümüşten tas, saplı ayna, makas, sırma işlemeli mor kadife kaplı ustura, roza elmas ile müzeyyen mina tuğralı ve mızıkalı sakal tarağından oluşan berber takımları; pırlanta elmas ile müzeyyen inci ve sırma işlemeli ve inci ve tırtıl oyalı abdest havlusu, ayak havluları, yıldızlı abdest leğenlerinden ibaret abdest ve hamam takımları; roza elmas ve zümrüt ve lal ile müzeyyen yıldızlı gümüş ayna, roza elmaslıca buhurdanlı altın gülabdan, roza elmas ile müzeyyen Frenk bağı al minalı yıldızlı kapaklı gümüş tatlı hokkası, gümüş şamdanlar, gümüş mum makası, yıldızlı gümüş mangal, gümüş kaplı ceviz çekmece, canfes, atlas gibi değerli kumaşlardan tırtıl, sırma, pul seccade takımları; ortası ve etrafları roza elmas ile müzeyyen inci ve tırtıl işlemeli pullu kılaptan saçaklı göğez şal kahve puşidesi, işlemeli siyah kadife kahve puşidesi, roza elmas ile müzeyyen minakari altın kapaklı zarf, sırma işlemeli al kadife kaplı fincan tablasından oluşan kahve takımları, işlemeli penbe, kurşuni, mor, sarı, eflatun renklerde canfes ve atlastan sofrta takımları, gümüş, sedef kaplı yemek iskemleleri, altın üzerine roza, elmas ve lal gibi değerli taşlarla kaplı yemek kaşıkları, değerli kumaş gibi burada tek tek sayması mümkün olmayan daha pek çok eşya mevcuttu.

Sûr-ı hümayûnun Perşembe gecesinde damat paşa tarafından gönderilmesi adet olan kına gecesi takımı, damadın hazinedarı Hurşid Ağa tarafından mavnalarla, Beylerbeyi Sarayı'nın darüssaade ağası dairesine götürüldü ve defteriyle teslim edildi. Birkaç gün sonra adet olduğu üzere Hacı Kadın tarafından teşrifatî efendi ve

²³⁰ Tırtıl adı verilen kurt şeklinde nakış sırması (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 880).

²³¹ Eğirme çarkıyla sarılan sırma veya tel ile karışık ipek veya pamuk iplik (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1077).

²³² Eski ipekli kumaşlardan birisidir. Başlıca çeşitleri: Yanardöner, kumruğöğsü, mor cengâri, dama taşı, çatmalıdır (Özen, a.g.m., s. 306).

²³³ Hindistan'da "çubuklu" kumaşına verilen ad. (Özen, a.g.m., s. 314).

²³⁴ Şal taklidi kumaşa verilen ad. Kadın elbisesi, hırka yapılırdı (Özen, a.g.m., s. 334).

²³⁵ Kuyruklu yıldız (Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1995, s. 292).

darüssaade ağasına birer kutu hediye edildi²³⁶. Yine Perşembe günü deniz yoluyla arûs alayı yapıldı²³⁷. Davetliler resmi elbiseleriyle, mâbeyn-i hümayûnda toplandılar. Kılavuz²³⁸ tayin edilen Dersaadet Müşiri Reşid Paşa'nın önderliğinde sırasıyla, sarayın önünde ve Kandilli civarında dolaşıp, Âdile Sultan Sarayı'nın önünden geçerek, Ortaköy'de sultanın çıkmasını beklediler. Onun çıkmasıyla da saat 11 sularında adi elbiseleriyle Âdile Sultan Sarayı'na geldiler. Yemek ve akşam namazından sonra harem kapısında dualar edildi. Damat paşa resmi elbiseleriyle harem-i hümayûna geldi, şerbetler içildi ve misafirler geri döndü. Adet olduğu üzere, İmam-ı Evvel İzzet Efendi ve müezzinlerden, Hamdi Bey ve Şefî Efendi de geldiler²³⁹. Çiftin ikametine tahsis edilen Neşatâbad sarayına büyük ve debdebeli bir alayla gidildi²⁴⁰.

Düğün vesilesiyle Sultan Abdülmecid de bazı hafif suçları affedip, tevcihatlar yaptı ve nişanlar ihsan etti²⁴¹. Tebrük için Mısır'dan gelen²⁴² Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın damadı Kâmil Beyefendi'ye²⁴³ de getirdiği hediyenin karşılığında mirimiranlık rütbesi verildi²⁴⁴. Rum, Ermeni, Katolik Patrikleriyle, hahambaşına da önceki nişanlarından daha yüksek rütbede birer nişan ihsan buyrulduğu işitildi²⁴⁵. Âdile Sultan da Sultan Abdülmecid'in vefatının ardından yazdığı manzumede “*Sâye-i şâhânesinde olmuş idim nev-arûs*” diyerek, kendisini evlendiren kardeşine şükranlarını sunmuş ve evliliğinden duyduğu memnuniyeti Divânı'nda aşağıdaki dizelerle ifade etmiştir²⁴⁶:

...
Hazret-i Abdülmecid-i kâm-rân
Kıldı icrâ izdivâcım na-gehân
Va'd ü nutk-ı vâlidim cennet-mekân
Bak nasıl geldi yerin buldu hemân

²³⁶ BOA, A. }.d, nr. 366, vr. 48a.

²³⁷ BOA, A. }.d, nr. 366, vr. 48a; *Ceride-i Havâdis*, nr. 233, 15 Haziran 1845/9 C 1261. Aynı gün alay ve yemeğe katılan devlet ricâli için bkz. BOA, A. }.d, nr. 366, vr. 48a-48b.

²³⁸ Gelin, damat ve sair adamlara bazı merasim ve ahvalde usul ve adetleri gösterip, öğretken kişi (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1107).

²³⁹ BOA, A. }.d, nr. 366, vr. 48a.

²⁴⁰ Halûk Şehsuvaroğlu, *Asırlar Boyunca İstanbul: Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri, Cumhuriyet Gazetesi ilavesi*, t.y., s. 244.

²⁴¹ Atasoy, *a.g.e.*, s. 98; İ. Refik, *a.g.e.*, s. 82.

²⁴² *Ceride-i Havâdis*, nr. 233, 15 Haziran 1845/9 C 1261; BOA, A. TŞF, 1/39, 14 Mayıs 1845/7 Ca 1261.

²⁴³ Osmanlı devlet kademelerinde birçok görevde bulunduktan sonra 5 Ocak 1863'te sadrazam olan, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın kızlarından Zeynep Hanım ile evli olan Yusuf Kâmil Paşa'dır (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 863-864).

²⁴⁴ *Ceride-i Havâdis*, nr. 235, 29 Haziran 1845/23 C 1261; BOA, A. TŞF, 25/62, 14 Temmuz 1845/9 B 1261.

²⁴⁵ *Ceride-i Havâdis*, nr. 233, 15 Haziran 1845/9 C 1261.

²⁴⁶ Özdemir, *Adile Sultan Divânı*, s. 21, 275-276.

İkimiz de nâil olduk maksada
İrişildi vakt-i izz ü es'ada
İşbu zevk-i dille geçdi haylî sâl
Mûcib-i firkatdır ammâ ki visâl...

2.1.5. Evlilik Hayatları

Çiftin evlilik hayatlarına gelince, devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunan ve oldukça zenginleşen Mehmed Ali Paşa, rivayetlere göre devrin uçarı çapkınlarından idi. O zamanlarda revaçta olan mekânlarından Kâğıthane ve diğer mesirelerde arabasıyla sık sık boy gösteren Mehmed Ali Paşa'nın, güzel hanımlara yaptığı iltifatlar Âdile Sultan'ın kulağına kadar gitmişti. Bunların aslını araştırmak için bir gün şehirli hanım kılığında ve tebdil arabasıyla Kâğıthane'ye giden Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'nın ilgisini çekmeyi başardı. Paşa, arabadakinin Âdile Sultan olduğundan habersizce onun arabasına yanaşır, çeşitli iltifatlardan sonra ayaklarının ucuna markalı çevresini attı. Sultanın yanındaki kalfadan başka hiç kimsenin haberinin olmadığı bu olaydan sonra Âdile Sultan hemen saraya döndü. Ancak bir sultana yakışır nezaketle durumdan rahatsızlığını bildirmek isteyen Âdile Sultan, Mehmed Ali Paşa'nın kendisine attığı çevreyi, yastığının üzerine bırakmış ve paşaya gerekli dersi vermişti. Mehmed Ali Paşa düştüğü bu durum ve sultanın nezaketi karşısında büyük bir mahcubiyet duymuştu.

Âdile Sultan tarafından şahit olunan ve Mehmed Ali Paşa hakkında anlatılan bir başka hikâye ise basit bir çapkınlıktan daha fazlasıydı. Kalfalarıyla birlikte tebdil-i kıyafet Hırkâ-i Şerîf ziyaretine giden Âdile Sultan, Atikali civarında abdestini tazelemek üzere bir konağa girdi. Zevk ve zenginlikle döşenmiş konakta, kendisini son derece şık kıyafetlerle karşılayan evin hanımıyla sohbet başlatan Âdile Sultan, kiminle müşerref olduğunu öğrenmek istedi. Konağın hanımı ise karşısındakinin Âdile Sultan olduğundan habersiz “*Efendim cariyeniz de Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın zevcesiyim*” cevabını verdi. Bu olay karşısında dahi sükûnetini koruyan Âdile Sultan, nazıkçe izin istedikten sonra konaktan ayrıldı ve bu olayı eşi Mehmed Ali Paşa'ya hiçbir zaman hissettirmedi, ona sitem etmedi²⁴⁷.

²⁴⁷ Şehsuvaroğlu, “Âdile Sultan”, s. 1260-1261. Şehsuvaroğlu, Mehmed Ali Paşa'nın çapkınlıklarını Saliha Sultan'ın başmuhasiplerinden edebiyat hocası Tahsin Nejat Özdiler'in, Âdile Sultan'ın hazinedarlarından bizzat dinleyerek not ettiğini ve kendisine yazılı olarak verdiğini ifade eder (Şehsuvaroğlu, “Âdile Sultan”, s. 1262). Mehmed Ali Paşa'ya atfen anlatılan çapkınlık hikâyesinde, kendisine konak tahsis edilen ve Âdile Sultan'a

Mehmed Ali Paşa'nın çapkınlıklarına göz yuman ve evliliğini devam ettiren Âdile Sultan, buna karşılık bazı durumlarda ise eşine karşı otoriter tavırlar sergilemiştir. Çocukluğu Âdile Sultan Sarayı'nda geçen, sultanın saray imamı ve daire hocası Hacı Nasuh Efendi'nin oğlu Ahmet Muhtar Nasuhoğlu'nun Âdile Sultan ile paşanın ilişkilerine dair ifadesi şöyledir²⁴⁸:

... [Âdile Sultan] Gazaplı zamanlarında tavr-ı dürüştsi helecan ve hafakan getirir, tüyleri ürpertir derecede müteessir ve müdhîş görünürdü. Hatta zevci Mehmed Ali Paşa gibi, değme patırtılara pabuç bırakmayan zevat dahi, Sultan'ın gazabı galeyana ettikde, vücutlarında ürpermek hissini duydukları ve söz söyleyemeyecek derecede baygınlık geçirdikleri mevsûkan menkuldür...

Âdile Sultan'ın Mehmed Ali Paşa üzerinde inisiyatif kullandığı bir başka olay ise paşanın sağlığıyla ilgiliydi. Ömrünün son zamanlarında rahatsızlanan paşa, tedavi altına alındı. Hastalığının ne olduğu hakkında kaynaklardan bilgi edinmek mümkün olmamakla birlikte, böbrek sancılarının tuttuğu ve Âdile Sultan izin vermediği için sülük, yakı yapıştırılmadığı, yalnızca lokman ruhu tatbikinin mümkün olabildiği söylenmektedir²⁴⁹. Oldukça baskın bir karakter olan Âdile Sultan, kardeşleri ve yeğenlerinin üzerinde olduğu gibi Mehmed Ali Paşa'nın üzerinde de tesirli idi. Âdile Sultan'ın paşa üzerindeki etkisi yalnızca sağlığı hususunda değil, ilgili yerlerde temas edildiği üzere, paşanın ikbali, iktidarı, sürgünden affedilmesi gibi konularda da kendisini hissettirmektedir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Âdile Sultan'ın paşaya söz geçiremediği tek husus onun çapkınlıklarıydı.

Yirmi seneyi aşkın bir süre evli kalan çiftin, Mehmed Ali Paşa'nın çapkınlıklarına rağmen mutlu bir evlilik sürdürdüklerini söylemek mümkündür. Bu konudaki en büyük referans şüphesiz ki eşi Âdile Sultan'dır. Mehmed Ali Paşa'ya muhabbetle bağlı olan sultan, Divânı'nda onu hep iyilikle yâd ve manzumelerinde kendisiyle evliliğinden oldukça memnun olduğunu "*Hoş idi hâlim onunla bana şefkatli idi/Bir iyâl idi muhabbetli meveddetli idi*"²⁵⁰ şeklinde ifade etmiştir. Mac Farlane'nin ifadesiyle de Mehmed Ali Paşa'nın güzel bir eşi vardı ve ona gönülden

---

"*Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın zevcesiyim*" şeklinde cevap veren hanımın, yukarıda izah edilen paşanın "*halile-i ahiresi*" Nevkevsir Hanım olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

²⁴⁸ Nasuhoğlu, *a.g.e.*, s. 16. Âdile Sultan'ın pek hürmet ettiği Hacı Nasuh, Aydın Karacasulu'dur (Nasuhoğlu, *a.g.e.*, s. 84)

²⁴⁹ Meriç, *a.g.e.*, s. 284.

²⁵⁰ "Silsile-i Benât-ı Havvâ Büyüklere Mağfûre ve Merhûme Âdile Sultan Hazretleri'nin Zevc-i Mükerrerleri Sadr-ı Esbâk Merhûm Mehmed Ali Paşa'nın Vefâtına Mersiye-i Beligânelidir", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, İstanbul 1334, I/8, 141.

bağlıydı²⁵¹. Uluçay da çiftin birbirlerini çok sevdiklerini, çok mesut günler yaşadıklarını söyler²⁵². Paşanın tüm çapkınlıklarına rağmen kendisinden boşanmayan ve onun her ikbalden düşüşünde devreye girerek kardeşlerine baskı yapan ve eşinin vefatıyla da radikal bir şekilde hayatını değiştiren Âdile Sultan'ın, tüm kusurlarına rağmen Mehmed Ali Paşa'yı sevdiği ve ona sahip çıktığını söylemek mümkündür. Mehmed Ali Paşa'ya karşı duyduğu muhabbeti şiirlerinde ve ona karşı gösterdiği sabırla her fırsatta ispat eden Âdile Sultan'ın, vefatından sonra terekesinden çıkan Mehmed Ali Paşa ile Sultan II. Mahmud'un resimleri²⁵³, sultanın babasının ve eşinin hatıralarına da sahip çıktığını göstermektedir.

3. ŞAHSİYETİ

Kaynaklarda hakkında oldukça zıt fikirler bulunan Mehmed Ali Paşa, kimine göre sadık, zeki, kabiliyetli, cesur, hayır sahibi bir şahıs iken²⁵⁴; kimine göre ise hem bu vasıflara sahip değildi hem de bu yazılanlar, paşanın devrinde ona sevimli gözükme için, vefatından sonrakiler ise Âdile Sultan'a hürmeten yazılan şeylerdi²⁵⁵. Örneğin, Ahmed Rifat'ın eserinde “...*Müşârunileyh hazretlerinin meftûr oldukları ehliyet-i şâmile ve fetânet-i kâmile iktizâsınca şimdiye kadar süpürde-i uhde-i sadâkat ve liyâkatları olan mesâlih-i seniyyede mesât-i cemileleri meşhûd...*” ifadeleriyle övgüyle bahsettiği Mehmed Ali Paşa hakkında yazdıklarını²⁵⁶ İbnülemin: “*Bunlar Paşanın ikbaliyle beraber seci' hatırına riayeten yazılmış sözlerdir. Memduhe bir kıymet temin etmez*”²⁵⁷ sözleriyle tenkid eder. Müellif, Tayyar-zâde Ahmed Atâ'nın eserinde²⁵⁸:

²⁵¹ Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 168.

²⁵² Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 136. Buna karşılık İbrahim Refik, Âdile Sultan'ın eşi Mehmed Ali Paşa'dan yana pek talihli olmadığını, paşanın damatlıkla gelen servet ve ihtişamı kaldıramadığını öne sürmektedir. Hatta paşanın harcamalarının çokluğu ve hanedana yakışmayacak hareketlerinden dolayı kendisinin defalarca tenzil-i rütbe ile cezalandırıldığını ifade eder (İ. Refik, *a.g.e.*, s. 82).

²⁵³ BOA, Y. PRK. HH, 31/66, 24 Z 1317/25 Nisan 1900.

²⁵⁴ Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 52; Atâ, *Tarih*, II, 181-182; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 957; Lütfî, *Tarih*, XII, 18; *Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807.

²⁵⁵ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 4-6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 42-44; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 72.

²⁵⁶ Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 52.

²⁵⁷ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 72n. Müellif, Mehmed Ali Paşa'ya karşı takındığı söz konusu menfi tavrını, paşanın eşi Âdile Sultan'ın onun vefatı üzerine son derece kalbi hislerle yazdığı mersiyeye dahi ilmi kriterlerden uzak ve şahsi duygularına yenik düşen ifadelerle ağır bir şekilde tenkid ederek sergilemektedir. Eserinde Mehmed Ali Paşa hakkında her fırsatta olumsuz eleştirilerde bulunan İbnülemin, eşini seven bir kadının onun ardından kaleme aldığı mersiyesindeki: “*İntikam almak ise müşkilü ihsan âsan*” dizesine dahi tahammülsüzlüğünü “*Kâmili hile ile nefy etdirdi, canını yakdı. Demek ki intikam almak müşkil değilmiş!*” sözleriyle tenkid eder. İbnülemin yine aynı tarafı ve öfkeli tavrını Âdile Sultan'ın “*Buldu ser askerlik ile iki şan*” dizesine “*Heb senin sayendedir şanı şaref*” sözleriyle karşılık vererek sürdürür (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 72-73). Bu durum ise müellifi nesnellikten uzaklaştırıp, Mehmed Ali Paşa hakkında yazdıklarına gölge düşürmektedir.

²⁵⁸ Atâ, *Tarih*, II, 182.

...Müşârunileyh kaviyyü'l-itikâd ve mübâlât-ı dîniyyeyi murâ-fî ve şe'â'-ir-i İslâmiyyeyi ifâya sâ'î, muhibb-i ulemâ ü dervîşân, zurefâ ü üdebâyâ ri'âyeti firâvân, vefa-kâr u mahabbet-şi'âr, cerî ü cesur, i'lâ-yı livâ-yı İslâmiyetde gayreti meşhûr, sâdik ve kâffe-i harekâtı şe'â'-ir-i İslâmiyyeye muvâfık ve ehl-i sünnete mutâbık, 'âciz-nüvâz u ehl-perver, sahî vü kerîm, ülfeti nazra-i ûlâda görünüşü gibi vakûrâne olmayıp halîm ü selîm bir düstûr-ı ma'âlî-vesîm idi.

İfadeleriyle Mehmed Ali Paşa'nın kişisel özellikleriyle ilgili yazdıklarına da "Bu kadar medhü sena arasında ehliyet ve liyakatine ve umuru devlete vukufuna dair bir kelime yokdur. Yok olan şey, var olarak gösterilebilir mi? Ahlâkı hasene sahibi olmak başka, devleti idare edebilecek kiyaset ve siyaset ehli olmak yine başkadır"²⁵⁹ sözleriyle muhalefet eder. Fakat Atâ, tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın icraatlarına da değinmiş ve tersanenin devrin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi, yeni malzeme ve makinalarla donatılmasına yaptığı katkılar ile büyük havuzun inşasında gösterdiği gayretten dolayı, paşanın Çengeloğlu Tahir Paşa kadar başarılı olduğunu yazmıştır²⁶⁰. Gerçekten de paşa aşağıda değinildiği üzere bu sahada kayda değer işler gerçekleştirmişti²⁶¹. Mehmed Memduh da paşa hakkındaki fikirlerini "Kendisi mâbeyn hademeliğinden kurenâlîğa ve zevcesi bulunan hemşîre-i pâdişâhînin hâtırına riâyeten vükelâlîğa çıkmış, hod-pesend bir zât olmağla..." sözleriyle beyan eder²⁶². Buna karşın, Mehmed Ali Paşa'nın sadarete getirildiğini ilan eden İstanbul kaynaklı bir haberde, yeni Sadrazam Mehmed Ali Paşa, "Girişimci, çalışkan/faal, bağımsız bir şahsiyet" olarak anılmaktaydı²⁶³.

Mehmed Ali Paşa hakkında ifrat-tefrit noktasındaki nesnellikten uzak bu tespitler, onun gerçek karakterini ortaya koymakta bir hayli güçlük çıkarmıştır. Bu sebeple aradaki derin farklılıkları göstermek maksadıyla, Mehmed Ali Paşa hakkında yerli ve yabancı kaynaklarda yer alan bu farklı bilgiler ile fikirler buraya aynen derc edildi. Böylece bunlar ışığında ve paşanın kariyeri boyunca sergilediği tavırları göz önüne alınarak, şahsiyetine dair bir kanaat oluşturulmaya gayret edildi.

Söz konusu zıtlığa karşın Mehmed Ali Paşa hakkında yerli ve yabancı pek çok kaynağın ittifak ettiği ortak nokta, onun devlet adamlığı için yeterli eğitime sahip olmayan buna karşın son derece yakışıklı birisi olduğuydu. Hatta fark edilip saraya

²⁵⁹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 72n.

²⁶⁰ Atâ, *Tarih*, II, 179-180. Çengeloğlu Tahir Paşa için bkz. Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 70-72.

²⁶¹ Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalıklarında gerçekleştirdiği faaliyetleri için bkz. Tezde II ve V. Bölüm.

²⁶² Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şu'unât*, İzmir 1328, s. 17-18.

²⁶³ *The New York Times*, 22 Kasım 1852.

alınması ve yükselmesinde, fiziksel görünümünün etkili olduğu sıkça dile getirilmiştir. Paşanın bu özelliğini Walewski, şu ifadelerle aktarır²⁶⁴:

...1828'de hoş görüntüsü Sultan Mahmud'un dikkatini çekmiş ve sultan, onu içoğlanı olarak saraya kendi hizmetine [Enderun'a] almıştı. Mehmet Ali Paşa, orta seviyede bir eğitim almıştı. Bu eğitimi de sarayda almıştı; fakat bu eğitim devlet adamı olmak için yeterli düzeyde değildi. Güzelliği hızlı ve parlak kariyerin tek sebebiydi.

Mehmed Ali Paşa'nın kişisel özelliklerini verirken oldukça abartılı bir üslup kullanan Destrilhes'e göre ise paşa:

...Bakışların genç generalin [Mehmed Ali Paşa] üzerine çekilmesine katkıda bulunan bir diğer öge ise, bütün ahlaki kalitesini güzel fiziği ile birleştirmesiydi. Mehmet Ali uzun boylu idi, onda bir kral heybeti vardı. Şimşek çakan sert bakışları, ifade dolu yüzü, her daim soylu tavırları vardı. Öyle bir adamdı ki tam bir fizik ve ahlaka sahipti.

Buna ilaveten, Mehmed Ali Paşa'nın kabiliyetleri hakkındaki en mübağalalı ifadeler de şu sözlerle yine Destrilhes'e aittir²⁶⁵:

“...1838'in sonu, imparatorluk için tam bir felaketti. İmparatorluğun varlığı Mısır Valisi tarafından tehdit edilmişti. Mehmet Ali'nin doğal ve üstün zekâsı padişahın hemen dikkatini çekmişti. Bundan sonra, sadrazam onda bulunan enerjiyi, demir gibi sertliği, düşünceli yapıyı, verdiği söze olan sadakati ve maalesef Türk devlet adamlarında nadir bulunan kalitesini değerlendirdi. Mehmet Ali gözlemciliği sayesinde, sert ve ılımlı kelimeleri, sağduyuyu, bir padişahı kendine bağlayacak şeyin ne olduğu ile dindar ve düşünceli bir ruhun bütün işaretlerini öğrenmişti/fark etmişti...”

Buna karşılık, Mustafa Reşid Paşa'ya gönülden bağlı Agop Melik'e göre ise son derece kötü bir karaktere sahip olan Mehmed Ali Paşa²⁶⁶: “*Kendini beğenmiş, eğitimsiz, vatanını sevmeyen, her şeyi çıkarları için feda etmeye hazır*” birisiydi. Fakat yazarın bu abartılı ifadelerine, bilhassa da Mehmed Ali Paşa'nın vatanperver olmadığıyla ilgili iddialarına iştirak etmek mümkün değildir. Mehmed Ali Paşa, devrin siyasi mücadelesinin getirdiği şiddetli düşmanlıkla, Mustafa Reşid Paşa'nın gerçekleştirmeyi istediği reform programında bir takım aksamalara neden olmuşsa da ülkesine sadakatle hizmet etmiş ve herhangi bir ihanetine tesadüf edilmemiştir. Bu bakımdan müellifin, paşanın vatansever olmadığı iddiası haddini aşan, maksatlı ve de pek isabetli bir tespit değildir. Zira paşa devlet menfaatlerini korumak maksadıyla, ilgili fasıllarda temas edildiği üzere, az maliyetle daha fazla iş başarmak prensibini takip etmiştir. Paşanın bu özelliğinden 1849 tarihli Osmanlı Kabine mensupları

²⁶⁴ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195.

²⁶⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 84.

²⁶⁶ Melik, *a.g.e.*, s. 38.

hakkında kısa bilgilerin verildiği Fransız raporlarında²⁶⁷: “Saf ve biraz yeteneksiz, eğitimsiz ancak verilen görevleri büyük bir ciddiyetle yerine getiren birisi”, Mustafa Reşid Paşa’dan ise “tam bir entrikacıdır” şeklinde bahsedilmekteydi. Ayrıca, 20 Ekim 1845 tarihli *La Presse* gazetesindeki “Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa’nın vatanseverliğini ve Maliye Nazırı Nafiz Paşa’nın ekonomik kapasitesini inkâr edemeyiz...”²⁶⁸ ifadeleri de bu konuda kayda değerdir.

Mehmed Ali Paşa’nın ilk kaptanlığına atandığının duyurulduğu bir başka haberde de paşanın şahsiyetiyle ilgili “Âdile Sultan ile nihayet evlenebilen Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa 30 yaşında genç birisidir. Hırslı, iktidara susamış..., Rıza Paşa kadar Sultan üzerinde etkili birisi.... Sert ve despotik bir mizaca sahip...”²⁶⁹ ifadeleri kullanılmıştır. Eşi olması hasebiyle tarafsız olamayacağı aşikâr olsa da Âdile Sultan’ın Divân’ında, “Terceme-i hâl-i Merhûm Muhammed Ali Paşa” başlığıyla, paşanın devlet işleriyle ve hayırseverliğiyle ilgili tavrını yansıtan dizeleri ise şöyledir²⁷⁰:

...
Çünkü ol paşayı merhûm-ı müşâr
Bir melek haslet idi bi’l-ıtibâr
    Hizmet etdi toğru din ü millete
    Cân fedâ eylerdi râhı devlete
Oldu Tophâne müşîri çok zamân
Buldu seraskerlik ile iki şân
    Rus’la harb olacak eyyâmında
    Menşikov’un²⁷¹ geldiği hengâmında
Sadr-ı azam idi ol zâtı celîl
Eyledi ol kâfiri resmen rezîl
    Mesned-i pâki kapudaniyye hem
    Altı def’a²⁷² geldi ol deryâ kerem
Meclis-i adlinde bir bâlâ vezîr
Bir sayılır idi en ednâ fakîr
    Âdeti ihsân ü lütf u merhamet
    Sîreti insâf ü cûd u ma’dilet
Abd-i ehlu’llâh bir dâna idi
Âşık-ı yektâ-yı Mevlânâ idi

²⁶⁷ AMAE Paris, Memoires at Documents Turquie, nr. 45, s. 315.

²⁶⁸ *La Presse*, 20 Ekim 1845.

²⁶⁹ *La Presse*, 8 Eylül 1845 (20 Ağustos 1845 tarihli *Journal de Francfort* gazetesinden alınmıştır).

²⁷⁰ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 276-278.

²⁷¹ Aleksandr Sergeyeviç Menşikov (Ağustos 1787-Mayıs 1869), Kırım Savaşı arifesinde Kutsal Yerler Meselesi için gönderilen Rus Olağanüstü Elçisi.

²⁷² Shaw, paşanın beş kez kaptan-ı derya olduğunu yazmıştır (Stanford J. Shaw- Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmanlı, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul 1983, II, 103). Fakat bu bilgi doğru değildir.

Sâhibü'l-hayr olduğun ikrâr eder
Kangı hayrât-hâneye kim ki gider
Nice batmış vakfi ihyâ eyledi
Nâmını âlemde ibkâ eyledi
Hâsılı inkâr olunmaz himmeti
Cây-gâh ede ana Hak cenneti.

Wanda'ya göre ise Mehmed Ali Paşa²⁷³:

...Sultan II. Mahmut'un gözdesiydi ve kızıyla evlenmiş, eğitim almayan, Laz kökenli, Rıza Paşa'nın çok dostu olan, iyi bir belagata sahip, enerjisine ve vatanseverliğine inanmış, güzel yüzlü, gösterişli, cömert, lüksü ve israfı seven birisiydi. Bir asil beyefendi olarak doğmuştu. Devlet işlerini kavrayışı pek zayıftı, çıkarımları ve fikirleri de pek doğru çıkmazdı. Mamafih sadık, onurlu ve samimi bir görevliydi. İnsanları kendisine bağlamasını bilirdi...

Ağustos 1847 tarihinde İstanbul'a gelen Charles Mac Farlane de onun imparatorlukta yakışlılığıyla ün salmış bir paşa olduğunu ve aynı zamanda devrin devlet adamları arasında en avaresi olduğunu yazar. Charles Mac Farlane'nin, Mehmed Ali Paşa hakkında yazdığı en çarpıcı iddiası ise, paşanın "*Kendi elleriyle işlediği iki korkunç ve kanlı cinayetten mahkûm olduğu*" idi. Mac Farlane, başka yerde tesadüf etmediğimiz ayrıntılarla olayı şöyle aktarır²⁷⁴:

Mehmed Ali'nin, genç ve güzel bir Çerkes cariyesi vardı ki bu Çerkes köle, birgün yine diğer kölelerinden olan yakışıklı bir Gürcü gençle konuşurken bulundu. Bu olay karşısında, [Mehmed Ali Paşa'nın] kıskançlığı ortaya çıktı ve Çerkes'i gözlemleyerek, onun kafesli pencereden, bahçedeki Gürcü gençle görüştüğünü tespit etti. O [Mehmed Ali Paşa], kızın üzerine doğru saldırdı, onu bıçakladı ve neredeyse keskin yatağanla vücudunu parçalara ayırdı. Haremdeki çılgınlığı duyan ve olayı tahmin eden Gürcü, bahçe duvarından atlayıp, kaçtı ve hayatını kurtardı. Köle, Mehmed Ali'nin bu dönemdeki en büyük hamisi ve ustası olan, iktidardaki Rıza Paşa'ya gitti. Hikâyeyi anlattı. Kendisiyle, bu mutsuz Çerkez kız arasında hiçbirşey olmadığını ve sadece konuştuklarına dair yemin etti ve ondan koruma istedi. Hilekâr Rıza'nın, samimi olup olmadığı oldukça şüpheli fakat birkaç gün sonra Rıza,

²⁷³ Wanda, *Souvenirs Anecdotiques Sur La Turquie (1820-1870)*, Paris, 1884, s. 156-157.

²⁷⁴ Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 164-165, 658. Yazar, Türkler arasında bu tarz suçların dikkate alınmadığını ise şu sözlerle eleştirmiştir: "... Birçok paşa kölelerini öldürmüştü. Bunlardan bazıları kıskançlık adına, bazıları zalimlik adına ve bazıları da sadece vahşi tutkuları adına. Fakat kim bu adamların bir tanesinin ciddi bir şekilde hesap verdiğini duydu? Bu tarz adamlar hala mevcut. Hatta sultanın en yakınları arasında bile bulunabilir. Mehmed Ali çifte cinayetleriyle ilgili sorgulandı mı? Sarışın Çerkes cariyesi ve onun Gürcü köle sevgilisini kendi eliyle kurban etmesi Türkler arasında hiç dikkate alınmamıştı..." (Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 415). Muhtemelen Mac Farlane'den aktaran, 1853 tarihli *The New York Times* gazetesinde çıkan haberde yer alan "... Mehmed Ali Paşa, geçmişte elini kana bulamış bir adamdır" ifadeleri ile söz konusu iddia, Amerikan kamuoyuna duyurulmuştu (*The New York Times*, 23 Kasım 1853). Temperley de Mehmed Ali Paşa'nın kölelerini öldürdüğü iddiasını tekrarlamıştır (Temperley, *a.g.m.*, s. 222-223). Olaya ilişkin detay vermemekle birlikte, Jorga da paşanın sadık olmayan kölesini kendi elleriyle öldürmekle itham eder (Jorga, *a.g.e.*, V, 365). Walewski de "*Mehmet Ali Paşa, kendisine karşı haremdeki bazı kişilerle beraber entrika çeviren kölesini kendi elleriyle öldürmekle suçlandı*" ifadeleriyle bu iddiaya yer vermiştir. Walewski, iddialarını daha da ileri götürmüş ve Mehmed Ali Paşa'nın kardeşi Balıkhane Nazırı Mehmed Bey için de şu ifadelerle benzer bir ithamda bulunmuştur: "...Daha sonra kardeşi Mehmet Bey de benzer bir suçla itham edildi. Mehmet Bey, bir kıskançlık nöbeti esnasında karısını bıçakladı. Yapılan mahkemenin ardından ömür boyu sürgüne mahkûm edilse de hala cezasını çekmeye başlamadı" (AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195).

Gürcü gence, Mehmed Ali ile görüştüğünü, efendisinin onu affettiğini ve güvenli bir şekilde evine dönebileceği konusunda teminat verdi. Genç döndü ve efendisi tarafından kibarca karşılandı. Fakat dönüşünden birkaç akşam sonra bahçede çalışırken, kafası kesildi. Kimileri Mehmed Ali'nin, bunu iki kavvâsına işaret verip, olayı izlediğini söylüyor. Ama daha çok inanılan, cellâtlığı bizzat kendisinin yapmasından tatmin olduğudur.

Metin içinde yer verdiğimiz üzere, İngiliz Elçisi Lord Stratford'un²⁷⁵ da Mehmed Ali Paşa hakkında sık sık dile getirdiği muhtemelen İngiliz kaynaklı bu iddiayı elimizdeki verilerle aydınlatmak mümkün olamamıştır. Bununla birlikte, Cevdet Paşa'nın²⁷⁶ aktardığına göre, Sultan Abdülmecid Mehmed Ali Paşa'ya çok sinirli olduğu bir anında "*Hem kaatilsin*" sözleriyle, bu konuyu detay vermeden gündeme getirmişti. Ancak, padişahın Mehmed Ali Paşa'ya hiddetlendiği bu diyaloga diğer eseri *Ma'rûzât*'ta da yer veren Cevdet Paşa, orada padişahın Mehmed Ali Paşa'ya söylediğini ileri sürdüğü katillik ifadesinden hiç bahsetmemiştir²⁷⁷. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın emrindeki iki köleyi öldürdüğüne dair devrin diğer kaynaklarında da herhangi bir bahse rastlanmamıştır.

Mehmed Süreyya ise paşayı, "*Gayet yakışıklı, balıketli, uzunca boylu, kimsesizlere yardımcı, sâdık, iyiliksever, cömert ve kerimdi*" şeklinde tasvir eder²⁷⁸. Lütfi Efendi de Mehmed Ali Paşa'dan kısaca, "*Halûk ve beşûş, sehî ve bahâdır, gayret ve sadâkatı zâhir bir vezîr-i mehâsin-semîr idi*" şeklinde bahsetmiştir²⁷⁹. Âdile Sultan'ın imamı, dairesi hocası ve Mehmed Ali Paşa ile oldukça samimi olan Hacı Nasuh Efendi'ye göre ise paşa: "*Güzel, pehlivan gibi kuvvetli, hovarda-mizac, şen ve şuh-meşreb, latife-gû*" bir zat idi²⁸⁰. Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalıği esnasında refakatinde bulunan Said Efendi'ye göre ise paşa²⁸¹: "...*Kendisi zâhiren pek vakûr görüldüğü halde meclis-i ülfetî şen ve sohbet-i hususiyesi tatlı ve lâubâlî*"

²⁷⁵ Lord Stratford'un, resmi ve hususi yazılarına dayanılarak kaleme alınan kapsamlı biyografisi için bkz. Stanley Lane-Poole, *The Life Of The Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, I-II, London, 1888. Kitap, Türkiye'ye ait parçalar seçilerek, Can Yücel tarafından tercüme edilmiştir (Stanley Lane-Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, çev. Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999).

²⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. BOA, DH. SAİD. d, 0001; Yusuf Halaçoğlu- M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, s. 443-450.

²⁷⁷ Krş. Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 55; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 13.

²⁷⁸ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 957.

²⁷⁹ Lütfi, *Tarih*, XII, 18.

²⁸⁰ Nasuhoğlu, *a.g.e.*, s. 15.

²⁸¹ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 43. Müellif, arşivde bulunan diğer nüshada ise Mehmed Ali Paşa'ya dair kaleme aldığı bu malumatın üzerini çizmiştir (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 5).

idi. Vefatının ardından, *Cerîde-i Havâdis*'te yayınlanan tercüme-i halinde de *Verdü'l-Hadâik*'tekine benzer ifadelerle, paşadan övgüyle bahsedilmiştir²⁸².

Bu malumatların yanı sıra Mehmed Ali Paşa hakkında nakledilen bazı hatıralar da onun karakteri üzerine önemli birtakım fikirler vermektedir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Nasuhoglu'nun aktardığı bir anekdot, Mehmed Ali Paşa'nın çalışanlarıyla olan yakın münasebeti ve şakacı kişiliğini yansıtmaya bakımdan kayda değerdir. Buna göre paşa, Hacı Nasuh Efendi'ye Çamlıca'daki sayfiyede ilginç bir şaka yapmıştı. Sarayın iç bahçesinden dairesine gelmekte olan Hacı Nasuh'un önüne aniden çıkan beyaz tüylü, iri cüsseli bir ayı kendisine saldırmıştı. Neye uğradığını anlamayan Hacı Nasuh o korkuyla ağaca tırmandığı esnada, ayı da kürkünün eteklerini dişlemeye başladı. Korkudan baygınlık geçirerek yere düşen Hacı Nasuh'un bu durumuna karşısındaki ayının gülmesiyle, Mehmed Ali Paşa'nın ayı kıyafetinde yaptığı bu şaka anlaşılmıştı²⁸³.

Mehmed Ali Paşa bilhassa tezde ayrıntılarıyla aktarılan Mustafa Reşid Paşa ile olan siyasi mücadelesinde tanık olduğu üzere, entrikacı, kindar ve intikamcı bazı kişisel özellikler de taşımaktaydı. Onun şahsiyetindeki bu yöne dikkat çeken bir anekdotu İbnülemin şu şekilde aktarmıştır²⁸⁴: Padişahın teveccühünü kazanan Kamil Bey, bazı devlet ricâlinin teşvikiyle Mehmed Ali Paşa ile uğraşmaya başladı. Fırsat buldukça paşaya "*umûr-ı bahriyeye nereden vukuf tahsil olunduğu*" şeklinde sorular sorup, onu tahrik etmekteydi. Kâmil Bey'in bu tavrından son derece rahatsız olan Mehmed Ali Paşa, onun siyasi rakipleriyle işbirliği yaparak kendisini uzaklaştırmaya çalıştıysa da bir yolunu bulamadı. Bir müddet sonra Mehmed Ali Paşa aradığı fırsatı Sultan Abdülaziz'in yüzüğü sayesinde elde etti. Şöyle ki: Sultan Abdülaziz'in babasından kalan bir lâl yüzüğü vardı. İddiaya göre Mehmed Ali Paşa İzmit'e giderken padişahın çok kıymet verdiği bu yüzüğü bir şekilde ele geçirdi ve Kâmil Bey'in çantasına attırdı. Yüzüğün yokluğunu fark eden padişah, vapurda

²⁸² *Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807.

²⁸³ Nasuhoglu, a.g.e., s. 16.

²⁸⁴ İbnülemin, bu anekdotun kendisinin teşvikiyle esbak mâbeyn-i hümayûn başkâtibi Atıf Bey'e "*Hatıra-i Atıf*" unvanlı eserinde yazdırıldığını ve eserin de tek nüshasının şahsi kütüphanesinde olduğunu belirtir. Müellif, bu olayı, şu sözlerle eleştirmiştir: "*Kâmil, yüzük işinde masum olduğu halde Padişahdan gördüğü iltifatı hazm edemiyerek Mehmed Ali Paşayı tezlil ve techil etmenin cezasını görmüştür. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın muhafaza-i ikbal için irtikâb ettiği hareketi gaddarane, Kâmilin muamelesinden elbette daha fecidir*" (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 70-71).

arattırmasına rağmen yüzük bulunamadı. Bu esnada yüzüğü Kâmil Bey'in çantasında gördüğünü iddia eden birisi ortaya çıktı. Hemen harekete geçen Mehmed Ali Paşa, söylendiği gibi yüzüğü Kâmil Bey'in çantasında buldu ve padişaha teslim etti. Bu olay üzerine Kâmil Bey, gözden düştü ve Kıbrıs'a sürüldü.

Mehmed Ali Paşa'nın "*huşûnet-i tab'ına*" yani kaba ve inatçı kişiliğiyle alakalı bir başka anekdot da bunu Said Efendi'den işiten Ali Fuad tarafından şöyle aktarılmıştır²⁸⁵:

...Mehmed Ali Paşa Kuruçeşme'de kâin Sultan sarayının arka tarafında arazi-i devasa iştirâ'sıyla çiftlik tarzında imar ve Avrupa'dan celb ettiği makineler vasıtasıyla kuyulardan su ihrac eylemiş ve o zamanlar memleketimizde bu gibi şeyler henüz görülmemiş olduğundan Hariciye Nazırı Fuad Paşa tersane müsteşarı bulunan Said Efendi'ye: "*Mehmed Ali Paşa'ya söyle de bizi birgün çiftliğine davet etsin, yaptığı imârâtını görelim*" demesiyle, o da Paşa'ya söylediği halde: "*Ben o aç gözlü herifleri davet etmem*" diyerek davetden imtina eylemişti...

Bu anekdotlardan ve kariyeri boyunca siyasi düşmanlarıyla yaşadığı olaylar zincirinden de açıkça anlaşıldığı üzere Mehmed Ali Paşa, mağrur ve kibirli kişilik özellikleri hasebiyle, diğer devlet adamlarına karşı mesafeli bir tavır sergilemişti²⁸⁶. Eline fırsat geçtiğinde, kendi aleyhinde hareket edenlerle mücadele etmekten ve gereken dersi vermekten geri durmamıştı. Cevdet Paşa'nın aktardığı Mehmed Ali Paşa ile ondan intikam almada Mustafa Reşid Paşa'ya hayli destek veren Şeyhülislam Ârif Efendi'ye yaptığı nezaketsizliğe dair bir anekdot da paşanın kişiliğinin bu yönünü anlamaya yardımcı olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın sadarete bulunduğu esnada gerçekleşen bu rivayete göre olay şöyle cereyan eder²⁸⁷:

...Ol vakit Ârif Efendi Meclis-i Vâlâ Müftüsü olup tebrik-i Sadaret için ber-mu'tad dört çiftesine binerek Mehmed Ali Paşa'nın sahil-sarayına vardıkta sâir züvvar ile beraber Paşa'nın çıkmasına muntazır olup Paşa haremnden pek geç çıkmakla ve Ârif Efendi'nin buna canı sıkılmakla hemen yerinden kalkıp '*Paşa hazretlerine selâm söyleyin. Biz mesalih-i ibad ile meşgulüz. Pek çok bekliyemeyiz*' diyerek iskeleye doğru yürümüş ve arkasından sadrîâzam ağaları her ne kadar tevekkufunu rica etmişler ise de ısga etmeyip hemen kayığına râkiben Bâbîâli'ye gitmiş ve fi-ma-ba'd Mehmed Ali Paşa'nın ziyaretine gitmemiş idi...

²⁸⁵ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 7; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 45.

²⁸⁶ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.193-194.

²⁸⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 38-39. Aktarılan bu olayda Mehmed Ali Paşa kadar Şeyhülislam Ârif Efendi'nin de hazımsız ve kindar yapısı ortadadır. Cevdet Paşa, Ârif Efendi'yi de "... *bagîz ve kin-dar bir zât olduğuna binâen Mehmed Ali Paşa aleyhinde bulunurdu. Bu kerre sırasını düşürüp Mehmed Ali Paşa'nın terbiyesi emrinde lâzımgelenleri teşçi' etmiştir*" sözleriyle tasvir eder (*Aynı yer*). Bu örnekte de görüldüğü gibi Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki şiddetli düşmanlık, kendi taraflarını doğurmuş ve bunların ele geçirdikleri ilk fırsatta birbirleri aleyhinde girişimlerde bulunmalarına yol açmıştı.

Eserlerinde sık sık Mehmed Ali Paşa'yı eleştiren Cevdet Paşa, bu olayı referans göstererek, onun haddini aşan davranışlarını ve etrafına büyüklük taslamasını şu sözlerle dile getirir²⁸⁸: "... Mehmed Ali Paşa makam-ı Sadaret'e geldikte halka pek ziyade taфра-furuş-ı ta'azzum olup halk ise Reşid Paşa'nın nezaketine me'lûf olmağla anın kibr-ü ta'azzumundan dil-gîr olmuş idi...".

Buna karşılık paşa, kendisine yakın hissettiği ve birlikte çalıştığı kimseleri korumak için girişimde bulunmaktan da çekinmemiştir. Mesela yakın dostu Ömer Paşa'nın yaşadığı bir problemden kurtulabilmesi için Mehmed Ali Paşa, Hüsrev Paşa ve hatta padişahla görüşmeye gitmişti. Destrilhes bu olayı şu ifadelerle aktarmıştır²⁸⁹:

...Yaşlı Hüsrev'in parlak zamanlarıydı. Bir gün Albay Ömer Paşa, Hüsrev Paşa'nın huzuruna çıktı. Sert bir şekilde paşayı azarladı. Kabinesindeki herkese terfi verirken, kendisinin [Ömer Paşa'nın] ise unutulduğunu söylemişti. Hüsrev Paşa, ona zaman zaman üstün asta yaptığı gibi biraz açık ve sert şekilde yanıt verdi. Bunun üzerine kızgın Ömer, kendi apoletlerini sökerek paşanın suratına attı. Bu sırada ansızın her zamanki soğukkanlılığıyla ilk şaşkınlık anından yararlanmaya karar verdi. Derhal arkadaşı Mehmet Ali'nin [Paşa] evine gitti ve olup biteni anlattı. Bunun üzerine Mehmet Ali hiç beklemeden Hüsrev Paşa ile yakın olan, çok güçlü/etkin birinin yanına gitti. Hüsrev Paşa da oradaydı. Hüsrev Paşa, Mehmet Ali'nin ziyaretinin sebebi hakkında bir bilgisi yoktu/şüphelenmemiştir. Ayağa kalktı ve Doğu'ya özgü kibarlığıyla karşıladı. Mehmet Ali: "*Sizden bir şey talep edeceğim, ancak bunu kabul ederseniz oturabilirim*" deyince Hüsrev Paşa ona : "*Seni hiç reddetmedim*" dedikten sonra, "*İstedığın şey herhalde terfi almak.*" Burada kalmak zorundayız. Olayın gerisini anlatmaya gerek yok. Sadece Yaşlı Paşa'nın Ömer'e hıncı vardı. Bir sene sonra artık Ömer Albay değildi. Aynı arkadaş Mehmet Ali, kendisinden istenilince, Sultan'ın huzuruna çıkmaya karar verdi. Ömer Paşa'nın askeri marifetlerini Sultan'a bir bir sıraladı. Padişah da ona "*Onu general yaptım*" dedi.

Buraya kadar bahsedilenlerden de anlaşıldığı üzere Mehmed Ali Paşa iktidarı seven, dünyevî hırs ve ihtirasları olan bir yapıya sahipti. Bu özelliklerine ilaveten paşa aynı zamanda hayırsever ve duyarlı bir insandı. Bu hususta Mehmed Ali Paşa'nın hayırseverliğine, Yenikapı Mevlevihânesi'ni bir ziyareti esnasında yaşanan şu hadise iyi bir örnektir: Mehmed Ali Paşa sık sık gittiği mevlevihanede, bir sohbet esnasında Derviş Hacı Dede'den bir bardak su istedi. Ancak, Hacı Dede'nin mevlevihane şadırvanından kendisine getirdiği su kirli ve bulanıktı. Mehmed Ali Paşa, kendisine ikram edilen suyu görmesiyle "*Dede bu nedir, başka su yok mu!*" dedi. Hacı Dede "*Hayır! Koca dergâhın bir şadırvandan başka suyu yoktur!*" cevabın verince; paşa da üzüntüyle "*Dedegân da bu sudan mı içiyor?*" diye sordu.

²⁸⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 38.

²⁸⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 86-87. Burada bahsedilen Kırım Savaşı'nın serdar-ı ekremi olan Ömer Lütfi Paşa'dır. Kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV,1322-1323.

Kendisine “*Evet*” cevabının verilmesi üzerine durumdan müteesir olan Mehmed Ali Paşa, aynı gün mevlevihanedeki sarnıç inşaatını başlattı²⁹⁰. Âdile Sultan da paşanın vefatının ardından kaleme aldığı mersiyesinde, “*Koydu çok hayr u eser dergâh-ı Mevlânâ’da/Kulekapısı Yenikapı Kasımpaşa’da*” mısralarıyla, paşanın mevlevihâneye yaptığı hayırlardan bahsetmiştir²⁹¹.

Mehmed Ali Paşa’nın Yenikapı Mevlevihânesi’ne yaptırdığı sarnıç ve diğer yardımlar, onun hayırsever kimliğinin yanı sıra Mevleviliğe muhabbet beslediğinin de nişanesidir. Mehmed Ali Paşa da kendisini Mevlânâ Celâleddin-i Rumî hazretlerine *muhibbi*²⁹² *muhlis* ve *muhibb-i sâdık* şeklinde nitelendirmiştir²⁹³. Bilhassa Yenikapı Mevlevihânesi Şeyhî Osman Efendi²⁹⁴ ile yakın idi. Mehmed Ali Paşa’nın yanı sıra devrin diğer ricalinden önde gelenleri de mevlevihâneyi sık sık ziyaret ederlerdi. Mevlevihânenin müdavimlerinden olan Fuad Paşa, Âli Paşa, Mısırlı Kâmil Paşa, Prens Mustafa Paşa ve Mehmed Ali Paşa; Mevlevihâne Şeyhî Osman Efendi’ye büyük hürmet gösterirlerdi. Bunlar genellikle burada toplanarak sohbet edip, çeşitli konularda müzakerelerde bulunurlardı²⁹⁵.

Süleyman Nutki Bey’in aktardığı bir başka hikâye de paşanın nüfuzu ve duyarlılığına işaret etmektedir. Buna göre: Baba mesleği olan denizciliğe intisab etmek isteyen Süleyman Nutki, Bahriye Mektebi’ne yazılmak için çeşitli yollar aramaktaydı. Bu maksatla girdiği sınavı kazamayan Nutki’nin üzüntüsünü gören Musul Vapuru’nda görevli Hafız Kaptan, “...*Zamanın en sözü geçen ileri gelenlerinden olup Kaptan Paşalık’la yücelen Mehmed Ali Paşa*”dan yardım isteme fikrini ortaya attı. Ancak, buna bir türlü cesaret edemeyen Nutki’nin babasının beklediği fırsat, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa’nın gemileri teftişe geleceğini

²⁹⁰ Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihânesi*, Dârülhilâfetü’l aliyye, 1329, s. 69.

²⁹¹ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 252. Ayrıca Âdile Sultan da Galata Mevlevihanesi’nde büyük bir sarnıç yaptırmıştır (Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 70).

²⁹² Tarikatı ve tarikat ehlini sevenler hakkında kullanılır bir tabirdir. Mevlevi muhiblerinin Mevlevihanelerde ayrı yerleri vardır. Zikirlere iştirak eder, dedeleri servetlerinin derecesine göre kollayıp gözetirlerdi. Gelişlerinde onlara kahve, şeker, çay, sigara, yemiş vesaire hediyeler getirirlerdi (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, II, 571).

²⁹³ VGMA, nr. 747, s. 156, 159, 20 Haziran 1851/20 Ş 1267.

²⁹⁴ Şeyh Osman Efendi’nin tercüme-i hali için bakınız Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 160-201.

²⁹⁵ Mehmed Ziya, *a.g.e.*, s. 68-69.

haberiyle ayağına geldi. Bundan sonrasını Mehmed Ali Paşa'ya büyük bir minnet duyan Nutki'nin ağzından aktaralım²⁹⁶:

...Kaptan Paşa hazretlerinin, o itibarı büyük, şan ve şerefli büyük şahsın saldan gemilere girmesinin mümkün olamayacağı anlaşıldığından süvariler rıhtıma çıkararak gemilerin kıç taraflarında tabura geçtiler. Paşanın arkasında birçok binbaşı, yarbay, albay ve memur gelmekte ve paşa tarafından sorulan sorulara gerekli cevaplar verilmekteydi. Paşa yaklaştı, kumandan süvarileri takdim etti, ben bir adım geride idim. Paşanın “*Kaptan, çocuk size ne kadar benziyor*” demesi üzerine babam bu sözden cesaret alarak “*Efendim annesi vefat etti. Yüce Bahriye mesleğine girmeyi arzu gösterir. Okula kayıt ve kabulünü rica ederim*” gibi merhamet dilercesine bir kaç söz sarf etti. Derhal paşa arkada bulunan mühürdârı Galip Paşa'ya “*Yazın okula kabul etsinler*” buyurdular. İşte bu kahramanlığın koruyucusunun emri üzerine ertesi gün Galatasaray'nda hafif bir sınavın arkasından İhtiyat Birinci Sınıfı'na dâhil edildim.

Son olarak Mehmed Ali Paşa'nın kişilik özellikleri için, en yakını olan eşi Âdile Sultan'a kulak verelim. Âdile Sultan Mehmed Ali Paşa'dan memnuniyetini ve onu kaybetmenin üzüntüsünü, son derece duygusal bir ruh haliyle tanzim ettiği “*Mersiyye Der Hakk-ı Merhûm Muhammed Ali Paşa*” adlı mersiyesinde de şu dizelerle dile getirmiştir²⁹⁷:

Bir vezîr-i kerem-efzâ var idi dünyada
Sûretâ merd-i velî idi veli ma'nâda
Koydu çok hayr u eser Dergâh-ı Mevlânâ'da
Kulekapısı Yenikapı Kasımpaşa'da
Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
Lutf-ı pirân anı irşâd ide ukbada
....
Düşman u dostunu anlardı dirâyetli idi
Râzı-yı hükm-i kazâ pek ulu devletli idi
Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
Şâd ide ruhunu Mevlâ mele-i a'lâda
Kalbi sâfi mütevâzi sözü kalbi yeksân
Dost u düşman nazarında görünürdü siyyân
Kimsenin canını yakmak ona gayr-i imkân
İntikâm alma ise müşkil ü ihsân âsân
Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
Şimdi hâk içre velî mertebesi a'lâda
Pek güzel cân idi cân eyledi cânâna fedâ
Bana hem-hâl idi hâlin bilir idim mahzâ
Kavl-i ma'sûmîde safvetle ederdi ısgâ
Çünkü indinde onun bir idi şâh ile gedâ
Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
Hüsünü hulkunu Rıdvân bilir me'vâda
Sandım onun ile bu ömrümü bi-derd geçer
Hâtırimdan onun itmez idi hiç fevt-i güzere

²⁹⁶ Süleyman Nutki Bey, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, haz. Nurcan Bal, Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2003, s. 1-3.

²⁹⁷ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 252-254.

Neyleyem böyle imiş emr-i hudâ hükmi-kader
Yanarım âteş-i hicrânı ile haşre kadar
    Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
    Kendisi hulda gidip koydu beni tenhâda
Ömri mihnetle geçip görmedi bir rûy-ı refâh
Kimseye görmez iken zulmi revâ kahrı nigâh
    Bilmedi kadrini erbâbı dalâlet eyvâh
    Ciğeri kana boyandı yüreği yandı âh
Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
Rihleti mûcib-i şevk oldu dil-i a'dâda
    Devlet ü dine sadâkatle ederdi hizmet
    Emr-i peygamberi icrâyâ kılarıdı gayret
Bir özü doğru sözü doğru muhibb-i devlet
Öyle bir yâr için Âdile ağlar elbet
    Bir Muhammed Ali Paşa idi ol dünyada
    Vechini göstere Allah ona ukbâda.

Her ne kadar Âdile Sultan'ın kaleme aldığı bu manzumeler objektiflikten uzak olsa da sultanın gözünden eşini anlatması, paşanın hayatı boyunca rakiplerine karşı verdiği mücadele ve bu durumun kendilerini de ne denli etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca, hizipler arası rekabetin sultanın manzumelerine dahi konu olması da ricâl arasındaki mücadelenin ne denli şiddetli olduğunu açık bir kanıttır. Netice itibariyle, tüm bu veriler bir bütün halinde değerlendirildiğinde, hırslı, iktidar seven, oportünist²⁹⁸, inatçı, ısrarcı, çapkın, kindar, sert, rekabetçi, saray damatlığı silahının farkında olan ve icaplarını yerine getiren ve hayırsever bir kişilik yapısına sahip olduğunu düşündüğümüz Mehmed Ali Paşa, bahsedilenin aksine güçlü rakipleriyle başa çıkabilecek kapasitede, hatta kurnaz kabul edilebilecek birisiydi.

4- İKTİDARININ MENŞEİ VE YÖNETİM ANLAYIŞI

4.1. DAMATLIĞI

Mehmed Ali Paşa'yı çağdaşı devlet ricâli ile siyasi rakibi Mustafa Reşid Paşa'dan ayıran ve avantajlı konuma getiren en önemli özelliklerinden birisi damatlığıydı. Çünkü *damad-ı şehriyârilik* Osmanlı bürokrasisinde sınırlı sayıdaki üst düzey yönetici sınıfa dâhil olmanın en kestirme, garanti yollarından birisi olma özelliğini taşımaktaydı ve padişahın kuluna bahşettiği en önemli ayrıcalıklardan

²⁹⁸ İrtem, söz konusu durumu şu ifadelerle eleştirir: “Nüfuzlu vüzeradan Damad Halil, Mehmed Ali, Fethi ve Cihan Seraskeri Rıza Paşalar her nabza şerbet veren adamlardı. Bir Taraftan padişahın mizacına hizmet eder, diğer taraftan kendilerini düşünürlerdi” (Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmeccid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 293).

birisiydi. Hanedanla kurulan bu güçlü bağ, damadın iktidarını sağlamlaştırır, gücü pekiştirir ve rakiplerine karşı öne geçmesini sağlardı. Bu konuda Mehmed Ali Paşa'nın sarayın, yani padişahın koruması altında olduğunu ve Osmanlı Devleti'nde bu himayeyi ortadan kaldıracabilecek kimsenin olmadığını, devrin Hariciye Nazırı Fuad Paşa şu tarihî sözlerle özetlemiştir²⁹⁹:

"Mehmet Ali İmparatorluğun koruyucu kıyafeti ile örtünmüştü ve Türkiye'de bu kıyafeti yırtmaya hazır hiç kimse bulunmuyordu".

Damatlığı sayesinde devlet bürokrasisinde yer bulması kolaylaşan Mehmed Ali Paşa'nın getirildiği görevlerden aldığı yetki ve güç iç içe geçmiş, birinin diğerini beslediği, birbirine hizmet eden ayrılmaz bir bütündü. Sahip olduğu statü ve bu sayede kazandığı devlet tecrübesi ise atamalarda onu öncelikli tercih nedeni haline getirip, diğer devlet adamlarının gelmek için can attıkları ve türlü yollar aradıkları üst düzey görevlere atanmasının anahtarı oldu. Bu durumun pratikteki tezahürü de aşağıda izah edildiği üzere, Sultan Abdülmecid'in gerçekleştirdiği atamalarda kendisini göstermekteydi. Padişahın yakınlığı ve güvenini kazanan Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı derya, seraskerlik ve sadaret gibi devlet kademelerindeki en üst görevlere gelmesi kolaylaştı. Kısacası, Mehmed Ali Paşa iktidarının temellerini saraya dayandırmıştı. Siruni de bu durumu *"Damat oluşuna dayanarak devlet işlerinde her zaman gücünü korudu"*³⁰⁰ sözleriyle ifade etmektedir. Zira ilgili fasıllarda izah edildiği üzere, onun Mustafa Reşid ya da Âli ve Fuad Paşalar gibi iktidarını geri kazanmak veya pekiştirmek için bir yabancı ülke büyükelçisinin desteğine ihtiyacı yoktu.

Devrin diğer devlet adamları, damatları ve muhaliflerine karşı damatlığıyla öne geçen Mehmed Ali Paşa'nın bir başka önemli silahı ise eşi Âdile Sultan idi.

---

²⁹⁹ "Méhémet Ali est couvert par les plis du manteau Impérial et l'on ne trouverait personne en Turquie qui fut disposé à le déchirer" (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Waleski'ye, 18 Ekim 1855, s. 342). Halid Ziya Uşaklıgil'in şu ifadeleri de Osmanlı Devleti'nde saray damatlığı sayesinde elde edilen sosyal ve ekonomik statünün ne denli önemli olduğunun kanıtıdır: "...Dâmâd-ı hazret-i şehriyârî. Sizden bahsedilirken bu suretle anılmak, imzanızı atarken üzerine bu tantanalı unvanı koyabilmek elbette pek çok hoş gidecek bir şey! Yalnız bir kuru süsten de ibaret değil... Ortaköy'de Kuruçeşme'de, Çemberlitaş'ta sultanla beraber birer saraya malik olmak, altınızda yepyeni, pırıl pırıl parlayan, yazın bir fayton, kışın bir kupa ... Mir'de yapılmış elbiseleriniz, Collara'dan alınmış ipek çamaşırlarınız olacak, cebinizde bol para, hele onu düşünmeyeceksiniz... Daha... Daha... Belki de vezaretle paşa olacaksınız, â'yan a'zasından olacaksınız... Bir sultanla evlenmek! Bu hülya beşikten başlayarak ninnilerin arasında daha sonra masalların içinde süzüle süzüle bütün mesamatdan ruha işlemiştir..." (Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, Anılar*, haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003, s. 232-233).

³⁰⁰ Siruni, *a.g.e.*, II, 197.

Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan'ın etkisiyle Sultan II. Mahmud'un diğer damatlarından da daha avantajlı bir konumdaydı. İçlerinden sadarete yükselebilen tek damat olan Mehmed Ali Paşa, Ahmed Fethi Paşa istisna edilirse, çağdaşı diğer damatlardan daha uzun süre iktidarını muhafaza edebildi. Çünkü Âdile Sultan yukarıda temas edildiği üzere hem diğer sultanlardan daha fazla yaşadı hem de padişahlar üzerinde büyük tesiri olan son derece baskın bir karaktere sahipti³⁰¹. Âdile Sultan eşi Mehmed Ali Paşa'nın görevlendirilmesi, affedilmesi ve sürgünden çağrılmasında önemli pay sahibiydi. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa'nın iktidarının menşei değerlendirirken, Âdile Sultan faktörü de önem arz etmektedir. Âdile Sultan'ın eşi Mehmed Ali Paşa'ya bağlılığı ve padişahlar üzerindeki tesirini fark eden, Walewski bu durumu şöyle ifade etmiştir³⁰²:

...Âdile Sultan, onu [Mehmed Ali Paşa] büyük bir aşk ile sevmektedir ve Sultan Abdülmecid üzerinde de önemli bir etkisi bulunmaktadır. Sultan Abdülmecid'in en küçük kız kardeşi olan Âdile Sultan, daima kocasının yanında olacaktır.

Bu konuda Walewski ile hemfikir olan Ali Fuad da görüşlerini şu sözlerle dile getirmiştir³⁰³:

...Mehmed Ali Paşa'nın zevcesi Âdile Sultan ber-hayat ve zevcine pek meclûb olduğundan, paşa her ne zaman mevki'-i ikbâlden düşerse Sultan, biraderi üzerinde icrâ-yı te'sîr ederek, îade-i ikbâlini temîn eylerdi.... Mehmed Ali Paşa kadın yüzünden menkûb olduğu gibi bi'n-netice yine kadın yüzünden halâs buldu. Bu vak'a bize Fransızların meşhûr olan darb-ı meselini ihtâr eder: "*Bir işte daima kadın parmağı arayınız*".

Destrilhes de Mehmed Ali Paşa hakkında hâkim olan genel kanıyı: "*İmparatorlukta hiçbir husus, onun [padişahın] kız kardeşi Âdile Sultan'a karşı olan âlicenaplığına mani olamadı*" sözleriyle pekiştirmektedir³⁰⁴. Her konuda Destrilhes'ten farklı bir fikre sahip olan Melik ise bu kez müellifle aynı fikirdeydi ve Âdile Sultan'ın, padişahın üzerindeki kuvvetli tesirini şöyle ifade etmişti³⁰⁵:

...En kritik ve en önemli zamanlar için hürmet gösterilen ve ilgilenilen Mehmet Ali'nin hanımı Âdile Sultan oldukça önemli bir silahtı. Sultan'ın bu çok sevdiği kardeşinin hiçbir isteğini reddetmediği biliniyordu. Âdile Sultan'ın yalvarmaları, duaları ve gözyaşları Abdülmecid'in kararını yumuşatıyordu. Sonunda kocasının geri çağırılmasını, sarayında kalması koşuluyla sağlamıştı...

³⁰¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 40.

³⁰² AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s. 194-195.

³⁰³ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 40.

³⁰⁴ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 124.

³⁰⁵ Melik, *a.g.e.*, s. 222-223. Buna karşılık, Destrilhes'in Âdile Sultan'ın ağabeyi üzerindeki etkisini hiçbir zaman kendi menfaatine kullanmadığı (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 30) iddiası ise gerçeği yansıtmaktan uzak, öznel bir yaklaşımdır.

Âdile Sultan'ın Mehmed Ali Paşa üzerindeki koruyuculuğu, damatlığının getirdiği imtiyazlara ilaveten, onu düşmanlarına karşı koruyan adeta ikinci bir zırh halini almıştı. Devre damgasını vurmuş ve nüfuzu tartışılmaz olan Mustafa Reşid Paşa dahi Mehmed Ali Paşa ile uğraşırken, Âdile Sultan faktörünü göz ardı edememişti. Cevdet Paşa, söz konusu vaziyeti şu sözlerle aktarır³⁰⁶:

...Rusyalı ile berren ve bahren muharebe olunmakta iken vükelâ-yı Devlet-i aliyye dahi yek-diğeri aleyhine düşerek mânevî muharebeler etmekte idiler. Bu sırada Reşid Paşa dahi Damad Mehmed Ali Paşa'dan bir suret-i müessirede intikam almak isterdi. Lâkin halîlesi Âdile Sultan'a karşı istediği vechile muâmele-i şedide icra edemeyip buna âlet olacak demir-elli bir vasıta arardı...

Cevdet Paşa'nın şu sözlerinden de Mehmed Ali Paşa'nın görevlendirilmesinde bu hassasiyetlerin ön planda tutulduğunu anlamaktayız³⁰⁷:

...Ber-minvâl-i meşrûh vükelâ beyne'n-nâs gazez ve tesâhüb ile müttehem ve maktûh oldukları hâlde Zât-ı Şâhâne dahi hemşiresi Âdile Sultan'ı şikesteğî-i hâtırına dayanamayıp zevci Mehmed Ali Paşa'yı akdemce bu kadar tekdir ve terzil etmiş iken rebî'ülevvelin on üçüncü günü kapudanlığa iâde .... Hünkâr ise hemşiresinin hatırını hoş ettiği gibi kerîmelerinin hatırına riâyeten diğer dâmad paşaları dahi kayırmağa mecbur idi.

Mehmed Hafid de bu konudaki görüşlerini “*Mehmed Ali Paşa zevcesi Âdile Sultan'ın sâyesinde dâima en mühim mevki'leri işgal etmiş...*” sözleriyle ifade eder³⁰⁸. Daha önce bahsedildiği üzere, paşanın yalı komşusu Mehmed Memduh da aynı fikirdedir³⁰⁹.

Bu bilgilerin ardından, Tanzimat döneminde Mehmed Ali Paşa'nın siyasi kariyerini daha net konumlandırabilmek ve anlayabilmek için, bu dönemdeki saray damatlığı ile Sultan II. Mahmud'un diğer damatlarının da Mustafa Reşid Paşa ile mücadelelerine ve Sultan Abdülmecid'in bu konuda izlediği siyasete kısaca

³⁰⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 25. Eserinde, Mehmed Ali Paşa hakkında isabetli bilgiler vermeyen L. Thouvenel, bu konuyla ilgili Âdile Sultan ile Mustafa Reşid Paşa arasında geçtiğini iddia ettiği hadiseyi şöyle aktarır: “... Âdile Sultan, Reşid Paşa'nın düşmanlığına karşı kocası Mehmet Ali Paşa'nın yanında yer almaktaydı. Bir gün Hadımağasını Reşid Paşa'nın köşküne yollayarak bu düşmanlığın nedenini öğrenmek istedi. Reşid Paşa'nın cevabı şu şekilde oldu: “Ben Sultanımızın [Adile Sultan kastediliyor] ayağının geçtiği yere (ayağının tozuna) yüzümü sürerim. Kocasına gelince konuşılmaya bile değmeyecek bir şahsiyettir. Üstelik ben sadece bize musavi olana (dengime/denklerime) eziyet ederim” (L. Thouvenel, *Le secret de l'empereur; correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahault (1860-1863)*, Paris, Calmann Lévy, 1889, II, 522-523). Ancak, L. Thouvenel'in verdiği bu sağlığından şüphe duyulması gereken bilgiye karşı, Mustafa Reşid Paşa'nın aslında bu konuda ne denli dikkatli olduğunu Cevdet Paşa'nın yukarıdaki ifadelerinden öğrenmekteyiz. Üstelik bir paşanın hanedan mensubu olan bilhassa da Âdile Sultan gibi tesirli bir sultana da bu denli şiddetli bir lisanla cevap verebileceği de meselenin şüphe uyandıran bir başka noktasıdır.

³⁰⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 63. Mehmed Ali Paşa bu olayda da diğer damatlardan daha avantajlı bir konumdaydı. Çünkü paşanın kaptanlığa getirilmesini müteakip, padişahın öteki damatların da çeşitli meclislere atanmaları yolundaki emri, sadrazamın artan dedikoduları gerekçe göstermesiyle ertelendi (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 63-64).

³⁰⁸ Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 75.

³⁰⁹ Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şu'unât*, s. 17-18.

değınilecektir. Bu sayede Mehmed Ali Paşa'nın şahsından hareketle, Tanzimat devri hanedan damatlığı profili de ortaya konulmuş olacaktır.

Sultan Abdülmecid devrinde, Halil Rıfat, Mehmed Said, Ahmed Fethi ve Mehmed Ali Paşalardan oluşan saray grubunun temsilcileri olan Tanzimat'ın ilk nesil hanedan damatları; neredeyse tüm siyasi yaşamlarını iktidarlarının önünde en büyük engel olarak gördükleri siyasi düşmanları Mustafa Reşid Paşa ile karşılıklı mücadele ile geçirdiler. XIX. yüzyılda kökenleri Mustafa Reşid Paşa'nın hamisi Pertev Paşa ile Hüsrev Paşa arasındaki çekişmeye dayanan³¹⁰ ve Hüsrev Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında devam eden *geleneksel-reformcu* ve *liberal-reformist* çekişmesi³¹¹; Hüsrev Paşa'nın kölesi Damat Halil Rıfat Paşa ve yetiştirmesi Damat Mehmed Said Paşa ile sürdü³¹². Başlangıçta Mustafa Reşid Paşa ile ilişkileri iyi olan hatta onun fikirlerine destek veren Damat Ahmed Fethi Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde tesis edilen Encümen-i Dâniş'e³¹³ üye olarak atanmamasıyla, ikilinin de araları bozuldu³¹⁴. Böylece, Mustafa Reşid Paşa *saray* cephesinden muhaliflerine bir yenisini daha ekledi.

Aslında bu iktidar mücadelesinde yabancı dil bilen ve Avrupaî bir vizyona sahip olan Mustafa Reşid Paşa'nın liderliğindeki hariciye kökenli klik karşısında, Damat Ahmed Fethi Paşa istisna edilirse³¹⁵, gelenekçi bir biçimde yetişen grubun çatışması kaçınılmazdı. Dönemin ricâli arasındaki bu ikilemin doğal bir sonucu olarak ise erkin temelinde yenilikçi kimliği ve dış politikadaki dengeleri göz önünde bulunduran Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği "*reformist*" gruba karşı gücünü

³¹⁰ Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire, The Sublime Porte (1789-1922)*, Princeton, New Jersey, 1980, s. 163-164. Findley'e göre, o dönemde asıl hizipleşme Pertev ve Âkif Paşa arasında cereyan etmekteydi. Âkif Paşa, Pertev Paşa ile olan amansız mücadelesinde çeşitli devlet kademelerine yerleştirdiği köleleriyle önemli bir güç odağı olan Hüsrev Paşa'yı yanına çekmeyi başardı. Gelişen olaylar neticesinde 1837 tarihinde Pertev Paşa idam edildi. Böylece, Âkif ve Hüsrev Paşaların ağırlık kazandığı yeni bir dönem başladıysa da Osmanlı Devleti'yle Mısır arasında yaşanan sorunlar nedeniyle başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Pertev Paşa'nın hamisi olduğu pekçok hariciye mensubu, Tanzimat devrinin önde gelen simaları olarak temayüz ettiler. Keyfi cezaları sınırlayan 1838 ve 1839 düzenlemelerine yetişemeyen Pertev Paşa'nın idamına, yetiştirmelerinin gösterdiği tepkinin en büyük yararı ise onların reformların gerçekleştirilmesi yönündeki baskılarının artması oldu (Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 71-83). Âkif ve Pertev Paşalar için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 55-61; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 43-52.

³¹¹ Hüsrev-Mustafa Reşid Paşaların çekişmeleri için bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 370 vd.

³¹² Orlando Figes, *Kırım, Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 83.

³¹³ Encümen-i Dâniş için bkz. Abdullah Uçman, "Encümen-i Dâniş", *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 176-178; Ali İhsan Gencer, "Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminerleri, Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 33.

³¹⁴ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 13.

³¹⁵ Damat Fethi Paşa, Sultan II. Mahmud'un diğer damatlarından farklı olarak, yabancı dil bilen ve bu özellikleriyle Viyana, Paris gibi çeşitli sefirliklerde bulunmuş bir devlet adamıydı (Saz, *Harem'in İcyüzü*, s. 192; Ubicini, *a.g.e.*, I, 119).

silahlı kuvvetler, saray bağlantıları ve geleneksel ideolojiden alan “*muhafazakâr-saray*” grup ayrışması gittikçe belirginleşip, derinleşti. Hanedan damatları, her ne kadar reformistler nispetinde devlet işlerinde etkili olamasalar³¹⁶ da hem sarayla akrabalık bağlarını hem de buldukları mevkilerin nüfuzlarını etkin bir şekilde kullandılar. Özetle, Mustafa Reşid Paşa’nın kendisiyle birlikte anılan Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile başlayan bu yenileşme döneminde devlet yönetimini tekelleştirip, kontrolü altına almasını önlemek için hanedan damatları ellerinden geleni yapmışlardı. Damatların keskin muhalefeti, Mustafa Reşid Paşa ve ekibinin gerçekleştirmek istedikleri yeniliklerin bazılarının neden icra edilemediğini açıklaması bakımından, Tanzimat devrine ışık tutabilecek niteliktedir. Zira reform gündemi söz konusu kişisel çekişmeler arasında sıkışıp kalmıştı³¹⁷. Bu bakımdan, Tanzimat dönemini devrin ricâli arasındaki ilişki ağlarını değerlendirilerek yorumlamak büyük önem taşımaktadır.

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Mustafa Reşid Paşa ile Hüsrev Paşa arasında süregelen amansız iktidar mücadelesi; ikinci yarısında tüm şiddetiyle yerini Mehmed Ali-Mustafa Reşid Paşa çekişmesine bıraktı. Bilhassa, 1852-1855 yılları arasında gittikçe artan Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa arasındaki iktidar mücadelesi, bazı noktalarda şahsi düşmanlıklarla iç içe geçerek, birbirinden ayrılamaz ve önüne geçilemez bir hale geldi. Hizipler arasındaki çekişme ve çatışma bazen devlet işlerinin dahi önüne geçmekteydi. Her iki taraf da devletin bekâsını ilgilendiren, askeri, siyasi, ekonomik sahalarda hayati meselelerle uğraştığı bu dönemde dahi söz konusu mücadelelerinden hiç vazgeçmediler. Vazgeçmek bir yana, rekabetleriyle hadiseleri daha da tırmandırıp, adeta kendi lehlerine fırsata çevirerek, birbirlerini gözden ve iktidardan düşürme vesilesi addettiler. Rakipleriyle uğraşmaktan çekinmeyen ve kindar bir mizaca sahip olan Mustafa Reşid Paşa, bu

---

³¹⁶ İlk Kaptan-ı Deryalığı ile siyaset sahnesinde daha etkin bir şekilde yer almaya başlayan Mehmed Ali Paşa’nın, henüz Mustafa Reşid Paşa kadar tesirli olamadığını ise 20 Ekim 1845 tarihli *La Presse* gazetesindeki şu ifadelerden anlamaktayız: “*Bahriye Nazırı Mehmet Ali Paşa ve Maliye Nazırı Nafiz, serasker gibi farklı bir fikre sahipler. Buna rağmen reform yanlıları [Mustafa Reşid Paşa ve ekibi kastediliyor] kadar güçlü değiller. Bu fraksiyon [Mehmet Ali Paşa ve ekibi kastediliyor] sarayda çok önemli bir nüfuza sahip olan Hekimbaşı tarafından desteklenmektedir*” (*La Presse*, 20 Ekim 1845).

³¹⁷ Figes, a.g.e., s. 83. Cevdet Paşa durumu şu sözlerle özetlemiştir: “*Ol esnada ise Reşid Paşa ile Damad Fethi ve Mehmed Ali Paşalar miyanelerinde kesb-i şiddet eden nifak ve şikaktan dolayı sık sık tebeddülât vuku’u gelmekte idi*” (Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 21).

tavrından dolayı bazen haklı görülürken³¹⁸ bazen de en yakınları tarafından dahi sert bir şekilde eleştirildi³¹⁹. Bunlardan Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmesi Mehmed Emin Âli Paşa'nın Fuad Paşa'ya yazdığı hususi mektubunda, hanedan damatlarıyla uğraşmaktan hedeflediği reformları tam manasıyla gerçekleştirme fırsatı bulamayan paşa hakkında söylediği şu sözler oldukça dikkate değerdir³²⁰:

...Bizim velinimet [Mustafa Reşid Paşa] bu defa bendegânlarının temiz yüreklilikle yaptıkları ihtarlara kulaklarını bütün bütün kapatıp mevcut haşaratın başlarını, büyük mes'elelerin ve hakiki mülkî islâhatın kazması ile kıracak yerde "Nevrekoblu" ve "Cezayirli" ve "Duvar" ve "Veli Paşa" işleriyle herifleri ihyâ ve kadrini yok etti.

Cevdet Paşa da Mustafa Reşid Paşa'nın bu zaafını şu sözlerle tenkit eder³²¹:

...Ol asırda kapudan-ı derya olan Damad Mehmed Ali Paşa dahi Reşid Paşa ile taban tabana zıd olup dâima anın hilâfında bulunurdu. Reşid Paşa ise hilâf-gıranı ile uğraşmaktan geri durmaz re'yinde musır ve müstebid bir zat idi. Binâenaleyh havass-ı vükelâ beyninde nifak ve şikak günden güne tezayüd etmekte idi.

Hizipler arasındaki bu dengeler içerisinde değinilmesi gereken bir diğer nokta ise Sultan Abdülmecid'in söz konusu duruma yaklaşımıdır. Hiziplerin şiddetli mücadelelerine engel olamayan bazen de siyaseten engel olmayan Sultan Abdülmecid'in³²² zaman zaman bu hassas dengede terazide fazla ağır basan tarafı görevden alarak yetkiyi karşı tarafa vermesi gibi stratejik hamleleri de kabine değişiminde etkili olmaktadır. Tanzimat'ın ilk yıllarında, devlet bürokrasisindeki üstünlüğünün tartışılmaz bir hal alan Mustafa Reşid Paşa'yı frenlemek ve Bâbîâlî-saray dengesini koruma gereği hâsıl olmuştu. Bâbîâlî ve yabancı sefirlerin üzerindeki baskılarından bunalan Sultan Abdülmecid, bundan kurtulmak için Mehmed Ali Paşa, Ahmed Fethi Paşa, Halil Rıfat Paşa ve Mehmed Said Paşa gibi hanedan damatlarını; yabancı elçilerle işbirliği yapan diğer hizibe karşı tophane müşirliği, kaptan-ı deryalık ve seraskerlik gibi daha ziyade "askeri" nitelikli "stratejik" görevlerde bir denge unsuru olarak kullanılmaktaydı. Bu sebeple, Mustafa Reşid Paşa ile başlayan ve halefleri tarafından sürdürülen siyasal erkin saraydan Bâbîâlî'ye geçmesi durumuna

³¹⁸ "Reşid Paşa gibi devletçe yeni esâsât vaz'ına teşebbüs eden bir recül-i siyâsî bi't-tab' bir takım muhâlefetlere ma'rûz kalacağından, efkârını sâha-i tetbika vaz' edebilmek için muhâlifleriyle uğraşması da tabî'i idi" (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 6-7).

³¹⁹ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 13.

³²⁰ Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 95; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 13. Bahsi geçen meselelerin mahiyeti için bkz. Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21, 26-27. Burada Âli Paşa'nın haşerât tabir ettikleri, Damat Mehmed Ali Paşa ve Damat Mehmed Said Paşa gibi ileri gelenlerin teşvikiyle mülkiyeden ve ilmiyeden kendi aleyhinde davranan kimselerdi (Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 96-97).

³²¹ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 13.

³²² Beydilli, devlet ricâli arasındaki bu çatışmayı Sultan Abdülmecid'in zayıf kişiliğine bağlamaktadır (Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", XXXI, 350).

karşı Tanzimat devri boyunca, en güçlü siyasi ittifak, askeri kanat ile saray arasında yaşandı³²³. Kısacası, Sultan II. Mahmud devrinde yeni ordunun tesisiyle kendisini gösteren ve öncülüğünü Hüsrev Paşa'nın çektiği seraskerleri saray grubundan atama geleneği, Sultan Abdülmecid döneminde de hanedan damatları vasıtasıyla devam etti³²⁴. Böylece, Osmanlı Devlet bürokrasisindeki önemine binaen ilk üç askeri makam Sultan Abdülmecid zamanında da “*saray*” grubunun elinde kaldı.

Mesela, Damat Ahmed Fethi Paşa üç kez getirildiği tophane-i âmire müşirliğiyle anılmaktaydı. Ahmed Fethi Paşa, ilk tophane müşirliğine Damat Mehmed Ali Paşa'nın halefi olarak Ağustos 1845 tarihinde atandı ve 15 Ağustos 1852'ye kadar bu görevde kaldı. Mayıs 1853-Eylül 1857 tarihleri arasında ikinci ve 22 Ekim 1857-Şubat 1858 tarihleri arasında üçüncü kez toplamda yaklaşık on iki sene tophane müşirliğinde bulundu³²⁵. Kariyeri boyunca altı kez kaptan-ı deryalığa atanan Mehmed Ali Paşa ile bu görevde dört kez bulunan Halil Rıfat Paşa³²⁶ ise çoğu kez birbirlerine halef-selef oldular. Bunlardan ilk ikisinde kaptan-ı deryalık Damat Halil Rıfat Paşa ile Damat Mehmed Ali Paşa arasında birbirlerini müteakiben el değiştirdi. Yani, kaptan paşalık makamı Mart 1843'ten, Mart 1849'a kadar kesintisiz olarak altı sene hanedan damatlarının elinde kaldı. Eylül 1851'den, Ekim 1852'ye kadar üçüncü kez kaptan-ı deryalıkta bulunan Mehmed Ali Paşa'nın ardından Mayıs 1854'te tekrar Halil Paşa bu göreve atandı ve halefi yine Ağustos 1855'te yerine atanan Damat Mehmed Ali Paşa oldu. İki aylık bir kesinti haricinde Ağustos 1855'ten, Ocak 1863'e kadar yaklaşık sekiz sene kaptan paşalık görevini Damat Mehmed Ali Paşa yürüttü³²⁷. Buradan da anlaşıldığı üzere, güçlerini hanedana damatlığından alan muhafazakâr nitelikli bu grubu devlet işlerinde etkili bir konuma

³²³ Shaw-Shaw, *a.g.e.*, s. 102-103.

³²⁴ Butrus Ebu Manneh, “Âli ve Fu'ad Paşalarının Bâb-ı Âli'deki nüfuzlarının Kökleri (1855-1871), çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (der. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 344. Osmanlı Devleti'nin kaptan-ı derya, serasker ve tophane müşirlerinin kronolojik listesi için bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999, s. 3, 13-15, 18-19. Ayrıca serasker, kaptan-ı derya ve tophane-i âmire müşirleri, önemli devlet işlerinin görüşüldüğü Meclis-i Vükelâ'nın da üyelerindendi. Kararların oy çokluğuyla alındığı meclis, devletin en yüksek yasama ve yürütme organıydı (Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 180, 182-183).

³²⁵ Kunalalp, *a.g.e.*, s. 18, 79.

³²⁶ Temmuz 1839-Mayıs 1840 tarihleri arasında serasker olan Halil Rıfat Paşa, sırasıyla 14 Mayıs 1830'dan (BOA, HAT, 1580/27, 14 Mayıs 1830/21 Za 1245), tophane-i âmire müşirliğine getirildiği 17 Kasım 1832/23 C 1248 tarihine kadar (Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi'*, s. 14; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 46, 29 Kasım 1832/6 B 1248) Mart 1843-Ağustos 1845; Temmuz 1847-Nisan 1848; Mayıs 1854-Ağustos 1855 tarihlerinde kaptan paşalık görevinde bulundu (Kunalalp, *a.g.e.*, s. 107).

³²⁷ Mehmed Bahaüddin (Dâye-zâde), *Eser-i Bahâî*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, t.y., nr. Y/38, s. 145-146.

taşıyan diğer unsur ise buldukları makamların yetkileriydi. Karşılarındaki Mustafa Reşid Paşa'nın önderliğini üstlendiği reformistler kadar organize olamayan bu grubu birleştiren ana nokta ise siyaseten güçlerini borçlu oldukları sultanın yetkilerinin azalacağı endişesiyle yeni bürokratik kadroyu güçlü bir tehdit olarak algılamalarıydı³²⁸.

Mehmed Ali ve Mustafa Reşid Paşa arasındaki çekişmeyi enteresan hale getiren hususlardan birisi de Sultan Abdülmecid'in Mehmed Ali Paşa ile ilgili tasarruflarıydı. Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ile mücadelesi, bazı durumlarda azline neden olduğu gibi bazen de paradoksal bir biçimde önemli makamlara gelmesini sağlamaktaydı. Padişahın devlet ricâli arasında kurmaya çalıştığı bu denge oyununun farkında olan Mehmed Ali Paşa da Mustafa Reşid Paşa ve onun mekteb-i siyasetine mensup reformist kanada karşı muhalefet siyasetini saraya ve geleneksel kesimlere dayandırdı. Bunun en güzel delilleri, Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz'in, Tanzimat'ın reformist kanadının sınırı aştıklarını düşündüklerinde ilk başvurdukları ve onlara karşı bir koz olarak göreve getirdikleri kişilerin genellikle saray grubundan ve hanedan damatlarından seçilmesi idi. 1852 tarihinde yaşanan ilk dış borçlanmanın iptali meselesinde de bu durum açıkça görülmüştür. Borçlanmayı başlatan Mustafa Reşid Paşa ve ardından borçlanmayı reddetmeyeceğini söyleyen Âli Paşa'nın yerine, buna şiddetle karşı olan Mehmed Ali Paşa sadarete getirilmiştir. Ayrıca, Kırım Savaşı sürecinde Mustafa Reşid Paşa'nın entrikalarıyla sadareten düşürülen Mehmed Ali Paşa, her ne kadar önemli bir makamı kaybettiyse de seraskerlik gibi bir başka önemli vazifeye getirilerek, bu kritik süreçte askeri işlerin başında ve kabinede tutulmuştu. Kısacası, hanedan damatları padişahların elinin altında bulundukları, sözlerinden çıkmayacak ve istediklerini yaptırabilecekleri güçlü bir koz olarak bir başka bakımdan da önem arz etmekteydiler. Bu bağlamda madalyonun diğer yüzündeki gerçek, Mehmed Ali Paşa'nın damatlık sıfatıyla padişaha ve hanedanın diğer üyelerine karşı duyduğu kişisel sadakat ve borçluluk bağıydı. Yani, padişah damatlık bahşettiği kişiyi kendisine sadık bir bende yapmış; damat da hanedanla kurduğu akrabalık bağı sayesinde güç kazanmış oluyordu ve karşılıklı bu iki durum birbirine hizmet ediyordu.

---

³²⁸ Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların..." s. 345.

Bu duruma bir başka çarpıcı örnek ise Osmanlı Devleti için büyük bir öneme haiz olan Islahat Fermanı'nın ilanı ile Memleketeyn (Eflak-Boğdan) Meselesi'nde karşı karşıya gelen Mustafa Reşid Paşa ve yetiştirmeleri Âli, Fuad Paşaların iktidar mücadelesi esnasında yaşandı. Kendi aralarından ayrışan reformist grubun çekişmelerinin ve iktidar oyunlarının devlete zarar vermesini istemeyen Sultan Abdülmecid, bu kez Fransız temsilcileriyle görüşüp, onların nabzını tutma ve onlara kendi fikirlerini iletme görevini damadı Mehmed Ali Paşa'ya verdi. 12 Mart 1856 tarihinde Schefer ile yaptığı görüşmede durumun kritikliğini dile getiren Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'e olan yakınlığı ve onun üzerindeki tesirini kendinden emin ve dikkate şayan şu sözlerle ifade etti: "... *Benden başka hiç kimse Sultanım'ın düşüncelerini bilemez*". Burada dikkat çekici bir başka durum ise Mehmed Ali Paşa'nın yanından ayrılan Schefer'in, onun sözlerini teyit için sarayın diğer damadı Ahmed Fethi Paşa'nın yanına gitmesiydi. Nitekim Ahmed Fethi Paşa da Schefer'e aynı lisanı kullandı³²⁹.

Bu dönemde, askeri kanattaki üstünlükleri tartışılmaz olan hanedan damatları, bazen de çeşitli meclislere üye tayin edilerek daha geri planda ancak bir şekilde devlet işlerinin içinde tutulmuşlardı. "*Şeref-i sihriyet*" bağı sayesinde sarayla akrabalık kuran damatlar, çeşitli devlet kademelerinde istihdam edilmelerinin kolaylaşmasının yanı sıra sırf bu gerekçeyle, maaşlarına zam yapılma, teşrifatta ona göre bir mevkide durma gibi ayrıcalıklara da sahiplerdi. Örneğin, o dönemde serasker olan Damat Mehmed Ali Paşa ile Damat Fethi Paşa'ya, memuriyetlerine mahsus maaşlarının yanı sıra "*şeref-i sihriyet'e nâil*" olmaları ve "*sair bendegâna makis olmayub dairelerince ziyâde masrafları*" olduğu gerekçesiyle, ilaveten 75.000'er kuruş maaş tahsis edildi³³⁰. Yine seraskerlikten yeni azledilen Mehmed Ali Paşa'ya³³¹ "*sihriyet-i hâliyası cihetiyle*" resmi törenlerde sadaret mazûllerinin ardında durma imtiyazı verildi³³². Damatlığın avantajlarından birisi de hemen rütbelerinin yükseltilmesiydi. Çünkü padişaha damat olacak birinin düşük rütbe ve

³²⁹ Belgede tarih sehven 1846 şeklinde yazılmıştır. AMAE, Paris, CPT, nr. 325 première, Schefer'den Thouvenel'e Gizli Yazışma, 12 Mart 1856, s. 62-63; Eyyub Şimşek, *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2013, s. 257-258.

³³⁰ BOA, İ. DH, 215/12581, 11 Haziran 1850/30 B 1266. Yürüttükleri vazife için aldıkları maaş haricinde, hanedandan birisiyle evlenerek kurmuş oldukları akrabalık için de ayrıca bir maaş alırlardı. Buna *sihriyet maaşı* denilmekteydi (Akyıldız, *Mümin ve Müsrif ...*, s. 19n).

³³¹ BOA, İ. DH, 235/14175, 17 Mayıs 1851/16 B 1267.

³³² BOA, İ. DH, 234/14127-2, 22 Mayıs 1851/21 B 1267.

memuriyette bulunması hanedanın şerefine dokunurdu³³³. Bu anlayışa uygun olarak evlendiğinde tophane-i âmire müşiri olan Mehmed Ali Paşa, birkaç ay zarfında 10 Ağustos 1845/6 Ş 1261'te ilk kaptan-ı deryalığına tayin edildi³³⁴. 5 Eylül 1845/3 N 1261 tarihinde de aylık 67.500 kuruş olan maaşı 80.000 kuruşa yükseltildi³³⁵.

Yukarıda izah edilenlerden de anlaşıldığı üzere saraya damat olmak, hanedanla kurulan ilişki sayesinde birçok ayrıcalığa sahip olmanın anahtarı ve adeta bürokraside makamlar üstü bir statüydü. Bu sebeple, en büyüğünden en küçüğüne, hemen hemen tüm devlet adamlarının en büyük gayelerinden birisi ya kendilerinin ya da oğullarının hanedana damat olabilmesiydi. Bu noktadan hareketle, devrin devlet adamlarının oğullarını ya da hamileri oldukları kimseleri saraya damat yapabileme yarışları, aslında padişaha yakın olabilme ve bu sayede siyaseten daha fazla güç kazanabilme temeline dayanmaktaydı. Örneğin, devlet içinde zaten hatırı sayılır bir güce sahip Hüsrev Paşa'nın dahi diğer damat namzetlerini saf dışı bırakıp kölesi Halil Rıfat Paşa ve yetiştirmesi Mehmed Said Paşa'yı kendi hazinesinden büyük masraflarla saray damadı yapması³³⁶, padişah nezdindeki nüfuzunu ve iktidarını pekiştirme maksatlıydı³³⁷.

Yine Mustafa Reşid Paşa gibi son derece etkili ve güçlü bir devlet adamının dahi etrafındakilerin eleştirilere aldırılmadan, oğlunu saray damadı yapma gayretinin temelinde şüphesiz ki bu ayrıcalıklar ve güç savaşı yatmaktaydı. Mustafa Reşid Paşa'nın sarayla akrabalık ilişkilerinden ve onun sağlayacağı nimetlerden yararlanma arzusu, Cevdet Paşa tarafından “*Ali Galib Paşa'yı Padişah'a damad etmek için kadınlara ve harem-ağalarına müdahene eder oldu*” sözleriyle sert bir şekilde eleştirilmiştir³³⁸. Bu ağır eleştirilere karşın kendisi saray damadı olmayan Mustafa

³³³ Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 27.

³³⁴ Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi'*, s. 129; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 291, 2 Eylül 1845/29 Ş 1261; *Ceride-i Havâdis*, nr. 242, 15 Ağustos 1845/11 Ş 1261.

³³⁵ BOA, İ. DH, 108/5482, 5 Eylül 1845/3 N 1261.

³³⁶ Hüsrev Paşa, Damat Halil Paşa'nın tüm düşün masraflarını karşıladığı gibi onun adına sultana mükemmel bir nişan takımı hazırlattı ve III. Ahmed devrini andıran görkemde bir nişan alayı düzenlendi. Alay, bâb-ı serâşkeriden, Divanyolu ve Ayasofya yoluyla Topkapı Sarayı'na ulaştı (Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 117-118). Alayın ve sûr-ı hümâyûnun ayrıntıları için bkz. Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 118; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 84, 17 Haziran 1834/9 S 1250).

³³⁷ Hüsrev Paşa, yetiştirdiği çok sayıda kölesini önemli devlet kademelerine getirerek, bu sayede rakiplerine karşı ciddi bir üstünlük sağladı. Hüsrev Paşa'nın kadroculuk siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 415-419.

³³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 10. Cevdet Paşa, eserinde bir başka yerde de yine şu sözlerle eleştirilerine devam etmiştir: “...*Fâtıma Sultan'a tevzici musammem idüğünü ol vakit Zât-ı Şâhâne işrâb eylemiş idüğünden daha çocuklukta bu emele düşmüş idi [Ali Galib] ve andan ziyâde pederi [Mustafa Reşid Paşa] bu husûsu merak edip bunun fi'le gelmesi için Mâbeyn-i hümâyûn'da el peydâ etmek ve Enderûn-ı hümâyûn halkını hoşnud eylemek*

Reşid Paşa, karşısındaki keskin muhaliflerinin bu mevkiden ne denli etkili yararlandıklarının en yakın şahidiydi. Konumuz açısından bu durumun en tipik örneklerinden birisi, Kırım Savaşı esnasında devletin içinde bulunduğu zor koşullarda dahi Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın oğullarını saraya damat yapmak için birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleydi. İçte ve dışta olayların sıcaklığını muhafaza ettiği bu süreçte, birbirlerini azlettiremeyen Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında yeni bir yarış vesilesi daha ortaya çıkmıştı³³⁹. Zira damat adaylarının biri Mustafa Reşid Paşa'nın diğeri ise Mehmed Ali Paşa'nın oğluydu. Her iki paşanın da iktidarlarını pekiştirebilecekleri yeni bir fırsat doğmuş, Sultan Abdülmecid'in büyük kızının evlilik vakti gelmişti. Bir taraftan Rus Çarı I. Nikola'nın, Avrupalı Devletleri karşısına alamayacağını ve bir uzlaşma içine gireceğini ümit eden Mustafa Reşid Paşa, diğer taraftan ise makam ve mevkisini kaybetmemek için rahat hareket edemiyor, Slade'nin ifadesiyle “*yelkenleri esen rüzgâra uydur(uyor)du*”. Damatlık yarışını kaybetmek istemeyen Mustafa Reşid Paşa, ya savaş isteyenlerin başına geçecekti ya da iktidarını en büyük rakibi olan “*padişahın hayattaki tek kız kardeşinin kocası ve muhafazakâr ilkelerin varsayılan temsilcisine*” yani, Damat Mehmed Ali Paşa'ya kaptıracaktı. Kısacası Mustafa Reşid Paşa, bir taraftan harp edeceğimiz diye konuşurken, diğer taraftan barışı korumak istiyordu³⁴⁰.

Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki siyasî düello, daha önce de bahsedildiği gibi ülke sınırlarını aşarak, yabancı basın tarafından da takip edilen, üzerine yorumlar yapılan bir hal almıştı. Örneğin *The New York Times*'ta, Mehmed Ali Paşa'nın ezeli rakibi Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Ali Galib'in, Sultan Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan ile evleneceği haberi, “*reform partisinin lideri*” Mustafa Reşid Paşa'nın büyük bir zaferi olarak duyurulmuştu³⁴¹. Bundan bir müddet sonra sadareten azledilen Mustafa Reşid Paşa ise nişanın bozulacağı endişesine

---

dâiyesiyle pek çok paralar sarf ettiğinden başka saraylı kadınların ve arabaların hatırları için nâ-ehillere rütbe ve me'mûriyet vermek gibi mesâlihi muhtel edecek ve nizâmâta hâlel getirecek nice hâlât-ı nâ-becâyı icrâyâ mecbûr oldu ve bu husûsta Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Edhem Paşa'yı rakib ittihâz ederek bunun için Mehmed Ali Paşa ile pek çok uğraştı. Elhâsıl koca Reşid Paşa mukaddemâ büyük işler görerek kazanmış olduğu şân ü şöhretin bir hayli derecâtını bu uğurda mahv ü fedâ eyledi. Kendisinin haysiyyet-i zâtiyyesi dâmâdlıktan büyük olduğu müsellemler-i âlem iken oğlunu dâmâd etmek için bu kadar fedâkârlıkları ihtiyâr etmesi kendisince büyük bir hatâ idi (Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, s. 70).

³³⁹ Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın çekişmelerinin zirveye ulaştığı bu dönemde yaşanan olaylar için bkz. Tezde IV. Bölüm.

³⁴⁰ Slade, a.g.e., s. 98.

³⁴¹ *The New York Times*, 11 Ekim 1851.

kapılmıştı. Nihayetinde aracilar sayesinde 7 Ağustos 1854 tarihinde, Kırım Savaşı esnasında çiftin düğünü görkemli bir törenle gerçekleştirildi³⁴². Fakat Mustafa Reşid Paşa oğlunu saraya damat yapmada bir hayli geç kalmıştı. Zira oğlunun yeni konumu, kendisi de ömrünün son demlerinde olan Mustafa Reşid Paşa'ya umduğu faydayı sağlayamadı. Fakat bu hadise, Tanzimat'la ivme kazanan Osmanlı bürokrasisindeki değişim rüzgârlarıyla yükselen Bâbîâlî'ye rağmen, sarayın halen önemli bir güç odağı olma özelliğini muhafaza ettiğini göstermekteydi.

Diğer taraftan, bu makamın üstünlük ve kazanımlarını bizzat yaşayan Damad-ı Şehriyâri Mehmed Ali Paşa bu rekabette de geri kalmadı ve oğlunu saraya damat yaptı. Üstelik bu izdivaç, Mehmed Ali Paşa'nın "*softa ayaklanmasının*" tertipçisi olduğu gerekçeyle seraskerlikten azledildiği bir dönemde gerçekleşti. Ali Fuad, Mehmed Ali Paşa'nın gücünü yitirdiği böylesine bir durumda dahi yaşanan tezat karşısındaki şaşkınlığını "*acaibât-ı âleme bir zamîmedir*" şeklinde değerlendirmiştir³⁴³. Bu olaylar, devlet işlerindeki yetersizliği öne sürülerek Mustafa Reşid Paşa ve taraftarlarınca sürekli eleştirilen Mehmed Ali Paşa'ya karşın, Mustafa Reşid Paşa'nın da meselenin özünü görmezden gelerek, şahsî ihtiraslarının peşinden gitmeyi tercih ettiğini göstermektedir. Beydilli, Mustafa Reşid Paşa'nın bu zaafını şu sözlerle ifade eder³⁴⁴:

...Devlet imkânlarının şahsî zenginlikler için istismar edilmesi Tanzimat ricâlinin önlemeye azmettiği ilkelerden olmakla beraber bu hususta kendisinin de iyi bir örnek teşkil ettiğini söylemek mümkün değildir. Saraya yaklaşarak nüfuz ve zenginlik sağlama temayülü dikkati çeker. Oğlu Ali Galib Paşa'nın damatlığı da bu anlamdadır.

Bu iddiayı pekiştiren örneklerden birisi yine Mustafa Reşid Paşa ile ilgilidir. Kırım Savaşı'nın devam ettiği yıllarda paşa, Osmanlı saltanat veraseti usulünü değiştirme girişiminde bulunduğu yönünde iddialar vardır. Hatta buna karşı çıkması muhtemel olan şeyhülislamı da Sultan Abdülmecid'in azletmesine teşvik edecek kadar hem padişah hem de Mustafa Reşid Paşa, meselenin üstünde durmuşlardı. Mustafa Reşid Paşa'nın veraset değişikliğini desteklemesinin altında yatan temel neden ise siyasi çıkarlarını korumaktı. Şöyle ki, şayet Sultan Abdülmecid'den sonra tahta Murad Efendi geçerse, Mustafa Reşid Paşa oğlu Ali Galib Paşa'nın devam edecek olan *sihriyet-i seniyye* bağları sayesinde iktidarını koruyabilir ve

³⁴² Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 152.

³⁴³ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

³⁴⁴ Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", XXXI, 350.

sürdürebilirdi. Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesi halinde ise Mustafa Reşid Paşa zarar görebilirdi³⁴⁵. Zira en büyük muhalifi Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın aksine Abdülaziz'in tahta geçmesini desteklemekteydi³⁴⁶. Ancak, Mustafa Reşid Paşa bu tasavvurlarını gerçekleştirecek kadar yaşamadı ve 7 Ocak 1858 tarihinde vefat etti³⁴⁷. Devrin paşaları arasındaki rekabet ve iktidarlarını muhafaza kaygısı, tahta geçecek Osmanlı padişahı için yoğun kulis çalışmaları yapılmasına yol açmış ve hizipler arasındaki gerginliği daha da arttırmıştı. Çünkü tarafların kendi destekledikleri padişahın tahta çıkması, diğer tarafın tasfiyesi ve bu sayede devlet kademelerinden uzaklaştırılmalarıyla büyük kuvvet ve prestij kaybetmeleri anlamına gelmekteydi. Bu durum, damatlığın Osmanlı bürokrasisindeki anlamı ve önemi bakımından dikkate şayandır.

Damatlar ve damat olmayanlar arasındaki bu amansız mücadelenin yanı sıra, Sultan Abdülmecid bazı durumlarda ise hizipleri kendi içinde bölüp yönetme yolunu seçmiştir. Bu maksatla harekete geçen Sultan Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa'nın siyaset okulundan mezun Âli Paşa'yı 1852 tarihinde, yerine sadarete getirdi. Böylece, hem *reformist* kanadın bölünmesine zemin hazırladı hem de Mustafa Reşid Paşa'ya alternatiflerinin olduğunu hatırlattı. Sultan Abdülmecid'in hamlesi işe yaradı ve bu atama, Mustafa Reşid Paşa'yı yetiştirmeleriyle yol ayrımına getiren kırılma noktası oldu. Birkaç gün sonra ise Âli Paşa, sadaretindeki kabineye Fuad Paşa'yı Hariciye Nazırı olarak atadı. Böylece kendi ekibini kuran çırakların, ustalarından ayrılmalarının da ilk işareti verilmiş oldu³⁴⁸. Mustafa Reşid Paşa'nın bu durumdan rahatsızlık duyacağını öngören Âli Paşa'nın, sadaret mührünü aldıktan sonra hemen Mustafa Reşid Paşa'nın sahilhanesine ziyaret etmesi dahi³⁴⁹ işe yaramadı³⁵⁰. Reformist kanatta bir deprem etkisi yaratan bu atamanın etkileri geçmeden yaklaşık iki ay sonra, Sultan Abdülmecid Âli Paşa'nın yerine, Damat Mehmed Ali Paşa'yı sadarete getirdi (3 Ekim 1852). İbnülemin, zamanın ehemmiyeti nisbetinde kudret ve liyakat sahibi olmadığını söylediği Mehmed Ali Paşa'nın, Âli Paşa gibi "*siyaset ve*

---

³⁴⁵ Ali Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz'in Yusuf İzzeddin Efendi'yi Veliht Yapma Çabaları", *Deutsch-türkische Begegnungen, Festschrift für Kemal Beydilli/Alman Türk Tesadüfleri, Kemal Beydilli'ye Armağan* (Ed. Hedda Reindl-Kiel-Seyfi Kenan), Berlin: Eb-Verlag 2013, s. 511.

³⁴⁶ Cevdet, *Tezâkir 13-20*, s. 135.

³⁴⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1385.

³⁴⁸ Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Âli Paşa", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 425.

³⁴⁹ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 61-62.

³⁵⁰ Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 96.

kiyasetde kadri âli olan bir diplomatın yerine” sadarete atanmasını, “*garaîbden ma’dûd*” bir durum olarak tanımlayıp ve bu atamayı ağır bir şekilde eleştirmiştir³⁵¹. Fakat bu atama ilgili fasılda da izah edildiği üzere devrin siyasi konjonktürünün ve reformistlerin aşırıya kaçan hareketlerinin bir neticesiydi. Böylece, aynı sene içerisinde gerçekleşen ve ülke yönetiminde istikrara gölge düşüren kabine değişikliklerinde bu kez de *saray* kanadı merkeze alındı. Özetle, padişah bir anlamda hizipler arasındaki çekişmeden faydalanıp, hem bir tarafın diğerine karşı üstünlük kazanıp iktidarı ele geçirmesine mani olmayı hem de bu şekilde hangi tarafa mensup olursa olsun yönetici kadroyu kontrol altında tutup, otoritesini sağlamlaştırmayı amaçlamaktaydı.

Bunların yanı sıra dış politik dengeler de elbette ki bu tayinlerde önemli rol oynadı. Bunun çarpıcı örneklerinden birisi de Kırım Savaşı arifesinde Sultan Abdülmecid’in, Lord Stratford ile Mustafa Reşid Paşa’nın entrikaları neticesinde Menşikov’un talebiyle Mehmed Ali Paşa’yı sadareten alıp; daha önce kabine dışında bıraktığı Mustafa Reşid Paşa’yı Hariciye Nazırlığı’na atamasıydı. Ancak, birkaç sene sonra bu kez Lord Stratford’un Mustafa Reşid Paşa hakkındaki taleplerinden ve ikilinin işbirliğinden sıkılan Sultan Abdülmecid, yukarıda da izah edildiği gibi, bu kez Mustafa Reşid Paşa’nın sadarete gelmek için çevirdiği entrikaların önünü kesebilmek için baş düşmanı Mehmed Ali Paşa kozunu öne sürdü ve onu kaptan-ı deryalığa atayıp, bir müddet Mustafa Reşid Paşa’nın yeniden kabineye dönmesini engelledi. Bu ve benzeri durumlardan doğan zorunluluklar ve görevlendirmelere, yaşanan olaylar örgüsüyle birlikte ayrıntılı bir şekilde tezde değinildi. Buraya kadar verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, padişah hizipler arasındaki mücadeleyi kendi saltanat hukukunu koruma ve güçlendirme adına değerlendirmekteydi. Ancak, diğer taraftan hizipler arasında yaşanan ve hadiselerin gidişatını etkileyen bu çekişmelerin paradoksal bir şekilde padişahın otorite boşluğundan doğduğu gerçeği de unutulmamalıdır.

Taraflar arasında cereyan eden bu şiddetli mücadelede ayakta kalabilmek ve iktidarını uzun yıllar muhafaza edebilmek için Mustafa Reşid Paşa’nın da kendisine bazı güç odakları ve siyasi dayanaklar temin etmesi gerekti. Bu bağlamda, Mustafa Reşid Paşa’yı rakiplerine karşı ön plana çıkaran özelliklerinden birisi onun reformcu

---

³⁵¹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 61.

kimliğıydi. Zira kanunlar ve reformlar ile kendisine mani olabilecek bu gurubun yetki sahasını daraltarak hem reformları gerçekleştirebilecek hem de saray grubunu saf dışı bırakabilme imkânına kavuşabilecekti. Bir diğeri ise paşanın bürokratik kadrolaşmaya giderek, zamanla kendi ekibini kurmasıydı. Bunların en tipik örneği şüphesiz ki Âli, Fuad ve Ahmed Cevdet Paşalar idi. Buna karşın, Sultan Abdülmecid bilhassa Damat Mehmed Ali Paşa tarafından seçilen kimselerin eğitilip, devlet hizmetine girmelerini sağlamışsa da saray kanadı bu seçimlerinde Mustafa Reşid Paşa kadar başarılı olamıyordu³⁵². Ancak yukarıda temas edildiği üzere, devlet bürokrasisindeki güç ve iktidar savaşı, zamanla usta-çırak ilişkisine zarar verdi ve Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri Âli ve Fuad Paşalar ile arası açıldı. Fuad Paşa da Âli Paşa'dan yana tavır koydu ve onlara Serasker Rüşdi Paşa'nın da katılmasıyla, üçü “*ekanim-i selâse*” şeklinde Mustafa Reşid Paşa aleyhinde hareket ettiler. Cevdet Paşa ise bu ayrılıktan mümkün merteye uzak kalmayı tercih etti³⁵³. Reformist kanat içinde yaşanan bu siyasi ayrılığa rağmen Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa ile rekabetinin en sert dönemlerinde baş düşmanını alt etmek için her türlü yola başvurdu ve gerekli desteği elde etmek için yetiştirmeleri Âli ve Fuad Paşa ile dahi barıştı³⁵⁴. Zira Mustafa Reşid Paşa'nın iki cephede birden savaşması mümkün değildi. Ancak, bu durum da çok sürmedi ve Mustafa Reşid Paşa, Kırım Savaşı sonunda toplanan 1856 Paris Barış Konferansı'nda ve bu münasebetle ilan edilen 1856 Islahat Fermanı ile devletin çıkarlarının yeterince savunmadığı gerekçesiyle ağır bir şekilde eleştirdiği Âli Paşa'nın 1 Kasım 1856'da ikinci sadaretinden azline yol açtı. Bu kez sadaret koltuğuna Mustafa Reşid Paşa geçti. Âli Paşa, kendisine teklif edilen Hariciye Nazırlığını reddederek, Mustafa Reşid Paşa kabinesinde çalışmak istemedi ve aralarındaki kırınlığı açıkça belli etti³⁵⁵.

Söz konusu iç dengelerin hassasiyetinin yanında, Mustafa Reşid Paşa'nın gücünün en önemli ayaklarından birisi, İngiltere Sefiri Lord Stratford'dan ve dolayısıyla İngiltere'den aldığı destekti. Mustafa Reşid Paşa, tezde de aktarıldığı

---

³⁵² Shaw- Shaw, *a.g.e.*, s. 102-103.

³⁵³ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 16; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 61; Fatma Aliyye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332, s. 88. Ayrıca, Mustafa Reşid Paşa ile Âli ve Fuad Paşa'nın siyaseten ayrılımlarının devrin diğer ricâline yansımaları hakkında bkz. Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 88-90.

³⁵⁴ Cevdet, *Tezâkir 40 Tetimme*, s. 72.

³⁵⁵ Beydilli, “Âli Paşa,” II, 425. Buna rağmen Âli Paşa, Ekim 1857 tarihinde yeniden sadarete getirilen Mustafa Reşid Paşa hükümetinde, Hariciye Nazırı olarak görevine devam etmişti (Beydilli, “Âli Paşa,” II, 425-426).

üzere, söz konusu desteği devlet politikası yanında şahsi ikbali için de kullanmaktaydı. Aynı durum Lord Stratford için de geçerliydi. Özetle, iki devlet adamının kurduğu ittifak hem birbirlerinin siyasi ikballerine hem de devletlerarası işbirliğine hizmet eden, birbirinden ayrılamaz bir hal almıştı. Yabancı etkisinin bu denli artmasında Sultan Abdülmecid'in, İngiltere Elçisi Lord Stratford'a önceki padişahların aksine tanıdığı bazı ayrıcalıklar ve Mustafa Reşid Paşa'nın elçiyile tesis ettiği sıkı ilişkiler büyük rol oynadı³⁵⁶. Böylece Lord Stratford, padişah nezdinde ve Bâbüâli'de büyük nüfuz kazandı. Hatta nüfuzu o raddelere geldi ki bu sebeple kendisine “*Abdul Canning*”, “*Sultan Stratford*”³⁵⁷, “*İngiliz Sultanı*”³⁵⁸ “*İstanbul'daki İngiliz Sadrazamı*”, “*Küçük Sultan*”³⁵⁹ ve “*Taçsız Sultan*” gibi lakaplar yakıştırıldı³⁶⁰.

Bu noktada, Osmanlı Devleti'ne müdahaleleri gittikçe artan İngiliz ve Fransız elçilerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye coğrafyası ve Ortadoğu'nun önemine binaen İstanbul'daki diplomatik görevlere genellikle Avrupa devletlerinin dış ilişkilerini kuvvetlendirecek nitelik ve donanıma sahip kişiler gönderildi. Ancak bunlar arasında hiçbirisi toplam yirmi bir yıl (1824-29 ve 1842-58) İngiltere Sefiri Lord Stratford kadar dikkat çekici ve rekabetçi değildi. Osmanlı Devlet geleneğine iyice vakıf olan Lord Stratford, aşırıya kaçan ihtiraslı mizacıyla padişahı reform, siyaset ve nazırlarını seçme hususlarında yönlendirmeye çalışmaktaydı. Bu konuda içerideki en büyük müttefiki ise Mustafa Reşid Paşa idi. İstanbul'da kendi şahsında açık ara bir İngiliz üstünlüğü tesisine çalışan Lord Stratford, diğer ülkelerden gelen meslektaşlarının rekabetine de

³⁵⁶ Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 9. Örneğin Sultan Abdülmecid, diğer padişahlardan farklı olarak yabancı sefirlerle siyasi konular üzerinde görüşmeler yaptı, hatta İngiliz Elçisi Lord Stratford'a büyük bir nüfuz kazandıran, kendisiyle randevusuz görüşebilme imtiyazını dahi tanıdı (Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 261). Buna karşın, Fransız Büyükelçisi Thouvenel'in oğlu Louis Thouvenel, babasının vefatından sonra onun yazışmalarını kaleme aldığı bir eserinde; Mehmed Ali Paşa'nın daima İngiliz yanlısı/partizanı olduğu, hatta başını Rıza Paşa'nın çektiği Fransız yanlılarının/partisinin karşısında olduğunu yazar (L. Thouvenel, *Le secret de l'empereur...*, II, 522-523). Ancak, Fransız Elçi Thouvenel'e ait olmayan bu bilgi, belgeleri yayınlayan şahsın yanlısından başka bir şey değildir. Çünkü izah edildiği üzere, İngiliz yanlısı siyaset güden Mehmed Ali Paşa değil, Mustafa Reşid Paşa'dır. Üstelik Mustafa Reşid Paşa'nın uzun yıllar İstanbul'da bulunan İngiliz Elçisi Lord Stratford ile Mehmed Ali Paşa'yı düşürmek için yaptıkları entrikalar ve Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığa atanmasına haddini aşan bir üslupla karşı çıkan Lord Stratford'un aynı saflarda olduğunu söylemek abesle iştigaldir.

³⁵⁷ Arnold T. Wilson, *The Suez Canal, Its Past, Present and Future*, London: Oxford University Press, Second Edition, 1939, s. 17.

³⁵⁸ Charles Seignobos, *Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa: 1814'den 1896'ya kadar*, (Mütercim: Ali Reşad), Dersaadet 1326, III,175.

³⁵⁹ İrtəm, *a.g.e.*, s. 281.

³⁶⁰ Küçük, “Abdülmecid”, I, 261.

tahammül edemeyen bir yapıdaydı. Edmond de la Cour, Kont Achille Baragueys d'Huilliers ve Vincent Benedetti olmak üzere üç Fransız diplomatının geri çağrılmasına neden olmuştu. Lord Stratford'un egemenliği düşük rütbeli Benedetti ile bir kavgaya sebebiyet verdiğinde, III. Napolyon Kırım Savaşı'nın en kritik günlerinde İstanbul'a tam yetkili bir sefir göndermeye karar verdi. Bu sefir çok başarılı bir diplomat kariyerine sahip olan Antoine Eduard Thouvenel idi. Napolyon, Thouvenel'e Lord Stratford'la herhangi bir tartışmaya girmemesi yolunda talimat vermişti. Ancak bu atama, üstünlüğünü kaybedeceğinden korkan Lord Stratford'u oldukça endişelendirdi³⁶¹. Buna karşın Fransız Büyükelçisi Thouvenel ise uzun zamandır İstanbul'da büyük bir nüfuza sahip olan Lord Stratford'un yani İngiltere'nin nüfuzunu kırarak, 1789 öncesinde olduğu gibi Fransa'nın yeniden Osmanlı Devleti üzerinde etkin bir role sahip olması yolunda önemli adımlar attı. O, diğer Fransız temsilcilerinden farklı olarak, Lord Stratford'un hatalarını iyi bir şekilde analiz ederek, bunlardan yararlanmasını bildi. Şüphesiz, Thouvenel İstanbul'a geldiğinde, Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan uzaklaştırılmış olması da onun için büyük bir şanstı. Bu başarıları ise Thouvenel'i ileride ülkesinin hariciye nazırlığına taşıdı³⁶².

Bu bilgilerin ardından burada, Mustafa Reşid Paşa ile Lord Stratford ittifakının Mehmed Ali Paşa ile ilişkilerine yansımalarına kısaca değinmek, Mustafa Reşid Paşa'nın yabancı müdahalesine nasıl yol açtığını anlamak bakımından meseleyi biraz daha somutlaştıracaktır. Zira Mustafa Reşid Paşa'nın, İngiltere Sefiri Lord Stratford ile yakınlığı ve bunu kullanarak birlikte karşılıklı en büyük engel olarak gördükleri Mehmed Ali Paşa aleyhindeki sınır tanımayan icraatları ile bunların yol açtığı siyasi krizlere tezde ilgili fasıllarda değinildi. Hizipler arasında gittikçe üst perdeye taşınan çekişmede Mehmed Ali Paşa, kendisinden hiç hazetmeyen İngiliz Elçisi'nin aşırılıklarına, Mustafa Reşid Paşa tarafından ona karşı yapılan ve Lord Stratford tarafından da desteklenen entrikalara karşı tahammül

³⁶¹ Lynn M. Case, "A Duel of Giants in Old Stambul Stratford Versus Thouvenel, *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Sep. 1963, XXXV/3, s. 262. Thouvenel'in yeni görevini almasının üzerinden bir ay geçmemişti ki büyükelçi, Paris'teki İngiliz Büyükelçisi Lord Cowley'e, Stratford'un Bâbiâli'yi kendisine karşı etkilemek için her şeyi yaptığı istihbaratını vermişti. Ondan, Stratford'u kendisinin iyi ve samimi dilekleri konusunda ikna etmesini rica etmişti. Stratford hakkında Fransa İmparatoru ile görüşen Cowley'in, "Majestelerinin Stratford orda olduğu sürece iki hükümet arasında iyi anlaşma ümidi imkânsız olduğu için azlîni beklediğini" açık bir rapora yazamadığını bildirmesi, onun bu şüphelerinde haksız olmadığını kanıtlamaktaydı (Case, a.g.m., s. 262-263).

³⁶² AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 79.

etmek zorunda kaldı³⁶³. Hatta Thouvenel, Lord Stratford'un, Mehmed Ali Paşa'ya olan öfkesinin “*paroksizme/feveran*”³⁶⁴ olduğunu ülkesine rapor etmişti. Devlet işlerine müdahalesiyle zamanla Sultan Abdülmecid'i dahi bunaltan Lord Stratford, devletin çıkarları gereğince, kabine değişimlerine etki eden, içerideki en büyük müttefiki Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan düştüğü zamanlarda imdadına yetişerek, bir vesile ile onu tekrar kabineye dâhil etmeyi başaran bir figür haline geldi. İçeride Mustafa Reşid Paşa'dan aldığı destek sayesinde, Osmanlı Devleti'ni İngiliz siyasetine angaje etmeye çalışan Lord Stratford için, onun baş düşmanı Mehmed Ali Paşa önemli bir sorundu ve kabinede olması menfaatlerine aykırıydı. Mustafa Reşid Paşa ile Lord Stratford arasındaki ilişki ve taraflar arasındaki çekişmenin en şiddetli olduğu, onların Mehmed Ali Paşa'ya karşı birlikte hareket ettikleri dönemde mesele, Fransa basınında şu sözlerle yer bulmaktaydı³⁶⁵:

“...Lakin onun [Mustafa Reşid Paşa] iktidarının temeli, yabancı ülke temsilcilerinden ama özellikle de İngiliz Elçisi'nden talep ettiği ve elde ettiği yardıma dayanmaktadır. Bunu kaybettiği gün, azledilmesi de beraberinde gelecektir. Reşid Paşa, hiç yoksa Lord Stratford'un desteğini elde etmeyi başarmış ve bu da İngiliz Elçi'nin eşsiz bir nüfuza sahip olması sonucunu doğurmuştur. Reşid Paşa'yı muktedir yapan bu yardım, iki iğrenç yönden muhalif partiye doğru yönelmektedir...Bana göre; iki fraksiyon arasındaki savaş oldukça sıcak...”

Ne gariptir ki Mehmed Ali Paşa aleyhinde Mustafa Reşid Paşa ile ortak hareket edip her türlü entrikayı çeviren Lord Stratford, Lord Clarendon'dan aldığı emirle Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa'yı barıştırmayı planladı. Lord Stratford'un kimsenin aklına gelmeyecek bir manevrayla iki ezeli rakibi barıştırma girişiminin altında yatan neden ise Kırım Savaşı ardından Paris Barış Antlaşması arifesindeki bu mühim günlerde, Fransız politikasına meyilli Âli Paşa'yı sadareten aldırarak, yerine İngiliz politikasına yakın Mustafa Reşid Paşa'yı getirmektir³⁶⁶. Zira Mustafa Reşid Paşa'nın çırakları, ustalarıyla yollarını ayırmış ve Bâbiâli'nin yeni yükselen değerleri olarak paşayı saf dışı bırakmışlardı. Artık onlar da birbirlerine karşı hareket

³⁶³ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.193-194.

³⁶⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 1 Kasım 1855, s. 5.

³⁶⁵ *Journal des débats politiques et littéraires*, 13 Ekim 1853 (Bu yazı 11 Ekim 1853'te yayınlanan *Times* gazetesinde yer alan ve 26 Eylül 1853 tarihli İstanbul'dan gelen M. Argypoulo tarafından kaleme alınması muhtemel haberin tercümesidir).

³⁶⁶ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 12 Kasım 1855, s. 57-58; AMAE, Paris, CPT, nr. 324 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye Gizli Yazışma, 4 Şubat 1856, s. 279-286. “...Lord Stratford da aldığım bilgiler eğer doğru ise kendi hükümetinden Mehmet Ali Paşa ile sabık sadrazam Reşid Paşa'nın arasını yapması için emir almış. Lord Clarendon, bu planla Reşid Paşa'yı yeniden sadarete getirmeyi ve Padişah üzerindeki etkisi yeniden sağlamayı amaçlamaktaydı...” (AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 84-85).

ediyorlardı³⁶⁷. Dolayısıyla, Mustafa Reşid Paşa artık hem Mehmed Ali Paşa hem de yetiştirmelerine karşı iki cephede mücadele vermek mecburiyetinde kalmıştı ve iktidara dönmesi de zorlaşmıştı. Bu sebeple Lord Stratford'un, Mustafa Reşid Paşa'nın kabineye dönmesinde büyük bir engel olarak gördüğü, bu esnada kaptan-ı derya olan Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki aşılmaz buzları eritmesi ve onları uzlaştırması gerekmektedir. Çünkü İngiliz Hükümeti ve onun İstanbul'daki temsilcisi Lord Stratford, Fransız politikasına yakın duran Âli ve Fuad Paşaların Bâbıâli'deki yükselişinden memnun değildi. Mustafa Reşid Paşa'nın iktidarda olmaması Lord Stratford'un devlet işlerine müdahale edememesi ve aynı zamanda ülkesinin çıkarlarını tam anlamıyla koruyamaması manasına gelmekteydi.

Fakat Lord Stratford'un Osmanlı kabinesinde değişikliğe yol açabilecek bu hamlesi olayları yakından takip eden Thouvenel tarafından fark edildi ve Fransız Elçi Bâbıâli'den aldığı destekle, Mustafa Reşid Paşa'nın bu yolla yeniden iktidara dönebileceğine pek ihtimal vermese de böyle bir durumda Lord Stratford'un entrikasına, entrikayla vereceğini hükümetine rapor etti³⁶⁸. Buna karşın Lord Stratford, Mustafa Reşid Paşa üzerindeki tesirine o denli güveniyordu ki onu en büyük düşmanı Mehmed Ali Paşa ile barıştırabileceğini dahi düşünüyordu. Ancak, hem Mehmed Ali Paşa hem de Mustafa Reşid Paşa, Lord Stratford'un aralarını düzeltmesine yanaşmadılar³⁶⁹ ve böylece İngiliz Elçi'nin diplomasi tarihine geçen bu garip girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Zira ilgili fasıllarda ayrıntılı bir şekilde bahsedildiği üzere, taraflar birbirini aşırı derecede yıpratmış ve geri dönülemez bir duruma gelmişlerdi. Ayrıca, devrin siyasi konjonktürü de bu tarz bir birleşmeye uygun değildi. Artık hem Bâbıâli yeni patronlarını bulmuş hem de İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford'un yanı sıra Fransız Büyükelçisi Thouvenel de İstanbul'da etkin bir rol oynamaya başlamıştı. Âli ve Fuad Paşaların Bâbıâli'deki hâkimiyeti ele geçirmelerinde ise paradoksal bir biçimde, Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın amansız rekabetlerinin payı büyüktü³⁷⁰. Çünkü tarafların sınır tanımayan ve zaman zaman devlet menfaatlerini dahi zedeleyen bu amansız rekabetlerinin ardından, padişahın kendilerine olan güveni bir hayli sarsılmıştı. Fakat

---

³⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 24.

³⁶⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 84-85.

³⁶⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 20 Aralık 1855, s. 261.

³⁷⁰ Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların..." s. 343-352.

bu hadise içeriğinin yanı sıra, Tanzimat dönemi Osmanlı ricâlinin ve İstanbul'da görev yapan büyük Avrupa Devletleri sefirlerinin portresini ortaya koymada nadide ve başlı başına enteresan bir örnektir. Buna göre, devrin ricâli ki Tanzimat ile özdeşleşmiş Mustafa Reşid Paşa da dâhil olmak üzere iktidarını muhafaza etmek, yabancı sefirler de devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki çıkarlarını korumak ve diğerlerine karşı üstünlük kazanmak için her yolu mübah görmekteydi. Bu meselede bir başka önemli nokta ise söz konusu dönemde gücünün zirvesinde olmasa dahi Mehmed Ali Paşa'yı koruyan ve ona güç veren damatlık zırhının, devlet geleneğinde halen mühim bir yer tuttuğu ve paşanın halen etkin bir güç olarak görüldüğüdür.

Sultan Abdülmecid, zamanla saltanat hukukuna zarar veren Mustafa Reşid Paşa ile Lord Stratford arasındaki bu işbirliğinden çok rahatsız oldu. Hatta Lord Stratford'un Mustafa Reşid Paşa lehinde bitip tükenmek bilmeyen istekleri karşısında iyice bunalan Sultan Abdülmecid, Damat Mehmed Ali Paşa'ya: "... *Bir dakika bile rahatı olmadığını ve İngiltere Sefiri'nin entrikalarına nihayet vermek için, Reşid Paşa'ya bir şey yapmak niyetinde olduğunu itiraf eyledi*"³⁷¹. Fakat burada dikkat çekici bir başka nokta vardı ki o da Mehmed Ali Paşa'nın baş düşmanı hakkında ayağına gelen bu fırsatı değerlendirememesiydi. Lakin hadise hiç de görüldüğü gibi değildi. Zira Mehmed Rüşdü Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'ya yaptığı telkinlerde, kendisinin Mustafa Reşid aleyhinde davranması halinde paşanın, padişaha kendisinin yerine Abdülaziz'i getirme niyetinde olduğu vehmini verebileceğini hatırlatması, Mehmed Ali Paşa'nın mesele karşısında neden sakin kaldığını açıklamaktadır³⁷². Bu dönemde kendisinin Abdülaziz taraftarı olduğunu bilinen Mehmed Ali Paşa'nın, bunu rakiplerinin aleyhinde kullanmalarını önlemek ve Sultan Abdülmecid'i kızdırmamak için bu hususta ne denli dikkatli davranmak zorunda olduğu Mustafa Reşid Paşa'nın beşinci sadaretinde yaşanan bu olaydan anlaşılmaktadır.

Yabancı baskısından iyice sıkılan padişah, Mustafa Reşid Paşa'nın vefatının ardından İstanbul sefaretinden istifa eden Lord Stratford hakkındaki görüşlerini de

---

³⁷¹ Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyâsiyye Tettebbuâtı*, IV, İstanbul 1326, s. 25. İşin ilginç yanı padişahın bu olaydan bir müddet önce Mustafa Reşid Paşa'yı, Âli Paşa'nın yerine sadarete getirmiş olmasıydı. Hayreddin, bu olaydan sonra vükelânın, padişahın Mustafa Reşid Paşa'yı sadarete atmasını "*Zât-ı şâhânenin karâr-ı vâkii (Reşid Paşa'nın sadareti) bir şaşkınlık zamanında ittihâz etmiş ve bu gün geçen günkü kararından pişman olmuş olduğuna kani bulunuyorlar!*" sözleriyle aktarmıştır (Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye...*, IV, 24-26). Mustafa Reşid Paşa, bu sadarete Mısır seyahatinden dönüşünde beşinci kez getirilmiştir (1 Kasım 1856). 1 Ağustos 1857 tarihinde de Fransa'nın baskıları neticesinde siyaseten azledilmiştir (Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", XXXI, 349).

³⁷² Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye...*, IV, 25-27.

Âli Paşa'ya “Ben bu saadete Reşid Paşa'nın hayatında nail olmalı idim. Şimdi artık Lord zaten bir şey yapamazdı” sözleriyle ifade etmiştir³⁷³. Padişahın bu sözlerine rağmen, Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği gücünü yabancı elçilerden aldığı destekle iktidarını pekiştirme durumu, kişisel kariyerini yükseltmek isteyen devlet adamlarının hizipleşmelerine yol açtı ve imparatorluğun son zamanlarında önü alnamaz bir hal aldı³⁷⁴. Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri Mehmed Emin Âli Paşa ile Keçecizade Fuad Paşa da iktidarı ele geçirmek ve muhafaza etmek için onunla aynı yönteme başvurdular. Fakat onlar ustalarından farklı olarak, yukarıda temas edildiği üzere Fransız politikasına meylettiler³⁷⁵. Güçlerini korumanın yanı sıra bu şekilde padişahı kontrol altında tutmayı da amaçlıyorlardı. Örneğin, Âli Paşa yeni tahta geçen Sultan Abdülaziz üzerinde Fransa Sefareti vasıtasıyla bir baskı oluşturup, iktidarı ele geçirerek onu reformlara yönlendirmek fikrindeydi. Âli Paşa bu görüşünü “Pâdişâh'ın bir taraftan korkusu olmaz ise idâresi kaabil olmaz” sözleriyle Mehmed Ali Paşa'ya açtı. İktidarının kaynağını padişahın saltanat hukukunun üstünlüğünden alan ve bu sebeple onu muhafazaya çalışan Mehmed Ali Paşa ise doğal olarak bu görüşün kesinlikle doğru olmadığını savundu. Söz konusu tablo öylesine devlete hâkim olmuştu ki hangisinin tuttuğu yolun doğru olduğu hakkında Cevdet Paşa'nın dahi kafası karıştı³⁷⁶. Sonuç olarak hiziplerin amansız mücadelesi, reform karşıtlarının muhalefeti ve Osmanlı Devleti'ni ülkeleri açısından bir hâkimiyet bölgesi olarak gören Avrupalı Devletlerin müdahaleleri, Tanzimat Devri'nin gidişatını etkiledi ve reformların hedeflendiği şekliyle uygulanamamasına yol açtı³⁷⁷.

4.2. YÖNETİM ANLAYIŞI

Mehmed Ali Paşa hakkındaki hâkim görüş, onun şiddetli reform karşıtı ve kabiliyetsiz bir devlet adamı olduğu yönündedir³⁷⁸. Reform karşıtlığı hakkında, padişahın dolayısıyla kendisinin haklarını zedeleyecek Avrupalı kabine sistemine

³⁷³ İrtem, *a.g.e.*, s. 318.

³⁷⁴ Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, XXXI, 350.

³⁷⁵ Akyıldız, “Tanzimat”, XL, 9.

³⁷⁶ “...Hangisinin yolu doğrudur bilmem. Zemâne bizi bir hâle getirmiş ki târik-ı savâbı bulmak müşkil idi. Cenâb-ı Hak bizleri târik-ı hakk u savâba hidâyet ve irşâd eyliye.” (Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 150-151).

³⁷⁷ Akyıldız, “Tanzimat”, XL, 10.

³⁷⁸ Melik, *a.g.e.*, s. 35, 38; AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.193-194; Case, *a.g.m.*, s. 268-269; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 61; Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s. 14-16; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 105; A. Cevad Eren, “Tanzimat”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XI, 739.

geçiş hususunda kısmen bir gerçeklik payı olsa da bu durum zamanla abartılarak bir kara propoganda aracı haline getirilmiştir. Bu sebeple konu hakkındaki karşılıklı görüşler buraya aynen derc edilerek, objektif bir değerlendirme yapılmaya gayret edilmiştir. Mesela, Mehmed Ali Paşa'nın reformları gerçekleştirebilecek kapasitede olmadığı, atanmasındaki iç dinamikler ve padişahın seçimindeki etkenleri değerlendiren bir Fransız gazetesinde şöyle yer bulmuştur³⁷⁹:

Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa'nın... Önceki yönetimi adamakıllı devirebilecek olduğu söyleniyor. Rıza Paşa'nın mirasını devam ettirmek için hazırlandığının da söylendiğini eklemeliyiz. Sultan gelişmeleri şahısların vesayetine bırakmak değil de yakından takip etmek istediği için onu seçti...Hükümet için ne bir kapasiteye ne de bir bilgiye sahip... Reform düşmanı olmasa da, reformları bilgisi ve pratiği olmadan gerçekleştirmek istemekte... Bu yapısıyla, Mehmet Ali Paşa, reformlar önünde önemli bir engel olabilir.

Siruni de bu konudaki fikirlerini şu sözlerle ifade eder³⁸⁰:

Devlet görevlileri arasında bir gurup reformlara karşıydı. Ama onlardan en korkunçları öncelikle Mehmed Emin Rauf Paşa ve Mehmed Ali Paşa'ydı... Damad Mehmed Ali Paşa, reformlar açısından Reşid Paşa'nın güçlü muhalifiydi...

Yine paşa hakkında olumsuz görüşler aktaran Mac Farlane 1850 tarihinde basılan eserinde, daha ortada Rusya ile herhangi bir savaş durumu söz konusu değilken, o dönem ilk seraskerliğinde bulunan Mehmed Ali Paşa hakkındaki görüş ve endişelerini şu sözlerle dile getirmiştir³⁸¹:

"...Bu kifayetsiz/yeteneksiz ve ahlaksız adam orduda en üst kademeye yerleşti. Daha sonra Serasker olacak olan Mehmet Ali Paşa'nın, Sultan'ın kıymetli eniştesi olmaktan başka/öte bir kişi olamayacağı sonucunu çıkarmaktaydım. Eğer Fransa ile ittifak halinde Türkiye'ye yardım etmek için Rusya ve Avusturya ile savaşmak gibi çılgın bir planı uygulamaya girişmiş olsaydık, böyle bir kişinin Rusya'ya karşı bu savaşı nasıl idare edebileceği ve İngiliz ve Fransız general ve amirallerle nasıl işbirliği içerisinde olabileceği soruları akla gelebilirdi/akılları kurcalayabilirdi".

Buna karşılık, Mac Farlane'nin kabiliyetsiz olarak değerlendirdiği Mehmed Ali Paşa, üç sene sonra kaderin garip bir cilvesiyle serasker olarak hem kısa sürede büyük bir ordu toplamış ve Kırım Savaşı'nın ilk askeri hazırlıklarını yürütmüş hem de İngiliz ve Fransız Generalleri azline kadar Mehmed Ali Paşa ile birlikte çalışmak durumunda kalmışlardı. İlgili fasılda bu faaliyetleri izah edilen Mehmed Ali Paşa'nın Kırım Savaşı hazırlıklarında gösterdiği gayret ve başarı, vefatının ardından

³⁷⁹ *La Presse*, 8 Eylül 1845 (20 Ağustos 1845 tarihli *Journal de Francfort* gazetesinden alınmıştır). Buna karşın, sarayın diğer damadı Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane Müşiri olarak atanması ise yabancı devletler tarafından son derece olumlu karşılanmıştı (*La Presse*, 30 Ağustos 1845).

³⁸⁰ Siruni, *a.g.e.*, II, 197.

³⁸¹ Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 167.

yayınlanan *Cerîde-i Havâdis* gazetesinde şu sözlerle ifade edilmiştir³⁸²: “... *Esnâ-ı muhârebede tedârükât-ı külliye-i harbiyyenin istihsâli ve levâzımât-ı seferiyyenin ikmâli emrinde vukû’a gelen ikdâm ve hamîyyetleri bütûn âlemin takdîr ve tahsînini câlib olmuştur...*”. Bir başka eserde de paşanın bu gayretinden, “*Muhârebede orduların teşkîlâtında ve husûsât-ı sâirede fevkalâde hizmet ve himmet ibrâz buyurmuş*” şeklinde bahsedilmiştir³⁸³. Başlangıçta Mehmed Ali Paşa hakkında tereddütleri olan Fransız Elçisi Thouvenel de hükümetine yazdığı 8 Ekim 1855 tarihli raporunda, Mehmed Ali Paşa’nın reform düşmanı olduğunu sanmadığını ifade etmiş ve padişahın sayıları oldukça az olan kabiliyetli nazırları arasında, Mehmed Ali Paşa’nın 1850 ve 1853 yıllarındaki hadiselerde Rusya’ya karşı cesaretle direnişinin unutulmaması gerektiğinin altını çizmiştir³⁸⁴. Buna rağmen, Fransız Elçi’nin ülkesine yakın olan Âli ve Fuad Paşaların yerine Mehmed Ali Paşa’nın sadarete gelmesini hiçbir surette istemediğini de belirtmek gerekir. Ayrıca, henüz Mehmed Ali Paşa’nın icraatlarını görmeden peşin hükümle hakkında olumsuz fikirleri yayınlayan yukarıda zikredilen *La Presse* gazetesinde 4 Şubat 1846 tarihli yine kabinenin değerlendirildiği bir başka haberde ise Mehmed Ali Paşa’dan daha olumlu bir şekilde şu sözlerle bahsedilmiştir³⁸⁵:

“Kaptan-ı Derya Mehmet Ali Paşa, Avrupa’ya hiç gitmemesine rağmen yeteri kadar görgülü birisi, öyle görünüyor ki çağın gereklerine kavrayabilmiş ve diğer meslektaşları gibi bu unvanını ülkesi yararına kullanabilecektir”.

Buraya kadar bahsedilenlerden anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa’nın şahsiyeti hakkındaki tezat, onun yönetim ve reform anlayışında da kendisini göstermiştir. Üstelik aşağıda izah edilenlerle birlikte söz konusu durum zirveye taşınmıştır. Bu sebeple, paşa hakkındaki bu ifadeleri sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için, onun mesleki kariyeri boyunca sergilediği tutum ve icraatlarını iyi okumak gerekmektedir. Ayrıca paşa aleyhindeki bu kanaatleri, yine reformlar konusunda Sultan Abdülmecid’i dahi gölgede bırakan, rakibi Mustafa Reşid Paşa ile birlikte değerlendirmek gerekmektedir³⁸⁶. Zira bu iddiaların çoğunun kaynağı Mustafa Reşid Paşa’nın müttefiki Lord Stratford ve Mehmed Ali Paşa karşıtı

³⁸² *Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807.

³⁸³ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213.

³⁸⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel’den Walewski’ye, 8 Ekim 1855, s. 281.

³⁸⁵ *La Presse*, 4 Şubat 1846.

³⁸⁶ Sultan Abdülmecid, tüm reformların Mustafa Reşid Paşa’ya atfedilmesi ve onun devlet için vazgeçilmez görülmesinden de çok büyük bir rahatsızlık duymaktaydı (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel’den Walewski’ye, 18 Ekim 1855, s. 341-342).

olan diğ er yazarlardan kaynaklıdır. Mesela Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa hakkında usanmadan tekrarladığı görüşleri şu minvaldedir³⁸⁷:

“...Nezarette yer alanlar Mehmet Ali Paşa hakkında yeteri kadar bilgi sahibiler. Onun sakıncalı olan atanmasına ilişkin olaylar, gerçekte onun sadece devlet işlerine yönelik dile düşmüş yetersizliği ve reformlar için olan kabiliyetsizliği için değil...” .

Tabii Mehmed Ali Paşa'nın kariyeri boyunca sergilediği bilhassa, aşağıda bahsedilen, sadaretindeki katı ve tavizsiz tavırları, onun bu şekilde anılmasında mühim bir paya sahiptir. Yani, Mustafa Reşid Paşa ile yaşadıkları amansız çekişme ve bunun doğurduğu siyasi krizler de paşanın söz konusu imajında tesirli olmuştur. Oysaki Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'yı birbirinden ayıran, aynı değerlendirme kefesine koymayı güçleştiren etkenlerden birisi ikisinin zıt kutuplarda yer alan yetişme tarzları ve buna paralel bir şekilde gelişen dünya görüşleriydi. İlki Enderun'dan klasik usullerle yetişen ve kariyerinde daha ziyade askeri sınıfta görev almış; diğ eri ise bürokrasiden yetişen ve hariciyeci kimliği ön plana çıkan reformcu bir devlet adamı olma özelliğini taşımaktaydı. Bu sebeple, muasır bile olsalar yetişme koşulları, kariyerlerindeki ve iktidarlarının dayanağı olan güç odaklarının farklılığı neticesinde, devlet yönetimi ve reformlar konusunda aynı fikirde olmaları mümkün değildi. Sonuç olarak reformlarla ve kanun gücüyle padişahın yetki sahasının daraltılmasıyla, devleti daha ileriye taşıyacağına inanan reformistlerin lideri Mustafa Reşid Paşa'ya karşılık; gücün askeri kaynaklı ve padişahın mutlak otoritesinden geldiğine inanan *muhafazakâr-saray* kanadın lideri, Damat Mehmed Ali Paşa'nın çatışması kaçınılmazdı. Mehmed Ali Paşa'nın iktidarda kalma hırsı ve hanedandaki konumu gereğince; idarenin Osmanlı geleneksel yapısını muhafaza etmesini arzu etmesi son derece doğaldı. Üstelik kişilik yapısı da bu eğilimde olmasını gerektiriyordu. Bu bakımdan, Tanzimat devrinde hüküm süren bu iki devlet adamını değerlendirirken, aradaki kulvar farkı mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla, güçlü siyasi muhalefetiyle reformistlerin karşına büyük bir engel olarak çıkan ve icraatlarını bu yönde şekillendiren Mehmed Ali Paşa'nın onların gözünden bakıldığında her alanda reform karşıtı ve kabiliyetsiz bir devlet adamı olarak değerlendirilmesi pek de şaşılacak bir durum değildir.

---

³⁸⁷ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 8 Ekim 1855, s. 294-295; 296-297.

Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa ile yaşadığı amansız rekabetin bir tezahürü olarak, 1853 yılından itibaren Mehmed Ali Paşa'yı iktidardan düşürmek için adeta bir kampanya tertip edildi ve paşa, her çeşit belgede Avrupa reformlarının düşmanı, “*Avrupa reformlarının düşmanı, eski Türk Partisi'nin Şefi*” olarak lanse edildi. Bunlardan birisi paşanın yönetim anlayışı ve dayanaklarını şu sözlerle tasvir etmektedir³⁸⁸:

Mehmet Ali, hasta adamı soymadığını söylüyor. Onun kökenini muhafaza etmiştir. Divan'da her zaman Avrupalıların önerilerini reddeden, bunlara direnen, yabancı güvenilmezliğini yayan ve Osmanlı'nın sadece kendisine güvenmesi gerektiğini ve dışarıdan gelen telkinlerin yalnızca tuzak ve bunların bencil Hıristiyan güçlerin verdikleri sıkıntıların bir sonucu olduğunu söyleyen kişidir.

Mehmet Ali halkın³⁸⁹ çoğunluğunu temsil ediyordu, lakin bu halk Avrupa tarafından aydınlatılmamıştı ve işleri hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve imparatorluğun son 30 yıldır yaşadıklarından dolayı yabancılara karşı inanılmaz/onarılamaz bir güvensizlik duyuyorlardı. Sadece Müslümanların Allah'ına inanıyorlardı. Bu parti gücünü camilerden alıyordu, kanın adamları ve halktan...”

Bilhassa Kırım Savaşı'nda Avrupa gazetelerinde, Mehmed Ali Paşa aleyhine bazı yazılar çıkmaktaydı. Bunlardan birisi de Mehmed Ali Paşa'nın acımasızca eleştirildiği 11 Ekim 1853 tarihli *The Times* gazetesindeki şu ifadelerdi:

...Bugün serasker olan ve Menşikovun misyonu sırasında sadrazam olan Mehmet Ali Paşa, savaş partisinin başıdır. Doğru ya da yanlış ulema ve softalara sahipti. Onların politikaları ile hareketlerini birbirinden ayırt edememektedir. Sadrazam olarak rakibi Reşit tarafından önerilen yenilik/ihtilal getirecek şeyleri tehlikesiz bir biçimde gerçekleştirmesi mümkün görünmüyor...

Bu propogandalar neticesinde Mehmed Ali Paşa'nın üzerine yapışan olumsuz imaj, artık kabinede kimin görev alacağına dahi müdahale eden İngiltere ve Fransa Sefirleri tarafından aleyhinde kullanıldı ve devlet görevlerine gelmesinin önünü kesmeye başlayan bir hal aldı. Mehmed Ali Paşa'nın muhafazakâr-*milli* tavrı, Tanzimat döneminde daha da kendini hissettiren ve ülkelerinin menfaatlerine uygun reformların Osmanlı Devleti'nde uygulanmasını arzu eden yabancı elçileri tedirgin ediyordu. Bilhassa Kırım Savaşı ile birlikte İstanbul'da müthiş bir nüfuz mücadelesine giren İngiltere ve Fransız Elçileri, bu sebeple Mehmed Ali Paşa'nın önemli görevlerle kabinede yer almasından rahatsızlık duyuyorlardı. Hatta aşağıda detaylı bir şekilde izah edildiği üzere, İngiltere Büyükelçisi Lord Stratford'un

³⁸⁸ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 93-94. Yazar, aktardığı bu bilgiyi *Journal des débats* gazetesinin 14 Şubat 1854 tarihli sayısından aldığını beyan eder.

³⁸⁹ Türkler kastediliyor (Çevirmenin notu).

Mehmed Ali Paşa'dan duyduğu rahatsızlık artık şahsi bir hale gelerek, nefret boyutuna varmıştı.

İçeride ise ilgili fasılda bahsedildiği üzere, Mustafa Reşid Paşa ve ekibi tarafından softa ayaklanmasından sorumlu tutulan Mehmed Ali Paşa seraskerlikten azledilmişti. Mehmed Ali Paşa Ocak 1854'ten, dördüncü kaptanlığına atandığı 30 Ağustos 1855'e kadar bir buçuk seneyi aşkın bir süre zorunlu olarak devlet işlerinden uzak kaldı. Buraya kadar bahsedilen entrika ve olaylar zinciri, meselelerin sıcaklığını koruduğu bu dönemde, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Devleti'nde bu dönemde çok hızlı değişen iç ve dış dinamikler arasında, kendisine bir yer bulması; icraatlarını gerçekleştirebilmesi ve Mustafa Reşid Paşa ile birlikte hareket eden Lord Stratford'a engel olabilmesi için kabineye geri dönmesi gerekmektedir. Ancak, söz konusu dönemde, Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı bürokratik mekanizması içinde olmasına izin vermeyen en önemli engellerden birisi, yıllarca Mustafa Reşid Paşa ve ekibi ile İngiliz Elçi Lord Stratford'un, onun aleyhinde sistematik ve başarılı bir şekilde yürüttükleri, reform karşıtı olduğu kampanyasıydı.

Tarafların dış müdahalelerin de etkisiyle başlattıkları reformist-anti reformist kavgası girişte izah edildiği üzere bilhassa Fransız matbuatı vasıtasıyla tartışılır hale gelmişti. Mehmed Ali Paşa hakkında yürütülen bu olumsuz kampanya, iktidarına zarar veren bir boyuta ulaştınca paşa, fanatik, gerici bir Müslüman devlet adamı olarak çizilen bu imajdan kurtulabilmek için kendisinin güzel hasletlerini anlatan ve asıl reformist olduğunu ispata çalışan bir eser kaleme aldırdı. Burada Mustafa Reşid Paşa'nın sahte reformist olduğunu iddia eden Destrilhes, paşa hakkındaki ağır ithamlarını şu sözlerle dile getirmişti³⁹⁰:

“...Modern fikirlere en büyük fenalığı yapan insanlar arasında, özellikle Reşit Paşa'yı hesaba katmak zorundayız. Bu zat reform istemekte, ama bu konuda yaptığı tek şey, Avrupa'ya karşı bir yenilik yaptık görüntüsü vermekten ibaretti. Aslında pek de ciddi olmayan bu yenilikçi zat, bu iyileştirmeyi icra etmek için, sadece sathi menfaatler içerisinde çalışmayı ve çapulcu takımlarının, manevi anlamdaki bütün kanaatlere bigâne ve har vurup harman savuran, ehil olmayan görevlilerin faaliyetlerini sürdürmeleri yolunu tercih etmektedir.”

³⁹⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 31. Burada belirtmek gerekir ki Avrupalı ülkelerin çıkarlarına dokunmadıkça Osmanlı hükümetindeki paşaların kavgaları bir güç mücadelesi olarak ortaya çıkmakta ve muhafazakâr bir görünüm kazanmaktaydı. Ancak, Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın bu son çekişmelerinde olduğu gibi mesele Avrupalı devletlerin çıkarlarıyla birleşince, onların kavganın taraflarından birinin yanında yer almasıyla, durum bir reform kavgası şekline bürünmektaydı. Örneğin Mustafa Reşid Paşa'nın, İngiliz etkisiyle Süveyş Projesi'ne karşı çıkması neticesinde Fransızlar onun baş düşmanı Mehmed Ali Paşa'nın yanında yer alarak paşayı asıl reformcu ilan etmişlerdi (Timur, *a.g.e.*, s. 222-223)

Bununla da yetinmeyen Destrilhes, Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa ile birlikte padişahı da hedef aldığı iddia ettiği şu ifadeleriyle, eleştiri dozunu iyice arttırmıştır³⁹¹:

“Sultan'ın eniştesi Mehmet Ali'nin ve Sultan'ın itibarını zedelemeye çalışan Reşit Paşa, padişahın otoritesini gözden düşürmekten de geri kalmıyordu. Aynı dönemde Sultan'ın yönetiminin sefilliğine ilişkin alçaltıcı dedikodular yayılmaktaydı.”

Buna karşın yazar, Mehmed Ali Paşa'nın lideri olduğu partiyi ise şu şekilde savunmuş ve yüceltmıştır³⁹²:

“...En çetin meselelerin üstesinden gelebileceğini iddia eden bir parti daha vardı. İşte bu parti, daha faal ve en iyisini yapacağı hususunda, daha heyecanlı görünüyordu. Bu partinin programı, İmparatorluğun şikâyet konularını araştırmak ve keza İmparatorluğun içini kemiren suistimallere karşı bir hal yolu bulmak, Türkiye topraklarında yaşamakta olan çok sayıdaki milletlerin ihtiyaçlarına dair uyumlu ve araştırılıp incelenmiş iyileştirmelerine ilişkin kararlar vermekten ibaret idi. Her halukârda, bu program ancak Avrupa'da en iyi şekilde icra edilmekte olan hususları taklit etme yolunu araştırmakta idi; Müslüman topluluğun yanlış eğitimini düzeltmek için en faydalı eğitim ve öğretim sistemini uygulamak istiyordu. Aynı zamanda, Sultan'ın yetkileri altındaki, muhtelif isimlerle kendisine bağlı bulunan halkların her birinin özel yaşantılarına saygı duyarak, onların hepsinin sevgilerini elde etmeyi düşlüyordu. Hakikati söylemek gerekirse, bu milli parti, sadece ve sadece Fransa'dan yana idi; sinesinde yetenekli, namuslu, zeki kişiler barındırıyordu ve bunların başında da Mehmet Ali Paşa bulunmakta idi”.

Hakkında oluşturulan söz konusu algıyı yıkmak için harekete geçen Mehmed Ali Paşa, 1855 Nisan ayında Tanzimat'ın ruhuna uygun Müslim ve gayrimüslimlerin eşitliğini savunan, mali ve idari alanda çeşitli yenilikler içeren “*reform programını*” yayınlamak mecburiyetinde kaldı ve Avrupa kamuoyuna duyurdu³⁹³. Mehmed Ali Paşa'yı bu “*stratejik*” hamleyi yapmaya iten iki önemli sebep vardı. Bunlardan birisi rakibi Mustafa Reşid Paşa'yı iktidardan uzaklaştırmak ve kendi gücünü geri kazanmak; diğeri ise yabancı ülkeler ile temsilcilerinin gözündeki olumsuz intibasını yıkmak ve Avrupa'daki imajını yenileyebilmektir. Çünkü Mehmed Ali Paşa için iktidardan uzak kalmak, onun hırslı ve gücü seven kişiliğiyle hiçbir surette bağdaşmamaktaydı. Avrupa kamuoyuna duyurulan bu program sayesinde, muhtemelen Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabinede yer almasının alt yapısı

³⁹¹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 106.

³⁹² Destrilhes, *a.g.e.*, s. 32. Ancak, Destrilhes'in Mehmed Ali Paşa'nın Fransız taraftarı olduğu iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Zira Mehmed Ali Paşa için en önde gelen unsur, damatlığı sayesinde gücünün kaynağını borçlu olduğu sarayın menfaatleriydi.

³⁹³ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 94-95.

hazırlanmaya çalışılmıştı. Destrilhes de bu durumu ve programın yayınlanma amacını şu sözlerle açıklamıştır³⁹⁴:

... Çizilen bu portreye tamamen ters düşen bir adam hakkındaki yalan yanlış bu hareketlere son vermek uzun zaman alacaktır. Eski, fanatik, gerici bir Müslüman Osmanlı adamı olmaktan uzak olan Mehmet Ali, Avrupalıların özellikle de Fransızların fikirlerinin dostu olmakla gurur duyan birisidir. Onun [Mehmed Ali Paşa] icraatlarının çarpıtıldığı ve eğilimleri hakkında yanılığa düşüldüğü bir zamanda, Sultan'ın eniştesinin [Mehmed Ali Paşa], kısa bir müddet sonra Türkiye'de uygulayacağı reformların özeti olan programını tanıtmaya son derece doğaldır.[Böylece] Onun, Reşit Paşa'nın kısır bildirelerinin çok ötesinde şeyler bıraktığını kolayca görebiliriz.

Öte yandan Mehmed Ali-Mustafa Reşid Paşalar arasında, asıl reformistin Mehmed Ali Paşa olduğunu iddia etmek, onun genel siyasi duruşuna bakıldığında pek mümkün görünmemektedir. Üstelik her ne kadar iktidar ve zenginlik uğruna bazı zaafı olsa dahi Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi kariyeri boyunca Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve arkasından gerçekleştirdiği reformlara yaptığı katkılar önemli bir yere sahiptir ve inkâr edilemez seviyededir. Buna karşın Mehmed Ali Paşa'nın askeri sahada gerçekleştirdikleri de görmezden gelinmemelidir. Kısacası tarafların birbirlerine karşı giriştikleri topyekûn inkâr politikası bu noktada gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Aslında Emile Tarin'in de dediği gibi³⁹⁵:

...Daha yakın zamanlarda, eski partinin başkanı Mehmet Ali Paşa için, bütün reformların düşmanı deniliyordu; hâlbuki bugün onu Şark Medeniyeti'nin şampiyonu ve liberal ve ilerici yeni Türkiye'nin önderi olarak karşımızda görmekteyiz. Hakikat nerede? Yanlış nerede? Aslında, doğru ve yanlışlar, bu iki yargının ne birinde ne de diğerinde bulunmaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın, Müslim ve gayrimüslimlerin eşit statüye getirildiği, idarî-malî alanlarda gerçekleştirmek istediği ve Avrupa kamuoyuna ilan ettiği reform programı şunlardan ibarettir³⁹⁶:

Osmanlı Vatandaşlarının Kamu Hukuku

- Tüm Osmanlı vatandaşları için politik ve sivil eşitlik,
- Eşit bir şekilde İmparatorluğun savunması ve yükümlülüğüne katkı,
- Herkesin askeri ve sivil işlere kabul edilmesi,
- Hiyerarşi³⁹⁷,

³⁹⁴ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 94-95. Timur, Destrilhes'in eserinin muhtemelen Mustafa Reşid Paşa'yı sadareten düşürmek için yazıldığını ancak kitabın hazırlıklarının beklenenden uzun sürmesiyle yayınlanmasından üç dört ay önce zaten paşanın görevden ayrıldığını ve böylece eserin temelde yazılış amacının da ortadan kalkmış olduğunu söyler. Ona göre, Destrilhes'in eseri, bu sırada Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi nüfuzuna son vermek isteyen Fransız Partisi'nin bu gayesini gerçekleştirmesine hizmet edecek silahlardan birisiydi (Timur, *a.g.e.*, s. 218).

³⁹⁵ Tarin, *a.g.e.*, s. 86.

³⁹⁶ Destrilhes bu programı, Nisan 1855 tarihli Avrupa gazetelerinden aldığını ifade eder (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 95-96).

- Dini ve bireysel özgürlüğün garantisi,
- Mülkiyet dokunulmazlığı,
- Tüm malların mülke dönüştürülmesi ya da mülkiyet/sahiplik özgürlüğü,
- Vakıfların kaldırılması,
- Tazminat,
- Tüm sahip olma haklarından yararlanma,
- Tüm dinler için devlet tarafından aylık/ücret ödenmesi,
- Tüm cami, kilise, tapınak ve sinagogların bakım masraflarının karşılanması,
- Muhteşem Süleyman'dan bu yana inşa edilen tüm hayır kurumlarının, fakir ve yaşlıların konaklama yerlerinin (hospice)³⁹⁸, hastanelerin bakımlarının devlet tarafından yapılması ve kamu yardım sisteminin yeniden organizasyonu.

Temsil Edilme

- İmparatorluğun bütün vatandaşları tarafından eyalet/vilayet ve mahalli meclislerin otoritenin bütün etkisi dışında seçimlerin yapılması,
- İstanbul'da, eyalet meclisi üyelerinden oluşacak yeni bir meclis meydana getirilmesi. Bu meclisler Sultan'a üç aday sunacaklar, o da bunlar içerisinde en layık olanını belirleyecek. İmparatorluğun bütün halkları burada temsil edilecek ve seçilen üyeler o bölgeyi temsil edecek.

Nazırlar

- Bir dinler nezaretinin oluşturulması ve her bir dini cemaat'in kendi Meclisleri vasıtasıyla bu kurumda yer almaları. Bu komite dinlerle ilgili her işte bilgili/yetkili olacak, hiçbir karar mezkûr meclislerin ve nazırın onayı olmadan alınamayacak,
- Sivil, hukuki, mali imtiyazların ve ulema, patrik, hahamların ayrıcalıklarının kaldırılması, sonuç olarak bir adliye nezaretinin oluşturulması,
- Mali ve hukuki sistemin yeniden teşkili ve para reformu, kredi kurumlarının oluşturulması, Avrupa'dan alınacak olan istikrazın su kanalları, liman yapımı ve onarımı, demirleme yerlerinin genişletilmesi, nihayetinde on yıllık bir süre zarfında bütün imparatorluğu baştan sona dolaşacak bir karayolu ve demiryolu ağının oluşturulması gibi büyük yarar[lı] işlerde kullanılması.

Destrilhes'in eseri Fransa ve İstanbul'da büyük ses getirdi ve heyecana yol açtı³⁹⁹. Mustafa Reşid Paşa ise Mehmed Ali Paşa tarafından kendi aleyhinde Destrilhes'in yazdığı eserle başlayan ve Fransa matbuatında yer bulan bu rekabete kayıtsız kalmadı ve bu eseri, "*Pamphlet*"/hiciv risâlesi addederek bir cevapname yazdı⁴⁰⁰. Mustafa Reşid Paşa burada, Mehmed Ali Paşa'nın reform programını inandırıcı bulmadığını belirterek, onu eski usule bağlı, beceriksiz, yapılacak işler için

³⁹⁷ Burada hiyerarşiye önem verilmesi kastedilmektedir (Çevirmenin notu).

³⁹⁸ Bimarhane (Çevirmenin notu).

³⁹⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, 29 Ekim 1855, s. 399.

⁴⁰⁰ Kaynar, *a.g.e.*, s. 165n. Kaynar, eserinde bazı yerlerde alıntılar yaptığı bu cevap müsveddésinin aslının hususi kütüphanesinde olduğunu söyler (Cevapnameden alıntılar için bkz. *Aynı eser*, s. 41, 165, 197-198). Yazar eserinde, "*Pamphlet*" tabirini, bazen bu şekilde bazen de "*Pamfle*" şeklinde yazmıştır (*Aynı eser*, s. 165). Doğrusu "*Pamphlet*" olmasına rağmen, ondan yapılan alıntılarda orjinaline sadık kalınmıştır.

bir programla kendini ortaya atmakla itham etti ve bilakis reformlara engel olmakla suçladı⁴⁰¹:

... İdare-i umûr-ı mülkiyyeye âdem-i iktidarımı mukir olduğum halde padişâhım murad ederek bu âcizi kullanmış olduğundan vüs'um mikdarı çalışmakta kusur etmedim lâkin gerek tanzimat-ı hayriyye ve nizamat-ı müteferrianın ilerleyememesine ve gerek mesalih-i mülkiyenin lâyıki ile görülememesine sebep olan ba'zı şeyler olup hâlbuki bunlardan bahsolunmak lâzım gelse zata dokunacağından bu takdirde bu varaka dahi sahib Pamphlet (Pamfle) aleyhine diğer bir Pamphlet rengine gireceğinden bu babda dahi tafsilata girmekliği münasib göremedim elhasıl yapılmış şeylerden dolayı medayih aramadığım misillü yapılacak mevâd için dahi elime bir program alarak kendimi meydana atmak benim işim olmadığından sahib Pamfle tanzimat-ı hayriye icrasında her ne kadar bir mansıb ve me'muriyyette bulunmadığı cihetle kat'â hissedar olmadığından gayri yakın vakitlere kadar mesleki usûl-i atikâ eshabına kendusunu sevdirmek sureti olmak münasebetiyle tanzimatı hiçbir zamanda takdir etmediği dahi bedihî ise de Avrupa'da buraları pek de tahattur olunamayacağı ümidiyle Pamfle de neşr ettiği programı yalnız yapılacak şeylere münhasır kalmıyarak bâri ba'zı husule gelmiş mevad dahi bulunub ve âtice daha ziyade emniyet bahş olmak için tanzimat-ı hayriyye ve karantina maddesi ve'l-hâsıl anlardan evvel veyahud sonra her ne yapılmış ise kendu âsârı olmak üzere anlarla dahi programın bâlâsını tezyin etmiş olsaydı bu dahi Pamfle'nin sair medayihine ilâveye şayân olurdu...

İşte bu noktada cevaplanması gereken temel soru, Mehmed Ali Paşa'nın gerçek düşüncesinin ne olduğu. Dolayısıyla, buraya kadar izah edilenlerden yola çıkarak belirtmek gerekir ki Mehmed Ali Paşa'nın kendisini, rakibine karşı öne geçireceğini düşündüğü bir reform paketi açıklaması, onun bu reformlara gönülden inanmasından ziyade iktidarda kalabilmesi için gerekli olduğunu düşünmesinden, yani devrin siyasi konjonktürünün getirdiği zorunluluklardan kaynaklanmaktaydı. Sonuç olarak, Mehmed Ali Paşa rakibi Mustafa Reşid Paşa ve işbirlikçisi İngiltere Elçisi Lord Stratford'un, artık iktidarda kalmasını tehlikeye sokan ve sürekli kendisine silah olarak kullandıkları anti-reformist propogandasına son vermek istedi. Dolayısıyla, Mehmed Ali Paşa tarafından ilan edilen bu reform programının içeriğinden ziyade ortaya çıktığı tarih ve çıkış sebebi dikkat çekiciydi. Zira Mehmed Ali Paşa'nın reform programını ilan ederek, onun asıl reformcu olduğunu, Mustafa Reşid Paşa'nın ise bu konuda samimi olmadığını iddia eden Destrilhes'in eseri, aslında Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki iktidar kavgasının en açık tezahürü ve aynı zamanda bir parçasıydı. Özetle, Mehmed Ali Paşa'nın böylesine bir reform planı yayınlaması, onun bu konudaki samimiyetinden ziyade, rakibine karşı geliştirilmiş stratejik bir durum, bir imaj yenileme gayretiydi ve son derece normaldi. Kısacası konumuz açısından, söz konusu programın içeriğinden

---

⁴⁰¹ Kaynar, *a.g.e.*, s. 165.

ziyade, ortaya çıkış koşulları, Mehmed Ali Paşa-Mustafa Reşid Paşa çekişmesinin aldığı hal ile bunun Avrupa matbuatı vasıtasıyla uluslararası bir müdahale aracı şekline dönüşmesi ve kendi taraflarını yaratması bakımlarından daha dikkat çekicidir. Zira Mehmed Ali Paşa'nın reform programı İstanbul ve Fransa kamuoyunda ses getirmişse de yabancı elçiler üzerinde istenilen tesiri yaratmadı ve amacına ulaşamamış nafile bir çaba olarak kayda geçti. Hatta her fırsatta Mehmed Ali Paşa'yı yücelten Destrilhes dahi bu reform programının tamamının uygulanabileceği kanaatinde değildi. Bu programı, yeni bir varoluş çabası içinde gördüğü Osmanlı Devleti için yavaş yavaş hayata geçirilebilecek, Doğu'da medeniyetin gelişmesi adına ilk ve sevindirici bir adım olarak görmektedir. Ayrıca bu programla tam da Mehmed Ali Paşa'nın istediği gibi, onun aslında anti-reformist bir zihniyete sahip olmadığını ve icraatlarının önündeki en büyük engelin Mustafa Reşid Paşa olduğunu, Fransa kamuoyuna duyurmuş oluyordu⁴⁰². Yine Fransa'da Destrilhes'in eserini değerlendirmek için kaleme alınan bir makalede, padişahın idari inisiyatifine zarar verecek bu programın onaylanacağını şüpheli olduğu ifade edilmiş ve biraz da müstehzi bir şekilde şu sözlerle yorumlanmıştı⁴⁰³: “*Destrilhes, radikal reformu ustalıkla saraya koymuş ve en güzel duygularla ortaya atmış. Onun gibi biz de böyle olmasını isteriz*”.

Görüldüğü gibi Mehmed Ali Paşa ile ilgili olan meselelerin çoğunda olduğu gibi burada da ölçü kaçmış ve tam bir ifrat-tefrit noktasına gelinmişti. Söz konusu tezat tablosunda paşanın gerçek görüşü hakkında isabetli bir hükme varabilmek için onun konumu, mesleki kariyeri boyunca takip ettiği siyaset ve tavırlarını çok dikkatli bir şekilde okumayı zorunlu hale getirdi. Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'nın liderliğini yaptığı, geleneksel kanadın ve padişahın yetkilerini daraltacak devlet idaresinin Avrupa kabine sistemine göre düzenlenmesi ve bunu garanti altına alacak hukuki düzenlemelere destek vermesi beklenemezdi. Bu nedenle, Mehmed Ali Paşa'nın reformları, gücünün kaynaklarından olan daha ziyade askeri ve denizcilik sahasında gerçekleştirirken, Mustafa Reşid Paşa'nın daha farklı kuldarda ilerlemesi kaçınılmaz bir neticeydi. Bu açıdan değerlendirildiğinde Mehmed Ali Paşa donanmanın geliştirilip, modernleştirilmesi, Bahriye Meclisi'nin tesisi, tersanenin

---

⁴⁰² Destrilhes, *a.g.e.*, s. 96-97.

⁴⁰³ Langlois, *a.g.m.*, s. 6.

techizi ve modernleştirilmesi kapsamında yapımında üstün gayret ve çaba gösterdiği büyük havuzun inşası, askeri personelin modern silahlarla donatılması, askerlerin eğitim düzeylerinin arttırılması gibi askeri sahayı ilgilendiren hususlarda çalışmada ayrıntılarıyla değinilen çeşitli yeniliklere imza attı. Ayrıca, özel yaşamında da Avrupa'dan getirttiği makinalarla sahilhanesine son teknoloji bir kuyu açtırmıştı⁴⁰⁴. Lakin ülkesine yönelik dış müdahaleler söz konusu olduğunda ise paşanın kapalı, sert, katı ve tavizsiz bir politika takip ettiği görülmektedir. Mehmed Ali Paşa, genel olarak mesleki kariyeri boyunca, devletin dış müdahalelere kapalı, iç dinamikleriyle ayakta kalmasını savunan bir tavır sergiledi. Bu bakımdan “*Milli Parti'nin Şefi*”⁴⁰⁵ unvanını sonuna kadar hak etmekteydi.

Örneğin, henüz ikbalinin başlarında damat dahi olmadan Tophane Müşirliğiyle Sıhhiye Nazırlığı uhdesinde olan Mehmed Ali Paşa, aldığı sert tedbirlerle Sıhhiye Meclisi'ne yabancı müdahalesi ve üstünlüğünün kurulmasına mani oldu. Hatta paşanın bu meselede sergilediği tavrından yaklaşık yarım asır sonra aynı konu tekrar gündeme geldiğinde kendisinden: “... *Tophane-i Âmire Müşîri Mehmed Ali Paşa'nın tedâbir-i müessiresi semeresi olarak tecâvüz-i mezkûre bir sedd-i metîn çekilerek ecnebî memûrlarının hukûkları neden ibâret bulunduğunu tayîn ve vazîfeleri dahi tahdîd edilmiştir*” ifadeleriyle bu icraatından takdirle bahsedilmişti⁴⁰⁶. Mehmed Ali Paşa'nın bunun gibi son derece kritik meseleler karşısında takındığı tavır ve aldığı tedbirler, hem milliyetçi tavrını hem de dirayetini göstermektedir.

Sadaretinde de devletin uğrayacağı tüm maddi ve manevi zararlara rağmen, siyasi düşmanı Mustafa Reşid Paşa'nın başlattığı hatta bir emrivakiyle ilk taksitinin dahi alındığı 1852 tarihli ilk dış borçlanmanın reddedilmesini sağladı. Bu olayda Mehmed Ali Paşa yine devletin iç kaynaklarını seferber edip gereken meblağı topladı ve borçları kapattı⁴⁰⁷. Aynı şekilde ülkesini tehdit ettiğini düşünen ve isyan eden Karadağlılar üzerine ilk seraskerliğinde düzenlemek istediği fakat devrin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa tarafından engellenen bu tasavvurunu, doğabilecek tüm olumsuz sonuçlarına rağmen sadaretinde hayata geçirdi. Üstelik Avusturya Olağanüstü

⁴⁰⁴ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 7; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 45.

⁴⁰⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 32.

⁴⁰⁶ BOA, Y. PRK. SH, 4/60, 12 Ekim 1893/1 R 1311.

⁴⁰⁷ İlk dış borçlanmanın feshi ve Mehmed Ali Paşa'nın dahli için bkz. Tezde III. Bölüm.

Elçisine verdiği sert cevapta da bu meselenin bir iç sorun olduğunu ve padişahın hükümdarlık haklarını hatırlattı. Gerçi Mehmed Ali Paşa, Ömer Paşa'nın başarıyla yürüttüğü harekâta, askeri bakımdan haklı çıkmasına rağmen, mesele politik olarak kaybedildi ve Kırım Savaşı'na sebep olacak istekleri için Ruslar'ı cesaretlendirdi⁴⁰⁸. Ayrıca, mülteciler meselesinde de katı bir tutum içinde olan paşanın tavrı, Destrilhes tarafından şöyle dile getirilmiştir⁴⁰⁹:

...Mehmet Ali, tarihte çok hoş bir sayfanın izini bıraktı. Güvenilir ve cesur bir adamın enerjisiyle Avusturya'ya Polonyalı ve Macar mültecileri teslim etme fikrine karşı çıktı. Onları sınırda bırakmak bir yana imparatorluğun iç kısımlarına aldı.

Özetle, Walewski'nin de belirttiği gibi Mehmed Ali Paşa'nın ülkesine dair fikirleri, Sultan Süleyman dönemindeki bir paşanın fikirleri gibiydi. O, her zaman Rusya ve Avusturya Devletlerinin yayılmacılığına karşı çıktı⁴¹⁰. Devletin üst kademelerinde [Meclislerde] ateşli karşıtlık sergileyenlerin [Rusya kastediliyor] en önde gelenlerinden olan Mehmed Ali Paşa, Menşikov hadisesinde, bilhassa seraskerliklerinde, Osmanlı nazırlarında pek görülmeyen bir şekilde bağımsızlık karakterini sergiledi. Tüm politik kariyeri boyunca sıkı bir Rus karşıtlığı gösterdi⁴¹¹. Kırım Savaşı sürecinde de Mustafa Reşid Paşa'nın diplomasiyle meseleyi geçiştirmeye çalışmasına karşın Mehmed Ali Paşa, bilhassa ikinci seraskerliğinde bir asker gibi davranarak, savaşın önlenemeyeceğini anlayınca zaten karşıtı olduğu Rusya ile savaşılmasından yana tavır aldı. Paşanın topladığı orduyla Rusya'ya karşı savaşa girilebileceği ve kazanacaklarını konusundaki inancı da tamdı. Yani, Mehmed Ali Paşa kariyeri boyunca bir bürokrattan ziyade asker gibi davranmıştır. Zaten Mehmed Ali Paşa'nın, mesleki kariyeri boyunca bulunduğu görevler tophane müşirliği, seraskerlik ve kaptan paşalık gibi daha ziyade askeri nitelikteydi. Bu noktada, Mehmed Ali Paşa'yı reformist kimliğiyle değil, duruma, gücünün kaynağı olan saray ve dolayısıyla kendi çıkarlarına göre hareket ettiğini söylemek daha isabetli bir tespit olacaktır. Zira ilk dış borçlanmanın feshedilmesinde büyük rolü olan paşa, 1855'te ilan ettiği reform programında ise, muhtemelen Kırım Savaşı'nın

⁴⁰⁸ Karadağ Askeri Harekâtı ve neticeleri için bkz. Tezde III. Bölüm.

⁴⁰⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 89. Sardunya Kralı, mülteciler hakkında yürüttükleri siyasetten dolayı Fethi Paşa, kaptan paşa ile beraber devrin Seraskeri Mehmed Ali Paşa'ya çeşitli hediyeler göndermiştir (BOA, A.AMD, 18/83, 21 Ekim 1850/14 Z 1266).

⁴¹⁰ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.193-194.

⁴¹¹ Vapereau, *a.g.e.*, s. 1222.

getirdiği malî külfetin etkileriyle, artık aynı fikirde değildi. Hatta programında alınacak dış borcun nerelerde kullanılması gerektiğini dahi açıklamıştı.

Eldeki bu verilerden hareketle, Mehmed Ali Paşa'nın her ne kadar çağdaşı ve en büyük siyasi rakibi Mustafa Reşid Paşa'ya kıyasla çok yetenekli bir devlet adamı olduğu söylenemezse de askeri sahadaki icraatları ve uzun yıllar iktidarını korumayı başarması, onun iddia edildiği kadar kabiliyetsiz olmadığının da delilidir. Üstelik paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın entrikalarına boyun eğmemiş, kendisine gereken cevabı ilk fırsatta aynı şiddette vermiştir. Buna karşılık paşanın siyaset alanında aldığı bazı kararların ise, tezde de izah edildiği üzere, uluslararası dengeleri gözetmenin öne çıktığı XIX. yüzyıl siyasi konjonktürüne pek de uygun ve isabetli olmadığını söylemek mümkündür.

5. VEFATI, EMLAK VE MUHALLEFATI

5.1. VEFATI

1868 baharında hastalanan Mehmed Ali Paşa, birkaç ay kadar hasta yattıktan sonra 29 Haziran 1868/8 Ra 1285 Pazartesi gecesi Kuruçeşme'deki sahil sarayında vefat etti⁴¹². Paşa öldüğünde 55 yaşındaydı. Yaşamının son günlerinde böbrek sancıları çektiğini bildiğimiz paşanın⁴¹³, ölümüne sebep olan hastalığının ne olduğunu ise tespit etmek mümkün olamadı. Zira ne vefatından önce paşanın sağlık

---

⁴¹² Kismet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1809, vr. 65a-65b, 5 Eylül 1868/17 Ca 1285; vr. 74a-74b, 14 Şubat 1869/2 Za 1285; nr. 1823, vr. 8a, 27 Nisan 1869/15 M 1286; Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 584 s. 24, 12 Temmuz 1874/27 Ca 1291; Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği, nr. 757, s. 1; BOA, EV. d., nr. 29979, vr. 132a-133a; *Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807; Lütfi, *Tarih*, XII,18; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, 957; Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002, s. 86; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 75. Atasoy ve Özdemir, Mehmed Ali Paşa'nın vefatının ardından *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinin 27 Kasım 1869/22 Şaban 1286 tarihli 746. sayısında, "*Destân-ı Fevriye*" başlığıyla, paşanın meziyetlerinin ve 60 gün hasta yattıktan sonra vefat ettiğinin anlatıldığı bir yazıdan bahsetmişlerdir (Atasoy, *a.g.e.*, s. 99; Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 35). Ancak, 21 Ekim 1860/6 R 1277 tarihinde yayın hayatına başlayan *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesinin (Atilla Çetin, "Tercüman-ı Ahvâl", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, VII, 252.), bahsedilen sayısı, 10 Ocak 1866/22 Şaban 1282 tarihine aittir (*Tercümân-ı Ahvâl*, nr. 746, 10 Ocak 1866/22 Şaban 1282). Üstelik *Tercüman-ı Ahvâl* gazetesi, Atasoy ve Özdemir'in bahsettikleri 27 Kasım 1869/22 Şaban 1286 tarihli "*Destân-ı Fevriye*"den önce, 11 Mart 1866 tarihinde yayın hayatına veda etmiştir (Çetin, *a.g.m.*, s. 252) ki Mehmed Ali Paşa bu tarihte henüz hayattadır. Bu nedenle Atasoy ve Özdemir'in verdiği bu malumat doğru değildir. Ayrıca, Atâ Tarihi'nde paşanın vefatı tarihi bir senelik bir sapmayla 1867/1284, yaşı 57 olarak kaydedilmiştir (Atâ, *Tarih*, II, 181). Ali Fuad ise Mehmed Ali Paşa'nın ölüm tarihini iki senelik bir sapmayla 1866/1283, yaşını ise 55 olarak verir (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 4-5; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 42). Azamat ise Âdile Sultan'ın kocası Mehmed Ali Paşa'yı 1869'da kaybettiğini yazmaktadır (Azamat, *a.g.md.*, s. 383). "*Sadrazamların Terâcim-i Ahvalı*"nda de paşanın vefatı tarihi 1867/1284 senesi evâli şeklinde kaydedilmiştir (İ. Ü. Kütüphanesi, TY., nr. T 9982, s. 214). Elif Naci de paşanın vefat tarihini hicri olarak doğru ancak miladisini 27 Temmuz 1868 şeklinde yanlış vermiştir (Naci, *a.g.m.*, s. 32). Ancak, bu bilgiler doğru değildir.

⁴¹³ Meriç, *a.g.e.*, s. 284.

durumunun günden güne iyileştiğinin duyurulduğu 11 Haziran 1868/20 S 1285 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde⁴¹⁴ ne de vefatının ardından *Cerîde-i Havâdis*'te yayınlanan tercüme-i halinde paşanın hastalığının ne olduğundan bahsedilmiştir⁴¹⁵. Mehmed Ali Paşa'nın naaşı beş çifte ile denizden taşınıp, Eyüp Camii'nde kılınan namazdan sonra türbesine defnedildi⁴¹⁶. Damatlık sıfatından dolayı almakta olduğu aylık 50.000 kuruşluk *sihriyet maaşı* ise eşi Âdile Sultan'a tahsis edildi⁴¹⁷.

Günümüzde hala ayakta olan Mehmed Ali Paşa Türbesi Eyüp'te Bostan İskelesi sokağının sonunda, Hüsrev Paşa Türbesi'nin sol tarafında köşede ve Hüsrev Paşa Kütüphanesi'nin karşısındadır. Türbenin giriş kapısının üzerinde inşa tarihi olan 1849/1266 ve Sultan Abdülmecid'e ait bir tuğra bulunmaktadır. Türbenin şebeke dökme kapısının iki yanında karşılıklı birer türbe odası vardır. Türbe odalarını sokak tarafında üzerleri kubbeli birer büyük hacet penceresi vardır. Sarı Afyon mermer taşı ile kaplı cephesine duvara gömülü bir şekilde dört köşe ve iyon başlıklı sütunlar yerleştirilmiştir. Türbedar odası ise binanın arka tarafındadır⁴¹⁸. Türbenin girişinde sağ taraftaki odada Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan, kızları Hayriye Sultan ile küçük yaşta vefat eden Sıdika ve Aliye Hanımsultanlar, oğulları İsmail Beyefendi medfundur. Üçü büyük üçü küçük olmak üzere toplam altı sanduka bulunmaktadır. Girişin yakınındaki sanduka Âdile Sultan'a aittir. Dipte duvar tarafında Mehmed Ali Paşa, kapıya yakın orta boy sandukada Hayriye Hanımsultan, geriye kalan üç küçük sanduka ise Sıdika, Aliye Hanımsultanlar ile İsmail Bey'e aittir⁴¹⁹. Sol taraftaki odada ise Sultan V. Murad'ın kadını Resân Hanım⁴²⁰ ile Sultan Murad'ın kızı Fatma

⁴¹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, nr. 596, s. 2, 11 Haziran 1868/20 S 1285.

⁴¹⁵ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807. Mehmed Ali Paşa'nın vefatı, bazı Fransız gazetelerinde de kamuoyuna duyurulmuştur. Bunlar için bkz. *La Presse*, 1 Temmuz 1868; *Le Figaro*, 2 Temmuz 1868; *Le Petit Journal* 1 Temmuz 1868; *Journal des débats politiques et littéraires* 30 Haziran 1868.

⁴¹⁶ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 957; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 5; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 42; Lütfi, *Tarih*, XII, 18; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 71; Atâ, *Tarih*, II, 181; Atasoy, *a.g.e.*, s. 99.

⁴¹⁷ BOA, İ. DH, 577/40225, 6 Temmuz 1868/15 Ra 1285; BOA, A. MKT. MHM, 413/6, 11 Temmuz 1868/20 Ra 1285.

⁴¹⁸ Haskan, *a.g.e.*, I, 151-152. Türbenin bakımı için tayin olunan türbedara, aylık yüz kuruş türbedarlık vazifesi için ve üç kıyye zeytinyağı ile senelik yüz kırk kuruş kömür bahasının Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti'nden tahsisi talep edilmiştir (BOA, MVL, 336/105, 7 Eylül 1853/3 Z 1269).

⁴¹⁹ Özdemir, *Âdile Sultan Divânı*, s. 41.

⁴²⁰ V. Murad'ın ikballerinden olması muhtemel olan Resân Hanım, Fatma ve Aliye Sultanları V. Murad'ın mahpusluğu esnasında ikiz olarak dünyaya getirmiştir (Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, s. 167).

Aliyye Sultan medfundur. Üçüncü sanduka ise boştur⁴²¹. Mehmed Ali Paşa'nın büyük sandukasının önündeki levhadaki kitabesi şöyledir⁴²²:

Devletlü İsmetlü Âdile Sultan aliyetüş-şân Hazretleri'nin zevc-i mükerrerleri/Efâhim-i vükelâ-yı Saltanat-ı seniyyeden azim-i gülşen sarây-ı cinân iden sadr-ı esbâk/ve Kapûdân-ı Deryâ-yı sâbık Mehmed Ali Paşa Hazretlerinin darihi enverleridir. Sene 1285 fi 8 Ra (29 Haziran 1868).

2009 yılında restore edilen türbede, Ağustos 2010'da özel izinle çekim yapma ve yetkilisinden bilgi alma fırsatını elde etmemize rağmen, maalesef bu levhayı görme şansımız olmadı. Resimleri ekte verilen türbede, zikredilen levha mevcut değildir. Yalnızca odada yatanların kimler olduğuna dair bir mermer levha bulunmaktadır. Türbedeki duvar işlemleri ve avizeler, bu restorasyon çalışmasında eklenmiş, sandukaların üzerleri yenilenmiştir. Ayrıca sandukaların üzerlerinde puşideleri de bulunmamaktadır. Puşideler, Türbeler Genel Müdürlüğü'nde muhafaza edilmektedir.

5.2. MUHALLEFATININ YAZILMASI, BORÇLARININ TESPİTİ VE ÖDENMESİ

Mehmed Ali Paşa'nın ölümünün ardından oğlu Damat Mahmud Edhem Paşa'nın başvurusuyla muhallefatının yazılması, borçlarının tespiti ve ödenmesi ile mirasının varisleri arasında paylaşılması için, 7 Temmuz 1868/16 Ra 1285 tarihinde birinin görevlendirilmesine karar verildi⁴²³. Rıza Paşa'nın başkanlığında, Mehmed Ali Paşa'nın varisleri tarafından tespit edilen vekillerinden oluşan bir komisyon kuruldu⁴²⁴. Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Başkâtibi Mehmed Saadeddin Efendi'nin Kuruçeşme sahil sarayında kaleme almış olduğu zeyl-i kitabiyeye göre: Komisyonda Mahmud Edhem Paşa, Hayriye Hanımsultan namına vekâleten eşi Rıza Beyefendi, paşanın diğer eşi Nevkevser Hanım ile ondan olan kızı Hatice Hanım adına Mustafa Bey, Âdile Sultan namına ise kethüdası ve sadaret müsteşarı Abdülhamid Ferid Efendi hazır bulundular⁴²⁵. Paşanın muhallefatının yazılması ve borçlarının tespitinden sorumlu Rıza Paşa'nın görevi yaklaşık üç buçuk sene sürmüş,

⁴²¹ Naci, a.g.m., s. 33.

⁴²² Haskan, a.g.e., I, 152; Özdemir, *Âdile Sultan Divanı*, s. 35. Mehmed Ali Paşa'nın mezar levhası ve üzerinde isminin yazdığı sikke fotoğrafları için bkz. Özdemir, *Âdile Sultan Divanı*, s. 486-487, (Resim 6-7).

⁴²³ BOA, A. MKT. MHM, 412/49, 7 Temmuz 1868/16 Ra 1285.

⁴²⁴ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

⁴²⁵ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1809, vr. 65a-65b, 5 Eylül 1868/17 Ca 1285.

4 Aralık 1871/21 N 1288 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın borçlarının ne suretle ödendiğini bildirdiği takririyle son bulmuştur⁴²⁶.

Mehmed Ali Paşa'nın mirası, Kısmet-i Askeriye Mahkemesi tarafından otuz iki hisse olarak belirlendi. Bunlardan dördü Âdile Sultan'a, dördü diğer eşi Nevkevser Hanım'a, beşer hissesi Âdile Sultan'dan doğma Hayriye Hanımsultan ile Nevkevser Hanım'dan doğma Hatice Hanım'a ve on dört hissesi de oğlu Damat Mahmud Edhem Paşa'ya verildi. Mahmud Edhem Paşa'nın annesi Saliha Hanım ise Mehmed Ali Paşa'dan önce ölmüştü⁴²⁷. Bu paylaşımında Mehmed Ali Paşa'dan kalan Alibeyköy'deki Silahtarağa çiftliği yer almadı ve paşanın ölümünün ardından kısa bir süre sonra 15 Ağustos 1868/28 R 1285 tarihinde, padişah iradesiyle tüm müstemilatıyla birlikte Âdile Sultan'a verildi⁴²⁸. Âdile Sultan'ın da vefatıyla birlikte⁴²⁹, 8 Ağustos 1904/26 Ca 1322 tarihinde düzenlenen bir deftere göre; tarla, mera, mandıra, bahçe ve çeşitli kira ile aşar geliri toplam 64.009 kuruş olan çiftlik⁴³⁰; sultan ardında evlat bırakmadığı için, Emlâk-ı Hümâyûn'a devredilmiştir⁴³¹. Mehmed Ali Paşa, sahibi olduğu bazı çiftlikleri ise daha hayattayken Sultan Abdülaziz'e devretmiştir. Bunlar: Küçükçekmece'deki Yeşillioğlu, Yarımbergos, Tahtakale ve Arniköy çiftlikleriydi. Zikredilen bu çiftlikler, Mart 1869/Za 1285'te Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'ya ihsan edilmiştir⁴³². Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Aydın, Saruhan ve Kütahya'da Alişanlı köyünde sahip olduğu yıllık 80.000 kuruş bedelli zeametine de usulü gereği hazinece el konulmuştur⁴³³.

⁴²⁶ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

⁴²⁷ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1809, vr. 65a-65b, 5 Eylül 1868/17 Ca 1285; vr. 74a-75b, 19 Şubat 1869/7 Za 1285; nr. 1823, vr. 8a, 22 Nisan 1869/10 M 1286.

⁴²⁸ BOA, İ. DH, 579/40355, 15 Ağustos 1868/28 R. 1285; BOA, İ. DH, 581/40459, 29 Eylül 1868/11 C 1285; BOA, A. MKT. MHM, 417/50, 3 Eylül 1868/5 Ca 1285; BOA, A. MKT. MHM, 421/65, 27 Eylül 1868/9 C 1285.

⁴²⁹ BOA, Y. Mtv, 236/91, 17 Kasım 1902/15 Ş 1320. Bu devir esnasında zikredilen yetmiş kıta senedin sekiz kıta tarla, bostan ve çayırının merhum Mehmed Ali Paşa üzerine kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Fakat bunların da Silahtarağa çiftliği müstemilatından olduğu belirtilerek, Âdile Sultan'ın vefatına değin bunları da tasarrufunda bulundurduğu ifadesiyle, adı geçen sekiz kıta arazinin de sultanın emlakına geçmesine karar verildi (BOA, İ. DH, 581/40459, lef 1, 29 Eylül 1868/11 C 1285).

⁴³⁰ BOA, Y. PRK. HH, nr. 35/54, 26 Ca 1322/8 Ağustos 1904. Âdile Sultan'dan Evkâf-ı Hümâyûn'a devredilen Silahtarağa çiftliğinin emlak ve arazisinin cinsi ve miktarı için bkz. Aynı defter.

⁴³¹ BOA, DUİT, 2/63, 25 Ağustos 1922/2 M 1341.

⁴³² BOA, BEO, 3632/272397, 12 Eylül 1909/26 Ş 1327. Belgede, bu çiftliklerin el değiştirmesiyle ilgili iradelerinin bulunmadığı ifade edilse de Küçükçekmece civarındaki Yarımbergos çiftliğinin Mehmed Ali Paşa'ya ihsan buyrulduğu 1 Şubat 1862/1 Ş 1278 tarihli bir başka iradeden anlaşılmaktadır (BOA, İ. DH, 485/32700, 1 Şubat 1862/1 Ş 1278; *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, yay. haz. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, X, 53).

⁴³³ BOA, İ. DH, 577/40230, 8 Temmuz 1868/17 Ra 1285; BOA, A. MKT. MHM, 414/7 20, Temmuz 1868/29 Ra 1285; BOA, A. MKT. MHM, 419/23, 4 Eylül 1868/16 Ca 1285.

Tereke taksimi yapıldıktan sonra, sıra Mehmed Ali Paşa'nın borçlarının tespitine gelmiştir. Bu iş için görevlendirilen komisyonun raporuna göre paşanın toplam borcu 10.509.718,5 kuruştur⁴³⁴. Mehmed Ali Paşa'nın son görevi olan Mecâlis-i Âliyye azalığından aldığı 50.000⁴³⁵ ve sihriyeten de 50.000⁴³⁶ olmak üzere aylık toplam 100.000 kuruş maaşı olduğu göz önüne alındığında, borcunun bir hayli yüksek olduğunu söylemek mümkündür⁴³⁷. Söz konusu borcun hızlı bir şekilde kapatılabilmesi için Mehmed Ali Paşa'nın sahip olduğu değerli eşyalar ile mülkünün acilen satılması gerekmektedir. Bu maksatla 28 Ağustos 1868/10 Ca 1285 tarihinden itibaren, Mehmed Ali Paşa'nın terekesinin her hafta Cuma ve Pazartesi günleri komisyon marifetiyle peşin akçe ile satışına başlandığı *Ceride-i Havâdis*'te ilan olundu⁴³⁸. Mehmed Ali Paşa'nın müzayede usulü ile satılacağı ilan edilen bazı mülkü ve bedelleri şöyleydi: Galata'da Perşembe Pazarı'nda senelik 100 lira kiralı 20 numaralı bir bab kârgîr mağaza 1.300 liraya; Ağa Camii-i Şerif civarında Misk Sokağı'nda senelik 10.000 kuruş kiralı 19 numaralı bir bab ahşap hane 1.250 liraya; Beyoğlu'nda Fransız Sarayı karşısında, senelik 125 lira kiralı 372 numaralı bir bab kârgîr mağaza ile yukarısında senelik 130 lira kiralı hane, senelik 130 lira kiralı kârgîr oda ve ahşap birkelerin toplam senelik 440 lira kiralı ve toplamı 5.000 lira idi. Satın almak isteyenlerin 21 Ocak 1869/7 L 1285 tarihine kadar komisyona başvurmaları gerekmektedir⁴³⁹.

Mehmed Ali Paşa'nın borcuna karşılık satılan diğer mülkünden tespit edebildiklerimiz ise şunlardır: Paşanın 6 Nisan 1848/2 Ca 1264 tarihinde satın almış olduğu Galata haricinde Kalafatçıbaşı Yunus Ağa Mahallesi'nde 1, 3, 5 ve 6 numaralarıyla kayıtlı ve birbirine bitişik dört adet menzil; 4 ve 372 numaralar ile kayıtlı iki adet dükkân; 2 ve 8 numaralarıyla kayıtlı iki adet mağaza toplam 5.000 adet yüzlük Mecidî altınına 19 Şubat 1869/7 Za 1285 tarihinde Latin tebaası

⁴³⁴ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

⁴³⁵ BOA, A. MKT. MHM, 378/98, 8 Nisan 1867/3 Z 1283; BOA, İ. DH, 561/39064, 4 Nisan 1867/29 Za. 1283.

⁴³⁶ BOA, İ. DH, 577/40225, 6 Temmuz 1868/15 Ra 1285; BOA, A. MKT. MHM, 413/6, 11 Temmuz 1868/20 Ra 1285.

⁴³⁷ Paşanın borç meblağı hakkında fikir edinebilmek için bazı hanedan mensuplarının vefatlarından sonraki borçlarına bakmak gerekir. Örneğin vefat ettiğinde, Esmâ Sultan'ın borcu toplam 3.437.867,5 kuruştur (Türkan Duran, *I. Abdülhamid'in Kızı Esmâ Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 95). Aşırı harcamaları dolayısıyla padişahın çok sert bir şekilde uyarı alan Mehmed Ali Paşa'nın gelini Refia Sultan'ın borcu ise işleyen faizleriyle birlikte toplam 22.608 lira idi (Akyıldız, *Mümin ve Müsrif...*, s. 102). 100 kuruş=1 lira (Şevket Pamuk, "Kuruş", *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 459).

⁴³⁸ *Ceride-i Havâdis*, nr. 974, 25 Ağustos 1868/7 Ca 1285; *Ceride-i Havâdis*, nr. 976, 27 Ağustos/9 Ca 1285.

⁴³⁹ *Ceride-i Havâdis*, nr. 1064, 5 Ocak 1869/21 N 1285.

tüccarlarından birinin eşi Karmella Kadın'a satıldı⁴⁴⁰. Yine paşanın 19 Ocak 1861/7 B 1277'de Galata'da Cami-i Kebir Mahallesi'nde, Perşembe Pazarı'nda satın aldığı 53 numarayla kayıtlı bir bab kârgîr mahzen, 22 Nisan 1869/10 M 1286 tarihinde varisleri tarafından Katolik milletinden Anderyas Ağa'ya 250.000 kuruşa satıldı⁴⁴¹.

Mülkü satışa çıkan Mehmed Ali Paşa'nın borçlarının kapatılabilmesi için padişah da devreye girdi ve varislerine çiftlik bedeli olarak 1.500.000 kuruş ihsan etti⁴⁴². Bu meblağın tespiti ise şöyle gerçekleşmiştir: 4 Eylül 1863/20 Ra 1280 tarihli iradeyle Mehmed Ali Paşa'ya, Küçükçekmece çiftliğine karşılık Hekimbaşı, Çavuşbaşı ve Alemdağ çiftlikleri ihsan buyrulmuştu⁴⁴³. Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonra bu çiftliklerden, tekrar Evkâf-ı Hümâyun'a devredilmiş olan Hekimbaşı ve Çavuşbaşı çiftlikleri ile demirbaşlarının kıymetini belirlemek için hazineden, Evkâf-ı Hümâyun ve şehremaneti memurlarından oluşan bir keşif ekibi kuruldu. Arazinin çok büyük olmasından dolayı iki gün süren keşif neticesinde çiftlikteki hayvanlar, zahire, hububat ve demirbaşların kıymeti 1.509.432 kuruş olarak tahmin ve tespit edildi. Keşif memurlarının bu ifadelerine dayanılarak, Mehmed Ali Paşa'nın varislerine verilmek üzere yukarıda bahsi geçen 1.500.000 kuruş bedel biçildi. Ödemenin yapılabilmesi için ise bu meblağa karşılık gelecek Evkâf-ı Hümâyun çiftliklerinden bir ikisinin satılmasına karar verildi⁴⁴⁴. Aslında paşanın ölümünün akabinde, önceden olduğu gibi Emlâk-ı Hümâyun'a dâhil edilen bu çiftliklerin karşılığında varislere Rumeli'deki çiftliklerden uygun olanının verilmesine karar verilmişse⁴⁴⁵ de muhtemelen borçlarının çokluğu nedeniyle bu değişim nakit ödeme şekline çevrilmişti.

Mehmed Ali Paşa'nın borcuna karşılık el konulan mallarından müzayede ile satılan eşyasından ise toplam 6.097.831,5 kuruş gelir elde edildi⁴⁴⁶. Söz konusu eşyaların neler olduğuna ulaşmak mümkün olmadıysa da zikredilen meblağ, paşanın

⁴⁴⁰ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1809, vr. 74a-74b, 19 Şubat 1869/7 Za 1285.

⁴⁴¹ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyye Sicilleri, nr. 1823, vr. 8a, 27 Nisan 1869/15 M 1286. Satılan bu mahzenin yanında yine Mehmed Ali Paşa'ya ait bir başka mahzen daha vardı (*Aynı belge*).

⁴⁴² Mehmed Ali Paşa'ya hayattayken de padişah tarafından kendisine çiftlik bedeli olarak hazine-i ihtiyâtden 1.500.000 kuruş ihsan edilmiştir (BOA, HH. İ, 39/28, 13 Mayıs 1864/6 Z 1280; BOA, HH. İ, 39/26, 6 Mayıs 1864/29 Za 1280; BOA, HH. İ, 39/20, 19 Nisan 1864/12 Za 1280; BOA, HH. İ, 39/18, 4 Nisan 1864/26 L 1280; BOA, HH. İ, 39/7, 21 Mart 1864/12 L 1280).

⁴⁴³ BOA, İ. DH, 513/34928, 4 Eylül 1863/20 Ra 1280; BOA, A. MKT. MHM, 276/3, 8 Eylül 1863/24 Ra 1280; BOA, A. MKT. MHM, 280/11, 11 Ekim 1863/27 R 1280.

⁴⁴⁴ BOA, İ. DH, 608/42419, 24 Mart 1870/21 Z 1286.

⁴⁴⁵ BOA, İ. DH, 579/40339, 11 Ağustos 1868/21 R 1285.

⁴⁴⁶ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

değerli eşyalara sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca, şeriyye sicilleri ve arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla, Mehmed Ali Paşa'nın emlak anlamında da bir hayli değerli yatırımı mevcuttu. Fakat satılan eşyalar dahi paşanın borcunu kapatmaya yeterli değildi. Yani borçları terekesinden fazla olan Mehmed Ali Paşa'nın varisleri "*borca batık tereke*"⁴⁴⁷ ile karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine geri kalan borcunun ödenmesi için alacaklıları da mağdur etmeyecek bir çare düşünüldü. Bu noktada varislerine başvurularak, Mehmed Ali Paşa'dan intikal eden mirastan icâreteynli⁴⁴⁸ olan emlak ve akarın, kendi rızalarıyla satışına karar verildi. Varislerin izni üzerine kendilerine geçen mülk ve akar, yine müzayede ile satılarak 4.421.188 kuruş toplandı. Böylece paşanın borçlarına karşılık toplam 10.519.019,5 kuruş gelir elde edildi. Borcundan arta kalan 9.000 kûsur kuruşun ise tahsil edilebildiği takdirde varisler arasında paylaşılması uygun görüldü⁴⁴⁹. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın saraçhane ambarından almış olduğu eşyaya karşılık nizamiye hazinesine olan 4.131 kuruş borcunun ödenmesi gereği de Rıza Paşa'ya bildirildi⁴⁵⁰. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın borçları kapatıldı.

5.2.1. Varislerine İntikal Eden Alacak Davaları

Mehmed Ali Paşa'nın vefatının ardından alacaklıları da ilgili makamlara başvurmuşlardı. Bunlardan Korfu Şehbenderi Daniş Efendi'nin oğlu, 13 Şubat 1870 tarihli başvurusunda: Uzun yıllar Mehmed Ali Paşa'nın Beyoğlu ve Galata'da bulunan mülklerinin idaresini sadakatle yerine getiren babasının, paşadan faizsiz en az 200.000 kuruş alacağı olduğunu iddia etti. Buna delil olarak da İstanbul'daki kardeşinde bulunan senetleri gösterdi ve Mehmed Ali Paşa'nın terekesi ile

⁴⁴⁷ Borca batık tereke ve mirasın reddi hususları için bkz. M. Akif Aydın, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No'lu Defterlerin Hukuki Tahlili", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 67. Borçlarının tutarı terekesini aşarlarda ödemeler kısmen de olsa ancak geride bırakılan gayrimenkullerin satışıyla mümkün olabilmekteydi (Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Editör: Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 24-25).

⁴⁴⁸ Biri peşin, diğeri veresiye olmak üzere vakıf akarlarında uygulanan çift kira bedelli uzun süreli kira akdi. Sözlükte "*çifte kiralama veya iki kira bedeli*" anlamına gelen icâreteyn, vakıf hukukunda, vakıf olan bir akarın gerçek kıymetine yakın veya eşit peşin kira bedeli ve buna ilâve olarak her ay yahut yılsonunda ödenecek veresiye kira bedeli karşılığında kiraya verilmesi muamelesine denir. Böyle çift kira bedeli ile kiraya verilen vakıf mallara "*icâreteynli vakıflar, icâreteynli akârât-ı mevküfe, icâreteynli müsakkafât ve müstegallât-ı mevküfe*" adı verilir (Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *TDVİA*, Ankara 2000, XXI, 389. İcâreteynli vakıflar için ayrıca bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 251-256; Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 136-141.

⁴⁴⁹ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

⁴⁵⁰ BOA, A. MKT. MHM, 438/60, 14 Mart 1869/30 Za 1285.

borçlarının tespitinden sorumlu Rıza Paşa başkanlığındaki komisyondan, annesi ve kardeşi adına alacaklarının ödenmesi talep etti⁴⁵¹.

Mehmed Ali Paşa'nın borçlu olduğu Madam Baltacı için de İngiltere Sefareti'nin talebi üzerine Galata Hanı'nın gelirinden bir kısmına haciz⁴⁵² konulmuş, ancak bir müddet sonra habersizce kaldırılmıştı. Bu durum üzerine harekete geçen sefaret yetkilileri, hükümetin haczi muhatabının haberi olmaksızın kaldırmasına tepki gösterdiler. Mahkeme de bu hususta Madam Baltacı lehine karar verdi. Buna rağmen uygulamaya geçilmediğinden şikâyet eden sefaret yetkilileri, mahkeme kararının şimdiye kadar yürürlüğe girmemesini Mehmed Ali Paşa'nın varislerinin nüfuzuna bağlayıp, bunu protesto ettiler. Sonuç olarak kendi tebaasına mensup birine yapılan bu haksızlığı kabul etmeyeceklerini bildiren İngiltere Sefareti, kararın hemen uygulanmasını talep etti⁴⁵³.

Mehmed Ali Paşa'nın ardından hak talep eden diğer bir alacaklısı da Jean Saih'in mirasçılıydı. Varislerin iddialarına göre ölen babaları, 22 Eylül 1850/15 Za 1266 tarihinde Kabristan sokağında kapıcı Hasan Ağa bin İbrahim'den bir arsa ve üzerindeki haneyi satın almıştı. Fakat o sıralarda Müslümanların, gayrimüslimlere mülk satışının yasak olması sebebiyle, arsa ve hane Mehmed Ali Paşa üzerine yapılmıştı. Söz konusu mülk belediyede ve Latin kançılıryasında ise Jean Saih adına kayıtlıydı. Varisler bu konuda gereğinin yapılması için komisyon başkanı Rıza Paşa'ya başvurular. Rıza Paşa, Mahmud Edhem Paşa ve kethüdaları Hurşid Efendi huzurunda toplanan komisyonda mahalle imamı Halim Efendi ve diğer mahalle sakinlerinin şahitliğiyle, evin Jean Saih'e ait olduğu yönünde karar verdi ve senedini Mahmud Edhem Paşa'dan talep etti. Ancak bu karara rağmen senet ellerine ulaşmayan Saih'in varisleri, meseleyi yeniden ilgili makama bildirdiler⁴⁵⁴.

Mehmed Ali Paşa'nın terekesinden alacak iddiasında bulunanlardan bazısı ise paşanın doğrudan borçlu olduğu kimseler değildi. Buradaki örnekte de görüleceği

---

⁴⁵¹ BOA, HR. TO, 329/5, 13 Şubat 1870.

⁴⁵² Belgede bu kelime sekstro veya sekvestro (İtalyanca sequestro) olarak geçmektedir (BOA, HR. TO, 247/50, 6 Nisan 1873). Manası hacizdir (Mustafa Nihat Özün, *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, İnkılap ve Aka Kitapevi Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1962, s.199).

⁴⁵³ BOA, HR. TO, 247/50, 6 Nisan 1873.

⁴⁵⁴ BOA, HR. TO, 510/6, 9 Kasım 1869.

üzere Rus tebaasından olan Yanko Markopolo'nun⁴⁵⁵, Mehmed Ali Paşa'nın kendisinden önce vefat eden kardeşi Balıkhane Nazırı Mehmed Bey'den olan alacak davası hem paşanın varislerini hem de bürokrasiyi uzun süre meşgul etti. Öyle ki kırk seneyi aşkın bir süre devam eden⁴⁵⁶ Mehmed Ali Paşa'ya kardeşinden intikâl eden bu dolaylı borç meselesi, Markopolo'nun varisleri ve Rus Sefareti'nin aktif çalışmaları neticesinde Mehmed Ali Paşa'nın vefatının, hatta ondan uzun seneler sonra vefat eden eşi Âdile Sultan'dan sonra dahi gündemde kalmıştı.

Yanko Markopolo, Balıkhane Nazırı Mehmed Bey'in taşrada bulunduğu esnada İstanbul'daki işlerini yürütmesi için istihdam edilmiş bir görevliydi. Mehmed Ali Paşa'nın kardeşi Mehmed Bey ile Markopolo arasındaki alacak davası 19 Şubat 1860/27 B 1276 tarihinde daha taraflar hayattayken, Markopolo'nun Mehmed Bey'den maaş alacağı olduğunu iddia etmesiyle başladı. Bu iddia karşısında kendisini savunan Mehmed Bey ise Markopolo'ya hiçbir borcu olmadığını hatta kaza geçiren evinin yapımı için hizmetlerine mükâfaten kendisine 20.000 kuruş verdiğini bildirerek, onun herhangi bir şey talep etmeye hakkının olmadığını beyan etti. Üstelik Mehmed Bey verdiği pusulayla, Markopolo'nun kendisine 70,984 kuruş borçlu olduğunu iddia etti. Bunun üzerine o zaman kaptan-ı derya olan Mehmed Ali Paşa'ya, kardeşi Mehmed Bey ile Markopolo arasındaki bu anlaşmazlık hakkındaki görüşü soruldu. Paşa da aynen kardeşi Mehmed Bey gibi Markopolo'nun kardeşinden *“bir akçe dahi alacağı olmadığını”* hatta ona borçlu olduğunu bildirdi⁴⁵⁷.

Ancak, paşanın vefatından sonra dahi meselenin peşini bırakmayan Markopolo'nun varisleri, Mehmed Bey'in varislerinden babalarının alacağı olan 90.000 kuruşluk üç senelik maaşı ile şimdiye kadar bu iş için yapılan masraflar ve

---

⁴⁵⁵ Rus tebaasından olan Yanko Markopolo'nun ismi belgelerde farklı şekillerde yazılmıştır. Örneğin sefaretin yaptığı Fransızca yazışmalarda Yanco Macropoulo (BOA, BEO, 2030/152192, lef 4 ve 8, 29 Mart 1903/29 Z 1320); eski Türkçe evraklarda ise Yanko Makropolo (BOA, BEO, 2030/152192, lef 1, ve 3, 29 Mart 1903/29 Z 1320; BOA, A. MKT. MHM, 490/30, 24 Mayıs 1886/20 Ş 1303; BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303) ya da Yanko Markopolo (BOA, BEO, 2263/169667, 28 Ocak 1904/10 Za 1321; BOA, İ. HR, 386/1321 N-11, 19 Aralık 1903/29 N 1321; BOA, BEO, 2281/171045, 21 Şubat 1904/4 Z 1321; BOA, BEO, 2238/167811, 20 Aralık 1903/30 N 1321; BOA, Y.MRZ. d, nr. 11790, 22 Kasım 1903/2 N 1321) şeklinde yazılmıştır. Metin içerisindeki bütünlüğü sağlamak için Yanko Markopolo kullanılmıştır.

⁴⁵⁶ BOA, Y. MRZ. d, nr. 11790, 22 Kasım 1903/2 N 1321; BOA, İ.HR, 386/1321 N-11, 19 Aralık 1903/29 N 1321.

⁴⁵⁷ BOA, HR. MKT, 326/55, 19 Şubat 1860/27 B 1276.

faizleriyle birlikte toplam 446.208 kuruşu talep ettiler⁴⁵⁸. Bu iddianın araştırılması görevi Eylül 1872 tarihinde hariciye kitabetine verildi. Buradan da bir netice elde edilemeyince konu Rusya ile imzalanan Şubat 1879 tarihli ahitnamenin on birinci maddesi gereğince Bâbîâlî'de oluşturulan karma bir komisyona taşındı. Taraflar arasında çıkan anlaşmazlık burada da giderilemeyince, yapılan protokol gereğince konu hakem tayin edilen İngiliz Konsolosu'na havale edildi⁴⁵⁹. Ticaret mahkemesinde görülmekte olan bu dava neticesinde, Mehmed Ali Paşa'nın borcu olduğu anlaşıldığı takdirde varisleri tarafından karşılanması kararlaştırıldı⁴⁶⁰.

Münif Paşa'nın başkanlık ettiği komisyon tarafından yapılan incelemeler sonucunda ve mahkeme kararıyla Markopolo'ya borcu olduğu anlaşılan Mehmed Bey'in; borcunun üçte ikisinin kardeşi ve varisi olan Mehmed Ali Paşa'dan, kalan üçte birinin ise kız kardeşi Fatma Hanım'dan tahsiline karar verildi⁴⁶¹. İngiliz Konsolosu da komisyondan çıkan kararını aynen onayladı. Bunun üzerine Fatma Hanım'ın, Maslak civarındaki mülkünden borca karşılık olan miktarı ticaret mahkemesi icra memuriyetince müzayede usulüyle satıldı. Böylece borcun üçte biri ödendi. Ancak, iş borcun kalan üçte ikisinin Mehmed Ali Paşa'dan tahsiline geldiğinde durum biraz karmaşık bir hal aldı. Çünkü Mehmed Ali Paşa'nın vefatıyla borç, varislerinden Âdile Sultan'a intikal etmişti. Markopolo'nun varisleri de kalan üçte iki hisseye karşılık gelen alacakları 1.100 liranın tahsili için Âdile Sultan'a başvurdular. Âdile Sultan ise Mehmed Ali Paşa'nın mirasına el koymadığı (vaz'-ı yed) gerekçesiyle bu hususta varis tanınamayacağını ileri sürdü⁴⁶². Bunun üzerine birinci ticaret mahkemesi reisi ve adliye nazırı da Âdile Sultan'ın bu borçtan doğrudan sorumlu olmadığını; Mehmed Ali Paşa'nın varisi olmasından ve terekesine el koyup koymadığı kesinleştirilmeden, söz konusu borçtan sorumlu tutulamayacağına dair görüş bildirdiler⁴⁶³.

Buna karşılık borcun bir an evvel tahsili için her çareye başvuran Rus Sefareti, söz konusu meblağın Mehmed Ali Paşa'dan kalan vakıf emlakının

⁴⁵⁸ BOA, HR. HMŞ. İŞO, 159/73, lef 2, 27 Ocak 1876/15 Kanunsani 1291. Bu meblağ belgelerinde ufak farklılıklarla 456.000 küsur kuruş (BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303), 446.000 kuruş (BOA, BEO, 2030/152192, lef 3, 29 Mart 1903/29 Z 1320) olarak verilmiştir.

⁴⁵⁹ BOA, BEO, 2030/152192, lef 3, 29 Mart 1903/29 Z 1320.

⁴⁶⁰ BOA, İ. DH, 642/44669, 4 Aralık 1871/21 N 1288.

⁴⁶¹ BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303.

⁴⁶² BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303; BOA, BEO, 2030/152192, lef 3, 29 Mart 1903/29 Z 1320.

⁴⁶³ BOA, BEO, 2030/152192, lef 2 ve 3, 29 Mart 1903/29 Z 1320.

gelirlerinden karşılanması ayrıcalığını talep etti. Sefaretin bu talebine cevaben: “*İntikâl-i âdi*”⁴⁶⁴ yoluyla varislerine kalan vakıf mülkünün borcun ödenmesi için satılamayacağı, daha önce padişah iradesiyle Mehmed Ali Paşa’nın borçlarını kapatmak için yapılan bu uygulamanın ise varislerinin rızasıyla olduğu belirtilerek, bu konuda mirasçılarının zorlanamayacağı bildirildi⁴⁶⁵. Bu zabıtname, Meclis-i Mahsûs’ta da aynen yer aldı ve “*âdiyen intikâl eden emlâk-ı mevkûfenin deyn için satılamayacağı*” yani, Mehmed Ali Paşa’nın varislerinin arzuları dışında buna mecbur edilemeyecekleri kararı tekrarlandı⁴⁶⁶.

Yanko Markopolo ile Mehmed Ali Paşa’nın varisleri arasındaki dava bu kararlar da neticelendirilemedi. Alacaklının talebinin devam etmesi üzerine, Birinci Ticaret Mahkemesi’nin aldığı kararlar borcun 1.110 lirasının, Âdile Sultan’ın Defter-i Hâkânî Nezareti’nden aldığı maaşının dörtte birine el konularak tahsili, Maliye Nezareti’ne oradan da Defter-i Hâkânî Nezareti’ne yazıldı. Fakat iddiaya göre Mehmed Ali Paşa, kardeşi merhum Mehmed Bey’in terekesine el koymadığı gibi, Âdile Sultan da ne eşi Mehmed Ali Paşa’nın ne de eşinin kardeşi Mehmed Bey’in terekesine el koymuştu. Bunun üzerine meselenin incelenmesi için Âdile Sultan bir istida verdi. Sultanın isteği üzerine çıkan iradeyle, Birinci Ticaret Mahkemesi Reisi Rıfat Bey’den bilgi istendi. Kendisi de daha önce bu hususta kurulan karma komisyonda, Markopolo’nun Mehmed Bey’den olan alacağının üçte birinin Fatma Hanım’dan üçte ikisinin ise Mehmed Ali Paşa’nın varislerinden alınmasına karar verildiğini yineledi⁴⁶⁷. Âdile Sultan’ın kethüdası da iddia sahibinin gayrimüslim olmasından dolayı şer’î mahkeme yerine Ticaret Mahkemesi’ne başvurarak⁴⁶⁸;

⁴⁶⁴ Âdi intikal, mîrî arazi, irsâdî vakıf arazileri, icâreteynli ve icâre-i vâhide-i kadîmeli vakıf akarlarla mukâtaa-i kadîmeli vakıf araziler üzerindeki tasarruf hakkının, mutasarrıfın ölümü halinde yetkili mercilerin kanunlarla belirlediği yakınlarla meccanen tefviz edilmesini ifade etmektedir. Yani intikal hakkı, söz konusu arazi ve akarlarda bir önceki mutasarrıfın sahip olduğu tasarruf hakkının ivazsız olarak devletin tespit ettiği hısımlara geçmesidir. Böyle bir hak, örf ve âdete binaen devletçe verilen müsaade kabilinden olduğu için âdi intikal denmiştir. Âdi intikalın konusuna giren araziler için bkz. Ahmet Akgündüz, “İntikal”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 353-354.

⁴⁶⁵ BOA, MV, 10/4, 12 Mayıs 1886/8 Ş 1303. 1863 tarihli Evkâf Nizamnamesi ile icâre-i vâhideli vakıfların, icareteyne çevrilmesi için irade-i seniyye alınması şartı getirildi. İcâre-i vâhideli ya da mukataalı vakıfların izinsiz olarak icareteyn vakıflarına çevrilmesi durumunda ise 3 aydan, 2 seneye kadar hapis veya 6 aydan, 3 seneye kadar sürgün cezası verilmesi kararlaştırıldı. Bununla beraber, 1863’ten önceki tarihlerde de icâre-i vâhideli bir vakfın icareteyne çevrilmesi için çıkan padişah iradelerine de rastlanmıştır (Öztürk, *a.g.e.*, s. 253). İcareteynli vakıfların borç karşılığı teminat gösterilmesi ve satışı koşulları için bkz. Öztürk, *a.g.e.*, s. 255-256.

⁴⁶⁶ BOA, A. MKT. MHM, 490/30, 24 Mayıs 1886/20 Ş 1303.

⁴⁶⁷ BOA, Y. PRK. BŞK, 32/15, 23 Temmuz 1893./9 M 1311.

⁴⁶⁸ BOA, Y. PRK. AZN, 13/34, 20 Ağustos 1895/28 S 1313.

sultanın, Mehmed Ali Paşa'nın terekesine el koymadığını yineledi ve bu meselenin bir an önce halledilmesi istirhamını bildirdi⁴⁶⁹.

Daha önce Âdile Sultan'ın ödemesi gerektiği ileri sürülen ve 1.950 liradan anlaşma ile 1.110 liraya indirilen borç, Defter-i Hâkanî Nezareti'nce, Sultan'ın maaşının dörtte birine el konularak ödenmesi kararına varılmışsa da nezaretçe yürürlüğe konulamayarak, tahsil edilememişti. Bunun üzerine Rusya Sefareti, dairenin icra kararı olan 21 Mart 1893/9 Mart 1309 tarihinden itibaren yüzde dokuz faiziyle birlikte borcun tahsilini yeniden talep etti. Rus Sefareti'nin bitmeyen ısrarları netice verdi ve paranın faizsiz bir şekilde sadece anaparasının ödenmesi çaresi aranarak, tercüman Mösyö Garamapolo ile görüşüldü. O da sefarethaneden kendisine verilen talimat üzerine, anaparanın ödenmesi halinde faizini talep etmeyeceklerini ifade etti. Hatta faiz işletilmemiş olan 1.110 liradan, borcun bir hafta içerisinde kapatılması şartıyla 110 lirasını dahi almayacaklarını, aksi takdirde ise paranın tamamının ödenmesi gereğini bildirdi. Onların bu teklifi üzerine ödemenin bir hafta içerisinde yapılmasıyla, hazineye 110 lira kazanç sağlayacağı göz önünde bulundurularak, Mehmed Ali Paşa'nın vefatından yıllar sonra, 28 Ocak 1904 tarihinde borcun ya hazineye ya da Defter-i Hâkanî Nezareti'nce hemen kapatılmasına karar verildi⁴⁷⁰. Böylece, Mehmed Ali Paşa'nın kardeşi Mehmed Bey'den doğan borçtan uzun müddet kaçan varislerin, bu çabaları netice vermemiş Âdile Sultan'ın vefatından yaklaşık beş sene sonra borç ödenmişti.

5.3. MAL VARLIĞI

Mehmed Ali Paşa, imparatorluğun en zengin devlet adamlarından birisiydi⁴⁷¹. Paşa, edindiği şahsi serveti ve damatlığının getirdiği avantajlarla görkemli bir hayat sürdü. Âdile Sultan ile evliliği sayesinde, büyük meblağlar harcanarak kıymetli eşyalarla döşenmiş sahilsaraylarında ikamet etti ve yaşamı boyunca hiçbir surette maddi sıkıntı görmedi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın mal varlığıyla ilgili elde ettiğimiz veriler de onun mülk zengini olduğunu göstermektedir. Paşa, hanlarının yanı sıra varislerine intikal eden mülkünden takip edebildiğimiz kadarıyla, birden

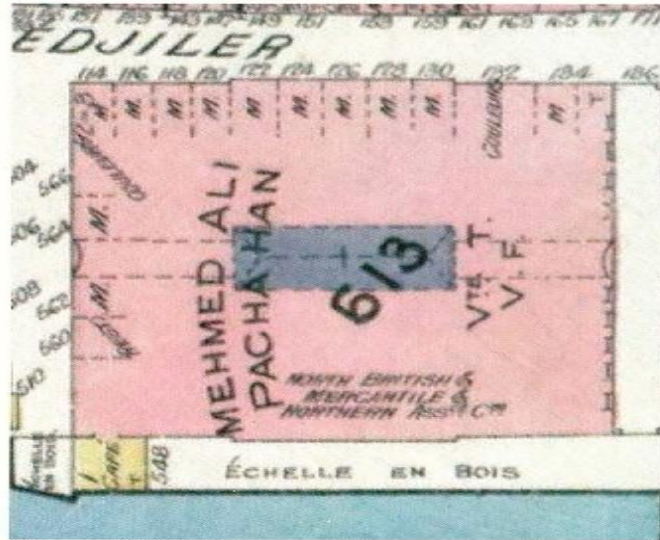
⁴⁶⁹ BOA, Y. PRK. BŞK, 32/15, 23 Temmuz 1893/9 M 1311.

⁴⁷⁰ BOA, BEO, 2263/169667, 28 Ocak 1904/10 Za 1321; BOA, BEO, 2281/171045, 21 Şubat 1904/4 Z 1321.

⁴⁷¹ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195.

fazla çiftlik, ev, dükkân, mağaza vs.'ye sahipti. Burada Mehmed Ali Paşa'nın bu nevi mülküyle, akıbetlerine yer verilmiştir.

Mehmed Ali Paşa'nın en değerli yatırımlarından birisi, İstanbul'da ticari hayatın son derece canlı olduğu, paşanın kendi adına bizzat inşa ettirdiği Galata'daki hanıydı. Altında dükkânlar, üstünde odalar ve çeşitli müstemilatıyla büyük kârgîr bir bina olan Galata'daki bu han; Cısr-i Cedid civarında⁴⁷², çevresinde bir tarafı deniz kenarı olmak üzere Mehmed Ali Paşa İskelesi, Aziziye Karakolhanesi, Yeni Camii Şerif Mahallesi'nde, Fermenteciler Caddesi⁴⁷³ ile Köprübaşı Karaköy Caddesi bulunmaktaydı⁴⁷⁴. Mehmed Ali Paşa Hanı: Köprübaşı Caddesi kapısı, deniz tarafındaki kapısı, iç kapısı, İskele Sokağı cihetindeki kapısı, kapı mahalli ve müstemilatından karakol arkasındaki dairenin girişi olmak üzere toplam altmış dört oda, mağaza ve lokantayı barındıran büyük bir handı⁴⁷⁵.

Mehmed Ali Paşa Hanı Planı (C. Goad)⁴⁷⁶

⁴⁷² Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şerhiye Sicilleri, nr. 1838, s. 49, 5 Ağustos 1873/10 C 1290.

⁴⁷³ Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi nr. 785, s. 64. Fermenteciler Sokağı da adını burada faaliyet gösteren fermentecilerden almıştır. Galata'da Arap Camii Mahallesi'nde, Abdüsselah Sokağı ile Perşembe Pazarı Caddesi arasında uzanır. Hocahanım Sokağı ile dörtyol ağız yaparak keşişir. Sarnun, Zencefil Sokakları ve Kutu Çıkmazı ile kavşakları vardır (Ahmet Uçar, *İstanbul'un Sokak İsimleri Tarihi*, Us Medya Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 207). Âdile Sultan ile diğer hanedan üyelerinin emlak gelirlerinden vergi alınması talebi üzerine mallarının bir listesi yapılmıştı (BOA, I. MMS, 122/5241, 23 Temmuz 1891/16 Z 1308). Bu listede Âdile Sultan'a ait emlakın listesini veren Mazak, sultanın Galata Hanı'nda mağazalarının bulunduğu caddeyi "Kiremitçiler" (Mazak, *a.g.e.*, s. 76) şeklinde yanlış vermiştir. Oysaki yukarıda da belirtildiği üzere doğrusu Fermenteciler'dir. Karaköy'deki bu cadde günümüzde de aynı isimle anılmaktadır (http://www.netkayit.com/adres_arabul.php?adres=Istanbul-Avrupa-Beyoglu_Fermenteciler-Cd) (25.09.2011).

⁴⁷⁴ BOA, Y. PRK. DFE, 1/49, 7 Mart 1899/24 L 1316.

⁴⁷⁵ BOA, HH. d., nr. 9763, t.y.

⁴⁷⁶ Mehmet Saadettin Fidan, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2009, s. 265. Goad Sigorta Haritalarına (1905) göre XIX. yüzyılda Galata bölgesinde, Fermenteciler Sokak'ta bulunan hanlar şunlardır: Mehmed Ali Paşa Han, Helbing Han, Eliadis Han, Maraşoğlu Han, Ziverbey Han,

XIX. yüzyılda Galata, Galata bankerlerinin faaliyet gösterdiği, Şirket-i Hayriye, Dersaadet Tramvay Şirketi ve Osmanlı Bankası'nın bulunduğu, 1920'lerin sonuna kadar dünyanın en önemli borsaları arasında sayılan Galata Borsası'nın oluştuğu; Galata bankerlerinin alacaklarının teminat altına alındığı Rüşum-u Sitte idaresinin tesis edildiği, devrin en önemli finans merkezlerinden birisi haline gelmişti⁴⁷⁷. Bu bağlamda bölgedeki ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü önemli hanlardan birisi de Mehmed Ali Paşa'ya ait olan ve onun adıyla anılan hanıydı. Uzun yıllar ayakta kalan han zaman zaman farklı finansal faaliyetlere ev sahipliği yaptı. Örneğin, aylık kirası 12,5 lira olan Dersaadet Ticaret Odası Mehmed Ali Paşa Hanı'nın 12 numaralı dairesinde, 14 Ocak 1882 tarihinde sade bir törenle hizmete açıldı⁴⁷⁸. 1917 tarihine kadar burada hizmet veren İstanbul Ticaret Odası için Mehmed Ali Paşa Hanı'nın seçilmesindeki en belirleyici etken, tüccarların rahat ulaşabilecekleri merkezi bir konuma sahip olmasıydı⁴⁷⁹. 30 Nisan 1907/17 Ra 1325 tarihinde ise İstanbul Ticaret ve Ziraat Odasıyla Matbaası da Mehmed Ali Paşa Hanı'nın on dokuz ve kırk altı nolu dairelerine nakledildi⁴⁸⁰. 1866-1909 yılları arasında Komisyon Han'da faaliyet gösteren Galata Borsası da buldukları hanın yıkılmasıyla 1913 tarihinde Mehmed Ali Paşa Hanı'na taşındı⁴⁸¹. Han, 1902-1909 tarihleri arasında da Metelin Bankası'na ev sahipliği yaptı. Mehmed Ali Paşa Hanı, 1865-1925 tarihlerinde devrin en büyük banker ve sarraflarının da bünyesinde barındırmıştı. Bunlar arasında, E. Glavany, Tahtaburun, Vlastari, Ralli, Toledo, Esseyan, Naum, Hazzopoulo&Nomico, Zafiropoulo, Gümüşyan gibi önemli isimler mevcuttu. İlaveten Lafontaine'nin de aralarında olduğu pek çok vapur işletmesi acentelikleri yer almaktaydı⁴⁸².

Yaldız Han, Komisyon Han (Nursel Gülenaz, *Batılılaşma Dönemi İstanbul'unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2011, s. 259-260).

⁴⁷⁷ Başak Ergüder, "Galata Hanları" (1868-1945):*Paranın Serüveni*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2011, s. 30.

⁴⁷⁸ Ufuk Gülsoy-Bayram Nazır, *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009, s. 57; *Lonca'dan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına*, İstanbul Ticaret Odası, t.y., s. 222.

⁴⁷⁹ Ergüder, *a.g.e.*, s. 249.

⁴⁸⁰ BOA, ZB, 21/56, 30 Nisan 1907/17 Ra 1325; BOA, DH. MKT, 1163/6, 30 Nisan 1907/17 Ra 1325.

⁴⁸¹ Ergüder, *a.g.e.*, s. 227-228. Birinci Dünya Savaşı süresince kapalı kalan borsa, 1921'de yeniden inşa edilen Komisyon Han'a taşınmıştır (*Aynı yer*).

⁴⁸² Ergüder, *a.g.e.*, s. 248-249. 1868-1917 tarihleri arasında Mehmed Ali Paşa Hanı'nda yer alan önemli isim ve kurumların listesi için bkz. Ergüder, *a.g.e.*, s. 250-251. Ayrıca 1880-1945 yılları arası Mehmed Ali Paşa Hanı'ndaki tacirler ve diğer han sakinlerinin listesi için bkz. Fidan, *a.g.e.*, s. 265- 267.

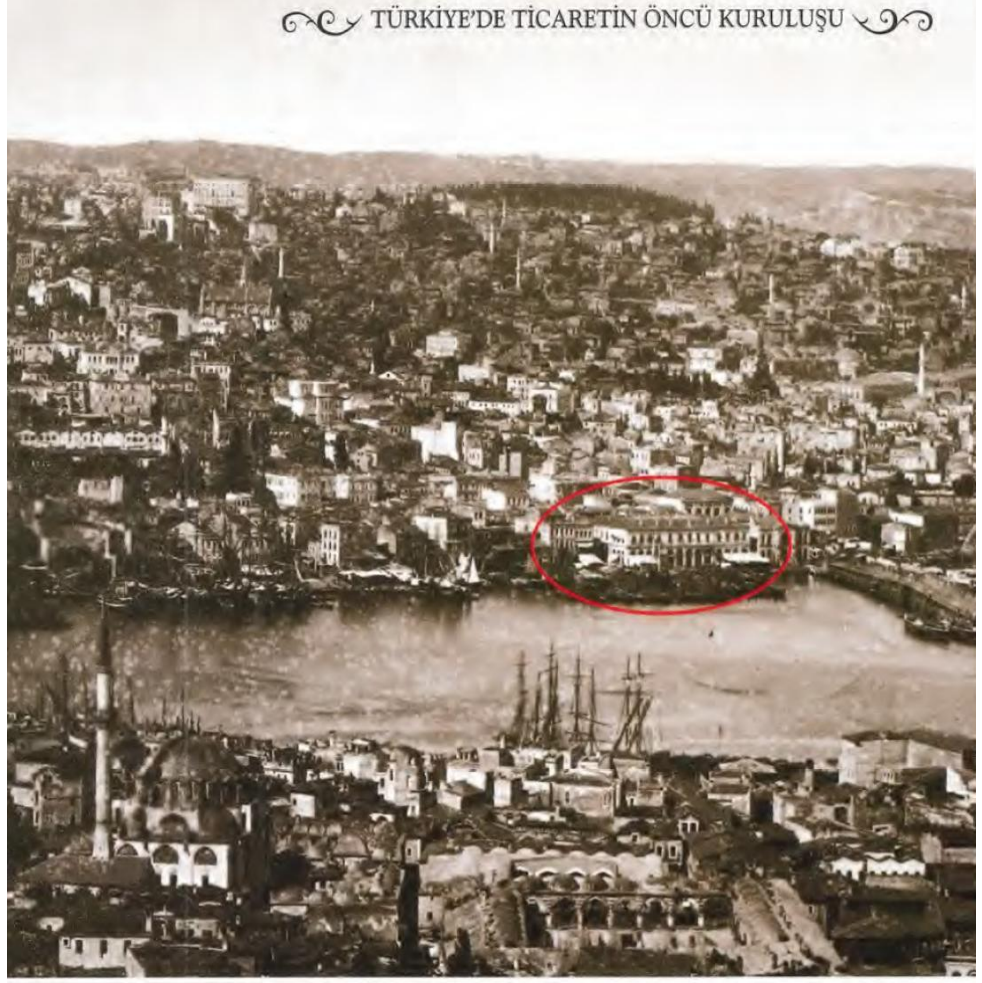

Dersaadet Ticaret Odası, Galata'da Haliç kıyısında bulunan Mehmed Ali Paşa Hanı'nın 12 numaralı dairesinde faaliyete geçti. Bir süre sonra aynı handaki 1 numaralı daireye taşındı⁴⁸³.

---

⁴⁸³ Gülsoy- Nazır, *a.g.e.*, s. 109.

Üstte Galata'nın genel görüntüsü içinde Mehmed Ali Paşa Hanı, sol altta Galata Köprüsü'nden hanın eski görüntüsü ve sağ altta da hanın yıkılmasından sonra günümüzdeki yeri görülmektedir⁴⁸⁴.

⁴⁸⁴ Gülsoy- Nazır, *a.g.e.*, s. 58.

Mehmed Ali Paşa'nın vefatından sonra Galata'daki hanı, evlatları Mahmud Edhem Paşa, Hatice Hanım ve Hayriye Hanımsultan'a intikal etti. Hayriye Hanımsultan ise daha hayattayken, sahibi olduğu üçte bir hissesini annesi Âdile Sultan'a devretti⁴⁸⁵. Böylece üçte bir hissesi 7 Ağustos 1869/26 Temmuz 1285'te; üçte bir hissesi de Mahmud Edhem Paşa'nın 1886'da vefat etmesinin ardından, 8 Aralık 1887/26 Teşrinsani 1303 tarihinde olmak üzere hanın toplam üçte iki hissesi Âdile Sultan'a geçti⁴⁸⁶. Kalan üçte bir hissesi ise Mehmed Ali Paşa'nın Nevkevser Hanım'dan olan kızı Hatice Hanım'a aitti. Hatice Hanım'ın babasının mirasını ve hayrâtını korumak için verdiği arzuhallerden, paşanın bazı emlakı ve değerleri hakkında kıymetli bilgilere ulaşılmıştır. Bunlardan birisi de Mehmed Ali Paşa Hanı'na biçilen vergi meblağıyla ilgiliydi. Kıymetli bir yatırım olan ve altıncı daire-i belediyeye dâhil Mehmed Ali Paşa Hanı için varislerinden talep edilen vergi konusu birtakım meselelere yol açmıştı. Daire, vergi tahsili için hana 10.000.000 kuruş değer biçmişti. Hatice Hanım ise bu değer gerçeği yansıtmadığını ileri sürdü ve söz konusu meblağın düşürülmesi için vekili vasıtasıyla, bir arzuhal takdim etti. Bunun üzerine hanın yıllık kira gelirini gösteren defterinin incelenmesine karar verildi⁴⁸⁷. Bu karardan tatmin olmayan Hatice Hanım, belediye tarafından hanın senelik 650.000 kuruş kira getirisi üzerinden hesaplanan vergisince, hana 10.000.000 kuruş kıymet biçilmesinin gerçeği yansıtmadığını defaten verdiği arzuhallerde ifade etti. Hatice Hanım'a göre, on seneden beri o bölgede birçok büyük han inşa edilmiş ve bu nedenle han eski değerini kaybetmişti. Bu yüzden hanın kira gelirleri de azalmış, senelik geliri iddia edildiği gibi 650.000 kuruş değil; 391.000 kuruşa düşmüştü. Bu durumda 10.000.000 kuruş üzerinden vergi ödemelerinin adaletli olmayacağını dile getiren Hatice Hanım'ın bu isteği üzerine yapılan incelemeyle, hanın kıymeti 7.700.000 kuruşa indirildi. Ancak Hatice Hanım, bu yeni değeri de fahiş buldu ve keşfin yeniden yapılması için bir üst mahkemeye başvurdu. Bu kez mühendisler tarafından yapılan değer tespitinde ise hana, 7.200.000 kuruş bedel biçildi. Fakat Hatice Hanım, hanın yıllık kira gelirinin üçte bir olan hissesi oranına tekabül eden 130.000 kuruşa karşılık, 35.700 kuruş vergi ödediğini ve bu sebeple yeni tespit edilen bedeli de kabul etmeyeceğini bildirdi. Hatice Hanım o dönemde çok değerli olan

⁴⁸⁵ Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti, nr. 603, s. 92-93, 21 Ocak 1881/19 S 1298.

⁴⁸⁶ BOA, Y. PRK. DFE, 1/49, 7 Mart 1899/24 L 1316.

⁴⁸⁷ Hanın kira gelirini gösteren defter için bkz. BOA, ŞD, nr. 336/50, 2 Ocak 1892/1 C 1309.

Karaköy ile Beyoğlu Caddelerindeki emlak vergisinden örnek gösterdi ve hanın bedelinin 6.000.000 kuruşu geçmemesi gerektiğini ifade etti⁴⁸⁸. Görüldüğü üzere Hatice Hanım aktif bir şekilde hakkını aramış, meselenin peşini bırakmamıştı.

12 Şubat 1899'da Âdile Sultan'ın vefatının ardından ise varisi olmadığı gerekçesiyle, hanın üçte ikisi padişaha devroldu⁴⁸⁹. Kalan üçte bir hissesi ise halen Hatice Hanım'a aitti. Bu tarihte kapsamlı bir tadilata ihtiyacı olduğu anlaşılan han için ebniye-i seniyye ambarının tespit etmiş olduğu 29.294 kuruşluk onarım masrafının da iki hissedar arasında, hisseleri oranında paylaşılması kararlaştırıldı. Buna göre, Hatice Hanım payına düşen tamirat masrafının üçte biri olan meblağı, vekili aracılığıyla dört taksitte ödeyeceğini senetle taahhüt etti⁴⁹⁰. Onun vefatından sonra ise mal varlığı Beytül-mâl⁴⁹¹ evkafından sayılarak; babasından kalan Beşiktaş'taki Atik Sinan Paşa Mahallesi'ndeki konakla, Mehmed Ali Paşa Hanı'ndaki hissesi padişaha intikal etti. Sultan II. Abdülhamid de hanı, şehzadelerine hibe etti⁴⁹². Bunun üzerine Evkâf-ı Hümâyün Nezareti devreye girdi ve han için şehzadeler aleyhine dava açtı. Şehzâde Mehmed Selim, Abdülkadir, Ahmed Nuri, Mehmed Burhaneddin ve Abdürrahim Hayri söz konusu uygulamanın doğru olmadığını ileri sürerek, devletin kuruluşundan itibaren hanedana mensup şahıslardan varisi olmayanların mallarının o esnada saltanat makamında bulunan şahsa intikal etmesinin uygulana gelen bir teamül olduğunu ifade ettiler ve gereğinin yapılması için padişaha ortak bir arzuhal sundular. Bu arzuhalde Mehmed Ali Paşa Hanı'na 84.000 lira değer biçilmişti⁴⁹³. Şehzadeler bu konuyla ilgili çeşitli defalar arzuhal takdim etmişlerdi. Onların bu isteklerinin semeresini verdiğini, “...*Müştereken mutasarrıf oldukları Galata'da kâin Mehmed Ali Paşa ve Hüdâvendigâr Hanları...*”

⁴⁸⁸ BOA, ŞD, nr. 336/50, 2 Ocak 1892/1 C 1309.

⁴⁸⁹ BOA, YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, 86-35/3489, 21 Aralık 1912/11 M 1331.

⁴⁹⁰ BOA, Y. Mtv, 207/33, 3 Ekim 1900/8 C 1318. Han için öngörülen tamirat işlemlerinin ayrıntısı için bkz. *Aynı belge*.

⁴⁹¹ Varis bırakmaksızın ölenlerin terekesi beytül-mâl tarafından zapt edilirdi. Beş sene zarfından ölen kişinin varisi çıkmazsa, tereke mal sandıklarına teslim olunurdu (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, I, 226). Ayrıca, Beytülmal için bkz. Mehmet Erkal, “Beytül-mâl”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 90-94.

⁴⁹² BOA, BEO, 3412/255844, 10 Ekim 1908/14 N 1326. Fakat Hatice Hanım'ın babası Mehmed Ali Paşa tarafından akrabası ve varisi olan Bahriye Kolağası Halid Efendi'nin başvurusu üzerine, konağın bahçesinde ve hanın 110 ile 112 numaralarındaki mağazalarda bulunan esnaftan alınan toplam 381.834 kuruş gelirin Hatice Hanım'ın hissesi ve hakkı olduğu, yapılan inceleme sonucunda tespit edilerek, terekesine ilavesine karar verildi (*Aynı belge*).

⁴⁹³ BOA, YEE, Sadrazam Kamil Paşa Evrakına Ek, 86-35/3489, 21 Aralık 1912/11 M 1331; BOA, BEO, 3997/299719, 30 Ocak 1912/10 S 1330. Arzuhalin günümüz Türkçesi'ne çevrilmiş hali için bkz. Gülден Sarıyıldız, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhal ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010, s. 129.

ifadelerini içeren 24 Ekim 1921/21 S 1340 tarihli bir başka belgeden anlamaktayız⁴⁹⁴.

Mehmed Ali Paşa Galata'da sahibi olduğu hanın yanı sıra, Belgrad'da da bir han olarak ticari anlamda geliri yüksek yatırımlar yapmıştır. Paşa, Belgrad'da Pazaryeri'ndeki bu büyük kârgîr hanı⁴⁹⁵, Aralık 1860/C 1277 tarihinde eski Kasapbaşı Mahmud Ağa'dan 6.000 altına satın aldı⁴⁹⁶. Satış işlemlerini Belgrad Muhafızı Osman Paşa takip etti. Bu süreçte Osman Paşa'ya çekilen telgrafname ile satın alma bedelinin İstanbul'un önde gelen sarraflarından Komanto Bezirgân tarafından poliçe keşidesiyle tesviye olunacağı⁴⁹⁷ ve vadesi olan on bir gün içinde kabul ettirilerek ödemesinin yapılacağı Mehmed Ali Paşa tarafından kendisine bildirildi⁴⁹⁸. Paşa hanın işletmesiyle, tamir vs. işlerinin takibini Belgrad meclis azası tüccar Kerimağazâde Ahmed Bey'e verdi⁴⁹⁹. Belgrad'daki bu hanın paşanın vefatından sonraki akıbetiyle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşmak mümkün olamadı.

Mehmed Ali Paşa'nın Terkos kazasındaki çiftliği ve Beşiktaş'taki konağı da varislerine intikal eden mülkündendi. Âdile Sultan, çiftlik ve konakta olan hisselerini yarı yarıya Mahmud Edhem Paşa ve Hatice Hanım'a bırakmıştı⁵⁰⁰. Hatice Hanım, Beşiktaş'ta Köyiçi Caddesi, Atik Sinan Paşa Mahallesi'ndeki 10 numaralı bu konakta ikamet ediyordu⁵⁰¹. Ancak, Damat Mahmud Edhem Paşa'nın vefatının ardından, ondan kalan hisselerin padişah tarafından Hicaz Valisi Ratib Paşa'ya ihsan buyrulmasıyla birtakım problemler ortaya çıktı. Ratib Paşa, Hatice Hanım'ı konaktan çıkarmak için babasından kalan beş çiftlikteki hissesi, Fındıklı ile Galata'da 15.000 lira değerindeki arsaları ve çok kıymetli mücevherlerini gasp ve kendisini tehdit etti.

⁴⁹⁴ BOA, DÜİT, 4/2, 24 Ekim 1921/21 S 1340.

⁴⁹⁵ BOA, A. MKT. MHM, 200/84, 25 Kasım 1860/11 Ca 1277; BOA, A. MKT. MHM, 202/84, 18 Aralık 1860/4 C 1277; BOA, A. MKT. MHM, 201/33, 2 Aralık 1860/18 Ca 1277; BOA, A. MKT. NZD, 339/95, 18 Ocak 1861/6 B 1277.

⁴⁹⁶ Bazı evraklarda, hanın 6.000 Macar altınına alındığı ifade edilirken (BOA, A. MKT. MHM, 200/84, 25 Kasım 1860/11 Ca 1277) bazılarında 6.000 altına (BOA, A. MKT. NZD, 335/55, 18 Aralık 1860/4 C 1277; BOA, A. MKT. NZD, 339/95, 28 Ocak 1861/6 B 1277) ve yine aynı evrakın bir başka lefinden ise, 6.000 Gramise altınına satın alındığı yazılmıştır (BOA, A. MKT. NZD, 339/95, 28 Ocak 1861/6 B 1277). 1 Gramise altın: 10 çeyrek altına eşittir (<http://www.altinfiyat.net/category/altin-terimleri> -isimleri+gramise+alt%C4%B1n&ct=clnk, (14.11.2010)). Bir başka belgede ise Gramise altının üzeri çizilerek, Macar altını şeklinde düzeltilmiştir (BOA, A. MKT. UM, 437/70, 21 Kasım 1860/7 Ca 1277).

⁴⁹⁷ BOA, A. MKT. UM, 437/70, 21 Kasım 1860/7 Ca 1277.

⁴⁹⁸ BOA, A. MKT. NZD, 335/55, 18 Aralık 1860/4 C 1277; BOA, A. MKT. UM, 443/3, 18 Aralık 1860/4 C 1277.

⁴⁹⁹ BOA, A. MKT. NZD, 339/95, 18 Ocak 1861/6 B 1277; BOA, A. MKT. MHM, 207/65, 28 Ocak 1861/16 B 1277.

⁵⁰⁰ BOA, İ. DH, 608/42419, 24 Mart 1870/21 Z 1286.

⁵⁰¹ BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 82b, 25 Ağustos 1904/13 C 1322.

Elinde Galata'daki Han hissesinden başka bir şey kalmadığını ifade eden Hatice Hanım, Ratib Paşa'nın kendisine yaptığı haksızlıkları şikâyet eden bir arzuhal sundu⁵⁰². Yapılan tahkikat neticesinde, Hatice Hanım'ın Ratib Paşa hakkındaki iddialarının doğru olduğu anlaşıldı. Ayrıca Hatice Hanım'ın vefatıyla, borcuna karşılık beytümâl evkafı tarafından tespiti yapılan terekesinden de Ratib Paşa'dan 1691 lira alacağı olduğunu gösteren bir senet mevcuttur⁵⁰³.

Beşiktaş'taki konağında vefat eden Hatice Hanım'ın⁵⁰⁴ ardından, padişah üzerindeki emlak ve arazinin tespit edilip, acilen defterinin tanzim edilmesi istedi⁵⁰⁵. Yukarıda bahsedildiği üzere, Hatice Hanım'ın geride bir evladının kalmaması sebebiyle beytümâl tarafından el konulan terekesine karşılık, Trabzon'un Hemşin nahiyesinde, Misahor köyünde ikamet eden ve baba tarafından akrabaları olan İsmail, Mehmed Ali, Hacı Ahmed Ağa, Halid Bey veraset iddiasında bulundular⁵⁰⁶. Hatice Hanım'ın bu akrabaları ve eşi Beyoğlu Bidayet Müstantik Azâsı Cemal Bey'in merhumenin varisleri oldukları ve başka varisin bulunmadığını bildirdiler. Ayrıca Hatice Hanım'ın terekesinden beytümâl idaresince şimdiye kadar satılmış olan eşya bedelinden hisselerine düşen paranın kendilerine verilmesini talep ettiler⁵⁰⁷. Müddeîlerin Hatice Hanım'ın mirasçıları oldukları, doğum yerlerinin Lazistan sancağındaki Hemşin kasabası olması ve Mehmed Ali Paşa'nın soyundan geldiklerini şahitlerin ifadeleriyle ispat etmeleri üzerine⁵⁰⁸, Hatice Hanım'ın yasal mirasçıları olduğuna karar verildi ve sekiz hisse olarak belirlenen mirasınin: Dördü eşi Beyoğlu Bidayet Müstantik azâsı Cemal Beyefendi'ye; kalan dört hissesi de baba tarafından akrabalarından Hacı Ali Ağa'nın çocukları olan kuzenleri Halid Bey, Hacı Ahmed, İsmail ve Mehmed Ali Ağa'ya birer hisse olarak paylaştırıldı⁵⁰⁹.

⁵⁰² BOA, Y. PRK. AZI, 38/12, 10 Mart 1899/27 L 1316.

⁵⁰³ BOA, BEO, 3566/267408, 5 Haziran 1909/16 Ca 1327. Senetin yanı sıra eski başkâtip Tahsin, kurena-i sabıkadan Ragıp, merkez kumandanı Saadettin ve Hicaz eski Valisi Ratib Efendilerin gasp ettikleri mahlulat-ı mevkûfenin toplam değeri 2.288.525 kuruştı (Aynı belge).

⁵⁰⁴ BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 82b, 25 Ağustos 1904/13 C 1322.

⁵⁰⁵ BOA, Y. PRK. DFE, 1/79 8 Ağustos 1904/26 Ca 1322. Hatice Hanım'ın ölüm tarihini tam olarak tespit etmek mümkün olamadı. Ancak, terekesinin tespitinin akşama kadar isteniyor olması aynı gün ya da bu belgeye yakın bir tarihte vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hatice Hanım'ın vefatının ardından alacak iddiasında bulunanlar için bkz. BOA, EV. d., 29766, vr. 257-260, 278-279; BOA, EV. d., 30425, s. 16; BOA, EV. d., 30600, s. 6, 39.

⁵⁰⁶ Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliği Mahkemesi nr. 748, vr. 14-15, 22 Eylül 1904/12 B 1322.

⁵⁰⁷ BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 82b, 25 Ağustos 1904/13 C 1322.

⁵⁰⁸ BOA, EV. d., nr. 30156, vr. 83a, 22 Eylül 1904/12 B 1322.

⁵⁰⁹ Evkâf-ı Hümayûn Müfettişliği Mahkemesi nr. 748, vr. 14-15, 22 Eylül 1904/12 B 1322.

Hayriye Hanımsultan'ın vefatından sonra düzenlenen bir belgeden de paşanın bir başka mülkünü daha tespit etmek mümkün olmuştur. Buna göre Mehmed Ali Paşa'nın, 5 Şubat 1851/3 R 1267 tarihinde satın almış olduğu bahçe, 9 Nisan 1871/18 M 1288'de 20.000 kuruşa Hüseyin Efendi'ye satılmıştı⁵¹⁰. Ayrıca, paşa 23 Ekim 1860/7 R 1277 tarihinde, Sudaver vapurunun dört hissesini satın alınmıştı⁵¹¹. Yanı sıra Mehmed Ali Paşa'nın satın aldığı ancak akıbetlerini takip edemediğimiz bazı mülkleri de mevcuttur. Bunlardan ilki Kâğıthane'de, Ayazma'dan Cendereci değirmenine kadar olan bölgede bulunan dokuz dönüm bahçe, tarla ile üzerindeki ahır, samanlık ve diğer binaların bulunduğu, kuyumcu esnafından Mıgırdiç'in oğlu Hanparsun'un, 20.000 kuruş muaccele karşılığında Mehmed Ali Paşa'ya devrettiği arazidir⁵¹². Diğeri ise 5.000 kuruşa Eski Davut Paşa Çayırı'ndaki 55 dönümlük bir başka tarladan ibarettir⁵¹³.

5.4. VAKIFLARI VE HAYIR ESERLERİ

Mehmed Ali Paşa'nın tespit ettiğimiz ilk vakfiyesi 1 Nisan 1835/2 Z 1250 tarihine aittir. Vakfiyesini Sultan II. Mahmud'un mabeyncisi iken tesis eden Mehmed Ali Paşa'nın vakfı⁵¹⁴, “*müstesnâ evkâfdan*” idi⁵¹⁵. Paşa, daha sonraları gerçekleştirdiği zeyller ile vakfının gelirini arttırarak, nakit ve gayrimenkul olarak hayrâtını genişletmiştir. Bu vakfiye kayıtlarına göre: Galata'da Arap Camii civarında bir sıbyan mektebi inşası ile mektebin ve talebelerinin bazı ihtiyaçlarının karşılanması, Beşiktaş'ta İhlamur'da İhsaniye olarak isimlendirilen mahalde bir çeşme inşası ve bakımı⁵¹⁶, Beşiktaş'ta Sinan Paşa türbesi civarında iskelede bir kayıkhanesi⁵¹⁷, Beşiktaş Sinan Paşa Mahallesi vapur iskelesi civarında gazino⁵¹⁸, Yenikapı mevlevihanesine bir sarnıç ve yıllık mühimmatı ile bakımı ve temizliği, Galata mevlevihanesinin tenviri ve rahle, aba temini için yıllık ücret tahsisi, aşağıda

⁵¹⁰ Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriyeye Sicilleri, nr. 1823, vr. 21b-22a, 9 Nisan 1871/18 M 1288

⁵¹¹ BOA, A. DVN, 157/42, 25 Ekim 1860/9 R 1277.

⁵¹² BOA, MAD. d., nr. 21294, s. 210.

⁵¹³ BOA, MAD. d., nr. 21294, s. 403.

⁵¹⁴ VGMA, nr. 632, s. 212.

⁵¹⁵ BOA, Y.Mtv, 79/135, 6 Temmuz 1893/21 Z 1310; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, II, 631. Müstesna evkaf, evkaf nezaretinin teşekkülünden evvel ve sonra hükümetin müdahalesi olmaksızın mütevellileri tarafından idare olunan vakıflara verilen addır (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, II, 631).

⁵¹⁶ Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi, nr. 606, vr. 80; nr. 757, vr. 1.

⁵¹⁷ Zamanla harap olan kayıkhanenin tamiri için 13 Mart 1324/26 Mart 1908'de keşfi yapılmıştır (BOA, EV.d., nr. 30956).

⁵¹⁸ Gazino, 25 Mayıs 1907/12 R 1325'de Aleksî Kalfa tarafından 8.350 kuruşa tamir edilmiştir. Kendisine verilen vakitten önce gazinonun onarımını tamamlayan Aleksî Kalfa'nın ödemesini talep etmesi üzerine, tamirat bedelinin o seneki bütçeden karşılanmasına 31 Temmuz 1907/20 C 1325'de karar verildi (BOA, ŞD, 182/1 12 R 1325/25 Mayıs 1907; BOA, İ.EV, 44/1325, 31 Temmuz 1907/20 C 1325).

ayrıntılılarıyla zikredileceği gibi bazı zaviyelerde ve camilerde okunacak mevlid vs. masraflarının karşılanması gibi hayır işleri gerçekleştirmiş⁵¹⁹. Ayrıca Beykoz İskelesi, Bozcaada, Gemlik, Terkos kazasında Tursun Fakih köyünde ve Beşiktaş'ta Maçka taraflarında bulunan beş camiye tamir ettirmiştir⁵²⁰. Hasköy⁵²¹ ve Anadolu Hisarı Setüstü Sokağı'nda Muşî Sinan Camii minaresinin kâide duvarına inşa edilmiş çeşmeleri mevcuttur. Bunlardan sonuncusu kesme taştan, klasik tarzda yapılmıştır. Sivri kemerli çeşme nişi içe doğru profilli dikdörtgen bir çerçeve içerisine alınmıştır. Saçak kısmını bir kornişin belirlediği yapının üzerinde bir adet tas nişi bulunan ayna taşı harap durumdadır⁵²². Daha önce de temas edildiği üzere Mevleviliğe muhabbet besleyen Mehmed Ali Paşa, Çatalca Kazası'nda Kalfa Karyesi'nde medfûn Tâgî Sinan Hazretleri'nin türbelerini tamir ettirmiştir⁵²³.

Mehmed Ali Paşa, 14.000 kuruş ile kurduğu 1 Nisan 1835/2 Z 1250 tarihli ilk para vakfının şartlarını, “... Mütevellî rehn-i kavî ve kefil-i melî veyâhud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hesâbı üzere bâ devr-i şer'î istirbâh ve istiğlâl olunub hâsıl olan nemâsından...” şeklinde belirlemiştir⁵²⁴. Bu cümle, paşanın vakfettiği nakdin %15'lik bir oranla fâize verilerek vakıf için gelir sağlanması anlamına gelmektedir⁵²⁵. Bu meblağı işletme görevi vakıf mütevellisine verilmiştir. Elde edilecek gelirden ise daha önce Galata'da Arab Camii yakınında inşa ettirdiği sıbyan mektebin talebelerine günlük 6 akçe verilecekti. Hayattayken vakfının mütevellisi Mehmed Ali Paşa olacak, vefatından sonra ise vakfı dört hisseye ayrılacaktı. Buna göre, bir hissesi vakfın mütevellisi olan kişi için, bir hissesi sıbyan mektebinin tamirine ve kalan iki hissesi ise “...Zekur ve inâs evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdım” arasında paylaşılacaktı. Vefatının ardından vakfın tevliyetinin de “evlâdım ve evlâd-ı evlâdım ve evlâd-ı evlâdımın batnen ba'de batnın”⁵²⁶ erkeğine, soyunun inkırâzıyla da azat ettiği kölelerinin en

⁵¹⁹ VGMA, nr. 632, s. 212; nr. 747, s. 11-13, 156-159.

⁵²⁰ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 214; Ata, *Tarih*, II, 181-182.

⁵²¹ Hatiboğlu, a.g.md., II, 105.

⁵²² Engin Özdeniz, *İstanbul'daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri*, Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Yayınları, İstanbul 1995, s. 328.

⁵²³ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 214; Ata, *Tarih*, II, 181.

⁵²⁴ VGMA, nr. 632, s. 212.

⁵²⁵ Yedi yıldız, a.g.e., s. 141. Nakit para vakıfları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yedi yıldız, a.g.e., s. 116-120.

⁵²⁶ Nesilde derece derece demektir. Batnen ba'de batnın evlada meşrû vakıfta, ön batında kimse varken ikinci batında olan ve ikinci batında evlâd varken üçüncü batında olanlar istifade edemez (Ali Himmet Berki, *Vakfa dair yazılan eserlerle Vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen İstilah ve Tâbirler*, Doğu Matbaası, Ankara, 1966, s. 8; Develioğlu, a.g.s., s. 73).

büyüğüne verilmesi kararlaştırmıştır. Kölelerinin de inkırâzıyla, vakfın tevliyeti hüküm-ü şerî ile münasip bir kişiye verilecekti. Mehmed Ali Paşa bundan sonraki vakfiyesi ve tüm zeyl-i vakfiyelerinde olduğu gibi vakfının şartlarını değiştirme hakkını da elinde tutmuştur⁵²⁷.

Beşiktaş'taki vakfına ait 11 Eylül 1836/29 Ca 1252 tarihli ikinci vakfiyesinde ise Mehmed Ali Paşa, yine yaşadığı müddetçe vakfının mütevellisi olacaktı. Vefatından sonra ise vakfın mütevelliliğini oğullarının en büyüğüne, şayet erkek evladı yoksa kızlarının en büyüğüne, *batnen ba'de batnın* aktarılmasını şart koşturmuştu. Kendi neslinden gelenlerin inkırâzından sonra ise vakıf mütevelliliği azatlı kölelerine verilecekti. Onların da inkırâzıyla mesele bölge kadısına intikal ederek vakfa faydalı, güvenilir, namuslu birisinin mütevellisi tayin edilmesini istemiştir. Mütevellilik vazifesine karşılık vakıf gelirinden senelik 120 kuruş verilecekti⁵²⁸.

Vakfının gelirlerini arttırmak isteyen Mehmed Ali Paşa, 22 Ekim 1838/3 Ş 1254 tarihli zeyl-i vakfiyesinde, Beşiktaş'ta İhlamur Caddesi'nde İhsaniye mevkiinde bir tarafı tuz çiftliğine giren yol, bir tarafı Çobanoğlu adlı zımminin dut bahçesi ve diğer tarafı da İhlamur tarafına giden yol ile çevrili, üzerine kendisinin ağaç diktirdiği, senelik 720 akçe mukataası olan arazisi ile üzerinde bulunan çeşitli ağaçları vakfetti. Buna göre, ağaçlardaki meyvelerden elde edilen gelir ile ilk önce bahçenin mukataası ödenecekti. Kalan miktarı ise ilk vakfının gelirin e ilave olunacaktı. Paşanın bu zeyl-i vakfiyesinin 24 Nisan 1839/9 S 1255 tarihli ilmuhaberinde ise daha önce Beşiktaş'ta, İhlamur Caddesi üzerinde İhsaniye'de yaptırmış olduğu çeşmesi musakkafatından olan arsa üzerine pek çok dükkân inşa ettirdiği anlaşılmaktadır⁵²⁹. 31 Temmuz 1840/1 1256 tarihli zeyl-i vakfiyesinde de etrafı kesedar Tahir Efendi tarlası, İhlamur deresi ve paşanın vakıf arazisi ile çevrili olan senelik 1.800 akçe değerindeki arazisini üzerindeki meyveli ve meyvesiz ağaçlarıyla birlikte vakfetmiştir. Buradan elde edilecek gelir ile ilk önce arazinin

---

⁵²⁷ VGMA, nr. 632, s. 212-213.

⁵²⁸ VGMA, nr. 747, s. 12.

⁵²⁹ VGMA, nr. 747, s. 13.

mukataası ödenecekti. Kalanı ise birinci ve ikinci vakıflarının gelirlerine ilave olunacaktı⁵³⁰.

Mehmed Ali Paşa, 4 Mayıs 1851/3 B 1267 tarihli vakfiyesinde ise Yenikapı Mevlevihanesi'nde sarnıç inşası ve mevlevihanenin diğer masrafları için 30.000 kuruş nakit para vakfetmiştir. Mevlevihanenin diğer ihtiyaçları da buradan karşılanacaktı. Sarnıcın iç ve dış temizliği, su içilmesi için sarnıca asılan bakır bakraç ve maşrapalar ile mevlevihane saçaklarındaki olukların tamiri ve yenilenmesi için yıllık 750 kuruş; sarnıcın hizmetinde bulunan dedeye vazife ve odasında kullanmak üzere zeytinyağı ve kömür masrafı için yıllık 792 kuruş tahsis edildi. Mevlevihanenin mescidi, mutfağı ve on sekiz odasının aydınlatması için de senelik 2160 kuruş; sarnıcın temizlenmesi ve oluklarının tamiriyle ilgilenen şahsa ise yıllık 648 kuruş tahsisat uygun görülmüştür. Mevlevihane aşçıbaşısına da 432 kuruş olmak üzere, Yenikapı Mevlevihanesi'ne yıllık toplam 4.782 kuruş vakfedilmiştir⁵³¹. Bunlara ilaveten Galata Mevlevihanesi'nin aydınlatma masrafları için 250, rahle ve aba alamayan dervişler için de 250 olmak üzere senelik 500 kuruş tahsis edildi. Bu yardım karşısında ise paşa, dervişlerin ayinlerinin arkasından dualarla kendisini yâd, ecdadının da ruhlarının şad edilmesini şart koşmuştur⁵³².

Mehmed Ali Paşa, bir tarafında mescid, bir tarafında Sinan Paşa türbesi ve bir tarafında iskele olan Beşiktaş sahilinde 1650 zirâ' arsaya, kendi mülkünden bir kayıkhaneye inşa ettirmiştir. Paşa, kayıkhanenin icâre-i vâhide⁵³³ ile bir başkasına kiraya verilerek, elde edilen geliri ile yine Beşiktaş'ta bir taraftan Veliyüddün Efendi Deresi, bir taraftan Ermeni Maşatlığı ve bir tarafı geniş yol ile çevrili senelik 7.200 akçe mukataa ile tasarrufunda olan bir diğer arazinin gelirini vakfetmiştir⁵³⁴. Mehmed Ali Paşa, vakfının yıllık gelirlerinin şu şekilde harcanmasını şart koşmuştur: Medine-i Münevvere'de Ravza-i Mutahhara'da görevli olan ve hizmet eden hadım ağalarına yıllık 200 kuruş taksim edilecektir. Eyüp'te Merhum Sadrazam İzzet Mehmed Paşa zaviyesinde her sene Rebiyülevvel'in 12'sinden sonraki bir günde

⁵³⁰ VGMA, nr. 747, s. 156, 159, 20 Haziran 1851/20 § 1267.

⁵³¹ VGMA, nr: 747, s. 157-158-159, 20 Haziran 1851/20 § 1267.

⁵³² VGMA, nr. 747, s. 156, 159, 20 Haziran 1851/20 § 1267.

⁵³³ Osmanlı Devleti'nde vakıf mülklerini birden fazla kiralama yöntemi bulunmaktadır. Bunlar için bkz. Yedi yıldız, *a.g.e.*, s. 134-141. Bunlardan birisi olan icâre-i vâhide mülk sahibinin mülkünü aylık ya da yıllık kiraya vermesiydi. Bu tarz kiralamaya vakıf literatüründe icâre-i ma'rûfe yani "bilinen kiralama" denilmektedir. Gelirleri bu yolla kiralanmış vakıflar icâre-i vâhideli evkâf olarak anılmaktadır (Yedi yıldız, *a.g.e.*, s. 321-322, n. 827; Berki, *a.g.e.*, s. 25; Ahmet Akgündüz, "İcâre-i Vahide", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXI, 388-389).

⁵³⁴ VGMA, nr. 747, s. 11-12.

mevlid okunması, hatim indirilmesi ve dua edilmesi için bu vazifeleri yerine getirenler ile törene katılanlara hizmet edenlere verilmek üzere 150 kuruş tayin edilmiştir. Bu mevlidin şeker, şurup, öd ağacı ve güllab masraflarının karşılanması için zaviye postnişinine 150 kuruş verilecektir. Şeyh Nureddin Cerrahi tekkesinde⁵³⁵ bulunan dervişlere, her sene Mi'râc gecesinde yemek parası olarak 60 kuruş ile tekkenin şeyhi için senelik 40 kuruş tahsis edilmiştir. Regaib gecesinde, Şeyh Musa Merkez Efendi zaviyesindeki⁵³⁶ yardıma muhtaç dervişlerin akşam yemeği için ise yıllık 100 kuruş vakfedilmiştir. Galata'da Arap Camii mahallesinde tamir olunan mektebin kömür masrafları için senelik 100, mektebin hocasına 100, halife-i mektebine 50 kuruş ve öğrencilerine Berâat gecesinden sonra 5'er kuruş verilmesi uygun görülmüştür. Paşanın vakfının bulunduğu Beşiktaş'ta Sinan Paşa Camii'nde her hafta cemaate vaaz ve nasihat etmesi için bir kişiye aylık 25 kuruş tahsis edilmiştir. Paşa, Üsküdar'da Şeyh Hüdayi Aziz Mahmud Efendi tekkesinde⁵³⁷, diğer hayır sahiplerinin isimleriyle birlikte hayattayken selameti, vefatından sonra ruhunun şad edilmesi için dua okuyacak müezzin başına senelik 50 kuruş verilmesini istemiştir. Yukarıda bahsedilen senelik 7.200 kuruş mukataalı arazinin mukaatası için zammıyla birlikte yıllık 60 kuruş verilecek, bu defter-i cabîye değil de Sultan II. Mahmud vakfının varidat defterlerine gelir olarak kaydedilecektir. Paşanın Beşiktaş'ta yaptırdığı çeşmesinin suyolcusuna 50, çeşmenin korunması ve bakımı için görevlendirilen kişiye ise senelik 40 kuruş tahsis edilmiştir. Vakıf kâtibi Mehmed Salih Efendi bin Mehmed ile vakfın câbîsi Hüseyin Galib Efendi'ye senelik 24'er kuruş vazife-i kitâbet verilecektir. Ayrıca, vakfın gelirlerinden kalan kısım da nakit para evkafına eklenip, mütevellisi tarafından korunmasını istemiştir. Bununla birlikte, vakfın muhasebesinin senelik kontrolü için müfettiş tayin edilecek ve onlara da vakfın gelirinden 15'er kuruş muhasebe harcı verilecekti. Yine bu vakfiyesinde Beşiktaş'ta yaptırmakta olduğu çeşmenin yapım ve daha sonraki zamanlarda ise

⁵³⁵ Karagümrük'de Canfeda Camii Sokağı'ndadır. Sultan III. Ahmed tarafından 1703 yılında Nureddin Cerrahi için yaptırılmıştır. Tekkede, tevhidhane, türbe, erkekler bölümü, kadınlar bölümü bulunmaktadır. Özgün unsurlarını yitirmeden varlığını devam ettirebilen nadir tekkelerdendir (http://www.istanbulyeditepe.net/istanbul_gezi_rehberi/Tekkeler.asp 07.09.2011).

⁵³⁶ İstanbul'un en önemli tasavvuf merkezlerinden birisi olan tekkenin kurucusu, Halvetilik'in Sümbüli koluna mensup Merkez Efendi lakaplı Şeyh Musa Musliheddin Efendi'dir. 1514'te mensubu olduğu halvet geleneğine uygun bu tekkeyi Zeytinburnu sur dışında tesis etmiştir (<http://www.zeytinburnuhaber.org/GUNCEL/7697-Merkez-Efendi-Tekkesi.html> 07.09.2011).

⁵³⁷ Üsküdar'da Doğancılar semti, Ahmet Çelebi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Celveti tarikatı kurucusu Şeyh Aziz Mahmud Hüdayi tarafından 1594-95 yılları arasında yaptırılmıştır. Tekke külliye şeklinde olup mutfak, mezarlık, türbe, cami, tevhidhane, kütüphane, kadınlar bölümü ve evler bulunmaktadır (http://www.istanbulyeditepe.net/istanbul_gezi_rehberi/Tekkeler.asp 07.09.2011).

onarımı ve temizlenmesi ile diğer hayratlarına harcanmak için de nakit olarak 10.000 kuruş vakfettiği⁵³⁸.

Paşanın kızı Hatice Hanım'ın vermiş olduğu bir arzuhal, paşanın vakfiyesinin türü, vakfiyesine ait bazı mülkün cinsi, kira bedeli, toplam değeri ile akıbetlerini takip etme imkânı vermesi bakımından bir hayli önemlidir. Buna göre: Hatice Hanım, babası Mehmed Ali Paşa'nın Beşiktaş Yeni Mahalle'de inşa ettirmiş olduğu çeşme ile diğer hayratlarının harap bir halde olduğundan bahsederek; vakfiye şartlarına göre vakıf gelirlerinin hayratın tamiri masrafları ve geçimlerini vakıftan sağlayanlara tahsis edilmesi gerektiğini hatırlatmıştır. Ardından da on seneye yakın bir zamandır padişaha devredilmiş ve başka kimselere ihsan edilmiş olan yerlerden alınması gereken harc-ı ferağ ve icarenin alınamamasına bağlı olarak, vakfın her bakımdan harap vaziyette olduğunu bildirerek, vakfın mahallinden ferağ ve intikalle elde edilecek gelirden karşılanacağı belirtmiştir. Hatice Hanım'ın ifadesine göre padişaha intikal eden ve daha sonra bazıları ricalden kimselere ihsan buyurulan yerlerin harc-ı ferağı toplam 44.046 kuruş, icaresinden ise 410 kuruş alacakları biriktirmiştir. Onun bu başvurusu üzerine inceleme yapan hazine-i hassa nazırı ise ferağ harcı ve icaresinin emsallerine göre fazladan değer biçildiğini ifade ederek, hepsinin karşılığında toplam 250 lira verilmesini teklif etmiştir⁵³⁹.

---

⁵³⁸ VGMA, nr. 747, s. 11-12.

⁵³⁹ BOA, Y.Mtv, 79/135, 6 Temmuz 1893/21 Z 1310.

Tablo 3. Merhûm Kapûdân-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın müstesnâ evkâfından olup mütevelliyesi tarafından verilen senetlere göre kira miktarı ve harç bedelini gösteren bu pusuladaki mallar ve akıbetleri⁵⁴⁰:

1-Bir adet bahçeli konak: 22 Ağustos 1883/18 Şevval 1300'te padişaha,

2-Bir adet arsalı konak: 20 Haziran 1888/8 Haziran 1304'de padişaha, Haziran 1881/Şevval 1305/'de ise satılarak, Ağustos 1889/Muharrem 1307'da Mehmed Paşa'ya ihsan edilmiştir. Ancak, Nisan 1892/Şevval 1309'de tekrar satın alındı.

3-Bir adet konak: 19 Nisan 1889/18 Şaban 1306'da uhde-i seniyyeye geçmiş olan bu konak, 31 Ağustos 1889/4 M 1307'da Rıza Paşa'nın olmuştu.

4-Bir adet konak: 25 Kasım 1891/22 R 1309'de,

5- Bir adet konak: 6 Mayıs 1892/8 Şevval 1309'de,

6-Bir adet arsa: 6 Kasım 1892/15 R 1310'de padişaha devrolmuştu.

7-Bir adet konak:18 Ağustos 1892/24 M 1310'de padişaha intikal eden bu konak ise aynı gün Tahir Paşa'ya ihsan buyrulmuştu.

8- Bir adet arsalı konak: 23 Kasım 1892/3 Ca 1310'de satın alınan konak da yine aynı gün Kadri Bey'e ihsan buyrulmuştu.

9- Bir adet ahırlı oda: 20 Mayıs 1893/4 Za 1310'te satın alınarak aynı gün Şevket Paşa'ya ihsan buyrulmuştu.

Bu listeye göre zikredilen mülkün toplam ferağ bedeli 1.468.200 kuruştur.

Mehmed Ali Paşa'nın vefatının ardından vakfiyesindeki tevliyet şartına göre, Beşiktaş'ta İhlamur caddesindeki çeşmesiyle diğer hayratlarının nakit vakfı tevliyeti, 14 Eylül 1869/7 C 1286 tarihinde evlatlarından oğlu Damat Mahmud Edhem Paşa'ya verildi. Onun da vefatıyla vakfin tevliyeti, 9 Mayıs 1887/15 Ş 1304 tarihinde kız kardeşi Hatice Hanım'a verildi. Hatice Hanım'ın vefatıyla ise vakfının tevliyeti evladının inkırazıyla, azatlı kölelerine geçti ve vakfiye şartnamesince tevliyet 25 Ekim 1908/29 N 1326 tarihinde Mehmed Ali Paşa'nın azatlı kölelerinden Sıdika Feryal ve Faize Neştedil Hanımlara intikal etti. Onların vefatıyla da 1 Haziran 1920/1 Haziran 1336 tarihinde vakfin tevliyetine atanan utekadan Firdevs Hanım, Ahmed Bahaeddin Efendi kaymakamlığıyla vakfin son mütevellisi oldu⁵⁴¹. Vakıf mütevellisi kaymakamının vefatı üzerine vakıf, 6 Temmuz 1929 tarihinden itibaren emaneten idare olundu. Vakfın bu esnadaki hayratı, bazı tekkelerde taamiye ve saireydi. Mevkufatı ise Beşiktaş Vapur İskelesi'nde gazino ile Beyoğlu'nda icareteynli emlakıydı ve gazino idarece kiraya verilmekteydi. Bu tarihlerde vakfın gelir fazlası

⁵⁴⁰ BOA, Y.Mtv, 79/135, 6 Temmuz 1893/21 Z 1310.

⁵⁴¹ VGMA, nr. 128, s. 96, 14 Eylül 1869/7 C 1286; VGMA, nr. z-10-3257-9, ek 25; BOA, EV.d., nr. 31887, s. 62-63, 24 Nisan 1924/24 Nisan 1340.

aylık 29 lira 25 kuruş olup, tevliyet ile aylık 5 lira olmak üzere vakfın tek hademesi olan vaize verilmekteydi. 1921/1337 tarihinde görülen vakfın en son muhasebesine göre 1.171,88 kuruş geliri, 778,82 kuruş da gideri vardı⁵⁴².

Mehmed Ali Paşa'nın 1836/1252 tarihli vakfiye ile tesis ettiği⁵⁴³ vakfın son mütevellisi olan Firdevs Hanım⁵⁴⁴ 1936'da vefat etti. Bunun üzerine vakfın son durumu hakkında T.C. Vakıflar Umum Müdürlüğü ile alt birimleri arasında çeşitli yazışmalar yapıldı. Vakıflar Kanunu'nun 21. maddesinin son fıkrası hükmünce⁵⁴⁵, 7 Ekim 1937'de vakfın zabtı hususunun bir karara bağlanması talep edilerek, Mehmed Ali Paşa vakfının mütevellisi kalmadığından, vakfın *mazbut vakıflar*⁵⁴⁶ arasına alınması teklif edildi⁵⁴⁷. Bu talep üzerine Vakıflar Umum Müdürlüğü İdare Meclisince toplanan komisyonda, "... *Bu vakıf tevliyetinin, evlâdın inkırâzından sonra fîrûundan*⁵⁴⁸ başkasına meşrut bulunduğu ve utekaya tevcih yapıldığına göre bu şartın tatbikına başlandığı ve bugün açık olduğu anlaşıldığından", 2762 nolu Vakıflar Kanunu'nun 1. maddesinin D fıkrası gereğince⁵⁴⁹ Mehmed Ali Paşa vakfının *mazbut vakıflar* arasına alınarak, umum müdürlükçe idaresine 8 Ekim 1937 tarihinde oybirliğiyle karar verildi⁵⁵⁰.

⁵⁴² VGMA, nr. z-10-3257-10.

⁵⁴³ VGMA, nr. z-10-3257-9, ek 24.

⁵⁴⁴ VGMA, nr. z-10-3257-10; VGMA, nr. z-10-3257-6, ek 12.

⁵⁴⁵ Bu kanun, 2762 numarayla 3027 nolu Resmi Gazete'de 13 Haziran 1935 tarihinde yayınlanan Vakıflar Kanunudur (mülga). Kanunun 21. maddesi şöyledir: "*Boş kalan mütevellilik, yenisine verilinceye kadar, vakıf işlerine Umum Müdürlük bakar. Müteveli olması lazım gelenlerden kimse sağ kalmamışsa o vakıf mazbut vakıflar arasına alınır*". (<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/596.html>) (07.02. 2012).

⁵⁴⁶ "*5737 Sayılı Vakıflar Kanunu uyarınca; Genel Müdürlükçe yönetilecek ve temsil edilecek vakıflar ile mülga 743 sayılı Türk Kanunu Medenisinin yürürlük tarihinden önce kurulmuş ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu gereğince Vakıflar Genel Müdürlüğünce yönetilen vakıflara "Mazbut Vakıf" denilmektedir* (<http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=36>) (07.02. 2012).

⁵⁴⁷ VGMA, nr. z-10-3257-8, ek 26.

⁵⁴⁸ "*İslâm hukukunun amelî-tatbikî bölümünü ve miras hukukunda alt soy hısımları ifade eden fıkah terimi. Fîrû kelimesi İslâm hukuk literatüründe "kişinin, kız veya erkek çocukları, torunları ve onların çocukları şeklinde devam eden nesli" anlamında da kullanılır*". (Ahmet Akgündüz, "Fîrû", *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 249-250).

⁵⁴⁹ Madde 1- "*4 birinci teşrin 1926 tarihinden önce vücut bulmuş vakıflardan, Fıkra D: Kanunen veya fiilen hayri bir hizmeti kalmamış olan vakıflar, Vakıflar Umum Müdürlüğünce idare olunur. Bunların hepsine birden mazbut vakıflar denir* (<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/596.html>) (07.02. 2012).

⁵⁵⁰ VGMA, nr. z-10-3257-9, ek 27; VGMA, nr. 128, s. 96.

İKİNCİ BÖLÜM

BEYLİKTEN PAŞALIĞA: SİYASET SAHNESİNE ÇIKIŞI VE YÜKSELİŞİ

1. MÂBEYNCİLİĞİ

Babası Hacı Ömer Ağa ile küçük yaşta İstanbul'a gelen Mehmed Ali Paşa⁵⁵¹, 1824 tarihinde hemşehrîsi Kaptan-ı Derya Pabuççu Ahmed Paşa'ya intisap ederek, onun gemisinde donanmaya katıldı. Mehmed Ali, 1827 senesi sonlarında Karadeniz'de yapılan bir keşif seferi sonrasında Sultan II. Mahmud'un teveccühünü kazanan Kaptan-ı Derya Pabuççu Ahmed Paşa tarafından, padişaha umut veren bir genç olarak tavsiye edildi⁵⁵². Böylece onun vasıtasıyla⁵⁵³ 1828/1243 tarihinde hademe-i hümâyûn zümresine dâhil olarak, Enderun'a alınan Mehmed Ali⁵⁵⁴, gelecekteki kariyerini şekillendirecek çok büyük bir fırsat yakalamıştır.

Derinlemesine bir eğitime sahip olmayan Mehmed Ali Paşa, pratik ve zekâsıyla bu açığı kapatmaya gayret etti. Onun için günlük siyaset eğitimi en önemli kaygıydı. Bu eksikliğini mâbeynciliği sayesinde kariyerine son derece iyi bir başlangıç yaparak, gözlemciliği ve padişaha yakınlığıyla telafiye çalıştı ve Sultan II. Mahmud'un dikkatini çekmeyi başardı⁵⁵⁵. 1830 tarihinde padişahın esvapçılığına/*officier de la gardre-robe* getirildi⁵⁵⁶. “*Fetânet-i kâmile ve kâbiliyet-i fitriye*”si sayesinde⁵⁵⁷ 1831/1246'da üçüncü, 1832/1247 tarihinde ise ikinci mâbeynciliğe terfi etti⁵⁵⁸. Böylece kariyerine parlak bir başlangıç yaptı ve Sultan II. Mahmud'un mâbeyncisi, o günkü yaygın kullanımıyla “*yakın*” anlamına gelen ve

⁵⁵¹ Mehmed Ali, paşalık unvanını feriklik rütbesiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye atandıktan sonra almıştır (BOA, İ.DH, 1/33, 25 Ağustos 1839/14 C 1255; BOA, A.}. d, nr. 365, s. 102, 13 Ağustos 1839/3 C 1255; BOA, İ.DH 8/360; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 184, 2 Eylül 1839/22 C 1255). Ferikler, paşa unvanını taşırlar, isimleri geçtiğinde kendilerine “*saadetlî paşa hazretleri*”; yazıda ise “*saadetlî efendim hazretleri*” şeklinde hitap edilirdi (Orhan F. Köprülü, “Ferik”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 399).

⁵⁵² Destrilhes, *a.g.e.*, s. 83. *The New York Times* gazetesine göre Mehmed Ali Paşa, Pabuççu Ahmed Paşa'nın gemisinde deniz yarsubayı olarak görev yapmaktaydı (*The New York Times*, 7 Mayıs 1853). Destrilhes ise Kaptan-ı Derya Pabuççu Ahmed Paşa'nın, Mehmed Ali'yi gemisinde sekreter/kâtip olarak istihdam ettiğini ifade eder (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 83).

⁵⁵³ Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 48; Gövsa, *a.g.md.*, s. 1037.

⁵⁵⁴ Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956; Öztuna, *a.g.e.*, II, 624.

⁵⁵⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 84; AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195.

⁵⁵⁶ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 83. Esvapçı, padişahların giyim işleriyle ilgilenen memurlara verilen addır (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, II, 559).

⁵⁵⁷ Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁵⁸ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74; Atâ, *Tarih*, II, s. 175-176; *The New York Times*, 7 Mayıs 1853.

hükümdarın özel hizmetinde olup, istediklerinde huzura çıkabilen kişiler için kullanılan “*havâss-ı mukarrebîn*” unvanını aldı⁵⁵⁹. Sultan II. Mahmud’un huzuruna kabul edilen Moltke de 26 Haziran 1837 tarihli mektubunda Mehmed Ali ve Rıza’dan⁵⁶⁰ padişahın güvenini kazanmış hademeleri şeklinde bahsederek, bu yakınlığı ifade etmiştir⁵⁶¹.

Sultan II. Mahmud’un mâbeyncilik hizmetinde bulunan Mehmed Ali Paşa, önemli devlet törenlerine katıldı. Bunlar: 30 Mart 1838/4 M 1254 tarihinde Raûf Paşa’nın başvekâlete atandığını bildiren hatt-ı hümayûnu tebliğ; 3 Temmuz 1838/10 R 1254 tarihinde vefat eden Sultan II. Mahmud’un kızı Mihrimah Sultan’ın cenazesi gibi görevlerdi⁵⁶². Bu ve benzeri vazifeler sayesinde, devlet bürokrasisi hakkındaki eksikliklerini giderme şansı yakalayan Mehmed Ali Paşa için mâbeyncilik hizmeti önemli bir tecrübe sahası oldu ve yükselmesine katkı sağladı. Fakat Mehmed Ali Paşa’nın kaderini değiştiren önemli dönüm noktalarından birisi, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa meselesinde Sultan II. Mahmud’un emriyle Nizip’e gönderilmesiydi. Zira hem bu önemli göreve getirilmesi hem de dönüşünde Sultan II. Mahmud’un damadı olacağı vaadi, Mehmed Ali Paşa’nın bundan sonraki kariyerini bambaşka bir noktaya taşıdı.

1.1. KAVALALI MEHMED ALİ PAŞA İSYANI VE NİZİP GÖREVİ

Mehmed Ali Paşa’nın, mâbeyncilik yıllarında, Osmanlı Devleti Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa sorunuyla uğraşmaktaydı. Bir sene arayla Mora ve Cezayir’in elden çıkmasının tesirinden henüz kurtulamayan devlet, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanıyla bir kez daha sarsılmıştı⁵⁶³. Kavalalı Mehmed

---

⁵⁵⁹ VGMA, nr. 632, s. 212. Haremle selamlık arasında olan bölüme mâbeyn denilirdi. Burası sarayın bütün işlerinin yürütüldüğü yerdir. Buradaki görevlilerin başına mâbeynci veya mâbeyn başkâtibi denirdi. Bunlar padişahın dışarıyla ve haremle olan işlerine bakarlar, dışarıdan gelen bütün yazıları, istekleri ve diğer şeyleri ilk önce inceler, gerekli gördüklerini de padişaha arz ederlerdi. Mâbeynde çeşitli görevler ve bunları yerine getiren görevliler mevcuttu. 1847’de çıkan ilk devlet salnâmesine göre mâbeyn görevlileri Dârüssaâde ağası, kurenâ, padişah esvapçısı ve imamları, mâbeyn kâtipleri, vb. olmak üzere toplam kırk üç kişiydi (Ali Akyıldız, “Mâbeyn-i Hümayun”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 283-285).

⁵⁶⁰ Bahsi geçen Rıza Bey, kariyeri boyunca sekiz defa seraskerliğe gelen ve “*Cihan Seraskeri*” olarak anılan Hasan Rıza Paşa’dır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 309. Paşanın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1389-1390; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 77-78).

⁵⁶¹ Moltke, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁵⁶² Mehmed Ali, refakat ettiği Rauf Paşa ile birlikte devlet ricalinin merasim için bekledikleri Bahçe kapısı iskelesine gitmişlerdi (BOA, A.}. d, nr. 365, s. 59, 30 Mart 1838/4 M 1254). Darüssade ağası, hazine vekili ve diğer mâbeyn görevlileriyle birlikte Mihrimah Sultan’ın naaşını büyük beş çifte kayık ile Unkapanı İskelesi’ne getirdiler (BOA, A.}. d, nr. 365, s. 68-69).

⁵⁶³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, V, 124-125; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 193.

Ali Paşa'nın, devletin içinde bulunduğu zaafiyetten yararlanarak müstakil bir devlet kurma yolundaki eylemleri mevcut durumu daha da ağırlaştırdı⁵⁶⁴.

Osmanlı Devleti'yle birlikte Avrupa Devletlerini de meşgul eden ve uluslararası bir nitelik kazanan Mısır Meselesi, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1831'de Suriye'ye taarruzuyla başladı. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, Suriye'den sonra Anadolu'ya girmesi ve Konya'da kazandığı zaferle payitahtı tehdit etmesi meselenin ne denli büyüdüğünü göstermekteydi⁵⁶⁵. 2 Şubat 1833'te Kütahya'ya kadar ilerleyen Fransa'nın desteklediği Mısır kuvvetlerinin önü alınamadı. Bu esnada Mısır meselesini devletin imkânlarıyla çözemeyeceğinin farkına varan⁵⁶⁶ ve bir destek arayan Sultan II. Mahmud, İngiltere'nin başlangıçta konuya kayıtsız kalması üzerine Çar I. Nikola'nın yardımını kabul etmek zorunda kaldı. Fakat Rus filosunun 5 Nisan 1833'te boğaza girerek Beykoz'a asker çıkarması, Fransa ve İngiltere'yi de harekete geçirdi. Böylece Mısır kuvvetlerinin daha fazla ilerlemesi engellendi. 14 Mayıs 1833 tarihinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Kütahya'da varılan uzlaşmayla; Mısır, Girit, Şam, Cidde ve Adana Kavalalı Mehmed Ali Paşa idaresine bırakıldı⁵⁶⁷. Bu uzlaşma ile ilk safhası Osmanlı Devleti'nin aleyhinde neticelenen Mısır meselesinde⁵⁶⁸, geçici olarak barış ortamı oluşturduysa da karşılıklı gerginlik devam etti⁵⁶⁹. Yaşanan hadiselerin neticesinde, 8 Temmuz 1833 tarihinde Mısır Valisi'nin Osmanlı topraklarına yeni bir saldırı düzenlemesi durumunda Rus kuvvetlerinin yardım göndereceklerini temin eden Hünkâr İskeleyi Antlaşması imzalandı⁵⁷⁰.

Her iki tarafı da memnun etmeyen ve altı yıl süren bu mütareke döneminin ardından, Sultan II. Mahmud ile Kavalalı Mehmed Ali Paşa arasında yarım kalan hesaplaşma Haziran 1839'da tekrar silahlı çatışmaya döndü. Osmanlı kuvvetleri

⁵⁶⁴ Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, 88.

⁵⁶⁵ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 41; Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 170-171.

⁵⁶⁶ Şinasi Altundağ, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa'nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa İle Londra'ya Gönderilmesi", *Belleten*, VI/ 23-24, (I. Teşrin Temmuz 1942), 229.

⁵⁶⁷ Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", s. 88; Altundağ, *a.g.e.*, s. 136-137; Karal, *a.g.e.*, V, 136; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 205.

⁵⁶⁸ Altundağ, *a.g.e.*, s. 166; Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1970, VII, 571.

⁵⁶⁹ Muhammet Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, 64.

⁵⁷⁰ Antlaşmanın ayrıntıları ve tesirleri için bkz. Altundağ, *a.g.e.*, s. 145-159; Karal, *a.g.e.*, V, 137-139; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 206-210; Uçarol, *a.g.e.*, s. 174-175; Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 327-328, 423-425; Kemal Beydilli, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 488.

Birecik'te Fırat'ı geçip, Nizip'te konakladılar ve İbrahim Paşa, Halep'te karargâh kurdu. Osmanlı ordusunun komutanı düzenli meydan muharebesinde tecrübesi olmayan Hafız Paşa⁵⁷¹ idi. Ayrıca içlerinde Moltke'nin de bulunduğu üç Prusyalı kurmay subay Osmanlı ordusunda görevliydi⁵⁷². 24 Haziran 1839 tarihinde Nizip'te Osmanlı ordusunu bozguna uğratan Mısır kuvvetlerine Anadolu ve İstanbul yolları tekrar açıldı⁵⁷³.

Bu esnada Mehmed Ali, padişah tarafından Nisan 1839/Muharrem 1255 tarihinde⁵⁷⁴, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yapılan mücadelede Nizip'te toplanan Hafız Paşa ordusunda bazı incelemeler yapmak⁵⁷⁵, orduya gerekli para ve lojistik desteğini götürmek üzere bölgeye gönderildi⁵⁷⁶. Mehmed Ali Paşa, daha Malatya civarındayken 24 Haziran 1839⁵⁷⁷ tarihinde gerçekleşen Nizip mağlubiyetini öğrendi⁵⁷⁸ ve Hafız Paşa'nın karargâhına vardığında Nizip felaketinden kaçan askerler ile karşılaştı. Artık Mehmed Ali Paşa'yı dağılan ve kaçan askerleri toplamak ve ordunun moralini yükselterek, İbrahim Paşa'nın ilerleyişini durdurabilmek gibi zor bir görev bekliyordu. Üstelik tek tehlike de bu değildi. Kürtler de küçük çetelerle saldırıya geçmişlerdi. Bu esnada Mehmed Ali, Sultan II. Mahmud'un vefatını haber aldı⁵⁷⁹. Bunun üzerine Moltke'nin "*İmparatorun habercisi*" olarak bahsettiği Mehmed Ali Paşa, Osmanlı ordusunda görevli Moltke ve yanındakilerle birlikte

---

⁵⁷¹ Çerkes kökenli olan Hafız Mehmed Paşa, saraydan yetişerek tebdil hasekisi oldu. Binbaşı, miralay, süvari livası gibi görevlerde bulunduktan sonra Kasım 1833'te feriklik rütbesiyle İşkodra mutasarrıfı oldu. Kasım 1836'da vezir rütbesiyle Kürdistan ve Sivas valisi iken 1839 başlarında Mısır üzerine gönderilen ordunun kumandanıydı. Çeşitli tarihlerde, Musul, Yanya, Üsküp, Bosna, Edirne, Konya ve Trabzon valiliklerinde bulundu. 1858/1860 tarihinde Çerkeslerin göçmeleriyle oluşturulan Muhacirîn Komisyonu'na başkanlık yaptı. 3 Mayıs 1866 tarihinde Medine'de vefat etti. Kızı, Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa ile nikâhliydi (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 557-558).

⁵⁷² Karal, *a.g.e.*, V, 140-141. Nizip Savaşı için bkz. Moltke, *a.g.e.*, s. 243 vd.

⁵⁷³ Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", s. 92-93.

⁵⁷⁴ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48. Mehmed Süreyya bu tarihi 1838/1254 şeklinde yanlış vermiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956).

⁵⁷⁵ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁷⁶ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74. Desrilhes, Mehmed Ali'ye altı milyon altın ve yanında altı milyon zırh, kılıç vesaire askeri teçhizat verildiğini söyler (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 87). Atasoy, Mehmed Ali Paşa'nın, Hafız Paşa'ya bir de mektup götürdüğünden bahseder (Atasoy, *a.g.e.*, s. 98). Onun bu ifadesi, bazı Fransız kaynaklarında da yer bulmuştur. Buna göre, Sultan II. Mahmud, Mehmed Ali Paşa'ya, biri Osmanlı Ordusu Komutanı Hafız Paşa'ya diğeri Suriye'deki Mısır Ordusu Kumandanı İbrahim Paşa'ya olmak üzere iki hatt-ı hümayûn verdi. Padişah, burada Müslümanlar arasında yaşanan bu savaşın doğru olmadığını ve yabancı müdahalesi olmadan bir barışın sağlanması gerektiğini ifade etmiştir. Böylesine hassas bir konuda Mehmed Ali Paşa'nın görevi ise bu mektuplardan hareketle şimdiye kadar dile getirilmemiş teklifleri gerçekleştirmektir. Yani, Mehmed Ali Paşa İbrahim Paşa'nın Osmanlı Devleti ile anlaşmaya varması hususunda emir almıştı. Bu görevde paşanın yanına Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Ömer Paşa verilmişti (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 85-86; AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195).

⁵⁷⁷ Sinoué, *a.g.e.*, s. 357-359.

⁵⁷⁸ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59.

⁵⁷⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 87-88; AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195.

İstanbul'a dönmeyi teklif etti. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın Ankara ve Konya'da bir müddet kalacağını öğrenen Moltke, ondan ayrılarak 3 Ağustos 1839 tarihinde Samsun'dan hareket eden buharlı gemiyle İstanbul'a doğru yola çıktı⁵⁸⁰. Mehmed Ali Paşa da yanındaki hazineyle birlikte⁵⁸¹ İstanbul'a döndü⁵⁸². Böylece yerine getirmesi emredilen görev artık atıl bir hal almıştı⁵⁸³. Ancak, Mehmed Ali Paşa Osmanlı Devleti için büyük bir felaket olan bu hadisede, kayda değer bir çaba göstererek, dağılan askerleri topladı ve kendisine emanet edilen hazineyi geri getirmeyi başardı⁵⁸⁴. Öte yandan Mehmed Ali İstanbul'a döndüğünde, Sultan Abdülmecid tahta çıkmıştı (1 Temmuz 1839). İntisab ettiği Sultan II. Mahmud'un vefatıyla tahtta yaşanan bu değişimden etkilenen Mehmed Ali Paşa, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığına atanıncaya kadar kısa bir müddet konağında ikamet etmek zorunda kaldı⁵⁸⁵.

2. DÂR-I ŞÛRÂ-YI ASKERÎ AZALIĞI

Sultan II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında gerçekleştirilen önemli değişikliklerle, imparatorluk merkez bürokrasisi yeniden düzenlendi. Buna paralel olarak yasama alanında yapılacak düzenlemeler için de yeni danışma kurulları oluşturuldu. Askerî konuların görüşüldüğü Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, hükümete ait işleri görüşmek için Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli⁵⁸⁶ ve hepsinin üstünde çalışacak olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye⁵⁸⁷, kurulan ilk meclislerdendi⁵⁸⁸. Kuruluşu 7 Şubat 1837'de ilan edilen ancak Nisan ayında çalışmaya başlayan⁵⁸⁹ Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ise bu alanda yapılacak yenilik ve düzenlemeleri görüşmek ve gerekli nizâmnâmeleri hazırlamak üzere bâb-ı serâskerî bünyesinde kurulan bir meclisti. Bununla birlikte, Bâbiâli ile Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî ve Bâbiâli'de alınacak kararların hepsi mecliste

⁵⁸⁰ Moltke, *a.g.e.*, s. s. 274.

⁵⁸¹ İnal, paşanın yanındakini kırk-elli bin kese olarak verirken (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59); Destrilhes bu rakamı 5.000.000 akçe olarak verir (Destrilhes, *a.g.e.* s. 88).

⁵⁸² İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 48.

⁵⁸³ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 87.

⁵⁸⁴ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190-195. Mehmed Ali Paşa döndükten sonra, asâkir-i muntazama-i şâhânenin toplanması için yaptığı 168.529 kuruş masrafın kendisine ödenmesi talebinde bulundu. Ancak, hazinenin içinde bulunduğu sıkıntıdan dolayı bu meblağın tamamı karşılanamadı ve 50.000 kuruşunun Hafız Paşa'dan, 50.000 kuruşunun Sadullah Paşa'dan tahsili, kalan 68.000 kuruşun da hazine-i âmireden ödenmesi kararlaştırıldı (BOA, İ. DH, 5/211, 2 Aralık 1839/25 N 1255).

⁵⁸⁵ İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213.

⁵⁸⁶ Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbiâli hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı ...*, s. 218 vd.

⁵⁸⁷ Meclisin kuruluşu, görevleri çalışma prensipleri için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı...*, s. 189 vd; Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 35 vd.

⁵⁸⁸ Seyitdanhoğlu, *a.g.e.*, s. 35; Karal, *a.g.e.*, V, 141.

⁵⁸⁹ Ahmet Yaramış, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 140.

görüldükten sonra padişahın iradesine sunulacak ve eğer padişah iradesi çıkmazsa meclisce alınan kararların hiçbir hükmü olmayacaktı⁵⁹⁰.

Sultan Abdülmecid'in tahta çıkmasının ardından kendisine mirlivalık rütbesi verilen⁵⁹¹ Mehmed Ali Paşa, terfisinin üstünden kısa bir süre sonra 13 Ağustos 1839/3 C 1255 Salı günü sadakati ve iyi hizmetleri sayesinde "...*Asâkir-i Muntazama-i Şâhâne Ferîkliği rütbe-i celîlesiyle Dâr-ı Şûrâ-yı Âskerî'ye...*" üye olarak atandı ve aylık jurnal takdimiyle görevlendirildi⁵⁹². Bir gün önce Bâbîâlî'ye çağrılarak yeni görevi kendisine tebliğ edilen Mehmed Ali Paşa'ya, görevine ait nişân-ı âlî takıldı ve mâbeynciliğine has eski nişanı darphaneye teslim olundu⁵⁹³. Bu görevi için 5.000 kuruş maaş tahsis edildi⁵⁹⁴. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın 5.000 kuruş çırağlık ve 5.000 kuruş da ferikliğine mahsus olmak üzere maaşı toplam 10.000 kuruşa ulaştı. Ancak seraskerlikten sadarete giden yazıda paşaya 20.000 kuruş verilmesinin irade buyrulduğunun bildirilmesi üzerine, paşanın maaşında bir karışıklık söz konusu oldu ve konunun aydınlatılması için paşaya ne kadar maaş ödeneceği soruldu. Sadarete cevaben çıkan iradede, paşaya her ne kadar 20.000 kuruşluk maaş verilmesi bildirildiyse de diğer ferikân-ı kirâmın maaşının 5.000 kuruş olduğu belirtilerek; zikredilen miktarda maaş verilmesinin diğerlerinin tepkisini çekeceği ve şimdilik 10.000 kuruş maaş tahsisinin uygun olacağı, ileride iyi hizmetlerine karşılık maaşının "*kayırılması*" kararı bildirildi⁵⁹⁵. Zaten olaydan kısa bir müddet sonra 15 Mart 1840/11 M 1256 tarihinde, Serasker Halil Rıfat Paşa Mehmed Ali Paşa'nın Sultan II. Mahmud zamanından bu yana pek çok masraf yaptığı ve ayrıca dairesinin kalabalıklığı sebebiyle hayli masrafının olduğu gerekçesiyle, maaşına 5.000 kuruş daha zam yapılması ve 15.000 kuruşa çıkarılmasını teklif etti⁵⁹⁶. Seraskerin bu teklifi, Mehmed Ali Paşa'nın "*müreffehen*

⁵⁹⁰ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı...*, s. 191. Bazı durumlarda, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üyeleri, Meclis-i Vâlâ'yı atlayarak padişaha çeşitli vesilelerle direkt olarak layiha sunmuşlarsa da yasal prosedürü takip etmeleri konusunda uyarılmışlardı (Yaramış, *a.g.t.*, s. 142-143).

⁵⁹¹ Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l Vekâyi'*, s. 81; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59.

⁵⁹² BOA, A.}. d, nr. 365, s. 102, 13 Ağustos 1839/3 C 1255; BOA, İ. DH, 1/33, 25 Ağustos 1839/14 C 1255; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 184, 2 Eylül 1839/22 C 1255; BOA, İ. DH, 8/360, 4 Mart 1840/29 Z 1255. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Mehmed Ali Paşa'nın bu göreve atanma iradesi 4 Mart 1840/29 Z 1255 olarak verilmişse de sadaret defterindeki atama kaydı ve *Takvîm-i Vekâyi'*'ye göre bu tarih doğru değildir.

⁵⁹³ BOA, A.}. d, nr. 365, s. 102, 13 Ağustos 1839/3 C 1255; BOA, İ. DH, 8/360, 4 Mart 1840/29 Z 1255.

⁵⁹⁴ BOA, İ. DH, 1/33, 25 Ağustos 1839/14 C 1255.

⁵⁹⁵ BOA, İ. DH, 1/29, 24 Ağustos 1839/13 C 1255.

⁵⁹⁶ BOA, HAT, 1424/58278, 15 Mart 1840/11 M 1256.

taayyüş ve idâresi” gerekçesiyle 5 Mart 1840/1 M 1256 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, 16 Mart 1840/12 M 1256 tarihinde kabul edildi⁵⁹⁷.

3. TOPHANE-İ ÂMİRE FERİKLİĞİ

Sultan II. Mahmud döneminde ihdas edilen ve Tanzimat’la giderek daha da önem kazanan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’nin üyeleri, askeri erkân içerisinde önemli bir mevkiye sahiplerdi. Üyeler, burada hem askerî tecrübelerini arttırır hem de bazıları daha üst rütbe ve görevlere geçme şansını elde ederlerdi⁵⁹⁸. Bu bağlamda Mehmed Ali Paşa da 30 Kasım 1840/5 Şevval 1256 tarihinde “*Galata umûr-ı zabtiyesi inzîmâmıyla tophane-i âmire ferîkliği*”ne atandı⁵⁹⁹. Yeni görevi için kendisine 20.000 kuruş maaş tahsis edildi⁶⁰⁰. Fakat bir müddet sonra Mehmed Ali Paşa “*memûriyet-i mahsûsası*” icabı söz konusu meblağla geçinemediğini bildirdi. Paşanın bu talebi üzerine, kendisinin “*mütehayyîzân-ı ferîkândan*” olması ve geçim sıkıntısı çekmemesi için maaşı 27.000 kuruşa yükseltildi⁶⁰¹.

Galata umûr-ı zabtiyesinin, tophane-i âmire ferikliğine ilaveten paşaya tevcih edilmesiyle, bu makamın görev ve yetki sahası da genişledi. Mehmed Ali Paşa bu imtiyazı Sadrazam Mehmed Emin Raûf Paşa’ya bizzat teklif etmiştir. Raûf Paşa’nın hanesinde toplanan meclis-i hass’da⁶⁰² gündeme gelen konu, sadrazam tarafından padişaha şu tezkere ile iletildi⁶⁰³:

Ma’lûm-ı Sâmilere buyurulduğu üzere bu kere uhdesine tophâne-i âmire ferîkliği ihsân buyurulmuş olan Saâdetlü Mehmed Ali Paşa bendelerinin ifâde-i vâk’asında Tophane

⁵⁹⁷ BOA, İ. DH, 9/426, 16 Mart 1840/12 M 1256.

⁵⁹⁸ Bazı Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reislerinden ileride serasker olanlar için bkz. Cevat Aksu, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 53.

⁵⁹⁹ BOA, A. }. d, nr. 365, s. 142, 30 Kasım 1840/5 L 1256; BOA, İ. DH, 26/1268, 5 Aralık 1840/10 L 1256; BOA, İ. DH, 27/1279, 7 Aralık 1840/12 L 1256; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 213, 15 Aralık 1840/20 L 1256; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 49; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü’l Vekâyi*, s. 85; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Öztuna, *a.g.e.*, II, 625. Mehmed Süreyya, Mehmed Ali Paşa’nın Tophane-i Âmire Ferikliği’ne atanma tarihini bir senelik sapmayla, Ocak 1841/Zilkade 1256 olarak vermiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956). Ancak, yukarıda da zikredildiği üzere bu tarih doğru değildir.

⁶⁰⁰ BOA, C. AS, 374/15487, 31 Ocak 1841/8 Z 1256.

⁶⁰¹ BOA, İ. DH, 59/2939, lef 3, 19 Mayıs 1842/8 R 1258. Ekim 1842/Teşrin-i evvel 1258 senesine ait tophane-i âmire feriki, Karadeniz muhafızı ile ümerâ, erkân ve kâtiplerin maaşların gösterildiği listede ise Mehmed Ali Paşa’nın maaşı 27.500 kuruş olarak kayda geçmiştir (BOA, C. AS, 711/29845, 10 Kasım 1842/06 L 1258).

⁶⁰² Önceleri başvekîl daha sonra da sadrazamın başkanlığında haftada iki gün toplanan, önemli devlet işlerinin görüşüldüğü bu mecliste, kararlar oy çokluğuyla alınır. Devletin en yüksek yasama ve yürütme organı olan bu meclis, ıcrâ işinde nezaretler arasındaki koordinasyonu sağlardı. Üye sayısı sık sık değişen mecliste, çok mühim konular görüşüleceğinde üst düzey yöneticiler; olağan konularda uygun görülenler ve uzmanlığa dayalı konularda ise meclis üyelerinden bu konuda bilgisi olanlar çağrılırdı (Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı ...*, s. 180-184).

⁶⁰³ BOA, İ.DH., 26/1268, 5 Aralık 1840/10 L 1256. Galata’nın maliye işleri ile Kurşunlu Mahzen Limanı Nezareti görevi ise Galata Muhassıllığı namıyla bırakılarak Galata Nazırı bulunan Azmi Efendi’ye 7.000 kuruş maaşla tevcih edildi (Aynı belge).

ve Beyoğlu taraflarında bulunan karâgolphânelerde topçu neferâtı istihdâm olunmakta ise de bu keyfiyet neferât-ı merkûmenin ta'lîm ve taallümlerine mâni' olmakda ve oltaflarda olan bazı karâgolphânelerde dahi asâkir-i mansûre istihdâm kılınmakta olduğundan emr-i idârelerinde karışıklığı ve Galata umûr-ı zabtiyesinin âhir me'mûr uhdesinde bulunması dahi çatalılığa müceb olduğuna binâen zikr olunan topçu neferâtının bundan böyle kiremit üzere ta'lîm ve taallümlerine itinâ ve ikdâm olunmak üzere sâlif-üz-zikr karâgolphânelerde bir düzine asâkir-i mansûre ikâme olunması ve Galata umûr-ı zabtiyesinin dahi kendüsüne ihâle buyrulması lüzûmunu beyân etmiş olduğundan husûs-ı mezkûr geçen gece hâne-i âcizîde akd olunan meclis-i hâssda lede-l-müzâkere paşa-i müşârün-ileyhin ifâdât-ı vâkı'ası muvâfık-ı hâl ve maslahat olmasıyla iltimâsı vecihle zikr olunan karâgolphânelere asâkir-i mansûre ikâme ve Galata umûr-ı zabtiyesinin dahi kendüsüne ihâle kılınması...".

Mehmed Ali Paşa'nın söz konusu talebi kabul ve 15 Aralık 1840/20 Şevval 1256 tarihli *Takvîm-i Vekâyi*'de iradesi ilan edildi⁶⁰⁴. Bu misalden de anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa artık ricâl arasında kendisine yavaş yavaş yer edinme yolunda önemli adımlar atmaya başlamıştı.

Mehmed Ali Paşa'nın elde ettiği bu avantajın ardından bu kez sadrazam padişaha, dâr-ı şûrâ-yı askerî ve meclis-i umûr-ı maliye reislerinin kendileriyle ilgili hususlarda Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye katılmalarının faydalı olduğunu misal göstererek; paşanın da bundan böyle haftada ikişer gün meclise iştirâkine teklif etti. Sadrazamın bu teklifini kabul eden padişah, Mehmed Ali Paşa'nın makamıyla alâkalı konularda görüş bildirmek üzere haftada iki gün düzenli olarak Meclis-i Vâlâ'ya katılması kabul etti. Bunda, Mehmed Ali Paşa'nın daha önce meclise geldiği zamanlardaki katkısı da önemli rol oynamıştı. Böylece, Mehmed Ali Paşa kariyerinin ilk yıllarında devletin idare mekanizması olan Meclis-i Vâlâ'ya girmeyi başardı. Buna karşın, çıkan iradede meclisin çok kalabalık olduğu, lüzumlu olmadıkça meclise yeni aza alınmaması gereği de bilhassa hatırlatıldı. Ayrıca, Beyoğlu'nda yanan yerlerin düzenlenmesi için yola ilave olunan arsalar bedeli ile diğer masraflarının patrikler tarafından toplanması için Galata Nazırı'na gönderilen buyruğunun; bundan böyle Galata umûr-ı zabtiyesi de uhdesine havale edilen Mehmed Ali Paşa adına değiştirilip düzenlenmesine karar verildi⁶⁰⁵.

Bu gelişmeler takip edildiğinde Sadrazam Raûf Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'nın yetkilerinin genişletilmesi yönündeki tavrı, onu desteklediğini göstermektedir. Bu sayede Mehmed Ali, yeni tahta geçen Sultan Abdülmecid'e kendisini kanıtama şansı yakalamıştır. Sultan Abdülmecid de verdiği değerli

⁶⁰⁴ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 213, 15 Aralık 1840/20 L 1256.

⁶⁰⁵ BOA, İ. DH, 27/1279, 7 Aralık 1840/12 L 1256.

hediyelerle onu taltif ediyordu. Padişah, paşaya özel imal edilen 29.131 kuruş değerinde pırlanta ile müzeyyen birer kılıç ihsan etti⁶⁰⁶. Görüldüğü gibi paşa kariyerinin ilk yıllarında, henüz damat dahi olmamışken, maddi ve manevi anlamda güç kazanmaya başlamış ve Sultan II. Mahmud'un vefatıyla inkıtâya uğrayan kariyerindeki ilerlemesini yeniden hızlandıracak kapıları açmayı başarmıştı.

Mehmed Ali Paşa'nın tophane-i âmire, Beyoğlu ve Hasköy'de görev sahası içinde ona bağlı çalışan ve bazı hizmetlerde kullanılan kırk beş kavvâsı vardı. Onun idare sahasındaki hizmetinde bulunan bu kavvâslar zabtiye hizmetinde istihdam edilmekteydiler⁶⁰⁷. Bunların aylık maaşlarının toplamı ise 5.800 kuruş idi⁶⁰⁸. Galata'nın güvenlik işlerinden sorumlu olan Mehmed Ali Paşa, tophane-i âmire ferikliği süresince yetki sahası içindeki yerlerde karakol, tophane kışlalarında hastane inşa ve tamiri gibi imar faaliyetlerinde bulundu⁶⁰⁹.

4. TOPHANE-İ ÂMİRE MÜŞİRLİĞİ

4.1. ATANMASI

Sultan Abdülmecid, Serasker Rıza Paşa'dan tophane-i âmire ile Galata Nezareti için gerekli memurları seçmesini istedi. Bunun üzerine Rıza Paşa padişaha sunmuş olduğu takririnde, tophane-i âmire müşirliği'ne⁶¹⁰ Galata'nın umûr-ı zabtiyesiyle, Liman ve Karantina Nezaretlerinin de ilave edilmesini önerdi. Bu görevi de bir kişinin yürütmesinin daha uygun olacağı yolunda görüş bildiren Serasker Rıza Paşa, Galata ve Beyoğlu bölgesinin büyüklüğü ve hassasiyetine vurgu yaparak, buranın güvenliği ile idaresinden sorumlu olacak kişinin hem bölgeye vâkıf hem de bu mevkiye layık bir şahıs olması gereğinden bahsederek; o sırada tophane-i âmire feriki olan Mehmed Ali Paşa'yı bu göreve teklif etti. 30 Ocak 1844/9 M 1260

⁶⁰⁶ TSMA. d, nr. 2112. 0001, vr. 3b, 23 Şubat 1841/1 M 1257. Mehmed Ali Paşa ile birlikte, kariyer basamaklarını beraber kat ettikleri asakir-i hassa-i şahane müşiri Rıza Paşa'ya da 39.440 kuruşluk bir seyf hediye edilmişti (Aynı yer).

⁶⁰⁷ BOA, C.AS, 585/24627, 14 Mart 1842/1 S 1258. Sayıları 454 olan, müşir paşa, kapûdan-ı deryâ, serasker ve tophane-i âmire ferikinin idarelerindeki mevkilerde bulunan bu kavvâslar ve hademeler, zabtiye hizmetinde görev yaparlardı (Aynı Belge).

⁶⁰⁸ BOA, C.AS, 101/4581, 10 Ağustos 1842/3 B 1258.

⁶⁰⁹ Mehmed Ali Paşa'nın, Büyükdere Caddesi'ndeki Maslak karakolunun tamirine harcanan 830 kuruş ile Tophane-i Âmire kışlasında düzenlenen hastanelerin cam ve çerçeve masrafları olan 464,5 kuruş olmak üzere toplam 1.294.5 kuruşun maliye hazinesinden ödenmesini talep ettiği için bkz. BOA, C. AS, 861/36861, 5 Mart 1844/14 S 1260.

⁶¹⁰ Tophane Müşirliği 1248/1832 senesinde Topçubaşılığın yerine kurulmuştur. Tophane Müşirliği 1324/1908 Temmuz inkılâbından sonra "İmalât- Harbiyye Müdüriyet-i Umumiyyesi" adını aldı (Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, III, 514-515).

tarihli hatt-ı hümayûn ile Mehmed Ali Paşa, birleştirilen Galata, Liman ve Karantina Nezaretleriyle, memuriyetinin önemine binaen, müşirlik rütbesi ile tophane-i âmire müşirliğine atandı⁶¹¹. Sultan II. Mahmud'un vefatıyla, dört-beş sene gecikmeyle de olsa, Sultan Abdülmecid'in iltifatına nâil olan Mehmed Ali Paşa için bu görev, gerçek manada siyasi ikbalinin başlangıcı anlamına geldiği için ayrı bir önem taşımaktaydı⁶¹².

Bu nezaretlerin birleştirilmesiyle görev ve yetki sahası genişletilen tophane-i âmire müşirinin, muhatap olacağı üst düzey görevli sayısı da arttı. Şöyle ki: Tophane-i âmirenin askeriye ve idaresinde bulunan mahallerin güvenliği için seraskerliğe; liman nezaretiyle alakalı işlerde kaptan-ı deryalığa; Galata ve karantina ile ilgili hususlarda ise eskiden olduğu gibi hariciye nezaretine ve tüm bu işlerin hepsiyle ilgili malî işlerde de maliye nezaretine başvurması gereği kendisine ve hariciye nazırına bildirildi⁶¹³. Geniş yetkilerle donatılan bu görev, paşanın bölgeyi daha da iyi tanımasını sağladı ve bundan sonra atanacağı kaptanlık, seraskerlik gibi vazifeler için de mühim bir tecrübe sahası oldu. Ayrıca paşanın bölgeyi iyi tanımasının bir sonucu olarak, yukarıda izah edildiği üzere Galata'daki ticari değeri yüksek Mehmed Ali Paşa Hanı, dükkân ve ev gibi yatırımlarının çoğunu da bu bölgeden yaptı.

Birden fazla nezaretin birleştirilerek tophane-i âmire müşirliği çatısında toplanması, Mehmed Ali Paşa'ya verilecek maaşın miktarı konusunu da gündeme getirdi. Kendisinin görevine atanmasının üzerinden yaklaşık bir ay geçmesine rağmen maaşının belirlenmemesi üzerine, tophane-i âmire müdürü bu hususu sadarete sordu. Neticede, çıkan irade ile paşanın maaşı Rumeli, Anadolu ve Arabistan ordusu müşirleri emsal alınarak tespit edildi⁶¹⁴. Böylece ilave nezaretleriyle birlikte yeni bir yapılanma içinde olan tophane-i âmire müşirliğinin hangi rütbeye denk tutulduğunu da öğrenme imkânı elde edilmiş oldu.

⁶¹¹ BOA, HAT, 1640/4, 30 Ocak 1844/9 M 1260; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 265, 4 Şubat 1844/14 M 1260, s. 2-3; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 166, 4 Şubat 1844/14 M 1260; İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 213; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 49; Lütfi, *Tarih*, Dersaadet 1306, VII, 95; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59. Ali Fuad, sadece 1260 tarihini vererek, gün, ay belirtmemiştir (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 38).

⁶¹² Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, s. 120. Zira paşanın uzun zamandır beklediği damatlık namzetliği de tophane müşirliğine atanmasından sonra, 23 Mart 1845/14 Ra 1261 tarihinde ilan edilmişti (BOA, HAT, 1642/9, 23 Mart 1845/14 Ra 1261; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 59; Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 53; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, s. 127).

⁶¹³ BOA, HAT, 1640/4, 30 Ocak 1844/9 M 1260; BOA, C. DH, 31/1510, 24 Ocak 1844/3 M 1260.

⁶¹⁴ BOA, İ. DH, 84/4218, 22 Şubat 1844/2 S 1260. Belgede, paşanın maaşının miktarı hakkında bir malumat bulunmamaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın tophane-i âmire müşirliğine getirilmesi ve yetkisinin genişletilmesinde devrin Seraskeri Rıza Paşa'nın önemli etkisi olmuş, Mehmed Ali Paşa bu makamı onun tavsiyesiyle elde etmişti. Gerçekten de Rıza Paşa, 1841-45 yılları arasında tartışılmaz bir nüfuza sahipti⁶¹⁵. Söz konusu atama, bu dönemde iki paşanın işbirliği ve uyum içerisinde çalıştığını göstermekteydi. Buna karşın bu dönemde, Rıza Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın arası iyi değildi. Mustafa Reşid Paşa ve ekibini saf dışı bırakmak için harekete geçen Rıza Paşa, onu Edirne Valiliği'ne göndermek ve merkezden uzaklaştırmak istedi. Ancak, Mustafa Reşid Paşa "*hâkimiyetle gitmeyüb mahkûmiyetle gideceğini*" söyledi ve Edirne Valiliği'ni kabul etmedi. Fakat bu kez de büyükelçi olarak Paris'e gönderildi⁶¹⁶. Böylece hâkimiyetin Rıza Paşa eline geçtiğini söyleyen Lütfi'nin "*İşte ol vakit Rıza Paşa devri zuhura geldi. Fetk-ı retk-ı umûr-ı devlet anın elinde kaldı. Fethi Paşa müddet-i medîde menkûb kalub Damad Mehmed Ali Paşa makbûl oldu. Ancak o dahi Rıza Paşa'nın nüfûzu altında işler idi*"⁶¹⁷ ifadesi de o dönemde Mehmed Ali Paşa ve Rıza Paşa yakınlığına dikkat çekmektedir. Hatta Rıza Paşa'nın padişahattan daha etkili olduğunu ileri süren A. Melik'e göre, Rıza Paşa Mehmed Ali Paşa'yı bu denli sevmeseydi, kendisinin Âdile Sultan ile evlenmesi de mümkün değildi⁶¹⁸. Bu durumun farkında olan Mehmed Ali Paşa, ona yakın durarak daha kariyerinin başından itibaren devlet ricâli arasındaki dengeleri kavramış olduğunu gösterdi. Ayrıca bu yıllarda Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa karşıtı olan Rıza Paşa'nın yanında yer alması, bu kutuplaşmanın ileride Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasındaki düşmanlığın ilk nüvelerini oluşturduğunu düşündürmektedir. Ancak ileriki fasıllarda bahsedildiği gibi, Tanzimat ricâli arasında sıklıkla tesadüf edildiği üzere zamanla Mehmed Ali Paşa ile Rıza Paşa'nın da arası açıldı. Zira o yıllarda Mehmed Ali Paşa saraya damat olmuş, kaptan-ı deryalık, seraskerlik ve sadaret gibi önemli vazifelerde gelmiş, yani artık Rıza Paşa'ya ihtiyacı kalmamıştı. İkili arasındaki husumetin tezahür ettiği hadiselerden birisi, Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet suçlamasıyla Meclis-i

⁶¹⁵ Çelik, *a.g.e.*, s. 403. Meclis-i Vükelâ'daki görüşmeler esnasında sadrazamın iradenin ne merkezde olduğu sorusuna Serasker Rıza Paşa'nın üst üste birkaç kez "*irâde-i seniyye benim dediğimdir*", şeklinde cevap vermesi, onun nüfuzunun hangi boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından oldukça dikkate değerdir (Lütfi, *Tarih*, VIII, 29n).

⁶¹⁶ Lütfi Efendi ve Cevdet Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın ikbalinden düşerek, Paris büyükelçiliğine gönderilmesiyle, Tanzimat'la paşanın gerçekleştirmek istediği pek çok işin geri kaldığını ancak, esasının muhafaza edildiğini söylerler (Lütfi, *Tarih*, VII, 99; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 9).

⁶¹⁷ Lütfi, *Tarih*, VII, 99; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 9.

⁶¹⁸ Melik, *a.g.e.*, s. 37.

Âli Tanzimat'ta yargılandığı esnada, yardım için Fransa sefaretine yaptığı başvurunun önünün, burada hayli nüfuzlu olan Rıza Paşa tarafından kesilmesi⁶¹⁹.

Girişte temas edilen ve öznellikleriyle dikkat çeken eserlerde, Mehmed Ali Paşa hakkındaki bazı spekülâtif bilgiler, onun mesleki yaşamının ilk evrelerine kadar uzanmaktadır. Bunlardan birisi de Mehmed Ali Paşa'nın tophane-i âmire müşirliğine atanmasını değerlendiren Agop Melik'e aittir. Melik, Rıza Paşa'nın elde etmiş olduğu gücünü korumak adına, zekâsı kıt ve kolay yönetebileceği kişileri etrafına topladığını, bunlardan birisi olan Mehmed Ali Paşa'nın da bu bakımdan söz konusu görev için çok isabetli bir seçim olduğunu kinayeli bir şekilde ifade eder⁶²⁰. Ancak yazarın eserini Mehmed Ali Paşa hakkında adeta bir karalama kampanyası başlatmak üzere kaleme alması ve paşanın mesleki hayatı ile olaylara yaklaşımına baktığımızda, onun hakkında söylenen ağır ithamların tamamına katılmak pek de mümkün görünmemektedir. Zira Mehmed Ali Paşa aşağıda da izah edildiği üzere bu görevinde önemli icraatlara imza atmıştır. Diğer taraftan ise paşanın tophane-i âmire müşirliğine atanmasında Rıza Paşa'nın payının büyük olduğu gerçeği ise açıkça ortadadır. Melik'in bu fikirlerine karşılık Destilhes ise her ne kadar Mehmed Ali Paşa yanlısı olsa da paşanın bu göreve getirilmesini, kariyerinde önemli işler başarması ve neticesinde de Sultan Abdülmecid'in güvenini kazanmış olmasıyla daha makul bir yaklaşımla açıklamıştır⁶²¹.

Eserinde son derece ağır bir dille eleştiri sınırlarını zorlayan bir üslup kullanan Melik'in, Mehmed Ali Paşa hakkındaki ithamları bunlarla da sınırlı değildir. Yukarıda da bahsedildiği üzere tophane-i âmire müşirliğine dâhil edilen, Galata ve Beyoğlu'nun güvenliği paşanın denetimindeydi. Melik'in iddiasına göre: Paşa, bölgenin güvenliğini sağlamak maksadıyla dışarı fenersiz çıkmayı yasaklayarak, bu kurala uymayanların Tophane'de hapse atılmasını emretti. Hapsedilen kimseler, öğlene kadar burada tutularak kefalet vermeden serbest bırakılmıyorlardı. Mehmed Ali Paşa bu durumu bir ticaret vasıtası haline getirerek, mahkûmlardan aldığı kefaleti kendi kasasına aktarıyordu. Hatta mahkûm sayısını arttırıp, kefaletten daha çok kazanabilmek için kendisine bağlı bekçilere verdiği talimatla, fenerli gezenlerin fenerlerini dahi kasten kırdırıp, onları hapse attırıyordu.

⁶¹⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 37; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 67.

⁶²⁰ Melik, *a.g.e.*, s. 35.

⁶²¹ Destilhes, *a.g.e.*, s. 89.

Bu durumun bölgede asayişini daha da bozduğunu iddia eden yazar, ayrıca bu bölgede yoğun olarak yaşayan Avrupalıların da Mehmed Ali Paşa'nın halk üzerindeki baskısından yakınarak, onun bölgedeki hâkimiyetinden pek hoşnut olmadıklarını söylemektedir⁶²².

Melik'in Mehmed Ali Paşa hakkındaki bu iddialarla okuyucuyu yanılttığı ve yanlış malumat verdiğini bazı arşiv vesikalarından tespit etme imkânımız oldu. Şöyle ki: Mehmed Ali Paşa gerçekten de Melik'in belirttiği gibi bir belediye nizamnamesi hazırladı ve bunun bir maddesinde sokakların emniyetini temin için fener kullanımına ve geceleri hangi saatlerde dışarıda bulunulacağına dair bir düzenleme yaptı. Buna göre, güneşin batışından itibaren sokaklarda yarım saat fenersiz gezilebilecek, bundan sonra mutlaka fenerli olunacak, belli bir saatten sonra fenerli dahi olursa dışarıda bulunulmasına izin verilmeyecek ve bu kurala uymayanlar yakalanacaklardı. Ancak, paşanın yetki alanında olan Galata ve Beyoğlu'nda ise daha müsamahalı davranılacak ve güneşin batışından iki saat sonrasına kadar fenersiz gezilmesine izin verilecekti⁶²³. Bu sebeple, nizamnamenin ilk önce Üsküdar, Eyüp, Tophane ve diğer mahallerde uygulanmasına; yabancıların yoğun olduğu Galata, Beyoğlu, Tarabya ve Büyükdere taraflarının istisna tutulmasına karar verildi. Daha sonra ise bu durumun adil olmayacağı düşünüldü ve yabancıların yaşadıkları yerlerde sadece söz konusu fener maddesi istisna olmak üzere nizamnamenin her yerde uygulanması emredildi⁶²⁴. Görüldüğü gibi Melik'in iddialarının tersine, Mehmed Ali Paşa'nın uhdesinde bulunan Galata ve Beyoğlu en başından itibaren belediye nizamnamesindeki fener maddesinden müstesna tutulup, Melik'in Mehmed Ali Paşa'yı adaletsizlik hatta hilekârlıkla itham ettiği fener maddesinin uygulanmamasına karar verilmişti. Bu örnekte görüldüğü gibi, konumuzu yakından ilgilendiren bu ilişkiler ve Mehmed Ali Paşa hakkındaki yanlış bakış açısının

---

⁶²² Melik, *a.g.e.*, s. 36-37. Eserinde, her fırsatta Mehmed Ali Paşa hakkında yerici ve aşağılayıcı ifadeler kullanan Mac Farlane de Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalıktan anlamadığı gibi, tophane-i âmire müşirliğine de vakıf olmadığını ileri sürer. Mac Farlane, bu iddiasına delil olarak da Mehmed Ali Paşa'nın bir iki çalışanı tarafından buna ikna edilmesini gösterir. Ayrıca, Mehmed Ali'nin tophane müşirliği esnasında, makamından faydalanarak rüşvet sayesinde kaydedeğer bir servete sahip olduğunu ve henüz damat olmadan önce dahi hane halkı ve teşkilatının şehirdeki en şaşalı ve gösterişliler arasında olduğunu da iddia eder (Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 166-167). Hiçbir delile dayandırılmadan tevatürden ileri gidemeyen ve adeta birbirinin tekrarı niteliğindeki Mehmed Ali Paşa hakkında ortaya atılan bu iddialar ve bunlara karşılık paşanın gerek tophane müşirliği ve gerekse kaptan-ı deryalıklarındaki icraatları, bu ithamların kasıtlı ve karalama maksatlı olduğunu düşündürmektedir.

⁶²³ BOA, İ. MSM, 5/77, lef 1.

⁶²⁴ BOA, İ. MSM, 5/77, lef 3, 1 Kasım 1845/1 Za 1261; BOA, A. MKT, 29/33, 19 Ekim 1845/17 L 1261; BOA, A. MKT, 29/88, 2 Kasım 1845/2 Za 1261; BOA, A. MKT, 29/97, 3 Kasım 1845/3 Za 1261; BOA, C. BLD, 111/5502, 1 Kasım 1845/1 Za 1261.

yansıması neticesinde ortaya atılan iddialar, son derece dikkatli bir şekilde değerlendirme zorunluluğunu doğurmaktadır. Melik'in yaptığı gibi birkaç bekçinin görevini suiistimal etmesinin paşanın organizasyonu ile olduğunu ileri sürmek ve bu durumu ona mal ederek, rüşvetçilikle suçlamak fazla cüretkâr ve nesnellikten uzak bir yaklaşımdır. Üstelik paşa bu yıllarda saraya damat adayı olmuştu ve dolayısıyla hareketlerine her zamandan daha fazla dikkat etmesi gerekmektedir.

4.2. FAALİYETLERİ

Tanzimat ilan edildiğinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Azası olan Mehmed Ali Paşa, kariyerinde hızlı bir şekilde yükseldi ve tophane-i âmire ferikliğinin ardından tophane-i âmire müşirliğine atandı. Bu bağlamda, Tanzimat'ın getirdiği yenileşme ve kurumsallaşma faaliyetlerinin bilhassa askeri cephesinde yer alarak, mesleki tecrübesini derinleştirme imkânı buldu. Mehmed Ali Paşa bu görevinde Tanzimat'ın getirdiği anlayış doğrultusunda birtakım yeni meclislerin tesisi, nizamnamelerin düzenlenmesi ve inşa gibi alanlarda aktif bir rol aldı. Paşanın tophane-i âmire müşirliğindeki gelişmeler ve faaliyetleri genel hatlarıyla şöyledir:

Mehmed Ali Paşa'nın, tophane-i âmire müşirliğinde onu daha yüksek rütbelere taşıyıp, kendisini daha fazla ispat etme imkânı veren kayda değer icraatları oldu. Bunlardan birisi, Mehmed Ali Paşa'nın ilave görevlerinden Sıhhiye Nazırlığı esnasında sergilediği dirayetli tutumuydu. Çeşitli sahalarda reform girişimlerini başlatan Sultan II. Mahmud döneminde, salgın hastalıklarla mücadele etmek adına karantina nizamlarının düzenlemek ve karantina hizmetlerini yürütmek maksadıyla, 1838 senesinde karantina nezareti tesis edildi⁶²⁵. Başlangıçta meclis, Hekimbaşı Abdülhak Molla'nın başkanlığında Osmanlı Devleti'nden altı ve düvel-i muazzama sefaretlerinin birer temsilciden ibaretti. Yabancı temsilciler, sadece bilimsel konularda fikir beyan etme ve oy kullanma, buna karşın hiçbir surette meclisin işleyişine müdahale etmemek koşuluyla mecliste bulunabileceklerdi. Ancak bunlar zamanla Osmanlı üyelerinin “*dirâyet ve kifâyetsizliğinden*” yararlanıp, hem sayılarını arttırdılar hem de meclisin üye sayısına dâhil oldular. Onların meclisteki statüleri

---

⁶²⁵ Nezaret, karantina meclisi, sıhhiye meclisi, meclis-i tahaffuz, meclis-i umûr-ı sıhhiye, sıhhiye nezareti gibi farklı isimlerle de anılmaktaydı (Gülten Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996, s. 6).

hakkındaki bu karmaşa ve sıhhiye meclisindeki idari işlere karışıp, oy vermeye başlamaları ise Mehmed Ali Paşa'nın baş aktörü olduğu bir krize yol açtı.

Sıhhiye Meclisi'ndeki yabancı temsilcilerin bu fütursuz davranışları karşısında sessiz kalmayan Tophane-i Âmire Müşiri ve Sıhhiye Nazırı Mehmed Ali Paşa derhal harekete geçti ve onların karantina merkezlerinde görevlendirdikleri bazı memurları meclise haber dahi vermeden 1844 tarihinde azletti. Bu durum karşısında sessiz kalmayan temsilciler durumu protesto ettiler. Yabancı temsilcilerin müdahalelerinin önüne geçmeye çalışan Mehmed Ali Paşa ise onlara son derece sert bir üslupla şu sözlerle cevap verdi⁶²⁶:

“...Meclis-i sıhhiyenin kendi başına istediği kararları vermesini kat'iyyen tanımıyorum. Pâdişâh-ı azîmimiz karar hakkını bana tevdi etmiştir. Ecnebî me'mûrlarının bu meclise devamları muvakkattir. Çünkü vazîfeleri yalnız sıhhiye nizâm-nâmesini tanzîm ve kabûl etmekden ibâret olub şimdi ise nizâm-nâmeler yapılmış ve Babiâli ile sefâretlerce dahi kabûl ve tasdîk olunmuş olduğundan ba'dema karantinada yalnız devlet me'mûrlarını hükûmet nâmına tanırım...”

Böylece adeta meclisi ele geçirmek üzere olan yabancı temsilcilere yerinde ve zamanında müdahale eden Mehmed Ali Paşa sayesinde, meclisin yapısı korundu. Sıhhiye Meclisi örneğinde görüldüğü üzere, meclisteki yabancı temsilcilerin sınıran aşan davranışları karşısında kararlı ve dirayetli bir tavır sergileyen Mehmed Ali Paşa, dış devletlerin ülkesine müdahale aracı olarak kullanabilecekleri vasıtalar karşısındaki tavrını da açıkça ortaya koymuştur. Paşa, mesleki serencamı boyunca, diğer fasıllarda da görüleceği üzere, benzeri durumlarda bazen neticeleri devlet menfaatlerinin aleyhinde dahi olsa, söz konusu tutumundan taviz vermemiştir.

Mehmed Ali Paşa, bu dönemde uhdesinde bulunanların dışında bazı meclislerin kuruluşunda da görev aldı. Bunlardan birisi de İstanbul'da ahalinin güvenliği ve beldenin zabıta işlerinin sağlanması için Nisan 1845 tarihinde paşanın önderliğinde kurulan polis meclisiydi. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra iç güvenlik anlayışında meydana gelen değişimin bir tezahürü olarak doğan polis meclisi; 1845-1850 yılları arasında paşanın görev sahası içinde yer alan Galata ve Beyoğlu bölgelerinde faaliyet gösterdi. Aynı zamanda askeriyeden ayrı sivil güvenlik gücünün oluşturulmasında bir başlangıç olarak kabul edilen ve önemli yer tutan bir meclisti. Osmanlı Devleti genelinde önceden beri büyük sorun teşkil eden iç

⁶²⁶ BOA, Y. PRK. SH, 4/60, 12 Ekim 1893/1 R 1311.

güvenlik meselesi, bilhassa Tanzimat'ın ilanı ve uygulanması sürecinde merkez ve taşradan gelebilecek tepkilere karşı daha da önem kazandı. Bu nedenle, merkezi olarak iç güvenliği sağlayacak bir yapılanmaya gidilmesi zaruri hale geldi. Bu iş için ise sefaretlerin ve yabancı tüccarların yoğun olduğu ve asayiş problemlerinin çok görüldüğü tophane-i âmire müşirliğine bağlı Galata ve Beyoğlu bölgesi seçildi. Zira Osmanlı Devleti'nin âdeti batıya açılan kapısı olan bölgedeki güvenlik sorunlarının acilen çözülmesi gerekmekteydi. Bu maksatla tesis edilen meclis, Mehmed Ali Paşa'nın başkanlığında toplam yedi kişiden ibaretti. Meclisin çalışma prensipleri ve yetkileri içeren nizamname, 21 Mart 1845 tarihli iradeyle kabul edildi⁶²⁷. “*Zâbita-i belediyyenin esâsı*” kabul edilen polislik hizmetinde istihdam edilecek kişilere dair bir takım şartlar düşünüldü. Buna göre, polis olacaklar dirayet ve malumat sahibi, her şahıs ve millet ile ahlaklı ve ahlaksızı birbirinden ayırt edebilecek evsafta olmalıydı⁶²⁸.

Meclisin kuruluşu aşamasında yapılan yeni bir düzenlemeyle Mehmed Ali Paşa'nın sıhhiye meclisinde yaşanan sorundan edindiği tecrübeyi buraya aktarması; aynı şekilde çıkması muhtemel bir problemin önüne geçilmesini sağladı. Şöyle ki: Henüz sıhhiye meclisindeki problemler ortaya çıkmamışken; Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa tarafından hazırlatılan belediye nizamnamesinin on birinci bendinde, sıhhiye meclisinde olduğu gibi her sefaretten birer yabancı memurun polis meclisine katılması yazılmıştır. Ancak, daha sonra konunun görüşüldüğü Meclis-i Vâlâ'ya gelen tophane-i âmire müdürü, bu maddenin sehven yazıldığını ve mecliste yabancı memurların bulunmasının sakıncalı olacağını bildirdi. Meclis de tophane müdürünün uyarılarını dikkate alarak, kurulacak polis meclisinin tamamıyla Osmanlı tebaasından ibaret olmasına ve gerektiğinde sefaretlerden tercüman ve sair gereken kimselerin çağrılabilmesine karar verdi⁶²⁹. Zira bu sıralarda yukarıda bahsedildiği üzere, sıhhiye meclisinin yabancı temsilcileriyle ilgili sorunlar yaşanmaktaydı. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın müdahalesiyle sıhhiye meclisinde yaşanan krizin,

⁶²⁷ Ali Sönmez, Polis Meclisi'nin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850), *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 37, Ankara 2005, s. 259-263; Ali Sönmez, *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 38-39. Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Kozan Ofset, Ankara 2008, s. 75. Polis Nizamı ve Polis Meclisi'nin tesisi ile ilgili sefaretlere yazılan müzekkire-i umûmiyye sûreti için bkz. BOA, İ. MSM, 3/48, lef 1, 16 Mart 1845/7 Ra 1261; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, yay. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995, II, 875-880.

⁶²⁸ BOA, İ. MSM, 3/40, lef 16, 11 Şubat 1844/21 M 1260.

⁶²⁹ BOA, İ. MSM, 3/40, lef 16, 11 Şubat 1844/21 M 1260 ve lef 17, 19 Ağustos 1844/4 Ş 1260.

muhtemel de olsa, polis meclisinde yaşanmaması için gereken tedbir en başından alındı. Üst üste yaşanan bu gelişmelerdeki tutumuna bakıldığında ise Mehmed Ali Paşa'nın, iddia edildiği gibi yeteneksiz ve basiretsiz biri olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Mehmed Ali Paşa'nın uhdesinde kurulan bir diğer meclis de Tophane-i Âmire Askerî Meclisi adını taşımaktaydı. Tophane-i âmireye dair asker, mühimmat ve kaleler gibi gittikçe artan askerî işlerin halli için, buraya bağlı bir meclis tesisi fikri gündeme geldi. Zira tophane-i âmirede, ihtiyat, istihkâm, bahr-i sefid ve siyah boğazları alayları ile bir ambar taburu tertip edilmişti. Oluşturulan bu yeni askeri alaylar ve tabura ilaveten tüm kalelerin askeri bir nizama bağlanması faaliyetleri de buraya mensup asker sayısının artmasına yol açtı. Bu sebeple hem askerlerle hem de mühimmatlarıyla ilgili düzenleme ve takibin en iyi şekilde yapılabilmesi için söz konusu meclise ihtiyaç duyuldu. Bu iş için Serasker Rıza Paşa'dan aldığı talimatla hemen harekete geçen Mehmed Ali Paşa, kurulacak meclisin memurlarına dair bir defter düzenleyerek, kendisine takdim etti. 3 Şubat 1845/25 M 1261 tarihli hatt-ı hümayûn ile meclis kuruldu⁶³⁰. Zira diğer görevlerine ilaveten Bahr-i Sefid ve Siyah Boğazları Muhafızlığı da Mehmed Ali Paşa'ya tevdi edilmişti⁶³¹. Paşa, göreve gelir gelmez yerinde incelemelerde bulunmak üzere 25 Aralık 1844/15 Z 1260 tarihinde vapurla Çanakkale tarafına hareket etti⁶³².

Bahsedilen meclisler ile Galata, liman ve karantina nezaretleriyle tophane-i âmire müşirliği uhdesinde bulunan Mehmed Ali Paşa, görev sahasını ilgilendiren birtakım nizamnamelerin düzenlenmesine de ön ayak oldu. XIX. yüzyılda Osmanlı kentleri, bilhassa da liman kentleri, diğer devletlerle gelişen ilişkilerin sonucunda modern belediye hizmetlerine ihtiyaç duymaya başladı. Avrupa Devletleri ile artan ekonomik ilişkiler, yüzyılın ticari faaliyetlerine uygun, evrensel iletişim ve ulaşım ağını sağlayabilmek zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı. Ticaretin merkezi olan bu liman şehirlerinde tüccar gemileri için karantina, konaklama tesisleri ve düzenli bir kent ulaşımını temin edebilmek başlıca problemdi. Bu nedenle modern hizmetleri görece belediye teşkilatlarına ihtiyaç vardı. Ancak gelişim her kentte aynı olmadığı gibi, kent içinde bölgeler arasında da farklılık arz etmekteydi. Bunun en güzel örneği

⁶³⁰ BOA, HAT, 1642/2, 3 Şubat 1845/25 M 1261.

⁶³¹ BOA, İ. MSM, 17/383, lef 5, 13 Aralık 1844/2 Z 1260. Yabancı gemilerin boğazlardan geçişleri hakkında Tophane-i Âmire Müşiri Mehmed Ali Paşa'ya verilen talimat müsveddesi ve paşanın boğazlardaki topçu mirlivalarına gönderdiği talimat için bkz. BOA, İ. MSM, 17/383, lef 4, 3.

⁶³² BOA, C. DH, 13323, 28 Aralık 1844/18 Z 1260; *Ceride-i Havâdis*, nr. 209, 28 Aralık 1844/18 Z 1260.

ise İstanbul'un iş bölgesi olan Galata ve Beyoğlu'nun, Bâbîâlî çevresinden önce modern beledî hizmetlere sahip olmasıydı⁶³³.

Bu bağlamda, Mehmed Ali Paşa sorumluluğunda olan ve canlı bir iş merkezi olarak büyük önem arz eden Galata ve Beyoğlu hakkında önemli düzenlemelere imza atmıştır. İdaresi altında bulunan bu bölgeler ve tophane-i âmire ile liman odasında icra olunmak için sıkı güvenlik tedbirlerini içeren, deniz yoluyla gelen yabancılar için belediye nizamnâmesini bizzat kaleme aldırdı. Bu nizamnâme ile alınan önlemler, Galata ve Beyoğlu'nda yoğun olarak giriş yapan yabancıların sadece İstanbul'a girişiyle sınırlı kalmamış, onların burada buldukları sürece yakın takip altında tutarak, yolsuzluk yapanlarını tespit etmeye yönelik hazırlanmıştır. Paşa burada, Galata ve Beyoğlu'nda asayişin tesisi için dükkân ve mağaza kiralama koşulları, pasaport nizamı⁶³⁴ ve suçluların cezalandırılmasına kadar eksikliği hissedilen pek çok konuya çözüm getirmeye çalıştı⁶³⁵. Hazırlanan belediye nizamnamesine dair talimatlar basılarak, 1 Kasım 1845/gurre Za 1261 tarihinden itibaren yürürlüğe girdi⁶³⁶.

Bölgedeki güvenliği sağlamanın temel koşullarından birisi de buradaki mülklerin kime nasıl ve hangi şartlarla kiraya verildiği meselesiydi. Çünkü Galata ve Beyoğlu'ndaki mal sahiplerinin, mülklerini kiraladıkları kişiler hakkında araştırma yapmaksızın sadece kira gelirine bakarak kiralamaları, birtakım güvenlik sorunlarını da beraberinde getirdi. Böylece bölgede, Akdenizliler ile Hırvatlar ve Osmanlı tebaasından olan bazı Ermeni, Katolik ve Rumlar yerleşme imkânı bulmuşlardı. Bunlardan bazıları da gümrükten mal kaçırmak, hırsızlara yataklık etmek, alenen içki satmak, kumarbazlık ve kalpazanlık gibi suçlarla bölgedeki güvenliğe zarar veriyorlardı. Onların bu hareketleri bölgedeki diğer esnafı da olumsuz etkiliyordu. Bunun üzerine, çok önemli bir ticaret merkezi olan Galata ve Beyoğlu'nun güvenliğinin sağlanması için bir dizi önlemler alındı. Buna göre, mal sahibi ya

⁶³³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 123-124.

⁶³⁴ Pasaport Nizamnamesi için bkz. BOA, İ. MSM, 3/40, lef 18, 1 Ağustos 1844/16 B 1260; BOA, *Buyruldu Defteri* nr. 5, s. 92-94, 14 Şubat 1867/9 L 1283. Bu defterde kayıtlı olan 14 Şubat 1867/9 L 1283 tarihli "Pasaport Odası Nizamnâmesi Sûreti", 1 Ağustos 1844 tarihli nizamnâmenin aynısıdır. Tarihlendirmedeki bu farklılık ise kaydın aslının kaleme tarihsiz olarak gelmesinden kaynaklanmış ve bu nedenle, nizamnâmenin geliş tarihi olan 14 Şubat 1867/9 L 1283 kabul edilmiştir (BOA, *Buyruldu Defteri* nr. 5, s. 94).

⁶³⁵ BOA, A. MKT, 16/6, 4 Eylül 1844/20 Ş 1260. On üç bendlik nizamnâme için bkz. BOA, İ. MSM, 3/40, lef 16, 11 Şubat 1844/21 M 1260.

⁶³⁶ BOA, İ. MSM, 5/77, 1 Kasım 1845/1 Za 1261; BOA, A. MKT, 29/88, 2 Kasım 1845/2 Za 1261; BOA, A. MKT, 29/97, 3 Kasım 1845/3 Za 1261; BOA, C. BLD, 111/5502, 1 Kasım 1845/1 Za 1261.

kendisi ya da yerine güvendiği birisi vasıtasıyla, malını kiralayacağı kimseyle birlikte hangi ülkenin tebaası ise oranın memuruna gidecekti. Bunun amacı kiracı adayının güvenilir olup olmadığını, dükkân kiralayacaksa ne iş yapacağını, ev kiralayacaksa ise ailesiyle ilgili bilgileri memurdan öğrenmelerini sağlamaktı. Tüm bu prosedür olumlu tamamlanırsa, kiracının koşulları kabul etmesiyle, talep edilen kira bedeli ile birlikte kontratosu yapılabilecekti. Düzenlenen kontrato da taraflar ve memurları tarafından imzalanarak müstakil bir cerideye kayd olunacaktı. Böylece kiracıların ileride gümrük kaçakçılığı, içki satışı gibi yukarıda bahsettiğimiz kontratoya uymayan bir harekette bulunmalarının önüne geçilmeye çalışıldı⁶³⁷.

İnşa alanında da faaliyetlerini sürdüren paşa, Beyoğlu'nda Topçu askerleri için bir hastane yapımını üstlendi. Hastane tamamlandığında 28 Haziran 1844/ 11 C 1260 Perşembe günü padişah tarafından ziyaret edildi. Sultan, bu ziyareti esnasında memnuniyetini bildirerek oradan ayrıldı. 2 Temmuz 1844/15 C 1260 Pazartesi günü ise sadrazam, Meclis-i Vâlâ Reisi Fethi Paşa, hariciye, maliye ve harbiye nazırları, Meclis-i Vâlâ azalarından Hasib Paşa, Arif Paşa, sadaret müsteşarı ve darphane-i âmire nazırı da hastaneyi ziyaret ederek, Mehmed Ali Paşa'nın inşa ettirmiş olduğu bu hastane hakkında beğenilerini ifade ettiler⁶³⁸. Paşa, hastanenin yapımı esnasında malî açıdan da son derece dikkatli davranmıştır. Sonradan yapılan tüm ilaveleriyle birlikte hastane, ikinci keşif bedeli olan 1.974.839 kuruş yerine, 265.956 kuruşluk bir tasarrufla, ilk keşif bedeli olan 1.708.883,5 kuruşa mal edildi⁶³⁹.

5. BİRİNCİ KAPTAN-I DERYALIĞI

5.1. ATANMASI

Sultan III. Selim döneminde planlı bir devlet politikasıyla başlayan tersane ve donanmanın modernize edilmesi çalışmaları, bazı kesintilerle XIX. yüzyıl boyunca devam etti⁶⁴⁰. Diğer taraftan bu yüzyılda yaşanan 1827 Navarin Baskını⁶⁴¹, 1840

⁶³⁷ BOA, İ. MSM, 3/40, lef 1; BOA, A. MKT. MVL, 1/49, 2 Kasım 1844/20 Ş 1260.

⁶³⁸ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 272, 16 Temmuz 1844/29 C 1260, s. 1-2.

⁶³⁹ BOA, İ. DH, 89/4480, 3 Ağustos 1844/18 B 1260.

⁶⁴⁰ Bahriyede yapılan ıslahat hareketleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan İslâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 30 vd.

⁶⁴¹ 1770 Çeşme faciasının ardından 1827'de Avrupalı Devletler tarafından ikinci kez 1827'de Navarin faciası ile imha edilen Osmanlı Donanması, Türk Bahriyesi'nin III. Selim devrinden itibaren büyük çabalarla kazandığı tecrübe ve bilgiyi yok etmiş, Osmanlı Bahriyesi çökme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Ali İhsan Gencer, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, VI, 580

tarihinde donanmanın Firârî Ahmed Fevzi Paşa⁶⁴² tarafından Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Paşa'ya teslimi⁶⁴³ ve 1853 Sinop baskını⁶⁴⁴, Osmanlı Donanması'na büyük zarar verdi. Sinop baskını ile kısmen de olsa, Osmanlı Donanması'nın Rusya tarafından yakılması, 1845-1853 seneleri arasında büyük gayretlerle meydana getirilen Türk deniz gücüne önemli bir darbe indirdi. Hem bu olumsuz gelişmeler hem de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntı, denizcilik sahasında yapılan, yapılması planlanan yenilik ve gelişmelerin kesintiye uğramasına neden oldu⁶⁴⁵. Osmanlı denizcilik tarihi için kırılma noktası olan bu olaylar mihenk alındığında, Mehmed Ali Paşa'nın 1845 tarihinde başlayan ve 1867'de Bahriye Nezareti'nin kurulmasıyla⁶⁴⁶, Osmanlı Devleti'nin “*son kaptan-ı deryası*” unvanını almasına değin geçen 22 senede; mesleki kariyeri boyunca toplam 6 kez ve 12 yılı aşkın bulunduğu⁶⁴⁷ bu görevdeki faaliyetleri, tezde 1853 Sinop baskınına kadar zaman dilimindeki ilk üç kaptanlığı ve bundan sonraki son üç kaptanlığı şeklinde incelenmiştir.

Mehmed Ali Paşa 10 Ağustos 1845/6 Ş 1261 tarihinde, sarayın diğer damadı Halil Rıfat Paşa'nın yerine ilk kaptan-ı deryalığına atandı. Mutad olduğu üzere Galata ve Beyoğlu'nun zaptiyesi ile polis ve liman nezaretleri de kendisine verildi⁶⁴⁸. Aylık 67.500 kuruş olan maaşı, 12.500 kuruş zamlı 80.000 kuruşa yükseltildi⁶⁴⁹. 25 Kasım 1845/25 Za 1261 tarihinde de paşanın uhdesine Gelibolu sancağının zaptiye ve maliyesiyle, icrâ-i tensîkât-ı mülkiyesi memuriyeti verildi⁶⁵⁰. Mehmed Ali Paşa da diğer hanedan damatları gibi korunuyor ve gözetiliyordu. Masraflarının emsallerine

⁶⁴² Ahmed Fevzi Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁶⁴³ Devrin sadrazamı Hüsrev Paşa, siyasi rakibi Ahmed Fevzi Paşa'ya donanmayla İstanbul'a dönmesi emrini verdi. Aralarındaki gerginlik sebebiyle katledileceğini düşünen Ahmed Fevzi Paşa ise büyük bir paniğe kapıldı ve donanmayla boğazdan çıkarak, Beşik Limanı'na demirledi. Tüm girişimlere rağmen 14 Aralık 1839 tarihinde donanmanın Mısır'a iltica ettiği haberi İstanbul'a ulaştı. 8 Ocak 1840 tarihinde azledilen Firârî Ahmed Fevzi Paşa'nın yerine, Hüsrev Paşa'nın yetiştirmelerinden Damat Said Paşa kaptan-ı deryalığa atandı (Çelik, *a.g.e.*, s. 364-368).

⁶⁴⁴ 1853 Sinop Baskını hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Besim Özcan, *Sinop Deniz Felâketi (30 Kasım 1853)*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 65-97.

⁶⁴⁵ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 230-231.

⁶⁴⁶ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 316.

⁶⁴⁷ Mehmed Bahaüddin, *a.g.y.*, s. 145; BOA, HSD, AFT, nr. 9/4, s. 4; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 42.

⁶⁴⁸ BOA, İ.MSM, 16/346, 11 Ağustos 1845/7 Ş 1261; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 291, 2 Eylül 1845/29 Ş 1261; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 242, 16 Ağustos 1845/12 Ş 1261; Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 49; Mehmed Bahaüddin, *a.g.y.*, s. 145; Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, s. 129-130; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 74; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 60; Atâ, *Tarih*, II, 178. Gencer, paşanın atanma tarihini baskı hatası neticesinde 1865 şeklinde vermiştir (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 155n).

⁶⁴⁹ BOA, İ.DH, 108/5482, 5 Eylül 1845/3 N 1261; BOA, A.MKT, 27/86, 8 Eylül 1845/6 N 1261. Kaptan paşa, tersane-i âmire nazırı ve aklâm-ı bahriyede müstahdem ketebenin maaş ve tayinatları için bkz. BOA, İ.MSM, 16/352, lef 1, s. 1-2, 13 Mayıs 1846/17 Ca 1262.

⁶⁵⁰ BOA, A.DVN, 13/13, 25 Kasım 1845/25 Za 1261.

nazaran fazla olduğu gerekçesiyle, 12 Mayıs 1847/26 Ca 1263 tarihinde maaşına 1.500 kuruş daha zam yapıldı⁶⁵¹.

Mehmed Ali Paşa'nın bu göreve seçilmesinde, Sultan Abdülmecid'in göz önünde bulundurduğu birkaç farklı kıstas vardı. Bunlardan ilki Mehmed Ali Paşa'nın tophane-i âmire müşirliğinde gerçekleştirdiği başarılı hizmetleriydi. Hatta yukarıda izah edildiği üzere, Mehmed Ali Paşa bu görevde iken kendisine bağlı çalışan sıhhiye nezaretinin, kaptan-ı deryalığa atansa dahi Mehmed Ali Paşa uhdesinde kalması için Meclis-i Sıhhiye ve bazı sefirler talepte bulunmuşlardı. Ancak, “*nezâretin şahsa değil makâma âidiyyeti*” gerekçe gösterilerek bu istek reddedildi⁶⁵². Bir diğeri ve Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığa getirilmesindeki en kuvvetli etken, Sultan Abdülmecid'in bahriyedeki reformlar kapsamında bir Bahriye Meclisi'nin tesis edilmesi isteğiydi. Buna karşın hâlihazırdaki tecrübeli Kaptan-ı Derya Damat Halil Rıfat Paşa, Bahriye Meclisi ile yetkilerini paylaşmak istemeyecek ve bu da meclisin tesisini güçleştirecekti. Ayrıca, söz konusu meclisin kuruluşunda ve bahriyede yapılması düşünülen düzenleme ve reformlarda, daima kara kuvvetleri ve tophane-i âmire örnek alınmıştı⁶⁵³. Mehmed Ali Paşa'nın bir önceki görevinin tophane-i âmire müşirliği olduğu ve burada edindiği tecrübeler ve icraatları düşünüldüğünde, padişahın bu göreve neden onun seçtiği daha da netlik kazanmaktadır. İşte bu sebeplerle Sultan Abdülmecid akıllıca bir manevrayla mesleki kariyerinin başında, saraya bağlı ve isteklerini kolaylıkla kabul ettirebileceğini düşündüğü Mehmed Ali Paşa'yı kaptan paşalık görevine getirdi ve Halil Paşa da sahilhanesinde ikamete mecbur edildi⁶⁵⁴.

Mehmed Ali Paşa ilk kaptan-ı deryalığına atandığında Osmanlı Donanması'ndaki durum kısaca şöyleydi: Firârî Ahmed Fevzi Paşa'nın Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya teslim ettiği donanma bir takım girişimlerle İstanbul'a getirilmişse de gemiler büyük zarar görmüştü. Aradan geçen beş altı sene zarfında da denizcilik sahasında gereken atılımlar gerçekleştirilememişti. Dolayısıyla Damat

⁶⁵¹ BOA, İ.DH, 145/7468, 12 Mayıs 1847/26 Ca 1263; BOA, A.MKT, 81/89, 19 Mayıs 1847/3 C 1263.

⁶⁵² Ahmed Mithad, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi”, *Hariciye Nezareti Salnamesi*, 1318, s. 447. Metnin latinizesi için bkz. Abdullah Köşe, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/1, İstanbul 2003, s. 89-119.

⁶⁵³ Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 147-148.

⁶⁵⁴ BOA, İ.MSM, 16/346, lef 2, 11 Ağustos 1845/7 Ş 1261; Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 148. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'ya, hemen “*Tersâne-i Âmire’ye tertib ve tayini lâzım gelen “Meclis-i Dâimi” ve reis ve azâsının erbâb-ı mâlûmatdan intihâbıyla tertib ve istizânı hususu*” tevdi edildi (Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 149-150).

Mehmed Ali Paşa, donanmayı oldukça sıkıntılı bir halde teslim almıştı. Yani, Mehmed Ali Paşa'yı hem Avrupa'daki gelişmelere paralel olarak Osmanlı Donanması'nı modernleştirip, geliştirmek hem de hâlihazırda pek sağlıklı durumda olmayan mevcut gemilerin tamir ve yenilerinin inşası gibi meseleler beklemekteydi. Zira donanmadaki gemilerin çoğu tamire muhtaçtı. İyi durumda olanların sayısı ise birkaç gemiden ibaretti⁶⁵⁵. Bu mesele ve mali sıkıntılar sebebiyle bakımsız kalan donanmada, masraf gittikçe arttı ve bir geminin tamiri üç-dört milyon kuruş gibi oldukça yüksek meblağları buldu⁶⁵⁶. Bu noktada ise reformların önündeki en büyük engel gerekli mali kaynakların bir türlü sağlanamamasıydı. Bu bağlamda, Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında öne çıkan hizmetleri şunlardır: Bahriye'deki reformların planlanıp yürütülmesinde önemli rol oynayan Bahriye Meclisi'nin tesisi, tersane-i âmireye ayrılan tahsisatın gelir-gider dengesinin düzenlenmesi, teknolojik değişimlere ayak uydurmak ve donanmayı geliştirip, genişletmek için Avrupa'dan satın alınan ve inşa edilen gemiler ile stratejik bakımdan Osmanlı Devleti için oldukça mühim olan Girit'e düzenlediği seyahat zikredilebilir.

5.2. BAHİRİYE MECLİSİ'NİN KURULMASI

Bahriyedeki reformların planlanıp, yürütülmesini sağlayan *Dâimî Bahriye Meclisi*'nin⁶⁵⁷ (1845/1261)⁶⁵⁸ kurulmasına dair iradenin çıkmasıyla hemen harekete geçen Mehmed Ali Paşa; hazırlıklarını tamamlayarak, meclisin nasıl kurulacağı, kimlerden meydana geleceği ve üyelere tahsis edilecek maaş ve tayinatları tespit edip, sadarete sundu. Kaptan Paşa meclisin: Reis Ferik Edhem Paşa, Müftü Hacı Ali Efendi, azalar, Ragıb Paşa, Miralay Ahmed Bey, Miralay Süleyman Bey, Kaymakam İzzet Bey, kâtib-i evvel Zühdü Bey ve kâtib-i sâni Salih Efendi'den oluşmasını ve

⁶⁵⁵ DTA, Mektubi, Buyruldu Defteri nr. 5826, s. 11, 15 Eylül 1845/13 N 1261; DTA, ŞUB. , 5-7/A, 15 Eylül 1845/13 N 1261.

⁶⁵⁶ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 168.

⁶⁵⁷ Bahriye Meclisi ile Tersâne Meclisi veya Tersâne-i Âmire Meclisi aynı anlamda kullanılmıştır (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 143n). Bahriye Meclisi'nin kuruluşu ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 135-209.

⁶⁵⁸ Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında 1845/1261 tarihinde kurulan Bahriye Meclisi, daimi olan ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden meclistir. Daha önce kurulan ve aşağı yukarı diğeriyle aynı görevleri yapmakta olan ilk Bahriye Meclisi ise “*Şurây-ı âli bahri*”, “*Meclis-i rüesâ*”, “*Şurây-ı bahriyye*”, “*Meclis-i bahriye*”, “*Tersâne-i âmire Meclisi*” adları altında 25 Ocak 1840/20 Za 1255 tarihinde kuruldu. Ancak, bahriyenin islahı için önemli girişimlerde bulunamayan bu ilk Bahriye Meclisi, bir senelik faaliyetinin ardından 1847/1257 tarihinde kaldırıldı (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 135-142, 147).

bunlara toplam 32.150 kuruş maaş verilmesini teklif etti⁶⁵⁹. Ayrıca aynı belgeyle kaptan paşa, kendisi, tersâne-i âmire nazırı, tophane ve harbiye müşirlikleriyle tophane nazırının maaşlarının eşitlenerek hepsinin aylık 67.500 kuruş alması yolunda da bir görüş bildirdi. Bu sayede Osmanlı kara kuvvetleri ile deniz kuvvetleri bürokratları arasındaki maaş farklılıkları da ortadan kaldırılmış oluyordu⁶⁶⁰.

Mehmed Ali Paşa'nın önerisi üzerine iradesi çıktı. Sadece meclis müftülüğüne kaptan paşanın teklif ettiği Hacı Ali Efendi'nin yerine Gümüşhaneli Esseyid Elhâc Ömer Hulusi Efendi atandı. Böylece 8 Eylül 1845/6 N 1261 tarihinde Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam edecek *Daimi Bahriye Meclisi* resmen kuruldu⁶⁶¹. Kaptan paşanın teklifiyle meclis reisi ve azalarına rütbelerine uygun nişanları verildi⁶⁶². Devlet ricâlinin kaptan paşalık yerine "*Bahriye Müşirliği*" unvanının getirilmesi teklifi ise Sultan Abdülmecid tarafından değerlendirmeye dahi alınmadı ve kaptan paşalık unvanı Bahriye Nezareti'nin kurulmasına kadar devam etti⁶⁶³.

Bu suretle tesis edilen Bahriye Meclisi bir müddet sonra bahriyede meydana gelen iş yükü ve yürütülen reformlar karşısında ihtiyacı karşılayamaz hale geldi ve meclisi genişletme görevi ikinci kaptanlığında (27 Nisan 1848-11 Mart 1849) yine Mehmed Ali Paşa'ya verildi. Zira gemilerin tamiri, buharlı, mevcut gemi ve personel sayısının artırılması, tersane-i âmirede gemi tezgâhlarının düzenlenmesi, bunlar için gereken amele ve zanaatkârların sağlanması, deniz ticaretinin geliştirilmesi için gerçekleştirilen atılımlar, boğaz trafiğini idare etme gibi pek çok alanda yürütülen çalışmalar nedeniyle bahriye meclisi zamanla bu iş yükünü kaldıramamaya başladı. Bu maksatla, 20 Ekim 1848/22 Za 1264 tarihinde bahriye meclisine yardımcı geçici bir meclis teşkil edildi. Tersane ve donanmanın satın alma ve inşaat konularıyla ilgilenen daimi Bahriye Meclisi'ne yardımcı olmak üzere, daha ziyade tersane ve

⁶⁵⁹ BOA, İ.MSM, 16/347, lef 2, 3, 4; Gencer, diğer dipnotlarda İ.MSM 347 olarak doğru verdiği belge numarasını bir başka dipnotta baskı hatası neticesinde 374 olarak vermiştir. Krş. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 151n; BOA, İ.MSM 16/347 lef 2.

⁶⁶⁰ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 152. Bu düzenlemeden önce kaptan paşa 90.000 kuruş, harbiye nazırı 45.000 kuruş, tophane müşiri 50.000 kuruş, tophane nazırı 12.500 kuruş ve tersane müsteşarı da 22.500 kuruş maaş almaktaydı (BOA, İ.MSM, 16/347, lef 1). Ayrıca yeni düzenlemeyle, tersanenin mali işlerini yürütmekle görevli tersane müsteşarlığı kaldırılarak, yerine unvan değişikliğiyle Tersâne-i Âmire Nazırlığı ihdas edildi (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 152).

⁶⁶¹ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 136, 154-155; Lütfi, *Tarih*, VIII, 72-73; Ali İhsan Gencer, "Osmanlı Bahriyesinde Islahat ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu", *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 235.

⁶⁶² BOA, İ.DH, 109/5537, 21 Eylül 1845/19 N 1261.

⁶⁶³ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 145-147, 316.

donanmanın düzene konulması gereken hususlarını tespit etmek için çalışan yardımcı mahiyette bir meclisti⁶⁶⁴.

5.3. TERSANE-İ ÂMİRE GELİRLERİNİN ARTTIRILMASI İLE GEMİ İNŞA VE TAMİR FAALİYETLERİ

XIX. yüzyılda Avrupa'da ve Amerika'da sanayide yaşanan yenilik ve gelişmeler denizcilik sahasında da kendini gösterdi. Ahşap yelken ve tekneden imal edilen gemiler yerini buharlı ve zırlılara bıraktı. Bu durum Osmanlı Donanması'nı geliştirme ve güçlendirme zaruretini de beraberinde getirdi. Söz konusu dönüşümden etkilenen Osmanlı Donanması'nda başlangıçta ticaret, ulaşım, nakliyat, yelkenli savaş gemilerinin manevralarına yardımcı olmak için küçük buharlı gemiler satın alındı ve inşa edildi. Bununla birlikte savaş gemilerinin inşasına da öncelik verildi. Başlarda Amerikalı ve İngiliz mimarlar sonra da Osmanlı mimarları tarafından tersane-i âmirede inşa edilen gemi teknelerinin makineleri ise İngiltere'den getirilmekteydi. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de Avrupalı devletlerin donanmalarındaki buharlı savaş gemileri örnek alınarak üç anbarlı, kalyon ve fırkateynler, makine konulacak şekilde dizayn edilmeye başlandı. Ayrıca mevcut yelkenli gemilerinin buharlı gemilere dönüştürülmesi çalışmalarına da başlandı⁶⁶⁵.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı deniz gücüne katılan buharlı gemiler, Tanzimat dönemiyle birlikte artık yelkenli gemilerin yerini almaya başlamışlardı⁶⁶⁶. Bu yeni dönemde Osmanlı deniz kuvvetleri için büyük önem arz eden buharlı gemilerin yapımına hız verilerek, kısa sürede on sekiz vapura ulaşıldı. Söz konusu teknik değişim, Osmanlı deniz kuvvetleri için büyük önem arz etmekteydi. Osmanlı denizciliğinde yelkenli devrini kapatarak, makineli devrinin başlamasını sağlayan ve daha ziyade küçük çapta olup bahriye ticareti, posta ve nakliye işlerinde kullanılan gemiler şunlardı⁶⁶⁷: Mecidiye, Tâif, Eser-i Cedîd, Tâir-i Bahrî, Vâsita-i Ticâret, Feyz-i Bâhrî, Mesîr-i Bâhrî, Ereğli, Hümâviş-i Ticâret, Medâr-ı Ticâret, Eser-i Hayr,

⁶⁶⁴ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 199-203.

⁶⁶⁵ Nurcan Bal, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 264.

⁶⁶⁶ Buharlı gemilere geçiş hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Levent Düzcü, *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 154 vd.

⁶⁶⁷ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 189.

Eser-i Nüzhet, Peyk-i Şevket, Peyk-i Ticâret, Pesendîde, Eser-i Ticâret, Kümâpervâz ve Girit.

Başlatılan girişimlerin ardından 1843'te, tersane-i âmire ve ticaret için tamamıyla yerli üretim vapurlar inşa edebilmek gayesiyle Zeytinburnu demir fabrikasının inşasına başlandı. Diğer taraftan ise Sultan Abdülmecid'in büyük hassasiyetle üzerinde durduğu Osmanlı Donanması'nın modernleştirilmesi ve genişletilmesi zarureti de devam etmekteydi. Demir fabrikasının da birkaç seneye kadar tamamlanamayacağı ortada olduğundan, iki adet vapur makine ve aletlerinin Avrupa'dan getirilmesi ve teknelerinin ise tersane-i âmirede inşa edilmelerine karar verildi. Fakat vapurların inşası için gerekli finansmanı da bulmak gerekmektedir. Bunun üzerine 1845 yılında maliye hazinesinin, tersane hazinesine olan 113.406.95 kuruş (22.681 kese⁶⁶⁸ 195 kuruş)'tan, 3.341.046 kuruşu ekmek bahasından mahsup edildi. Geriye kalan borç için ise Gümüşhane'de bulunan İsalı ve civarı bakır madenlerinin 1844-1845 yılları hâsılatı altı ay vade ile ödenmek üzere tersane hazinesine havale edildi⁶⁶⁹. Bahsi geçen bakırın satışı istenilen düzeyde gerçekleşmedi ve gereken para tersane hazinesine ödenemedi. Bu sebeple bakır bedeli İstanbul'da talep edenlere toptan devredilerek; 11.000.000 kuruştan tersane hazinesinin 3.000.000 kuruş olan ekmek bedeli düşülerek, kalanının ödenmesi kararlaştırıldı⁶⁷⁰. Görüldüğü gibi denizcilik sahasındaki bu reformlar, tamamıyla teknik bilgiye ve mali güce dayalı işlerdi. Hazinenin içinde bulunduğu durum ise uygulamayı güçleştiren en temel nedendi⁶⁷¹.

Mevcut durumun farkında olan ve donanmaya önem veren Sultan Abdülmecid, Şubat 1846/Ra 1262'da tersaneye yaptığı ziyarette, gemilerin acilen tamire ihtiyacı olduğunu bizzat müşahede etti. Bunun üzerine padişah, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya, gemilerin acilen tamir ettirilmesi ve tersane-i âmire gelirlerinin arttırılmasını şifahen emretti. Gerekli işlemlerin yapılması için konu Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye sevk edildi. Böylece Mısır'a teslim edildikten sonra büyük zarar gören ve uzun zamandır ihmal edilen donanma tekrar gündeme alındı. Hemen girişimlerini başlatan Mehmed Ali Paşa, tamir edilecek gemileri ve

⁶⁶⁸1 kese=500 kuruş (Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, s. 1225). Evraklarda kese cinsindeki meblağlar, bundan sonra metin içerisinde kuruşa çevrilerek verilmiştir.

⁶⁶⁹ BOA, İ.DH, 110/5541, 29 Eylül 1845/27 N 1261; Bal, *a.g.t.*, s. 43-44.

⁶⁷⁰ Düzcü, *a.g.t.*, s. 184.

⁶⁷¹ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 134.

masraflarını tespit etme işini, yine bu kaptanlığında tesis ettiği Bahriye Meclisi'ne havale etti⁶⁷². Böylece Mehmed Ali Paşa, donanmayı iyileştirme ve düzenleme çalışmalarına başladı. Bu konunun üzerine ivedilikle eğilen paşa, donanma gemilerinin çoğunun tamire muhtaç olduğu ve biran önce tamir edilmeleri gerektiğini bildirdi⁶⁷³. Onun bu uyarılarını dikkate alan Meclis-i Vâlâ yaklaşık yirmi geminin tamir edilmesi ve durum tespiti için baş mimarın keşif yapmasını kararlaştırdı. Baş mimar da diğer mimar ve memurlarla tamiri gereken gemiler ve ihtiyaçlarını tespit ederek, durumu Bahriye Meclisi'ne rapor etti⁶⁷⁴. Osmanlı Donanması'nın mevcut durumunu göstermesi bakımından oldukça önemli olan bu belgedeki yelkenli gemilerin tamiri için öngörülen toplam masraf ise 45.741.695 kuruş idi⁶⁷⁵. Hazırlanan listeye göre tamir edilmesi gereken on dokuz gemi şunlardı⁶⁷⁶: Üç anbarlı kalyonlardan Mesûdiye, Fethiye, Teşrikiye, Burc-ı Zafer, Nusretiye; firkateynlerden, Şâdiye, Tayyâr-ı Bahrî, Hıfz-ı Rahmân, Teslîm-i Zafer, Fazlûllah, Avnullah, Pertevfeşân, Mirât Zafer, Keyvân-ı Bahrî; korvetlerden, Seyr-i Zafer, Ferâhnümâ, Fevz-i Mabûd, Keyvân-ı Bahrî ve Neveser uskunası. Buradan da anlaşılacağı üzere donanma pek iyi durumda değildi.

Diğer taraftan bu denli fazla geminin tamirindeki en temel problem, hazinenin böylesine büyük meblağı karşılayabilecek güçte olmamasıydı. Zira önceden tersane-i âmireye ait tahsisatı azaltılan hazine, bahriye askerinin maaş, elbise ve tayinatlarını karşılamada dahi zorlanmaktaydı. Üstelik bu sebeple hem tersanenin yüklü borcu birikmiş hem de gemilerin bakımları yapılamadığı için çürümeye terk edilmişti. Bu hususta inisiyatif kullanan Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, takririnde tersane-i âmire için merkezi bütçeden ayrılan payın arttırılmaması durumunda donanma gemilerinin tamamen kullanılamaz hale geleceğini vurgulayarak, hazinenin gerekli ödemeye kavuşturulmasının önemine değindi. Paşa'nın, tersane-i âmire gelir ve giderlerini tanzim ettirdiği defterde açık bir hayli fazlaydı. Buna göre 1845 senesinde

⁶⁷² Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 167; Gencer, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", VI, 581-582.

⁶⁷³ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 4, 3 Mart 1846/5 Ra 1262.

⁶⁷⁴ Bahriye Meclisi tarafından incelenen raporlar, yukarıdaki örnekte olduğu gibi uygun görülürse kaptan paşaya sunulurdu. Meclisin gerekli reformların yapılması için hazırladıkları bu mazbataların yürürlüğe konulması ya da konulmaması tamamen kaptan paşanın görüş ve yetki sahası içindeydi (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 158).

⁶⁷⁵ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 3, s. 20, 13 Mayıs 1846/17 Ca 1262.

⁶⁷⁶ Tamir edilmesi teklif edilen gemiler ve kereste, demir, bakır, civata, çivi gibi gerekli teçhizat ile işçi masraflarının en ince ayrıntısına kadar gösterildiği liste için bkz BOA, İ.MSM, 16/352, lef 3, s. 1-20; Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 170; Düzcü, *a.g.t.*, s. 111).

aylık 2.483.044,5 olan gelire karşılık, gider hemen hemen bunun iki katı yani 4.299.280 kuruş idi. Yani, mevcut tahsisat temel ihtiyaçları dahi karşılayamıyordu. İlâveten Mehmed Ali Paşa, güçlü bir Osmanlı Donanması için daima iki filo yani 24 gemiden oluşan bir kuvvetin hazır bulundurulması gereğine de işaret etmekteydi. Ayrıca asker sayısının da 12.500'e çıkarılması ve ancak tersane-i âmire ve sair karakolları idare edebilen asakir-i bahriye birinci alayına ilâveten, tüfekli bir taburun daha teşkiline ihtiyaç olduğunu bildirdi⁶⁷⁷. Paşanın bu tespitleri, Osmanlı Donanması'nın hem nicelik hem de nitelik açısından yeniden yapılandırılmaya ihtiyacı olduğunu en açık göstergesiydi.

Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı Donanması'nın mevcut durumunu ortaya koyan takrirleri, Meclis-i Vâlâ ve sadrazam tarafından dikkate alındı ve tersane-i âmirenin ihtiyacı olan 1.800.000 kuruşu bulma çareleri aranmaya başlandı. Fakat bu meblağın hemen tedariki mümkün değildi. Diğer taraftan ise son derece hassas bir durum söz konusuydu ve eğer bahsi geçen gemiler tamir edilemezse çürümeye terk edilecek, kullanılamaz hale gelecek ve bunun neticesinde Osmanlı Donanması büyük ölçüde zarar görecekti. Bu durumun önüne geçmek için sadrazam, gemilerin tamiri için aylık 500.000 kuruş ödenmesini teklif etti⁶⁷⁸. Söz konusu maddi imkânsızlıklar nedeniyle Meclis-i Vâlâ, gemilerin kısım kısım tamirine karar verdi. Bunun için gereken finansman da maliye hazinesinin, tersane-i âmireye olan eski borcundan dolayı Trabzon Eyaleti gelirlerinden 3.500.000 kuruş ve Bağdat'tan 2.500.000 olmak üzere karşılanması karara bağlandı. Ödemeler, Ağustos ayından başlayarak aylık 500.000'ar kuruşdan, senede 6.000.000 kuruş şeklinde tahsis edilecekti⁶⁷⁹. Alınan bu kararların 13 Mayıs 1846/17 Ca 1262 tarihinde iradesi çıktı⁶⁸⁰.

Bu sayede tersane-i âmire tahsisatını arttırmayı başaran Mehmed Ali Paşa, süratle donanmadaki gemilerin tamir ve inşa işlemlerini başlattı. Alınan bu tedbirlere rağmen, 13 Mayıs 1846'da tersane-i âmireye tahsis edilen aylık 500.000 kuruş gelirin de kâfi gelmediği, 16 Ocak 1847/28 M 1263 tarihinde Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın hazinenin borcunun gittikçe arttığını bildiren tezkiresinden

⁶⁷⁷ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 8, 22 Nisan 1846/25 R 1262.

⁶⁷⁸ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 5, 15 Mart 1846/17 Ra 1262; BOA, İ.MSM, 16/352, lef 9, 23 Nisan 1846/26 R 1262; DTA, ŞUB. 4/43-A, 14 Mart 1846/16 Ra 1262; Düzcü, *a.g.t.*, s.109-110.

⁶⁷⁹ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 10, 4 Mayıs 1846/8 Ca 1262.

⁶⁸⁰ BOA, İ.MSM, 16/352, lef 11, 13 Mayıs 1846/17 Ca 1262.

anlaşılmaktaydı⁶⁸¹. Tersane-i âmirenin gelir ve gider kalemlerini tek tek tespit ettiren Mehmed Ali Paşa'nın hazırlattığı hesap defterine göre; giderler 43.800.000 kuruş, gelirler ise 35.796.500 kuruş idi. Mevcut hesaplama göre hazinenin 8.003.500 kuruş açığı bulunmaktaydı⁶⁸². Ayrıca Mehmed Ali Paşa daha önce vurgulamış olduğu, bahriye askerlerinin on iki bine, tüfekçilerin de bir alay çıkarılması taleplerini yineleyerek; tersaneye gerekli alet ve edevat masraflarını da hesaba katıp, tersane giderlerinin 54.079.000 kuruşu bulacağını bildirdi. Böylece açık daha da büyüyor ve 18.250.000 kuruşu buluyordu. Meclis-i Vâlâ'ya havale edilen mesele, meclisin 7 Şubat 1847/20 S 1263 tarihli mazbatasıyla karar bağlandı. Buna göre tersane-i âmire hazinesine senelik 6.000.000 kuruş daha tahsis edilmesi uygun görülürken, daha fazlasının maliye hazinesince karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edildi. 12 Şubat 1847/25 S 1263 tarihli irade ile onaylanan bu kararla Mehmed Ali Paşa, tersane-i âmirenin gelirlerini arttırmayı başardı. Ancak, maalesef ki mevcut halde dahi tersane-i âmire borçlu olmaktan kurtulamıyordu⁶⁸³.

Osmanlı deniz kuvvetlerindeki mevcut gemilerin tamiri işlemlerinin yanı sıra Avrupa'da gelişen teknolojiyle yeni gemiler inşasına da önem verildi. Bu bağlamda, Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında, donanmayı geliştirip, kuvvetlendirmek maksadıyla seri şekilde tamir ve inşa faaliyetlerine girişildi. Diğer yandan, yeni gemi inşa etmenin yanı sıra en temel problemlerden birisi de mevcut donanmanın korunması ve tamiri hususuydu. Zira yıpranmış gemilerin ivedilikle tamiri gerçekleştirilmezse aşağıda örnekleri görüleceği üzere gemiler çürümeye terk ediliyor ve hem maddi hem de askeri güç açısından önemli kayıplara yol açıyordu. Bu gibi durumların önüne geçmek için 21 Ağustos 1845 tarihli iradeyle Peyk-i Zafer Kalyonu'nun⁶⁸⁴ *pruva*⁶⁸⁵ ve *kontra mizana*⁶⁸⁶, İclaliye'nin⁶⁸⁷ *grandi*⁶⁸⁸ ve *kontra*

⁶⁸¹ BOA, İ.MSM, 16/356, lef 2, 16 Ocak 1847/28 M 1263.

⁶⁸² Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 214. Tüm kalemlerin ayrıntılarıyla gösterildiği bu defterde, kaptan-ı derya ve tersane-i âmire nazırı ve aklâm-ı bahriyenin yıllık maaş ve tayinatı toplam 2.438.265,26 kuruş idi (BOA, İ.MSM, 16/356, lef 1).

⁶⁸³ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 214, 216.

⁶⁸⁴ 1835-1841 tarihleri arasında inşa edilen kalyonun boyu, 210 kadem (79,5 m), genişliği 57,1 kadem (26,6 m), derinliği 28,9 kademdi (10,9 m). Toplamda 1.028.697,5 kuruşa malolan kalyonda 750 personel bulunmaktaydı (Düzcü, *a.g.t.*, s. 64; Bal, *a.g.t.*, s. 19n. ,86n).

⁶⁸⁵ Pruva sütunu: Geminin baş tarafındaki birinci direk (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahri*, haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 236).

⁶⁸⁶ Dört direkli gemilerin en kış tarafındaki direk (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahri*, s. 164).

⁶⁸⁷ Gemlik Tersanesi'nde Nisan 1836'da inşasına başlanan kalyon, Mart 1840 tarihinde denize indirildi. Geminin toplam maliyeti 441.870 kuruştur (Düzcü, *a.g.t.*, s. 67).

⁶⁸⁸ Geminin ortasında bulunan baştan ikinci direk (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahri*, s. 110).

mizana ile Peyk-i Meserret Kalyonu'nun *civadra*⁶⁸⁹ sütunlarının değiştirilmesi kararlaştırıldı⁶⁹⁰. Aynı ay içinde, Preveze taraflarında bulunan Feth-i Bülend Goleti'nin de *pruva sütunu*, bazı *kemerleri* ve *güverte tahtalarının* çürük olduğu tespit edilerek tamirine karar verildi⁶⁹¹. Kasım 1845'te de Osmanlı donanmasının önemli yelkenli gemilerinden olan Mesudiye'nin⁶⁹² zararın daha da büyümesini engellemek için vakit geçirmeksizin 1.750.000 kuruş masrafla tamiri kararlaştırıldı⁶⁹³.

Bunlara ilaveten, eski havuzda inşa edilen *Serâğ-ı Bahrî* briki⁶⁹⁴ ve *Peyk-i Ticaret*⁶⁹⁵ vapuru ile tamir olunan Necat-i Fer korveti, Feth-i Bülend goleti, Aynalıkavak'ta karaya çekilerek tamir olunmuş Nev-i Eser uskunası ve Pesendide mistikasının 19 Mart 1846/21 Ra 1262 Perşembe günü törenle denize indirildi⁶⁹⁶. Tersanedeki gemi inşa ve tamir faaliyetlerindeki gayretlerinden çok memnun olan Sultan Abdülmecid, yapılan törenin ardından Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa ve tersane-i âmire nazırını huzuruna kabul etti ve kaptan paşaya bir kabza murassa seyf, tersane nazırına da bir kıta murassa kutu ihsan buyurdu⁶⁹⁷.

60 beygirlik bir makine konulmak üzere teknesi tersane-i âmirede inşa edilen ve 2 Ocak 1847/14 M 1262 tarihinde denize indirilen bir diğer vapura da *Vesile-i Ticaret*⁶⁹⁸ ismi verildi⁶⁹⁹. Tersane-i âmirede teknesi inşa edilen gemilere gerekli makinelerin İngiltere'den alınması suretiyle yeni buharlı gemiler inşa edilmeye

⁶⁸⁹ Gemilerin baş tarafına eğilmiş bir şekilde dikilen kuvvetli direklerdir (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahri*, s. 46-47).

⁶⁹⁰ BOA, İ.DH, 107/5429, 21 Ağustos 1845/17 Ş 1261; Düzcü, *a.g.t.*, s. 109.

⁶⁹¹ BOA, İ.DH, 108/5456, 1 Eylül 1845/28 Ş 1261; Düzcü, *a.g.t.*, s. 109.

⁶⁹² Mühendisi Le Brun, mimarı Benuva olan gemi 1214 yılında Tersane'de inşa edilmiştir. 197 kadem boyunda, 50 kadem genişliğinde, 25 kadem derinliğinde olan kalyonun 128 topu ve 1.280 personeli vardır (Bal, *a.g.t.*, s. 61n.).

⁶⁹³ BOA, İ.DH, 113/5696, 24 Kasım 1845/24 Za 1261.

⁶⁹⁴ İki direği olup kabasorta armalı yelken sefainidir (Süleyman Nutkî, *Kamûs-i Bahri*, s. 39).

⁶⁹⁵ 1845-1846 yıllarında havuzda ser-mimar Süleyman Bey tarafından inşa edilen Peyk-i Ticaret vapurunun; kâimeden kâimeye boyu 117 kadem, genişliği 18 kadem, ambar derinliği 11,3 kadem, başta ve kıçta sudan yüksekliği 7 kadem ve humule tonu 194 İngiliz tonuydu. (Bal, *a.g.t.*, s. 21). Makinesi R. Napier yapımı, yandan çarklı yolcu/yük gemisi olarak inşa edilen Peyk-i Ticaret, 50 beygir gücünde idi (Düzcü, *a.g.t.*, s. 183).

⁶⁹⁶ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 300, 19 Nisan 1846/22 R 1262; *Ceride-i Havâdis*, nr. 273, 28 Şubat 1846/23 Ra 1262.

⁶⁹⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 300, 19 Nisan 1846/22 R 1262.

⁶⁹⁸ Teknesi ser-mimar Süleyman Bey tarafından 1847-1848 yılında inşa edilen Vesile-i Ticaret vapurunun; boyu 35,6 m. genişliği 5,4 m. ve derinliği 1,8 m. olup 193 tondu (Bal, *a.g.t.*, s. 21).

⁶⁹⁹ BOA, İ.DH, 134/6918, 14 Ocak 1847/26 M 1263. Tekneleri tersane-i âmirede inşa edilen vapurlara konulmak için İngiltere'den 50 ve 60 beygir kuvvetinde iki adet vapur çarkı satın alması için Baltacı Todori bezirgânla 1 Haziran 1845'te bir kontrat yapıldı. Buna göre 60 beygirlik makine için 3.000, 50 beygirlik içinse 2.500 lira üç taksitte ödenecekti. 50 beygirlik çark Peyk-i Ticaret'e, 60 beygirlik çark ise Vesile-i Ticaret'e konuldu (Bal, *a.g.t.*, s. 20-21). Vapur makinelerinin kuvveti ile tekne arasındaki uyumsuzluktan doğan problemler için bkz. Bal, *a.g.t.*, s. 189-191.

başlandı⁷⁰⁰. Bunlardan birisi de Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında teknesi tersane-i âmirede inşa edilen ve *Vesile-i Ticaret* adı verilen gemidir⁷⁰¹. Bu gemiye, Baltacı Todori ile yapılan 1 Haziran 1845 tarihli kontrat hükmünce 60 beygirlik bir makine yerleştirildi⁷⁰².

İsali madenlerinin gelirleri ile yandan çarklı ve firkateyn şeklinde inşa edilen Mecidiye ve Tâif Buharlı savaş gemileri⁷⁰³ ile tamiri biten Mesudiye kalyonu, 9 Mayıs 1847/23 Ca 1263 tarihinde münecimbaşının belirlediği saatte denize indirildi⁷⁰⁴. Gemilerin denize indirilmesinde sadrazam, şeyhülislam, Hüsrev Paşa, serasker, Fethi Paşa, kaptan paşa, reis paşa, maliye nazırı, ticaret nazırı, hassa orduyu hümâyûn müşiri, evkâf-ı hümâyûn nazırı, Meclis-i Vâlâ azasından Arif Paşa, Zabtiye Müşiri Mehmed Paşa, hariciye nazırı, sadaret müsteşarı, darphane-i âmire nazırı ve tersane-i âmire nazırı hazır bulundular⁷⁰⁵. Kaptan paşa, gemilerin denize indirilmesini izlemek üzere teşrif edecek padişah ve valide sultanın gelecekleri güzergâhlardaki cadde ve kaldırımların tamirini emretti⁷⁰⁶.

Sultan Abdülmecid'in ismini taşıyan Mecidiye, İstanbul tersanesinin iki bacalı inşa edilen ilk vapuruydu. Zarif şekli ve içinin süslemesiyle devrinin en güzel, en süslü gemisiydi. Salonu kırmızı çuha, kapı perdeleri şalâki kumaştan, kanepeler ve minderlerle döşenmişti. Tavanda asılı Avrupaî lambaları ise o dönem için bir yenilikti⁷⁰⁷. Taif ise tek bacalı, üç direkli idi. Teknesi tersane-i âmirede baş mimar Süleyman Bey tarafından inşa edilen Mecidiye ve Tâif gemileri için gerekli kereste Selanik sancağındaki Kesendire ve Tırhala sancağındaki Kazben dağlarından temin edilmişti. Vapurların bakır kaplamaları için gereken 1.800 kantar bakır ise Maliye Hazinesi istihkakından bedelsiz olarak verildi⁷⁰⁸. Bu gemilere yerleştirilmek üzere İngiltere'den alınmasına karar verilen iki adet makine için 1 Ocak 1846 tarihinde

⁷⁰⁰ Bal, *a.g.t.*, s. 20.

⁷⁰¹ BOA, İ.DH, 134/6918, 14 Ocak 1847/26 M 1263. İnşa edilen bu gemiye kaptan paşanın teklif ettiği birden fazla ismin arasından padişahın birini seçmesiyle gerçekleşmiştir.

⁷⁰² BOA, İ.DH, 134/6918, 14 Ocak 1847/26 M 1263; Bal, *a.g.t.*, s. 21. Yandan çarklı Vesile-i Ticaret vapurunun boyu 35,6 m., genişliği 5,4 m. Ve derinliği 1,8 m. olup, ağırlığı 193 tondur. Vapurun teknesi ser-mimar Süleyman Bey tarafından inşa edildi (Bal, *a.g.t.*, s. 21).

⁷⁰³ BOA, İ.DH, 143/7382, 17 Nisan 1847/1 Ca 1263. Her iki vapurun da tonilatosu 1470, uzunlukları 220 kadem, genişlikleri 37 kadem ve derinlikleri 26 kademdi. Ahşap teknesi olan vapurların makineleri Maudslay, Sons&Field yapımı ve 450 beygir gücündeydiler (Düzcü, *a.g.t.*, s. 185).

⁷⁰⁴ BOA, İ.DH, 146/7533, 9 Mayıs 1847/23 Ca 1263; Lütfi, *Tarih*, VIII, s. 139.

⁷⁰⁵ BOA, A.TŞF, 3/24, 5 Mayıs 1847/19 Ca 1263.

⁷⁰⁶ BOA, A.MKT, 76/46, 12 Nisan 1847/25 R 1263.

⁷⁰⁷ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, Deniz Basımevi, İstanbul 1965, s. 212-213, 218.

⁷⁰⁸ Bal, *a.g.t.*, s. 44.

Maudslay ve Clayde Kumpanyası ile bir kontrat imzalandı. Şiddetli hava koşullarına dayanıklı olması şart koşulan bu makineler, gemileri süratle hareket ettirmesi, çok fazla kömür yakmayan cinsten olması ve kontrat tarihinden dokuz, on ay sonra teslim edilmesi gerekliydi. Makinelerin yapımının ardından, kumpanya, bunların gemilere yerleştirilip, çalıştırılması için iki mühendisi görevlendirecek, makineler yerleştirildiği günden itibaren 18 ay garanti kapsamında olacaktı. Denize indirilen Mecidiye ve Taif vapurlarının Mayıs 1847 tarihi itibariyle tekneleri 5.000.000 kuruş, Londra'dan getirtilen çarkları da 5.000.000 kuruşu buldu⁷⁰⁹.

Mecidiye ve Tâif vapurlarının padişah tarafından çok beğenilmesiyle iki adet büyük vapur daha inşa edilmesi hakkında Ağustos 1847 tarihinde bir irade çıktı⁷¹⁰. Geriye diğerlerinde olduğu gibi gemilerin finansman işini halletmek kalıyordu. Zira Mecidiye ve Tâif vapurlarının tersane-i âmirenin yaptığı tahkikata göre yalnız gemilerinin masrafı yukarıda da bahsedildiği üzere toplam 10.000.000 kuruşu bulmuştu. Yeni yapılması emredilen vapurlar da aynı masrafı gerektireceğinden ve yapılan vapurların sefine ve mühimmatları tersane-i âmireden karşılandığından, yapılacakların da aynı şekilde tekneleri masrafı tersane hazinesinden, çarhlarının masrafı ise maliye hazinesinden karşılanacaktı. 1847/1263 senesinden itibaren, tersane tahsisatı 6.000.000 kuruş arttırılmışsa da yarısı marttan itibaren aydan aya verilmek kalan yarısı da gelecek sene verilmek koşuluyla karar alınmıştı. Gemiler için yapılacak çarhların ise uzun zaman alacağı düşünülmüş ve bunun için gereken 5.000.000 kuruşun, 3.000.000 kuruşu 1847/1263 senesi gelirlerinden kalanı ise 1848/1264 senesi gelirlerinden karşılanacaktı. İmal edilecek çarhlar Mecidiye ve Tâif vapurlarına konulan büyüklükte ve kuvvette olacak, vapurlar için gerekli olan 3.000 kantar bakır da Maliye Hazinesi tarafından karşılanacaktı. Kaptan paşa, sipariş edilen gemilerin ancak bu koşullarla yapılabileceğini bildirmişti. Öte yandan donanmada tamiri elzem olan başka gemiler de vardı. Ancak şu aşamada, onlardan ziyade yeni vapur inşası daha öncelikli görülmüş ve onlardan sonra diğerlerinin tamirine karar verildi⁷¹¹.

Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında başlayan buharlı gemi inşa faaliyetleri, azledilmesiyle yerine geçen Damat Halil Rifat Paşa tarafından devam

⁷⁰⁹ BOA, A.MKT, 83/59, 26 Mayıs 1847/10 C 1263; Bal, *a.g.t.*, s. 45-47.

⁷¹⁰ Bal, *a.g.t.*, s. 49; Gencer, *Bahrîye'de Yapılan Islâhât...*, s. 219-225.

⁷¹¹ BOA, A.MKT, 81/58, 17 Mayıs 1847/1 C 1263; Bal, *a.g.t.*, s. 49-50.

ettirildi. Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında inşasına başlanan iki gemi yine onun ikinci kaptan-ı deryalığı döneminde (27 Nisan 1848/23 Ca 1264) *Feyz-i Bâri* ve *Sâik-i Şâdi* isimleri verilerek⁷¹², Ekim 1847 tarihinde denize indirildi⁷¹³.

Bunların yanı sıra yeni bir gemi inşa edecek kadar çok masrafa neden olacağı için tamiri mümkün olmayan Pertevfeşan ve Seyr-i Zafer firkateynleri Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın gemilerin feshedilmesi yolunda görüş bildiren Bahriye Meclisi'nin kararını uygun bulması üzerine Temmuz 1847'de deniz hizmetinden çekildi⁷¹⁴. Aynı şekilde iki kez havuza konulan ve neticede tamiri mümkün olmayan Tevfikiye Kalyonu da Ekim 1845 tarihinde çürük olduğu ve şayet tamirine girişilirse hem yeni bir kalyon inşası kadar masraflı olacağı hem de uzun süre havuzda kalacağı için diğer gemilerin tamirini sekteye uğratacağı gerekçesiyle fesh edildi⁷¹⁵.

5.4. SEYAHAT-İ SENİYYE'YE İŞTİRAKİ VE DONANMAYLA AKDENİZ'E ÇIKMASI

Sultan Abdülmecid, Tanzimat Fermanı'nın uygulanıp uygulanmadığını ve tebaasının durumunu yerinde görmek amacıyla 6 Mayıs 1846-17 Haziran 1846 tarihleri arasında 41 gün süren bir Rumeli seyahatine çıktı⁷¹⁶. Devlet ricâlinden Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ve devrin Kaptan-ı Deryası Mehmed Ali Paşa (10 Ağustos 1845-20 Temmuz 1847) da bu seyahate iştirak etti⁷¹⁷. Paşa, yokluğunda kendisine vekâlet etmesi üzere tersane-i âmire nazırını teklif etti⁷¹⁸.

Sultan Abdülmecid'in, Meriç Nehri ve İnöz Limanı'nın ıslahı emrini vermesiyle, hemen harekete geçilerek nehrin temizlenmesine karar verildi. Ayrıca Edirne Müşiri Tâhir Paşa'dan nehrin ne kadar zamanda temizlenebileceği,

⁷¹² BOA, A.MKT. MHM, 7/34, 2 Kasım 1848/5 Z 1264.

⁷¹³ Düzcü, *a.g.t.*, s. 187.

⁷¹⁴ BOA, A.MKT, 89/86, 15 Temmuz 1847/1 Ş 1263. Mehmed Ali Paşa, gemilerin feshedilmesi hususunda ilk başta kararsız kalmışsa da tamirinin çok masraflı olacağı ve bunun yerine yeni gemiler inşa edilmesinin daha münasip olacağı fikriyle son tahlilde gemilerin feshine karar vermişti (Düzcü, *a.g.t.*, s. 117).

⁷¹⁵ BOA, A.MKT, 29/11, 14 Ekim 1845/12 L 1261; DTA, ŞUB, 5-7/D, 15 Ekim 1845/13 L 1261; Düzcü, *a.g.t.*, s. 108-109, 119.

⁷¹⁶ Erdoğan Keleş, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati (1846)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 7.

⁷¹⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 298, 22 Şubat 1846/25 S 1262; BOA, İ.MSM, 88/2504, 26 Nisan 1846/29 R 1262. Bu konu hakkında Lütfi Efendi ile başlayan fahiş bir hataya değinmek elzemdir. Zira Lütfi Efendi, Sultan Abdülmecid'in Rumeli seyahatinde kaptan paşa olarak Tâhir Paşa'nın padişaha eşlik ettiğini yazar (Lütfi, *Tarih*, VIII, 95). Ondan aynen aktaran Erdoğan Keleş de bu yanlış bilgiyi tekrarlamıştır (Keleş, *Sultan Abdülmecid'in...*, s. 21). Oysaki Şubat 1843 tarihinde kaptanlıktan azledilen Çengelolu Tâhir Paşa, bu dönemde kaptan-ı derya olmadığı gibi; Kasım 1845 tarihinde Edirne Valiliği'ne tayin edildi ve Mart 1847'ye kadar bu görevde kaldı (Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 72; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* V, 1616).

⁷¹⁸ BOA, İ.MSM, 88/2504, 26 Nisan 1846/29 R 1262.

maliyetinin ne olacağı ve yöre halkının ne kadar kayık ve sandalla yardım edebileceği hakkında bir rapor tanzim etmesi istendi. Aynı sorular Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya da yöneltilerek, işin ne kadar süreceği ve maliyeti hususlarında görüş alındı. Mehmed Ali Paşa da limanın temizlenmesi için gereken makinenin tersanede hazır beklediğini ve mühendis ile tercümanının masraflarının da hazinece karşılanacağını bildirdi. Böylece, Meriç Nehri ve İnöz Limanı'nın temizlenerek ticarete açılması ve buradan yayılan kötü kokunun giderilerek halk sağlığının korunması için gereken tedbirlerin alınması Edirne Müşiri Tâhir Paşa'nın görevlendirilmesiyle başladı. Haziran 1846'da başlayan keşifler ve incelemeler neticesinde hazırlanan raporlar Meclis-i Vâlâ'ya sunularak, uygun bulunanlar üzerinde çalışmalara başlandı⁷¹⁹.

Rumeli seyahatinin ardından Mehmed Ali Paşa eskiden adet olduğu üzere, kendi kumandasındaki donanmayla, Akdeniz adalarının teftişi ile bahriye askerlerinin tecrübe kazanmaları için Akdeniz'e hareket etti⁷²⁰. Mehmed Ali Paşa'ya hitaben yazılan 15 Ağustos 1846/22 Ş 1262 tarihli hatt-ı hümâyûnda, Akdeniz'deki seyr-i sefer ile hareketini belirleyen ve Cezayir ile diğer mahaller hakkında kendisine Bâbiâli tarafından verilen talimatlara uyması istendi⁷²¹.

20 Ağustos 1846/27 Ş 1262 tarihinde İstanbul'dan donanmayla hareket eden Mehmed Ali Paşa⁷²², gittiği güzergâhlar, yaptıkları hakkında sürekli İstanbul'a bilgi verdi ve bunlar da *Ceride-i Havâdis*'te yayınlandı. Buna göre; 24 Ağustos 1846/2 N 1262 tarihinde donanmayla Akdeniz boğazından çıkan Mehmed Ali Paşa, hava koşullarının müsait olmamasından dolayı birkaç gün uygun bir mahalde demirlemek zorunda kaldı. Bu esnada Bozcaada'ya giderek, adada yenilenen camiye ziyaret ve kaleyi seyr ettikten sonra havanın düzelmesiyle 27 Ağustos 1846/5 N 1262'de Selanik tarafına hareket ettiklerini bildirdi⁷²³. Donanma, 1 Eylül 1846/10 N 1262

⁷¹⁹ Keleş, *Sultan Abdülmecid'in...*, s. 77, 86.

⁷²⁰ Lütfi, *Tarih*, VIII, 114; *Ceride-i Havâdis*, nr. 294, 15 Ağustos 1846/22 Ş 1262. 1502 tarihinde ve Sultan II. Bayezid devrinde Osmanlı Donanması'nın her sene ilkbaharda Akdeniz'e çıkması adet olmuştu. XIX. Asrın ortalarına kadar devam eden bu gelenekte amaç, yabancıların ve korsanların saldırılarından sahilleri koruyup, güvenliği sağlamaktı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 437).

⁷²¹ Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 66-67. Kaptan paşaların donanma ile çıktıkları Akdeniz seyahatlerinde kendilerine tersane-i âmire hazinesinden 500 kese atıyye-i seniyye ihsan buyrulması adettendi (BOA, İ.DH, 152/7895, 5 Ağustos 1847/22 Ş 1263).

⁷²² BOA, İ.DH, 126/6438, 22 Ağustos 1846/29 Ş 1262.

⁷²³ *Ceride-i Havâdis*, nr. 297, 5 Eylül 1846/14 N 1262.

günü akşamüstü Selanik'e vardı ve bir hafta burada ikamet etmek üzere demirledi⁷²⁴. Mehmed Ali Paşa Selanik'te kaldığı esnada, memleketin asayiş ile halkın huzuru ve reayaya dair işler hakkında birkaç gün mesai harcayarak icrası mümkün olanları yerine getirip, kalan meseleleri ise Selanik Müşiri'ne havale etti⁷²⁵. Mehmed Ali Paşa'nın buradan icraatları ile gözlemlerini aktardığı tezkirelerin her birinin çok önemli olduğu ve hemen gerekenlerin icrasına başlanması gereği ile bu konudaki gayretleri belgede şu ifadelerle vurgulanmıştır⁷²⁶:

...Kapudân-ı müşârünileyh'in muktezâ-i memûriyet ve dirâyeti üzere bu vecihle vâkî olan tahkikât ve iş'ârâtı doğrusu takdire şâyân ve tesvîye-i icâbâtına ikdâm olunmasının lüzûm ve icâbı dahi bedîhî ve ayân bulunmuş olduğuna binâen ber-minvâl-i muharrer icrâ-yı iktizâsına ibtidâr olunması müteallik ve şeref sudûr buyurulan emir ve irâde-i seniyye-i hazret-i mülûkâne muktezâ-i münîfinden bulunmuş...

Mehmed Ali Paşa Akdeniz'de bulunduğu müddetçe takip ettiği güzergâhların yanı sıra gittiği yerler hakkında da önemli bilgi ve tespitlerini payitahta rapor etti. Bunlardan dikkate değer olanlarından birisi, Osmanlı Devleti için jeopolitik olarak oldukça hassas bir noktada olan Girit adasıyla ilgili gözlemleriydi. Paşa, 9 Eylül 1846/18 N 1262 tarihinde Ereğli vapuruyla Katerin (Selanik), Golos (Tırhala) ve Bülbülce (Limni-Semadirek) sahillerinden Girit'e gidilmek üzere yola çıktı. Ancak, Tırhala mutasarrıfının Bülbülce'deki işlerin halledildiğini bildirmesi üzerine buraya gidilmekten vazgeçildi. Tersane-i âmirenin ihtiyaçları için Katerin dağlarından kesilen ve iskelelere nakledilen keresteler görülmek üzere limana gidildiği esnada, donanma da Selanik limanından hareketle iskeleye vardı. Burada kereste ve iskele memurlarına gerekli tenbihatlar yapıldıktan sonra donanma ile Girit'e doğru yola çıkıldı. 12 Eylül 1846/21 N 1262'de akşamüzeri Girit adasındaki Suda limanına varıldı. Adadaki kale ve tabyalar ile ahalinin durumunu yakından görmek maksadıyla kara yoluyla Hanya'ya gidildi ve birkaç gün burada gerekli teftişler yapıldı. Tekrardan gemiye dönülerek Serağ-ı Bahri ve Cay-ı Ferah brikleri eşliğinde Girit Müşiri Mustafa Paşa ile Kandiye'ye gidildi. Orada da birkaç gün kalıp kaleler, tabyalar ve diğer mahaller gezildikten sonra Resmo'ya uğranıp, hızlıca kalesi

⁷²⁴ *Cerîde-i Havâdis*, nr. 299, 19 Eylül 1846/28 N 1262.

⁷²⁵ BOA, İ.DH, 126/6467, lef 1, 2, 10 Eylül 1846/19 N 1262.

⁷²⁶ BOA, İ.DH, 126/6467, lef 3, 18 Eylül 1846/27 N 1262. Bu tezkirelerden birinci, ikinci, beşinci, yedinci, dokuzuncu ve on birinci numaralıları Hariciye Nezaretine; üçüncü dördüncü numaraları, Maliye Nezaretine; onuncusu Tersane Nazırı'na; on ikincisi de Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi (BOA, İ.DH, 126/6467, lef 3, 15 Eylül 1846/24 N 1262). Titiz bir çalışma yaptığı ifade edilen Mehmed Ali Paşa'nın gönderdiğinden bahsedilen bu tezkireler maalesef ki belgenin ekleri arasından çıkmamıştır.

görüldü ve limana dönüldü. Buradan tekrar gemiyle İstanköy, Rodos ve Sakız adalarını ziyaret etmek üzere yola çıkıldı⁷²⁷.

Mehmed Ali Paşa Girit adasının üzerinde önemle durdu ve oranın ahvali ile kale ve tabyalarının durumu hakkında tafsilatlı bir layiha hazırladı. Buna göre Mehmed Ali Paşa'nın ilk vurguladığı husus, Yunan Konsolosu'nun adadaki Osmanlı Devleti aleyhine yürüttüğü faaliyetlerdi. Hilekâr bir kişi olduğundan bahsedilen Yunan Konsolosu'nun, ada köylerine giderek halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmak ve patent ile pasaport verme suretiyle Yunan himayesi altına almak gibi kabul edilemeyecek bazı faaliyetler içinde olduğu bildirildi⁷²⁸. Mehmed Ali Paşa'nın üzerinde durduğu patent konusu Osmanlı Devleti için oldukça önemli ve büyük bir sorundu. Bilhassa Rusya, Yunanistan ve Avusturya tarafından Osmanlı Devleti tebaasına parasız olarak dağıtılan patentler, bir anlamda Osmanlı vatandaşlarına kendi ülkelerinin korumasını sağlamaktaydı. Hukuki bir dayanağı olmayan koruma patenti, elçi ve konsoloslar tarafından bazen maddi gelir elde etmek bazen de siyasi güç kazanmak üzere düzenlenen belgelerdi. Patent sahibi kişi, patenti aldığı devletin korumasında olduğunu iddia ederek askerlikten muaf olma, vergi ayrıcalıklarından yararlanma gibi önemli imtiyazlara sahip oluyorlardı. Bu bakımdan patent aslında devletin, ülkesinde kendi vatandaşları üzerindeki otoritesini sarsan oldukça önemli bir tehdit unsuruydu⁷²⁹. Bu sebeple, Yunan Konsolosu'nun söz konusu davranışlarının ada halkın ayaklanmasına ve çoğunluğunun Yunan himayesine girmesine yol açacağı gerekçesiyle, bu durumun adanın güvenliğini tehdit etmesi tehlikesine karşılık hem Girit Müşiri hem de Mehmed Ali Paşa, konsolosun acilen görevden alınmasını talep etmişlerdi. Mehmed Ali Paşa'nın adada olduğu esnada Girit Müşiri, burada emlak ve akarı olan kimselerden Yunan himayesine girmiş olanları tekrardan Osmanlı reayası olmaya davet etti ve kabul etmeyenlerin mallarının satılarak Yunan ülkesine gitmek zorunda kalacakları bildirildi. Girit Müşiri'nce başlatılan bu uygulama neticesinde pek çok kişi patentlerini bırakmıştır. Kalanlarının ıslahı hususu da önemle vurgulandı⁷³⁰. Ancak, bu durumdan çok

⁷²⁷ BOA, İ.MTZ. GR, 4/61, lef 2, 5, 28 Eylül 1846/7 L 1262.

⁷²⁸ BOA, İ.MTZ. GR, 4/61, lef 1.

⁷²⁹ Belkıs Konan, "Osmanlı Devleti'nde Protégé (Koruma) Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (AÜHFĐ)*, LVIII/2009-1, s. 178-179).

⁷³⁰ BOA, İ.MTZ. GR, 4/61, lef 1.

rahatsız olan Osmanlı Devleti zaman zaman çeşitli önlemler alma yoluna gitmişse de bu konuda çok başarılı olamamıştır⁷³¹.

Mehmed Ali Paşa'nın layihesindeki hususlardan bir diğeri de askeri ve lojistik nitelikliydi. Paşa, gezdiği kalelerdeki durum ve eksiklikleri detaylı bir biçimde ortaya koymuş; Suda Limanı ağzında, Hanya, Resmo'daki kaleler ve tabyaları tek tek inceleyerek hepsinin oldukça sağlam ve iyi durumda olduğunu bildirmiştir. Ancak, daha önce Kandiye kalesinde bulunan tunç toplar yerlerine demir top göndermek üzere Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından alınmış ve İskenderiye'ye nakl edilmişti. Bunun neticesinde kalede elli elli beş adet sağlam ve bir o kadar da arızalı top kalmıştı. Ayrıca kalenin garp tarafı ile bazı mahallerinin de acilen tamiri gerekmektedir. Zira Mehmed Ali Paşa'nın ifade ettiği gibi Akdeniz'de Osmanlı Devleti'nin en büyük ve stratejik açıdan en önemli adası olan Girit'in güvenliği açısından kalelerin en iyi duruma getirilmesi için tamire ihtiyacı olan yerlerinin kısım kısım bir an evvel onarımının yapılmasının önem ve aciliyet arz etmekteydi. Son olarak Girit adasındaki limanların temizlenmesi hususuna da değinen Mehmed Ali Paşa, bu iş için İngiltere'den satın alınan tarak vapurunun Resmo limanını temizlediği gibi Kandiye limanını da temizleyeneceğini bildirdi⁷³². Mehmed Ali Paşa'nın Girit'ten aktardığı bu tespitler, isabetli ve yerinde bulunarak meselelerin görüşülmesi ve cevaplarının yazılması yolunda iradesi çıktı⁷³³.

Mehmed Ali Paşa bu görevi esnasında Girit'te tespit ettiği kıymetli antika eserleri de İstanbul'a getirdi. Bu eserler Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa⁷³⁴, reis paşa, nazır efendi ve müsteşar tarafından incelendi. Komisyonun içlerinde kıymetli parçaların olduğu kararına varması üzerine, 7 Aralık 1846/18 Z 1262 tarihinde eserlerin müzeye konulmasını içeren iradesi çıktı⁷³⁵.

Mehmed Ali Paşa, 17 Kasım 1846/28 Za 1262 tarihli tezkiresiyle İzmir'de olmayı planladığını bildirdi⁷³⁶. Ancak, 18 Ekim 1846/27 L 1262'de İzmir'e varan

⁷³¹ Konan, a.g.m., s. 186.

⁷³² BOA, İ.MTZ. GR, 4/61, lef 1; BOA, A.MKT, 82/29, 23 Mayıs 1847/7 C 1263.

⁷³³ BOA, İ.MTZ. GR, 4/61, lef 5, 8 Ekim 1846/17 L 1262.

⁷³⁴ Ahmed Fethi Paşa, uzun süre başında bulunduğu tophanede birtakım yeniliklere imza atmamakla birlikte, asıl ününü Türk müzeciliğinin kurucusu olma sıfatıyla kazanmıştır (Sakaoğlu, "Fethi Ahmed Paşa", III, 298. Ayrıca Ahmed Fethi Paşa'nın müzecilikle ilgili girişimleri için bkz. Semavi Eyice, Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, VI, 1596- 1599.

⁷³⁵ BOA, İ.HR, 38/1757, 7 Aralık 1846/18 Z 1262.

⁷³⁶ *Ceride-i Havâdis*, nr. 303, 17 Ekim 1846/26 L 1262.

paşa, iki gün burada kaldıktan sonra Kale-i Sultaniye'ye gelmek üzere yola çıktı⁷³⁷. 1 Kasım 1846/12 Za 1262 tarihinde de Midilli adasından geçti⁷³⁸. Bu dönemde Ayvalık da Osmanlı Devleti için oldukça kritik bir konuma sahipti. Bu nedenle Mehmed Ali Paşa'ya donanmayla Akdeniz'e açılmadan önce verilen talimata oranın durumunun tahkiki ile asayiş ve halkın durumlarını tespit etmesi hususu da eklenmişti. Paşa da Ayvalık'ta olduğu müddette Midilli kaymakamı İsmet Paşa ve Ayvalık kaymakamı Selim Bey'den aldığı layihaları ve kendi gözlemlerini hem şifahen hem de yazılı olarak Meclis-i Vâlâ'ya bildirdi. Buna göre Ayvalık'ta idare "...umûr-ı mülkiye bütûn bütûn çığırından çıkararak...", Yunan Konsolos vekili Hristo ile birlikte hareket eden kocabaşlıların eline geçmiş ve Ayvalık adeta Yunanistan'ın bir parçası haline gelmeye başlamıştı. Mehmed Ali Paşa'nın bu tespitlerine binaen acilen gereken tedbirlerin alınması kararlaştırılarak meselenin ilgili maddeleri tophane-i âmire müşiri, serasker, hariciye nazırı ve kaptan paşalara havale edildi⁷³⁹. Birkaç gün sonra Kale-i Sultaniye'ye uğrayıp oradan da ayrılan⁷⁴⁰ Mehmed Ali Paşa, 29 Kasım 1846/10 Z 1262 tarihinde İstanbul'a döndü ve donanma tersaneye girdi⁷⁴¹. Mehmed Ali Paşa komutasındaki donanma üç ayı aşkın bir süre Akdeniz'i dolaşmıştı. Bu seyahatler, Mehmed Ali Paşa'nın Rumeli ve Akdeniz'deki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma vakıf olmasına önemli katkılar sağlamıştır.

5.5. DİĞER FAALİYETLERİ

Mehmed Ali Paşa'nın mevcut kaynakları yerinde ve amacına uygun bir şekilde kullanma konusundaki hassasiyet ve gayretini, daha önceki faaliyetlerinden ve kendisinin teklifiyle Avusturya'dan satın alınan Tarabya'daki vapur tamiri için inşa edilmiş fabrikanın işlevsel hale getirilmesine dair verdiği tezkireden anlamaktayız. Buna göre paşa, bu fabrikanın bir türlü hizmete açılmadığından şikâyet ederek, önceden düşünüldüğü gibi asâkir-i nizâmiye-i şâhâne için bazı edevat ve saire imaline ya da başka bir münasip işe tahsisini teklif etti. Ayrıca boş fabrikayı korumak için burada istihdam edilen bir bekçi ile iki kavvâsa da boşuna maaş ödendiğini bildirdi. Paşanın bu teklifi hakkında görüş bildiren seraskerin ardından konu Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye havale edildi. Fakat asâkir-i hassa ve nizâmiye-i şâhâne

⁷³⁷ *Ceride-i Havâdis*, nr. 305, 30 Ekim 1846/10 Za 1262.

⁷³⁸ *Ceride-i Havâdis*, nr. 306, 6 Kasım 1846/17 Za 1262.

⁷³⁹ BOA, İ.MSM, 83/2358, lef 11, 28 Aralık 1846/9 M 1263.

⁷⁴⁰ *Ceride-i Havâdis*, nr. 309, 29 Kasım 1846/10 Z 1262.

⁷⁴¹ *Ceride-i Havâdis*, nr. 310, 6 Aralık 1846/17 Z 1262.

elbiselerinin pirinç pul dökmeleriyle, palaska yaftaları ve ekru başlık takımları ile levâzım-ı sâireleri hâlihazırda sarayda bu iş için tahsis edilen bir yerde yapılmaktaydı. Ancak, üretimin burada devam ettirilmesinin pek de uygun olmadığı ifade edildi ve neticede Mehmed Ali Paşa'nın teklif ettiği gibi saraydaki bu fabrikanın, Tarabya'daki mevcut fabrikaya taşınması ve bu görevin de kendisine verilmesi kararlaştırıldı⁷⁴². Ayrıca tersane-i âmirede bir lengerhâne inşasına karar verildi⁷⁴³ ve Mehmed Ali Paşa'nın tophane-i âmire müşirliği esnasında Bahr-i Sefid Boğazı'nın istihkâmâtı için kaleme aldırıldığı layiha gereğince; güvenlik açısından son derece önemli olan asâkir koğuşları ile diğer mahallerin tamir ve yeniden inşası için emir verildi⁷⁴⁴.

5.6. AZLİ

Mehmed Ali Paşa, 20 Temmuz 1847/6 Ş 1263 tarihinde azledildi⁷⁴⁵. Aynı tarihte Mecâlis-i Âliyye azalığına atanan⁷⁴⁶ Mehmed Ali Paşa'ya eski görevindeki 35.000 kuruşluk maaşının 5.000 kuruşu hazineye devredilerek 30.000 kuruş maaş tahsis edildi⁷⁴⁷. Maddi olarak mağdur edilmeyen paşaya, azledilmeden bir ay önce de 19 Haziran 1847/5 B 1263 tarihinde tersane-i âmire hazinesinden 100.000 kuruş atıyye verildi⁷⁴⁸.

İlk kaptan-ı deryalığındaki icraatları beğenilen Mehmed Ali Paşa'nın azli, 15 Ağustos 1847 tarihli *Journal des débats* gazetesinde ilan edildi. Halil Paşa hakkında ağır eleştirilerin yer aldığı gazete, Mehmed Ali Paşa'nın azlini şu satırlarla duyurdu⁷⁴⁹:

Bahriye Nazırlığı'na Mehmet Ali Paşa'nın yerine Halil Paşa'nın atanması büyük bir şaşkınlığa/heyecana neden olduğu gibi hükümet içerisinde bir çatlağın olduğunu da göstermektedir. Bu değişiklik azalmakta olan dürüstlük, kişisel değer ve vatanperverliğin

⁷⁴² BOA, İ.DH 110/5586, 21 Ekim 1845/19 L 1261.

⁷⁴³ BOA, İ.DH 140/7205, 27 Ra 1263. Lenger: Gemiyi yerinde mıhlamak için denize atılan zincir ve bu zincirin ucundaki çapaya verilen addır (Develioğlu, *a.g.s.*, s. 548).

⁷⁴⁴ BOA, İ.DH, 113/5720, 5 Aralık 1845/5 Z 1261.

⁷⁴⁵ BOA, İ.DH, 151/7863, 20 Temmuz 1847/6 Ş 1263; BOA, İ.DH, 151/7861, 20 Temmuz 1847/6 Ş 1263; BOA, İ.DH 152/7869, 23 Temmuz 1847/9 Ş 1263; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 344, 24 Temmuz 1847/10 Ş 1263; *Ceride-i Havâdis*, nr. 343, 27 Temmuz 1847/13 Ş 1263.

⁷⁴⁶ Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 49; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 345, 30 Temmuz 1847/16 Ş 1263.

⁷⁴⁷ BOA, İ.DH, 151/7861, 20 Temmuz 1847/6 Ş 1263; BOA, İ.DH, 151/7863, 20 Temmuz 1847/6 Ş 1263. Paşanın padişaha teşekkürü için bkz. BOA, İ.DH, 152/7869, 23 Temmuz 1847/9 Ş 1263.

⁷⁴⁸ BOA, A.MKT, 86/16, 19 Haziran 1847/5 B 1263.

⁷⁴⁹ *Journal des débats politiques et littéraires*, 15 Ağustos 1847. Gazetede, Mehmed Ali Paşa'nın üç senedir kaptan-ı deryalık makamında bulunduğu yazılmışsa da paşa, 10 Ağustos 1845/6 Ş 1261-20 Temmuz 1847/6 Ş 1263 tarihleri arasında yaklaşık iki sene bu görevde kaldı.

daha da düşmesine, diğer taraftan da artmakta olan rüşvet, ahlaki yozlaşma ve önceki acınacak durumların fazlalaşmasına neden olmaktadır.

Donanmayı iyi bir şekilde organize etmek Mehmet Ali Paşa'nın tam üç yılını almıştı. Bu donanmayı dağıtmak, tersanenin bütün kaynaklarını israf etmek ve düzensizlik ve müsriflik alışkanlıklarını yeniden canlandırmak için ise Halil Paşa'ya altı ay bile vermiyoruz.

Mehmed Ali Paşa'nın atanması ve azli üzerine çıkan haberlerden de anlaşıldığı üzere, Osmanlı Kabinesi ve buradaki değişiklikler, Avrupalılar tarafından yakından takip edilmekteydi. Kabinede etkin görevlerle yer almaya başlayan Mehmed Ali Paşa da diğerleri gibi dikkatleri çekmeye başlamıştı.

6. İKİNCİ VE ÜÇÜNCÜ KAPTAN-I DERYALIKLARI

6.1. ATANMASI

Mehmed Ali Paşa, dokuz aylık meclis azalığının ardından 27 Nisan 1848/23 Ca 1264 tarihinde, Galata ve Beyoğlu'nun zaptiyesi ve usûl-i kadîmesi vechiyle polis ve liman nezaretleri inzimâmıyla ikinci kez kaptan-ı deryalığa atandı⁷⁵⁰. Paşanın memuriyet-i emr-i âlisi 3 Mayıs 1848/29 Ca 1264 tarihinde kendisine gönderildi⁷⁵¹. Görüldüğü üzere saray damatlarının askeri kanattaki üstünlüğü devam ediyordu. Bir damadın yerini diğeri alıyor, Mustafa Reşid Paşa *saray kanadını* tamamen kabine dışında bırakamıyordu. Bu esnada İstanbul'da olan Charles Mac Farlane ise daha önce aniden görevinden alınan Mehmed Ali Paşa'nın, yeniden bu makama iadesini anlamakta güçlük çektiğini ifade eder. Ona göre Osmanlı Devleti'ndeki bu ani, güvenilirlikten uzak değişiklikler ve görev iadelerini, sultanın mabeyncileri veya harem ağalarıyla gizli ilişkileri olanlar haricindekilerin anlayabilmesi oldukça güçtü. Müellif, bir türlü anlamlandıramadığı Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kaptan-ı deryalığa atanmasını, konu hakkında derin malumatı olduğuna inandığı birisine

⁷⁵⁰ BOA, Mühimme Defteri, nr. 257, s. 58; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 375, 29 Nisan 1848/25 Ca 1264; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 383, 30 Nisan 1848/26 Ca 1264; Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 49. Mehmed Süreyya, Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığa atanma tarihini bir aylık bir sapma ile 22 Mart 1848/16 R 1264 şeklinde yanlış vermiştir (Mehmed Süreyya, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, s. 171). Müellif, bir başka eserinde ise Mehmed Ali Paşa'nın ikinci kaptanlığına atanmasını 12 Şubat 1848/7 Ra 1264 şeklinde yine yanlış vermiştir (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, III, 956).

⁷⁵¹ BOA, İDH, 171/9109, 3 Mayıs 1848/ 29 Ca 1264. Ali Fuad'ın iddiasına göre Mehmed Ali Paşa ikinci kaptanlığına, ileride en büyük siyasi düşmanı haline gelecek Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadaretinde, üstelik onun isteğiyle atanmıştı. Çünkü Mustafa Reşid Paşa, *saray kanadına* mensup siyasi rakiplerinden Damat Mehmed Said Paşa'nın seraskerlik (Aralık 1846-Mayıs 1848) ve kendisine karşı, onunla işbirliği yapan Damat Halil Rifât Paşa'nın kaptan paşalığa (Temmuz 1847-Nisan 1848) bulunmasından rahatsızdı. Bu sebeple Mustafa Reşid Paşa, Said Paşa'nın gücünü azaltabilmek ve onu yalnız bırakabilmek için henüz diğer damatlarla işbirliği içinde olmayan ve kendisiyle de arası bozulmamış olan sarayın diğer damadı Mehmed Ali Paşa'nın Halil Paşa'nın yerine kaptan-ı deryalığa gelmesini sağlamıştı (Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 31). Ancak, Ali Fuad'ın verdiği bu malumat doğru değildir. Zira Mehmed Ali Paşa'nın atandığı gün yani 27 Nisan 1848/23 Ca 1264 tarihinde Mustafa Reşid Paşa, Mecâlis-i Âliyye'ye atandı. 29 Nisan 1848/25 Ca 1264 tarihinde de Sarım Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın yerine sadarete atandı (Karahüseyn, *a.g.t.*, s. 80- 81).

sordu. İsmi zikredilmeyen bu kişi ise yazara umursamaz bir tavırla, “*Eh! Tanrı Bilir! Bazı saray entrikaları!*” cevabını vermişti⁷⁵². Fakat Mehmed Ali Paşa'nın yukarıda aktarılan faaliyetleri, Mac Farlane'nin dedikodudan ileri gitmeyen karalama politikasına yönelik bu mesnedsiz iddialarını geçersiz hale getirmektedir. Üstelik bu iddialar, yukarıda izah edildiği üzere, tenkid zahmetine katlanmayan ya da katlanmak istemeyen bazı yazarlar tarafından da uzun seneler tekrarlanmışlardır.

Mehmed Ali Paşa, ilk seraskerliğine tayinine kadar yaklaşık bir sene bu görevde kaldı. 17 Mayıs 1851/16 B 1267'e kadar ilk seraskerliğinde bulunan paşa, azlinin ardından⁷⁵³, 20 Mayıs 1851/19 B 1267 tarihinde yeniden Mecâlis-i Âliyye'ye memur edildi ve kendisine vükelâlık nişan-ı âlîsi verildi⁷⁵⁴. Daha önce ve bu örnekte de görüldüğü gibi, kabinedeki görevlerinden azledilen Damat Mehmed Ali Paşa, çeşitli meclislere üye yapılarak her ne kadar devlet işlerinde direkt müdahale şansına sahip olmasa da bu şekilde bir ara formülle tamamen işlerin dışında bırakılmamaktaydı. Buradaki örnekte de görüldüğü gibi, genellikle saray damatlarının temsil ettiği askeri koldan mesleki kariyerine devam eden Mehmed Ali Paşa, meclis azalığının ardından, 26 Ağustos 1851/28 L 1267'de, Süleyman Paşa'nın yerine, üçüncü kez kaptan-ı deryalığa atandı⁷⁵⁵ ve sadaretine kadar bu görevde kaldı.

Mehmed Ali Paşa fasılalarla iki seneyi aşkın kaldığı bu kaptanlıklarında: Tersane ve donanmanın iyileştirilmesi faaliyetlerine devam etti. Donanmanın ve bahriye askerlerinin sistemli bir şekilde idaresi için Bahriye Nizâmnâmesi ve ilave nizâmnâmeler hazırlattı, donanmanın güçlendirilmesi, modernleşmesi için büyük savaş vapurları ile yeni gemiler yapımı ve bunların finansmanın sağlanması için büyük çaba harcadı. Ayrıca, Tanzimat'ın ilanından sonra gittikçe artan tersane-i âmirenin borçlarını tespit edip, kapatılmasını da sağladı. Ancak, Kırım Savaşı'nın getirdiği mali külfet ve Sinop Baskını'nda donanmanın Ruslar tarafından yakılması sonucunda, tersane hazinesindeki düzelmenin yanı sıra, 1845-1853 yılları arasında büyük bir gayret ve güçlkle meydana getirilen Osmanlı deniz kuvvetleri de önemli

---

⁷⁵² Mac Farlane, *a.g.e.*, s. 165-166.

⁷⁵³ BOA, İ.DH, 235/14175, 17 Mayıs 1851/16 B 1267.

⁷⁵⁴ BOA, İ.DH, 235/14176, 20 Mayıs 1851/19 B 1267; BOA, A.MKT. NZD, 35/23, 26 Mayıs 1851/25 B 1267.

⁷⁵⁵ BOA, İ.DH, 239/14473, 26 Ağustos 1851/28 L 1267; BOA, A.AMD, 1260/45, 1851/1267; Lütfi, *Tarih*, IX, 58; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 455, 6 Eylül 1851/10 Za 1267; *Ceride-i Havâdis*, nr. 546, 7 Eylül 1851/11 Za 1267. *Ceride-i Havâdis*'te paşanın atanma tarihi 5 Ağustos 1851/7 L 1267 (*Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806) şeklinde yanlış verilmiştir.

bir darbe aldı⁷⁵⁶. Böylece söz konusu dönemin neredeyse yarısında, toplam üç kez kaptan-ı deryalık makamında bulunan Mehmed Ali Paşa'nın, gayretleri de aynı akıbete uğradı. Bu olaylardan sonra Ağustos 1855 tarihinden itibaren aktif bir şekilde kaptan paşalık görevinde bulunan Mehmed Ali Paşa, kaptanlık kariyerinin ikinci yarısında da aynen ilkinde olduğu gibi Türk deniz gücünü kuvvetlendirme, geliştirme ve modernleştirme çabalarına devam etti.

6.2. TERSANE-İ ÂMİRE GELİRLERİNİ DÜZENLEME VE GEMİ İNŞA FAALİYETLERİ

Mehmed Ali Paşa donanmayı genişletip, kuvvetlendirmek için yapılan atılımlar kapsamında, Sultan Abdülmecid'in emriyle ilk kaptanlığında başlattığı gemi inşa faaliyetlerine ikinci kaptanlığında da devam etti. İnşa edilen iki adet büyük vapura Feyz-i Bârî ve Sâik-i Şâdî isimleri verildi⁷⁵⁷. Vapurlara konulacak sütun hakkında ise baş mimar, bahriye feriki, bahriye süvarilerinden bazıları bahriye meclisine davet edilerek, görüşleri alındı. Buna göre vapurların büyüklüğü göz önüne alınarak, makinesinde bir arıza olması durumunda sütunlara çekilecek yelkenlerin gemiyi taşıyabilmesi için üçer sütuna ihtiyaç olduğuna karar verildi⁷⁵⁸. Tersane-i âmirede tekneleri ser-mimar Mehmed Bey tarafından inşa edilen Sâik-i Şâdî ve Feyz-i Bârî vapurları eş gemilerdi. Bunların kâimededen boyu 220 kadem, genişliği 37,6 kadem, ambar derinliği 26 kadem, kıçta ve başta su irtifası 15,8 kadem, nihayet tona 2.025 İngiliz tonu, humûle tonası 1.547 İngiliz tonuydu.

29 Ağustos 1847 tarihli iradeyle, Mecidiye vapuruna tatbiken iki adet daha vapur inşa edilmesi yolunda irade çıktı. Hazinesinin borçlarına rağmen, donanma için vapur inşa faaliyetleri sürmekteydi⁷⁵⁹. Mehmed Ali Paşa ve onun başlattığı faaliyetlere devam eden ve kaptan paşalıkta birbirlerine halef-selef olan hanedanın diğer Damadı Halil Paşa'nın⁷⁶⁰ katkılarıyla 1848 senesine gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin deniz gücü: Harp gemilerinin en büyüğü olan Mesûdiye adlı üç anbarlı kalyon, 5 kalyon, 8 firkateyn, 3 korvet, 1 nâvi, 12 brik, 3 uskuna, 7 koter, 1 golet, 6 mistika, 18 vapur, 8 nakliye gemilerinden olmak üzere toplamda 73 parça idi. Bu

⁷⁵⁶ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 230.

⁷⁵⁷ BOA, İ.DH, 182/10005, 31 Ekim 1848/3 Z 1264; BOA, A.MKT. MHM, 7/34, 2 Kasım 1848/5 Z 1264.

⁷⁵⁸ BOA, İ.DH, 186/10353, 2 Ocak 1849/7 S 1265.

⁷⁵⁹ Bal, *a.g.t.*, s. 49.

⁷⁶⁰ Halil Rıfat Paşa'nın üçüncü kaptan-ı deryalıdır (20 Temmuz 1847/6 Ş 1263). İlk kaptanlığı 1829-1832/1245-1248, ikincisi ise 1843-1845/1259-1261 seneleri arasındadır (Mehmed Bahâüddin, *a.g.y.*, s. 144-145).

gemilerin 43'ü İstanbul'da, 12'si taşrada olup gelmek üzere olan, 18'i görevde olup, gitmek üzere olan gemilerdi. Bunların haricinde, hâlihazırda bir korvet ve iki vapur olmak üzere 3'ü tamir ve inşa olunup, Nisan ayının ortasında bitmesi öngörülmüştü. Ayrıca, vapurların kömürünü götürmek vesair işlerde kullanılmak üzere 20 nakliye vapurunun daha yapılması lüzumu da bildirildi. Bunların da yapımıyla, donanma 96 parça gemiye ulaşacaktı⁷⁶¹.

Öte yandan donanmanın gelişmesi ve güçlenmesi için Tanzimat'tan bu yana dışa bağımlı bir şekilde yapılan ve tamir edilen gemiler, tersanenin masraflarının artmasına, hazinenin açık vermesine yol açmaktaydı. Bu durumun yol açacağı sıkıntıları gören Mehmed Ali Paşa, yukarıda da bahsedildiği üzere, daha ilk kaptanlığında, tersane-i âmirenin gelir-gider kalemlerinin nelerden ibaret olduğunu, bahriye muhasebecisine tespit ettirdi ve mevcut dengesizliği ortaya koydu. Diğer taraftan ise bu maddi imkânsızlıklara rağmen donanmanın geliştirilmesi ve vapurların sayısının artırılması elzemdi. Denizcilik sahasındaki icraatleri maddi sorunları çözmeden devam ettiremeyeceğinin farkında olan Mehmed Ali Paşa, ehemmiyetle bu konu üzerinde durdu ve hazinenin düzeltilmesi ve yeni masrafların engellenmesi için çeşitli tedbirler aldı.

Bunlardan birisi tersaneye üçüncü havuzun yapımıyla ilgili meseleydi. Mehmed Ali Paşa'nın selefi Süleyman Re'fet Paşa⁷⁶², vapurların çoğalması ve donanma gemilerinin tamirleri için mevcut havuzların yeterli gelmediği gerekçesiyle üçüncü havuzun yapılmasını teklif etti⁷⁶³. Yapılan hesaplamalara göre inşası planlanan havuz, 7.500.000 kuruştan daha aşağıya mal edilebilecekti⁷⁶⁴. Konu hakkında yazışmalar devam ederken, Mehmed Ali Paşa'nın, üçüncü kez kaptan-ı deryalığa atanması ve kendisinden konu hakkında görüş talep edilmesiyle meselenin seyri bir anda değişti. Çünkü Mehmed Ali Paşa yeni bir havuz yapımının gerekli olmasına rağmen, çok masraflı olacağı ve tersane-i âmirenin içinde bulunduğu mali sıkıntı nedeniyle şimdilik inşasının mümkün olamayacağı yolunda görüş bildirdi. Paşa, havuzun daha sonra hazinenin müsait olduğu bir zamanda yapılması

⁷⁶¹ BOA, İ.DH, 191/10718, lef 1, lef 8. Ayrıca gemilerin isimleri, özellikleri ve mevcut askerleri için bkz. BOA, İ.DH, 191/10718, lef 8.

⁷⁶² Süleyman Re'fet Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1551-1552; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 75-76.

⁷⁶³ BOA, İ.DH, 241/14617, lef 2, 20 Ağustos 1851/22 L 1267.

⁷⁶⁴ BOA, İ.DH, 241/14617, lef 3, 22 Ağustos 1851/24 L 1267.

fikirindeydi⁷⁶⁵. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın müdahalesiyle söz konusu havuzun daha sonra inşasına karar verildi⁷⁶⁶. Gerçekten de aşağıda bahsedildiği üzere tersane-i âmirenin borçları katlanarak arttı ve gelir-gider dengesi iyice bozuldu. Mevcut durumda isabetli bir karar aldığı anlaşılan paşa, daha sonra bu havuzun inşasını dördüncü kaptan-ı deryalığında bizzat başlattı ve mali sıkıntılarla inşasına ara verilmek zorunda kalınan havuzun tamamlanması için bir hayli gayret sarf etti⁷⁶⁷. Yine selefi tarafından havuzların üzerine birer sakaf yapımı ve bir Fransız mühendis tarafından yelkenli gemilere vide konulmasına dair teklifler de Mehmed Ali Paşa tarafından faydalarına rağmen, aynı gerekçeyle reddedildi⁷⁶⁸ ve böylece bunların yapımı da ertelendi⁷⁶⁹.

Kısacası Mehmed Ali Paşa bu kaptanlığında, yapılacak yüklü harcamaları durdurdu ve önceliği hazinenin borçlarını kapatmaya verdi. Diğer taraftan bu tekliflerin Mehmed Ali Paşa tarafından reddedilmesinin altında gizli bir siyasi rekabetin olması ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Zira paşanın fikirlerine karşı çıktığı Kaptan-ı Derya Süleyman Paşa, Mustafa Reşid Paşa'ya olan yakınlığıyla bilinen, onun sayesinde ve tesiriyle, Mart 1849/R 1265 tarihinde Mehmed Ali Paşa'dan boşalan kaptan-ı deryalığa getirilmişti⁷⁷⁰. Bu esnada sadarete Mustafa Mustafa Reşid Paşa'nın (Ağustos 1848-Ocak 1852)⁷⁷¹ olması da Mehmed Ali Paşa'nın çok masraf olacağı ve hazinenin zorlanacağını gerekçeleriyle söz konusu projelerden vazgeçilmesini sağlamasını daha da manidar kılmaktadır. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın rafa kaldırdığı bu projeler için bir sonraki kaptanlığında ısrarcı olması da bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Üstelik Mehmed Ali Paşa'nın çok daha yüklü bir meblağa büyük havuzu inşa ettirdiği yıllarda, devletin maliyesi bir düzelme kaydetmediği gibi Kırım Savaşı'nın mali külfetiyle daha da zor durumdaydı.

Mehmed Ali Paşa bir türlü önüne geçilemeyen tersane-i âmirenin biriken borçlarının tasfiyesi ve bir nizam dairesinde düzenlenmesi için yeniden harekete geçti. Paşanın talimatıyla tersanenin, 1840-1851/1256-1267 yılları arasındaki borçları tespit edildi. Hesaplamalara göre, tersanenin birikmiş toplam borcu 26.734.330,5

⁷⁶⁵ BOA, İ.DH, 241/14617, lef 4, 21 Eylül 1851/25 Za 1267.

⁷⁶⁶ BOA, İ.DH, 241/14617, lef 5, 1 Ekim 1851/5 Z 1267.

⁷⁶⁷ Havuzun inşası hakkında bkz. Tezde V. Bölüm.

⁷⁶⁸ BOA, İ.MVL, 222/7528, lef 11-12, 22 Eylül 1851/26 Za 1267.

⁷⁶⁹ BOA, İ.MVL, 222/7528, lef 14, 24 Ekim 1851/28 Z 1267.

⁷⁷⁰ Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁷¹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1385.

kuruştı. Yaklaşık altı ay zarfında, borcun 18.287.025 kuruşu kapatılarak, 1840-1847/1256-1263 senesi arasındaki borçlanmalar ödendi. Böylece 1848-1851/1264-1267 yıllarına ait olan borç, 8.447.305,5 kuruşa indi. Diğer taraftan tersane-i âmirenin harcamaları da devam etmekte, yapılan masraflar ve alımlar nedeniyle bütçeye yeni borçlar eklenmekteydi. 1852/1268 senesine gelindiğinde, daha önceki meblağ ile birlikte toplam borç, 11.524.424,5 kuruşa ulaşmıştı. Bir taraftan borçlar hesaplanırken, diğer taraftan da elden geldiğince ödemeler yapılmaktaydı. Mayıs 1852 tarihine gelindiğinde borçlar, 10.855.269,5 kuruşa düşürüldü. Borcun bir hayli azaldığını gören Mehmed Ali Paşa, borcu kapatmak için hemen harekete geçti. 11 Mayıs 1852/21 B 1268 tarihinde kaleme aldığı tezkiresinde konuya açıklık getiren paşaya göre, kalan borç artık gözde büyütülecek bir meblağ olmaktan çıkmıştı. Zira tersane-i âmirenin, hazineden 9.000.000 kuruş alacağı vardı. Bu alacak borçtan düşüldüğünde geriye 1.500.000 kuruş gibi eskisine kıyasla son derece cüzî bir rakam kalmıştı ki kaptan paşaya göre bu bakiye de maliye hazinesi tarafından rahatlıkla karşılanabilirdi⁷⁷². Mehmed Ali Paşa'nın bu teklifi uygun görüldü ve 26 Mayıs 1852/6 Ş 1268 tarihinde iradesi çıktı. Paşanın tersane-i âmirenin gelir-gider dengesini sağlama adına, ilk kaptanlığından bu yana sürdürdüğü gayretleri şu sözlerle takdir görmüştür⁷⁷³: "...*Kapûdân-ı müşârinileyh hazretlerinin hazîne-i mezkûrenin emr-i islâhatına ve usûl-i tasarrûfiyyeye müsâdüf olan himem ve ikdâmât-ı mütevâliyyesinin âsâr-ı nâfiâsından olarak doğrusu şâyân-ı takdîr ve tahsin olmağla...*". Böylece Mehmed Ali Paşa, son derece meşakkatli olan birikmiş borçların tespiti ve ödenmesinde başarılı oldu ve yıllardır istikrarsız olan gelir-gider dengesini yeniden kurmayı başardı.

Mehmed Ali Paşa, tersane-i âmire giderlerindeki açığı daha da büyüten ve Osmanlı Devleti'ni dış alıma mahkûm eden bazı gelişmelerden de rahatsızlık duymaktaydı ve bunları elinden geldiğince önlemeye çalıştı. Donanma için Londra Şehbenderi aracılığıyla İngiltere'ye sipariş edilen 10.000 adet barut sarnıcı meselesi paşanın söz konusu tavrına iyi bir örnek teşkil etmektedir. Buna göre bir kısmı yapılıp, İstanbul'a gönderilen barut sarnıçlarının tanesi hazineye 350 kuruşa mal olmaktadır. Öte yandan bunlardan İstanbul'da imal edilen benzerlerinin tanesi ise

⁷⁷² Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 227-228; Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın tezkeresi için bkz. BOA, İ.DH, 253/15546, lef 2, 11 Mayıs 1852/21 B 1268.

⁷⁷³ BOA, İ.DH 253/15546, lef 3, 25 Mayıs 1852/5 Ş 1268.

sadece 128 kuruşa mal olmuştu. İki katından da fazlaya gelen barut sarnıçlarının, bu hesaba göre İstanbul'da imali, hazineye tam olarak 2.200.000 kuruş kazandıracaktı. Hazine aleyhindeki aradaki bu fahiş fark ise Mehmed Ali Paşa'yı çok rahatsız etti. Bunun üzerine, Londra Şehbenderi'nin anlaşma koşullarının bazılarını yerine getirmemesini fırsat bilen Mehmed Ali Paşa, tersane-i âmire hazinesinin durumunu hatırlatarak, İstanbul'da yapılan numunenin Londra'dan gelenlerden hiçbir farkının olmadığı; gelen sarnıçların buradaki emsaline göre ödemesinin yapılması ve kalan sarnıçların da alınmamasını teklif etti. Paşanın, hazineyi yüklüce bir miktar zarardan kurtaran bu formülü kabul gördü ve 14 Şubat 1852/22 R 1268 tarihinde iradesi çıktı⁷⁷⁴.

6.3. BAHRIYE HASTANESİ İNŞASI

Sakızağacı'ndaki bahriye hastanesinin yeri ve binasının hizmete uygun olmadığı gerekçesiyle padişah, tersane-i âmire civarında yeni bir bahriye hastanesi inşa edilmesini emretti⁷⁷⁵. Bu iş için görevlendirilen Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, hastanenin yeri ve yapım masrafları için gerekli keşifleri yaptırdı. Bahriye mektebi yanındaki arsaya yapılması teklif edilen hastane için ebniye kalfalarından İsmet, yaptığı keşif neticesinde tüm maliyetin 5.500.000 kuruş olacağını bildirdi. Ancak Artin Kalfa, hastanenin 500.000 kuruş daha uygun bedelle yapılabileceğini söylese de konu neticeye bağlanamadı ve keşif bedelinin tam olarak tespiti hususu ebniye meclisine havale edildi⁷⁷⁶. Aradan birkaç gün geçtikten sonra Artin Kalfa, ilk keşif bedelinin 1.000.000 kuruş aşağısına, yani 4.500.000 kuruşa hastaneyi yapabileceği taahhüdünü kaptan paşaya ilettiler. Netice itibariyle ihalenin toptan Artin Kalfa'ya verilmesi kararı kaptan paşaya bildirildi⁷⁷⁷.

Ancak, daha sonra bahriye meclisi, mektebin yanında inşasına başlanan ve dört katlı olması planlanan bu hastane arsasının yokuşta olması sebebiyle, iki katının çukurda kalacağını ve lodosa nazır olduğundan havadar olmayacağını tespit etti. Konu Mehmed Ali Paşa tarafından bir tezkireyle sadarete bildirilerek, burada bulunan bahriye mektebinin hastaneye dönüştürülmesi, bahriye talebelerinin ise adada bulunan bahriye mektebinin tamiriyle oraya nakil edilmesi ve bahriyeye daha

⁷⁷⁴ DTA, Mektubî, nr. 5835, s. 28, 14 Şubat 1852/22 R 1268.

⁷⁷⁵ BOA, İ.DH, 181/9985, lef 2, 16 Ekim 1848/18 Za 1264.

⁷⁷⁶ BOA, İ.DH, 175/9421, 15 Haziran 1848/13 B 1264.

⁷⁷⁷ BOA, İ.DH, 177/9557, 5 Temmuz 1848/3 Ş 1264.

nitelikli eleman yetiştirmek için gerekli olan bahriye idadi mektebinin de hastanenin yapılması planlanan arsaya inşa edilmesini teklif etti. Bütün bu inşa faaliyetlerinin de hastane yapımı için belirlenen 4.500.000 kuruş kese bedelle gerçekleştirilebileceğini ekledi. 22 Ekim 1848/24 Za 1264 tarihli iradeyle kaptan paşanın bu teklifi onaylandı ve iradesi çıktı⁷⁷⁸. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın inisiyatifiyle aynı meblağa hem hastane hem de bahriye idadi mektebi inşa etme imkânı doğdu.

6.4. BAHİRİYE PERSONEL REJİMİNDE YAPILAN DÜZENLEMELER VE İYİLEŞTİRME FAALİYETLERİ

6.4.1. Bahriye Nizâmnâmesi'nin Hazırlanması

Tanzimat'la birlikte başlayan yeni dönemde, devlet işlerinin daha kurumsal ve düzenli olabilmesi için çeşitli alanlarda yeni kanunlar ve nizamnâmeler çıkarılmıştır. Sultan Abdülmecid'in özenle üzerinde durduğu, Osmanlı Donanması'nın ve bahriye personelinin sistemli bir şekilde idaresi için de bir bahriye kanunnâmesine ihtiyaç duyuldu. Ancak, böyle bir kanunnâme için henüz erken olduğunun düşünülmesi üzerine, tersane-i âmireye bağlı yerlerde geçerli olmak ve ihtiyaç halinde gereken ilaveleri yapmak suretiyle, bir bahriye nizâmnâmesi hazırlanmasına karar verildi ve bu husus için Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa görevlendirildi⁷⁷⁹.

Mehmed Ali Paşa'nın emriyle, bahriye ümerası tarafından kaleme alınan ve 167 maddeden oluşan söz konusu nizamnâme, Haziran 1849/Şaban 1265 tarihinde Bahriye Mektebi'nde basıldı. Hanedan mensuplarına ve yabancı gemilere yapılması gereken tören kurallarını da içeren nizâmnâme ile bahriye ve tersane personelinin işlerini yürütme biçimleri, davranışları, ibadetleri, giyim kuşamları, teşrifat kaideleri, öğrenim durumları, ast-üst ilişkileri, rütbeleri, talimleri, cephane, mühimmat, gemi tamiri, nöbet, ceza, izin ve güvenlik gibi pek çok konu belli kaidelere bağlandı⁷⁸⁰. Kaptan paşanın da görevlerinin belirlendiği söz konusu nizamnâmede⁷⁸¹, Mehmed Ali Paşa tersane-i âmirede mühimmat ve diğer imalat işlerinde görevli personelin

⁷⁷⁸ BOA, İ.DH, 181/9985, 22 Ekim 1848/24 Za 1264.

⁷⁷⁹ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 234-235.

⁷⁸⁰ *Bahriye Nizâmnâmesi (1849)*, çev. Sabahattin Öksüz, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara 1996, s. 51. Nizâmnâmenin tamamı için bkz. *Aynı eser*, s. 1-51.

⁷⁸¹ Donanmanın her türlü mühimmat, malzeme ve eşyasından sorumlu olan kaptan paşanın görevleri için bkz. *Bahriye Nizamnâmesi (1849)*, s. 9, 14.

işlerinde daha dikkatli olmaları için, bunların bizzat tarafından kontrol edilmeleri yönünde uyarılmıştır. Ayrıca tersane ve donanmanın her türlü işinden sorumlu olan Bahriye Meclisi'nin, bir konuyu onaylamadan kaptan paşaya havale etmemeleri gereği de bilhassa vurgulanmıştır. Bu durum, Bahriye Meclisi'nin görev ve yetki sahasını netleştirirken, bir anlamda kaptan paşalığın yetkilerini de sınırlandırmış oluyordu. 2 Haziran 1849 tarihli iradeyle yürürlüğe konulan yeni Bahriye Nizâmnâmesi ile tersane ve donanma işleri 1879/1880 tarihinde çıkarılan yeni bahriye kanunnamesine kadar yürürlükte kalmıştır⁷⁸².

1849 tarihinde hazırlanan bu nizâmnâme, bundan sonraki düzenlemelere bir zemin oluşturması bakımından önem arz etmekteydi. Zira söz konusu nizâmnâmeyle tersane ve donanmaya ait her meselenin düzenlendiğini söylemek mümkün değildi. İhtiyaç duyuldukça yeni düzenlemeler, talimatnameler ve nizâmnâmeler çıkarılmaya devam edildi⁷⁸³. Bunlardan birisi de tersane-i âmiredeki gemilerin günden güne artması gerekçesiyle aynı sene, çarkçı, ateşçi ve kömürcülerin maaşlarıyla ilgili yapılan düzenlemeydi⁷⁸⁴. Yine Mehmed Ali Paşa'nın üçüncü kaptan-ı deryalığında Bahriye Meclisi tarafından çarkçı, ateşçi ve kömürcüler için Eylül 1851 tarihinde bir nizâmnâme kaleme alındı. Mekteb-i Bahriye Matbaası'nda basılan söz konusu nizâmnâme, 27 Eylül 1851 tarihli iradeyle yürürlüğe girdi⁷⁸⁵. Bu nizâmnâmeler, bahriyenin kurumsallaşması yönünde önemli katkılar sağlamıştır.

6.4.2. Bahriyeye Personel Alımında İmtihan Usulünün Uygulanması

Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığında, daha önce çıkarılan ancak uygulamada güçlük çekilen bazı nizamlar için de yeni bir takım düzenlemeler yapıldı. Bunlardan birisi de bahriye personelinin ehliyet ve liyakatli kimselerden seçilmesi, iltimas ve adam kayırmanın kaldırılması konusuydu. Bahriye askerlerinden kaymakamlık rütbesi altında bulunan binbaşılıktan, onbaşılığa kadar tüm rütbelerdekiler ile gemilere tayin olunacak hocalar, daha önceden çıkarılan nizam gereğince imtihana tabi tutularak atanıyorlardı. Ancak, zamanla bu kaideler çiğnendi ve atamalar iltimas

⁷⁸² Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 235-239.

⁷⁸³ Daha sonraki yıllarda çıkarılan bazı talimatnâme, nizâmnâme ve kanunnâmeler için bkz. Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 246-249.

⁷⁸⁴ Bal, *a.g.t.*, s. 231. Konuyla ilgili Mehmed Ali Paşa'nın 25 Şubat 1849 tarihli tezkeresi ve düzenlemenin ayrıntıları için bkz. *Aynı tez*, s. 234-235.

⁷⁸⁵ BOA, İ.DH, 240/14570, lef 3, 27 Eylül 1851/1 Z 1267. Nizâmnâme maddeleri için bkz. Bal, *a.g.t.*, s. 240-249.

ile yapılır hale geldi. Bu durum ise denizcilik bilgisine sahip olmayan kişilerin, yetkili sıfatıyla çeşitli gemilere atanmasına yol açmaktaydı⁷⁸⁶. Denizcilik faaliyetlerine zarar veren söz konusu durumun önüne geçmek için yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyuldu. Buna göre, bahriye askeri ile esnaf taburlarında binbaşılıktan, onbaşılığa kadar olan zabitanın ve mekteb-i bahriye talebelerinden fabrikalarda görevli ve tersane-i amirede görevli bazı imtiyazlı memurlardan herhangi birisine rütbe ya da memuriyet verileceği zaman ümerâ-i bahriye ve büyük zabıtanın oluşmuş bir imtihan meclisi teşekkül edilecekti. Her sınıf kendi mesleki alanlarına göre imtihanları gerçekleştirilecek ve başarılı olanların mazbatasını düzenlenerek, imtihan meclisinde bulunan zabitan tarafından orada mühürlenerek, bahriye meclisine havale edilecekti. Bu sonuçlar Bahriye Meclisi'nce de uygun görülürse onaylanarak, imtihanda başarılı olanlar memuriyete atanacaktı. Ayrıca kaymakamlık ile üstündeki zabitan askerlerine ise buldukları vazifenin önemine binaen okuma-yazma zorunluluğu da getirildi. Bundan böyle padişah iradesi dışında, bunlardan okuma-yazma bilmeyenler atanmayacaklardı⁷⁸⁷. Bu kaidelerle Tanzimat'ın ruhuna uygun bir şekilde, hem görevlendirmede adam kayırmanın önüne geçilmiş hem de ehliyet ve liyakat sahibi kimselerin göreve alınması sağlanarak, bahriye personeline bir kalite ve standart getirilmiş olacaktı.

6.4.3. Tersane-i Âmire Mutemetliği Hakkında Düzenleme

Yukarıda temas edildiği üzere, Mehmed Ali Paşa'nın ikinci ve üçüncü kaptan-ı deryalıklarında, bahriye meclisi ve kaptan paşanın ortak çalışmalarıyla, bahriye personeli hakkında yapılan bir dizi düzenleme ile işler daha sistemli hale getirilmeye çalışılmıştır. Birbirini tamamlayıcı mahiyetteki söz konusu düzenlemeler, bahriye personelinin ehliyetli ve liyakatli kimselerden oluşması ve bahriyeyi daha mamur bir hale getirme maksatlıydı. Bunlardan birisi de tersane-i âmiredeki mutemetler ile ilgiliydi. Zira hali hazırda genellikle bu sahada bilgi ve tecrübesi olmayan başıbozukların istihdam edildiği bu hizmet alanından yeterli verim alınamamaktaydı. Bu problemi gidermek için 16 Temmuz 1848/14 Ş 1264 tarihinde Bahriye Meclisi'nce bir tezkire düzenlendi. Buna göre bahriyeden emekli olmuş ve

⁷⁸⁶ BOA, İ.MVL, 134/3633, lef 3, 24 Ocak 1849/29 S 1265.

⁷⁸⁷ BOA, İ.MVL, 134/3633, lef 1, 2, 4, 29 Ocak 1849/5 Ra 1265; DTA, Şurâ-yı Bahriye (ŞUB), nr. 1824, s. 23-24, 12 Şubat 1849/19 Ra 1265; DTA, ŞUB, 4/370-A, 12 Ocak 1849/17 S 1265; DTA, ŞUB, 5-64/A, 12 Şubat 1849/19 Ra 1265.

halen sağlıklı olan kimselerin, başıbozuklar yerine tersane-i âmiredeki mutemedlik ve buna benzer hizmetlere alınması teklif edildi. Zira bunlar, daha önce tersaneye yirmi-otuz sene hizmet etmiş ve başıbozuklara göre oldukça tecrübeli kimselerdi⁷⁸⁸. Personelin etkili ve yerinde değerlendirilmesine dair öne sürülen bu teklif, 30 Temmuz 1848/28 Ş 1264 tarihinde Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa tarafından sadarete bildirildi ve 7 Ağustos 1848/7 N 1264 tarihinde iradesi çıktı⁷⁸⁹.

Bahsi geçen düzenlemelere ek olarak Mehmed Ali Paşa, selefi Halil Rıfat Paşa gibi bahriye askeri ihtiyacını karşılamak üzere, gayrimüslim tebaanın da bahriye askerliğine alınması için bazı girişimlerde bulundu⁷⁹⁰. Ancak, Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye’de görüşülen bu teklif, Avrupalı Devletler’in tepkilerinden çekinilerek, uygun bulunmadı ve onun yerine Karahisar-ı Şarki’den asker temini önerildi⁷⁹¹. Mehmed Ali Paşa ise duruma müdahale ederek, buradan alınacak asker sayısının 300-400’ü geçmeyeceği ve bunun ise yeterli olmayacağını bildirdi. Bunun üzerine meclis, Trablusgarp eyaletinden 500 asker alınmasını önerdi ve 2 Ekim 1848/4 Za 1264 tarihinde iradesi çıktı⁷⁹².

7. BİRİNCİ SERASKERLİĞİ

7.1. ATANMASI

Mehmed Ali Paşa 11 Mart 1849/16 R 1265 tarihinde Rıza Paşa’nın yerine serasker olarak atandı⁷⁹³. Bu esnada Mustafa Reşid Paşa ise sadarettiydi⁷⁹⁴ ve taraflar bir müddet aynı kabinede yer aldı. Atamanın hemen ardından Mehmed Ali Paşa’nın nizamiye hazinesinden aldığı 90.000 kuruşluk maaşına, masraflarının çokluğu gerekçesiyle 30.000 kuruş zam yapıldı ve maaşı 120.000 kuruşa çıkarıldı.

⁷⁸⁸ BOA, İ.DH, 178/9679, lef 1, 16 Temmuz 1848/14 Ş 1264.

⁷⁸⁹ BOA, İ.DH, 178/9679, lef 2, 3, 7 Ağustos 1848/7 N 1264.

⁷⁹⁰ Mehmed Ali Paşa’nın tezkiresi için bkz. BOA, İ.MSM, 17/381, lef 3, 6 Eylül 1848/7 L 1264.

⁷⁹¹ BOA, İ.MSM, 17/381, lef 4, 18 Eylül 1848/19 L 1264. Meclis Avrupalı Devletlerin tepkilerinden çekinmekte haklı çıkmıştı. Bu konuda İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston’un tepkisi için bkz. Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 257-259.

⁷⁹² BOA, İ.MSM, 17/381, lef 5, 2 Ekim 1848/4 Za 1264.

⁷⁹³ BOA, İ.DH, 190/10714, 11 Mart 1849/16 R 1265; BOA, İ. MBH, 4/10, 11 Mart 1849/16 R 1265; BOA, A.DVN, 45/47, 25 Mart 1849/1 Ca 1265; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 403, s. 2, 24 Mart 1849/selh R 1265; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 427, 13 Mart 1849/18 R 1265; Mehmed Süreyya, *Nuhbet’ül Vekâyi*, s. 186-187; Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 83-84; Lütfi, *Tarih*, VIII, 176. Mehmed Ali Paşa’nın seraskerliğiyle ilgili emr-i âlî 25 Mart 1849/1 Ca 1265 tarihinde çıkarıldı (BOA, İ.DH, 189/10596). *Cerîde-i Havâdis*’te paşanın 11 Mart 1849/16 R 1265 tarihinde hem ikinci kez kaptan-ı deryalığa hem de ilk seraskerliğe atandığı bilgisi verilmektedir (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806). Ancak, paşa bahsi geçen tarihte ilk seraskerliğine atanmıştır.

⁷⁹⁴ Mustafa Reşid Paşa’nın ikinci sadarettiydi (Ağustos 1848- Ocak 1852) Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1385.

Aynı iradeyle sarayın diğerk damadı Ahmed Fethi Paşanın maaşına da zam yapılarak 100.000 kuruşa yükseltildi⁷⁹⁵. Göreve gelmesinden birkaç ay sonra seraskerlik tayinatının yetersizliği için başvuran Mehmed Ali Paşanın bu isteği de dikkate alındı ve tayinatı arttırıldı⁷⁹⁶. Mehmed Ali Paşa ve Ahmed Fethi Paşanın birkaç sene zarfında maaşlarına sıkça ve eşgüdömlü olarak yapılan zamlar, onların buldukları görevlerinden ziyade saraya damat olmalarıyla yakından ilgiliydi. Her ikisinin de maaşına zam yapılmasını içeren 11 Haziran 1850/30 B 1266 tarihli iradede, memuriyetlerine mahsus maaşlarının yanı sıra *şeref-i shriyyet'e nâil* olmaları ve *“sâir bendegâna makîs olmayub dairelerince ziyâde masrafları”* olduğu gerekçesiyle kendilerine, ilaveten 75.000'er kuruş maaş tahsis edilmesi⁷⁹⁷, onların devrin ricalinden ayrıcalıklı tutulduğunu kanıtlamaktadır.

Mehmed Ali Paşanın ilk seraskerliğine atandığı bu tarihlerde, Osmanlı Devleti ciddi güvenlik sorunlarıyla karşı karşıyaydı. Bunlardan ilki Tahir Paşanın angaryayı kaldırarak, verginin devlet adına toplanması emretmesiyle 1849 yazında serhad (krajina) bölgesinde başlayan Bihaç, Priyedor ve Banaluka'ya yayılan Bosna isyanıydı. Bölgedeki isyanları bastırmak ve Tanzimât-ı Hayriyye'nin Bosna'da uygulanmasını sağlamak için Serasker Mehmed Ali Paşa ile büyük bir uyum içinde çalışan ve onun kadim dostu olan Ömer Paşa görevlendirildi. Ömer Paşanın bu göreve atanmasında 1843'te Arnavutluk, 1847'de de Kürdistan isyanlarını bastırmadaki başarıları etkili olmuştu⁷⁹⁸. Bu dönemde sınırların güvenliği konusunda da birtakım sorunlar ortaya çıkmış, Batı'daki karışıklıklardan faydalanan İran, sınırı ihlal eden bazı hareketlerde bulunmuştur⁷⁹⁹. Bunlara ilaveten Macar Mültecileri Meselesi⁸⁰⁰, Rusya'nın Memleketeyn'e girmesi gibi birçok önemli mesele öne çıkmıştır. Bunlardan her biri ayrı çalışma konusu olduğundan ve tezin sınırlarını aştığından, bu fasılda daha ziyade paşanın icraatları ve meselelerdeki dahline değinilmiştir.

⁷⁹⁵ BOA, İ.DH, 190/10699, 24 Mart 1849/29 R 1265; BOA, İ. MBH, 4/24, 24 Mart 1849/29 R 1265.

⁷⁹⁶ BOA, A.MKT. MHM, 12/93, 6 Mayıs 1849/13 C 1265; BOA, İ.DH, 193/10871, 10 C 1265.

⁷⁹⁷ BOA, İ.DH, 215/12581, 11 Haziran 1850/30 B 1266.

⁷⁹⁸ Emine Ak, *Tanzimat'ın Bosna Hersek'te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 60.

⁷⁹⁹ BOA, İ.HR, 60/2910; BOA, İ.HR, 60/2911.

⁸⁰⁰ Macar Mültecileri Meselesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Nazır, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlıya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.

7.2. SINIR İHLALLERİ VE ALINAN TEDBİRLER

Bosna isyanının devam ettiği süreçte, Osmanlı Devleti'nin İran sınırından da iyi haberler gelmiyordu. Anadolu Ordusu Müşiri Mehmed Reşid Paşa, 6-7 bin İranlının sınırdan dolaşarak bazı iddialarda bulunduğunu ve birtakım tedbirlerle burada asker topladığını sadarete ve Serasker Mehmed Ali Paşa'ya bildirdi⁸⁰¹. Mehmed Reşid Paşa'dan gelen bilgilere karşılık Mehmed Ali Paşa, İranlıların bu hareketlerle daima Osmanlı Devleti'nin hukukunu yok saymaya çalıştığını ve sınırı ihlal eden davranışlarının da bu düşmanlığın bir göstergesi olduğunu ifade etti. Serasker paşa, bu gerekçelerle meseleyi bir hayli ciddiye aldı ve gereken tedbirlerin alınması için derhal harekete geçti. Hatta Anadolu Ordu Müşiri'nin sınıra tedbiren asker göndermesini dahi yeterli bulmadı ve İranlıların süregelen bu davranışlarına karşılık ihtiyat kaidesi gereğince, söz konusu ihlallerine son vermek için meselenin üzerinde önemle durulmasını emretti. Bu bağlamda Mehmed Ali Paşa, İranlıların hareketlerine hiçbir şekilde müsaade olunmamasını, birtakım harp hazırlıkları yaptıkları görülürse kış koşullarına dahi aldırmandan ve hiçbir masraftan kaçılmayarak, savaşın dahi göze alınması yolundaki talimatlarını Anadolu Ordu Müşiri'ne ilettili. Sorunun çözümü için de bölgedeki ahali ile aşiretlerin uzlaştırılarak, sınırın gereği gibi kuvvetlendirilmesi için daha fazla asker gönderilmesi yönünde görüş bildirdi. Mehmed Ali Paşa'nın bu tavsiyelerine uygun olarak 11 Ocak 1850/26 S 1266 tarihinde iradesi çıktı⁸⁰².

Bu örnekte de görüldüğü gibi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı düzenlenen herhangi bir saldırıda, asker kökenli anlayışı daima ön planda tutuyor, diğer devletlerle diplomatik ilişkileri ve hassasiyetleri yeterince değerlendirmiyordu. Yani, Mehmed Ali Paşa devletin güvenliği ve bekası söz konusu olduğunda son derece agresif ve tedbirsiz bir tavır sergilemekten çekinmiyordu. İlk seraskerliğinde edindiği tecrübelerle rağmen devam eden bu sorunlarda paşa, söz konusu zihniyetini sadareti döneminde de devam ettirdi. Ancak, onun bu tutumu sadareti faslında

---

⁸⁰¹ BOA, İ.HR, 60/2910, lef 2 ve 3, 19 Aralık 1849/3 S 1266. Ayrıca İranlıların Bayezid Sancağı hududuna yaptıkları saldırılar hakkında Erzurum Valisi Mehmed Hamdi Paşa'nın tahriratu için bkz. BOA, İ.HR, 60/2911, lef 1, 31 Aralık 1849/15 S 1266.

⁸⁰² BOA, İ.HR, 60/2910, lef 1, 9 Ocak 1850/24 S 1266 ve lef 8, 11 Ocak 1850/26 S 1266.

bahsedildiği üzere bazı konularda istenmeyen sonuçların doğmasına neden olmuştur⁸⁰³.

Diğer taraftan sınırlarda sadece İran ile problem yaşanmıyordu. Rusya da Bayezid Sancağı sınırlarında bir takım ihlallerde bulunmaktaydı⁸⁰⁴. Avusturya ile de Bosna ve Hersek sınırlarıyla ilgili sorun yaşanmaktaydı⁸⁰⁵. Devletin Doğu ve Batı sınırındaki ülke güvenliğini tehdit eden bu problemlerden bunalan Bâbiâlî, komşu ülkelerin tutumları ve durumun vahametini, “*Düvel-i mütecâvire, düvel-i mütecâvize*” oldu ifadeleriyle çok net bir biçimde ortaya koymuştur. Sınırlarda gittikçe artan bu ihlalleri ciddiye alan padişah da bu konuda gerekli düzenlemelerin yapılmasını emretti ve mesele Meclis-i Mahsûs’a taşındı. Yapılan müzakerelerde söz konusu ihlallerinin önüne geçmek için alınacak tedbirler tespit edildi. Buna göre, sınırlardaki tecavüzlerin sebeplerinden birisi burada görevli memurların yeterince eğitilmiş ve donanımlı olmamasıydı. Ayrıca bahsi geçen sıkıntılara neden olan İran sınırının da yeniden tespit edilerek, gerekli yerlere Osmanlı Devleti’ne ait olduğuna dair alametler dikilmesine karar verildi. İlaveten diğer sınırlarda da başka devletlerle benzer sorunları yaşamamak için gerekli mühendisler seçilecek, mevcut haritaları alıp, gruplar halinde sınırları gezerek haritaları yeniden tanzim edeceklerdi. Yeni haritaların bir nüshası mahkeme sicillerine kaydedilerek, sınırda bulunan memurlara gönderilecekti. Böylece bir yerden sınır tacizi gerçekleştiğinde, hemen müdahale edilebilecekti. Ayrıca gerekli görülen yerlere karakollar inşa edilerek, asker yerleştirilecekti. Alınan bu kararlar, daha etraflıca görüşülmek üzere 24 Şubat 1850/11 R 1266 tarihinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’ye havale edildi⁸⁰⁶. Serasker Mehmed Ali Paşa, meselenin önemine binaen söz konusu görüşmelerin yapılması için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de bunun için özel bir komisyon kurdu. Alınan kararlar burada okunup, uygun bulunduktan sonra serasker paşa tarafından sadarete bildirildi⁸⁰⁷. Komisyonun aldığı kararlar uygun bulundu ve Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’nin uyarısı

⁸⁰³ Bu meseleler için bkz. Tezde III. Bölüm.

⁸⁰⁴ Rusların Bayezid Sancağı sınırlarındaki ihlalleri ve buna karşı alınan önlemler hakkında bkz. BOA, İ.HR, 61/2931, 9 Ocak 1850/24 S 1266.

⁸⁰⁵ Avusturya tarafından Bosna ve Hersek sınırlarına yapılan ihlaller ve buna karşı sınırı belirlemek için Bosna Valisi Tahir Paşa’nın görevlendirilmesi için bkz. BOA, İ.HR, 54/2527, 22 Mayıs 1849/29 C 1265.

⁸⁰⁶ BOA, İ.HR, 62/3002, 24 Şubat 1850/11 R 1266.

⁸⁰⁷ BOA, İ.DH, 230/13795-M lef 3, 17 Şubat 1851/15 R 1267. Komisyon kararı için bkz. BOA, İ.DH, 230/13795-M lef 2, 11 Şubat 1851/9 R 1267.

gereğince, gözden bir şey kaçmasını önlemek maksadıyla bu kararların ricâl arasında yeniden değerlendirilmesine karar verildi⁸⁰⁸.

7.3. RUSYA'NIN MEMLEKETEYN'E GİRMESİ

Son derece hareketli günler geçiren Osmanlı Devleti, sınır ihlalleri ve Bosna'daki isyanla uğraşırken yeni bir tehdit ile karşı karşıya kaldı ve Rusya Memleketeyn'e girdi. Memleketeyn, coğrafi konumu itibariyle Osmanlı Devleti için son derece önemliydi. Zira hem kuzey komşusu Rusya hem de batıdaki komşusu Avusturya ile sınırlarını oluşturmaktaydı. Söz konusu stratejik konum, Rusya ve Avusturya ile Osmanlı Devleti arasındaki çekişmeyi kaçınılmaz hale getirmişti. Bu öneme binaen Rusya XIX. yüzyıl boyunca 1806, 1828, 1849 ve 1853 tarihlerinde toplam dört kez Memleketeyn'i işgal etti⁸⁰⁹. Bunlardan son ikisi, sırasıyla Mehmed Ali Paşa'nın ilk ve ikinci seraskerliklerine tesadüf etti. Her ikisinde de Ömer Paşa ile birlikte çalışan paşa, şiddetle Rus yayılmasının karşısındaydı ve her iki olayda da Rusya'ya karşı büyük bir mücadele verdi. Mehmed Ali Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'nın tüm karşı çıkışlarına rağmen, ikinci seraskerliğine de yine Rusya'nın Memleketeyn'e girdiği bir dönemde atanmasında, 1850'deki bu icraatlarının önemli bir payı olmalıdır. Zira Mehmed Ali Paşa mesleki kariyeri boyunca Rus ve Avusturya yayılmacılığına şiddetle karşı çıkmıştı.

1806'da Avrupa'daki nüfuz mücadelesinin bir sonucu olarak ve 1828'de de Yunan isyanı sürecinde Memleketeyn'i işgal eden Rusya'nın bu seferki bahanesi, Avrupa'yı ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni de derinden etkileyen 1848 Macaristan İhtilaliyle alakalıydı. Söz konusu ihtilali bastırmak için Avusturya ile işbirliği yapan Rusya, sözde kendini garantiye almak ve Macar Mültecileri Meselesi'nin çözmek bahanesiyle Eflâk'ı işgal etti. Zira 1848 ihtilalinin etkileri az da olsa Eflâk'ta da görülmüştü. Ayrıca Rusya, Macaristan harekâtını yürütürken de Boğdan bir Rus vilayetiymiş gibi davranmıştı. Rusya'nın bu tutumuna karşılık Osmanlı kuvvetleri, Ömer Paşa komutasında Eflâk'a girdi. Bunun üzerine Rusya ihtilale karşı bir anlaşma teklifinde bulundu ve 1 Mayıs 1849/8 C 1265 tarihinde Rusya ile Osmanlı

⁸⁰⁸ BOA, İ.DH, 230/13795-M lef 4, 9 Mart 1851/6 Ca 1267.

⁸⁰⁹ Cezmi Karasu, "XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, 741.

Devleti arasında Memleketeyn'e dair Balta Limanı Senedi imzalandı⁸¹⁰. Bununla Memleketeyn'in idaresinde birtakım değişiklikler yapılarak, her iki beyin yanında memleket ileri gelenlerinin de katılacağı bir Divân oluşturuldu. Ayrıca Eflak ve Boğdan'da Osmanlı Devleti ve Rusya tarafından atanan birer komiser tayin edilecek, Divân'ın yönetimde yapacağı düzenlemeler bu komiserlerin onayından geçecekti⁸¹¹. Diğer taraftan Rusya'nın Memleketeyn'i işgalinden Fransa da çok rahatsızdı. Fransa bunun için bölgenin asayişinin Osmanlı askerleri tarafından sağlanabildiği ve Rusya'nın burada asker bulundurmasının gereksiz olduğuna dair bir ultiatom dahi verdi⁸¹².

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında gerçekleştirilen anlaşmadan sonraki önemli süreç ise her iki tarafın askerlerinin sorunsuz bir şekilde Memleketeyn'den çekilmesiydi. Bükreş'te bulunan Rus Generali, askerlerinin Nisan ayı başından itibaren çekilmeye başlayacağını resmen bildirdi. Bunun üzerine bölgede bulunan Kumandan Abdülhalim Paşa, çekilmenin ne surette olacağını Serasker Mehmed Ali Paşa'ya sordu. Paşa, Abdülhalim Paşa'ya verdiği cevapta, Eflâk'ta bulunan askerlerden bir alay süvarinin Babadağı'na, üç tabur piyade ve ikişer bölük süvari ile topçunun Rusçuk'a, iki tabur piyade ile bir bölük topçunun Şumnu'ya, iki tabur piyade ile iki bölük süvari ve bir bölük topçunun Silistre'ye nakledilmesini emretti. Ancak, karşılıklı bu çekilmede Rusya'ya güvenmeyen Mehmed Ali Paşa'nın bazı tereddütleri vardı. Çünkü Rus sınırı Osmanlı sınırına nazaran daha uzundu ve bu da Rusların, Bükreş'ten Osmanlı askerinden daha uzun bir sürede çekilmeleri anlamına gelmekteydi. Bu nedenle Mehmed Ali Paşa, Rus askerinin tamamıyla Memleketeyn'den çekilmesini beklemeden, Osmanlı kuvvetlerinin Memleketeyn'i terk etmelerinin doğru olup olmayacağı ve bu sakıncanın önüne geçmek için Rus askerlerinin hareketinden bir hafta sonra mı yoksa karşılıklı olarak aynı günde mi harekete geçilmesinin doğru olacağı hakkında görüş sorarak, bu konudaki endişelerini dile getirdi. Zira paşa, Ruslar askerleri biraz yol kat ettikten sonra Memleketeyn'den çıkma taraftarıydı⁸¹³.

⁸¹⁰ Karasu, "XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri", XII, 741-744; Akyıldız, "Tanzimat", XL, 5, . Balta Limanı Senedi için bkz. BOA, YEE, 41/145, 1 Mayıs 1849/8 C 1265.

⁸¹¹ Karasu, "XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri", XII, 744.

⁸¹² BOA, A.MKT. MHM, 753/42, 31 Ocak 1849/7 Ra 1265.

⁸¹³ BOA, İ.HR, 76/3719 lef 1, 1 Nisan 1851/29 Ca 1267.

Yapılan görüşmelerde Mehmed Ali Paşa, Rus askerlerinin çekilmesine dair tereddütlerinde haklı bulundu. Öte yandan paşanın Rus askerlerini bekleme konusundaki fikri, Rusya'ya siz çıkmadıkça biz de çıkmayız anlamına geleceğinden ve bunun da iki devlet arasında bazı sorunlara yol açabileceğinden endişe duyuldu. Neticede iki devlet arasında bir anlaşma sağlanmışken, yeni bir krize neden olabilecek bu fikir göze alınamadı. Bu sebeple meselenin Halim Paşa ve Ahmed Vefik Efendi ile Rus Kumandanı ve komiser vekili olan konsolos arasında görüşülerek ve Osmanlı kuvvetlerinin de çekilme sürecinde daha ağır hareket etmelerinin sağlanmasıyla çözümlenmesi kararlaştırıldı⁸¹⁴. Ancak, Abdülhalim Paşa'dan gelen tarafların askerlerinin nasıl çekildiğine dair taktır, Mehmed Ali Paşa'nın öngörüsünde ne denli haklı olduğunu ispatlamaktaydı. Çünkü Halim Paşa da çekilmede Rus askerine göre hareket edilmesinin daha uygun olduğunu bildirmişti⁸¹⁵. Neticede Ruslar Memleketeyn'i boşaltmışlardı ancak bu dönemde Osmanlı Devleti için bir başka büyük kriz olan ve Kırım Savaşı'na yol açan Kutsal Yerler Meselesi kendini göstermeye başlamıştı.

7.4. ASKERİ SAHADAKİ DÜZENLEMELER

7.4.1. Askerlerin Evlenmesinin Düzenlenmesi

Osmanlı Devleti'nde Sultan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasıyla önemli bir dönüm noktası olan askeri alandaki yenilikler, Tanzimat'ın ilanından sonra da devam etti. Fermana yer alan ve üzerinde önemle durulan konulardan birisi de askerlik süresiydi. Zira fermana kadar adil bir askere alma sistemi tesis edilememişti. Bölgenin nüfusu göz önünde bulundurulmadan, bazılarından az bazılarından ise daha fazla asker alınmakta, bu durum da söz konusu yerlerde tarım ve ticaretin zarar görmesine neden olmaktaydı. Ayrıca askerlik süresinin keskinleştirilmemesi askerlerin evlenip, soylarını devam ettirmelerine de mani olmaktaydı. Bu sıkıntıları gidermek için, hem daha adil bir alım sistemi geliştirilmesi hem de askerlik süresinin belirlenmesine karar verildi. Söz konusu mağduriyetlerin giderilmesi için 8 Eylül 1843 tarihli düzenlemeyle, Osmanlı toprakları beş büyük

⁸¹⁴ BOA, İ.HR, 76/3719 lef 2, 10 Nisan 1851/8 C 1267.

⁸¹⁵ BOA, İ.HR, 77/3755 lef 2, 30 Mayıs 1851/29 B 1267.

ordu bölgesine ayrıldı ve askerlik süresi 5 sene olarak belirlendi. Bu zaman zarfı dolduktan sonra terhis olanlar 7 sene redif hizmetinde bulunacaklardı⁸¹⁶.

Ancak, bu sürenin dahi askerlerin evlenmeleriyle ilgili bazı sorunları gideremediği, Mehmed Ali Paşa'nın ilk seraskerliğinde konu hakkında yapılan yeni düzenlemeden anlaşılmaktadır. Konu, taşradaki çeşitli yerlerden askerlik hizmeti altında bulunanların memleketlerindeki nişanlılarının başka kimselerle evlendirilip evlendirilemeyeceğinin sorulmasıyla gündeme geldi. O dönemde toplumun hassasiyetlerini de son derece güzel bir şekilde ortaya koyan belgede, taşrada nişanlanmanın adeta nikâh hükmünde tutularak, evlenme kadar önemsendiğini ve bu sebeple bir düzenlemenin elzem olduğuna vurgu yapılmıştı. Zira askerlerin taşradaki nişanlılarının başkalarıyla evlendirilmesine izin verilmesi halinde askerlik vazifesinde bulunanlar bu karardan mağdur olacaklar ve söz konusu durum, başka bir takım mahzurlara yol açabilecekti⁸¹⁷. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'den, Serasker Mehmed Ali Paşa'ya intikal eden mesele üzerine paşa, konuyla ilgili herhangi bir düzenleme olmadığından sıhhatli bir cevap verilemeyeceği ve bu sebeple konunun çözüme ulaştırılabilmesi için daimi bir usulün tesis edilmesi gerektiğini bildirdi⁸¹⁸. Konu Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü ve memleketlerinde nişanlıları bulunan askerlerden, nişanlıları ya da onların ebeveynleri başka birisiyle evlenmelerini istedikleri takdirde; durum kızın nişanlısının ordu ve taburu müşirine yazılarak, askere nişanlısını kendi rızasıyla terk edip etmeyeceğinin sorulmasına karar verildi. Şayet, asker kendisinin evlenmek istediğini söylese, ona uygun zamanda izin verilecek ve evlenmesi için memleketine gönderilecekti. Serasker Mehmed Ali Paşa'nın bu girişimiyle, hem askerlerin memleketlerindeki nişanlıları için endişelenme ve bu yüzden verimlerinin düşmesinin önüne geçilmiş, hem de tebaanın memnuniyetini sağlanarak, toplumsal alanda önemli bir meseleye çözüm getirilmiştir⁸¹⁹.

---

⁸¹⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 65-67.

⁸¹⁷ BOA, İ.MVL, 142/3947, lef 1, 7 Mayıs 1849/14 C 1265.

⁸¹⁸ BOA, İ.MVL, 142/3947, lef 2, 15 Mayıs 1849/22 C 1265.

⁸¹⁹ BOA, İ.MVL, 142/3947, lef 4, 26 Mayıs 1849/4 B 1265.

7.4.2. Zabitan Askerine Okuma-Yazma Zorunluluğunun Getirilmesi

8 Mart 1850/23 R 1266 tarihinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, zabitan askerinin okuma-yazma bilmemesinin mahsurlarına değinen bir tezkire kaleme aldı⁸²⁰. Bunun üzerine devrin Seraskeri Mehmed Ali Paşa da bu teklif hakkında meclisle paralel görüşler bildirerek, askerlerin en azından kimseye muhtaç olmayacak derecede okuma-yazma bilmesi gerektiğini belirtip⁸²¹, konuyu Meclis-i Vâlâ'ya sundu. Meclis tarafından görüşülen askerlerin eğitimi hususunun uygulanması ise seraskere havale edildi⁸²². 30 Mart 1850/16 Ca 1266 tarihli irade ile mevcut askerlerin okuma-yazma öğrenmeleri için üç sene müddet tanınmasına; bu süre zarfında başarılı olamayanların terfi ettirilmemesine karar verildi⁸²³. Böylece askerlerin okuma-yazma bilmemelerinden doğacak mahzurların önüne geçilmiş oldu. Ayrıca Mehmed Ali Paşa, bâb-ı serâskerî tercüme odasında bir kütüphane tanzim ederek, tophane-i âmirede basılan ve basılacak kitap ve risalelerden birer nüshasının buraya gönderilmesi talimatını vererek, bu konudaki hassasiyetini ortaya koydu. Paşanın talebi kabul edilerek, 1 Nisan 1851/29 Ca 1267 tarihinde iradesi çıktı⁸²⁴.

7.4.3. Bâb-ı Serâskerî'de Emir Çavuşları Bölüğünün Tesisi

Mehmed Ali Paşa'nın seraskerliğinde gerçekleştirilen bir başka düzenleme de taşrada bulunan vükelâ-i fihâm ve bazı vüzerâ-i izâm refakatlerinde emir çavuşları olmayanlara iki piyade çavuşunun verilmesiyle alakalıydı. Taşrada az sayıdaki vüzerâ-i izâm maiyyetinde emir çavuşları mevcut olmasına rağmen çoğunluğu bundan istifade edemiyordu. Hatta bu konuda sürekli bir iltimas talebi söz konusuydu. Bu sebeple taşradaki tüm vüzerânın maiyyetine emir çavuşu gönderilmesine karar verildi. Ancak, söz konusu emir çavuşlarının asakir-i şâhâne bölüklerden verilmesi, buradaki hizmetlerin aksamasına yol açmaktaydı. Bu nedenle bâb-ı serâskerîde emir çavuşlarına mahsus olmak üzere kolağası kumandasında bir bölük teşkil edildi. Emir çavuşlarına bölüklerinde oldukları sürece maaş, tayinat ve elbiseleri devletce verilecekti. Çeşitli yerlere emir çavuşu olarak gönderileceklere ise demirbaş olarak sadece birer tüfek ve palaska verilmesi kararlaştırıldı. Emir

⁸²⁰ BOA, İ.MVL, 164/4836, lef 1, 8 Mart 1850/23 R 1266.

⁸²¹ BOA, İ.MVL, 164/4836, lef 2, 13 Mart 1850/28 R 1266.

⁸²² BOA, İ.MVL, 164/4836, lef 3, 24 Mart 1850/10 Ca 1266.

⁸²³ BOA, İ.MVL, 164/4836, lef 4, 30 Mart 1850/16 Ca 1266.

⁸²⁴ BOA, İ.DH, 231/13873 1 Nisan 1851/29 Ca 1267; BOA, A.MKT. MHM, 31/44, 8 Mayıs 1851/7 B 1267.

çavuşları, her ne kadar ayrı bir bölük olsalar da hizmetleri yine askerlikten sayılarak, ileride kabiliyetlerine göre maaşlarına zam yapılması ve terfi etme gibi özlük hakları saklı tutuldu. Ayrıca hâlihazırda maiyetinde emir çavuşu bulunanlara da yenileri gönderilmeyecekti⁸²⁵.

7.5. TAMİR VE İNŞA FAALİYETLERİ

Mehmed Ali Paşa ilk seraskerliğinde kışla yapımı, bakım ve onarımı gibi inşaa faaliyetleriyle de ilgilenmiştir. Bunlardan ilki de göreve gelir gelmez tamiri için girişimlerine başladığı Selimiye Kışlası idi. III. Selim tarafından inşaa ettirilen kışla, yapımından itibaren yangın ve isyan gibi çeşitli nedenlerle zarar görmüş ve zaman zaman tamir edilmiştir⁸²⁶. Mehmed Ali Paşa henüz serasker olmadan yapılan keşfe göre, kışlanın inşaa edilmesi gereken kısımlarının 5.480.400 kuruşa mal edilebileceği öngörülmüştü. Bunlara ilaveten kışla binası haricinde yapılması lüzumlu görünen hamam, mutfak gibi binaların da eklenmesiyle maliyet, 10.267.900 kuruşa yükselmişti. Kışlanın tamiri işi de serasker ve hassa müşirliğine verilmişti. Ancak, seraskerin istifasıyla kışlanın yapımından kimin sorumlu olacağı gündeme geldi ve görev yeni Serasker Mehmed Ali Paşa'ya devredildi⁸²⁷. Kışlanın tamir ve inşaa için gereken personel bu tarz büyük yapılarda kullanılageldiği üzere, daha tasarruflu olması sebebiyle askerlerden alay emini, kolağası, yüzbaşı, mülazım gibi sınıflardan cüzî ilave maaşlarla karşılandı⁸²⁸. Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı Selimiye Kışlası'nın tamirinin tam olarak ne zaman bitirildiği tespit edilememekle birlikte, kışlanın kuzey kapısındaki kitabesine göre bu tarih 1852/1269'dir⁸²⁹.

Selimiye Kışlası'nın tamirine başlanmasından kısa bir müddet sonra da Davud Paşa Kışlası'nda bulunan askerlere mevcut suyun yetmemesi sebebiyle, civarda yeni bir çeşme inşasına karar verildi. Su nezareti memurlarının yaptığı keşif neticesinde, çeşme ve suyollarının yapımının 109.851 kuruşa mal olması

⁸²⁵ BOA, İ.MVL, 149/4226, 3 Eylül 1849/15 L 1265; BOA, İ.DH, 198/11252, 4 Temmuz 1849/13 Ş 1265; BOA, MVL, 227/53, 18 Ağustos 1849/29 N 1265; DTA, Şurâ-yı Bahriye, nr. 1824, 22 Temmuz 1849/2 N 1265, s. 30-31, 41; BOA, İ.DH, 207/11984, 1 Ocak 1850/16 S 1266; BOA, A.MKT. NZD, 1/75, 15 Aralık 1849/29 M 1266; BOA, A.MKT. NZD, 2/40, 7 Ocak 1850/22 S 1266.

⁸²⁶ Selimiye Kışlası'nın yapım ve onarımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Gözde Ramazanoğlu, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri İçerisinde Selimiye Kışlası ve Yerleşim Alanı*, c. I, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 58-176.

⁸²⁷ BOA, İ.MVL, 140/3866, lef 1, 13 Nisan 1849/20 Ca 1265 ve lef 4, 22 Nisan 1849/29 Ca 1265; BOA, İ.MVL, 180/5408, lef 1, 26 Ağustos 1850/17 L 1266.

⁸²⁸ BOA, İ.MVL, 143/4005, lef 1, 25 Mart 1849/gurre Ca 1265 ve lef 4, 26 Mayıs 1849/4 B 1265.

⁸²⁹ Ramazanoğlu, *a.g.t.*, s. 87.

öngörüldü⁸³⁰. Ancak, çeşmenin inşasını gerçekleştirecek kişi ve kurum konusunda bir anlaşmazlık meydana geldi. Söz konusu yetki başlangıçta Ebniye-i Miriye Müdürü Hüsam Efendi'ye verilmişken; inşaatın Serasker Mehmed Ali Paşa tarafından Dersaadet Ordu-yu Hümâyûnu marifetiyle başlatılması karışıklığa neden oldu⁸³¹. Bu yetki kargaşasının önüne geçmek üzere maliye nazırı, çeşmenin yapımını kimin üstlenmesi gerektiğini Meclis-i Vâlâ'ya sordu. Yapılan inceleme neticesinde, çeşmenin inşasına Serasker Mehmed Ali Paşa'nın talimatıyla başlandığı tespit edilmiş ve onun tarafından inşasının her bakımdan daha faydalı olacağına karar verilmişti⁸³². Böylece çeşme inşası hususunda daha önce Ebniye-i Miriye Müdürü Hüsam Efendi'ye verilen yetki geri alınarak, Serasker Mehmed Ali Paşa'ya verildi⁸³³.

Mehmed Ali Paşa'nın bu seraskerliğinde yürüttüğü bir diğer inşa faaliyeti de rüzgârdan zarar gören bâb-ı serâskerîdeki yangın kulesi ile Rami ve Davud Paşa Kışlaları'ndaki kurşunları soyulan kule külahlarının tamiriydi. Serasker paşa, bu talebini ticaret nazırına havale etti. Yapılan incelemelerde söz konusu tamiratın yaklaşık bir buçuk senede ve 377.156 kuruşa mal edilebileceği bildirildi. Diğer kışlalardaki kulelerin masrafları ise ayrıca hesaplanacaktı⁸³⁴.

Mehmed Ali Paşa devletin güvenliği ve bekasının yanı sıra, imajı konusunda da oldukça hassas birtakım davranışlar sergilemiştir. Bu anlayışla paşa, Kuleli Kışlası ile Haydarpaşa Hastanesi'ndeki daire-i hümâyûnların mefruşatlarının çok eski olduğundan, buraların yenilenmesini talep etti. Zira paşa, padişaha mahsus olan bu yerlerin bu şekilde bırakılmasının uygun olmayacağı ve bilhassa yabancı devlet memurları ile tebaasının buraları sık sık ziyaret etmelerinin konuyu daha da ehemmiyetli kıldığını bildirdi⁸³⁵. Bunun üzerine bahsi geçen yerlerin mefruşatı ve düzenlenmesi için 335.767 kuruş gerekeceği hesaplandı. Ancak, bu meblağ kendisine çok fazla gelen Serasker Mehmed Ali Paşa meseleyi tahkik ettirdi ve yeniden yapılan keşifte burada kullanılan eşyaların aynısının 101.600 kuruşa mal edilebileceği ortaya

⁸³⁰ BOA, İ.MVL, 145/4074, lef 1, 13 Haziran 1849/22 B 1265.

⁸³¹ BOA, İ.MVL, 145/4074, lef 2, 12 Haziran 1849/21 B 1265.

⁸³² BOA, İ.MVL, 145/4074, lef 3, 13 Haziran 1849/22 B 1265 ve lef 4, 4 Temmuz 1849/13 Ş 1265.

⁸³³ BOA, İ.MVL, 145/4074, lef 5, 10 Temmuz 1849/19 Ş 1265; BOA, A.AMD, 9/6, 8 Temmuz 1849/17 Ş 1265.

⁸³⁴ BOA, İ.MVL, 167/4946, lef 1, 18 Nisan 1850/5 C 1266 ve lef 2, 25 Nisan 1850/12 C 1266. Ayrıca inşaatın başlangıcında 100.000 ve sonraları da aylık 50.000 kese verildiği takdirde maliyetin 14 kese daha düşebileceği bildirildi (BOA, İ.MVL, 167/4946, lef 3, 30 Nisan 1850/17 C 1266).

⁸³⁵ BOA, İ.DH, 206/11853, lef 1, 10 Kasım 1849/24 Z 1265.

çıktı. Bu hesaba göre tahmin edilen iki farklı meblağ arasında 234.000 kuruş gibi fahiş fark ortaya çıkmıştı. Böylece serasker paşanın tahkikatı netice verdi ve hazine önemli ölçüdeki bir zarardan kurtarıldı⁸³⁶.

Serasker olur olmaz bâb-ı serâskerîde, kışlalarda, karakollarda ve çeşitli yerlerde hızlı bir tamirat ve mefruşat yenilenmesine giden paşa, bütçeden önemli harcamalar yapmaktaydı. Bunların hepsi üst üste eklendiğinde büyük meblağlara ulaşmıştı. Örneğin bâb-ı serâskerîde bulunan daire-i hümâyûn ile daire-i seraskerinin tanzim ve mefruşatı için 67.625 kuruş harcanmışken⁸³⁷; serasker paşanın kethüdasının dairesi, divan kitabeti hizmetinde bulunan efendinin odası, serasker paşaya mahsus cihannüma dairesinin mefruşat ve tanzim masrafları da toplam 22.456 kuruş idi⁸³⁸. Serasker paşanın kethüdası ve bazı personelin geceleri de sâb-ı seraskeride çalışabilmeleri için büyük kapının sol tarafında bulunan binanın tamiri ve mutfak ilavesi için 18.950,5 kuruş masraf edildi⁸³⁹. Ayrıca bâb-ı serâskerî ile Rami ve Davud Paşa ve diğer yerlerdeki kışlalar ile Dersaadet ve Galata'daki bazı karakolların ve yine bâb-ı serâskerîde mevcut dairelerin tamir ve tanzimi için de yapılan keşifte 33.491 kuruş masraf hesaplandı⁸⁴⁰. Neredeyse bâb-ı serâskerîdeki her daireyi yenileyen Mehmed Ali Paşa, burada bulunan odaların tamir ve yenilenmesi için de 41.307 kuruş masraf etmiştir⁸⁴¹.

Söz konusu harcamaları çokluğunun göze batması üzerine Serasker Mehmed Ali Paşa, binaların yapımında kararlaştırıldan daha fazla masraf yapmaması ve çok masraf gerektiren yerlerin inşasına başlanmaması hususunda sadaret tarafından uyarıldı⁸⁴². Bu esnada devrin sadrazamının Mustafa Reşid Paşa olması, Mehmed Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği bu hizmetlerine karşın harcamaları hususunda ikazını manidar kılmaktadır. Bunun üzerine paşa söz konusu durumdan rahatsız olmuş olsa gerek ki 120.000 kuruş olan maaşının 10.000 kuruşunu devletin artan masraflarına bir nebze olsun katkı sağlamak amacıyla nizamiye hazinesine devretmeyi teklif etti. Paşa ile birlikte Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisi, hazine-i hassa müşiri, Rumeli, Anadolu Arabistan ve Irak ordu müşirleri, masarifat nazırı ve serasker müsteşarı da

⁸³⁶ BOA, İ.DH, 206/11853, lef 2, 26 Kasım 1849/10 M 1266; BOA, İ. MBH, 4/100, 26 Kasım 1849/10 M 1266.

⁸³⁷ BOA, İ.DH 203/11624, 3 Ekim 1849/16 Za 1265.

⁸³⁸ BOA, İ.DH 194/10955, 2 Mayıs 1849/ 9 C 1265; BOA, A.AMD 7/91, 2 Mayıs 1849/ 9 C 1265.

⁸³⁹ BOA, İ.DH, 194/10944, 28 Nisan 1849/5 C 1265; BOA, İ.DH, 199/11377, 8 Ağustos 1849/19 N 1265.

⁸⁴⁰ BOA, İ.DH, 194/10953, 30 Nisan 1849/7 C 1265.

⁸⁴¹ BOA, İ.DH, 194/10956, 5 Mayıs 1849/12 C 1265.

⁸⁴² BOA, A.MKT. MVL, 30/61, 25 Ağustos 1850/16 L 1266.

maaşlarından bir kısmını hazineye devrettiler. Mehmed Ali Paşa'nın bu teklifi 2 Mart 1851/28 R 1267 tarihli iradeyle kabul edildi⁸⁴³ ve bu sayede yıllık toplam 732.000 kuruş bir tasarruf sağlandı⁸⁴⁴.

7.6. AZLİ

Mehmed Ali Paşa, 17 Mayıs 1851/16 B 1267 tarihinde seraskerlikten azledildi⁸⁴⁵ ve Mecâlis-i Âliyye'ye memur edildi⁸⁴⁶. Ayrıca kendisine, “*sihriyyet-i hâliyası cihetiyle*” resmi törenlerde sadaret mazûllerinin ardında durma imtiyazı verildi⁸⁴⁷.

---

⁸⁴³ BOA, İ.DH, 229/13738, lef 3, 2 Mart 1851/28 R 1267.

⁸⁴⁴ BOA, İ.DH, 229/13738, lef 1 ve 2, 28 Şubat 1851/26 R 1267.

⁸⁴⁵ BOA, İ.DH, 235/14175, 17 Mayıs 1851/16 B 1267; Lütfi, *Tarih*, IX, 50; Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 86.

⁸⁴⁶ BOA, İ.DH, 235/14176, 19 B 1267.

⁸⁴⁷ BOA, İ.DH, 234/14127-2, 22 Mayıs 1851/21 B 1267.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İKTİDARIN EL DEĞİŞTİRMESİ: MEHMED ALİ PAŞA’NIN SADARETİ VE YAŞANAN ÖNEMLİ OLAYLAR

Ekim 1852-Mayıs 1853 tarihleri arasında sadaret makamında bulunan ve Mustafa Reşid Paşa’nın entrikası neticesinde düşen Mehmed Ali Paşa devrinde, iç ve dış siyasette Osmanlı Devleti’nin kaderini değiştirecek çok önemli hadiseler cereyan etti. Aşağıda ayrıntılarıyla bahsedildiği üzere, Mehmed Ali Paşa’nın sadareti boyunca dış politikada öne çıkan en kritik konular: İlk dış borçlanmanın⁸⁴⁸ feshi, Karadağ askeri harekâtı ve hem Osmanlı Devleti hem de Avrupa Devletleri açısından bir kırılma noktası olan Kırım Savaşı’yla neticelenen Rus Olağanüstü Elçisi Prens Menşikov’un İstanbul’a gelmesiydi. İç politikada ise amansız düşmanı Mustafa Reşid Paşa ve ekibinin muhalefeti ile tarafların karşılıklı rekabetlerinin tezahürü şeklinde ortaya çıkan Sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç⁸⁴⁹ meselesi, Mehmed Ali Paşa’nın sadaretinin başlıca konularındandır.

Tophane müşirliği, kaptan-ı deryalık ve seraskerlik gibi görevlerde bulunan Mehmed Ali Paşa’nın, sadarete atanmasının bir başka anlamı daha vardı. O da paşanın rakiplerine karşı ilk kez bu denli güçlü bir makama, yani Bâbîâlî’nin en tepesine getirilmiş olmasıydı. Böylece, Mustafa Reşid Paşa’nın kendisini

---

⁸⁴⁸ XVIII. yüzyılın sonlarında, yurtdışından borçlanma girişimlerinin varlığından bahsedilse de bunlar hem akim kalan hem de devletin finans sistemi anlayışında kayda değer herhangi bir değişikliğe neden olmamış ve muğlak projeler olmaktan öte gidememişlerdi (Edhem Eldem, “Osmanlı Devleti’nin Avrupa ile Malî Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006, I, 100). Söz konusu borçlanma girişimleri için bkz. Abdurrahman Şeref, “Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze Aid Birkaç Vesîka”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası [TOEM]*, İstanbul 1330, V/30, s. 321-337). Ayrıca, konuyla ilgili yapılan çalışmalar hakkında genel bir bilgi ve değerlendirme için bkz. Hüseyin Al, “Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2003, sy. 1, s. 147-169.

⁸⁴⁹ Cezayirlioğlu Mıgırdiç’in kısa biyografisi için bkz. Hişadagaran, “Mıgırdiç Amira Cezayirliyan (1805-1861)”, *Hay Yerevelineru Gensakrutyunneri, Lusangarneri, Tserakirneri, Kirutyunneri Yvln. 1512-1912 (Ermeni İleri Gelenlerinin Biyografileri, Fotoğrafları, El Yazıları, Yazdıkları Eserler Vs. 1512-1912)*, derleyen: V. K. Zartaryan, Nişan Babigyan Matbaası, İstanbul 1910, I, 25-26; Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, IV, 145-146. Mustafa Reşid Paşa’ya bağlılığıyla bilinen paşanın sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırdiç hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde pek çok belge mevcut olmasına rağmen onunla ilgili yapılan çalışmalar son derece sınırlıdır. Bu konuda bkz. M. E. Kabadayı, “Mkrdich Cezayirliyan or the sharp rise and sudden fall of an Ottoman entrepreneur” *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein Peeters Paris: Lovain-Dudley 2008, s. 281-299; Cezayirlioğlu Mıgırdiç’in mal varlığı ve ölümünün ardından kız kardeşi Maritsa’nın devlet tarafından el konulan mallarını geri alma mücadelesinin ayrıntıları için bkz. Sunay, “Tanzimat’ın Önde Gelen Sarraflarından...” s. 265-295. Seçil Uluşık, *A Nineteenth Century Sarraf in the Ottoman Empire: Mıgırdiç Cezayirliyan*, Koç Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2011, Ancak Uluşık, bu denli bol malzemenin olduğu bir konuda, arşiv belgelerinden yeterince yararlanmamış ve belgelerin yeni harflere çevirisinde de son derece özensiz davranmıştır.

katlettirmeye çalışan Hüsrev Paşa'dan⁸⁵⁰ sonra, onun taşıdığı siyasi rekabet bayrağını devralan en büyük düşmanı Mehmed Ali Paşa, iktidarın zirvesine yerleşti. Dolayısıyla, tarafların birbirlerini iktidardan düşürmek ve ortadan kaldırmak için mücadele etmeleri, söz konusu büyük düşmanlığın tabii bir sonucuydu. Ayrıca sadaret, Mehmed Ali Paşa'ya rakipleriyle ve devlet işleriyle ilgili fikirlerini de uygulama şansı verdi. Bunun neticesinde ise bilhassa Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında geçmişten gelen siyasi rekabet, aşağıda ayrıntılarıyla bahsedilen hadiseler silsilesi neticesinde adeta şahsileşerek, büyük bir husumete dönüştü. Netice itibarıyla, bu atamayla zirveye taşınan Mehmed Ali-Mustafa Reşid çekişmesi, devrin hadiselerin gidişatını etkiledi.

1. 1852 TARİHLİ İLK DIŞ BORÇLANMANIN FESHİ

1.1. DIŞ BORÇLANMA SERENCÂMI VE KABİNEDEKİ DEĞİŞİMLER

XVIII. yüzyılın ortalarında uluslararası finans piyasalarında baş gösteren devletlerin dış borçlanmalarının artmasında, Avrupa'da sık sık yaşanan savaşların getirdiği mali külfet önemli bir etkendi. XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bu tür borçlanmalarda para piyasasının merkezi olma konumunu sürdüren Amsterdam'ın yerini, bu tarihten sonra kapitalist gelişimin liderlerinden olan İngiltere ve Fransa almaya başladı⁸⁵¹. Dünyadaki ekonomik dengelerin değişmesi neticesinde, Osmanlı Devleti'nin bu sonuçlardan bağımsız olamaması ve gerileme dönemiyle birlikte artan mali bunalımlar, iç kaynakların sonuna kadar zorlanmasıyla aşılmaya çalışılmışsa da XIX. yüzyılda artık dış borçlanmayı kaçınılmaz hale getirmişti⁸⁵².

1850 yılına gelindiğinde gittikçe açmaza giren Osmanlı hazinesi, hesapsızca kâğıt para (kaime)⁸⁵³ basılması ve kolayca taklit edilmelerinin de önüne geçilememesiyle büyük bir mali bunalımın eşiğine geldi. Bu durum karşısında Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği grup, Avrupa'ya borçlanmadan yana tavır

⁸⁵⁰ Hüsrev Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'yı katletme çabası için bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 370-372.

⁸⁵¹ Hüseyin Al-Ş. K. Akar, "Dersaadet Bankası'nın Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul 2006, IV/244, 149-150; Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Dış Borçları", *TCTA*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 672.

⁸⁵² Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya zorlayan nedenlerin kısa tarihçesi için bkz. Gürsel, *a.g.m.*, s. 672 vd.

⁸⁵³ Devletin mali sıkıntılarının artması üzerine 1840 tarihinde hazineye gelir sağlamak amacıyla bir tür iç borçlanma aracı olarak çıkarılan kâğıt para için kullanılan tabirdir. Osmanlı Devleti, kaime emisyonunu bir tedavül aracı olarak değil daha çok iç borç ve mali tedbir aracı olarak düşünüyordu (Ali Akyıldız, "Kaime", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 212-214).

takınmışlardı⁸⁵⁴. İngiliz Elçi Lord Stratford'un tesiri altında ısrarla dış borçlanmadan yana olan devrin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa, bu maksatla 1850 yılı bütçesini daha çok dış güçlere cazip gelecek bir şekilde ilan etti⁸⁵⁵. Üstelik İngiltere ve Fransa da elçileri vasıtasıyla, Bâbiâlî'yi borç almaya teşvik etmekteydi⁸⁵⁶. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin mali sıkıntı içinde olduğunu gören Lord Stratford, 22 Ağustos 1850 tarihinde Sultan Abdülmecid'e bir muhtıra sundu. İngiliz Elçi burada reform hareketlerinin devamı ve mali durumun düzeltilmesi için Osmanlı Devleti'nin 5-6.000.000 sterlin tutarında % 4 faizli ve 25 sene geri ödemeli bir dış borçlanmaya zorunlu olduğunu bildirmekteydi. Mustafa Reşid Paşa da onun bu teklifinin etkisinde kalarak dış borçlanma konusunda ısrarlı davrandı. Ancak Lord Stratford'un, Mustafa Reşid Paşa'nın da desteğini alarak gerçekleştirdiği bu kurnazca girişimi, Sultan Abdülmecid'in borçlanmaya mesafeli tavrı karşısında gerçekleşme zemini bulamadı⁸⁵⁷.

1851'de ise Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın aylıkların bir hafta gecikmeyle verilebileceğini bildirmesi, vükelâyı hazinenin iflas edeceğine dair ciddi endişeye sürükledi⁸⁵⁸. Ayrıca hükümetin özellikle 1851'den sonra her sıkıştığında yüklü miktarda kaime basarak, piyasaya sürmesi de değer kaybına neden olmaktaydı. Zira

---

⁸⁵⁴ Gürsel, a.g.m., s. 674.

⁸⁵⁵ Buna göre 731 milyon kuruşluk gelire karşılık, 2 milyon kuruşluk bir açık görünmekteydi (Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına*, çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975, II, 671).

⁸⁵⁶ Gürsel, a.g.m., s. 674. Elçilerin Osmanlı Devleti'ni dış borçlanmaya bu denli teşvik etmelerinin altında yatan önemli nedenlerden birisi, ülkede yeni sermaye yatırımı yolları aramalarıydı. Bunun en kârlı yolu ise Osmanlı Devleti'ne borç vermektir. Galata bankerlerinden yüksek faizlerle borç almaya alışkın olan Osmanlı Devleti de bu fikirleri için iyi bir pazardı (Yerasimos, *a.g.e.*, II, 669-670). Ayrıca, Osmanlı Devleti'ndeki reform girişimlerini yakından takip eden bu elçiler, dış borçlanma vasıtasıyla hem Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını artırma hem de rakip devletlere karşı üstünlük kazanma kanallarından birisine sahip olabileceklerdi (Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 25-26). Bu sebeplerle, 1840'lardan itibaren Avrupalı sermayedarlar ve elçiler, Osmanlı'nın finansal sorunlarını çözebilmesi için dış borçlanmanın şart olduğu konusunda Bâbiâlî'ye baskı yapmaya başlamışlardı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin Avrupa piyasalarında tahvil satarak borçlanmasını, Avrupa sermayesini çeşitli zümrelerine pek çok faydası olacaktı. Örneğin bankerler komisyon alacak, Osmanlı tahvillerini satın alan yatırımcılar faiz geliri sağlayacak ve devlet aldığı borç ile Avrupa'dan çeşitli sanayi malları ve askeri araç gereç ithal ederek, hem Avrupa para piyasalarına hem de sanayiine çift yönlü bir katkı sağlayacaktı (Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 230; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, İstanbul 2005, s. 63).

⁸⁵⁷ F. S. Rodkey, "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, XXX/4, The University of Chicago Press, 1958, s. 348; Ş. K. Akar-H. Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003, s. 3; Hüseyin Al, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 93-94). Mustafa Reşid Paşa'nın dış borçlanmaya gidilmesi fikri, Yunanistan'ın aldığı borç nedeniyle maruz kaldığı hakaret örnek gösterilerek, Osmanlı Devleti'ni yabancı alacaklılara teslim etmek anlamına geleceği iddiasıyla reddedilmişti. (Engelhardt, *a.g.e.*, s. 103; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 36).

⁸⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, s. 21.

kaimenin piyasada çoğalması itibarını zedelemekteydi⁸⁵⁹. Hazinesinin içinde bulunduğu buhrana rağmen, Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmayı kabul etmesi hiç de kolay olmadı. Damat Mehmed Ali Paşa ve Ahmed Fethi Paşa'nın muhalefetleri, Sultan Abdülmecid'i uzun vadeli bir borçlanmanın devlete vereceği zararlar konusunda ikna etti ve padişah tasarruf tedbirleri açıklayarak, borçlanma konusunu şimdilik kapattı. 1851 baharında ise geçen mali yılın 1.000.000 sterlin açık verdiği ve Ağustos sonunda Dersaadet Bankası (*Banque de Constantinople*)⁸⁶⁰ aracılığıyla yapılan dış transferlerde, Londra piyasasına 600.000 sterlin borçlanıldığı ortaya çıkması Lord Stratford'u tekrar harekete geçirdi. Stratford, iki ay içinde yapılması gereken bu transferin gerçekleştirilememesi durumunda Osmanlı Devleti'nin uluslararası piyasalarda itibarını kaybedeceğini Mustafa Reşid Paşa'ya bildirdi. Sultan Abdülmecid, dış borçlanmaya bir kez daha karşı çıkarak, tasarruf tedbirleri politikasına devam etti ve maaşlar yüzde 5 ile 20 arasında indirildi. Fakat bu gayretler devlete biraz daha zaman kazandırmaktan başka bir işe yaramadı⁸⁶¹.

Nihayet 1852 senesine gelindiğinde, İngiltere'ye yapılan ödemelerde aracılık eden kendi kurumlarının poliçelerini iskonto etmeyi durduran *Bank of England*'ın desteğini çekmesi Osmanlı Devleti'nin borçlanma konusundaki direncini kırdı⁸⁶². Diğer taraftan hazinenin acil nakit ihtiyaçları için Dersaadet Bankası'ndan sık sık aldığı avanslar ve bunları da zamanında ödeyememesine bağlı olarak, finansal yaşamını devam ettirebilmek adına bankanın Avrupa piyasalarından aldığı yüklü borçlarla nakit sıkıntısı had safhaya ulaştı. Bunun neticesinde ise hem banka hem de hükümet zor duruma düştü⁸⁶³. Banka müdürlerinin alacaklarının tahsili ve iflastan kurtulmak için durumu defalarca Bâbîâlî'ye rapor etmeleri de bir netice vermedi. Dersaadet Bankası'nın 9 Eylül 1852 tarihi itibarıyla, Avrupa piyasalarına olan borcu

---

⁸⁵⁹ Ali Akyıldız, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para. Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 62,72-73.

⁸⁶⁰ Dersaadet Bankası, 1849'da Alléon ve Baltazzi tarafından Osmanlı Hükümeti'nin himayesinde, 20.000 kesesi hükümet, 30.000 kesesi ise bahsedilen bankerler tarafından verilmek üzere 50.000 kese sermaye ile kurulmuştur. Banka hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 39; Akyıldız, *Para Pul Oldu ...*, s. 61; Hüseyin Al, *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo İstikrarı Uygulaması 1839-1863*, Birleşik Yayınları, Ankara 2011, s. 31; Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul 1999, s. 21; André Autheman, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 17-18.

⁸⁶¹ Rodkey, a.g.m., s. 349-350; Gürsel, a.g.m., s. 674-675.

⁸⁶² Kıray, a.g.e., s. 28.

⁸⁶³ Akar-Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim ...*, s. 3.

toplam 156.276.542 kuruşa (1.420.696 sterlin) ulaştı⁸⁶⁴. Bu gelişmeler neticesinde bankanın Avrupa piyasalarına biriken borcu, nakit sıkıntısını gittikçe arttırdı ve Avrupa'ya olan borçlarını tasfiye edebilmek için devletin dış borçlanmaya razı olmaktan başka çaresi kalmadı⁸⁶⁵.

Devletin içine girdiği mali kriz ve Dersaadet Bankası'nın Avrupa'ya olan birikmiş borçlarının kapatılması için ilk dış borçlanma girişimi 1852 yılının Mart ayında, Mustafa Reşid Paşa sadaretinde (Mart 1852-Ağustos 1852)⁸⁶⁶ fiilen başlatıldı⁸⁶⁷. Yani, reformist kanat Sultan Abdülmecid'i kısa bir süre de olsa dış borçlanmaya sessiz kalmaya ikna edebilmişti. Borçlanma için yetkili kılınan banka müdürleri namına onların tavsiyesiyle, Dersaadet Bankası'nın İzmir temsilcisi olan Fransız uyruklu Gustav Couturier Paris'e gönderildi. 5 Mart 1852 tarihli yazıyla da durum Paris Sefiri Kalamaki Bey'e bildirilerek, dış borçlanmanın bir an önce sonuçlanması için Couturier'e yardımcı olması ve devlet adına imzaya yetkili kılındığı talimatı verildi⁸⁶⁸. Buna rağmen, Sultan Abdülmecid dış borçlanma hakkında halen tereddütlüydü⁸⁶⁹. Bu sebeple Mustafa Reşid Paşa'nın Sultan Abdülmecid'e danışmadan yürüttüğü dış borçlanma anlaşması, onun sadarettten azlinde önemli rol oynadı⁸⁷⁰. Ekonomik istikrarsızlık siyasete de yansdı ve dış borçlanma konusunda endişelerinden kurtulamayan Sultan Abdülmecid, 7 Ağustos 1852 tarihinde⁸⁷¹ Mustafa Reşid Paşa'yı sadarettten alarak yerine Âli Paşa'yı getirdi. Fakat Âli Paşa da “*Ben Reşid Paşa'nın yaptığı şeyi bozamam. İstikrâz iki millet arasında alış veriş demektir.... Derece-i itidâlde olmak şartıyla zararlı bir şey değildir*”⁸⁷² ifadeleriyle istikraz sözleşmesini bozmayacağını bildirdi.

⁸⁶⁴ Al-Akar, a.g.m., s. 156-158.

⁸⁶⁵ Ş. K. Akar-H. Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim ...*, s. 3-4; Nursel Manav, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 37. Velay, bankaya borcunu ödemek için mevcudiyetini dahi tehlikeye düşüren çarelere başvuran hükümetin, hazinenin içine düştüğü sıkıntıyı “*Eslîha ve mühimmat depolarında gayrikabili istimal bir halde bulunan eski topların karşılık olmak üzere bankaya devir ve terkedilmesi ciddi bir şekilde mevzuubahis edildi. Ve hükümet bu tasavvurdan ancak Tophane Müşürlüğünün şiddetli muhalefeti karşısında sarfinazar etti*” sözleriyle tasvir eder (A. du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Damga Matbaası, 1978, s. 73).

⁸⁶⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1385.

⁸⁶⁷ Al-Akar, a.g.m., s. 159.

⁸⁶⁸ Al-Akar, a.g.m., s. 159-160; Manav, a.g.t., s. 37-38.

⁸⁶⁹ Manav, a.g.t., s. 38; Murat Hulkiender, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003, s. 6n.

⁸⁷⁰ Haydar Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, Roma Yayınları, İstanbul 2005, I, 108.

⁸⁷¹ Pınar, a.g.t., s. 23.

⁸⁷² Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 36.

Couturier'in, Paris'te yaptığı görüşmeler neticesinde bankerler ilk başta Osmanlı Devleti'nin kefaleti ve banka müdürlerinin borcun ödeneceğine dair senet vermeleri şartıyla; anapara ve faizi 4 veya 5 sene zarfında tespit edilecek vergilerle ödenmek koşuluyla komisyon ve masrafı dâhil olmak üzere yıllık %8.5-9 faiz karşılığında 150 milyon kuruş (34 milyon frank) borçlanmanın gerçekleşebileceğini bildirdiler. Alınacak bu krediyle Dersaadet Bankası'nın borçlarının temizlenip, tasfiye edilmesi ve kambiyo istikrarının maktuen bir tüccara ihale edilerek sağlanması planlandı⁸⁷³. Nihayet Couturier ile kendisine dış borçlanmayı devlet adına imzalama yetkisi verilen Paris Sefiri Kalamaki Bey, 28 Ağustos 1852 tarihinde kredi görüşmelerini neticelendirdiler. Osmanlı Devleti'ne 23 sene vadeyle 50 milyon frank kredi sağlayan ve yedi maddeden oluşan anlaşma, 7 Eylül 1852 tarihinde Couturier, Kalamaki Bey ile Paris'te E. Simons, Bechet Dethomas and Co., E. Blount and Co., Lyon bankerlerinden P. Galine and Co., Londra'dan C. Deveaux and Co., arasında imzalandı⁸⁷⁴.

Böylece Âli Paşa sadaretinde devam eden ilk dış borçlanma görüşmeleri, padişah tarafından onaylanması dahi beklenmeden bir oldubitti ile kabul edilmiş ve ilk taksiti dahi alınmıştı⁸⁷⁵. Üstelik temsilciler bu anlaşmayla hükümetin gönderdiği talimatların dışına çıkmışlardı. Zira borçlanma dört seneliğine Mısır ve Memleketeyn vergilerinin teminat gösterilmesi şartıyla gerçekleşecekti. Fakat Paris'teki sarrafların, paralarını başka yatırımlarından alıp Osmanlı Devleti'ne vermek için dört senelik vadeyi kısa bulmaları üzerine, on seneliğine ve her sene Mısır vergisinden 36.000 kese verilmek şartıyla 40.000.000 frank borçlanılabileceği Mösyö Couturier ile Kalamaki Bey'e bildirildi. İkinci kararın da çığnenerek, imzalanan sözleşmede meblağın 10.000.000 frank arttırılması ve vadenin de 13 sene daha uzatılması, borçlanılan anaparadan daha fazla faiz ödeme zorunluluğuna yol açtı. Her iki durum ise “*maslahata bir başka renk ve nezâket*” verdi. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa'nın sadarete atanmasından bir gün önce yani 2 Ekim 1852/18 Z 1268 tarihinde bir meclis toplandıysa da imzalanan kredi sözleşmesi hakkında ne yapılması gerektiği karara

⁸⁷³ Akar-Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim ...*, s. 3-4; Al-Akar, a.g.m., s. 160; Manav, a.g.t., s. 38.

⁸⁷⁴ Al-Akar, a.g.m., s. 162; Manav, a.g.t., s. 41. Velay, istikraz sözleşmesinin 1850 tarihinde imzalandığını ve 27 senede geri ödeme koşuluyla 55 milyon frank borçlanılacağını ifade eder (Velay, a.g.e., s. 80). Pakalın da söz konusu istikrazın 1850 tarihinde Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde, 55 milyon frank olarak akdine teşebbüs edildiğini belirtir (Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, III 16). Ancak, bu yazılanlar yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere doğru değildir.

⁸⁷⁵ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, s. 1, 20 Ekim 1852/6 M 1269; BOA, A. }. d, nr. 60, s. 13; Kıray, a.g.e., s. 29.

bağlanamadı⁸⁷⁶. Sultan Abdülmecid'in bu konudaki hassasiyeti ve endişelerini bilmesine rağmen, Âli Paşa'nın da Mustafa Reşid Paşa gibi borçlanmadan yana tavır alması, Sultan Abdülmecid'i çok rahatsız etti ve ona kabinede yeniden bir değişiklik yapmaktan başka çıkar yol bırakmadı⁸⁷⁷. Zira mesele artık Sultan Abdülmecid'in dış borçlanmaya karşı çıkmasının yanı sıra, Bâbiâlî'nin tahakkümünün padişahın saltanat hukukunu yok sayma derecesine kadar gelmişti.

Bu durum ise imzalanan borç anlaşmasına şiddetle karşı çıkan Ahmed Fethi Paşa ile Mehmed Ali Paşa'ya büyük bir fırsat sundu. Sultan Abdülmecid'in üzerinde baskı kuran damatlar, borçlanmanın feshedilmesine dair sert uyarılarda bulunuyorlar, bu konuda padişaha ısrar ediyorlardı. Ahmed Fethi Paşa, Abdülmecid'in huzuruna çıkarak: “*Pederiniz iki defa Rusya ile muharebe etdi. Bu kadar seferler aşurdu bunca ga'ileler geçirdü haricden bir para istikraz akd etmedi. Zaman-ı hümayûnunuz asayiş içinde geçmekte olduğu hâlde istikraza âlem ne der?*” sözleriyle padişah üzerinde büyük bir tesir bırakmıştı⁸⁷⁸. Bu dönemde Mehmed Ali Paşa da boş durmadı ve rakibi Âli Paşa'ya karşı kendisini sadarete taşıyacak bir manevrayla, kredi anlaşmasının tüm detaylarını öğrenerek, Sultan Abdülmecid'e iletti⁸⁷⁹. Söz konusu tabloda Sultan Abdülmecid, zaten pek istekli olmadığı dış borçlanma konusunda başına buyruk davranan *reformist kanat* ile bunlara şiddetle muhalefet eden *muhafazakâr-saray kanadı* arasında sıkışıp kalmıştı. Yani, hizipler arasındaki çekişme ve çatışma tüm şiddetiyle 1852 dış borçlanmasında da kendisini göstermişti. Bu durumda Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa'nın iktidarını sarsmak için çaba gösteren Damat Mehmed Ali Paşa, arzu ettiği fırsatı ele geçirerek, istikraza muhalif gruplarla birlikte hareket ederek, kendi lehine ve istikraz aleyhine kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Bu nedenle borçlanmanın reddedilmesindeki zahiri nedenlerin

⁸⁷⁶ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269. Kalamaki Bey, bu koşullardaki anlaşmayı karşı tarafın bozmasından çekindiği için, kendisine verilen yetkiyi aşarak imzaladığını belirtmiştir (Manav, *a.g.t.*, s. 41-42).

⁸⁷⁷ *The New York Times*, 16 Kasım 1852. Eski Başvekil Arifi Efendi ise Âli Paşa'nın ilk sadaretinden azlini Kutsal Yerler Meselesi'ne bağlamıştır. Ali Fuad ise her iki olayın da etkili olduğunu söyler (Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 36). Engelhardt da Âli Paşa'nın sadareten istifasını, padişahın isteklerine boyun eğmeyi becerememesi ve makam düşkünlü olmamasına bağlamıştır (Engelhardt, *a.g.e.*, s. 105).

⁸⁷⁸ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 35-36; Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 22; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 86. Fethi Paşa'ya istikraza neden bu denli karşı çıktığı ve Bâbiâlî'ye muhalefet ettiği sorulduğunda “*Ben Bâbiâlî'ye muhalefet etmek istemem. Lâkin biliyorum ki bu devlet beş gurus borç ederse batar. Zira bir kere borca alınsınca sonra öni alınamaz. Düyuna müstagrak olur gider*” sözleriyle cevap vermiştir (Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 36; Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 22). Cevdet Paşa da daha sonra gerçekleştirilen istikrazlarda paşanın ne denli haklı olduğunu gördüğünü ifade eder (Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 22-23; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 87).

⁸⁷⁹ Rodkey, *a.g.m.*, s. 350. Bu bilgi, Albay Rose tarafından Lord Malmesbury'e gönderilen 15 Ekim 1852 tarihli mektupta bildirilmiştir (Aynı yer).

arkasında, saray grubu ile reformist grubun süregelen iktidar mücadelesi ve muhalif grupların hareketleri birlikte değerlendirilmelidir. Kısacası ortaya çıkan bu tabloda, arşiv belgelerinde istikrazın reddinde kredinin temsilcilerin kendilerine verilen yetkililerin dışına çıkmalarının temel gerekçe olarak gösterilmesi, meseleyi aydınlatmada yeterli görünmemektedir. Bir başka ifadeyle, Avrupa basınında çeşitli spekülasyonlara neden olan borçlanmanın onaylanmamasındaki temel neden, hizipler arasındaki siyasi çekişmedir. İşin siyasi yönündeki pürüzlerine ilaveten istikrazın feshi, gerekli tazminatların ödenmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin kredibilitesini de son derece olumsuz etkilemiştir. Bu bakımdan 1852 borçlanması iktisat tarihinin yanı sıra, kabine değişikliklerine de sebebiyet vermesiyle siyasi tarih açısından da önemli bir hadisedir⁸⁸⁰. Hatta Ali Fuad bu konuyla ilgili fikirlerinde daha da ileriye giderek, Kırım Savaşı'nın çıkışında bu meselenin dolaylı bir şekilde etkili olduğunu iddia eder. Ona göre, bu olay sebebiyle Mustafa Reşid Paşa sadareten ayrılmamış olsaydı, Rus Olağanüstü Elçisi Prens Menşikov ile hiddetli bir yapıya sahip olan devrin sadrazamı Damat Mehmed Ali Paşa yerine Mustafa Reşid Paşa görüşecek ve harbin önüne geçebilecekti⁸⁸¹. Ancak, Ali Fuad'ın bu değerlendirmesi, iç ve dış politik dengelerin oldukça dışında sadece iyimser bir temenni olarak düşünülebilir.

Netice itibarıyla Mehmed Ali Paşa'nın faaliyetleri meyvesini verdi ve Sultan Abdülmecid'in Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanma girişimini kabul edip etmeyeceğine karar verdiği, meselenin içeride ve dışarıda yakından takip edildiği son derece kritik bir dönemde; Mehmed Ali Paşa 3 Ekim 1852/19 Z 1268 Pazar günü, Âli Paşa'nın yerine sadarete atandı⁸⁸². Paşaya, Kasım 1852'de birinci rütbeden

⁸⁸⁰ Al- Akar, a.g.m., s. 153, 167, 177, 179, 181; Rodkey, a.g.m., s. 350. Suvla da mali bakımdan oldukça zor bir durumda olan devletin, başarıyla temin edilmiş bir krediden vazgeçilmesinin anlamsızlığına dikkat çekmiş ve istikrazın reddini, Mehmed Ali Paşa hükümetini işaret ederek, “*Reşid Paşa'ya ve icraatına karşı adavet*” şeklinde açıklamıştır (Refii Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, I, 269-270)

⁸⁸¹ Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 35. Diğer taraftan Ali Fuad, Kudüs Meselesi'nin, burada bulunan ziyaretgâhların tasarruf haklarından dolayı Latin Fransızlar ile Ortodoks Rusyalılar arasındaki üstünlük mücadelesinden doğduğunu ve meselenin başlangıcının 1850 senesinde Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde meydana çıktığını söylemektedir (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 63).

⁸⁸² BOA, İ.DH, 259/16067, 3 Ekim 1852/19 Z 1268; BOA, A.}. AMD. d, nr. 5, s. 39; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 474, 6 Ekim 1852/21 Z 1268; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 595, 6 Ekim 1852/21 Z 1268; Ahmed Rifat, a.g.e., s. 50; Atâ, *Tarih*, II, 179; Lütfî, *Tarih*, IX, 71; Mehmed Şem'î, *İlaveli Esmarü't-tevârih maa zeyl*, İstanbul 1295, s. 108. Danişmend, paşanın sadarete atanması 18 Zilhicce (Danişmend, a.g.e., IV, 141, 143; VI, 79); Hayreddin ise 10 Mart 1852/18 Ca 1268 şeklinde vermiştir (Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyâsiyye Tetebbuâtı*, 1326, I, 44). Ubicini de Mehmed Ali Paşa'nın sadarete atanmasını bir aylık bir sapmayla, 3 Kasım 1852 olarak verir (Ubicini, a.g.e., I, 121). Fatma Aliyye, de Mehmed Ali Paşa'nın sadarete atanmasını 6 Ekim 1852/21 Zilhicce 1268 olarak vermiştir (Fatma Aliyye, a.g.e., s. 92). Ancak, bu tarihler doğru değildir. Bir başka hata da atanma ve azil tarihleri doğru verilmesine rağmen, Mehmed Ali Paşa'nın on bir ay sadarete kaldığına dairdir (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3806-3807). “*Sadrazamların Terâcim-i Ahvali*”nde de atama ve azil tarihlerini

Mecîdiye Nişanı verildi⁸⁸³. Henüz sadarete iki ayını yeni dolduran Âli Paşa hükümetinin süratli bir şekilde tasfiye edilerek yerine Sultan Abdülmecid'in istediklerini rahatça uygulatabileceği hanedan damadı Mehmed Ali Paşa'yı getirmesi; dışarıya borçlanma sözleşmesinin onaylanması ve tanınması ile ilgili bazı güçlükler çıkabileceği hususunda önemli ipuçları vermişti. Zira bu dönemde *muhafazakâr-saray* kanadın lideri Mehmed Ali Paşa, baştan beri tüm dış borçlanma girişimlerinin karşısında duran önemli isimlerden birisiydi. Mehmed Ali Paşa'nın sadarete atanmasını şu sözlerle duyuran *La Presse* gazetesi de aynı noktaya dikkat çekmiştir⁸⁸⁴: "...İstikrâz sorunu reform düşmanı partiye cesaret vermiş ve bu cesaretle bir saray ihtilali gerçekleştirilmiştir. Mehmet Ali Paşa, Âli Paşa'nın yerine sadarete geçerken, Mahmud Paşa da Bahriye Nazırı olmuştur...". Aslında bu ani kabine değişiminde, 29 Eylül 1852 tarihinde Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın yerine Tophane-i Âmire Nazırı Muhtar Bey'in atanması⁸⁸⁵, Osmanlı hükümetinde önemli değişimlerin yaşanacağını ilk habercisiydi. 15 Ekim 1852 tarihli *The Times* gazetesinde çıkan haberde, Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın görevden alınmasının, kredinin sağlanması dolayısıyla İstanbul'da oluşan rahatsızlıktan kaynaklandığı ileri sürülmekteydi. Bu durum güvenle ilgili sorunlar doğurabileceği gerekçesiyle Avrupa piyasalarında endişe ile karşılandı ve Sultan Abdülmecid'in güvenini istismar ederek imzalanan bu borçlanma sözleşmesi neticesinde gerçekten de bir kabine bunalımı ortaya çıktı. Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın azliyle gelen ilk dalga, Sadrazam Âli Paşa'nın yetkisi dışına çıkmasıyla azliyle, kabine değişikliğine kadar gitti. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde Ahmed Muhtar Paşa Maliye Nazırlığı'na, Mısırlı Kamil Paşa Ticaret Nezareti'ne, Mahmud Paşa Kaptan-ı Deryalığa getirildi⁸⁸⁶.

Bu nedenle Mehmed Ali Paşa'nın böyle bir zamanda sadarete atanması, rutin bir siyasi hamle olmaktan ziyade, Sultan Abdülmecid'in inisiyatifi dışında devam eden dış borçlanmanın sorumluları Mustafa Reşid Paşa ve Âli Paşa'nın temsil ettiği

---

doğru vermesine rağmen, Mehmed Ali Paşa'nın dokuz ay yirmi yedi gün sadarete kaldığı yazılıdır (İ. Ü. Kütüphanesi, TY., nr. T 9982, s. 213-214). Oysaki paşa, 3 Ekim 1852/19 Z 1268 -14 Mayıs 1853 tarihleri arasında yedi ay, on bir gün sadarete kalmıştır.

⁸⁸³ BOA, A.MKT. NZD, 2017/14, 29 Kasım 1852/16 S 1269.

⁸⁸⁴ *La Presse*, 19 Ekim 1852.

⁸⁸⁵ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 475, 13 Ekim 1852/28 Z 1268; Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 8; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 1221-1222.

⁸⁸⁶ Al-Akar, a.g.m., s. 166, 177-178; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 474, 6 Ekim 1852/21 Z 1268; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 475, 13 Ekim 1852/28 Z 1268. Mehmed Ali Paşa sadaretinde kurulan yeni kabine üyeleri ve kısa biyografileri için bkz. *The New York Times*, 7 Mayıs 1853 (*London Times* kaynaklı haber).

Bâbiâli'nin vesayetinden kurtarma hamlesi olarak değerlendirmek mümkündür. Şüphesiz bu olayların birbirinden ayrılamayacağı meselede, Sultan Abdülmecid'in dış borçlanma konusundaki vehimleri ve Mehmed Ali Paşa'nın dış borçlanma karşıtlığı birbirlerine hizmet eden iki önemli unsur olarak içi içe geçmiştir. Zira Sultan Abdülmecid, bu gelişmeler karşısında söz konusu borçlanmayı reddetmekte ısrarlıydı. Cevdet Paşa'nın aktardığı, Fransız Elçisi'nin Hariciye Nâzırı Fuad Paşa'ya: “*Ben âlemin hâlini beğenmiyorum. İhtimâl ki bir muharebe zuhur eder. İstikrazı bozmayın. Elinizde birkaç altın bulunsun*” telkini üzerine; Fuad Paşa'nın durumu padişaha arz edip onu iknaya çalışmasına karşılık Sultan Abdülmecid'in: “*Ben bu Devlet'i selefîmden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim. Eğer bu istikraz bozulmaz ise saltanattan istifa ederim*”⁸⁸⁷ cevabı, padişahın bu konudaki kararlılığını göstermekteydi. Bununla birlikte altı-yedi ay içinde sadaretin üç kez el değiştirmesi ise siyasi ve mali istikrarsızlığın ne boyutlara ulaştığını göstermesi bakımından bir başka dikkat çekici noktadır. Bu bağlamda, padişahın Mustafa Reşid Paşa'nın liderliğindeki kanadın dış borçlanma konusundaki ısrar ve icraatlerinin önüne geçmek için siyaseten en büyük muhalifi Mehmed Ali Paşa'yı sadaret makamına getirmesi, meselenin kaderini belirleyen mühim bir başlangıç noktasıydı. İstikrazın akıbeti için defalarca düzenlenen meclislerde, geri ödemedeki tüm çaresizliklere ve maddi manevi uğranılacak zararlara rağmen ısrarla ve inatla reddedilmesi fikrinden vazgeçilmemesi ve bu borçlanmadan her fırsatta “*duyûn-ı ecnebiye belâsı*” şeklinde bahsedilmesi de bunun önemli göstergelerindendi. Üstelik vükelânın oybirliğiyle borçlanmanın reddine karar vermelerinden sonra, kimsenin bunun aleyhinde konuşmamasının ikaz edilmesi, karara muhalefetin önüne geçilmeye çalışıldığını göstermektedir⁸⁸⁸.

Bu kabine değişiminin ardından, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın ilk icraatı da arzu ettiği ve kendisinden beklendiği gibi dış borçlanma sözleşmesini fesh etmek oldu. Mehmed Ali Paşa hükümeti 16 Ekim 1852 tarihli mektupla, borçlanmanın onaylanmadığını Avrupa'ya resmen bildirdi⁸⁸⁹. Hükümetin istikrazı neden reddettiğini izah ettiği yazı ise 26 Ekim 1852 tarihinde Paris'e gönderildi⁸⁹⁰. Sonuç

⁸⁸⁷ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 22; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁸⁸⁸ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁸⁸⁹ Al-Akar, *a.g.m.*, s. 182n.

⁸⁹⁰ Manav, *a.g.t.*, s. 45.

olarak Avrupa'daki gazetelerde hükümet aleyhine çıkan haberlere ve Fransız Elçisi La Valette'nin baskılarına⁸⁹¹ aldırış edilmeksizin “*fedâ-i mâ-melek*” bir şekilde banka borcunun iç kaynaklardan karşılanmasının daha uygun olacağına karar verildi. Alınan bu kararla borçlanma reddedildi ve bundan sonraki en temel problem olan paranın nasıl geri ödenilebileceğine odaklanıldı⁸⁹². Zira hem bankanın Avrupa'daki sermaye sahiplerine hem de devletin bankaya olan borçları henüz kapatılamamıştı⁸⁹³.

Osmanlı Devleti'nin güvenilirliği ve itibarını sarsan bu karar, Avrupa'da büyük bir şaşkınlığa sebebiyet verdi. Dış borçlanmayı reddeden Sultan Abdülmecid, Avrupa piyasalarında meydana gelen itibar kaybını telafi etmek için katılımcılara 2.200.000 frank tazminat ödemeyi vaad etti⁸⁹⁴. Tahvil sahiplerine tazminat ödeneceğinin ilanı Fransa Hükümeti'nce memnuniyetle karşılandı. Ayrıca, Osmanlı Devleti aleyhinde gelişen olumsuz havanın dağıtılması için sefirleri aracılığıyla gazetelere haberler yazdırıyordu⁸⁹⁵. Bunlara ilaveten Avrupa piyasalarının büyük bir tedirginlikle takip ettikleri Osmanlı'nın iç dinamiklerinden doğan değişimle, Osmanlı tahvillerinde bir belirsizlik oluştu ve 18 Ekim 1852'de, 7.75 primle açılan tahvil fiyatları günü %5 primle kapattı. 29 Ekim tarihinde, 16 Ekim tarihli haberlerden padişahın istikrazı reddettiğinin öğrenilmesine kadar tahvil fiyatlarındaki dalgalanmalar sürdü ve fiyatlar düştü⁸⁹⁶. Bunun yanı sıra, borçlanma anlaşmasının en iyi koşullarda gerçekleştirildiğini savunan Kalamaki Bey ile bu borçlanmanın hayati öneme haiz olduğunu vurgulayan ve bu yüzden mutlaka gerçekleşmesi gerektiğini hükümete bildiren Dersaadet Bankası müdürlerinden Alléon'un⁸⁹⁷ hazırladığı rapor da padişahı ikna edemedi⁸⁹⁸. Kalamaki Bey'e istikrazın ikinci taksitini almaması için

---

⁸⁹¹ Sözleşmeye padişah onayının gelmemesiyle Paris piyasalarında yaşanan panik havası karşısında harekete geçen La Valette, son derece diplomatik bir lisanla bir taraftan padişahın borçlanmayı onaylamama hakkına sahip olduğunu dile getirirken; diğer taraftan ise borçlanmanın reddiyle, Osmanlı Devleti'nin Avrupa piyasalarında itibar kaybedeceğini, aynı zamanda Dersaadet Bankası'nın iflas edeceği, bu yüzden Fransa tüccar ve tebaasının uğrayacağı zararlardan devletin sorumlu olacağını resmi bir takrir ve şahsi fikirlerini içeren gayr-i resmi bir mektupla hükümete bildirdi ve gayet olumsuz bir tablo çizmişti (BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269).

⁸⁹² BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁸⁹³ Eylül 1852 itibarıyla, bankanın Avrupa'ya çektiği vadesi dolan ve dolmak üzere olan poliçelerinin bedeli 311.165 keseyi bulmuştur. Kasım 1852'ye gelindiğinde, hazine, bankaya 200.000 kese civarında bir ödeme yapmıştır. Ocak 1853'te bankanın, hazineden 71.290 kese alacağı kalmıştır (Hulkiender, *a.g.e.*, s. 7).

⁸⁹⁴ Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 16; Velay, *a.g.e.*, s. 80; Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 25.

⁸⁹⁵ Manav, *a.g.t.*, s. 45.

⁸⁹⁶ Al-Akar, *a.g.m.*, s. 167, 178.

⁸⁹⁷ Soyulardan olan Alléon, Fransız ihtilalinden kaçıp, İstanbul'a yerleşen zengin bir banker ailesindendi (Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Orion Yayınevi, Ankara 2005, I, 16).

⁸⁹⁸ Al-Akar, *a.g.m.*, s. 170-171.

bir talimat verildi ve banka müdürleri Alléon ve Baltazzi⁸⁹⁹ de durumdan haberdar edildi⁹⁰⁰. Bu gelişmelere paralel olarak Kalamaki Bey görevden alınarak, yerine Velîyeddin Rifat Paşa Paris Sefiri olarak atandı⁹⁰¹.

Böylece Sultan Abdülmecid başta olmak üzere saray grubunun şiddetle karşı çıktığı Osmanlı Devleti'nin ilk dış borçlanma girişimi sona erdirildi ve büyük bir fiyaskoyla sonuçlandı. Neticede meseleye Mehmed Ali Paşa'nın dâhil olması hadiselerin gidişatını tamamen değiştirdi ve 1852 dış borçlanması akim kaldı. Sultan Abdülmecid'in kayınbiraderleri olmaları nedeniyle onun üzerinde tesirli olan saray kanadı bir kez daha reformistleri saf dışı bıraktı. Yani, ilk dış borçlanma meselesi de bundan sonra değinilen diğer olaylarda olduğu gibi hizipler arası çekişmelere kurban verilmişti. Bu borçlanma deneyimi, uluslararası finans piyasalarında rastlanan iktidar değişimlerinde yaşanan krediyi tanımama veya aracılardan spekülasyonları sebebiyle çıkan krediyi reddetme hadiseleriyle karşılaştırıldığında, “*nevi şahsına münhasır bir olay*” olarak literatüre geçmiştir⁹⁰². Bu bakımdan burada mesele hem siyasi cepheden, *reformist* ve *muhafazakâr-saray* kanadının bir çatışma zemini haline gelmesi ekseninde incelendi hem de Mehmed Ali Paşa hükümetinin reddedilen borçlanmanın zararlarını nasıl tazmin ettiğine değinildi.

1.2. BORÇLANMANIN FESHİYLE ORTAYA ÇIKAN FİNANSAL PROBLEMLER VE HÜKÜMETİN ÇÖZÜM ARAYIŞLARI

Hükümet için bundan sonraki asıl mesele gereken meblağı temin edip, borcu bir an evvel kapatmaktı. Banka müdürlerinin hazırladıkları hesap pusulalarına göre bankanın Avrupa'ya olan borcu 150.000.000 kuruş idi. Bahsedilen borcu karşılamak için ise tüm iç kaynaklar seferber edildi. Bu duruma çözüm olarak da îâne-i umumiyyeden⁹⁰³ 10.000.000 kuruş, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in banka borcuna karıştırılan ve 40.000.000 kuruşa varan hazineye olan borcunun tahsili, nişanlardan elde edilecek altın ve gümüşlerden 10.000.000 kuruş, 1853/1269 senesine ait Mısır vergisi ve imkânı olan vükelâdan alınacak îânenen elde edilecek gelirlerle borcun

⁸⁹⁹ Osmanlı mali tarihinde yarım asırdan fazla etkin bir rol oynayan Manolaki Baltazzi, elde ettiği bu güç sayesinde büyük bir servete sahip olmuştu (Kazgan, *Galata Bankerleri...*, s. 16).

⁹⁰⁰ Manav, *a.g.t.*, s. 43.

⁹⁰¹ BOA, İ.DH 261/16190, 28 Ekim 1852/14 M 1269; *The New York Times*, 11 Kasım 1852; 22 Kasım 1852. Velîyeddin Rifat Paşa'nın görev kaydı için bkz. Kunalalp, *a.g.e.*, s. 181.

⁹⁰² Al-Akar, *a.g.m.*, s. 197-198.

⁹⁰³ İâne-i umumiyye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akyıldız, *Para Pul Oldu ...*, s. 83-104.

kapatılması gündeme geldi. Bunların toplamı yaklaşık 75.000.000 kuruşu bulmaktaydı. Ancak, yapılan bu hesaplar tahmini rakamlardan ibaretti. Böylesine ciddi bir ödemeye karşı karşıya kalan hükümet, afakî değerlendirmelerle hareket edemezdi. Bu sebeple, nişanların Avrupa'daki gerçek değerlerinin tespiti ve mevcut nakdin çoğunluğunun da nukûd-u mağşûşe ve evrâk-ı nakdiye olmasından, onların nakte tahvilinin nasıl olacağına hesaplanıp, araştırılmasına ve başka kaynaklar bulunması için çalışılmasına karar verildi⁹⁰⁴.

Borçları ödeme takvimi de hükümeti zor durumda bırakmıştı. Dersaadet Bankası'nın, Avrupa'ya dört taksitte ödenmesi gereken borçlarının hem geri ödemelerinin kısa aralıklarla olması ve hem de bunun için nasıl kaynak bulunacağı hükümetin öncelikli sorunlarındandı. Dolayısıyla, bu taksitlerin hangi yöntemlerle ödeneceği meclislerin en önemli gündem maddesiydi. Zira ilk taksit ile ikinci taksitin ödemesi arasında sadece 25 gün vardı ve hükümeti en çok düşündüren konu da zaten güçlükle karşılanacak ilk taksitten sonra 40.000.000 kuruş gibi oldukça yüklü bir meblağ olan ikinci taksitin bu denli kısa sürede nasıl temin edilebileceğiydi. Üçüncü ve dördüncü taksit içinse Mısır'dan gelecek vergiye, îâne-i umumiye ve Mıgırdıç'ın zimmetinden toplanacak paralarla yabancı tüccarların satın alacakları mahsullere güvenilmekteydi. Çünkü bunların tahsili için belli bir zaman gerekliydi ve 25 gün içinde halledilmesi mümkün değildi. Örneğin, Mısır Valisi 1853 yılına mahsup olan vergiyi peşin olarak vermeyi kabul etse dahi hem kendisine haber ulaştırılması hem de bu kadar kısa sürede bir yıllık vergiyi temin edip göndermesi olanaklı görünmemekteydi. İkinci taksitin ödenmesi için inatla çareler aranmaktaydı. Bunun için daha önce yakılmış olan ve taksite karşılık gelen 40.000.000 kuruşluk kavâim-i nakdiyenin hiç arzu edilmese de dış borcu kapatıp, devletin saygınlığını korumak için ve ileride bir şekilde tedavülden kaldırılmak üzere şu acil durumu atlatacaya kadar tekrar piyasaya sürülmesi dahi gündeme geldi. Ancak, değil bu kadar parayı hemen nakde çevirmek, bu kadar kâğıdı bastırmak dahi böylesine kısa bir vadede gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir durumdu.

---

⁹⁰⁴ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269. Nitekim bankadan Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın hesabına verildiği iddia edilen 82.000 keselik tutar hakkında bir irade olmaması ve toplanan mecliste buna dair ne söz ne de senet olarak kesin bir delil bulunamaması üzerine banka borcundan bahsedilen miktarın tenzili gerçekleştirilememiş ve meselenin etrafıca araştırılmasına karar verilmiştir (BOA, İ.HR, 94/4591-3, lef 3, 1 Ocak 1853/21 Ra 1269, lef 4, 3 Ocak 1853/23 Ra 1269).

İyice köşeye sıkışan Mehmed Ali Paşa hükümeti, hazinenin bu duruma gelmesinden önceki hükümetleri sorumlu tutmaktaydı. Diğer taraftan hükümet, sadece bu borçların ödenmesi değil aynı zamanda gelecek ayların maaşları ve devletin harcamalarını da düşünmek ve tedbirler almak zorundaydı. Ayrıca iç borçlanmalar da hükümeti bir hayli sıkıştırmıştı. İkinci taksitin ödenmesi meselesi, hükümeti o denli zor ve umutsuz bir durumda bıraktı ki mecliste bunun için gerekli zaman ve paranın bulunamayacağı intibai ağır basmaya başladı. Bazı tüccarlarca Paris'te imzalanan borçlanma sözleşmesinin yalnızca alınan ilk taksitini on sene müddete düşürmek koşuluyla kabul edilmesi ve böylece sözleşmenin tamamının kabulünden daha az zararlı olacağı fikri dahi ortaya atıldı. Böylece borcun ikinci taksiti bu parayla karşılanabilecekti. Ancak, tüm bu baskı ve borçlanmanın tahsil edilmiş olan ilk taksitinin kabulü teklifine karşın, borçlanmanın reddindeki kararlılık sürdürüldü. 40.000.000 kuruşun teminindeki zamansızlık nedeniyle kredinin onaylanmasıyla daha az zarara uğranılsa bile, Avrupa nazarında devletin bu meblağı ödeyemeyecek konuma düşmesi kabul edilemez bulunarak reddedildi. Böylece Mehmed Ali Paşa hükümetinin ifadesiyle, istikrazın reddiyle ortaya çıkacak “*zarar-ı cüz’î*”, kabulüyle ortaya çıkacak “*zarar-ı külli’ye*” tercih edildi ve ne olursa olsun banka poliçe bedellerinin ikinci taksitin mutlaka bulunmasına karar verildi⁹⁰⁵. Fakat akim kalan 1852 borçlanmasının reddinin, *zarar-ı cüz’î* olmadığı ve hükümetin bu sorunların çözümüne büyük gayret sarf etmesine rağmen, Osmanlı Devleti’nin uluslararası para piyasalarında güven ve itibar kaybetmesine mani olamadığı 1854 borçlanmasında çok net anlaşılmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti daha ağır şartları kabul etmesine rağmen Avrupa piyasalarında borçlanma konusunda bir hayli zorlanmıştır⁹⁰⁶.

Hükümet zararın tazmini için içeride çeşitli çareler düşünürken, dışarıda da finansal kaynak ve siyasi destek bulabilmek için İngiliz Maslahatgüzârı Rose ile bir görüşme gerçekleştirdi. İngiliz Maslahatgüzâr’a Paris’te imzalanan borçlanma sözleşmesinin feshi konusunda ülkesinin Osmanlı Devleti’ne destek verip veremeyeceği ve İngiliz tüccarlarının yardımcı olup olamayacakları soruldu. Fransız Elçisi’nin tüm baskılarına karşın, Rose’un istikrazın feshi kararı karşısındaki ılımlı

⁹⁰⁵ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁹⁰⁶ Al-Akar, a.g.m., s. 176; Akar-Al, *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim ...*, s. 7-9.

tavır, Mehmed Ali Paşa hükümetini dahi şaşırtdı⁹⁰⁷. Böylece, Fransızların da İngiliz Maslahatgüzârı Rose'un bu borçlanmanın karşısında olduğu iddiaları doğrulanmaktaydı.

Yapılan uzun müzakereler neticesinde, bankanın poliçe bedellerinin ödenmesi ve gereken meblağın acilen temin edilebilmesi için mecburen bazı geçici tedbirlere başvuruldu. Buna göre, borç bakiyesi için Sultan Abdülmecid'in altın, gümüş, nakit olarak ihsan ettikleri ve ricâl, sarraflar ve saray mensuplarından iâne olarak alınan düşük faizli krediler⁹⁰⁸ ile yaklaşık 40.000.000 kuruşa ulaşan meblağın, Paris'ten alınan borçlanma bedeline mahsuben acilen gönderilmesi kararlaştırıldı⁹⁰⁹. Bahsedilen zararın karşılanması için aralarında Mehmed Ali Paşa'nın da bulunduğu bazı devlet adamları iâneye katılıp, 40.000.000 kuruş kredi için söz verdiler ve borçlanmanın reddiyle devlete uğrattıkları kaybı yerine koymaya çalıştılar. Devlet hazinesindeki açığı kapatmak için Sultan Abdülmecid'in değerli eşyalarından bazılarını eritmek üzere darphaneye gönderdiği ancak, maliye nazırının sıkıntının geçici olduğunu bildirerek bunu kabul etmediği haberleri Avrupa gazetelerinde yer almaktaydı⁹¹⁰. Rodkey ise borçlanmanın ilk taksiti için Sadrazam Mehmed Ali Paşa ve Kandıyeli Mustafa Paşa'nın 12.000, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın 5.000 sterlin verdiklerini; Tophane Nazırı Halil Paşa'nın tabaklarını satarak, Hüsrev Paşa'nın ise evini bağışlayarak gönüllü olarak kampanyaya katıldıklarını belirtmiştir⁹¹¹. Buradan da anlaşıldığı üzere dış borçlanmaya muhalif ricâlin meselenin mali sonuçlarını göz ardı ederek aldıkları kararın neticesinde gösterdikleri duygusal tepkiler zirveye ulaşmıştı⁹¹².

Böylece yoğun bir mesainin ardından, bankanın Avrupa'ya olan borcu için alınan ilk taksit tedarik edildi ve borçlanmanın reddi cevabıyla birlikte gönderildi⁹¹³. İç kaynakların devreye sokularak ödenmeye çalışılan borç için gereken kaynakların bulunmasında hemen hemen her çare düşünüldü ve bir hayli zorlanılmasına rağmen

⁹⁰⁷ Bu durum belgede, şu sözlerle ifade edilmiştir: "...ibtidâ İngiltereliler bu istikrâza nasılsa muhâlif oldukları anlaşıldığından..." BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁹⁰⁸ Hulkiender, *a.g.e.*, s. 9. İaneyeye katılanların isimleri ve verdikleri meblağlar için bkz. BOA, ML.VRD, nr. 2356, s. 1 vd.

⁹⁰⁹ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁹¹⁰ "Dış Borç Bulma ve Banka Kurma Girişimleri", *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, sy. 16, Ocak-Şubat 2001, s. 86-87.

⁹¹¹ Rodkey, *a.g.m.*, s. 351.

⁹¹² Gürsel, *a.g.m.*, s. 675.

⁹¹³ BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 1, 3 Şubat 1853/23 R 1269.

ilk dış borçlanma girişimi bu suretle reddedildi. Fransız Elçisi'nin verdiği bilgiye göre, îâne-i umumiyye Sultan Abdülmecid başta olmak üzere, ricalden memurlara kadar geniş katılımlı bir bağış kampanyası ve Ermeni bankerlerin yardımlarıyla 11.000.000 frank toplanmıştı. Avrupalı bankerlerden de yaklaşık 10.000.000 frank beklenmekteydi. Mısır Valisi de peşin ödeyeceği vergiden 7.000.000 frank avans vermeyi kabul etti⁹¹⁴. Yani, klasik yöntemlere başvurarak toplanan paralar, dış borçlanmaya sebebiyet veren bankanın vadesi gelen poliçelerinin ödenmesi için yeterli hale gelmişti⁹¹⁵. Ayrıca ard arda gelen îâneler banka müdürlerine teslim edilecek, daha önce yakılan 40.000.000 kuruşluk evrâk-ı nakdiye tekrar basılacak ve sonra îâne akçesinden nakit ile değiştirilmek koşuluyla banka müdürlerine verilerek, teşrin-i sani poliçeleri için Avrupa'ya göndermeleri sağlanacaktı. Kalan iki taksit içinse, Mısır'dan gelecek 30.000.000 kuruş vergi ile îânedен elde edilecek nakdin Avrupa'ya gönderilmesi işi, bazı tüccarların tavsiyesiyle banka müdürlerine havale edildi. Böylece bankanın hükümete sunduğu hesaplara göre gerek Paris'ten alınan kredinin ilk taksitinin ve gerek banka poliçelerinin ödenmesi için gereken 150.000.000 kuruş borcun, hemen gönderilmesi gereken 40.000.000 kuruşu ile ardından Mısır vergisi olan 30.000.000 kuruşu, toplam 70.000.000 kuruş yapmaktaydı. Kalan 80.000.000 kuruşluk kısmın ise îânedен gelecek nakit ve nukûd-ı mağşûşe ile gerek nakit gerek mahsulât bedeli olmak üzere tüccar poliçeleri alınarak, üç dört ay içerisinde çözülmesi kararlaştırıldı⁹¹⁶. Meclislerde istikrazın feshi ve bankanın Avrupa'ya olan borçlarının ödenmesi hakkında alınan kararlar Sultan Abdülmecid'e sunuldu ve bu yönde iradesi çıktı⁹¹⁷. Birkaç gün sonra da mecliste alınan kararları bildirmek üzere, serasker paşa, Fuad Efendi, Şefik Bey, Baltazzi, Hanson Flori, Camondo ve Dersaadet Bankası müdürlerinin katılımıyla darphane-i âmirede toplandı⁹¹⁸.

Bunların yanı sıra hükümet, İngiltere ve Fransa'daki tahvil sahiplerinin paralarının geri ödenmesi için verdikleri arzuhallerle bir de zararın tazmini sorunuyla karşı karşıya kalmıştı⁹¹⁹. İngiliz ve Fransız yatırımcılar, ilk defa Paris ve Londra

---

⁹¹⁴ Gürsel, a.g.m., s. 675.

⁹¹⁵ "Dış Borç Bulma ve Banka Kurma Girişimleri", s. 87-88.

⁹¹⁶ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2, 20 Ekim 1852/6 M 1269.

⁹¹⁷ BOA, A. AMD, 40/84, 20 Ekim 1852/6 M 1269; BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 1, 21 Ekim 1852/7 M 1269.

⁹¹⁸ BOA, A.MKT. NZD, 62/18, 25 Ekim 1852/11 M 1269.

⁹¹⁹ BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 1, 3 Şubat 1853/23 R 1269.

piyasalarında borçlanmaya çıkan Osmanlı tahvillerine, devletin maliyesi hakkında yeterince malumata sahip olmamalarına rağmen, büyük talep göstermişler ve kısa sürede katılım listelerini doldurmuşlardı⁹²⁰. Paris Sefiri Kalamaki Bey Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya gönderdiği 8 Eylül 1852 tarihli mektupta, Avrupa basınında Osmanlı Devleti lehinde çıkan haberler neticesinde, birkaç saat içinde 50 milyon franklık talep ve kredinin iki misli sermaye toplandığını bildirmişti⁹²¹. Ancak, kredinin onaylanmasındaki belirsizlikler karşısında, Osmanlı tahvillerine para yatıran yatırımcılar vakit kaybetmeden örgütlendiler ve padişahın istikrazı reddettiği iradenin orijinalini görmek için girişimlerde bulundular. Böylece borçlanma sözleşmesini imzalayan Kalamaki Bey'in gerçekten yetkisi aşmış olmadığından emin olabileceklerdi. Bu maksatla başvurdukları İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Malmesbury ise kendilerine olumsuz yanıt verdi. İstikrazın reddedildiğini öğrendiklerinde ise kurdukları komite vasıtasıyla yatırdıkları paraları faiziyle birlikte tahsil edebilmek yatırımcıların asıl hedefi haline geldi⁹²².

Meseleyi çözmek için 13 Ocak 1853/3 R 1269 tarihinde toplanan mecliste, tahvil sahiplerinin verdikleri arzuhaller okundu. Yapılan anlaşmaya göre her biri 1.000 franklık olmak üzere 50 milyon franklık tahvil çıkarılacaktı. Anlaşmanın bozulmasıyla, tahvil sahipleri paranın tazmini ve her tahvil için 100 frank fazla para istediler. Bu taleplere karşı hükümet ise tahvilleri alanların, anlaşmanın Osmanlı Devleti tarafından resmen onaylanmasını beklemediklerine dikkat çekti. Üstelik anlaşmanın reddinden hemen sonra hükümetin daha önceden alınan parayı geri göndermesine rağmen, tahvil sahiplerinin ellerindeki tahvilleri saklayarak paralarını almadıklarından, sadece vermiş oldukları anaparayı istemeye hakları olduğu belirtildi. Osmanlı Devleti'nin istikrazın tahsil edilen ilk taksitine ait 12.000.000 frankı için faiz vermeyi kabul etmesine rağmen, şimdi tazmin maddesinin bu raddeye getirilmesi ve istikraz bedelinin kalan kısmına ait olan, almadığı para üzerinden dahi ortaya bir kardan zarar iddiasının atılmasının haksızlığı vurgulandı. Öte yandan Fransa Sefiri'nin meseleyi devletlerarası boyuta taşıma çabaları da devam etmekteydi. Sefir, konunun Paris'te Osmanlı Devleti'nden de bir temsilci olmak üzere komisyon kurularak çözülmesini teklif etti. Hükümet ise konunun Paris'te

---

⁹²⁰ Al-Akar, a.g.m., s. 163-164.

⁹²¹ Al-Akar, a.g.m., s. 165; Manav, a.g.t., s. 41.

⁹²² Al-Akar, a.g.m., s. 181-182, 185.

düzenlenecek bir komisyonda müzakeresinin sonucunu bilmedikleri bir statünün kabulü anlamına gelmesi gerekçesiyle, teklifi geri çevirdi. Ülkesine hiçbir yabancı müdahalenin yapılmasını arzu etmeyen Mehmed Ali Paşa, Karadağ ve Kutsal Yerler Meseleleri'nde de bahsedildiği gibi, bu olayda da aynı tavrı sergilemiştir.

Avrupa basınında aleyhte çıkan haberler de hükümet üzerinde önemli bir baskı unsuru haline geldi. Bu sebeple daha fazla yıpranmamak adına konunun bir an önce ve en iyi şekilde neticelendirilmesi gerekmekteydi. Borçlanmanın tahsil edilen 12.000.000 franklık ilk taksitinin alındığı ilk günden, geri ödendiği güne kadar geçen süredeki faizinin verileceği ve bundan fazlasının yapılamayacağı sefirlere bildirildi⁹²³. Tahvil sahiplerinin daha önce yaptıkları gibi ellerindeki senetleri yine saklayıp daha fazla talepte bulunmalarını önlemek için de borçlanmanın ilk taksitinden alınan tüm meblağ İngiltere ve Fransa'daki Sefirler tarafından sahiplerine teslim edilmek üzere gönderildi. Buna göre on beş gün süreyle tahvilini getirip parasını almayanlar artık faiz talep edemeyeceklerdi. Alınan bu kararlar yeni bir encümen-i meşverette görüşülecekti. Devletin mevcut finansal problemleri üzerine bir de reddedilen borçlanmadan doğan zararlar eklenince, tahvil sahiplerine anaparalarıyla birlikte faizlerini ödeyeceğini garanti eden hükümet, bir de tazminat ödemek zorunda kalmamak için yoğun çaba harcıyordu. Hükümetin bu konudaki en önemli dayanaklarından birisi ise İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin sadece anapara ve faizi ödemesinin yeterli gördüğünü bildirmesi olmuştu⁹²⁴. Fransa hükümetinin aksine istikrazı kabul ettirme gayreti içinde olmayan İngiltere hükümeti, meseleyi pek müdahale etmeden fakat yakından takip ediyordu. Bu bağlamda İngiliz Hariciye Nazırı John Russel, bilgilenmek bahanesiyle, Osmanlı hükümetinin açıkladığı istikrazın peşin alınan ilk taksitinin faiziyle birlikte geri ödeneceği teminatının kendisine yazılı bir şekilde verilmesini talep etti. Russel'in isteği üzerine, hariciye nezaretinden 14 Kanunevvel tarihli yazı Londra Sefiri Musurus tarafından iletildi. Ayrıca yatırımcıların kafalarında oluşan soru işaretlerini gidermek maksadıyla, Osmanlı hükümetinin istikraz hakkında Kalamaki Bey'e göndermiş olduğu talimatlar da Fransızca ve İngilizce olarak *Morning Herald* ve *Morning Chronicle*

⁹²³ BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 1, 3 Şubat 1853/23 R 1269.

⁹²⁴ Kostaki Musurus'un, 4 Kasım 1852 tarihinde Lord Malmesbury ile yaptığı görüşmede Lord, borç tahvili almanın bir tür kumar olduğunu ve bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nin tazminat ödemesine gerek olmadığını, alınan ilk taksitin geri ödenmesinin yeterli olduğunu söylemişti (Manav, a.g.t., s. 45).

gazetelerinde yayınlandı⁹²⁵. Nihayetinde Lord Clarendon, tahvil sahiplerine Osmanlı hükümetinin bir ay içinde taahhütlerini yerine getireceğini umduklarını bildirdi. 12 Nisan 1853 tarihinde de hükümet tahvil sahiplerinden oluşan komiteye nihai bir ödeme planı sundu. Meselenin daha fazla uzamasını istemeyen komite, Londra Büyükelçiliği tarafından yapılan teklifin kabulüne karar verdi⁹²⁶.

Öte yandan siyasi konjonktür de önem arz etmekteydi. Zira Mehmed Ali Paşa hükümeti, henüz borçlanmanın reddi meselesi görüşülürken dahi Avusturya ve bilhassa Rusya'nın, Karadağ ve Kutsal Yerler Meselesi'nde tehlikeli bir durum yaratabileceğinin farkındaydı. Bu hassasiyetler de göz önüne alındığında, tazmin hususunda İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmeden, aynı zamanda en az zararlı bu işi halletmek gerekmekteydi. Bu amaçla toplanan meclislerde mesele her boyutuyla tartışılarak, ortaya çeşitli fikirler atılmakta ve en iyi formül aranmaktaydı. Netice itibariyle borçlanmanın alınmış ilk taksitinden bankanın borcuna verilen miktarı ve faizi red olunarak, kalan ne ise onun komisyondan doğan masrafları ile her tahvilin "*bedel-i sahîh ve makbûzu olan*" 250 frank anaparası için 25 frank farkı, 15 gün içerisinde başvurup tahvillerini iade eden yatırımcılara verilmesi kararlaştırıldı. Bu müddet zarfında tahvillerini teslim etmeyenlere ise faiz verilmeyecekti. Hükümet aldığı bu kararlar seri bir şekilde piyasadaki tahviller toplayıp, meseleyi bir an önce kapatmak istiyordu. Yapılan hesaplara göre 2.000.000 kuruşa yakın faiz, 5.000.000 kuruş kadar baş⁹²⁷ ve 1.500.000 kuruş komisyon masraflarına, 6.500.00 kuruş daha ilave edilerek, toplam 15.000.000 kuruşun tedarik edilerek, poliçelerinin gönderilmesi için Paris ve Londra Sefirlerine yetki verildi ve durumun Rothschild'e bildirilmesine karar verildi⁹²⁸. Talimatları ulaştırması için de Berlin eski maslahatgüzârı Davudoğlu Karabet görevlendirildi⁹²⁹.

Hükümet borçlanmanın onaylanmamasının devletin güvenilirliğine düşürdüğü gölgeyi bir nebze olsun dağıtabilmek için yukarıda bahsedildiği üzere, tahvil sahiplerine 2.200.000 frank tazminat ödemeyi taahhüt etmek zorunda

---

⁹²⁵ BOA, İ.HR, 95/4632, lef 2.

⁹²⁶ Teklifte yer alan maddeler için bkz. Al-Akar, a.g.m., s. 191.

⁹²⁷ Akçe başı: Akçe farkı, iskonto (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 265).

⁹²⁸ BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 1, 3 Şubat 1853/23 R 1269.

⁹²⁹ BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 6, 4 Şubat 1853/24 R 1269. Paris Sefiri Veli Paşa'ya yazılacak tahrirat müsveddesi için bkz. BOA, İ.HR, 95/4632-1, lef 2.

kalmıştı⁹³⁰. Fakat borcun reddedilmesinden doğan –borçlanmanın ilk taksitinin imzalandığı tarihten itibaren işleyen faizi ve tazminatıyla- ve yukarıda bahsedilen masrafların karşılanabilmesi için kendisinden 3.200.000 frank kredi istenen Rothschild, bu krediyi veremeyeceğini Davudoğlu Karabet’e bildirdi. Bunun üzerine harekete geçen Londra Sefiri Kostaki Musurus⁹³¹, haberleşmeden doğacak gecikmeleri önlemek için vakit geçirmeksizin krediyi temine çalıştı. İngiltere’nin önde gelen tüccarlarından birisiyle bahsedilen kredi miktarını dört ay vade ile senede %5 faiz ve %1 komisyon oranıyla prensipte anlaştı. Ancak, hükümetin buna onay verip vermeyeceğini bilmediği ve muhtemelen selefi Kalamaki Bey’in durumuna düşmemek için meseleyi şimdilik gizli tuttuğunu İstanbul’a bildirdi⁹³². Konu görüşülerek maliye nazırına soruldu ve kendisi verdiği cevapta, bu koşullarda alınacak kredinin anaparasının 12.975.000 kuruş faiz ve komisyonunun ise 346.000 kuruş olduğunu ve bu şekilde borç temininin uygun olmadığını bildirdi⁹³³.

Zaman ve nakit bakımından iyice köşeye sıkışan hükümet için bir tek yol kalmış ki o da bahsi geçen miktardaki frankın, faizsiz ve komisyonsuz bedeli olan 13.321.000 kuruşun, vaktiyle gönderilmesi için Misiyani (Jean Pysichari) ve ortakları ile anlaşmaktı⁹³⁴. Yani, hükümet bankanın vadesi dolmuş poliçelerden kaynaklanan borç bakiyesini Misiyani ve ortakları olan tüccarlardan alacağı yeni bir borçla ödemek zorunda kaldı⁹³⁵. Paranın Misiyani’den temininde Mehmed Ali Paşa önemli rol oynadı⁹³⁶. Bununla birlikte toplanan meclis, bu işte Misiyani ile Baltacı Theodoraki’nin ortak olmasını faydalı gördü ve bu karar üzerine taraflarla görüşüldü. İlk başta bu ortaklığa sıcak bakan Misiyani, daha sonra Baltacı Theodoraki’nin kardeşiyle çalışmasını öne sürerek bu teklifi reddetti ve kendisi ile ortaklarının hazırladığı bir mukaveleyi hükümete teslim etti. Misiyani’nin bu hamlesine karşılık Baltacı Theodoraki ve ekibi de bir mukavele hazırlamışlardı. 29 Aralık 1852/18 Ra 1269 tarihli mecliste her iki tarafın sunduğu anlaşma metinleri değerlendirilerek,

⁹³⁰ Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 25; Yerasimos, *a.g.e.*, II, 671-672; Suvla, *a.g.m.*, s. 269, Velay, *a.g.e.*, s. 80.

⁹³¹ 1851’de Londra sefirliğine atanan Kostaki Musurus Paşa, otuz dört sene bu görevde kaldı (Nurdan Şafak, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 77).

⁹³² BOA, İ.HR, 97/4741-2, lef 5, 5 Mart 1853/24 Ca 1269.

⁹³³ BOA, İ.HR, 97/4741-2, lef 7, 28 Mart 1853/17 C 1269.

⁹³⁴ BOA, İ.HR, 97/4741-2, lef 7, 28 Mart 1853/17 C 1269.

⁹³⁵ BOA, A.AMD, 41/59, 1 Ocak 1853/21 Ra 1269.

⁹³⁶ BOA, İ.DH, 261/16231-1, lef 2.

Misiyani ve ortaklarının teklifi daha uygun bulundu. Fakat hükümet verilen teklifte bazı yerlerin değiştirilmesi için Misiyani ile ortaklarından George Zarifi⁹³⁷ ve Ralli'yi de görüşmeye çağırdı. Yapılan müzakerelerle hükümetin istekleri doğrultusunda yeniden düzenlenen mukaveleye son şekli verilerek, borcun hemen Misiyani ve ortaklarına devrilmesine oy birliğiyle karar verildi⁹³⁸. Bu şekilde çözüm bulunan mesele, gerekli işlemleri yürütmek üzere maliye nazırına havale edildi⁹³⁹. Misiyani, François Calaroni, Th. Ralli ve P. Stefanovich ile sözleşme yapıldı. Misiyani ve ortakları, hükümetle yaptıkları sözleşme ile bankaya senet karşılığında 389.999 sterlin 19 şilin 8 peni (472.300 lira) verdiler⁹⁴⁰. Bu meblağa karşılık bankerlere, maliye nezareti, hazine ve Dersaadet Bankası'nın kasasındaki kaimelerden 464.830 lira ödendi⁹⁴¹. Böylece 1853 yılının ilk yarısı içinde, dış borçlanmadan alınan ilk taksitin tasfiyesi işlemi tamamlandı. Yani, Mehmed Ali Paşa hükümeti istikrazın reddinden doğan bütün borçları içerideki kaynakları seferber ederek; îâne-i umumiye, başta kendisi olmak üzere devlet adamlarından toplanan îâneler, kısa vadeli avanslar, Mısır Vergisi ve banka alacaklarının tahsili gibi çeşitli yöntemlere başvurarak kapattı⁹⁴².

Burada uğranan maddi zarar üzerine bir de Karadağ askeri harekâtının açtığı büyük masraf eklendi. Ardından Kırım Savaşı'nın patlak vermesiyle had safhaya ulaşan mali darboğaz, 1854 tarihinde ilk dış borçlanmayı zorunlu kıldı. Fakat uluslararası para piyasalarına sözleşmesi imzalanmış borç anlaşmasını reddederek giriş yapan Osmanlı Devleti'nin, sonraki teşebbüslerinde bir kefil olmadan kredi alması imkânsız hale geldi⁹⁴³. Netice itibariyle, hizipler arasındaki rekabet ve çekişmenin bir tezahürü şeklinde gerçekleşen 1852 istikrazının reddi, ileride

⁹³⁷ 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı mali tarihinde önemli bir rol üstlenen Galata bankerlerinden George Zarifi'nin hayatı ve icraatları için bkz. Hulkiender, *a.g.e.*, s. 1 vd.

⁹³⁸ BOA, İHR, 94/4591-3, lef 3, 1 Ocak 1853/21 Ra 1269. Baltacı Theodoraki'nin sunduğu koşullara göre 120.000 kese nakit tedariki elzemken, Misiyani ve ortakları ile yapılan anlaşma ile sadece 50.000 kese nakit ve kalanın evrak-ı nakdiye ile kapatılarak çok daha uygun koşullarda bir anlaşma sağlanmıştı (*Aynı belge*).

⁹³⁹ BOA, İHR, 97/4741-2, lef 7, 28 Mart 1853/17 C 1269. Mali sıkıntılarda Osmanlı hükümetinin başvurduğu iç borçlanma yöntemlerinden birisi de Galata bankerlerinden yüksek faizle borç almaktı. Bu yöntem, hazinenin sorunlarını çözmese de böyle sıkışık durumlarda ihtiyacı karşılaması bakımından önem arz etmekteydi (Ali Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, *Bildiriler 22-23 Mayıs 2006*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 14). Ayrıca, Galata Bankerlerinin spekülâtif kazançları hakkında bkz. Akyıldız, *Para Pul Oldu ...*, s. 135-139.

⁹⁴⁰ Manav, *a.g.t.*, s. 51; Al, *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo...*, s. 38.

⁹⁴¹ Manav, *a.g.t.*, s. 51.

⁹⁴² Al, *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo...*, s. 38.

⁹⁴³ Olive Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *The Historical Journal*, VII/1, 1964, s. 48.

doğurduğu sonuçlar bakımından önemli kayıplara yol açmıştı. Diğer taraftan istikrazın reddedilmesiyle büyük bir yükümlülük altında kalarak, poliçeleri çaresizlik içinde çeşitli yollarla ödemeye mecbur olan ve iflasın eşiğine gelen banka, 1852’de yaklaşık 35.000.000 kuruş zararla tasfiye edilene kadar çalışmalarına devam etti⁹⁴⁴. 1851 senesine kadar önemli bir boşluğu dolduran ve hissedarlarının bir kısmı Avrupalı sermayedarlardan oluşan bankanın faaliyetlerine son vermek zorunda kalması da mali açıdan Osmanlı Devleti’nin dış itibarına zarar verdi. Banka, verdiği hizmetlerin yanı sıra hazineyi ciddi derecede büyük bir zarara uğrattı. Bankanın lağvı hemen kaime üzerindeki olumsuz etkisini gösterdi ve altın ile arasındaki kur farkı serbest kalınca, kaime altın karşısında değer kaybetti. Bu sebeple ikisi arasındaki kur saat başı değişmeye başlamıştı. Değer kaybının başka bir nedeni ise 1851 yılında yüklü miktardaki kaimenin piyasaya sürülmesiydi⁹⁴⁵.

Dersaadet Bankası’nın iflasının ardından, Osmanlı hükümetine yeni projeler sunuldu⁹⁴⁶. Bunlardan birisi Parisli banker Trouvé-Chauvel’in kurmayı önerdiği Banque Nationale de Turquie (*Türkiye Milli Bankası*) idi. Trouvé-Chauvel, değer kaybeden paranın tedavülden çekilerek Osmanlı lirasının bir pounda 150 kuruşa yükselen kurunu, yeniden 110 kuruşa getirebileceğini vaad ediyordu. Karşılığında ise hükümetin kuruluş sermayesi olarak 30.000.000 kuruş ve on beş sene içerisinde de 450.000.000 kuruş ödeme yapmasını talep ediyordu. Bunu duyan Baltazzi ve Komando liderliğindeki bir grup banker de hükümete, Trouvé-Chauvel’inkine çok benzeyen, fakat hükümet açısından biraz daha hafif şartlara sahip bir proje sundular. Ancak her iki projeyi de kabul etmeyen hükümet, 5 Nisan 1853 tarihinde çıkan iradeyle aralarında Mihran, Boğos Düz, Glavani ve Zarifi gibi yerli bankerlerden oluşan bir grupla anlaştı ve Banque Ottomane (*Osmanlı Bankası*)’nin kurulmasına

---

⁹⁴⁴ Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 23; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 229; Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 90. Dersaadet Bankası’nın tasfiye süreci ve nedenleri için bkz. Al, *a.g.t.*, s. 92-99; Kazgan, *Osmanlıda Avrupa Finans...*, s. 159-161. Ayrıca, bankanın tasfiye sürecinde George Zarifi’nin rolü için bkz. Hulkiender, *a.g.e.*, s. 5-10).

⁹⁴⁵ Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde...*, s. 40; Akyıldız, *Para Pul Oldu ...*, s. 62. Banka, hazineyi yaklaşık 26.3 milyon kuruş zarara uğrattı. Bankanın iflasıyla birlikte, 1853’te İngiliz lirasının değeri 153 kuruşa çıktı. 1854 senesine gelindiğinde ise Osmanlı Devleti’nin iç borcu 15 milyon sterline ulaşmıştı (Kıray, *a.g.e.*, s. 27). Kazgan bu zararın, 270.000 Osmanlı lirası olduğunu söyler (Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 21).

⁹⁴⁶ Dersaadet Bankası’nın tasfiyesinin ardından, Avrupalılarca Osmanlı Devleti’ne, 1853 tarihinde The Ottoman Bank, 1855’te The British and Oriental Bank of Constantinople ve 1856’da The Imperial Bank başta olmak üzere birçok banka projeleri teklif edilmiştir. Ancak geniş imtiyazlar talep eden bu projeler, Bâbü’lî’nin onayını alamamıştır (Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Para ve Bankacılık”, *TCTA*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 762).

karar verdi⁹⁴⁷. Hemen hemen Dersaadet Bankası'nın üstlendiği görevlerin aynılarını yerine getirecek olan bankanın diğerinden en önemli farkı, 100.000.000 kuruşu bankanın kurucuları, 30.000.000 kuruşu hükümet ve 70.000.000 kuruşu halka arzdan temin edilmek üzere toplam 200.000.000 kuruşluk güçlü bir sermayeye sahip olmasıydı. Ancak, bu ilk Osmanlı Bankası teşebbüsü başarılı olamadı ve kısa süre sonra faaliyetlerine son verdi. Kısa ömürlü bu ilk denemede, finansal hesaplamalardaki yanlışlıkların yanı sıra Mart 1853'te Kudüs'teki Kutsal Yerler ile başlayıp, Ekim 1853'te Osmanlı-Rus savaşını başlatan politik koşullar da etkili olmuştu⁹⁴⁸.

2. BÜYÜK HESAPLAŞMA: MEHMED ALİ PAŞA VE MUSTAFA REŞİD PAŞA ÇEKİŞMESİNİN ORTASINDA CEZAYİRLİOĞLU MIGİRDİÇ

2.1. MEHMED ALİ PAŞA'NIN REŞİD PAŞA'YI TASFİYE PLANI

İktidarı ele geçiren Mehmed Ali Paşa ilk iş olarak, “*adû-yi ekberi*” Mustafa Reşid Paşa⁹⁴⁹ ve ekibini İstanbul'dan uzaklaştırmaya çalıştı. Böylece paşa adeta zımnî bir sürgünle payitaht dışına çıkaracağı muhaliflerinden ve onların kendi aleyhindeki davranışlarından kurtulabilecek, uygulamak istediği fikirlerini sorunsuzca hayata geçirme fırsatını elde edebilecekti. Hatta bu sıralarda Mehmed Ali Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'yı sürgüne göndereceği haberleri yayılmaya başlamış, bunun için Edirne'nin ya da Şam'ın seçildiği söylentileri Fransa'da *La Presse* gazetesinde yer bulmuştu⁹⁵⁰. Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın kendisine teklif edilen Edirne Valiliği'ni kabul etmemesi ile bu emeline ulaşamadı ve onu payitahttan gönderemedi⁹⁵¹. Fakat paşa, Mustafa Reşid Paşa ile siyasi manada yolları henüz tam olarak ayrılmayan selefi Âli Paşa'yı İzmir Valiliği'ne göndermeyi başardı. Böylece, Mustafa Reşid Paşa'nın rakiplerine karşı geliştirdiği bürokratik kadrolaşmasını da parçalamış olacaktı. Nitekim Mehmed Ali Paşa'nın bu hesabı doğru çıktı. Âli Paşa kendisinin bu şekilde payitahttan uzaklaştırılması karşısında

⁹⁴⁷ 1863 tarihinde kurulan Osmanlı Bankası hakkında bkz. Kaya Bayraktar, “Osmanlı Bankasının Kuruluşu”, *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, III/2, 2002, s. 71-88.

⁹⁴⁸ Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 23-25.

⁹⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 17.

⁹⁵⁰ *La Presse*, 19 Ekim 1852. Mustafa Reşid Paşa hakkında çıkan bu haber, Avrupalı Devletler tarafından teessüfle karşılanmıştı (*Aynı yer*).

⁹⁵¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 38; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 63; İnal, sahih malumat olduğundan emin olmadığı belirterek, Mustafa Reşid Paşa'nın Edirne Valiliği teklifine karşılık, “*çıkarm emma İstanbul'un içi karıştır*” sözleri üzerine ısrar edilemediğini belirtmiştir (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 9).

sessiz kalan ustası Mustafa Reşid Paşa'ya bir hayli içerledi ve bu hadise Mustafa Reşid Paşa ile yollarının ayrılmasına yol açtı⁹⁵². İktidar çekişmeleri neticesinde adeta üstü örtülü bir sürgün olan kısa fakat zorlu geçecek İzmir Valiliği'ni kabul etmek zorunda kalan Âli Paşa ise annesinin hastalığını bahane ederek bir müddet daha İstanbul'da kalarak, gidişini geciktirdi⁹⁵³. Yani, bu dönemde siyaset sahnesinde henüz Mustafa Reşid Paşa kadar etkili olmayan Âli Paşa, bu görevi reddetme ihtimali olmadığı için çeşitli bahanelerle gidişini erteleyerek pasif bir direniş göstermişti.

Hiziplerin birbirlerine olan düşmanlığının gittikçe tırmandığı bu esnada Mustafa Reşid Paşa'yı padişahтан uzaklaştıramayan Mehmed Ali Paşa, onu gözden düşürmek için yeni bir vesile aramaya başladı. Bu maksatla harekete geçen paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın adamlarının iltizam işlerine iştiraklerini ortaya çıkarmak için sarrafı, gümrükler mültezimi Cezayirlioğlu Mıgırdiç'i tutuklattı, mallarına el koydu ve tüm hesaplarını incelemeye aldırdı⁹⁵⁴. Her iki paşanın da kindar, intikamcı ve iktidarı seven mizaçları, birbirleri aleyhindeki faaliyetlerde sınır tanımamalarına yol açmaktaydı. Bu sebeple de birbirleri aleyhinde kullanabilecekleri en ufak bir fırsatı dahi kaçırmamış, hatta bunlar için gerekli ortamı dahi bizzat sağlamışlardı. Bunun tipik örneklerinden birisi de taraflar arasındaki çekişmeyi zirveye taşıyan, Mehmed Ali Paşa'nın Cezayirlioğlu Mıgırdiç hakkında başlattığı geniş çaplı soruşturmaydı. Bu operasyon, paşanın sadaretinin tamamını meşgul eden ve hatta uzun yıllar boyunca gündemde kalan; siyasi, mali ve uluslararası boyutları olan bir meseleydi.

---

⁹⁵² Pınar, *a.g.t.*, s. 24-25.

⁹⁵³ BOA, A.MKT. MHM, 53/65, 23 Şubat 1853/14 Ca 1269; BOA, İ.DH, 267/16653; 18 Şubat 1853/9 Ca 1269; BOA, HSD. AFT, nr. 18/2, s. 3. Pınar'a göre, Âli Paşa'nın İzmir Valiliği siyasi hayatındaki en önemli dönüm noktasıydı. Çünkü bu sayede hem İstanbul'daki entrikalardan uzaklaşmış hem de aslında bir ceza olan valiliği sonraki kariyerinde adeta ödül halini almıştı. Bu görevden döndüğünde ise artık Mustafa Reşid Paşa ile arasındaki mesafe daha da derinleşmişti (Pınar, *a.g.t.*, s. 24-25). Manneh de Âli Paşa'nın İzmir Valiliği'ni derhal kabul ettiğini ve bu sayede kendisini İstanbul'dan ve entrikalardan uzak tuttuğunu öne sürmüştür (Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların..." s. 346). Ancak, Sadrazam Mehmed Ali Paşa ile Âli Paşa arasındaki yazışmalar, onun İzmir Valiliği'ne gitmekte hiç de acele etmediğini göstermektedir. Âli Paşa, görevine zamanında gitmediği için sadaret makamına yaptığı yazılı savunmasında, yirmi gündür annesinin çok hasta olduğunu öne sürmüş ve onu bu halde bırakıp gidemeyeceği gerekçesiyle, üstüne on beş-yirmi gün daha izin istemişti. Hatta yakın bir zamanda İzmir'e gitme niyetinde olmadığı anlaşılan Âli Paşa, kendisinin yokluğunda İzmir'de işlerin yürütülmesi için, eski vali veya mal müdürü ve Meclis Reisi Ömer Efendi'nin kendisine vekâlet etmesi tavsiyesinde dahi bulunmuştu (BOA, A.MKT. MHM, 53/65, 23 Şubat 1853/14 Ca 1269; BOA, HSD. AFT, nr. 18/2, s. 3). Ayrıca Âli Paşa, her ne kadar İzmir Valiliği sayesinde birkaç ay İstanbul'dan uzak kalmışsa da aşağıda bahsedildiği üzere, siyasi çekişmelerden pek de uzak kalamamış, Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı Cezayirlioğlu Mıgırdiç operasyonundan nasibini almıştı.

⁹⁵⁴ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21; Cevdet Paşa, *Tezâkir-Tetimme* 40, s. 63; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 92; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 65; İltizam için bkz. Mehmet Genç, "İltizam", *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 154-158.

Bu soruşturma sayesinde Mustafa Reşid Paşa'nın etrafındakilerden birçoğunun iltizam işine girdiklerinin tespit edilmesiyle aradığı fırsatı yakalayan Mehmed Ali Paşa: “*Reşid Paşa bizleri irtikâb ile ithâm eder. Kendisi iffet ve istikamet davasında bulunur. Bakınız dairesi halkı hazine-i devleti nasıl yağma etmişler*” diyerek durumu padişaha bildirdi⁹⁵⁵. Mustafa Reşid Paşa'nın, bilhassa memurların rüşvet almalarına karşı şiddetle mücadele ettiği⁹⁵⁶ algısına karşın, kendi ekibinin *mürteşî* durumuna düşmesi kamuoyunda kötü bir etki yarattı⁹⁵⁷. Mustafa Reşid Paşa'ya gönülden bağlı olan Cevdet Paşa dahi onun bu tavrını eleştirmiş ve kendi isminin iltizam işine karışanlar arasında olmamasından kıvanç duyduğunu, eserinde dile getirmiştir⁹⁵⁸. Bu örnekte de görüldüğü üzere, devlet imkânlarının şahsi zenginlikler için kullanılması, Tanzimat ricâlinin önüne geçmek için çaba gösterdiği hususlardan birisi olmakla beraber, Mustafa Reşid Paşa da bu konuda iyi bir örnek değildi⁹⁵⁹.

Hizipler arası mücadelede önemli bir vasıta olan Cezayirlioğlu Mıgırdiç, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Mustafa Reşid Paşa'nın himayesinde, sarraflıkta hızla yükselerek hem Osmanlı Devleti hem de kendi cemaati içinde söz sahibi olan, namı Avrupa'ya kadar ulaşmış⁹⁶⁰ dikkate değer bir figürdür. Tanzimat'ın banisi sıfatıyla Ermeni Cemaati arasında büyük bir sempati kazanan Mustafa Reşid Paşa da Ermeni Cemaati'nin idari işlerinde önemli rol oynamıştır. Mustafa Reşid Paşa ile yakın olan ve onun himaye ettiği Ermenilerden bazılarının ortak özelliği, cemaatin gücü ve zenginliğiyle önde gelen amirası Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile olan bağlarıydı. Bunlardan çoğunu Avrupa'ya tahsile gönderen veya yanında istihdam eden Cezayirlioğlu Mıgırdiç, zamanla önemli devlet kademelerine gelmiş gençlerin yetişmesinde büyük rol oynadı⁹⁶¹.

⁹⁵⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir-Tetimme* 40, s. 63; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 92; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 66.

⁹⁵⁶ Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul: Güven Yayınevi, t.y, s. 67.

⁹⁵⁷ Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁹⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir-Tetimme* 40, s. 63.

⁹⁵⁹ Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, XXXI, 350.

⁹⁶⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 98; Siruni, *a.g.e.*, II, 215. “*Levant'ta ticaret ile uğraşanlara borç veren, ihaleden mal alan fırsat düşkünü/kan emici dolayısıyla serveti efsane olan bir sarraf ya da banker idi. Türk parasıyla inşa ettirdiği birçok sarayı olan Mıgırdiç'in şatafatı bazı açılardan sultanı gölgede bırakacak düzeydeydi. Emrinde bir hizmetçi sekreter ve aşçı ordusu vardı. İmparatorluğun yüksek mevkilerinde bulunan şahısları ona ulaştırabilecek bankerler tarafından tanınmaktaydı. Ülke vergilerinin büyük oranda mültezimi ve eyaletleri ve ülkenin zenginlerini sömüren mültezim*” idi (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 98).

⁹⁶¹ Siruni, *a.g.e.*, II, 204-212. Bunlar arasında Kevin Stimaracıyan, Agop Melik, Agop Gircikyan ve Osmanlı Devleti'nin ilk gayrimüslim nazırı olan Krikor Ağaton sayılabilir (*Aynı Yer*).

Buraya kadar izah edilenlerden anlaşıldığı üzere, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in himaye ettiği Ermeniler, aynı zamanda Mustafa Reşid Paşa'nın da himayesine girmiş oluyordu. Dolayısıyla, Mustafa Reşid Paşa ile Cezayirlioğlu Mıgırdiç arasındaki ilişki sadece ekonomik temellere dayanmıyordu. Bunlardan ilki siyasi ikincisi de ekonomik gücüyle, Ermeni gençlerinden okumuş, ileride önemli devlet görevlerine gelmiş bir ekibin hamisi durumundaydılar. Bu sebeple, Mustafa Reşid Paşa'nın Ermeni Cemaati üzerinde bu denli nüfuz kazanmasındaki en önemli etken, onun Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile tesis ettiği yakınlıktı. Buna karşılık Cezayirlioğlu Mıgırdiç de Mustafa Reşid Paşa'ya yakınlığı sayesinde, kendi etrafında bir ekip kurma şansını yakalamıştı. Cezayirlioğlu Mıgırdiç, Mustafa Reşid Paşa ile olan bağlantısını sadece profesyonel işlerinde değil, kendi cemaatine ait işlerde de en yüksek seviyede değerlendirmiştir⁹⁶². Mustafa Reşid Paşa ile kurmuş olduğu yakın temas sayesinde, hem maddi hem de manevi olarak büyük bir prestij kaynağı olan ve 10 Mart 1850 tarihinde mezata çıkarılan İstanbul gümrüğü irâdı, üç seneliğine 23.000.000 kuruşa Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e verildi⁹⁶³. Ayrıca, İstanbul gümrüğünün dışında, devletin İzmir ve diğer gümrük iltizamı da büyük oranda Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in eline geçmişti⁹⁶⁴. Böylece Cezayirlioğlu Mıgırdiç, Mustafa Reşid Paşa sayesinde imparatorluğun aşar ve tütün mültezimi olarak büyük bir güç kazanmıştı⁹⁶⁵. Elde ettiği bu imtiyazla Cezayirlioğlu Mıgırdiç, Mustafa Reşid Paşa'dan Âli Paşa'ya kadar Tanzimat ricâlinin önde gelenlerine borç verip, finansal kolaylıklar sağlamış ve onları kendisine bağlamıştı⁹⁶⁶.

Yani, Cezayirlioğlu Mıgırdiç, hem Osmanlı devlet ricâli arasında hem de Ermeni cemaatinde büyük nüfuz kazanmıştı. Fakat Osmanlı bürokrasisinde "çarkıfelek hareketliği" sistemi içerisinde yükselmek ne kadar hızlıysa düşüş de o denli sert ve kolaydı. Cezayirlioğlu Mıgırdiç örneğinde olduğu gibi, intisap edilen

⁹⁶² Pamukciyan, *a.g.e.*, IV, 146; Vağarşag Seropyan, "Cezayirliyan Mıgırdiç" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayımları, İstanbul 1994, II, 426.

⁹⁶³ Pamukciyan, *a.g.e.*, IV, 146; Siruni, *a.g.e.*, II, 214.

⁹⁶⁴ "[...] *Der-saadet ve İzmir vesâir ma'lûme gümrükleri altmış yedi senesinden beru uhde-i çâker-âneme buyurulmakdan nâşi [...]*" (BOA., İ. DH, 248/15150; *The New York Times*, 24 Haziran 1852).

⁹⁶⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁹⁶⁶ Mıgırdiç'in hazineye olan borcuna karşılık ona borçlu olan devlet ricâli, sarraflar ve taşra ve diğer görevlilerin listesi ve borç miktarları için bkz. BOA, HH. d, nr. 19663, vr. 2-5; BOA, HH. d, nr. 19647; BOA, HH. d, nr. 948, vr. 4-6; BOA, HH. d, nr. 949, vr. 17-21; BOA, HH. d, nr. 951, vr. 3-5; BOA, ML. MSF, nr. 10191, 5 Şubat 1853/25 R 1269; BOA, ML. MSF, nr. 10530, 1853/1269; Kabadayı, *a.g.m.*, s. 296-298.

yüksek memurun statü ve ikbaline göre müntesipleri de yükselip düşebilirdi⁹⁶⁷. Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in yükselmesini sağlayan Mustafa Reşid Paşa'ya yakınlığı ve bu sayede elde ettiği serveti, Mehmed Ali Paşa'nın sadarete gelmesiyle büyük bir dezavantaja dönüşerek, kendisinin ve ailesinin sonunu hazırladı⁹⁶⁸. Bahsi geçen görüşü destekleyici bir başka tespit de Mehmed Ali Paşa'nın sadrazam olmasıyla, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in sonunun geldiğini belirten Cevdet Paşa'ya aittir⁹⁶⁹. Zaten en büyük siyasi rakibini düşürmek için vesile arayan Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın Ermeni cemaatiyle olan yakın ilişkilerinden ve cemaat üzerindeki nüfuzu sayesinde elde ettiği siyasi-ekonomik avantajlar ile etrafındaki bu oluşumdan rahatsızlık duymuş olmalı ki burada kilit konumunda olan Cezayirlioğlu Mıgırdiç'i hedef seçti ve onun üstüne gitti. Özetle, Ermeniler ve Rumların desteğine rağmen Mustafa Reşid Paşa bu dönemde Mehmed Ali Paşa karşısında daha az avantajlı bir durumdaydı. Çünkü daha ılımlı Müslümanları bünyesinde barındıran Mustafa Reşid Paşa kliğine karşılık, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'yı daha taasub sahibi Müslümanlar desteklemekteydi⁹⁷⁰.

Bu bağlamda Mehmed Ali Paşa, Cezayirlioğlu Mıgırdiç ve onun üzerinden Mustafa Reşid Paşa'ya karşı yapacağı bu hamlede, hem rakiplerinden kurtulmuş hem de hitap ettiği kitlenin de daha fazla destek ve teveccühünü kazanmış olacaktı. Siruni bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir⁹⁷¹: " ...Aslında Mehmed Ali'nin amacı, Ermeni amiralarının en gözdesini kül üstünde oturtmak idi". Tabii Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in meslek hayatındaki yolsuzlukları da Mehmed Ali Paşa'nın işini kolaylaştırdı⁹⁷².

⁹⁶⁷ Her yükselenin ayrıca düşebileceği gerçeğine Findley, "Çarkıfelek Hareketliliği" adını vermiştir. Şerif Mardin ise, bu durumu "Alaaddin'in Lambası Hareketliliği" olarak nitelendirmiştir (Findley, *Bureaucratic Reform...*, s. 37). Bu intisap sisteminde, bir kişi bir makamı hiç hak etmediği halde sırf bağlı olduğu kişinin nüfuzu sayesinde daha ehliyetli birisinin yerine geçebilir ya da tam tersi olabilirdi (Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 27).

⁹⁶⁸ Siruni, *a.g.e.*, II, 215.

⁹⁶⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir, 40-Teminme*, s. 63. Benzer görüşler için bkz. Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyesi*, İstanbul 1306, s. 313.

⁹⁷⁰ *Journal des débats politiques et littéraires*, 13 Ekim 1853 (Bu yazı 11 Ekim 1853'te yayınlanan *Times* gazetesinde yer alan ve 26 Eylül 1853 tarihli İstanbul'dan gelen M. Argypoulo tarafından kaleme alınması muhtemel haberin tercümesidir).

⁹⁷¹ Siruni, *a.g.e.*, II, 215.

⁹⁷² Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in yolsuzlukları için bkz. Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından...", s. 267-268. Agop Melik eserinde, arşiv belgeleriyle açıkça suçu sabit olan Mıgırdiç'in aslında haklı olduğunu yazmıştır (Melik, *a.g.e.*, s. 203-204n). Oysaki Melik'in mesnetsiz iddialarından birisi olan bu örneğe karşılık, Musul Valisi İnce Bayraktarzâde Mehmed Paşa'nın kethüdası Kamil Efendi ile hareket eden Mıgırdiç'in düzenledikleri masraf defterleri incelenmiş, hesabı kendi lehlerine kabarttıkları anlaşılmalı ve sarrafin suçu sabit bulunarak cezalandırılmıştır (BOA., İ. MVL, 55/1047, lef 8, 29 Şubat 1844/9 S 1260). Suçluluğu arşiv kayıtlarıyla sabitlenmiş ve tek vukuati da bu olmayan Mıgırdiç'in, Melik tarafından sürekli olarak her olayda aklanmaya çalışılması ve onun başına gelen talihsizliklerin nedenini Gregoryan Ermeni olmasıyla açıklaması (Melik, *a.g.e.*, s. 222) daha önce de bahsettiğimiz üzere eserin tarafsızlığına gölge düşüren unsurlardandır.

Nihayetinde, Dersaadet Bankası'nın hesaplarının incelenmesiyle banka müdürleri Baltazzi ve Alléon'un, Mıgırdiç'in bankaya 410.000 lira borcu olduğuna dair 30 Eylül 1852 tarihli mektupla hükümete verdikleri bilgi, yeni Sadrazam Mehmed Ali Paşa'ya istediği fırsatı verdi. Zira Mıgırdiç, Baltazzi ve Alléon'un borcunu ödemesi için defalarca yaptıkları uyarılara rağmen bankaya olan borcunu ödememişti. Bunun üzerine harekete geçen Mehmed Ali Paşa hükümeti, Mıgırdiç'in hesaplarını incelemeye alıp, menkul ve gayrimenkullerine el koydu ve satışa çıkarttı⁹⁷³.

Bu operasyonla Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in tüm gücünü elinden alan Mehmed Ali Paşa, Mıgırdiç ile onun nezdinde Mustafa Reşid Paşa'nın etrafında toplanan ve bu ikili tarafından desteklenen Ermenileri de bir müddet etkisiz hale getirmişti. Bu açıdan bakıldığında, Mustafa Reşid Paşa ile Sarrafı Cezayirlioğlu Mıgırdiç'i ayırmak sadece ekonomik değil siyasi anlamda da önemli bir nüfuz kırılması anlamına gelmekteydi ki Mehmed Ali Paşa da bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirdi. Böylece hem en güçlü siyasi rakibini zora soktu hem de aşırı zenginliğiyle, ekonomik ve siyasi manada çok fazla güç kazanmış adeta devletin finansörü haline gelmiş olan Sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç'ten kurtuldu. Kısacası gün geçtikçe şiddetlenen Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa rekabeti, Cezayirlioğlu Mıgırdiç üzerinden yürütülmüştü. Siruni, bu durumu “*Mustafa Reşid Paşa ve Cezayirliyan karşılıklı olarak birbirlerinin kurbanıdırlar. Çünkü Amira'yı indirmek isteyen, Mustafa Reşid'i, Mustafa Reşid'i indirmek isteyen de Cezayirliyan'ı kullanmıştır*” ifadeleriyle özetlemiştir⁹⁷⁴.

Söz konusu siyasi sebeplerin yanı sıra Mehmed Ali Paşa'yı Cezayirlioğlu Mıgırdiç aleyhinde harekete geçiren bir diğer sebep de ekonomikti. Yukarıda temas edildiği üzere, dış borçlanmanın feshiyle devlet hazinesi önemli bir zarara uğramıştı. Devletin dış borçlanmanın feshinden sonra uğradığı maddi zararı kapatmak için Mıgırdiç'in hazinedeki zimmetinden alınacak meblağın da hesaba katılmasından, meselenin siyasi olduğu kadar mali boyutunun da olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Mıgırdiç'in hazineye olan zimmetinin böyle bir dönemde gündeme

---

⁹⁷³ Manav, *a. g. t.*, s. 60.

⁹⁷⁴ Siruni, *a.g.e.*, II, 217. İsmi zikredilmeyen bir başka Ermeni yazar da bu görüşlere paralel olarak, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in batışının asıl sebebinin Mustafa Reşid Paşa'nın muhaliflerinin kurduğu tuzaklar olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre, Mustafa Reşid Paşa'yı devirmek için sarrafını hedef almışlardı (*Aynı yer*).

getirilmesini ve mallarının müsadere edilerek satılmasını, içteki siyasi ve ekonomik durumdan ayrı değerlendirmek mümkün görünmemektedir.

2.2. CEZAYİRLİOĞLU MİGİRDİÇ'İN MALLARININ MÜSADERESİ VE BORÇLARININ TAHSİLİ MESELESİ

Mülhakatıyla emtia gümrüğün mültezimi olan Cezayirlioğlu Mıgırdıç, ihalenin şartlarından olan taahhüt ve teminatları yerine getirmemiş, söz verdiği meblağı tam olarak ve zamanında hazineye teslim etmemiştir. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde, oldukça yüklü miktarda *emvâl-i mîrî*'yi zimmetine geçirme suçlamasıyla, uhdesindeki gümrükler fesh edildi ve bu paraların kendisinden tahsiline karar verildi⁹⁷⁵. Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in hesaplarının incelenmesi için gümrüklerin iltizamından dolayı bankaya ve başka yerlere olan borcunun tespiti ve muhasebesinin görülmesiyle; gümrük iltizamında yeni bir usule geçilmesi hususunda çalışmak üzere Hazine-i Hassa bünyesinde müstakil bir komisyon kuruldu. Buraya önerilen on üç kişi arasından serasker paşa, Meclis-i Vâlâ Reisi, ticaret nazırı, Hasib Paşa⁹⁷⁶, hariciye nazırı, maliye nazırı, hazine-i hassa nazırı seçilerek, atandı⁹⁷⁷. Hesapları incelenen Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in kefaletine olmazsa da tutuklanmasına karar verildi⁹⁷⁸. Bir yandan sarrafın yazıhanesindeki defterler ve evrakları incelenirken; diğer taraftan Hasköy, Yeniköy ve Büyükdere'deki hanelerinde bulunan kıymetli eşyalara el konularak Hazine-i Hassa'ya getirildi. Geri kalan eşyaları ise kayıt altına alınıp, mühürlenerek yerinde bırakıldı⁹⁷⁹. Alınan tüm tedbirlere rağmen Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in inşa ettirmekte olduğu yalısında Avrupa'dan getirtmiş olduğu yaklaşık 5.000.000 kuruş değerindeki eşyalardan bir kısmının geceleri kaçırıldığı ihbar edilmesi üzerine, görevli bir şahıs gönderildi ve

⁹⁷⁵ BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 7, 24 Ekim 1852/10 M 1269; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 477, 14 Kasım 1852/1 S 1269. Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in uhdesinden feshedilen Dersaadet ve diğer gümrüklerin muhasebelerinin incelenmesi amacıyla; gümrükte, darphane-i âmire ve hazinede çeşitli komisyonlar kuruldu (BOA, İ.DH, 271/16979, 14 Nisan 1853/5 B 1269; BOA, A.MKT. NZD, 77/26 21 Nisan 1853/12 B 1269).

⁹⁷⁶ 1853 tarihinde ikinci kez Hazine-i Hassa Nazırlığı'na atanan Hasib Paşa'nın biyografisi için bkz. Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 117-136; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, II, 649-650.

⁹⁷⁷ BOA, İ.DH, 260/16093, 20 Ekim 1852/6 M 1269; Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 32n.

⁹⁷⁸ BOA, A.AMD, 40/80, 18 Ekim 1852/4 M 1269; BOA, İ.DH, 260/16093, 20 Ekim 1852/6 M 1269. Melik, padişahın Cezayirlioğlu Mıgırdıç'e haksızlık yapıldığını ve onun derhal salınması için emir verdiğini iddia etse de (Melik, *a.g.e.*, s. 177) bu malumat gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca Melik, eserinde bir başka yerde, hapishanede birçok af dilekçesi yazan Mıgırdıç'e her seferinde olumsuz yanıt verildiğini söyleyerek (Melik, *a.g.e.*, s. 234), kendisiyle çelişmektedir.

⁹⁷⁹ BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 11, 13 Aralık 1852/1 Ra 1269. Mıgırdıç'in yazıhanesinde, Hasköy'deki konağında, Büyükdere'deki sahilhanesinde ve Yeniköy'deki yalısı için Fransa'dan getirttiği el konulan mal varlığının tam listesi için bkz. Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından...", s. 272-279.

kalan eşyalar da tamamıyla mühürlendi⁹⁸⁰. Böylece, Kasım 1852’de yolsuzluk yaptığı iddiasıyla tüm mal varlığına el konulan Cezayirlioğlu Mıgırđıç⁹⁸¹, uzun mücadelelerden sonra, Londra’ya giderek, müsadere edilen servetini kurtarmak için İngiliz vatandaşlığına geçmeye çalışmışsa da başarılı olamadı⁹⁸².

Cezayirlioğlu Mıgırđıç’in hesaplarını incelemeye başlayan meclis, ilk toplantısına ifadesi alınmak üzere kendisini davet etti. Sarrafa, hazineye olan borcunun ne kadar olduğunun araştırıldığı ve gümrük iltizamından dolayı üzerinde olan -1852/1268 senesi hariç- önceki seneden toplam 62.000.000 kuruş borcu olduğunun anlaşıldığı ve bunu nasıl ödeyeceği soruldu. Cezayirlioğlu Mıgırđıç, kendi tahminine göre toplamda 45.000.000 kuruş değerinde olan gayrimenkullerini ve alacaklarını hazineye olan borcuna karşılık gösterdi. Ancak, onun belirlediği bu meblağ, meclis tarafından abartılı bulundu ve bu haliyle kabul edilse dahi hazineye 17.000.000 kuruş daha borcunun kalacağı belirtildi. Bu sebepten meclis, Cezayirlioğlu Mıgırđıç’in salıverilmesinin mümkün olmadığına karar vererek, “*mücerred sū-i hareket ve zimmetinden*”⁹⁸³ dolayı darphane-i âmireye hapsine karar verdi. Sarrafin hazineye olan borçlarının bir an evvel tahsili ile emlakının satışa çıkarılması ve üzerinde bulunan başka malların da tespiti için, meclisin gerektiğinde her gün ya da gün aşırı Hazine-i Hassa’da toplanması kararlaştırıldı. Böylece Mıgırđıç’in ofisinde, gümrüklerde olan defterleri ve evrakıyla; hanelerinde bulunacak senetler ve menkullerinin defterleri alınarak hesapları incelenebilecekti. Bunları tetkik için Hasib Paşa, Meclis-i Vâlâ azası Şekib Efendi, Gümrük Müdürü

⁹⁸⁰ BOA, İ. MBH, 9/90, 31 Ekim 1852/17 M 1269. Bu yalının inşasında çalışan ırgat başı, amele ve diğer görevliler de hizmetleri karşılığında Mıgırđıç’ten alacakları toplam 83.000 kuruş meblağı verdikleri arzuhallerle talep etmişlerdi (BOA, AYN. d., nr. 1747, s. 128-129, 23 Ocak 1855/4 Ca 1271).

⁹⁸¹ Mıgırđıç’in hesaplarına ve mülküne 10 Kasım 1852/27 M 1269 tarihli iradeyle el konuldu (BOA, İ.DH, 261/16180, 11 Kasım 1852/28 M 1269). Bu karar üzerine, 17 Kasım 1852/4 S 1269 tarihinde Hasib Paşa başkanlığında oluşturulan komisyon, Mıgırđıç’in mal varlığına el koyma işlemini başlattı (BOA, HH.d., nr. 949). Pamukciyan ve Hişadagaran ise Mıgırđıç’in hesapları ile mülküne el konulma tarihini 1859 olarak vermişlerdir. Ancak, bu komisyonun ilk kuruluş tarihi değildir. Bununla birlikte devam eden süreçte, Mıgırđıç’in malî durumunun görüşülmesi için toplanacak başka bir komisyona karar veren irade 3 Haziran 1859/2 Za 1275 tarihini taşımaktadır (BOA., İ.DH., 436/28796, 3 Haziran 1859/2 Za 1275). Bu durum, Pamukciyan ve Hişadagaran’ın bahsi geçen tarihi esas aldığını düşündürmektedir (Pamukciyan, *a.g.e.*, IV, 146; K. Pamukciyan, “Cezayirliyan Mıgırđıç Amira”. *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşad Ekram Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1965, VII, 3537; Hişadagaran, *a.g.md.*, s. 28). Dadyan ise bu tarihi 1865 olarak vermiştir (Saro Dadyan, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011, s. 160). Ancak, bu tarihlerin hiçbiri doğru değildir. Zira Mıgırđıç’in hesaplarının incelenmesi için farklı zamanlarda çeşitli komisyonlar kurulmasına karşın, ilk komisyon, iradesinden de anlaşıldığı üzere Mehmed Ali Paşa’nın sadaretinde, 10 Kasım 1852/27 M 1269 tarihinde tesis edilmiştir.

⁹⁸² Pamukciyan, *a.g.e.*, IV, 146; Siruni, *a.g.e.*, II, 216. Ortaylı’nın, Mıgırđıç’in iflas ederek uyuğunu değiştirdiğini ifade etmesine (Ortaylı, *a.g.e.*, s. 140) karşın, onun bu çabaları gerçekleşmemiştir.

⁹⁸³ BOA, İ.DH, 268/16794, lef 4, 2 Nisan 1853/22 C 1269.

Hüsam Efendi, Maliye ve Hazine-i Hassa Nezaretleri'nden birer memur ile sarraflardan Hoca Abraham ve Hoca Ohannes görevlendirildi⁹⁸⁴. Komisyondaki sarraflarca, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın devlet hazinesinden zimmetine dair defterler hazırlanarak mühürlendi. Hakkanîyetli davranmak ve ileride mazeret üretmesine fırsat vermemek için komisyondaki sarraflarla birlikte Cezayirlioğlu Mıgırđıç de toplanan komisyonda hazır bulundu. Birkaç gün süren mütalaadan sonra, devlete olan borcunu itiraf ve kabul eden Cezayirlioğlu Mıgırđıç, bir itirazı olmadığı beyanıyla, komisyon tarafından düzenlenen ve tasdiklenen defterin altına mührünü basarak onayladı. Böylece açıkça zimmetini kabul eden sarrafın suçu sabit bulunarak, borcuna karşılık mallarına el konulması kararı yineleni⁹⁸⁵.

Cezayirlioğlu Mıgırđıç hakkında alınan kararların ardından, komisyon tarafından hazırlanan defterler, Hasib Paşa ve Şekib Efendi'nin ortak tavrîleriyle 16 Aralık 1852/4 Ra 1269 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsûs'a sunuldu. Buna göre defalarca yapılan hesaplamalar neticesinde Mıgırđıç'ın, Hazine-i Hassa, maliye hazinesi, banka ve diğêr yerlere olmak üzere toplam 82.980.000 kuruş borcu ve 33.835.000 kuruş alacağı olduğu tespit edildi. Bu durumda, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın alacakları ile el konulan eşya ve gayrimenkullerinin toplamı dahi hazineye olan borcunu kapatmaya yetmiyordu. Hiç rastlamadıkları bir şekilde bu kadar yüklü bir meblağla karşı karşıya kalan inceleme komisyonu, bilhassa hazinenin böylesine zor bir durumda olduğu günlerde, bu alacağın tahsili konusunda son derece kararlı olduklarını, söz konusu meblağı "*bir şahsın boğazında çürütme[ye]*" izin vermeyecekleri sözleriyle ifade etmişlerdi. Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın borcuna karşılık gelen meblağın bir kısmının Hazine-i Hassa'ya, kalanının ise hazineye ait olmasından dolayı bu borçların kendisinden ve ona borcu olanlardan süratle tahsil edilmesi hususu Maliye Nezareti'ne havale edildi. Bu kararla gittikçe genişleyen Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın zimmeti meselesinde komisyon, sarrafa borçlu olanların

⁹⁸⁴ BOA, İ.DH, 261/16180, 11 Kasım 1852/28 M 1269; BOA, A.AMD, 41/4, 10 Kasım 1852/27 M 1269.

⁹⁸⁵ BOA, İ.DH, 264/16405, 6 Ocak 1853/25 Ra 1269; BOA, A.AMD, 41/65, 5 Ocak 1853/24 Ra 1269; BOA, AYN. d., nr. 719 s. 41, 12 Ocak 1853/1 R 1269. Fakat burada zimmetini kabul eden Mıgırđıç, daha sonra devlete borcuna karşılık satışa çıkarılan mallarını geri alma mücadelesinde, zimmetini kabule zorlandığını: "... *Güyâ hesâblarım hâzır bulunduğu halde defaatle görülmüş ve hülâsa-i mezkûr mücebince ol mikdâr duyünüm zuhûr etmiş olduğunu nâtk-ı zeyline şerh verilerek kullarına cebren mühürletmiş olduklarının isbâtına muktedirim.*" sözleriyle iddia etti. Ayrıca mallarının değerinin çok altında yok pahasına satıldığı ve kendisiyle birlikte tüm ailesinin de mağdur edildiğinden yakındı (BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 3). Mıgırđıç'ın kendisi ve ailesinin devlete yaptığı hizmetler ile komisyonca borçlarının kabartıldığı ve mallarının yok pahasına satıldığından şikâyetleri için bkz. BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 3, vr. 1-2.

tahvillerine bakıp, isteyenlerin ifadelerini alarak gerçek meblağları ortaya çıkarıp, tahsiline başlanmasını sağlayacaktı⁹⁸⁶. Ayrıca, Mıgırđıç'ın hazineye verdiği zararları tanzim etmek amacıyla üzerindeki menkul, gayrimenkul bütün mal varlığından kıymetli olanları darphane-i âmirede, mefruşat ile boyutu büyük olan eşyaları yerlerinde, emlak ve akarı da dellallar kanalıyla duyurularak müzayede ile satılacaktı⁹⁸⁷.

Alınan bu tedbirlere rağmen, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın hazineye olan borcu kapanmıyordu. Bu yüzden sarrafın satılacak mallarının ne kadar edeceğinin kesinleşmesinden sonra ikinci aşamada; kalan borcunun da tahsili için hesaplarının Aralık 1845/ M 1262 senesinden bu yana incelenmesi talep edildi ve soruşturmanın kapsamı genişletildi⁹⁸⁸. Davada, Mıgırđıç'ın hesaplarının incelenmesi için bu tarihin seçilmesi tesadüfi değildi. Aralık 1845/ M 1262 tarihi, Mıgırđıç'ın sahtekârlık cezasının affedildiği ve yeniden sarraflığa başladığı tarihi⁹⁸⁹. Böylece Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın hesapları geriye dönük olarak yeniden incelenmeye başlandı. 1848/1264 ve 1849/1265 senelerine mahsuben müteahhidi olduğu Hüdavendigâr, Kocaeli ve Amasya gümrüklerinde, Hasib Paşa başkanlığındaki⁹⁹⁰ komisyonun yaptığı incelemelerde; Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın el konulan evraklarındaki bir belgeye istinaden aşar, gümrük ve harir iltizamlarında bir yolsuzluk olabileceği fark edildi. Bunun üzerine hazine kayıtları, defterler, mahallinden ve gümrükten gelen defterler komisyonca tek tek incelendi. Yapılan tahkikat neticesinde Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın diğer zimmetinden haricen, 5.773.500 kuruşu daha hükümetten gizleyip, zimmetine geçirdiği anlaşıldı. Böylece kendisinin de itiraf ettiği üzere sarrafın zimmetine geçirdiği meblağ 75.500.000 kuruştan fazlaydı. Sadaret kanalıyla padişaha bildirilen durum üzerine tespit edilen bu yeni meblağın da Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ten tahsili ve bu tarz pürüzlü işlerin vakit geçirmeksizin halledilmesi için de komisyonun hemen

⁹⁸⁶ BOA, İ.DH, 263/16360, 20 Aralık 1852/8 Ra 69; BOA, A.AMD, 41/80, 19 Ocak 1853/8 R 1269; BOA, A.AMD, 41/40, 17 Aralık 1852/5 Ra 1269; BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 11, 13 Aralık 1852/1 Ra 1269.

⁹⁸⁷ BOA, İ.DH, 263/16360, 20 Aralık 1852/8 Ra 69; *Ceride-i Havâdis*, nr. 609, 24 Ocak 1853/13 R 1269; BOA, AYN. d. , nr. 719, s. 14, 25, 21 Aralık 1852/9 Ra 1269; BOA, A.AMD, 41/40 17 Aralık 1852/5 Ra 1269. Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın darphane-i âmirede, yalısında ve gümrüklerde satılan emval, mücevherat ve eşyalarının rüsumat-ı adiyesi 50.000 kuruş olarak belirlenmiştir (BOA, AYN. d., nr. 431, s. 48, 31 Temmuz 1853/24 L 1269).

⁹⁸⁸ BOA, İ.DH, 263/16360, 20 Aralık 1852/8 Ra 69; BOA, AYN. d., nr. 719 s. 45, 16 Ocak 1853/5 R 1269; BOA, A.AMD, 41/40 17 Aralık 1852/5 Ra 1269. Tüm serveti, menkul ve gayr-i menkulleri hazineye verdiği zararları tanzim etmek amacıyla mahkemece satılan Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın, hala 15.000.000 kuruş (yaklaşık olarak 4.000.000 franktan biraz az) açığı bulunmaktaydı (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 102).

⁹⁸⁹ Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından...", s. 282.

⁹⁹⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 102.

inceleme başlatmasına karar verildi⁹⁹¹. Aşağıda izah edilen Karadağ askeri harekâtında dahi yaklaşık 35.000.000 kuruş harcandığı düşünüldüğünde⁹⁹², Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hazineye olan borcunun ne denli yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmalar derinleştikçe yeni birtakım bilgilere ulaşılan bu davada, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in zimmetinin tam olarak tespit edilmesi hususu komisyonun acil ve öncelikli sorunlarından birisiydi⁹⁹³. Bu maksatla 1845/1262 tarihinden, 1849/1266'a kadar ortak çalıştıkları Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in, İzmir gümrükçüsü Abdülkadir Paşa'dan⁹⁹⁴ 8.326.330 kuruş alacağı çıkması üzerine ikisinin de hesaplarının incelenmesine karar verildi. Ayrıca, Mıgırdiç'in müstakilen idaresinde bulunan İzmir gümrüğünün 1850/1267 ve 1851/1268 senelerinin de incelemeye alınması için maliye hazinesinden ehliyetli ve dirayetli bir memur tayin edilip, konuyla ilgili görüşü alınmak üzere Abdülkadir Paşa da İstanbul'a çağrıldı⁹⁹⁵. İlaveten sarrafın Bursa ve Mudanya'daki üç fabrikasıyla, kiralamış olduğu diğer fabrikalarının hesapları da incelendi⁹⁹⁶. Böylece, Cezayirlioğlu Mıgırdiç için hem sarraflıktan men edilerek hapse atıldığı hem de tüm mal varlığına el konulduğu oldukça zorlu bir süreç başladı. Cezayirlioğlu Mıgırdiç, beş buçuk ay darphane-i âmirede, on altı buçuk ay da Patrikhane'de olmak üzere toplam iki seneye yakın hapiste tutuldu⁹⁹⁷.

Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in tüm mal varlığı ve alacakları borcuna karşılık devlet hazinesine intikal ettiğinden, ona borcu olan kimseler de doğrudan hazineye borçlu hale gelmişlerdi. Bu nedenle sarrafın borcunun biran evvel tahsili için peş peşe iradeler çıktı⁹⁹⁸ ve ona borçluların, borçlarını üç ay zarfında ödemeleri, aksi

---

⁹⁹¹ BOA, İ.DH, 264/16401, 6 Ocak 1853/25 Ra 1269; BOA, A.AMD, 41/65, 5 Ocak 1853/24 Ra 1269. *The New York Times* gazetesinde çıkan haberlerde, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hükümete olan borcu 60.000.000 kuruş yani 15.000.000 Frank ya da 2. 500.000 dolar olarak Amerikan kamuoyuna duyurulmuştu (*The New York Times*, 1 Kasım 1852; 9 Mart 1853). 6 Aralık 1852 tarihli gazetede ise bu meblağ 3.000.000 dolar olarak verilmiştir (*The New York Times*, 6 Aralık 1852).

⁹⁹² Zafer Gölen, "1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları", *History Studies*, 1/1 2009, s. 247.

⁹⁹³ BOA, İ.DH, 264/16404, 6 Ocak 1853/25 Ra 1269.

⁹⁹⁴ Melik'in iddiasına göre Cezayirlioğlu Mıgırdiç, Abdülkadir Paşa'yı Müslüman olduğu için İzmir gümrüklerinden sorumlu yapmıştı. Gerçek sorumlu ise bir Ermeni idi (Melik, *a.g.e.*, s. 217).

⁹⁹⁵ BOA, İ.DH, 264/16402, 6 Ocak 1853/25 Ra 1269; BOA, AYN. d., nr. 719, s. 40.

⁹⁹⁶ BOA, İ.DH, 268/16755, 20 Mart 1853/9 C 1269; BOA, AYN. d., nr. 720, s. 15-16, 25 Mart 1853/14 C 1269.

⁹⁹⁷ BOA, İ.MVL, 259/9724, lef 3, vr. 1-2.

⁹⁹⁸ BOA, İ.DH, 266/16592, 16 Ocak 1853/5 R 1269; BOA, İ.DH, 265/16511, 28 Ocak 1853/17 R 1269; BOA, İ. MBH 9/134, 4 Ocak 1853/23 Ra 1269.

takdirde mülklerinin satılacağı ya da maaşlarından kesileceği açıklandı⁹⁹⁹. Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hazineye devrolunan alacaklarının kaydedildiği defterlerde, şüphesiz ki en dikkat çeken, sarraf aleyhinde bir operasyon başlatan Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın da yer almasıydı. Buna göre paşa, Âdile Sultan'ın sahilsaraylarının tamiri için kullanılan 971.622 kuruş borcunu, sarrafın hesaplarına el konulduktan on altı gün sonra, 26 Kasım 1852/13 S 1269 tarihinde hemen kapatmıştı¹⁰⁰⁰. Görüldüğü gibi Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile başlayan bu mesele, onun ilişkili olduğu tüm devlet adamlarını da saran geniş çaplı bir operasyona dönüşmüştü. Buna rağmen sarrafın, ailesininkiler de dâhil olmak üzere tüm mal varlığına el konulmasına rağmen, bankaya ve hazineye olan yüklü borcunu kapatmasına yetmemişti. 13 Ağustos 1853 tarihine gelindiğinde Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hazineye olan borcu halen kapatılamamıştı¹⁰⁰¹. Bu sebeple yukarıda bahsedildiği üzere, kendisine borçlu olan devlet ricali de hükümet tarafından sıkıştırılmış, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e olan borçlarının artık hazineye devrildiği belirtilerek bir an önce ödemeleri çeşitli seferlerde kendilerine bildirilmişti. 11 Eylül 1853/7 Z 1269'a gelindiğinde ise halen bu borcunu ödemeyen devlet adamlarının mülklerinin satılması, mülkü olmayanların da maaşlarına yarısına el konulmasına karar verildi¹⁰⁰².

⁹⁹⁹ BOA, A.MKT. NZD, 2019/84, 11 Eylül 1853/7 Z 1269; BOA, DV, 8/71, 12 Eylül 1853/8 Z 1269. İçlerinde Âli, Sarım Paşa gibi isimlerin de bulunduğu ve neredeyse büyükten küçüğe Tanzimat ricâlinin çoğunun borçlu olduğu Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e, 5.845.209 kuruşla en çok borcu olan, hamisi Mustafa Reşid Paşa idi (Kabadayı, a.g.m., s. 296; BOA, HH.d., nr. 951, vr. 3; BOA, HH.d., nr. 948, vr. 5).

¹⁰⁰⁰ BOA, HH. d., nr. 19647; BOA, HH.d., nr. 948, vr. 4; BOA, HH. d., nr. 949, vr. 17. Manav, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hazineye olan borcuna karşılık satışa çıkarılan gayrimenkul ve eşyalarını Mehmed Ali Paşa'nın satın aldığını ve bunun için ödeyeceği meblağın da banka borcunun kapatılması için katıldığı îâne-i umumiyyeye verdiği paradan düşüldüğünü söylemiştir (Manav, a.g.t., s. 55n). Ancak, bu bilgi için gösterilen kaynaklarda Mehmed Ali Paşa'nın, Mıgırdiç'in mallarını aldığına dair bir kayıt mevcut değildir (Krş. Manav, a.g.t., s. 55n; BOA, MAD. d., nr. 12365, s. 1-31, BOA, ML. VRD, nr. 2356, s. 1-6, 12, 16-23, 27, 29, 32-36). İâneye katılanların listesinin verildiği bu defterde, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in satılan mallarından alan ve bunun yaptığı îâne bedelinden düşülmesini 21 Kasım 1853/19 S 1270 tarihinde talep eden (BOA, MAD d., nr. 12365, s. 9), Mehmed Ali Paşa değil, devrin sadrazamı Mustafa Nailî Paşa idi (Mustafa Nailî Paşa, Mayıs 1853-Mayıs 1854 tarihleri arasında ilk sadaretinde bulunmuştur Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 1224). Aslında olay şöyle cereyan etmiştir: Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde gerçekleşen bu îâneye o dönemde Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reisi olan Mustafa Nailî Paşa 555.532 Frank ile katılmıştır (BOA, ML. VRD, nr. 2356, s. 2; BOA, MAD. d., nr. 12365, s. 4-5, 9, 16, 19). Defterde, Sadrazam Mustafa Nailî Paşa'nın bazı yerlerde sadece sadrazam (BOA, MAD. d., nr. 12365, s. 4-5, 9), bazı yerlerde de Sadrazam Mustafa Nailî Paşa (BOA, MAD. d., nr. 12365, s. 16, 20) şeklinde yazılmış olması bu hataya sebebiyet vermiş olmalıdır. Ancak bu defterlerden, Mustafa Nailî Paşa'nın îâne-i umumiyyeye verdiği meblağ, tarihler ve koşulları karşılaştırıldığında, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in mallarını satın alanın Mustafa Nailî Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, sarrafın mallarından Mustafa Nailî Paşa'ya devredenler için bkz. Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından...", s. 284.

¹⁰⁰¹ Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hazineye olan borcunun tahsili için alınan tedbirlerin ayrıntısı için bkz. BOA, AYN. d. , nr. 431, s. 132.

¹⁰⁰² BOA, AYN.d., nr. 431, s. 132.

2.3. REŞİD PAŞA CEPHESİNDE CEZAYİRLİOĞLU MİGİRDİÇ MESELESİ

Öte yandan dışarıda da psikolojik savaş devam ediyor, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın acımasızca Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hapiste intihar etmesini istediği yönünde dedikodular dolaşıyordu¹⁰⁰³. Bu rivayetlerin sarrafın hapisten çıkarılması için kasıtlı bir şekilde çıkarıldığı aşikârdı. Dava süresince Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in adaletsizce zor duruma düşürüldüğü iddialarına karşılık komisyon, amaçlarının sarrafa “maksad-ı garez” olmadığını bilhassa vurgulamıştı. Ayrıca, “*mâtlûbat-ı mîrîyenin bir akçesini çürütmek hasb-el-ubûdiyye tecvîz olunamayacağı*” ve bu kadar parayı zimmetine geçiren birisinin cezalandırılmamasının hem kanunen uygun olmayacağı hem de diğer sarraflara kötü örnek olacağı düşüncesiyle, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e verilecek cezanın bundan sonraki hesap incelemelerine göre tayin edilmesine karar verildi. Sarrafın satılacak malları kendisine resmen beyan edilerek, borcuna karşılık yine söz ya da senet ibraz edememesi durumunda, kararların hemen hayata geçirilmesi için özel olarak kurulan meclisin yanı sıra, Meclis-i Mahsûs'tan da katılacak üyelerle darphane-i âmirede bir meclis toplanacaktı. Ayrıca kendisine de söz hakkı tanınarak, söylemek istediği bir şey varsa en başından söylemesi ve meselenin hakikatinin anlaşılması için bu işlerin içinde bulunan Nafiz Paşa¹⁰⁰⁴ da bu meclise davet edildi¹⁰⁰⁵.

Mustafa Reşid Paşa, kendisine yakın olan Nafiz Paşa'nın da bu işe dâhil edilerek, ifade vermek üzere komisyona çağrılmasından çok rahatsızlık duydu. Oysaki komisyonun devrin maliye nazırının görüşünü almak istemesi gayet doğaldı. Ayrıca Nafiz Paşa'nın son maliye nazırlığında, kendisi, Mustafa Reşid Paşa ve Cezayirlioğlu Mıgırdiç bir ekip oluşturmuştu. Bu yakınlığı bilen Mehmed Ali ve Mahmud Paşalar, Nafiz Paşa'yı da suçlamaya başlamışlardı¹⁰⁰⁶. Bunun üzerine

¹⁰⁰³ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁰⁰⁴ Divan-ı hümayûn hocalarından Seyyid Mehmed Refi Efendi'nin oğlu olan Nafiz Paşa, medrese talebesiyken maliyeye girdi. 1809 tarihinde zecriyye nâzırı ve ardından Mayıs 1827'de gümrükçü oldu. Darphane nazırlığı, defter emînliği, Edime Valiliği gibi görevlerde bulunan Nâfiz Abdurrahman Paşa, Temmuz 1840 tarihinde Kütahya'ya sürüldü. Beş kez maliye nâzırı olan Nafiz Paşa, 1853 senesi ortalarında vefat etti. Kavrayışlı, zeki, sert, hesap işlerini iyi bilen, arkadaşları üzerinde tesirli, servet sahibi idi (Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 1; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 1221-1222).

¹⁰⁰⁵ BOA, İ.DH, 263/16360, 20 Aralık 1852/8 Ra 1269; BOA, A.AMD, 41/40, 17 Aralık 1852/5 Ra 1269.

¹⁰⁰⁶ Siruni, *a.g.e.*, II, 217. Mehmed Ali Paşa ile Nafiz Paşa'nın arası da pek iyi değildi. Bu durum, Pakalın'ın naklettiği şu anekdottan anlaşılmalıdır: Sultan Abdülmecid, maliye hazinesinden Damat Mehmed Ali Paşa'ya 15.000 lira verilmesini devrin Maliye Nazırı Nafiz Paşa'ya emretmişti. Paşa ise Mehmed Ali Paşa'nın hem bu parayı almasını hem de hazineden bu denli yüklü bir meblağın çıkmasını istemediği için kendince bir yöntem

Mustafa Reşid Paşa, söz konusu meselede Nafiz Paşa'yla birlikte kendisini de itham eden Mehmed Ali Paşa'ya yakınlığıyla bilinen eski Kaptan-ı Derya Mahmud Paşa'ya hitaben bir cevapname kaleme aldı. Fakat muhatabına göndermediği bu cevapnamede Mustafa Reşid Paşa, kariyeri boyunca hiçbir rüşvet ve hırsızlık olayına karışmadığını ifade ederek başladığı savunmasına, şu sözlerle devam etmiştir¹⁰⁰⁷:

...Bundan beş altı mâh mukaddem Mıgırđıç maslahatının alevlendirildiği esnada ubbehütlü devletlü serasker paşa hazretlerinin [Mehmed Ali Paşa] Mıgırđıç meselesini bütün bütün Nâfiz Paşa'ya tahmil ile ondan Reşid Paşa'ya bir şey bulaştırmaya sa'y ediyorum vadisinde manidâr sözlerini işittikçe böyle zâhirîsi sahâbet ve manevîsi azv ü kabâhat sûretinde olan sözleri kabul edemeyeceğimi ve Mıgırđıç mahbesde ve defâtir ve evrâkı elde olduğundan her husûsun hakikatını anlamak pek âsân olmakla eğer bu âcize bulaşacak bir şey var ise ilan olunmak için en küçük me'mûrdan tâ makâm-ı âlî-i sadâretde bulunan zâta kadar cümlesine meydân okuduğumu ve Hudâ'ya şükürler olsun velî-nimet-i bî-minnetim pâdişâhımın âleme emniyet bahş olan adâlet ve hakkâniyyetine ve kendi istikâmetime güvendiğim cihetle yalnız bu husûsda değil hangi şeyde olursa olsun fakat velî-nimetim pâdişâhım efendimin himayât-ı seniyyesine sığınarak başka tarafların hiçbir türlü himâyesine muhtâc olmadığımı ve bendenize âid olacak şeyin Nâfiz Paşa hazretlerine azvıyla yüzümden müşârünileyhin mutazarrır olmasına âcizâne râzî olamadığım misillü böyle bir hareketi kendilerinin nasfetlerine yakıştıramadığımı serasker-i müşârünileyh hazretlerine ismâ' için kendi müteallikat ve mensûbâtlarından gördüğüm adamlara ve belki her görüştüğüm zevâta sadâretleri evânında söylemiş olduğum gibi şimdi dahi zât-ı devletlerinin eğer bu şeylerin bendenize dokunacak bir yeri olduğuna dâir zanniyât ve malûmâtları var ise âdetâ meydâna koymalarını resmen ricâ ederim.

Bu sözlerinden de açıkça anlaşıldığı üzere Mustafa Reşid Paşa, Nafiz Paşa'nın Cezayirlioğlu Mıgırđıç meselesine karıştırlmasını, Mehmed Ali Paşa'nın kendisine olan düşmanlığıyla ilişkilendirmektedir. Aslında Nafiz Paşa'nın komisyona çağırılması, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'in onun maliye nazırlığı esnasında gümrük mültezimi olmasına ilaveten, banka borcundan doğan hesaplarla da yakından ilgiliydi. Ayrıca, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'le işbirliği yaptığı öne sürülen Nafiz Paşa, Baltazzi ve Alléon tarafından da yolsuzlukla itham edilmektedir. Bu konu, Baltazzi ve Alléon'un girişimleriyle dört senelik bankacılık faaliyetlerinin ardından, Dersaadet Bankası'nın kapatılmasına karar verilmesiyle, bankerlerin hesaplarının incelenmesi sürecinde ortaya atıldı. Bankanın hesaplarını inceleyen komisyon, ceyb-i

---

geliştirdi. Nafiz Paşa, veznedara en yeni altınlardan 15.000 tanesinin ayrırarak, güzelce sarmasını ve bunların da gümüş tepeşilere koymasını talimatını verdi. Hazırlanan gümüş tepeşileri, hademeler eşliğinde mâbeyne bizzat götürerek, Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıktı ve altınların yerine ulaştırılması emrini aldı. Bunun üzerine hademeleri ellerindeki tepeşilerle kasıtlı olarak padişahın önünden geçirdi ve altınların göz kamaştırıcı halini gören Sultan Abdülmecid, kararından vazgeçerek, paşaya hediye meselesinin bilahare çaresi bulunur diyerek, altınların Hazine-i Hassa'ya gönderilmesini emretti. Böylece Nafiz Paşa yaptığı kurnazca hamlesinde başarılı oldu ve bu paraların Mehmed Ali Paşa'ya verilmesini engelledi (Müellif, bu anekdotu Süleyman Nazif Nâfiz Paşa'nın oğlu Abdüllâtif Bey'in damadı dâhiliye eski nazırı Mazlum Paşazade Memduh Paşa'ya atfen nakletmiştir (Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 19).

¹⁰⁰⁷ Mehmed Selâhaddin, *a.g.e.*, s. 245-246.

hümâyûn için Şefik Bey'e 550.000 lira ödendiğini fark etti. Kendi talebiyle banka müdürleri tarafından Şefik Bey'e yapılan bu ödemede hükümet, paranın Emmanuel Baltazzi tarafından verildiğini sanmaktaydı. Oysaki bahsedilen meblağ, Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın emriyle Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in müteahhiti olduğu İzmir gümrük gelirlerinden karşılanmak üzere verilmişti. Ancak, söz konusu gelirin hükümetçe başka tarafa havalesiyle bu borç ödenememişti. Bunun üzerine 22 Haziran 1852 tarihinde, henüz Mehmed Ali Paşa sadarete gelmeden birkaç ay önce, Alléon, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e gönderdiği mektupta; Şefik Bey'e verilen para için yapılan sözleşmeyi ve tüm gayrimenkullerinin Baltazzi'de rehin olduğunu hatırlattı. İzmir'deki adamları Gustav Couturier'e yaptırdıkları araştırmadan ve Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e gönderdikleri birkaç mektuptan da sonuç elde edemeyen Alléon ve Baltazzi, yukarıda da temas edildiği üzere, 30 Eylül 1852 tarihinde Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in bankaya olan 410.000 lira borcunu ve buna kayıtsızlığını hükümete bildirdiler. Her ne kadar Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in mallarına el konulmuşsa da hükümet, Baltazzi ve Alléon'un Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile olan hesaplarından dolayı onları sorumlu tuttu. Haklarındaki bu eleştiriden rahatsız olan ve Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e parayı kendi namına fakat banka kasasından verdiği iddiasını reddeden Baltazzi ve Alléon, ceyb-i hümâyûn için Şefik Bey'e iki taksitte verdikleri toplam 550.000 lira için, Mustafa Reşid Paşa'nın Cezayirlioğlu Mıgırdiç olayında savunduğu Nafiz Paşa'yı kendilerine tuzak kurmakla itham ettiler.

Banka müdürlerinin iddialarına göre, ceyb-i hümâyûn için Şefik Bey'e verilen paranın ilk taksiti olan 250.000 liranın geri ödemesini Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in yapması koşuluyla Maliye Nazırı Nafiz Paşa ile anlaşmışlardı. Bunun karşılığında Nafiz Paşa da İzmir gümrüklerinin bankaya ödenmesi için havale senedi verecekti. Bunun üzerine Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile sözleşme yapıldı ve düzenlenen defter Nafiz Paşa'ya verildi. Ancak Nafiz Paşa anlaşmaya uymamış, bu işten kendisini kurtarmak için sahte bir defter tertiplemiş ve parayı banka adına iki banker tarafından verilen borç olarak göstermişti. Nafiz Paşa defteri imzalaması için Baltazzi'ye göndermiş ve ceyb-i hümâyûn için paranın kalan kısmı olan 300.000 lira daha bankadan istenmiş, karşılığında Cezayirlioğlu Mıgırdiç üzerine havale çıkarılmıştı. Bankerler, Cezayirlioğlu Mıgırdiç adına verilen önceki borcun ödenmemesini ileri sürerek bu parayı borç olarak vermeyi reddetseler de Şefik

Bey'in araya girmesiyle ödemeyi yapmak zorunda kalmışlardı. Bu gelişmeler karşısında borçlanmadaki sorumluluğundan kaçmak isteyen Nafiz Paşa ise Şefik Bey ile banka arasında düzenlenen senetleri, banka müdürleri adına düzenleyip, değiştirme girişiminde bulunmuştu. Baltazzi ve Alléon da Nafiz Paşa'nın kendilerine kurduğu bu tuzağı fark edip, vükelâdan bazı kimselere anlatmışlar ve kanıt olarak Şefik Bey'in verdiği eski makbuzları ibraz etmişlerdi¹⁰⁰⁸.

Bu hadiseye bakıldığında, Mustafa Reşid Paşa'nın iddialarının aksine, hükümetinin Cezayirlioğlu Mıgırdıç meselesiyle alakalı Nafiz Paşa'yı inceleme komisyonuna çağırıp, görüş isteme hususunda haksız olduğunu söylemek güçleşmektedir. Kâzım Paşa¹⁰⁰⁹ da Mehmed Ali Paşa'nın baş muhalifi Mustafa Reşid Paşa ve ona yakınlığıyla bilinen Nafiz Paşa'yı, Cezayirlioğlu Mıgırdıç hadisesiyle ilgili şu dizelerle tenkid etmiştir¹⁰¹⁰:

Yekvücut idi Mıgırdıç'la Reşid ü Nâfiz
Habs olup şimdi Mıgırdıç teresi kesti sesi
Gûyya gir idi ol ... ni zebellâya girip
... asa baka kaldı geri yandan ikisi

Mustafa Reşid Paşa'nın, Mahmud Paşa'ya yazdığı cevapnamede değindiği bir diğer husus da Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde cereyan eden Karadağ meselesinde çekilen finansal güçlüklerde Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in de payının olduğu iddialarıydı. Mehmed Ali ve Mahmud Paşa'ya göre, Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in 150.000 keseyi bulan ve zamanında devlet hazinesine ödemediği bu para; Karadağ'a karşı alınan tedbirleri atıl bırakmak ve aksatmak gayesini güdüyordu¹⁰¹¹. Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in uygunsuz davranışları olduğunu ve bunları onaylamayanların başında geldiğini belirten Mustafa Reşid Paşa ise karşı saldırıya geçerek Rusya meselesinden Mehmed Ali Paşa'yı sorumlu tutmuş ve her ne kadar

¹⁰⁰⁸ Manav, *a.g.t.*, s. 60-61. Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in hazineye olan borçlarının tasviyesi sırasında, ona borç veren bankerlerden birisi olan Theodore Baltazzi de sarraftan alacağıın ödenmesini istemiştir. Alacağı 13.660 liranın kalan 5.225 lirası vefat eden Maliye Nazırı Nafiz Paşa'nın terekesi ile aşar mültezimi Emin Bey'in bakayasından ödenmiştir (Manav, *a.g.t.*, s. 61).

¹⁰⁰⁹ 1821'de Koniçe'de doğan Kâzım Paşa, Koniçe'li Hüseyin Hüsnî Bey'in oğludur. 1877 Rus Harbi'nde dördüncü ordunun erkân reisliğinde bulundu. Bâb-ı seraskerî muhasebat dairesinde uzun yıllar görev yaptı. 1889 tarihinde vefat eden Kâzım Paşa, Hazret-i Hüdaî türbesinde medfundur (İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988, II, 801-802).

¹⁰¹⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, II, 806; Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi*, III, 20-21.

¹⁰¹¹ Siruni, *a.g.e.*, II, 217.

sarrafi savunma gayesinde olmadığını ifade etse de mektubun devamındaki şu sözleriyle aslında pek de öyle olmadığını göstermiştir:

...Çünkü Mıgırđıç'in muhasebât yekûnu her ne kadar yüz elli bin kese derecelerine vâsıl olmuş ise de zimemât ü bakâyası ve emlâk ü emvâli tenzîl olduğu gibi açık denilen şeyin pek aşağılara ineceği ve bu açığın dahi asıl maldan olmayıp zemâimden ziyân görülmüş demek olacağı bedîhîdir vesâir bazı sarrafların böyle külliyetli ihâlâtta olmayarak birkaç kalem ufak tefek taahhüdâtından hazîne-i celîleye akçe vermedikleri cihetle zimmetlerinde matlûbât-ı külliyesi bulunduğu velhâsıl Sarraf Pekmezoğlu ile Aramoğlu'nun zimmetleri bir yere götürülürse Mıgırđıç'in açık farz olunan zimmeti derecesine varacağı âşikâr olup bundan başka eğer Mıgırđıç muhasebâtı başka türlü olsaydı bu kadar bile açık çıkmamış olacağını dahi herkes söylemektedir. Asıl murâd-ı kapûdânîleri Mıgırđıç zimmetinde akçe ilişkisi tedârikâta mâni' oldu demek ise bu akçenin bahriye ve redîf masârifâtına mahsûs olmayub sâir mahallere müretteb olduğu dahi cümlelerin malûmudur ve Mıgırđıç zimmeti Karadağ maddesinden dolayı teşebbüs olunan tedâbîre mâni' olmamış olduğundan eğer bu Rusya maslahatının dahi vaktiyle ehemmiyet ve nezâketi anlaşılmış olsaydı elbette bunun için lâzım gelen tedârükâtın dahi sâye-i şevketvâye-i hazret-i şâhânedede çâresi bulunur idi...

Mustafa Reşid Paşa, cevapnamesinde son olarak böyle maddi zararların Cezayirlioğlu Mıgırđıç meselesinden ziyade, asıl nazırlar tarafından uygulanan “*sû-i tedbîrler*”den meydana geldiğini söyleyerek, Mehmed Ali Paşa'yı hedef almıştır¹⁰¹². Mustafa Reşid Paşa'nın kaleme aldığı bu savunmalar, Cezayirlioğlu Mıgırđıç meselesi üzerinden kendisini yıpratmak isteyen Mehmed Ali Paşa ile arasındaki çekişmeyi ve boyutlarını alenen ortaya koymaktadır. Netice itibariyle, Mustafa Reşid Paşa'nın bütün çabalarına rağmen Mehmed Ali Paşa hükümeti, Cezayirlioğlu Mıgırđıç ve ailesinin tüm mallarına el koymuş, karşılıklı uzun seneler sürececek bir mücadeleyi başlatmıştı. Bu olaylardan sonra Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa düşmanlığı iyice arttı ve mücadele tüm şiddetiyle devam etti.

3. KARADAĞ ASKERİ HAREKÂTI VE MEHMED ALİ PAŞA HÜKÜMETİ

3.1. HAREKÂTIN ARKA PLANI: MEHMED ALİ PAŞA İLE ÖMER PAŞA'NIN İTTİFAKI

Mehmed Ali Paşa sadarete gelir gelmez, içeride en büyük hasmı Mustafa Reşid Paşa'yı Cezayirlioğlu Mıgırđıç vasıtasıyla gözden düşürürken; dışarıda da yine Mustafa Reşid Paşa'nın başlattığı ilk dış borçlanmayı reddederek hızlı bir başlangıç yaptı. Bunlarla yetinmeyen paşa, ilk seraskerliğinden beri önemli bir sorun olarak

¹⁰¹² Mehmed Selâhaddin, *a.g.e.*, s. 246-248.

gördüğü ancak, devrin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa (Ağustos 1848-Ocak 1852)¹⁰¹³ tarafından engellenen Karadağ'a askeri harekât düzenleme fikrini de vakit kaybetmeksizin hayata geçirdi. Zira Mehmed Ali Paşa, Karadağlıların uzun zamandır sergiledikleri isyancı tutumlarından büyük bir rahatsızlık duyuyordu. Karadağ'ın yeni Vladikası¹⁰¹⁴ II. Danilo'nun (1852-1860), İstanbul'a biat etmek yerine Petersburg'a gidip, dönüşünde de kendisini prens ilan etmesi, Mehmed Ali Paşa açısından bardağı taşıran son damla olmuştu¹⁰¹⁵. Prenslik iddiasına Avusturya ile Rusya'nın destek vermesiyle cesaretlenen II. Danilo'nun üstüne Jabyak (Zablyak)¹⁰¹⁶ kalesini ele geçirip, Osmanlı askerlerine saldırması; Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın önceden beri aklında olan Karadağ askerî harekâtını hayata geçirmesini hem hızlandırmış hem de kolladığı fırsatı kendisine sunmuş ve harekâta haklılık kazandırmıştı. Karadağ meselesinde Mustafa Reşid Paşa hükümetinin izlediği temkinli politikaya son veren Mehmed Ali Paşa, içte ve dışta daha katı bir politika benimsemiştir. Mehmed Ali Paşa'nın, Karadağ hakkındaki fikirleri ve kararlılığı, ilk seraskerliğine de atıfta bulunularak *The New York Times* gazetesinde şu sözlerle ifade edilmiştir¹⁰¹⁷:

Büyük heyecanı, coşkusu nedeniyle acar biri olarak anılan hâlihazırdaki Sadrazam [Mehmed Ali Paşa], hükûmeti metanete ve cesarete davet etme hususunda en önde yer alacaktır. O, Avusturyalılar için, çıkar ve ilgilerine yönelik olarak, Avrupa'nın en kötü adamıdır. Eğer onun 1849'daki sözü dinlenseydi Kossuth ve Macarlar gözaltına bile alınmayacaklardı.

Mehmed Ali Paşa'nın ilk seraskerliğinde, 1849-1851 Bosna isyanını¹⁰¹⁸ bastırmak için bölgede bulunan Rumeli Ordusu Müşiri Ömer Paşa, ellerinde hazır askeri kuvvet varken, öteden beri çeşitli otorite ve asayiş sorunlarının yaşandığı

¹⁰¹³ Mustafa Reşid Paşa'nın ikinci sadareti (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1385).

¹⁰¹⁴ Vladika: Dini ve dünyevî yetkileri kendinde toplayan Karadağ prenslerine verilen addır. Osmanlılarda Ladika da denilmektedir (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, VI, 71; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, III, 588).

¹⁰¹⁵ BOA, İ.HR, 92/4497, 18 Kasım 1852/5 S 1269. Karadağ'ın Osmanlı hâkimiyetinden önce ve sonraki kısa tarihçesi için bkz. Besim Darkot, "Karadağ", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 221-230; Nenad Moacanin, "Karadağ", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 384; Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012, s. 60 vd.

¹⁰¹⁶ Osmanlılar tarafından 1479 tarihinde fethedilen Jabyak Kalesi, Karadağlıların Ortaçağ'da kurdukları Zeta Devleti'nin başkentiydi. Bu bakımdan kale, Karadağlılar için oldukça önemliydi. XIX. yüzyılın başından itibaren kaleyi ele geçirmek için defalarca saldırmışlardı (Gölen, a.g.m., s. 223).

¹⁰¹⁷ *The New York Times*, 15 Mart 1853.

¹⁰¹⁸ Mehmed Ali Paşa'nın ilk seraskerliğinde ve Ömer Paşa komutasında bastırılan 1849-1851 Bosna isyanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara 2009, s. 82-105. Ayrıca, Tanzimat'ın Bosna Hersek'te uygulanması için bkz. Ak, a.g.t., s. 58 vd.

Karadağ'ı da itaat altına almayı teklif etti¹⁰¹⁹. Ömer Paşa'nın söz konusu önerisini bu dönemde gündeme getirmesi bir tesadüf değildi. Çünkü aralarının çok iyi olduğu Mehmed Ali Paşa devrin seraskeriydi ve Ömer Paşa, onun Karadağ konusundaki fikirleri ile kendisine tam destek vereceğini biliyordu. Yani, Serasker Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa, Karadağ'a bir askeri harekât düzenleme konusunda son derece istekliydiler. Bundan kuvvet alarak Ömer Paşa'nın meclise sunduğu tavsiyesi, devrin Seraskeri Mehmed Ali Paşa'ya soruldu. Paşa, tam da kendisinden beklendiği gibi Ömer Paşa'ya destek verdi ve Karadağ için hazırlanmış asker ile meselenin iki ay gibi kısa bir sürede halledilebileceğini hiç tereddütsüz bir şekilde taahhüt etti. Böylece, harekât için askeri açıdan Serasker Mehmed Ali Paşa'dan gerekli garanti alınmıştı¹⁰²⁰. Geriye harekâtın politik olarak doğurabileceği mahzurları çözmek kalmıştı. Zira son derece gizli bir şekilde planlanan Karadağ'a asker çıkarma fikrinden Avusturya ve Rusya'nın haberi olmuş¹⁰²¹ ve söz konusu devletler vakit kaybetmeksizin harekete geçerek, sefirleri aracılığıyla meselenin doğru olup olmadığını sormuşlardı¹⁰²².

Bu gelişmelerin ardından Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde yapılan müzakerelerde Rusya'nın ve Avusturya'nın, Karadağ meselesiyle yakından ilgili olduğu ve bunun doğurabileceği sakıncalar Serasker Mehmed Ali Paşa'ya hatırlatıldı. Üstelik birkaç seneden beri Avrupa'da başlayan milliyetçi hareketlerin de etkisiyle Osmanlı Devleti'nin Karadağ üzerine düzenleyeceği askeri harekâtın, diğer Avrupalı Devletlerce de hoş karşılanmayacağı belirtildi. Ayrıca, herhangi bir başarısızlık durumunda harekâtın Arnavutluk ile Bosna tarafından da büyük sıkıntılara neden olabileceğinden endişe duyulmaktaydı¹⁰²³.

Diğer taraftan gerçekten de Karadağ oldukça problemli bir bölgeydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a gösterdiği müsamahanın suiistimal edildiği ve bunun doğurduğu neticeler de göz ardı edilemiyordu. Söz konusu hoşgörünün bir neticesi olarak Karadağ Vladikası, Rusya tarafından açıktan açığa himaye ediliyor;

¹⁰¹⁹ BOA, İ.HR, 70/3384-M, 16 Eylül 1850/9 Za 1266; BOA, İ.DH, 233/14044, lef 7, 5 Mayıs 1851/4 B 1267.

¹⁰²⁰ BOA, İ.DH, 233/14044, lef 7, 5 Mayıs 1851/4 B 1267.

¹⁰²¹ Hersekli Ali Paşa'nın ihaneti ve çok gizli olmasına rağmen, yapılması düşünülen Karadağ harekâtını, Karadağ Vladikası'na; onun da Avusturya'ya söylediğini rapor eden Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa'nın tahrirâtı için bkz. BOA, İ.DH, 233/14044, lef 5, 23 Şubat 1851/21 R 1267. Bu konudaki iddialarını daha da ileriye taşıyan Ömer Paşa, Hersekli Ali Paşa'yı, Karadağ Vladikası ile "kan kardeşi" olmakla itham etmiştir (Aynı belge).

¹⁰²² BOA, İ.DH, 233/14044, lef 7, 5 Mayıs 1851/4 B 1267.

¹⁰²³ BOA, İ.HR, 70/3384-M, 16 Eylül 1850/9 Za 1266.

Karadağ halkı Rum Patrikhanesi'ne bağlı oldukları halde dini konularda buraya değil, Rusya'ya başvuruyorlardı. Karadağ ile Rusya arasında tesis edilen bu tehlikeli bağ sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a düzenleyeceği bir askeri harekât karşısında, Rusya'nın savaşı göze alamasa bile, sessiz kalmayacağı aşikârdı. Bâbîâlî, bölgeye sınırı olan Avusturya'nın da duruma tepkisiz kalmayacağı farkındaydı. Dolayısıyla Mustafa Reşid Paşa hükümetinde, Ömer Paşa ile Serasker Mehmed Ali Paşa'nın askeri olarak hazır olduğunu ifade etmelerine karşın; böylesine önemli bir meselede, önce politik olarak haklılığı ispat edip, kuvvetlendirecek ve Avrupalı Devletlerin tepkilerini en aza indirecek bir gerekçenin elzem olduğu görüşü ağır basmaktaydı. Bu yüzden Karadağ'a askeri harekât düzenlemeyi teklif eden Ömer Paşa'ya aksi bir durum olursa bunun sorumluluğunun çok ağır olacağı hatırlatılmıştı¹⁰²⁴.

Devrin Seraskeri Mehmed Ali Paşa ise aynı fikirde değildi. Ona göre Karadağlılar ilk fırsatta yine etraflarına saldıracaklar ve bu da Osmanlı Devleti'ne istediği fırsatı verecekti. Hatta Mehmed Ali Paşa, kendine göre bir plan dahi yapmış ve Karadağlıların beklenen asi hareketleri karşısında derhal Ömer Paşa komutasında cüzî bir kuvvetin onların üzerine gönderilmesini önermişti. Böylece az sayıdaki askerler Karadağlılar karşısında mağlup olacaklardı ki Mehmed Ali Paşa'nın da tam olarak istediği buydu. Çünkü bu sahte mağlubiyet, devlete daha fazla bir kuvvetle Karadağ'a saldırma, Karadağ'ın merkezine kadar ilerleme, idaresini değiştirme ve istedikleri şekle getirme imkânını verecekti. Karadağ'ın fiziki şartlarına vakıf olduklarını söyleyen Mehmed Ali Paşa'ya göre, buraya bir askeri harekât düzenlemekten endişe edilecek hiçbir şey yoktu. Paşa, delil olarak da Karadağlıların zaman zaman İşkodra'ya saldırıları karşısında İşkodra Mutasarrıfı Osman Paşa'nın onlar üzerine düzenlediği askeri harekâtları ve Karadağ'ın içlerine kadar girmesini göstermişti. Mehmed Ali Paşa, Osman Paşa'nın bu harekâtına şimdiye kadar hiçbir devletin karşı çıkmadığını da hatırlatmış ve onun bu tutumundan cesaret almıştı.

Ancak, bu kez durum daha farklıydı. Mehmed Ali Paşa, hem Karadağ'ın merkezine kadar gitmekten hem de buradaki mevcut idareyi değiştirmekten bahsediyordu. Netice itibarıyla Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa'nın, Karadağ'a askeri harekât düzenleme ısrarları üzerine, Sultan Abdülmecid'i ikaz eden Sadrazam

¹⁰²⁴ BOA, İ.DH, 233/14044, lef 7, 5 Mayıs 1851/4 B 1267.

Mustafa Reşid Paşa: “...*Bu madde gayet tetik ve nâzik bir şey olarak netîce-i matlûbesinin husûlü her ne kadar menâfi-i adideyi müstelzim ise aksî kazıyye dahi ol-kadar mahâzîri müeddî olacağından...*” ifadeleriyle, meselenin hassasiyetini ortaya koymuş ve harekâtın yapılmasını engellemişti¹⁰²⁵. Bu olaydan birkaç sene sonra Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde yapılan Karadağ askeri harekâtının neticeleri, askeri alanda başarılı olunmasına rağmen, doğurduğu siyasi sonuçlar bakımından bu konuda Mustafa Reşid Paşa'nın ne denli haklı olduğunu meydana çıkarmıştır.

3.2. HAREKÂTIN NEDENLERİ

Osmanlı Devleti'nin tam bir hâkimiyet kurmakta zorlandığı Karadağ ile ilişkilerinde, 1852 tarihindeki askeri harekâta neden olan asıl gelişme ise Vladika olarak başa gelen II. Danilo'nun, din-devlet işlerini birbirinden ayırması ve Rusya ile Avusturya'nın desteğini alarak prensliğini ilan etmesiydi¹⁰²⁶. II. Danilo prenslik iddialarını kabul ettirmek Grahova, Niksiç, İşbuz, Zupa ve Podgoriçe'yi ele geçirmek, Karadağ'ın sınırlarının kesin bir biçimde tespitini sağlamak ve de Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmayı amaçlıyordu¹⁰²⁷. Bu gayeyle civardaki halkı da Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtıyor, her fırsatta mesele çıkarıyordu. Nihayetinde Karadağlılar, Hersek'te bir bölgenin güvenliğini sağlayan Zeynel Ağa ve emrindeki yirmi Osmanlı askerini öldürdüler¹⁰²⁸. Bu durum ve Rusya'nın, II. Danilo'nun prensliğini kabul etmesi üzerine gittikçe ciddi bir hal alan konu, 11 Kasım 1852/29 M 1269 tarihinde toplanan Meclis-i Mahsûs'ta görüşüldü¹⁰²⁹. Konuyu yakından takip eden Viyana Sefiri Mehmed Arif, Avusturya gazetelerinde Rusya'nın II. Danilo'yu prens olarak tanıdığı ve Osmanlı Devleti'nin protestosuna rağmen Avusturya'nın da onun prensliğini onaylayacağı haberlerinin yer aldığını bildirdi¹⁰³⁰. Ayrıca, II.

¹⁰²⁵ BOA, İ.HR, 70/3384-M, 16 Eylül 1850/9 Za 1266.

¹⁰²⁶ Darkot, a.g.md., s. 226; Karal, a.g.e., VI, 71-72; Norman Rich, *Why The Crimean War? A Cautionary Tale*, Brown University 1985, s. 25-26. Rusya'nın desteğiyle başa geçen II. Danilo, Vladikalarn dini lider olarak evlenmelerinin yasak olmasını bahane ederek, güya âşık olduğu bir Sırp kıızıyla evlenebilmek için dini yetkilerini devretmiş, ülkeyi prenslikle yönetmek istemişti (Özdem, a.g.t., s. 111).

¹⁰²⁷ Gölen, a.g.m., s. 219.

¹⁰²⁸ BOA, İ.HR, 94/4586, lef 2, 12 Aralık 1852/29 S 1269; BOA, İ.HR, 92/4498, lef 4, 7 Kasım 1852/24 M. 1269.

¹⁰²⁹ BOA, İ.HR, 92/4498, lef 39, 19 Kasım 1852/6 S 1269; BOA, İ. MBH, 9/102, 16 Kasım 1852/3 S 1269.

¹⁰³⁰ BOA, İ.HR, 92/4496, lef 2, 9 Kasım 1852/26 M 1269.

Danilo'nun prensliğini onaylayan Rus Çarı bununla da kalmadı ve ona tahsisat bağladı¹⁰³¹.

Avusturya ve Rusya'nın desteğinden cesaret alan II. Danilo, amcası Georges Petroviç kumandasındaki 3.000 kişilik bir kuvvetle, 24 Kasım 1852 tarihinde Karadağ sınırındaki Jabyak kalesini ele geçirdi¹⁰³². Ayrıca, Karadağlıların sınırda iki yüze yakın Osmanlı askerinden birçoğunu ve onları komuta eden binbaşılarını da şehit ettikleri haberi, Viyana Sefiri Arif Efendi'nin 23 Kasım 1852 tarihli tavrıyla İstanbul'a bildirildi¹⁰³³. Osmanlı hükümeti için II. Danilo'nun bu hareketleri kabul edilemezdi. Çünkü bu duruma sessiz kalmak, Karadağ'ın bağımsızlığını tanımak manasına gelirdi ki bilhassa Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde böyle bir şey asla mümkün değildi. Bu sebeple Bâbiâlî, 16 Aralık 1852/4 Rebiülevvel 1269 tarihli Meclis-i Mâhsûs kararıyla, Karadağ'a askeri harekât düzenleme kararı aldı¹⁰³⁴. Yani, II. Danilo'nun tâbi olduğu Osmanlı Devleti'ne bağlılığını kesmesi ile fiili saldırısı ve yayılmacı politikası, Karadağlıların sık sık gerçekleştirdikleri eşkıyalık faaliyetleri gibi nedenler; Mehmed Ali Paşa hükümetini Karadağ'a bir askeri harekât düzenlemeye mecbur etti¹⁰³⁵.

Harekât kararının alınmasında, başından beri Karadağ'ın bağımsızlığını savunan Rusya'nın II. Danilo'ya desteği ile Panslavizm politikasının etkileri ve harekât öncesinde, Osmanlı Devleti'nin Klek ve Sutorina Limanları ile Macar Mültecileri Meselesi sebebiyle arasının açık olduğu Avusturya'nın tutumları da göz ardı edilmemelidir. Bilhassa Osmanlı Devleti'nin iade etmediği Macar Mültecileri Meselesi sebebiyle intikam almak için fırsat kollayan Avusturya, aradığı fırsatı Karadağ'daki Vladika değişimi esnasında ele geçirdi. Karadağ'daki iktidar mücadelesinde Avusturya ve Rusya birlik olup, Osmanlı Devleti'ne karşı geleceğini bildikleri II. Danilo'nun başa geçmesini sağladılar. Üstelik Avusturya, onu prenslik

---

¹⁰³¹ Slade, *a.g.e.*, s. 71-72.

¹⁰³² Karadağlıların Jabyak kalesinin ele geçirildiği haberi üzerine, İşkodra Mutasarrıfı Osman Mazhar Paşa komutasındaki birlikler kaleyi kuşattı ancak sadece buradaki kuvvetlerle kaleyi geri almaları mümkün olmadı (Gölen, a.g.m., s. 223-224; Cezmi Karasu, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998, s. 43).

¹⁰³³ BOA, HR. MKT, 51/76, 23 Kasım 1852/10 S 1269.

¹⁰³⁴ Gölen, a.g.m., s. 224.

¹⁰³⁵ Darkot, a.g.m.d., s. 226; Ann Pottinger Saab, *The Origins of the Crimean Alliance*, Charlottesville: The University Press of Virginia, 1977, s. 20.

iddiası, bağımsızlık talebi ve yayılmacı siyaseti konularında da destekleyip, cesaretlendirdi. Hatta lojistik destek vermekten de çekinmedi¹⁰³⁶.

Bâbiâlî ise Avrupalı devletlerden gelebilecek tepkileri çok iyi bildiği için onların yanlış anlamalarına mahal vermemek ve harekâtın çabucak bitirilebilmesi için tüm ayrıntıları önceden tespit etti. Bu maksatla harekâtı yönetecek Ömer Paşa'ya meselenin “*nâzik ve politikaca mühim*” olduğu bilhassa hatırlatılarak, harekât boyunca nasıl davranması ve nelere dikkat etmesi gerektiğine dair kapsamlı bir talimatname gönderildi. Talimatnamede, Osmanlı Devleti'nin bu askeri harekâtı Karadağ'ın hâlihazırdaki statüsünü değiştirmek için yapmadığı önemle vurgulandı. Özetle, amaç yayılmacı siyaset güden Karadağ'ın kendi sınırlarına çekilmesi, II. Danilo'nun kendisini prens ilan ederek bağımsızlık iddiasında bulunmasına karşılık, Vladikalığın onun ailesinden alınması ve lağv edilmesi gibi maddelerden ibaretti¹⁰³⁷. Diğer taraftan ise muhtemel tepkileri azaltmak için Sadrazam Mehmed Ali Paşa lehine kamuoyu oluşturulmaya çalışıldı. Harekâtı, paşanın herkesçe bilinen “*etvâr-ı şeci'ası*” ile Karadağlılara karşı askeri hazırlıkları süratle gerçekleştirdiği, Dersaadet'ten Trieste Gazetesi'ne yazılan bir yazı ile 30 Kanunevvel 1852 tarihinde Avusturya gazetesinde duyuruldu. Harekât hazırlıklarının son derece hızlı bir şekilde yürütüldüğünün ifade edildiği bu haberde, Karadağ içlerindeki ordunun başarısı için Ömer Paşa'nın kumandasındaki askerden hariç, 10.000 redif, 6.000 de başıbozuk askerin ilave olarak gönderildiği bildirildi¹⁰³⁸.

Müteakiben, Ömer Paşa komutasındaki askeri birlik Karadağ'a gönderildi. Karadağ'ın deniz bağlantısını kesmek için Bar sahilleri kuşatıldı ve isyanın Bulgaristan'a sıçramasını önlemek için de askeri tedbirler alındı¹⁰³⁹. Harekâтта, Karadağ kuvvetleri takriben 15-20.000 kişi civarındayken, Osmanlı ordusu yaklaşık 30.000 kişiydi¹⁰⁴⁰. Rumeli Ordu Komutanı Ömer Paşa ve komutasındaki diğer askeri yetkililer, Karadağ'da attıkları her adımı ayrıntılı bir şekilde İstanbul'a rapor ediyorlardı. İşkodra, Hersek ve Bar Sahilinden Karadağ asileri üzerine görevlendirilen komutanlardan gelen habere göre, üç koldan düzenlenen bu harekâтта, Karadağ asileri “*perîşân ve hezîmet*”e uğratılmıştı ve hükümetin büyük

¹⁰³⁶ Gölen, a.g.m., s. 224-229.

¹⁰³⁷ BOA, İ.HR, 94/4582; Gölen, a.g.m., s. 232.

¹⁰³⁸ BOA, İ.HR, 94/4625, lef 1.

¹⁰³⁹ BOA, İ.HR, 94/4587, lef 19, 31 Aralık 1852/19 Ra 1269.

¹⁰⁴⁰ BOA, İ.HR, 96/4684, lef 4, 30 Ocak 1853; BOA, İ.HR, 94/4613, lef 25, 21 Şubat 1853/29 R 1269.

bir titizlikle üstünde durduğu gibi, harekâtın kısa sürede başarıyla tamamlanacağı bildirilmişti¹⁰⁴¹.

3.3. HAREKÂTA MUSTAFA REŞİD PAŞA’NIN MUHALEFETİ

Son derece kritik kararların alındığı bu dönemde kabine dışında kalan Mustafa Reşid Paşa ile Sadrazam Mehmed Ali Paşa arasındaki siyasi mücadele tüm şiddetiyle devam ediyordu. Yukarıda da temas edildiği üzere Mustafa Reşid Paşa, kısa bir zaman önce sadaretinde, Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa’nın gündeme getirdiği Karadağ askeri harekâtı teklifini ustaca yürüttüğü diplomatik hamlelerle boşa çıkarmıştı. Ancak, o sırada iktidar onun elinde değildi ve bu sebeple Karadağ’a yapılan askeri harekâtı engelleme gücü bulunmamaktaydı. Bununla birlikte Mustafa Reşid Paşa, askeri harekâtın doğuracağı zararlı sonuçlar bakımından halen aynı fikirdeydi. Bu sebeple Bâbîâlî’nin, Karadağ meselesi hakkında hata ettiğini ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa’nın yazdığı layihada itirazı olan yerleri iletmek üzere Cevdet Paşa’yı, Fuad Paşa’ya gönderdi. Mustafa Reşid Paşa’nın itirazlarına hak verdiğini söyleyen Fuad Paşa ise “*Mukaddema Paşa efendimiz sadriâzam iken güç hâl ile Mehmed Ali Paşa’ya karşı durabildi. Şimdi ben anın maiyetindeyim! Ne yapabilirim? Beni ma’zur bilmelidirler*”¹⁰⁴² sözleriyle elinden bir şey gelmeyeceğini ifade etti.

Mustafa Reşid Paşa ile aynı fikirde olan Cevdet Paşa da sadarete gelen Mehmed Ali Paşa’nın, Karadağ’a askeri harekât konusunda Ömer Paşa’yı gizlice cesaretlendirdiğini, Ömer Paşa ve Mehmed Ali Paşa’nın, “*fatihlik kazanmak emeline düşüp*”, şöhret elde etmek için “*Karadağ galesi[ni]*” ortaya attıklarını ileri sürmüştür¹⁰⁴³. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere Karadağ meselesi tarihi kökleri

¹⁰⁴¹ BOA, İ.HR, 95/4631, lef 7, 30 Ocak 1853/19 R 1269.

¹⁰⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 15-16. Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 95. Cevdet Paşa, Mustafa Reşid Paşa’nın Karadağ’a bir askeri hareket düzenlemenin uygunsuzluğu hakkındaki girişimlerini: “*Reşid Paşa buna ahvâl-i politikayenin müsaid olmadığını bildiğinden Fethi Paşa ve Mehmed Ali Paşa ile Fuad Efendi’den mürekkep bir encümen-i hâss ül-hâss akd ile bu keyfiyeti mevzu’-ı bahs ederek bunlardan sarf-ı nazar olunmasına karar verdimişti. Bu karara dâir Fuad Efendi’nin kaleme almış olduğu arz tezkiresini gece gayet hafif olarak fakır okuyup Reşid Paşa-zade Ali Galib Paşa tebyiz etmiş idi. Karadağ üzerine hareket olunacak olursa o veçhile Devlet’in başına bir Karadağ galesi getireceği ve Devlet’i nasıl müşkilât-ı azîmeye uğratacağı bu tezkirede münderic idi. Bunun aslı ya da müsveddesi bulunup görülse Reşid Paşa’nın ahvâl-i politikyede derece-i maharet ve melekesi ma’lûm olur. Zira mütalâatı sonradan birer birer zuhura gelmiştir*” ifadeleriyle aktarmıştır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 14-15).

¹⁰⁴³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 14-16. Anderson ise Ömer Paşa’nın Karadağ’a “*kendi inisiyatifiyle*” savaş ilan ettiğini söyler (Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 138). Ancak bu abartılı bilgi hem devletin işleyişine aykırı

çok daha eskiye dayanan, Osmanlı Devleti'nin hiçbir zaman tam manasıyla hâkimiyet kuramadığı bir bölgeydi¹⁰⁴⁴. Ayrıca bir yandan meselenin çıkışında Ömer Paşa ve Mehmed Ali Paşa'yı hedef gösteren Cevdet Paşa, birkaç satır sonra ise Osmanlı Devleti'ne karşı sınırda Rusya'nın desteğiyle sekiz bin civarında asker topladığını bildirdiği Karadağlılar hakkında: "... *Karadağlılar ise asakir-i nizamiyye gibi rahat durur bir tâife olmayıp civarlarındaki nevahiye tecavüze başladıklarından Devlet-i âliye dahi anların terbiyesine mecbur oldu ve Ömer Paşa'ya bu yolda tâlimat-ı kâfiyye verildi.* " şeklinde çelişkili ifadeler kullanmıştır¹⁰⁴⁵. Üstelik daha önceki durumdan farklı bir şekilde Ağustos 1852'de iktidara gelen II. Danilo'nun Avusturya ve Rusya'nın destekleriyle kendisini "*prens*" ilan etmesi, İstanbul'da haklı olarak büyük endişe ve huzursuzluğa neden olmuştu¹⁰⁴⁶. Bu durumda Cevdet Paşa'nın, Karadağ harekâtının gereksiz olduğu ve sorumlularının da kişisel hırslarına yenik düşen Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa olduğu iddialarına tam olarak katılmak mümkün değildir. Çünkü harekât, Sadrazam Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa'nın bu konudaki kuvvetli arzularının yanı sıra, II. Danilo'nun ihtirasları ile bilhassa Rusya'nın destek ve teşviklerinin İstanbul'da yarattığı endişeden ayrı değerlendirilemez bir hale gelmiştir. İlâveten Rusya'nın genişlemesi ve güç kazanmasını istemeyen İngiltere ve Fransa'nın bu konuda Osmanlı Devleti'ne destek vermesi de tesadüf değildi. Neticede yukarıda izah edilen sebepler, Mehmed Ali Paşa hükümetini harekâta zorladı. Üstelik bölgedeki son derece ağır kış şartlarına rağmen Ömer Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, başarılı oldu. Ordu Çetine'ye girmek üzereyken, değişen politik dengeler sebebiyle İstanbul'dan gelen emirle harekât durdu¹⁰⁴⁷.

3.4. MESELEYE AVRUPALI DEVLETLERİN YAKLAŞIMI

Mehmed Ali Paşa hükümetinin, bu harekâtı Avrupa devletlerine iyi izah etmesi gerekmektedir. Bilhassa Karadağ'a sınırı olan Avusturya'nın, bu işten en çok rahatsızlık duyan devlet olacağı biliniyordu¹⁰⁴⁸. Meclislerde de üzerinde önemle

---

hem de yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere doğru değildir. Zira Ömer Paşa'nın böyle bir yetkisi olsa bunu ilk teklifinde gerçekleştirdi.

¹⁰⁴⁴ Karadağlılar, Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinden önce de defalarca ayaklanmışlardı. Bunlardan örnekler için bkz. Özdem, *a.g.t.*, s. 116-125.

¹⁰⁴⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 15.

¹⁰⁴⁶ BOA, HR. MKT, 52/72, 12 Aralık 1852/29 S 1269.

¹⁰⁴⁷ Gölen, *a.g.m.*, s. 229n.

¹⁰⁴⁸ BOA, İ.HR 94/4582.

durulan konu, Karadağ'a askeri bir harekât düzenlemekten ziyade, bunun Avrupalı devletlere izahı noktasında olmuştur. Bu sebeple hükümet, harekât öncesi ve esnasında çok dikkatli ve titiz davranmış, kamuoyu ve Avrupa devletlerini bilgilendirmeye büyük önem vermiştir. Bu maksatla Hariciye Nazırı Fuad Paşa, Bâbîâlî adına Avrupalı devletlere gönderilmek üzere, devletin Karadağ üzerindeki haklarını ve düzenlenen harekâtın haklılığını ispatlamak maksatlı bir layiha kaleme aldı. Son derece detaylı olan bu layihada¹⁰⁴⁹: İlk olarak Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ın kendisine tabi olduğunun tarihî, coğrafi ve hukukî açıdan ispatı; ikinci aşamada ise neden Karadağ'a bir askeri harekât düzenleneceğinin gerekçeleri ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. Fuad Paşa iddiasını ispatlamak için “*Avrupa'nın sened-i umûmîsi olan*” Avrupa haritalarını delil göstermiş ve istisnasız hepsinde Karadağ'ın, Osmanlı sınırları içinde gösterildiğini belirtmiştir. Ayrıca, Karadağ askeri harekâtına şiddetle karşı çıkan Avusturya'nın, resmi ve askeri haritalarında da Karadağ'ın açıkça Osmanlı topraklarına dâhil olduğunu hatırlatmıştır. Meselenin tarihi arka planını, Karadağ'ın fethi, Karlofça, Pasarofça ve Ziştovi Antlaşmalarına kadar dayandırmış; Osmanlı Devleti'nin Karadağ üzerindeki tarihi haklılığını ortaya koymuştur. Karadağ'da bazı toprakların padişah hassı olması ve oradan alınan vergiler de bu delillere eklemiştir. Daha önce de Karadağlıların bazı ayaklanmalarının olduğu ancak devletin bunları bastırdığını ifade eden Fuad Paşa, Osmanlı Devleti'nin, Karadağ'daki hukukunu açıkladıktan sonra ise niçin Karadağ'a askeri kuvvetlerin gönderileceğini tafsilatıyla ortaya koymuştur. Buna göre:1- II. Danilo'nun prenslik iddiası ve alenen Osmanlı'ya karşı savaş ilan eder tavırları, 2- Osmanlı askerlerini öldürüp, başlarını nahiye nahiye gezdirmeleri, 3-Jabyak kalesini ele geçirmeleri, 4- Ahalinin serkeşlikleri ve reislerinin devlet aleyhindeki hareketleri, askeri harekâtın nedenlerindendi. Ancak, Avrupalı Devletlerin tepkilerini önlemek amacıyla gerçekleştirilen bu diplomatik çaba, İngiltere ve Fransa cephesinde karşılığını bulmuşken; baştan beri Karadağ'ın bağımsızlığından yana olan Rusya ve Avusturya üzerinde tesirli olamamıştır.

Bunlara ilaveten, Avrupa ülkelerinin temsilcileriyle de çeşitli görüşmeler yapılmaktaydı. Bâbîâlî, İngiltere Maslahatgüzârı Rose ile gerçekleştirilen mülakatta,

¹⁰⁴⁹ BOA, İ. HR, 94/4590, lef 2; Hariciye Nazırı Fuad Efendi hazretlerinin Karadağ hakkında olan beyânnamesidir. İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, nr. 2725, vr. 1b; Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1294, s. 297-309.

Karadağ'ın yeni Vladikası'nın Petersburg'a giderek, prenslik iddiasında bulunmasının yanlışlığını dile getirdi. Maslahatgüzârın ülkesinin bu konuda Bâbîâlî'yi haklı bulduğunu ve Karadağ'ı itaat altına almak için gerekli tedbirleri almasının gayet doğal olduğunu ifade etmesi, hükümeti bir hayli rahatlatmıştı. İngiltere Maslahatgüzârı'nın bu sözlerinin Osmanlı hükümeti için önemi, *“İngiltere devletinin şu meselede böyle açıktan açığa beyân-ı efkâr eylemesi cebel-i mezkûr hakkında musammem olan teşebbüsât hakkında büyük kuvvet olub...”* ifadeleriyle belirtilmiştir. Sadrazam Mehmed Ali Paşa, maslahatgüzârın söyledikleri ve verdiği destek karşısında büyük bir memnuniyet duyduklarını, İngiltere Hariciye Nezareti'ne bildirmesi için Londra Sefiri Kostaki [Musurus] Bey'i görevlendirdi¹⁰⁵⁰.

Ancak, Karadağ harekâtının başlamasıyla Lordlar Kamerası üyelerinden Lord Stanley, bir gensoru önergesi verdi. Devrin Dışişleri Bakanı Lord Malmesbury'in¹⁰⁵¹ *“Karadağ'ın 200 yıldır bağımsız olduğu, ladicaların Rus Ortodoks Kilisesi tarafından tayin edildiği, bunun ise Rusların tüm Ortodoksların ruhanî lideri olmasından kaynaklandığı”* şeklindeki Rus yanlısı açıklamaları, Osmanlı hükümetinde büyük bir endişeye sebep oldu. Bunun üzerine teyakkuza geçen hükümet, 5 Ocak 1853 tarihinde verdikleri cevapta, Karadağ'ın bağımsızlığına dair yapılan bu açıklamadan rahatsızlık duyduklarını ifade etti¹⁰⁵². Bâbîâlî, İngiltere kabinesinden gelen bu açıklamanın diğer Avrupa Devletleri'ne sirayet etmesinden ve fikirlerinin Osmanlı Devleti aleyhine değişmesinden çekiniyordu¹⁰⁵³. Bunun üzerine mesele, İngiltere Maslahatgüzârı Rose'a bildirildi. Rose, Malmesbury'un yanlış bir açıklama yaptığı ve durumu İngiltere'ye bildirdiğini ifade etti¹⁰⁵⁴. Hükümet, Karadağ'ın Osmanlı toprağı olduğunu ispatlamak için olağanüstü bir gayret içine girmişti. Bu konuda oldukça etkin çalışan Londra Sefiri Kostaki, Russel ile yaptığı görüşmede Karadağ'ın hem tarihi hem de coğrafi olarak Osmanlı toprağı olduğunu ifade ederek, devletin resmi evrakları ile Hammer'in kaleme aldığı tarihi delil

¹⁰⁵⁰ BOA, İ.HR, 92/4497, 18 Kasım 1852/5 S 1269.

¹⁰⁵¹ Lord Malmesbury, 27 Şubat 1852-28 Aralık 1853 tarihleri arasında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bulunmuştur.

¹⁰⁵² BOA, HR.MKT, 53/89, 1 Ocak 1853/20 Ra 1269; BOA, İ.HR, 94/4590, lef 1, 2 Ocak 1853/21 Ra 1269; Leonard Francis Simpson, *The Eastern Questions: A Connected Narrative of Events From The Mission of Count Leiningen and Prince Menschikoff to Constantinople, to The Present Day*, London: Hope and Co., 1854, s. 4-6. Lord Malmesbury'in açıklaması ve Bâbîâlî'nin cevabının tam metni için bkz. *Aynı yer*.

¹⁰⁵³ BOA, İ.HR, 94/4621, lef 1 ve 2, 17 Ocak 1853/6 R 1269.

¹⁰⁵⁴ BOA, İ.HR, 94/4590, lef 1 ve 2 Ocak 1853/21 Ra 1269. Malmesbury'in bu tavrı daha sonra da eleştirilmiştir (BOA, İ.HR, 96/4684, lef 2, 30 Kanunsani 1853).

gösterdi¹⁰⁵⁵. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin Karadağ meselesindeki hakları ve haklılığını ispatlayan ve Fuad Paşa tarafından kaleme alınan layihanın acilen Paris, Londra, Viyana ve Berlin sefaretlerine gönderilmesi, İstanbul'daki Rusya Sefareti'ne ise lisan-ı münasiple verilmesi kararlaştırıldı¹⁰⁵⁶. Böylece mesele hakkında bilgi vererek tepkileri önleyip, Osmanlı Devleti lehinde bir fikir birliği zemini oluşturulmaya çalışıldı.

Bu esnada Londra Sefiri Kostaki Musurus, konu hakkında önemli diplomatik görüşmeler yapıyordu¹⁰⁵⁷. 28 Aralık 1852 tarihinde Lord Malmesbury'nin görevden alınıp, yerine Rus karşıtı Lord John Russel'in¹⁰⁵⁸ atanması ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne tam destek vermesiyle sıkıntı da sona ermiştir¹⁰⁵⁹. Lord John Russel ile görüşen Musurus, İstanbul'a yazdığı tahriratında, hem Lord Malmesbury'nin açıklamalarıyla ilgili yanlışlığın giderildiğini ve Russel'in bu konuda Osmanlı hükümetine tam destek verdiğini hem de Avusturya ve Rusya'nın, Karadağ meselesine yaklaşımlarıyla ilgili yeni havadisler aldığını bildirdi. Buna göre: “*Rusya Devleti'yle Avusturya Devleti her türlü müdahaleden ictinâb eylemeğe tasmîm etmişler ise de*” Rusya, en başından beri Karadağ'ın bağımsızlığından yanaydı¹⁰⁶⁰. Russel, Kostaki ile yaptığı görüşmede, hem kendisinin hem de İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin “*tamâmiyet ve istiklâli*” fikrinde olduklarını bildirdi¹⁰⁶¹. İngiltere'nin desteğiyle oldukça rahatlayan Bâbîâlî, başarılı hizmetlerinden dolayı Londra Sefiri Kostaki Musurus'u tebrik etti¹⁰⁶². Tüm bu gelişmelerden Karadağ isyanının uluslararası müdahalelere açık bir hale geleceğinin farkına varan hükümet, harekâtın başarılı bir şekilde yürütüldüğünü haber veren Ömer Paşa'ya, meselenin biran önce sona erdirilmesi emrini ısrarla yineledi¹⁰⁶³.

Bâbîâlî, İngiltere'den aldığı desteği Fransa'dan da alabilmek maksadıyla, Osmanlı Devleti'nin Karadağ konusundaki haklılığının ispat görevini Paris Sefiri

---

¹⁰⁵⁵ BOA, İ.HR, 94/4630, lef 1, 7 Kanunsani 1853.

¹⁰⁵⁶ BOA, İ.HR, 94/4590, lef 1, 2 Ocak 1853/21 Ra 1269.

¹⁰⁵⁷ Kostaki Musurus'un Lord Malmesbury'nin açıklamalarından duyulan rahatsızlık hakkında kaleme aldığı tahriratın tercümesi için bkz. BOA, HR. TO, 52/25, 13 Ocak 1853.

¹⁰⁵⁸ Lord John Russel, 28 Aralık 1852- 21 Şubat 1853 tarihleri arasında bu görevde bulunmuştur.

¹⁰⁵⁹ Rusya'nın Tuna nehrinin güneyine geçmesini engellemeye çalışan Lord John Russel, bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Rus etkisine girmemesi için elinden geleni yapmıştır (Gölen, a.g.m., s. 251).

¹⁰⁶⁰ BOA, HR. TO, 52/25, 13 Ocak 1853.

¹⁰⁶¹ BOA, İ.HR, 95/4667, lef 1, 7 Şubat 1853.

¹⁰⁶² Gölen, a.g.m., s. 251.

¹⁰⁶³ BOA, İ.HR, 94/4621, lef 1 ve 2, 17 Ocak 1853/6 R 1269.

Veli Paşa'ya havale etti¹⁰⁶⁴. Veli Paşa da Fransa'nın, İngiltere gibi Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı duydukları rahatsızlıktan yararlanarak, her fırsatta Karadağ'daki Rus tesirinden bahsetti ve son derece başarılı bir diplomasi yürüttü¹⁰⁶⁵. Yapılan müzakerelerde neticesinde, Karadağ meselesinde Lord Malmesbury'nin görüşlerine kesinlikle katılmadıklarını belirten Fransa'nın desteği kazanıldı¹⁰⁶⁶. Karadağ'a askeri harekât düzenlemek için Avusturya ve Rusya'nın, desteklerini almak bir tarafa karşı çıkmalarını dahi engelleyemeyeceğinin farkında olan Sadrazam Mehmed Ali Paşa, son derece hassas politik süreçte, gerçekleştirdiği diplomatik girişimlerle, İngiltere ve Fransa'nın desteklerini sağlamaya çalıştı. Aslında, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a düzenlediği askeri harekâtta Avrupalı devletlerin tutumu, akabindeki Kırım Savaşı'ndaki safları da belirlemiştir. Karadağ meselesi bu bakımdan da başka bir önem arz etmektedir.

3.5. AVUSTURYA OLAĞANÜSTÜ ELÇİSİ LEİNİNGEN'İN İSTANBUL'A GELMESİ VE DİPLOMATİK KRİZ

Karadağ'a düzenlenen askeri harekât, planlandığı gibi birkaç cepheden birden ve oldukça seri bir şekilde yürütülmesine ve tüm diplomatik çabalara rağmen, Osmanlı Devleti'ne en şiddetli tepki Avusturya'dan geldi. Harekâtın gereksiz olduğu ve Osmanlı Devleti'nin haksız yere ve orantısız bir güçle Karadağ'a saldırdığı hususu Avusturya basınında sık sık yer almaya ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir kamuoyu oluşturulmaya başlandı¹⁰⁶⁷. Aleyhteki bu kampanyayı önlemek için Viyana Sefiri Arif Bey'in, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Boul ile yaptığı görüşme de netice vermedi. Avusturya askeri birtakım hazırlıklara girişerek, Hersek sınırına asker sevk etti ve orduya yeni asker alımları yaptı. Ayrıca, Karadağ sınırındaki limanlara asker çıkardı ve Osmanlı sınırındaki kale, kasabalara asker ve savaş malzemesi yığarak, Karadağ'daki bu harekâta kayıtsız kalmayacaklarını, hatta müdahil olacaklarını gösterdi¹⁰⁶⁸. Viyana Sefiri Arif Efendi'ye göre Avusturya'nın askeri hazırlıkları, mülteciler meselesinden dolayı Osmanlı Devleti'nden intikam alma amaçlıydı. Ayrıca, Avusturya daha önce Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek'te

¹⁰⁶⁴ BOA, İ.HR, 92/4497, 18 Kasım 1852/5 S 1269.

¹⁰⁶⁵ Gölen, a.g.m., s. 251.

¹⁰⁶⁶ BOA, İ.HR, 94/4621, lef 2, 17 Ocak 1853/6 R 1269.

¹⁰⁶⁷ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 19, 5 Şubat 1853/25 R 1269; BOA, HR. MKT, 53/73-1, lef 2, 29 Aralık 1852/17 Ra 1269.

¹⁰⁶⁸ BOA, İ.HR, 96/4682, lef 9, 27 Ocak 1853/16 R 1269; lef 10, 28 Ocak 1853/17 R 1269; lef 13, 5 Şubat 1853/25 R 1269; Gölen, a.g.m., s. 247-248.

sağladığı hâkimiyeti, kendi sınırında bulunan Karadağ'da da tesis etmesini arzu etmiyordu. Yani, Avusturya, sınırlarında konuşlanmış güçlü bir Osmanlı Devleti görmek istemiyordu¹⁰⁶⁹.

Harekâtın başlamasından yaklaşık bir ay sonra Avusturya daha saldırgan bir tavır sergilemeye başladı. Açıktan açığa askeri hazırlıklarını arttırarak, İtalya'daki askerlerinin yarısını Osmanlı sınırına kaydırarak, Karadağ'a harp malzemeleri ve askeri mühendisler sevk etti. Gelişmeler karşısında yeni önlemler almak zorunda kalan Bâbiâli, harekâtı yöneten Ömer Paşa, Bosna, Vidin, Yanya Valileri ile Tırhala Mutasarrıfı ve Belgrad Muhafızı'na güvenlik tedbirlerinin en üst seviyeye çıkarılmasını emretti¹⁰⁷⁰. Diğer taraftan Avusturya basını da Osmanlı Devleti aleyhinde meseleyi alevlendiren haberler yapmaya devam ediyordu¹⁰⁷¹. 19 Ocak 1853 tarihli yarı resmi *Lloyd Gazetesi*'nde, Avusturya'nın Hıristiyanların ezilmesine izin vermeyeceği ve Osmanlı Devleti'nin Karadağ üzerine yaptığı harekâtın vakit geçirmeksizin durdurulması fikrinin kamuoyuyla paylaşılması, Avusturya Olağanüstü Elçisi Leiningen'in İstanbul'a geleceğinin ilk işareti oldu¹⁰⁷².

Avusturya'nın endişelerinin temelinde Karadağ'ın statüsünün değişmesi, Rusya'nın bölgedeki tesirinin artması ve kendilerinin saf dışı kalması yatmaktaydı. Avusturya bu sebeple olaya Rusya'dan önce müdahale edip, hem uluslararası arenada gücünü kanıtlamak hem de Karadağ'da zaten pek çok bakımdan üstün durumda olan Rusların bölgede hâkimiyeti tamamen ele geçirmelerinin önüne geçmek istiyordu. Zira jeopolitik olarak Karadağ Avusturya için oldukça önemliydi. Avusturya nüfusunun yaklaşık yarısının Slav olması da Karadağ'daki soydaşlarının yaşadıkları hadiseler sessiz kalmasını engellemekteydi. Özetle, Avusturya Karadağ'a yapılan bu harekâtı sonlandırmakla hem bünyesindeki Slav halkın sevgisini kazanacak hem de Rusya'nın olaya müdahalesinin önüne geçerek, etkisini azaltacaktı¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁹ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 19, 5 Şubat 1853/25 R 1269.

¹⁰⁷⁰ Gölen, a.g.m., s. 249.

¹⁰⁷¹ BOA, İ.HR, 95/4667, lef 1, 7 Şubat 1853.

¹⁰⁷² Simpson, a.g.e., s. 7.

¹⁰⁷³ Gölen, a.g.m., s. 253.

Bu gelişmeler yaşanırken, Arif Efendi hâlihazırda İtalya’da bulunan Leiningen’in, İstanbul’a gönderileceğini haber verdi¹⁰⁷⁴. Nihayetinde Avusturya İmparatoru Franz Josef, 22 Ocak 1853 tarihinde, Kont Leiningen’i olağanüstü elçi olarak atadı ve 25 Ocak’ta Leiningen’in Osmanlı ordusunun Karadağ’dan çekilmesi için özel görevle İstanbul’a gönderileceğini kamuoyuna duyurdu. 30 Ocak 1853 tarihinde Leiningen İstanbul’a geldi¹⁰⁷⁵. Ertesi gün devletinden aldığı tam yetki ile Bâbîâlî’de göreve başlayan Leiningen, Avusturya tarafından verilen ilk ultiमतому dört gün cevap süresi tanıyarak 3 Şubat’ta Osmanlı hükümetine verdi¹⁰⁷⁶.

Karadağ’la ilgili ve onun dışında pek çok başlığın bulunduğu ultiमतомда öne çıkan maddeler şunlardır: Avusturya ilk olarak ülkesine sınır olan bir bölgeye yapılan askeri harekâtın mahiyeti hakkında bilgilendirilmemelerinden şikâyet ediyordu. Karadağ’daki isyanı bastırmak için gönderilen asker sayısının gereğinden fazla olması bir başka rahatsızlık konusu idi. Yine oradaki asker sayısına atıfla Osmanlı ordusunun asıl amacını ne olduğunu soran Leiningen, kendilerine yapılan izahattan ikna olmadıklarını beyan etti. Ayrıca, bölgede bulunan Osmanlı ordusundan cesaret alan Bosna-Hersek ve Arnavutluk’taki Müslümanların, Hıristiyanlara saldırma ihtimaliyle bir din kavgasının çıkabileceğine dikkat çekmişlerdi. Avusturya’nın bir türlü unutmadığı ve ülkesine isyan edenleri iade etmediği için Osmanlı Devleti’ni suçladığı mülteciler meselesi burada da gündeme getirilmiş, mültecilerin Karadağ’a gönderilen orduda asker olarak istihdamından duydukları rahatsızlıktan bahisle, onların kendi sınırlarından alınıp, iç bölgelere sevk edilmesini talep etmişlerdi. Bunların yanı sıra Avusturya’nın en çarpıcı taleplerinden birisi Osmanlı Devleti’nin Dalmaçya sahillerinde bulunan Klek ve Sutorina Limanlarında¹⁰⁷⁷ hak iddia etmesiydi. Osmanlı tebaasının Avusturya’daki haklarının aynısının Osmanlı Devleti’nde yaşayan Avusturyalılar için de geçerli olmasını ve ek olarak sunulan bazı hususlardaki eksikliklerin de ortadan kaldırılması talebiyle ultiमतома son verilmişti¹⁰⁷⁸. Bu ultiमतомla Osmanlı hükümetini köşeye sıkıştıran

¹⁰⁷⁴ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 19, 5 Şubat 1853/25 R 1269.

¹⁰⁷⁵ Simpson, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁰⁷⁶ Gölen, *a.g.m.*, s. 253.

¹⁰⁷⁷ Klek ve Sutorina, Osmanlı Hersek bölgesinin Adriyatik ile kesiştiği tek bölgeydi. Bu sebeple jeopolitik olarak son derece önemli olan limanlar sayesinde Avusturya’nın iznine gerek kalmadan Hersek’e ikmal olanağı sağlamaktaydı. Bu durum ise Avusturya’nın bölgedeki limanlarının kullanımına sekte vuracak ve ciddi manada vergi kaybına yol açabilecekti (Özdem, *a.g.t.*, s. 122-123).

¹⁰⁷⁸ Ekte, yapılacak ihracat ve ithalatta Avusturya tebaasından %3 haricinde vergi alınmaması, tütün ürünlerine getirilen ziraiye vergisinin kaldırılarak, Avusturya tüccarlarının zararının tazmin edilmesi, kereste ticareti ve hatta

ve birçok talepte bulunan Avusturya Devleti'nin asıl amacı Osmanlı ordusunun Karadağ'dan çekilmesini, yapılan askeri harekâtın hemen durdurulması ile bölgedeki mevcut statünün korunması sağlamak idi¹⁰⁷⁹.

Diğer taraftan Avusturya'nın Karadağ meselesine müdahil olup bir de üstüne Klek ve Sutorina Limanlarında hak iddia etmesi ve böylesine nazik bir süreçte Avusturya'nın düşmanlığına sebep verecek hareketlerden kaçınılması zorunluluğu, Bâbîâlî'yi iyiden iyiye köşeye sıkıştırmıştı. Bir taraftan Karadağ'ın kendi toprakları ve bir iç meselesi olduğunu ispata çalışan hükümet, diğer taraftan da limanlar üzerindeki hukukunu ispatlamaya ve uluslararası arenada destek bulmaya çalışıyordu¹⁰⁸⁰. Avusturya'nın Olağanüstü Elçisi Leiningen ile iletildiği ve devletin içişlerine müdahaleye kadar vardığı istekleriyle, Karadağ meselesi bambaşka bir boyut kazandı. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti hem Karadağ'da yürütülen askeri harekâtı başarılı ve diğer devletlerin de tepkisini çekmeyecek şekilde süratle yönetmek; hem de uluslararası bir hal alan meselede kendisine destek bulmak mecburiyetinde kaldı. Bu maksatla Bâbîâlî, Leiningen'e verilecek cevabî nota hakkında İngiltere ve Fransa Sefirleri ile gizli görüşmeler yaparak, onların desteklerini almak ve Avusturya ile Rusya'ya karşı bir denge oluşturmak gayreti içine girdi¹⁰⁸¹. İngiltere ile Fransa bu konuda Osmanlı Devleti'nin hukukuna saygı göstermişlerse de meselenin hassasiyetinden dolayı son derece ihtiyatlı olunması uyarısını yapmışlar ve şimdilik desteklerinin bu aşamadan öte gitmeyeceğini hissettirmişlerdi¹⁰⁸². Leiningen ise meseleye İngiltere ve Fransa'nın karışmasını protesto ettiyse de Bâbîâlî'nin onlarla görüşmelerine mani olamadı¹⁰⁸³. Söz konusu gelişmeler üzerine Bâbîâlî, mevcut hassasiyetleri göz önüne alarak, durumu yumuşatmak amacıyla Sultan Abdülmecid'in Avusturya ile dostluk ilişkilerini

---

Avusturyalı bazı şahısların haklarının talebi dahi mevcuttu. Ültimatometni ve zeyli için bkz. Gölen, a.g.m., s. 254-255; Karasu, a.g.t., s. 45-46; BOA, İ.HR., 94/4613, lef 9 ve 10.

¹⁰⁷⁹ Gölen, a.g.m., s. 253.

¹⁰⁸⁰ BOA, İ.HR., 94/4585, 22 Aralık 1852/10 Ra 1269. Bâbîâlî, içine düşükleri sıkıntılı durumu: "*Her halde Avusturya devletiyle tevdî-i münasabât-ı dostî olunmak devlet-i âliyyenin politikasınca mühim bir madde olarak ez-cümle Karadağ Meselesi zarûriyyât kâbilinden olarak meydana çıkmış olmasıyla hem-civâr olan bir devletin efkârını kazanmak için şu aralık Avusturyalular ile külliyyen def-i bürudet olunmak pek lazım ise de Avusturya Devleti doğrusu nâ-hakk bir dava ile maslahatı bir çıkmaz yola düşürmüş olub saltanat-ı seniyyeye hukûkundan vazgeçerek tevdî-i münasabât-ı dostî esbâbını aramak kabule nâ-kâbil bir teklif olunduğundan burası mümkün olamayub fakat şu halin def'i çaresini tahrîren dahi vazgeçmek münâsib olmayacağından...*" ifadeleriyle dile getirmiştir (Aynı yer).

¹⁰⁸¹ BOA, İ.HR., 94/4613, lef 25 ve 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

¹⁰⁸² BOA, İ.HR., 94/4613, lef 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

¹⁰⁸³ Simpson, a.g.e., s. 8.

sürdürmek istediğini bildiren Nâme-i Hümâyûn'u, 10 Şubat 1853 tarihinde cevabî notayla Leiningen'e verdi¹⁰⁸⁴.

Bu süreçte Avusturya'nın Osmanlı Devleti'ne, Karadağ'daki harekâtın sonlandırılması için verdiği notanın altında yatan asıl nedenler de mecliste tartışılmaktaydı. Burada öne çıkan fikirlerden ilki, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri için Avusturya'yı öne sürmüş olabileceği idi. Diğeri ise Avusturyalıların, Karadağ meselesinde Rusya'nın Panslavizm ile bölgedeki nüfuzunu arttırması, ülkelerini saf dışı bırakması ve öne geçmesinden duydukları rahatsızlıktan kaynaklanmaktaydı. Fransız Elçisi ikinci ihtimal üzerinde durmuşsa da Osmanlı bürokratları, Rusya'nın cesaretlendirmesinin de göz ardı edilemeyeceği fikrindeydiler. Bununla beraber Bâbîâlî, Avusturya'nın bu hususta ne kadar ciddi olduğunu da anlamak istiyor, Leiningen'in tavrını “...bir ayak patırtısıyla işi bitirmek midir?” ifadeleriyle sorguluyordu. Karar vermelerinde hayati önemi olan bu varsayımlardan hangisinin daha gerçekçi olduğunu anlamak için Avusturya Sefaret Baştercümanı hariciye nezaretine davet edildi. Fakat Bâbîâlî istediği cevabı alamadı. Bir taraftan da Viyana Sefiri Arif Efendi meselenin içyüzünü ve Leiningen'in misyonunun tam olarak nereye varabileceği hakkındaki araştırmalarına devam ediyordu. Nihayetinde Arif Efendi konunun gayet ciddi olduğunu ve Avusturya'nın, Osmanlı askerinin Karadağ'da kalmasını kabul edemeyeceğini bildirdi. Bu esnada Bâbîâlî birbirinden zorlu üç senaryo ile karşı karşıya kalmıştı. Bunlardan ilki teklifleri red ederek Avusturya ve Rusya ile savaşa girme ihtimaliydi ki, sonuçlarının doğuracağı olumsuzluklar nedeniyle hiçbir surette gündemde değildi. İkincisi, Leiningen'in verdiği notaya uyararak Karadağ'ın pek çok yerini ele geçirmiş ve itaat altına almakta önemli aşama kaydetmiş Osmanlı kuvvetlerini bir sebep olmaksızın geri çekmekti. Ancak, bu da hem devletin egemenlik haklarına aykırı görülmekte hem onların tekrar ayaklanmalarına zemin hazırlamak ve Osmanlı Devleti'ne tabî diğer milletlere olumsuz örnek teşkil edeceği endişesine sebebiyet vermekteydi. Ayrıca bu yol tercih edilirse diğer devletlerin de Avusturya'nın bu tutumu karşısında dik duramayan Osmanlı Devleti'ne gelecekte aynı muamele ve taleplerde bulunmalarının önü açılmış olacaktı¹⁰⁸⁵. Nitekim korkulan oldu ve aşağıda

¹⁰⁸⁴ Nâme-i Hümâyûn müsveddesi için bkz. BOA, İ.HR, 94/4613, lef 2.

¹⁰⁸⁵ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

değinildiği üzere, Leiningen'in İstanbul'dan ayrıldığı gün Rus Olağanüstü Elçisi Menşikov, ülkesi adına yeni taleplerle İstanbul'a geldi ve Kırım Savaşı ile sonuçlanacak Kutsal Yerler Meselesi ortaya çıktı.

Üçüncü yol ise Fransa ve İngiltere'nin teklif ettiği konunun "*düvel-i hamse*" tarafından görüşülmesiydi. Bu fikrin uygulanması, zaten meseleye karışan Avusturya ve Rusya'nın yanı sıra bir de Fransa, İngiltere ve Prusya'nın katılması demekti ki meclis, bu durumun konuyu daha da güç hale getireceği kanaatindeydi. Zira her devlet kendi çıkarlarına göre hareket edecek ve böylece çözümden daha da uzaklaşılacaktı¹⁰⁸⁶. Üstelik Mehmed Ali Paşa gibi ülkesine yapılacak herhangi bir dış müdahaleye son derece karşı olan bir sadrazamın hükümetinde, üçüncü ihtimal tamamen kabul edilemez nitelikteydi. Görüldüğü gibi tartışılan bu üç alternatiften hiçbiri Osmanlı Devleti'nin lehine değildi ve çember gitgide daralmaktaydı. Yapılan müzakerelerde içine düşülen bu çıkmazdan kurtulmak için bunlardan başka bir çözüm yolu bulunamadı ve aralarından hükümetçe en zararsız olanının seçilmesi yoluna gidildi. Bâbıâli, Leiningen'e Osmanlı askerlerinin Karadağ'dan çekilmeleri şartındaki ağır bazı hükümlerin yeniden düzenlenmesi yoluyla meselenin çözümünün uygun olacağını ifade etti¹⁰⁸⁷ ve Leiningen'in verdiği ultiमतodaki her başlık tek tek değerlendirilerek 10 Şubat 1853/1 Ca 1269 tarihinde cevabî nota kendisine gönderildi. Avusturya ile ilişkilerin bozulmaması için son derece dikkatlice kaleme alınan cevapta: Osmanlı Devleti'nin hiçbir şekilde Avusturya'ya zarar verici bir harekette bulunmayacağı ancak Karadağ'daki isyanın devletin iç meselesi olduğu ve buna kayıtsız kalmanın mümkün olamayacağı sebepleriyle detaylı bir şekilde açıklanarak Leiningen'e bildirildi. Avusturya'nın talep ettiği Klek ve Sutorina Limanlarının ise 1832 ve 1833 tarihlerinde kendilerinin de kabul ettiği üzere Osmanlı toprağı olduğu, bu konunun karşılıklı görüşmelerle çözüme ulaştırılması gereğı vurgulandı¹⁰⁸⁸. Ancak, bu ılımlı politika ve verilen tavizlere rağmen dağ eşkıyası tamamen itaat altına alınana ve İşbuç-Niksiç¹⁰⁸⁹ yolu açılana kadar harekâta son verilmeyeceği cevabı Leiningen'nin hoşuna gitmedi. Elçi, cevabî notanın ertesi günü

¹⁰⁸⁶ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

¹⁰⁸⁷ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

¹⁰⁸⁸ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 3 ve 4; Gölen, a.g.m., s. 255-257.

¹⁰⁸⁹ Osmanlı Devleti için Karadağ'ın içinden geçerek İşkodra'yı Hersek'e bağlayan bu yolun açık kalması çok önemliydi. Karadağ Vladikaları ise iç güvenliği tehlikeye düşüren bu yolu kapalı tutuyorlardı (Gölen, a.g.m., s. 232n.).

11 Şubat 1853'te hükümete üç gün içinde kararlarını bildirmeleri şartıyla ikinci bir ulti­matom verdi. Burada taleplerinin kabul edilmemesi durumunda iki ülke arasındaki ilişkilerin kesileceği ve Avusturya Maslahatgüzârıyla birlikte İstanbul'u terk edeceklerini bildirmesi hükümeti zor durumda bıraktı¹⁰⁹⁰.

Leiningen'in ilet­tiği bu talepler mecliste görüşüldü ve hoşnutsuzlukla ülkesine dönmesinin Osmanlı Devleti açısından tehlikeli bir durum arz edeceği; isteklerinin kabulünün ise devlet için hoş olmayacağı vurgulanarak, ne yapılabileceği ve meselenin tekrar etraf­lıca görüşülmesine karar verildi. Avusturya'nın bu girişimleriyle uluslararası bir hal alarak son derece hassas bir konuma gelen Karadağ Meselesi için üç kez Meclis-i Mahsûs toplandı¹⁰⁹¹. Yapılan görüşmelerde İngiltere ile Fransa'nın desteği alınsa dahi Avusturya ve Rusya gibi iki güçlü devleti Osmanlı Devleti'nin karşısına alması ve işi onlarla savaş derecesine getirmesinin akla yatkın olmadığına karar verildi. Fransa'nın, Osmanlı ordusunu buldukları yerde ve Karadağ'ın içinde tutarak; Karadağ meselesinin Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya ve Avusturya ile ortaklaşa bir kararla çözülmesi teklifi ise çıkacak neticenin devletin lehine olup olmayacağından emin olunamamasından ve aksine Rusya ve Avusturya'nın isteklerine daha uygun olabileceği ihtimalinden dolayı kabul görmedi¹⁰⁹². Zira, İngiltere de Fransa gibi meselenin "*düvel-i hamse*" tarafından çözüme kavuşturulması fikrindeydi¹⁰⁹³. Bir yandan meseleyi suhulet­le halletmeye çalışan hükümet, bir yandan da Karadağ'daki isyanı bastırmak için orada bulunan ordunun, gereğini yapmadan sadece Avusturya istedi diye geri çekilmesini uygun bulmuyordu¹⁰⁹⁴. Öte yandan Leiningen'in verdiği ulti­matoma da acilen cevap verilmesi gerekiyordu. Böylece Bâbiâli için oldukça sıkıntılı bir süreç başladı. Leiningen'in son notası ile ufukta beliren Avusturya-Rusya ittifakı ve Rus Olağüstü Elçisi Menşikov'un İstanbul'a geleceği haberi, hükümetin üzerindeki baskı iyiden iyiyeye arttırdı¹⁰⁹⁵.

---

¹⁰⁹⁰ Gölen, a.g.m., s. 257.

¹⁰⁹¹ Meclislerden ilki 5 Şubat 1853/26 R 1269 Cumartesi, ikincisi 8 Şubat 1853/28 R 1269 Salı, üçüncüsü ise 9 Şubat 1853/29 R 1269 Çarşamba günlerinde toplandı (BOA, İ.HR, 94/4613, lef 25 ve 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269).

¹⁰⁹² BOA, İ.HR, 94/4613, lef 28, 13 Şubat 1853/4 Ca 1269.

¹⁰⁹³ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 27, 9 Şubat 1853/29 R 1269.

¹⁰⁹⁴ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 28, 13 Şubat 1853/4 Ca 1269.

¹⁰⁹⁵ Saab, a.g.e., s. 21. Aslında Rusya Menşikov'u, Leiningen ile eş zamanlı İstanbul'a göndermek ve böylece Bâbiâli üzerinde çift taraflı bir baskı oluşturmak fikrindeydi. Ancak Menşikov'un aniden rahatsızlanmasıyla bu

Mecliste Karadağ meselesinin hararetle bir şekilde tartışıldığı ve en az hasarla atlatılmaya çalışıldığı bu kritik günlerde, mesele Avrupa basını tarafından yakından takip ediliyordu. Burada yayınlanan habere göre, Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Leiningen'in notasına şu şekilde cevap vermişti¹⁰⁹⁶:

...Avusturya Olağanüstü Elçisi Leiningen, üç gün içinde kesinlikle cevap verilmesini istediği taleplerine Mehmet Ali Paşa cevap verdi:

Herhangi bir tehir istenmemesi üzerine şimdi hemen verilen cevap şu şekildedir:

Osmanlı Devleti, herhangi bir toprak ya da egemenlik sorununda boyun eğmeyecektir. Sultan'ın gayrimüslim vatandaşları yabancı bir hami istememektedirler, çünkü onlar mazlum değillerdir. Kendi dinlerinin idaresinde Türklerin herhangi bir engeli olmaksızın, inanç özgürlüğü çerçevesinde harikulade bir otonomiden yararlanmaktalar. Yukarıda zikredilenlere gelince [Leiningen'in istekleri kastediliyor] gayrimüslimler Avusturya hanedanı gibi bir hami, koruyucuyu istememektedirler. Avusturya ki Avrupa ülkelerinin çoğu tarafından garanti altına alınmış olan anlaşmalara karşı gelmiş, hiçe saymış ve sözünde durmayarak Macar Protestanlar arasında âdem-i merkezîyetin/özerkliğin ve inanç özgürlüğünün son kalıntılarını da yok etmiş bir devlettir. Her kim bir Hristiyan imparatorluğun Hristiyan vatandaşlarının koşulları ile Osmanlı Sultanı'nın Avusturya toprakları sınırında bulunan Eflak ve Boğdan'da bulunan Hristiyan vatandaşlarının koşulları arasında bir kıyaslama yapmaya çalışırsa ikincisinin lehine karar vermek zorunda kalacaktır.... Bosna'da isyan eden ve bastırılan halk eşit şartlarda siyasi ve sivil haklar elde ediyor. Karadağ'da Türk Hükümeti dini ya da idari bir hususta en küçük bir müdahalede ne bulunmuş ne de bulunmayı düşünmektedir. Hatta Eflak-Boğdan ve Sırbistan'da da bu şekilde hareket edilmektedir. Karadağ'ın bağımsızlığı konusuna gelince Osmanlı Devleti, Avusturya'nın İtalya ve Macaristan ile olan ilişkilerini imparatora [Avusturya imparatoru] hatırlatmak gereğini hissetmektedir.

Bu haberin ardından Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın, Leiningen'in ultimatoma verdiği tavizsiz cevap ve onun sert mizacından dolayı heran bir savaş çıkabileceği ihtimalinden söz edilmeye başlandı. Paşanın, Leiningen'in taleplerine karşı verdiği iddia edilen bu kararlı ve sert cevabı, *Daily News* gazetesinin 25 Şubat 1853 tarihli nüshasında şu ifadelerle değerlendirilmiştir¹⁰⁹⁷:

Dün İstanbul'daki muhabirimizden gelen ve General Leiningen'in Bâbîâlî'ye vermiş olduğu ultimatom ve Sadrazamın buna vermiş olduğu sert/keskin cevabı içeren mektubu yayınlamıştık. Eğer bu belgeler sahih ise ki buna inanmamız için birçok iyi/haklı sebebimiz var, böylece Bâbîâlî, Kuzey komşusunun entrikaları karşısında cesurca dik duracağı konusunda kararlı olduğunu göstermiş oldu. Avusturya'nın talepleri tereddüte mahal bırakmayacak bir şekilde reddedildi ve eğer Avusturya bu taleplerinde ısrar ederse Türkiye ile savaşı kaçınılmazdır.

Muhabirimizin bize aktarmış olduğu bu talepler, sadece haksız değil, aynı zamanda onur kırıcıdır. Türkiye aşağılayıcı karakteri ortadan kalkmadan bu talepleri kabul

---

plan uygulanamadı (Saab, *a.g.e.*, s. 25; David M. Goldfrank, *The Origins of the Crimean War*, London 1994, s. 121; Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayınları, İstanbul 2002, s. 18).

¹⁰⁹⁶ *The New York Times*, 14 Mart 1853. (23 Şubat Tarihli *Daily News*'ten alınan haber).

¹⁰⁹⁷ *The New York Times*, 14 Mart 1853. (25 Şubat Tarihli *Daily News*'ten alınan haber).

etmeyecektir. Mevcut Sadrazamın gayet iyi bilinen mizacı/karakteri, bize Türkiye'nin bu aşağılayıcı talepleri kabul etmeyeceğinin garantisini vermektedir.

Bir taraftan Mehmed Ali Paşa ve hükümeti hakkındaki bu spekülasyonlar devam ederken, diğer taraftan da meclislerde mesele hakkındaki görüşmelere devam edilmekteydi. 13 Şubat 1853 tarihinde, Leiningen'in 11 Şubat tarihli ikinci notası için toplanan Meclis-i Mâhsûs'ta, elçiye verilen 10 Şubat 1853 tarihli takririn geçerli olduğu yinelendi ve hükümet Mehmed Ali Paşa'nın yukarıda verdiği cevaba paralel bir şekilde karar alarak geri adım atmadı. Çünkü Osmanlı bürokratları Avusturya'nın kendileriyle savaşa girmeye cesaret edemeyeceklerini düşünüyorlardı. Onları bu düşünceye sevk eden, Arif Efendi'nin Leiningen'in İstanbul'a gönderilmesiyle ilgili takririnde verdiği bilgiler olmalıydı. Bu rapora göre: Avusturya net bir politika geliştirmekten uzaktı. Leiningen Bâbîâlî üzerinde bir baskı oluşturarak, meseleyi savaş tehdidine kadar götürüp harekâtı durdurmak istiyordu. Ayrıca, Avusturya içinde bulunduğu ekonomik kriz sebebiyle Osmanlı Devleti ile savaşı göze alabilecek durumda değildi¹⁰⁹⁸. Bunun üzerine Bâbîâlî, 14 Şubat 1853 tarihinde, 10 Şubat 1853 tarihli cevabî notanın geçerliliğini koruduğunu Leiningen'e bildirdi. Vakit geçirmeksizin aynı gün cevabını veren Leiningen'in, Bâbîâlî'ye tepkisi ise oldukça sert oldu. Leiningen, Avusturya Devleti için çok önemli olan bu hususta iki devlet arasındaki dostluğu korumak için elinden geleni yaptığı; ancak Bâbîâlî'nin verdiği cevapların tatmin edici olmadığını ve bu sebeple görevinin sona erdiğini ifade etti. Bu durumdan doğacak tüm sorumluluğun da Bâbîâlî'ye ait olduğunu ve kendisi ile birlikte daha önce de belirttiği gibi Avusturya Maslahatgüzârı'nın da İstanbul'dan ayrılacağını bildirdi. Bundan sonra ülkesinin, Osmanlı sınırlarında müzakeresiz bir şekilde kendi çıkarlarına uygun askeri tedbirleri alacağı ve gerekirse fiili hareketlerde de bulunabileceğini de ilettili. İki ülke arasındaki ilişkilerin kesilmesiyle bir anda kendini Avusturya ile savaş ortamında bulacağını idrak eden Bâbîâlî'nin, İngiltere ve Fransa'dan da Avusturya ile savaşa girme hususunda destek alamayacağını anlamasıyla; Leiningen'in isteklerine karşı ısrarlı direnişi son buldu. Avusturya'nın tekliflerinin kabul edilmemesiyle devreye Rusya'nın da gireceğini¹⁰⁹⁹ sezen hükümet, Avusturya ve dolayısıyla Rusya ile bir savaşı göze alamayarak, Klek

¹⁰⁹⁸ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 19, 5 Şubat 1853/25 R 1269.

¹⁰⁹⁹ Rus Çarı I. Nikola, Avusturya İmparatoru Franz Josef'e Karadağ yüzünden çıkacak bir Avusturya-Osmanlı savaşında Avusturya'nın yanında savaşa gireceği sözünü vermişti (Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 164n).

ve Sutorina Limanları'nın Avusturya'ya bırakılması dışındaki tüm taleplerinin kabul edildiğini ve Karadağ'dan çekileceklerini bildirmek zorunda kaldı¹¹⁰⁰.

3.6. OSMANLI DEVLETİ'NİN KARADAĞ'DAN ÇEKİLMESİ VE HAREKÂTIN SONUÇLARI

Böylece, 24 Aralık 1852 tarihinde başlayan Karadağ askeri harekâtı, iki ay süren çatışmaların ardından 24 Şubat 1853'te sona erdi¹¹⁰¹. Çatışmalardan ziyade soğuk ve hastalık sebebiyle kayıpların verildiği Karadağ askeri harekâtı, Osmanlı Devleti açısından büyük maddi zararlara yol açtı¹¹⁰². İlâveten, harekât süresince bölgeden gelen Osmanlı askerî yetkililerin raporlardan, Jabyak Kalesi'nde Osmanlı ordusunun Karadağlıların yanı sıra onlara lojistik destek veren Rus ve Avusturyalılarla da savaşıldığı anlaşılmaktaydı¹¹⁰³. Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ içlerine ilerlemesiyle Avusturya, sınırdaki kale ve kasabalara asker, top, cephane, erzak göndermeye başlamışlardı¹¹⁰⁴. Yani, Osmanlı Devleti Karadağ askeri harekâtı boyunca, hem diplomatik hem de askeri olarak Avusturya ve Rusya ile mücadele etmek zorunda kalmıştı. Üstelik hükümetin bütün çabalarına ve Ömer Paşa komutasında kazanılan askeri başarılarla rağmen¹¹⁰⁵ harekât amacına ulaşmamış; hem bundan sonra Karadağlıların daha da fütursuzca davranıp, ayaklanmalarına hem de II. Danilo'nun, Avusturya ve Rusya tarafından prens olarak tanınmasına mani olamamıştır¹¹⁰⁶. Ayrıca titizlikle yürütülen diplomasi trafiğine rağmen, Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ'ı boşaltmaları da pek kolay olmadı. Sürekli Karadağ isyanının bir iç mesele olduğunu vurgulayan Osmanlı hükümeti, harekât boyunca olduğu gibi bölgeden çekilirken de Avusturya ve Rusya'nın baskısından kurtulamadı. Bunun en

¹¹⁰⁰ BOA, İ.HR, 94/4613, lef 28 ve 29, 13 Şubat 1853/4 Ca 1269; BOA, İ.HR 94/4613, lef 8. "...Maslahatın nezâketini düşünerek ve harbin neticesindeki mahâzîr ile cebel-i mezkûrun islâhât-ı kâbilesini istihsâl ederken bir devlet-i ecnebiye sözüyle geri çekilmekte der-kâr olan ma'zeret-i haliyayı ve Avusturya devletinin böyle bir nâ-hakk teklifini mecbûren kabul etmekden şimdi ve bundan sonra zuhûr eyleyecek her nev'î mahzûrları düşünerek bunun mahzûru muhârebenin neticesinden ehven add olunmağla teklifât-ı meşrûhâya bâlâda gösterildiği vecihle muvâfakat olunması ve ta'dilât-ı ahireye göre yapmış ve müsveddesi meclisce okutulmuş olan tahririn ceneral merkûma i'tâ kılınması bizlerce muhtâr olunduğu..." (BOA, İ.HR 94/4613, lef 28, 13 Şubat 1853/4 Ca 1269).

¹¹⁰¹ Gölen, a.g.m., s. 243.

¹¹⁰² Gölen, a.g.m., s. 247; Harekât neticesinde Osmanlı kuvvetlerinden 900 kişi Çetine'de esir düşmüş, 4.500 kişi de şehit olmuştur (William Denton, *Montenegro Its People and Their History*, London:Daldy, Isbister&Co., 1877, s. 279).

¹¹⁰³ Yaver-i harp yüzbaşısı Mehmed Ağa'nın tahririne göre: Rus Miralayı Kovaleski, Karadağlıların hareketlerini tertip ve kumanda etmekteydi. Ayrıca Karadağlıların kullandıkları yuvarlakların da Avusturya güllesi olduğu ve kalede de Avusturya topçularının olduğunu bildirmişti (BOA, İ.HR, 94/4587, lef 10).

¹¹⁰⁴ Gölen, a.g.m., s. 248.

¹¹⁰⁵ Gölen, a.g.m., s. 229-230n. Bir İngiliz belgesinde, ilerlemesi için Ömer Paşa'ya izin verilseydi, Karadağ meselesinin kökten çözüme kavuşabileceği fikri öne sürülmüştür (Özdem, a.g.t., s. 125).

¹¹⁰⁶ Özdem, a.g.t., s. 124.

büyük delili de Ömer Lütfi Paşa ile Karadağ'dan çekilme sürecini görüşmek için Avusturya'nın görevlendirdiği Zailsek ile Rusya'nın görevlendirdiği Kovalevski'nin bölgeye gelmesiydi. Üçlü arasında 28 Şubat 1853 tarihinde Osmanlı kuvvetlerinin Karadağ'dan çekilme koşullarıyla ilgili bir protokol imzalandı¹¹⁰⁷.

Diğer taraftan gerçekten de Mehmed Ali Paşa'nın seraskerliğinde öngördüğü gibi Ömer Paşa, Karadağ üzerine yapılan askeri harekâta gayet başarılı oldu. Ancak, bu başarılar karşısında Avusturya Olağanüstü Elçisi Kont Leiningen'in İstanbul'a gelmesiyle, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın hesapları bozuldu. Kendi ifadesiyle "*çarçabuk bitecek madde*"¹¹⁰⁸, son derece karmaşık ve devletlerarası soruna yol açan bir hale geldi. Bu sebeple Mehmed Ali Paşa hükümeti askeri harekâta sürdürdüğü kararlılığı Avusturya Elçisi'ne karşı sürdüremedi ve Avusturya ile çıkması muhtemel bir savaşı göze alamadı. Yani, Karadağ'da Ömer Paşa'nın komutasında kazanılan askeri zaferler diplomaside kazanılamadı. Pek çok askerin hayatını kaybettiği insanî, ekonomik ve siyasi boyutlarının yanı sıra Karadağ Meselesi'ndeki kayıplar bununla da sınırlı kalmadı. Bu meseleyle güçsüzlüğü ortaya çıkan Osmanlı Devleti'nin mevcut durumundan en büyük cesareti Rusya aldı ve uzun zamandır Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için hiç vakit kaybetmeden harekete geçerek, Osmanlı Devleti'nin kabul etmesi mümkün olmayan taleplerle Prens Menşikov'u, İstanbul'a gönderdi. Bu olay, Menşikov'un isteklerini fütursuzca genişleterek hükümet üzerinde büyük bir baskı kurmasına imkân vermesi ve Kırım Savaşı'na giden süreci hızlandırmış olması bakımından da büyük önem arz etmektedir.

Mehmed Ali Paşa'nın Karadağ Meselesi'nde, ele geçirdiği ilk fırsatta aceleyle ve konunun tüm cephelerini hesaba katmadan harekete geçmesi, yani bir devlet adamından ziyade asker kimliğini öne çıkarması¹¹⁰⁹ ile Sultan Süleyman devrine özlem duyan hareketleri¹¹¹⁰, devletin ağır bedeller ödemesine neden olmuştur. Bu bağlamda, Cevdet Paşa'nın Karadağ gailisini başımıza açtılar diyerek suçladığı Mehmed Ali Paşa ve Ömer Paşa'ya yönelttiği bu eleştiri, harekâtın sebepleri ve askeri sahadaki başarılar bakımından yerini bulmazken; doğurduğu siyasi sonuçları bakımından isabetli bir tespittir. Mehmed Ali Paşa'nın bu olayda

¹¹⁰⁷ Gölen, a.g.m., s. 262.

¹¹⁰⁸ BOA, İ.HR, 70/3384-M, 16 Eylül 1850/9 Za 1266.

¹¹⁰⁹ Bu durumun en tipik örneklerinden birisi, Mehmed Ali Paşa hükümetinin, Avusturya'nın tüm baskılarına rağmen, Karadağlıların askeri direnci kırılana kadar harekâtı durdurmamalarıdır (Gölen, a.g.m., s. 262).

¹¹¹⁰ AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.193-194.

Avusturya ve Kutsal Yerler Meselesi'nde de Rusya karşısında takındığı tutum, ileride onun haklı bir şekilde Rus ve Avusturya karşıtı olarak anılmasına yol açmıştır.

4. OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI VE KIRIM SAVAŞI'NA GİDEN SÜREÇ

4.1. KUTSAL YERLER MESELESİ'NİN ORTAYA ÇIKIŞI VE RUS OLAĞANÜSTÜ ELÇİSİ PRENS MENŞİKOV'UN İSTANBUL'A GELİŞİ

İçeride Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa'nın gittikçe şiddetlenen mücadeleleri bürokrasiyi meşgul ederken, dışarıda da imparatorluğun kaderini değiştirecek son derece mühim hadiseler cereyan etmekteydi. Bunlardan birisi de Rusya'nın ortaya attığı “*Kutsal Yerler Meselesi*” (*Makamat-ı Mübareke*)¹¹¹¹ idi. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunan Kudüs'teki Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler tarafından mukaddes sayılan Kutsal Yerler, Müslümanlarla, Hristiyanlar arasında zaman zaman birtakım problemlere yol açmıştır. Her üç din tarafından da kutsal kabul edilen bu yerlerin korunması, yönetilmesi ve onarılması Hristiyanlar için çok şerefli ve önemli bir iş olduğundan, söz konusu yerler üzerinde Ortodokslarla, Latinler arasında süregelen ve gittikçe artan bir rekabet vardı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti de Ortodoks Kilisesi'nin başı bulunan Rum Patriği'nin başkenti İstanbul'u ele geçirdiğinden beri ister istemez “*Kutsal Yerler*” problemini miras almıştı¹¹¹². Asıl amacı Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu ve çıkarlarını pekiştirmek olan Rusya'nın, Kutsal Yerler Meselesi'ni ortaya atmasına kadar devletler arasındaki bu anlaşmazlıklar Osmanlı Devleti'nin tarafları idare etmesiyle, büyümeden hallediliyordu¹¹¹³. Fakat mesele, 1850 senesi ortalarından beri bir taraftan Fransa'nın bir taraftan da Rusya'nın Kutsal Yerler üzerinde hak iddiaları ve baskıları yüzünden ciddi bir uluslararası gerginliğe neden oldu. Verdiği tavizlerle iki

---

¹¹¹¹ Kutsal Yerler Meselesi'nin kökeni ve çözüm arayışları için bkz. Bekir Sıtkı Baykal, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli”, *Belleten*, Nisan 1959, XXIII/90, s. 241 vd.; Ş. Tufan Buzpınar, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, *Bildiriler 22-23 Mayıs 2006*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007; Karal, *a.g.e.*, V, 222-227; Hayreddin, *1270 Kırım Muhârebesinin Târih-i Siyâsiyesi*, yay. Ahmed İhsan ve şürekâsı, İstanbul 1326, s. 64-88; Jorga, *a.g.e.*, V, 371-374; Goldfrank, *a.g.e.*, s. 75-90; Rich, *a.g.e.*, s. 1-17; Temperley, *a.g.e.*, s. 280-300; Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 32-56; Karasu, *a.g.t.*, s.15-33.

¹¹¹² Karal, *a.g.e.*, V, 223; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 141.

¹¹¹³ Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin...*, s. 69.

tarafı da memnun edemeyen Osmanlı Devleti üzerindeki baskı günden güne şiddetini arttırdı¹¹¹⁴.

Özetle, Osmanlı Devleti'nin 9 Şubat 1852 tarihinde Fransa lehine verdiği imtiyaz¹¹¹⁵, Mehmed Ali Paşa hükümetinin elini kolunu bağlamaktaydı. Zira iki devlet arasında kalan hükümet, en zararsız çözümü bulmak zorundaydı. Tarafların talepleri hakkında toplanan meclisler neticesinde düzenlenen mazbatada: Rusya ile Fransa devletlerinden hangisinin talepleri kabul olunursa diğerinin tepkisine neden olacağından bahisle, bir taraftan Rusya'nın kırılmamasına çalışılırken, diğer taraftan elinde senedi olan Fransa'nın daha şiddetli davranacağı düşünülerek; kilisenin anahtarın onlara verilmesinin en iyi çözüm yolu olduğuna karar verildi ve bu yöndeki talimat, Divân-ı Hümâyûn Beylikçisi Afif Bey'e gönderildi¹¹¹⁶. Böylece, Ekim ayında sadarete atanan Mehmed Ali Paşa, 6 Aralık'ta Kudüs'e yolladığı talimatla, Beytullahim'deki kutsal yerlere ait bazı anahtarların Fransızların desteğindeki Latinlere teslim etme talimatını verdi¹¹¹⁷. Çözümlemiş gibi görünen mesele, Rusya'nın Fransa'nın Kutsal Yerler ile ilgili taleplerini kabul eden Bâbîâlî'yi protesto etmesi ve 30 Aralık 1852'de ordularını güneye kaydırıp, Karadeniz'e bir donanma göndermesiyle yeniden gölgelendi¹¹¹⁸.

Öte yandan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyet de Rusya'nın, onun üzerinde ürettiği yeni politikaları uygulama zemini hazırlamıştı. Mehmed Ali Paşa hükümetinin ilk dış borçlanmayı reddetmesi, Avrupa kamuoyunda aleyhte bir hava oluşturmuştu¹¹¹⁹. Üstüne hükümetin askeri alanda başarılı olduğu ancak diplomatik zaferle sonuçlandıramadığı Karadağ askeri harekâtında Avusturya'nın sert tutumu karşısında geri adım atmak zorunda kalması, Rusya'yı Osmanlı Devleti

¹¹¹⁴ Kudüs meselesinin alevlenmesinde Fransa'nın rolü ve Fransa-Rusya rekabeti için bkz. Keleş, *a.g.t.*, s. 39- 56; Karal, *a.g.e.*, V, 224-227.

¹¹¹⁵ Bu tarihte, Fransa'ya o güne kadar yan kapısını kullandıkları Beytullahim Kilisesi'nin ana kapısının anahtarının verileceği ve ayinlerini Meryem Ana'nın mezarının bitişiğinde bulunan kilisede yapma yetkisinin tanındığına dair bir ferman verilmiştir (Fevzi, *1853-1856 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927, s. 3; Jorga, *a.g.e.*, V, 373. Armaoğlu ve Hayreddin bu tarihi 8 Şubat olarak vermişlerdir (Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 234; Hayreddin, *1270 Kırım Muharebesinin...*, s. 107). Papa ile Napolyon ve Kudüs'teki Latin ruhban bu başarıdan o denli kadar memnun olmuşlardı ki Fransız Elçisi La Valette, Roma'da takdis, Paris'te imparator tarafından tebrik edilmiş ve Kudüs'te olağanüstü bir merasim ile karşılanmıştı (Fevzi, *a.g.e.*, s. 3).

¹¹¹⁶ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, I, 5-6.

¹¹¹⁷ Alan Palmer, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1999, s. 20. Palmer, Mehmed Ali Paşa'nın bu talimatı, Fransa'dan aldığı rüşvetler neticesinde verdiğini iddia eder (*Aynı yer*).

¹¹¹⁸ Rich, *a.g.e.*, s. 22; Temperley, *a.g.e.*, s. 301.

¹¹¹⁹ Yerasimos, *a.g.e.*, II, 677.

üzerindeki hesapları konusunda daha da cesaretlendirdi¹¹²⁰ ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünün uzun süre ertelenemeyeceğine olan inancını pekiştirdi. Kısacası Karadağ meselesi, Rusya'nın yeterince baskı uygulanır ve korkutulursa, Osmanlı Devleti'nin her türlü tavizi verebileceği yolundaki tehlikeli intibamı güçlendirmişti¹¹²¹. Bunlara ilaveten Karadağlılar gibi Eflak-Boğdan da bağımsızlıklarını elde etmek için fırsat kolluyorlardı. Diğer Balkan toplulukları da bilhassa bölgedeki Rus ajanlarının etkisiyle sürekli bir kaynaşma içindeydiler¹¹²². Üstelik Fransa'nın, Katoliklerin Kudüs'teki hakları için ortaya attığı Kutsal Yerler Meselesi de Rusya'ya talep ve şikâyetlerde bulunmak için yeterince bahane yaratmıştı¹¹²³. Rusya da bahsedilen bu fırsatlardan yararlanarak, Kutsal Yerler Meselesi'nin üstüne gitti. Son olayların ardından henüz rahat bir nefes alamayan Bâbiâlî, Leiningen'in İstanbul'dan ayrıldığı gün yani 28 Şubat 1853'te, Prens Menşikov'un Rus Olağanüstü Elçisi olarak İstanbul'a gelmesiyle¹¹²⁴ Kırım Savaşı'yla¹¹²⁵ sonuçlanacak çok daha zorlu bir sürecin içine girdi.

Amiral, Bahriye Bakanı, Finlandiya Valisi, Baltık Donanması Komutanı gibi birden çok unvana sahip Menşikov'un¹¹²⁶ böylesine kritik bir görev için seçilmesi

¹¹²⁰ Rusya'nın yakın ilişki içinde olduğu ve Çar'ın, kendisini Prens olarak sarayında kabul ettiği II. Danilo üzerine Osmanlı Devleti'nin geniş çaplı bir askeri harekât düzenlemiş olması ve “*Karadağlılara karşı amansız davranışları*” da I. Nikola'yı ezeli düşmanı Osmanlı'ya karşı saldırıya geçmek için kışkırtıyordu (Jorga, *a.g.e.*, V, 374). Zira Karadağ isyanı, Osmanlı Devleti üzerinde Rus tazyik vasıtalarının biri idi (Fevzi, *a.g.e.*, s. 4).

¹¹²¹ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 138.

¹¹²² Uçarol, *a.g.e.*, s. 192-193.

¹¹²³ Jorga, *a.g.e.*, V, 370. Artık niyetini açıkça ortaya koyan Çar I. Nikola, 9 Ocak 1853 tarihinde Petersburg'daki resmikapulde, İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour'a, Osmanlı Devleti'ni yıkıp paylaşmayı teklif etti (Temperley, *a.g.e.*, s. 272; Karal, *a.g.e.*, V, 221-222; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 233; Danişmend, *a.g.e.*, IV, 142; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 7-8; Seignobos, *a.g.e.*, s. 168-169; Fevzi, *a.g.e.*, s. 5; Figes, *a.g.e.*, s. 127-128. O dönemde Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir politika izleyen İngiltere ise Çar I. Nikola'nın bu teklifini reddetti (Baykal, “Makamat-ı Mübareke...”, s. 253. Bilâl N. Şimşir, “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985, Ankara)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 78, Belge No: 3). Çar Nikola, İngiltere'ye bu teklifi 1844 tarihinde de yapmış ancak kabul ettirememişti. İstanbul ve boğazlara sahip olmak ve “*hasta adam*” olarak addettiği Osmanlı Devleti'nin mirasına konmak Rus Çarı Nikola için bir “*idée fixe*” haline gelmişti (Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 326; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 68) Ayrıca I. Nikola'nın Osmanlı Devleti'ni himaye ve bölme politikası hakkında geniş bilgi için bkz. G. H. Bolsover, “Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi”, çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ocak-Haziran 1965, XXIII/3-4, s. 207-238.

¹¹²⁴ Louis Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III, les Préliminaires de la Guerre de Crimée 1852-1854, d'après les Papiers Inédits de M. Thouvenel*, Paris: C. Lévy, 1891, s. 91, 97; George Fowler, *History of the War: or Record of The Events Political and Military: Between Turkey and Russia and the Allied Powers of England and France*, London 1855, s. 11; Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden: Brill, 2010, s. 73. Menşikov'un geliş tarihiyle ilgili kaynaklardaki farklılıklar için bkz. Keleş, *a.g.t.*, s. 59n.

¹¹²⁵ Kırım Savaşı'na ait birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan seçme bir bibliyografya için bkz. Fikret Turan, *The Crimean War 1853-1856, A Bibliography of Monographs*, The Isis Press, İstanbul 2000.

¹¹²⁶ Karal, *a.g.e.*, V, 227; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 235; Fevzi, *a.g.e.*, s. 5.

elbette tesadüf değildi. Prens Menşikov'un amacı, Osmanlı hükümetinin gözünü korkutmaktı¹¹²⁷. Çar tarafından bu görev için bilhassa seçilen Menşikov, “*bir askerde olabilecek bütün cesarete ve bir Rus'da olabilecek bütün ustalık ve kibire sahip*” birisi olarak tasvir ediliyordu¹¹²⁸. Anderson'a göre askeri yönü kuvvetli ancak diplomatik tecrübe ve yeteneklerden yoksun olan Menşikov, bu görev için doğru bir seçim değildi¹¹²⁹. Figes'e göre ise Menşikov'un seçimi bilakis kasıtlı ve bilinçli, Çar'ın militan niyetini ortaya koyan bir işaretti. Zira barışı sürdürebilecek tecrübeli bir diplomat yerine, ürkütücü bir şöhrete sahip asker Menşikov tercih edilmişti. Seymour'un 10 Şubat 1853 tarihinde Russell'a yazdığı şu sözler, Çar'ın niyeti ve Menşikov'un seçimini daha da dikkat çekici kılmaktaydı:

...İstanbul'a bir asker gönderme gereği var idiyse, imparator belirlediği kişiden... Daha iyi bir seçimi pek yapamazdı; ancak bir askeri tercih etmenin başlı başına belli bir anlam taşıdığını ve bir müzakerenin... Sonuçsuz kalması halinde, müzakerecinin 100 bin askeri göreve çağırma ve onların başına geçme yetkisine sahip komutana pekâlâ rahatlıkla dönüşebileceğini düşünmemek elde değil...

Kısacası barış ya da savaş konusunda tam yetkili elçilik görevinin yanı sıra ordu ve donanma komutanı sıfatını taşıyan Menşikov, ikna gücünü askerî tehditle birleştirecekti¹¹³⁰. Bu anlamda Çar'ın beklentilerini karşılayan ve maiyyetinde bulunan amiraller, generaller ve prenslerle İstanbul'a adeta bir çıkarma yapan Menşikov, büyük bir gövde gösterisi gerçekleştirdi¹¹³¹. Tophane rıhtımında binlerce Ortodoks tarafından büyük bir coşkuyla karşılanan Menşikov, Çar ve Ortodokslardan aldığı bu destekle diplomatik teamüllere aykırı davranışlar sergilemeye başladı¹¹³². Osmanlı Devleti cephesinde de durum pek farklı değildi. Zira devrin Sadrazamı Mehmed Ali Paşa da sergilediği icraatlarında, diplomasiden ziyade askeri yönü ağır basan bir devlet adamıydı. Karşılıklı iki devletin temsilcilerinin de sahip olduğu bu özellikler, görüşmelerin oldukça çetin geçeceğinin işaretini vermekteydi. Mehmed Ali Paşa'nın Menşikov'a karşı dirayetli bir tavır sergilediğini Fransız Elçisi Thouvenel de şu sözlerle ifade etmiştir¹¹³³: “*Mehmet Ali, İngiliz ve Fransızların*

¹¹²⁷ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 90.

¹¹²⁸ Rich, *a.g.e.*, s. 34.

¹¹²⁹ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 139.

¹¹³⁰ Figes, *a.g.e.*, s. 129-130.

¹¹³¹ Menşikov'un maiyyetindeki subayların görevi, herhangi bir ani saldırı hareketına hazırlık için İstanbul ve Boğaziçi'nin savunma mevziileri hakkında casusluk yapmak idi (Figes, *a.g.e.*, s. 131). Bu bakımdan elçilik heyetinden ziyade bir başkomutan ile kurmay heyetine benzemekte ve heyete ürkütücü bir mahiyet vermekteydi (Karal, *a.g.e.*, V, 227; Fevzi, *a.g.e.*, s. 5-6).

¹¹³² Karal, *a.g.e.*, V, 228; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 235.

¹¹³³ Case, *a.g.m.*, s. 265.

yeterli destek sağlamadıkları bir dönemde Rusya'ya karşı yeterli derecede cesaret göstererek direnmişti”.

4.2. RUSYA’NIN TALEPLERİ VE BÂBİÂLÎ’NİN TUTUMU

Mehmed Ali Paşa hükümeti, Prens Menşikov’un olağanüstü elçi sıfatıyla ve bazı taleplerle İstanbul’a geleceğini önceden haber almıştı. Menşikov gelmeden meselenin tam manasıyla ne olduğu anlaşılmasa da bu görevin esasını Kutsal Yerler Meselesi’nin oluşturduğu hükümetin malumuydu. İlaveten Menşikov’un Rum mezhebi hakkında da *“bir va’d ve temîn”* taleplerinin alabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmaktaydı. Hükümet, Rus Elçi’nin olası taleplerine karşı son derece dikkatli davranmış, bir taraftan *“Saltanat-ı seniyye itidâl ile sebâtı tevfiik ederek ve hukûkuna istinâd eyleyerek şân ve menâfinin”* sağlanması yoluyla davranılacağını ifade ederken; diğer taraftan *“Saltanat-ı seniyyenin hukûk-ı mülkîye ve istiklâl-i âlisini muhâfazadan geri durmayacağı”*nı beyan ederek, bu konuda takip edeceği siyaseti, meselenin en başında ana hatlarıyla ortaya koymuştur¹¹³⁴. Bununla birlikte kısa süre önce Karadağ meselesinde, Leiningen’in Avusturya Olağanüstü Elçisi olarak İstanbul’a gelmesiyle belli bir tecrübe kazanan ve konunun önemini farkında olan hükümet; Prens Menşikov daha İstanbul’a gelmeden bazı diplomatik girişimleri başlattı. Bu bağlamda meselenin ortaya çıkmasında rolü olan ve Kutsal Yerler üzerinde daha önce birtakım imtiyazlar tanınan Fransa’nın, Rusya karşısında Osmanlı Devleti’ne ne denli destek olacağını öğrenilmesi için çeşitli yazışmalar yapıldı. Osmanlı Devleti’nin hiçbir menfaati olmayan bu mezhep çekişmesinde, Fransa’nın ortamı daha da germemesi için Fransız devlet adamlarının görüşünün alınmasına ve meselenin yeniden değerlendirilmesine karar verildi¹¹³⁵.

Takip edilen bu siyasetten de anlaşıldığı üzere, genel olarak Kutsal Yerler meselesinde en başından beri Bâbîâlî’nin tavrı, tarafların makul isteklerini yerine getirerek meselenin büyümesini önlemek yolunda olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Kutsal Yerler Meselesi hakkındaki tavrını ortaya koyan resmi evraklarda da konunun, bu yerler ile ilgili kısmında tarafları memnun edecek şekilde çözümlenmesine çalışıldı. Rusya’nın Kudüs’te Ortodokslara özel istediği kilise ve

¹¹³⁴ BOA, A.AMD, 1265/79, 3 Ocak 1854/3 R 1270.

¹¹³⁵ BOA, İ.HR, 327/21187, lef 1 ve lef 6, 7 Nisan 1853/27 C 1269; BOA, A.AMD, 1265/79, 3 Ocak 1854/3 R 1270.

hastane inşasına da izin verildi. Kısacası, Osmanlı hükümeti bugüne kadar elinden geleni yapmış ve meselenin iyi niyetle çözülmesine gayret etmişti¹¹³⁶. Lakin Rusya'nın Ortodoks tebaa üzerindeki talepleri işin rengini değiştirdi ve hükümetin tüm iyi niyetli çalışmalarına rağmen, meselenin uluslararası bir hal alması, devleti içinden çıkılması güç bir duruma sürükledi. Bu süreçte son derece temkinli davranan ve meseleyi ağırdan alarak soğutmaya çalışan hükümetin bu politikası da mevcut tehlikenin büyüklüğüyle alakalıydı. Sonuç olarak Bâbiâlî, Rusya'nın Kutsal Yerler bahanesiyle Osmanlı Devleti üzerinde bir himaye kurma teşebbüsüne sonuna kadar karşı koymuş, İngiltere ve Fransa Sefirleri'nin desteklerini alarak, Rusya'nın teklifini kesin bir dille reddetmiştir¹¹³⁷.

Henüz savaş kararının alınmadığı bu dönemde hükümetin başında bulunan, genellikle savaş yanlısı olarak vasıflandırılan Mehmed Ali Paşa¹¹³⁸, Kutsal Yerler Meselesi'nde başlangıçta takip ettiği diplomatik stratejiyi ve Mustafa Reşid Paşa'nın kendisine muhalefetini Fransız Büyükelçisi Thouvenel'e bizzat şu ifadelerle aktarmıştır¹¹³⁹:

Prens Menşikov benimle birlikte bulunduğu ilk görüşmelerde, Türkiye'ye karşı tehditvari bir üslup kullandı ve Fransa ile İngiltere'den kin ve hor görücü bir tavırla söz etti. İşte bu suretle, bana *Sened*'i dayatma yolunu denedi. Tarafımdan gösterilen inatçı bir direnişle karşılaşınca, *Sened* projesini bir yana atarak, saldırgan ve savunmacı bir ortaklık teklifinde bulundu. Bununla birlikte bu proje, Türkiye'nin elini kolunu Rusya'ya teslim etmek anlamına geliyordu ve Osmanlı Devleti'ni aynı zamanda Fransa ve İngiltere ile kaçınılmaz ilişkileri kesmeye götürüyordu, Prens'in ilk teklifi olan *Sened* konusuna dönme yolunu denedim. (Sonradan) Gerçekten, Prens Menşikov'un, hiç de münasebetlerin kesilmesi niyetinde olmadığını iyice anladım. Ama eğer böyle bir şeyi istemiş olsaydı bundan da pekâlâ kaçınılması gerektiğinin de farkına varmıştım. Bu arada, meselenin barışçıl bir biçimde halledilmesi çarelerini araştırırken, itiraf etmeliyim ki; birincisi, Prens Menşikov ikincisi ise, onun baştercümanı Argyropoulos olmak üzere bunlardan destek gördüm. Diğer taraftan Reşid Paşa, Logofet Aristarchi ve [Rus Temsilcisi] Ozeroff ve [Ticari Sekreter Viktor] Balabine tarafından muhalefete tabi tutuldum...

Mehmed Ali Paşa'nın bu sözlerinden de anlaşıldığı üzere, bu meseledeki tavrı ilk etapta hem Rusya'nın aşırı taleplerine direnme hem de mümkün olduğunca Rusya ile savaşa neden olacak ve İngiltere ile Fransa'nın desteğini kaybedecek

¹¹³⁶ BOA, İ.HR, 329/21229, lef 1, 30 Haziran 1853/23 N 1269.

¹¹³⁷ Baykal, "Makamat-ı Mübareke...", s. 258-259.

¹¹³⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 82. Abdurrahman Şeref, padişahın vükelâ ile yaptığı bu müzakerelerde, Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın her fırsatta "*Efendim Moskova Kılıç*" diye söze girdiğini padişahın ise "*sen sus*" diyerek kendisini susturduğunu yazar (*Aynı yer*). Başka bir yerde de Mehmed Ali Paşa'nın, Menşikov geldiğinde kendisine düşmanca davrandığı hatta taleplerine karşı silahını gösterdiğini ileri sürer. Öte yandan müellif, aynı zamanda hükümetin, Menşikov'un tekliflerini makul ve gerekli cevaplarla reddettiğini yazarak, kendisiyle çelişmektedir (Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 146).

¹¹³⁹ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III...*, s. 148-149.

hareketlerden kaçınma şeklinde görünmektedir. Ayrıca paşa, Avrupalı büyük güçleri devletin menfaatleri doğrultusunda birbirine karşı kullanma ve mümkünse onların dayattıkları reformlardan da uzak durmaya çalışmıştır. Zira bu süreçte Bâbîâlî, kendisini ya Tanzimat reformlarını genişleterek İngiltere'ye iyi görünme ya da Menşikov'un sened teklifini kabulle Rusya'yı teskin etme seçenekleriyle karşı karşıya bulmuştu¹¹⁴⁰. Her ne kadar paşanın, meselenin barışçıl yollarla halledilmesi için kendisinin Menşikov'tan destek gördüğü ifadelerine temkinli yaklaşmak gerekse de Mehmed Ali Paşa, pek gönüllü olmasa da bu meselede Rusya'nın istemediği Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı görevden alarak, başlangıçta ılımlı bir yaklaşım sergilemiştir. Buna rağmen paşa, diğer taraftan da ülkesinin sınırlarına asker yığan Rus tehdidine karşı İngiliz ve Fransızlarla askeri savunma hazırlıkları üzerinde çalışıyordu. Mehmed Ali Paşa, ilk önce Rose ve Benedetti'den bir İngiliz-Fransız filosu hazırlamalarını talep etti. Fakat Menşikov'un baskılarına ara vermesiyle vazgeçerek, 15 Mart'ta isteğini geri çekti. İlişkilerin tekrar bozulmasıyla Mehmed Ali Paşa, ay sonunda talebini yinelemek zorunda kaldı. Bu durum Mehmed Ali Paşa'nın kararsızlığından değil, Rus Olağanüstü Elçisi Menşikov'un ilişkileri germesi ya da daha serbest bırakmasıyla yakından alakalıydı. Bu olaydan da anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa'nın şahsi arzusu olmasa bile artan Rus baskısı, onu İngiltere ve Fransa ile bir askeri-deniz ittifakına zorlamıştı¹¹⁴¹. Yaşanan bu gelişmeler ve kendi ifadeleri, Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde Rusya'nın taleplerine karşı soğukkanlı hareket etme çabası içinde olduğunu göstermektedir. Ancak, aşağıda izah edildiği üzere Mehmed Ali Paşa, Rusya'nın katı politikasından vazgeçmeyeceğini anladığında ve sadaretinde uğradığı birtakım haksızlıklar neticesinde Rusya'ya karşı bilendi ve bilhassa seraskerliğinde Rusya ile savaştan yana bir tavır aldı¹¹⁴². Zaten Mehmed Ali Paşa'nın dış müdahalelere kapalı zihniyeti de bunu gerektirmekteydi. Paşanın savaş yanlısı olarak anılmasında bu tutumları ve Rusya'ya savaş ilan edilmesini için ayaklanan softaları el altından desteklediği iddiaları etkili olmuştur¹¹⁴³.

---

¹¹⁴⁰ David M. Goldfrank, "Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, 830, 832.

¹¹⁴¹ Goldfrank, a.g.m., s. 830.

¹¹⁴² Mehmed Ali Paşa'nın ikinci seraskerliğinde kendisiyle görüşen Fransız Elçisi'nin, paşanın Rusya'ya karşı hınçla dolu olduğunu hükümetine bildirdiği rapor için bkz. AMAE, Paris, CPT, nr. 314, La Cour'dan Drouyn de Lhuys'a, 14 Ağustos 1853, s. 252- 265.

¹¹⁴³ Softa Ayaklanması ve Mehmed Ali Paşa'nın tavrı için bkz. Tezde IV. Bölüm.

Rusya'nın tavrına gelecek olursak, Çar I. Nikola 24 Ocak ve 24 Şubat 1853 tarihli iki adet gizli mektupla Prens Menşikov'u gönderme nedenleri ve beklentilerini Sultan Abdülmecid'e bildirdi. Buna göre, Menşikov padişaha Kutsal Yerler hakkında alınan karara karşı derin teessüflerin bildirmeye gelmişti. Çar, Prens Menşikov'un sadece Kudüs Meselesi'nin çözümüne memur olduğunu ve barışçı niyetlerinden başka bir isteği olmadığını vurgulamaktaydı. Aynı zamanda da kendisinin daha önceden yapılan ittifak ve anlaşmalara sadık kaldığını, Osmanlı Devleti'nin bunları ihlal etmesinin ise karşılıksız kalmayacağı yolunda tehditkâr ifadeler de kullanmıştı. Çar tarafından İngiltere'ye gönderilen yazılarda da özel bir anlaşma akdi, yani Osmanlı Devleti sınırlarındaki Yunan Kilisesi'ne yeni haklar ve ayrıcalıklar ile Ortodoks tebaa üzerinde Rusya'nın himaye hakkının tanınması konuları ise mevcut değildi. Diplomatik lisanla kaleme alınan söz konusu mektuplara karşın Çar, Prens Menşikov'a asıl amaçlarının Osmanlı Devleti'nin parçalanması olduğunu söylemiş ve bu yönde hazırlanan talimatı kendisine vermişti¹¹⁴⁴.

Hükümetinden aldığı talimata göre Menşikov, Bâbiâli'den Rusya'nın aleyhinde çalışan Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın azli, 30 Ocak 1852 tarihli fermanın resmen ilanı, daha önce verilen kararın düzeltilerek Beytullahim Kilisesi'nin anahtarının Katoliklere verilmesine rağmen mülk ve tasarruf hakkının Ortodokslar ait olduğunun açıklanması, kiliseyi ziyarette Ortodokslara öncelik tanınması, Kamame Kilisesi'nin tamirinin eski karara göre yapılması, Rum Patriki'ne uyarıda bulunma hakkının verilmesi, gönderilen yıldızın padişah tarafından gönderilen bir hediye olduğunun resmen ilanı, tüm bu koşulların bozulmayacağına ve Rum mezhebinin hukukuna müdahale edilmeyeceğine dair bir ahitname düzenlenmesi, Ortodoks Osmanlı tebaasının Rus himayesine verilmesi, Kudüs'te bir Rus Ortodoks kilisesi ve hastane inşası, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir savunma antlaşması yapılması taleplerinde bulunacaktı¹¹⁴⁵. Ayrıca taleplerinin yerine getirilmemesi durumunda hükümeti diplomatik ilişkilerin kesilmesiyle tehdit edebilecek, gerekirse sadrazama bir nota verebilecek ve o da sonuç vermezse üç gün içinde İstanbul'dan

---

¹¹⁴⁴ Keleş, *a.g.t.*, s. 56-57.

¹¹⁴⁵ Baykal, "Makamat-ı Mübareke...", s. 253-254; Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 138-139; Andıç- Andıç, *a.g.e.*, s. 18-19; Karasu, *a.g.t.*, s. 52; Keleş, *a.g.t.*, s. 57.

ayrılacaktı¹¹⁴⁶. Söz konusu talimat ve yukarıda bahsedilen gerekçeler, Menşikov'un izleyeceği tavizsiz hareket tarzını belli etmekteydi.

Bu taleplerle Çar, Katoliklerin önüne geçmek için Kutsal Yerler Meselesi'ni bahane ederek, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodokslar üzerinde koruyuculuk vasfını elde etmeyi hedeflemekteydi. Çar'ın ulaşmak istediği diğer hedef ise, Mehmed Ali Paşa'nın Thouvenel'e bahsettiği ve devletin elini kolunu Rusya'ya kaptırmak şeklinde tasvir ettiği, Osmanlı Devleti ile bir "ebedi ittifak" yaparak, onu himayesi altına almaktı. Prens Menşikov'a verilen bu talimattaki şartların kabul edilmemesi durumunda ise savaş kaçınılmazdı¹¹⁴⁷. Rusya'nın talepleri sadece Kutsal Yerler ile sınırlı kalsaydı, Bâbiâli daha önceden olduğu gibi muhtemelen buna bir çözüm yolu bulabilirdi. Ancak, Çar'ın Osmanlı Devleti tebaası olan Ortodoksları himayesi altına alması kabul edilemezdi. Çar, Bâbiâli'nin bu talepleri kabul etmesi durumunda Osmanlı Devleti'ni, Rus himayesine alma fikrini gerçekleştirme zemini bulacak; reddi durumunda ise savaş ilan ederek, Osmanlı Devleti'ni mağlup edip yine amacına ulaşacaktı. Bu sebeple Menşikov, aslında İstanbul'a Kutsal Yerler Meselesi'ni çözmek için değil, iki devlet arasında bir savaş başlatmanın öncüsü olarak gönderilmişti¹¹⁴⁸.

Üç gün kimseyle görüşmeden Pera'da dinlenen Menşikov, nihayet Bâbiâli ile temasa geçti. Daha ilk görüşmede protokol kurallarını hiçe sayarak görüşmeye nişansız, günlük bir kıyafet ile gitti. Sadrazam Mehmed Ali Paşa ile bir araya gelen Menşikov, Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile görüşmeyi reddetti¹¹⁴⁹. Görünürde Kutsal Yerler meselesini halletmek gerçekte ise Ortodoks Osmanlı tebaasının hukukunu korumak amacıyla ayrıcalık elde etmek için gelen Rus Olağanüstü Elçisi Menşikov'un gayelerinden birisi de Rusya aleyhinde çalıştıklarına inandıkları ve *hilekâr nazır (Fallacieux ministre)*¹¹⁵⁰ olarak adlandırdıkları Fuad Paşa'nın Hariciye

¹¹⁴⁶ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 139.

¹¹⁴⁷ Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", s. 96-97.

¹¹⁴⁸ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹⁴⁹ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 13; Slade, *a.g.e.*, s. 88. Andıç, eserinde Menşikov'un devrin Sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'yı ziyaret ettiğini yazar (Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 19-20). Fakat o esnada sadrazam, Mehmed Ali Paşa'dır ve dolayısıyla bu bilgi doğru değildir.

¹¹⁵⁰ Fuad Paşa'nın Kudüs ziyaretgâhları anlaşmazlığında Fransa'ya yakın durması, Rus İmparatoru'nun tepkisine sebebiyet verdi ve bu nedenle Ruslar, Fuad Paşa'yı hilekâr nazır olarak adlandırmışlardı. Kudüs meselesinde Rus İmparatoru'na gönderilen nâme-i hümayûn'da statükonun korunacağı garanti edilmişti. Buna karşılık Fransa sefaretine verilen takrirda ise Beytü'l-Lahm Kilisesi'nin büyük kapısının anahtarının Latinlere verileceğinin yazılması, Fuad Paşa'nın, Ruslar tarafından bu sıfatla anılmasına neden olmuştu (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 150; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 156). Bunlara ilaveten, "La vérité sur la question des liex-saints"

Nazırlığı'ndan azlini sağlamaktı¹¹⁵¹. Bu maksatla teamüllere aykırı bir şekilde Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı ziyaret etmeyen Menşikov, onu istifaya zorlamış oldu¹¹⁵². Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Fuad Paşa'nın istifasından iki gün önce kaleme aldığı tezkiresinde, Menşikov'un hariciye nezaretini ziyaret etmeyerek diplomatik kaidelere aykırı davranmasının vükelâ arasında tedirginlik ve hoşnutsuzluk yarattığını yazdı. Bunun üzerine istifasını sunan Fuad Paşa'nın bu şekilde görevden ayrılmasını uygun bulmadığını belirterek, durumun İngiltere Hariciyesi'ne yazılmasını ve İngiltere'nin tepkisinin anlaşılması talimatını verdi¹¹⁵³. Bu talimattan iki gün sonra ise Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Fuad Paşa'nın istifasını yinelemesi üzerine, 6 Mart 1853 tarihinde yerine Rıfat Paşa'nın hariciye nazırlığına atandığını ilan etti ve Fransa'ya da bildirdi¹¹⁵⁴. Aslında Fuad Paşa'nın bu şekilde görevden ayrılmasını istemediği anlaşılın Mehmed Ali Paşa, neticede çaresiz kalmış ve değişim kaçınılmaz olmuştu. Oysaki sadarete geçer geçmez kabinede köklü değişiklikler yapan, Mustafa Reşid Paşa'yı kabine dışında bırakan ve Âli Paşa'yı İzmir Valiliği'yle merkezden uzaklaştıran Mehmed Ali Paşa, bu ekipten sadece Fuad Paşa'yı makamında tutmuştu. Sonuç olarak Menşikov'un, kabinedeki bu kilit sayılabilecek değişiklik talebine karşısında padişah ve hükümet kararlı bir duruş sergileyememişti¹¹⁵⁵. Anlaşılın o ki Menşikov, kendi isteklerini yerine getirebilecek bir kabine tesisini sağlama çabası içindeydi. Bu maksatla, 1833 tarihinde Hünkâr

---

(Kutsal Yerler Meselesi ile ilgili hakikat) adını verdiği layihasında Rusya'da ortaya çıkan karışıklıklara değinmesi, Fuad Paşa'ya karşı Rusların tepkisini daha artırmıştı (Köprülü, "Fuad Paşa", XIII, 202).

¹¹⁵¹ Baykal, "Makamat-ı Mübareke...", s. 253.

¹¹⁵² Fuad Paşa istifasını şu sözlerle açıklamıştır: "Menşikov'un bana vizite etmemesiyle istifâ etmek pek lâzım gelmez idi. Ama elçinin bu hareketi ve hakkımda vukû'a gelen şikâyeti üzerine bizim taraftan dayanılmayarak yine neticesinde azlim vukû'a gelirse o sûret daha ziyâde dokunaklı olur idi. Farzı mahal olarak mansıbdan kalmama gayret olursa bundan dolayı elbette münâza'a zuhûr ederek ve Rusyalıların asıl teklif edecekleri ağır maddeler dahî bu keyfiyet ile birleşerek o hâlde ba'zıları "menfa'atini muhâfaza için devleti müşkilâta düşürdü, bir hariciye nazırının azliyle ne zarar gelirdi. Eğer tebdil olunmuş olsa Rusyalılar bu derece şiddet göstermezler ve ağır şeyler istemezlerdi" diyerek ve türlü fesâd ve entrikalar ederek Rusyalıların kâffe-i teklifi gûyâ benim azlime muvâfakat olunmadığından neş'et etmiş şekline konularak ve eğer uyusmak sûretini ihtiyâr etsem elbette ba'zı mertebe fedakârlık etmek lâzım geleceğinden o hâlde dahî "devletin hukukunu pay-mâl etti" denilerek neticesinde hem yine inşisâlim vukû' bulur ve hem de bir kat daha medhûl olmağıma sebep olurdu. İşte buralarını düşündüm, istifâyı hayırlı gördüm" (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 150-151). Andıç, Fuad Paşa'nın istifası üzerine yapılan kabine değişikliğiyle, Abdülmecid'in Mehmed Ali Paşa'yı sadarete getirdiğini yazmıştır (Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 20). Ancak, yukarıda izah edildiği üzere Mehmed Ali Paşa, Fuad Paşa'nın azlinden önce 3 Ekim 1852 tarihinde sadarete atanmıştır.

¹¹⁵³ BOA, HR. SFR. (3), 14/5, 4 Mart 1853/23 Ca 1269.

¹¹⁵⁴ BOA, HR. SFR. (3), 14/5, 6 Mart 1853/25 Ca 1269.

¹¹⁵⁵ Slade, *a.g.e.*, s. 89. Fuad Paşa'nın azlini sağlamak bile Rus gücünün çarpıcı bir örneğiydi (Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 138).

İskelesi Antlaşması'nı imzalayan Hüsrev Paşa'ya da resmi üniformasıyla bir ziyaret gerçekleştirdi¹¹⁵⁶.

Kabinedeki değişiklikler bununla da sınırlı kalmadı. Sarayın diğer damadı Ahmed Fethi Paşa ticaret nazırlığına, bir ay sonra da tophane müşirliğine getirildi. Böylece Mustafa Reşid Paşa ve onun ekolüyle yetişen devlet ricâli, büsbütün işlerin haricinde kaldı¹¹⁵⁷. Yani, Mehmed Ali Paşa'nın sadrazam olduğu kabinedeki devlet adamlarının çoğu, Batı'yla ilişkisi en alt seviyede olan şahıslardan oluşmaktaydı¹¹⁵⁸. Başka bir ifadeyle, bu dönemde devlet *muhafazakâr-saray* kanadın elindeydi ve içeride devlet ricâli arasındaki anlaşmazlık günden güne şiddetini arttırıyordu. Rusya'nın taleplerini sadece Kutsal Yerler Meselesi ile sınırlı tutmayıp, Ortodoks Osmanlı tebaası üzerinde bir himaye hakkı istemesi üzerine konuyu görüşmek için hükümet defalarca toplanıp müzakereler gerçekleştirdi¹¹⁵⁹. Ancak, sınırların ne kadar zorlanacağı ve Avrupalı Devletlerin askeri desteği için ne kadar bekleneceği konusunda önemli fikir ayrılıkları mevcuttu. Devletin geleceğini ilgilendiren bu hayati tartışma, Sadrazam Mehmed Ali Paşa ve o dönemde iktidardan düşmüş olan Lord Stratford'un kadim müttefiki Mustafa Reşid Paşa arasındaki köklü kişisel düşmanlıkla içi içe geçmiş vaziyetteydi¹¹⁶⁰. Bu çatışmanın ne derecelere geldiğini anlamak bakımından Mehmed Memduh'un, bizzat Âli Paşa'dan duyarak aktardığını ifade ettiği “*Kırım muhârebesi, Damad Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa miyânesinde mütekevvîn münâfeseden münbais oldu*”¹¹⁶¹ sözleri oldukça manidardır. Bâbîâli'deki hâkimiyet unsurlarına değinen Manneh de Kırım Savaşı'nın reformist Mustafa Reşid Paşa ve Mehmed Ali Paşa'nın başını çektiği “*saray grubu*” arasında 1852-1854 yılları arasında yaşanan acı rekabetin felaketli sonucu olduğu yorumunu yapmaktadır¹¹⁶².

Diğer taraftan hariciye nezaretindeki değişim neticesinde, Menşikov ile resmi bir görüşme yapılamadı. Bu nedenle meseleyi yakından takip eden İngiltere'ye durumu bildiren Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Menşikov'un ne tür tekliflerde bulunacağını henüz bilinemediğini, ancak mevcut duruma göre oldukça önemli

¹¹⁵⁶ Baykal, “Makamat-ı Mübareke...”, s. 254; Jorga, *a.g.e.*, V, 376.

¹¹⁵⁷ Cevdet, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 64.

¹¹⁵⁸ Saab, *a.g.e.*, s. 25.

¹¹⁵⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 82.

¹¹⁶⁰ Figes, *a.g.e.*, s. 134-135.

¹¹⁶¹ Mehmed Memduh, *Esvâtu's-Sudûr*, s. 13.

¹¹⁶² Manneh, “Âli ve Fu'ad Paşaların...”, s. 348.

teklifler olacağını anlaşıldığını belirterek, Fransa'nın da gelişmelerden haberdar edileceğini bildirdi¹¹⁶³. Kısacası hükümet çok önemli bir krizle karşı karşıya olduğunun ve yaklaşan tehdidin büyüklüğünün farkındaydı¹¹⁶⁴. Bu sebeple meselenin başından itibaren yalnız kalmamak için İngiltere ile Fransa'yı bilgilendirilerek, onların desteğini almaya çalışmaktaydı. Hükümetin bu yönde yaptığı girişimler yavaş yavaş netice vermeye başladı. 18 Mart 1853 tarihinde hariciye nezaretine gelen İngiliz Maslahatgüzâr, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığının korunmasından yana olduğunu bildirerek, bu konuda aldığı teminatı tebliğ etti. Ayrıca Kutsal Yerler Meselesi üzerine Osmanlı Devleti'nin Şubat 1852 tarihinde Fransa'ya verdiği resmi yazı ile Rusya'ya verilen fermanın geçerli olmasının da devletin bir talebi olduğunu ve bunu İstanbul'daki Rus ve Fransız Sefirlerine de beyan edeceğini bildirdi. İngiltere'nin bu desteği karşısında tedirginliği bir nebze olsun azalan ve memnun olan hükümet, iki devlet sefirinin maslahatgüzâra vereceği cevabı kendilerine acilen bildirilmesini talep etti¹¹⁶⁵. Taraflarla görüşen İngiliz Maslahatgüzâr, Rusya'nın ve Fransa'nın eski kararın devam etmesinden yana olduklarını bildirdi. Bunun üzerine 22 Mart'ta hariciye nezaretine görüşmeye gelecek olan Menşikov'un isteklerinin bir sonraki gün Meclis-i Hass'ta görüşülmesine karar verildi¹¹⁶⁶.

Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Fransa Maslahatgüzârı Benedetti ile de görüştü. Benedetti paşaya, kendisi ile İngiliz Maslahatgüzârı Rose'un elde ettikleri bilgileri derhal hükümetleriyle paylaştıklarını ve her iki devletin de Bâbîâlî'nin çıkarlarına en uygun fikirleri vereceklerini iletti. Benedetti ayrıca Bâbîâlî'nin herhangi bir karar almadan önce, İngiltere ve Fransa Büyükelçilerinin gelişini beklemelerini söyledi. Sadrazam Mehmed Ali Paşa ile görüşmesini hükümetine rapor eden Benedetti, onun da kendisiyle aynı fikirleri paylaştığını, sultanın nazırlarının ani kararlar

¹¹⁶³ BOA, HR. SFR. (3), 14/5, 6 Mart 1853/25 Ca 1269.

¹¹⁶⁴ 9 Nisan 1853 tarihinde Lord Stratford'un, İngiltere Dışişlerine yazdığı rapora göre: Bâbîâlî'deki nazırlardan birisi ona, bu anlaşmanın belirtilen şekilde kabulünün, devletin parçalanması anlamına geldiğini söylemişti (Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 51-52n).

¹¹⁶⁵ BOA, A.AMD, 42/85, 18 Mart 1853/7 C 1269; BOA, İ.HR, 327/21184, 20 Mart 1853/9 C 1269. Londra Sefiri Kostaki Bey de Lord Clarendon ile yaptığı görüşmede, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünden yana olduğuna dair teminat aldığını bildirdi (BOA, A.AMD, 44/81, 13 Mayıs 1853/4 Ş 1269).

¹¹⁶⁶ BOA, A.AMD, 43/1, 22 Mart 1853/11 C 1269; Keleş, *a.g.t.*, s. 65.

almayacakları ve ittifak zamanını İngiltere ile Fransa'ya bırakacaklarını düşündüğünü bildirdi¹¹⁶⁷.

O dönemde Fransa ve İngiltere, İstanbul'da maslahatgüzârlar tarafından temsil ediliyordu. Kutsal Yerler Meselesi'nin kritik bir hal alması üzerine, izinli olan İngiliz ve Fransız Elçilerine derhal İstanbul'a dönmeleri emri verildi¹¹⁶⁸. Tecrübeli İngiliz Elçisi Lord Stratford 5 Nisan 1853 tarihinde İstanbul'a geldi¹¹⁶⁹. Osmanlı Devleti için hayati önem taşıyan bu meselede Lord Stratford'un görevi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını korumaya yönelik politikasına uyumlu hareket etmek, Bâbıâlf'ye itidalli olmasını tavsiye etmek ve konuyu savaşa götürmeden çözümüne yardımcı olmaktı¹¹⁷⁰. Lord Stratford'un diğer görevi ise Rusya'nın tepkisini çekmeden, Menşikov'un isteklerini devre dışı bırakmak ve ülkesinin çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne yeni reformları yani Osmanlı tebaası Hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmesini sağlamaktı¹¹⁷¹. Fransa'nın da Edmond de La Cour'u Büyükelçi olarak ataması, Fransız Hükümeti'nin İstanbul'daki gelişmelere kayıtsız olmadığı ve dostluğunu göstermesi bakımından Bâbıâlf'yi memnun etti¹¹⁷². Fransız Hükümeti, De La Cour'a vükelâ ile işbirliği içinde hareket etmesi ve Osmanlı Devleti'nin daha önce Fransa'ya vermiş olduklarının haricinde, Rum tebaasını da hoşnud edecek bir formülle meselenin tamamen çözülmesi talimatını verdi¹¹⁷³. Lord Stratford ile eş zamanlı İstanbul'a dönen Fransız Elçisi M. De la Cour da ülkesi için özel bir önem taşıyan Kutsal Yerler Meselesi'ni, hem Fransa hem de Rusya'nın isteklerine uygun bir şekilde çözebilmek için Menşikov ile görüşmeler yaptı. Sefir, Kutsal Yerler Meselesi'ne dair Rus talepleri çözülmüşse senet vermeye gerek kalmayacağı fikrindeydi¹¹⁷⁴. La Cour'un görevlerinden birisi de Fransa'nın Osmanlı topraklarını olası Rus saldırısından

¹¹⁶⁷ Şimşek, *a.g.t.*, s. 97.

¹¹⁶⁸ Karal, *a.g.e.*, V, 229.

¹¹⁶⁹ Lord Stratford'un İstanbul'a gelişi karşısında duyulan güven ve endişe şöyle dile getirilmiştir: "... Lord Stratford Redcliffe, bir kere daha İngiliz Elçiliği'ne gelmişti. Olay bir güven duygusu, aynı zamanda bir ürküntü yaratmıştı. Düşmanlar için şaşkınlık, bir yandan da işlenilmiş hatalar için bir sıra ceza, kolları sıvama, rahatlığa son anlamına geliyordu bu geliş. Bu, yokluğunda ülkesi altüst olmuş bir kralın öfkeyle yurduna dönüşüydü." (Kingleake'den naklen, Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 246-247). Gerçekten de Stratford'un gelişi, Mehmed Ali Paşa için rahatlığın ve iktidarının sonu olmuştu.

¹¹⁷⁰ Şimşir, *a.g.m.*, s. 79, Belge No: 6.

¹¹⁷¹ Yerasimos, *a.g.e.*, II, 678.

¹¹⁷² Şimşek, *a.g.t.*, s. 96-97.

¹¹⁷³ BOA, İ.HR, 327/21187, lef 1, 19 Mart 1853/ 8 C 1269 ve lef 6, 7 Nisan 1853/27 C 1269.

¹¹⁷⁴ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 21-22.

korumak ve Akdeniz'deki Fransız ticaret gemilerinin güvenliğini sağlamak için 22 Mart 1853 tarihinde gönderdiği Salamis'teki donanmayı idare etmekte¹¹⁷⁵.

Rıfat Paşa'yı hariciye nazırlığına atandığının ertesi günü resmi olarak ziyaret eden Menşikov, iki gün sonra Sultan Abdülmecid'i ziyaret etti ve Çar'ın mektubunu takdim etti. Çar, mektubunda Menşikov'a güveninin tam olduğunu ve onun dileklerinin yerine getirilmesinden mutluluk duyacağını, Gagarin ile daha önce gönderdiği mektuptaki statükonun korunması taleplerini tekrarlıyordu. Ayrıca yapılacak müzakerelerin, Fransa ve İngiltere Sefirlerinden gizlenmesini istiyordu¹¹⁷⁶. Zira Prens Menşikov, her şeyin çok zor bir şekilde gizliliğini koruduğu bir ülkede Osmanlı nazırlarının ölçsüzlüklerinden hemen haberdar olmuştu¹¹⁷⁷. 8 Mart 1853 tarihinde padişahın huzuruna çıkarak diplomatik ziyaretlerine başlayan Menşikov, 16 Mart tarihinde taleplerini Bâbîâlî'ye ilettili¹¹⁷⁸. Kutsal Yerler ile ilgili taleplerinin yanı sıra Ortodoksların haklarının Rusya'nın himayesinde bulunacağına dair bir senet verilmesini istedi. Talebi Ortodoks Hıristiyanları himaye hakkının Rusya'ya verilmesi olan Menşikov'un bu istekleri karşısında kabinede büyük bir panik havası oluştu. Çar, padişahın bir sene önce verdiği vaatleri yerine getirmesini ve gelecek için de teminat verilmesini istiyordu¹¹⁷⁹. Konunun henüz vükelâca görüşülmediğini ifade eden Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın bu cevabına karşılık Menşikov, bir an evvel görüşülmesi ve kendisine acilen cevap verilmesini söyleyerek, resmi müzakerelerine devam etmek üzere hariciye nezaretinden ayrıldı¹¹⁸⁰.

Menşikov'un işleri bir oldubitti ile sonlandırmak maksadıyla görüşmelerin gizli yürütülmesi isteğine karşılık hükümet, daha önce de bahsedildiği üzere, meselenin ayrıntılarını İngiltere ve Fransa ile paylaşarak devletin bağımsızlığını tehdit eden bu meselede onların desteğini almaya çalışıyordu¹¹⁸¹. Menşikov'un bu hareketlerinin temelinde, hükümetin paniğe kapılmasını sağlayamak ve krizi hızlıca

---

¹¹⁷⁵ Şimşek, *a.g.t.*, s. 96-97.

¹¹⁷⁶ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 13-14; Hüseyin Hüsni, *Sâika-i Zafer*, İstanbul 1292, s. 29; Karasu, *a.g.t.*, s. 53-54; Keleş, *a.g.t.*, s. 58-59.

¹¹⁷⁷ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 105-106. Thouvenel'e göre Menşikov, sinirli, öfkeli, fakat bununla birlikte söylemlerinin tam aksine, yazışmalarında daha mutedil bir tavır sergilemekteydi (*Aynı yer*).

¹¹⁷⁸ Prens Menşikov'un verdiği müzakkere için bkz. BOA, A.AMD, 42/80, 16 Mart 1853/6 C 1269.

¹¹⁷⁹ Jorga, *a.g.e.*, V, 376-377; Karal, *a.g.e.*, V, 228-229; Temperley, *a.g.e.*, s. 315.

¹¹⁸⁰ BOA, A.AMD, 42/80, 16 Mart 1853/6 C 1269.

¹¹⁸¹ Karal, *a.g.e.*, V, 229. Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın, Menşikov ile görüşmelerin başladığına, taleplerini ve gelişmeleri bildireceğine dair İngiltere'ye gönderdiği yazı için bkz. BOA, HR. SFR. (3), 14/5, 25 Mart 1853/14 C 1269.

çözüp, taleplerini zorla kabul ettirmek maksadı yatmaktaydı¹¹⁸². Ayrıca Prens Menşikov, ülkesi adına ilettiği taleplerinin yanı sıra Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in ve Karadağlı asilerden otuz dokuz kişinin salıverilmesi gibi görev sahasının dışındaki bazı taleplerle, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine de müdahale etmekteydi. Bunlardan ilki hem devletin alacağını alması hem de ilişkilerin daha fazla gerilmemesi adına kabul edildiyse de ikincisi, devletin kendi tasarrufunda bir konu olduğundan, "savuşdurulmasına" karar verildi¹¹⁸³. Diplomatik kaideleri hiçe sayan tavırlarıyla Menşikov, İstanbul'da tam bir panik havasına neden oldu. Hatta sadece İstanbul değil taşrada da Menşikov'un olağanüstü elçiliği çeşitli söylentilere neden olmaktaydı. Üstüne birbirini takiben İngiltere ile Fransa Sefirleri'nin İstanbul'a dönmesinin endişeyi daha da arttıracakı düşünen hükümet, birtakım önlemler aldı ve halkı teskin etmek için Menşikov'un tekliflerinden zararsız olanlarının belli bir ölçüde kamu ile paylaşılmasına karar verdi. İngiltere ve Fransa Sefirlerinin dönmesinde ise olağanüstü bir durum olmadığı da tüm valilere ve gereken yerlere bildirilecekti. Bu tarz dedikoduları ortaya çıkararak halkı tahrik edenler ise yakalanarak, merkeze bildirilecekti¹¹⁸⁴. Hükümet aldığı bu tedbirlerle, halkın galeyana gelip yanlış işler yapmasının önüne geçmeyi amaçlamaktaydı.

22 Mart 1853 tarihinde ise Menşikov, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'dan Kutsal Yerler Meselesi'nin Rus isteklerine uygun bir şekilde çözülmesi için bir ferman, emr-i şahane, bir konvansiyon ya da senet verilmesini talep etti¹¹⁸⁵. Menşikov'un üzerinde önemle durduğu gizlilik koşuluyla, Rıfat Paşa'ya verdiği yedi maddeden oluşan senet müsveddesindeki bazı talepler şunlardı¹¹⁸⁶: Eflak-Boğdan ve Sırbistan başta olmak üzere Ortodokslar Rusya'nın himayesinde olacak, Rus Elçileri Ortodoksların hakları için gereken müdahaleleri yapma hakkına sahip olacak, Rum Ortodoks Patrikleri ömür boyu görev yapacak ve azledilemeyecek, Kudüs'teki Kutsal Yerler'de Ortodoksların eskiden kazanmış olduğu haklar iade edilecek, Kutsal Yerler üzerindeki Ortodoks hakları yeni bir fermanla en ince ayrıntısına kadar belirlenecek ve uygulanmak üzere Rusya'ya verilecek, Kudüs'te Ortodokslar için

---

¹¹⁸² Rich, *a.g.e.*, s. 41.

¹¹⁸³ BOA, İ. MBH, 10/53, 24 Mart 1853/13 C 1269.

¹¹⁸⁴ BOA, İ.HR, 328/21193, lef 2, 30 Nisan 1853/21 B 1269.

¹¹⁸⁵ Danişmend, *a.g.e.*, IV, 142; Temperley, *a.g.e.*, s. 315.

¹¹⁸⁶ Menşikov'un teklifini içeren 22 Mart 1853 tarihli tavrı ve mukavelenâme müsveddesi için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 253-257 (Zeyl:4, no:IV, no:IVa).

özel bir kilise ve hastane yapımına izin verilecek ve bu senede uygun olarak yapılacak anlaşma en geç altı hafta içinde imzalanacaktı.

Menşikov'un talepleri, beklentinin çok ötesinde çıkmıştı. Bu nedenle son derece hassas maddeler içeren bu talepler karşısında hükümet temsilcileri, Menşikov ile hiçbir maddenin müzakeresine başlayamadılar. Zira ileride herhangi bir ipucu ya da vaat anlamına gelebilecek bir şey söylemekten çekinen hükümet yetkilileri, konunun Meclis-i Mahsûs'ta görüşülerek cevabının verileceğini bildirdiler. Kudüs Meselesi'ne ait konular hemen tercüme edildi ve Çarşamba günü toplanan mecliste müzakeresine başlandı. Ancak konu hakkında bir meclisle karar verilemeyeceğinin anlaşılmasıyla, tekrar bir meclis toplanmasına karar verildi. Menşikov'un, Ortodoks tebaanın Rus himayesine girmesi ve bunun için bir de senet talep etmesi üzerine, hükümet hassasiyeti: *"bu madde ziyâdesiyle tedkîk ve itinâyâ muhtac mevâdd-ı ehemmeden olarak anın dahî başkaca müzâkeresi elzem görünüb"* sözleriyle ifade etmişti¹¹⁸⁷. Böylece mesele hükümet tarafından bir diplomasi manevrasıyla ikiye ayrıldı. Öncelik Kudüs Meselesi'ne verildi ve diğeri için zaman kazanma taktiği devreye sokuldu. Avrupalı Devletlerin de yakından takip ettiği Kudüs Meselesi ivedilikle ele alındı ve konu hakkında Rus ve Fransa Sefirleri ile defalarca görüşmeler yapılarak meselenin haline çalışıldı¹¹⁸⁸.

Bâbîâlî, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına müdahale anlamını taşıyan haksız isteklerini bilhassa desteklerini kazanmaya çalıştıkları, İngiltere ve Fransa'ya iyi anlatmaları gerektiğinin farkındaydı. Bu sebeple Lord Stratford'un İstanbul'a geldiği gün harekete geçilerek İngiltere ve Fransa'ya Menşikov'un görevinin Kudüs'teki Kutsal Yerler Meselesi ve mezheple ilgili bazı konularda olduğunun anlaşıldığı bildirildi. Ayrıca Menşikov'un Kudüs'teki ziyaretgâhlar hakkında da bazı yeni teminatlar talebinde bulunduğu dikkat çekilmekteydi. Bu aşırı talepleri ve sert tutumunun yanı sıra Rusya'nın askeri olarak da Osmanlı Devleti'ni tehdit ettiği ve Odessa'ya asker sevk ettiği rivayetlerinin olduğu bildirildi. Hükümet, Rusya'nın bir taraftan iyi niyetle teminat talebinde bulunduğunu söylerken; diğerk taraftan açıkça savaş hazırlıkları yapıp gözdağı vermesinin doğru olmadığını sefaretlere izah etti. Prens Menşikov ise asker

¹¹⁸⁷ BOA, A.AMD, 43/12, 27 Mart 1853/16 C 1269; BOA, İ.HR, 327/21185, lef 5, 28 Mart 1853/17 C 1269.

¹¹⁸⁸ Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın Kudüs Meselesi hakkında Menşikov ile yaptığı müzakereler hakkında sadarete takdim ettiği tezkire sureti için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 15, (Zeyl:5, no: V, s. 257-264).

toplanmasının savaş hazırlığı manasına gelmediğini ifade etmekteydi. Ayrıca mesele hakkında “*nezâket-i asrîyye ve ahkâm-ı zemâniyye iktizâsınca*” Avrupa kabinelerindeki görüşlerin bilinmesinin önemine ve gerekliliğine dikkat çekilerek, İstanbul’a yeni gelen Lord Stratford ile de konu hakkında görüşüleceği bildirildi¹¹⁸⁹. Hatta Lord Stratford’un İstanbul’a gelmesinden birkaç gün sonra kendisiyle gizlice görüşen Mehmed Ali Paşa, Menşikov’un gizlilik şartına rağmen, İngiliz Elçi’nin belirteceği görüşlerin sağlıklı ve faydalı olabilmesi için, Menşikov’un hariciye nezaretine verdiği evrakların ona da verilmesini teklif etti. Paşa’nın bu teklifi olumlu karşılanarak, gereken evrakların çok gizli bir şekilde Lord Stratford’a verilmesi için 9 Nisan 1853/29 C 1269 tarihinde iradesi çıktı¹¹⁹⁰.

Müzakerelerin istenilen şekilde seyretmemesi ve Rusya’nın bu saldırgan tavrı karşısında hükümet, Osmanlı Devleti’ne karşı yapılabilecek ani bir saldırı ihtimalini göz önüne alarak, devletin bağımsızlığı ve bütünlüğünün korunması için İngiltere ve Fransa’dan donanma göndermelerini talep etti¹¹⁹¹. Sadrazam Mehmed Ali Paşa’nın İngiliz Maslahatgüzârı Rose’u, Rusya’nın talepleri hakkında bilgilendirmesi üzerine Rose, durumu hükümetine rapor etti. Ayrıca tedbiren inisiyatifini kullanarak, 6 Mart 1853 tarihinde Malta’daki İngiliz filosunun, Ege Denizi’ne doğru hareket etmesini emretti. Fakat İngiliz hükümeti, tehlikenin boyutları hakkında Albay Rose’a hak verse de filonun Malta’da kalmasının daha uygun olacağına karar verdi. Bu esnada Fransız Maslahatgüzârı da durumu hükümetine rapor etmişti. Ancak İngiliz Donanması’nın Malta’dan hareketle, Bahr-i Sefid Boğazı’na doğru hareket ettiği haberi dahi Fransa Kabinesi’nde büyük bir paniğe neden olmuştu¹¹⁹². O ana kadar soğukkanlılığını koruyan Fransa hükümeti, İngiltere’nin aksine 22 Mart’ta Amiral La Susse kumandasındaki filoyu Toulon Limanı’ndan, Salamis Körfezi’ne doğru yola çıkardı¹¹⁹³. Bu hamleleriyle resmi İngiliz-Fransız-Osmanlı koalisyonunun kurulmasından önce; İngiliz-Fransız deniz filosunun Beşika’ya gelmesini isteyen Mehmed Ali Paşa, onu cesaretlendiren İngiliz Maslahatgüzârı Rose ile bu olaya donanmasını göndererek cevap veren ve böylece İngiltere’yi de meselenin içine dâhil

¹¹⁸⁹ BOA, A.AMD, 1265/79, 3 Ocak 1854/3 R 1270; BOA, HR. SFR. (3), 14/5, 7 Nisan 1853/27 C 1269; BOA, İ.HR, 327/21189, 9 Nisan 1853/29 C 1269.

¹¹⁹⁰ BOA, A.AMD, 1265/79, 9 Nisan 1853/29 C 1269.

¹¹⁹¹ Rich, *a.g.e.*, s. 42.

¹¹⁹² BOA, İ.HR, 327/21187, lef 2, 21 Mart 1853/10 C 1269.

¹¹⁹³ BOA, İ.HR, 327/21187, lef 2, 21 Mart 1853/10 C 1269 ve lef 6, 7 Nisan 1853/27 C 1269; Karal, *a.g.e.*, V, 229; Şimşek, *a.g.t.*, s. 95-96; Keleş, *a.g.t.*, s. 60-61.

olmaya zorlayan Fransa İmparatoru Napolyon'un, Rus deniz tehdidinin dengelenmesinde önemli payları olduğunu söylemek mümkündür¹¹⁹⁴.

Bir yandan İngiltere ile Fransa'nın siyasi ve askeri desteği alınmaya çalışılırken, diğer yandan Bâbiâli, devletin egemenlik hakları bakımından tehlikeli ve kabul edilemez olan Ortodoksların himayesi meselesini görüşmekten özenle kaçınmış, bilhassa Rusya'nın tüm isteklerinin bir arada görüşülmesine yanaşmayarak, bir oyalama politikası takip etmeye başlamıştı¹¹⁹⁵. Bu hususta değişik kaynaklarda, Lord Stratford'un bu krizde büyük bir rolü olduğu ve Kudüs Meselesi ile Ortodoksların himayesi meselesini birbirinden ayırarak, öncelikle ilkinin halledilmesini Bâbiâli'ye onun tavsiye ettiği yazılıdır¹¹⁹⁶. Ancak, hükümet bahsedilen bu ayrımı Lord Stratford, henüz İstanbul'a gelmeden zaten gerçekleştirmiş ve müzakerelere bu şekilde yön vermeye başlamıştı¹¹⁹⁷. Bir taraftan Rusya'yı tatmin etmeye çalışırken diğer taraftan esas konuları görüşmeyi reddeden hükümette Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın, Rus Baştercümanı Argyropoulos'a "*Bizi çok iyi bilirsiniz, bizim neyi kabul edip neyi etmeyeceğimizi de yeterince bilirsiniz*" sözleri dikkate değerdir. Zira Rıfat Paşa'nın Rus Baştercümanı'na sarf ettiği bu sözler, kendisinin ne Lord Stratford ne de bir başkası tarafından yönlendirilmeye ihtiyacının olmadığını göstermekteydi¹¹⁹⁸. Diğer taraftan hükümetin Karadağ meselesinde Avusturya'ya karşı elde edemediği İngiliz ve Fransız desteğini Rusya'ya karşı temin etmesi, müzakerelerde daha dirençli bir tavır sergilemesini kolaylaştırmıştı¹¹⁹⁹.

Osmanlı hükümetinin oyalayıcı taktiğine karşılık Bâbiâli'ye sert notalar vermeye başlayan Menşikov, bir yandan Rum Kilisesi'nin Kutsal Yerler Meselesi'ndeki isteklerinin kabulünü diğer yandan da Osmanlı Ortodoks tebaası

¹¹⁹⁴ Goldfrank, a.g.m., s. 830.

¹¹⁹⁵ Rıfat Paşa'nın bu iki meseleyi birbirinden ayırmadaki mahareti ve bunun önemi için bkz. Rıfat Paşazade Rauf Bey'den naklen, Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 15-18.

¹¹⁹⁶ Rich, a.g.e., s. 45-46; Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 72-73; Andıç-Andıç, a.g.e., s. 21; Alan Palmer, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu [bir çöküşün tarihi]*, çev. Belkis Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 130; Cemal Tükin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947, s. 238.

¹¹⁹⁷ BOA, A.AMD, 43/12, 27 Mart 1853/16 C 1269; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 18; Baykal, "Makamat-ı Mübareke...", s. 255.

¹¹⁹⁸ Goldfrank, a.g.m., s. 830.

¹¹⁹⁹ Palmer, *Son Üç Yüz Yıl...*, s. 130. Anderson, Bâbiâli'nin, Menşikov'un isteklerine karşı sergiledikleri dirençte, Osmanlı nazırlarının ne ölçüde Fransız Elçisi La Cour ve İngiliz Elçisi Lord Stratford'un etkisi olduğu konusunun hala tartışılan ve muhtemelen de çözülemeyecek bir konu olduğunu söyler. Ona göre, Menşikov'un taleplerine direncin arkasındaki itici güç aslında Osmanlılardan geliyordu ve dış teşviklere çok az şey borçlulardı. Zira söz konusu talepler, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ve egemenlik haklarını yani varlığını tehdit ediyordu (Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 141).

üzerinde Rus himayesi kurulmasını sağlayacak bir anlaşmayı ısrarla ve zorla kabul ettirmeye çalışıyordu. Osmanlı tebaası olarak yaşayan ve sayıları 12-13 milyonu bulan Ortodoks'u Rusya himayesine sokacak ve Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tehdit eden ve adeta Rus himayesine girmesi manasına gelen bu teklifler, Bâbiâlî tarafından inatla kabul edilmiyordu¹²⁰⁰. Konuyu Rose'a anlatan Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Küçük Kaynarca Antlaşması'na böyle bir ilaveyi kabul etmektense, görevinden ayrılacağını dahi söylemişti¹²⁰¹. Lord Stratford da Bâbiâlî'nin, Rusya'nın tekliflerini kabule yanaşmamasına hak veriyordu. Aksi takdirde padişahın Ortodoks tebaası üzerindeki hükümler hakları, Osmanlı Devleti'nin geleceğini tehlikeye atacak bir taviz paketi şeklinde Çar'a teslim edilmiş olacaktı¹²⁰². Bir taraftan meseleyi barış yoluyla halletmeye çalışan hükümet, diğer taraftan da Rusya'nın yaptığı askeri hazırlıkların, saldırı maksatlı olup olmadığını öğrenmeye çalışıyordu. Hükümetin bu sorularına tehditkâr cevaplar veren Menşikov, Rus Baştercümanı Argyropoulos'a verdiği şifahi talimatta şöyle demiştir¹²⁰³:

“Rusya asâkirinin hareketine dair devletli Rıfat Paşa'nın sûâllerine resmen cevap vermek mecbûriyetinde değilim. Zîrâ asâkir-i mezkûre zîr-i idâremde değildir... Devlet-i Âliyye hakkında bir türlü sû-i kâd olmadığı nâme-i imparatorîde mestûr olduğundan başka yevm-i mülâkatda ve ba'dehu sadrazam ve umûr-ı hariciye nazırı paşa hazretlerine devletim tarafından olarak ifade ve tekrar olunmuştur. Bugün dahi temînât-ı mezkûreyi resmen tekrar ederim. Eğer asâkirin mestecmi' müzâkereye girilmesine bir vesîle ittihâz olunur ise resmen ifade buyrulmasını temenni ederim ki ona göre çaresine bakayım...”

Öte yandan, Prens Menşikov ile mezhep maddesine dair yapılan görüşmelerin ardından, Rusya'ya bir cevap vermek zorunda olan hükümet, Meclis-i Mahsûs'ta yapılan görüşmeler neticesinde: Rusya'nın mezhep konusunda yapılmasını istediği ahidname ile Ortodoks Osmanlı tebaası üzerindeki himaye iddialarının kesinlikle reddine, padişahın bu teminatı kendi uhdesine alarak özel bir buyruldu ilan ve icra etmesine, kilise ve hastane inşasına yönelik isteklerin Rus Sefareti ile müzakeresine, Beytü'l-lahim Kilisesi'ndeki türbenin Rusya tarafından tamirine, bunlara dair Rumlara iki adet ferman verilmesine ve alınan bu kararların tüm sefaretlere tebliğine karar verdi¹²⁰⁴.

¹²⁰⁰ BOA, İ.HR, 329/21229, lef 1, 30 Haziran 1853/23 N 1269; Şimşir, a.g.m., s. 79, Belge No: 7, 9.

¹²⁰¹ Lane-Poole, a.g.e., II, 248.

¹²⁰² Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 11.

¹²⁰³ BOA, İ.HR, 327/21191, lef 8.

¹²⁰⁴ BOA, A.AMD, 43/79, 10 Nisan 1853/1 B 1269; Keleş, a.g.t., s. 69.

Bu cevap karşısında hükümetine danışan Menşikov, taleplerinde ısrarcı olması gerektiği talimatı üzerine 19 Nisan 1853 tarihinde Bâbîâlî'ye ikinci notayı verdi. Menşikov, Kutsal Yerlerden Ortodokslara ait olanlar hakkında ve Kutsal mezar kubbesinin onarılması yetkisinin yalnız Rum Patriği'ne ait olduğuna dair birer ferman ile senet şeklinde düzenlenecek bir antlaşma ile Rum mezhebine verilmiş olan ayrıcalıkların korunacağına garanti edilmesini talep etmekteydi¹²⁰⁵. İsteddiğini bir türlü elde edemeyen Menşikov, diplomatik ilişkileri daha da gererek, Ortodoks mezhebinin himayesi için kefil olacak *senet* talebinde ve buna uygun bir cevap alamazsa sefaretini terk edeceği tehdidinde bulundu¹²⁰⁶. Bâbîâlî'nin sessizliği karşısında Menşikov, 21 Nisan'da Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya, Kutsal Yerler ile ilgili fermanların kaleme alınıp alınmadığını, senedin hazırlanıp hazırlanmadığı ve küstah bir şekilde Rıfat Paşa'nın iki devlet arasında anlaşmayla ilgili yapılacak müzakerelerde yetkili olup olmadığını sordu. Rıfat Paşa da aynı gün Menşikov'un kendisine yönelttiği bu sualler ve ültimatın içeriği hakkında Lord Stratford'u bilgilendirdi. Rusya'nın senet talebiyle iyice şiddetlenen meselede, Rıfat Paşa'nın konuyu Lord Stratford ile görüştüğü kulağına giden Menşikov'un, Bâbîâlî'ye bir haberci gönderip kendisine verilen cevapları tatmin edici bulmadığı ve Lord Stratford'a danışmalarını kastederek, hükümetin son derece sakıncalı hareketlerde buldukları uyarısını yapması, tansiyonu daha da yükseltti. Menşikov'un bu tavrı üzerine Sadrazam Mehmed Ali Paşa diplomatik bir lisanla kendisine, meselenin yeterince açık olduğu ve kimseden akıl almaya ihtiyaçları olmadığını ancak, devletine dostluk ve iyi niyetle yaklaşan birine saygı göstermekten kendisini kimsenin alamayacağı cevabını verdi¹²⁰⁷. Muhtemelen Mehmed Ali Paşa, Menşikov'a bu meselede yalnız olmadıklarını ispat için bu sözleri sarf etmişti. Zira ilgili kısımlarda temas edildiği üzere, Mehmed Ali Paşa ile Lord Stratford'un yıldızları aslında hiç barışmamıştı.

Kudüs meselesi hakkında Rıfat Paşa ile Menşikov arasında cereyan eden görüşmeler sonucunda çıkan kararlar kaleme alındı ve Fransa Sefiri'yle de paylaşıldı.

---

¹²⁰⁵ Jorga, *a.g.e.*, V, 378; Tükin, *a.g.e.*, s. 236; Rich, *a.g.e.*, s. 46-48; Lane-Poole, *a. g. e.*, s. 135; Bekir Sıtkı Baykal, "Paris Kongresi ve Andlaşması (30 Mart 1856)", *Aylık Ansiklopedi*, No:23, (Mart 1946), II, 726, Keleş, *a.g.t.*, s. 70.

¹²⁰⁶ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 18-19.

¹²⁰⁷ Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 257-258 . Keleş, Menşikov'a bu cevabı verenin Sadrazam Rıfat Paşa olduğunu söyler (Keleş, *a.g.t.*, s. 70). Ancak, bu dönemde Sadrazam Mehmed Ali Paşa'dır.

24 ve 26 Nisan'da toplanan meclislerde yapılan görüşmelerde mesele en başından olduğu gibi Kudüs ve mezhep olarak iki kısımda incelendi. Kudüs meselesinde alınan kararlarla Rusya'nın tatmin olacağı ve artık itiraz edemeyeceği düşünülüyordu. Osmanlı tebaası olan Ortodoksların, Rusların himayesine girmesine yol açacak mezheple ilgili istenen senedin ise Prens Menşikov ısrar etse dahi hiçbir suretle verilemeyeceğine ve görüşmeye dahi yanaşılmamasına karar verildi. Buna karşılık daha önce bu iki konunun ayrı müzakeresine ses çıkarmayan Menşikov, şimdi senet bahsinde ikisini birleştirmeyi talep etti ve acilen cevap verilmesini isteyerek, Bâbıâlf üzerindeki baskıyı iyice arttırdı. Hükümet ise Menşikov'un bu talebine Rusya'nın, İngiltere ve Fransa'ya Menşikov'un görevinin sadece Kudüs meselesiyle alakalı olduğunu bildirdiğini ve diğer taleplerinden bahsetmediğini öne sürerek itiraz etti. Buna delil olarak da Kostaki Bey'den gelen bilgileri gösterdi. İki meselenin birleştirilmesinden çeşitli diplomatik manevralarla sürekli kaçan Bâbıâlf, burada da Kudüs meselesinin öncelikli olarak halline çalışıldığı için mezhep meselesine vakit kalmadığı ve ilkinin çözülmesinden sonra vükelâ ile yapılacak müzakerelerle diğerinin de bir karara bağlanacağı ifadesini yineledi. Ayrıca Rusya'ya karşı bir dayanak olması ve hükümetin meselede kayıtsız davranmadığını ifade etmek bakımından, Kudüs meselesi hakkında gerçekleştirdikleri girişimlerin Fransa ve İngiltere Sefirleri tarafından da desteklendiği vurgulandı. 30 Nisan'da toplanacak mecliste Menşikov'un, Kamame Kilisesi ile Kudüs Kilisesi'nin tamirine dair ayrı ayrı ferman verilmesi, bahsedilen iki fermanın temize çekilerek, okunması kararlaştırıldı. Alınan bu kararların Rus Sefareti'ne resmi yazı ile verilmesine, ancak Rusya'nın bunu ileride bir ahid gibi değerlendirmesini engellemek için de İngiltere ve Fransa Sefaretlerine de tebliğine karar verildi. Zira hükümetin Kudüs meselesine öncelik vermesinin nedenlerinden birisi de bu konuyla yakından ilgili İngiltere ve Fransa'nın tepkisini çekmeyi önlemektir¹²⁰⁸. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere hükümet, bir taraftan İngiltere ve Fransa'nın desteklerini kazanmaya çalışırken, diğer yandan da onları meseleye dâhil etmek ve adeta birer hakem, aynı zamanda şahit misyonu yükleyerek; yanlış anlaşılmanın ve Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine politika üretmesinin önünü kesmeye çalışıyordu.

---

¹²⁰⁸ BOA, A.AMD, 44/39, 1 Mayıs 1853/22 B 1269.

Hükümet, Mayıs başında Kutsal Mezar Kilisesi'nin bitişiğinde hastane ve ibadet yeri olarak kullanılan binalar meselesi gibi birkaç küçük ayrıntı dışında, Menşikov'un talepleri doğrultusunda iki fermanı ilan etti¹²⁰⁹. Söz konusu fermanlar, 5 Mayıs 1853 tarihinde Rusya ve Fransa sefaretlerine tebliğ edildi¹²¹⁰. Bâbîâlî, Rusya ile çıkacak bir savaşa mahal vermemek için bu kararları almıştı. Fakat Menşikov'un son ultiatomuyla Rusya, konuya dâhil ülkeler arasında savaşa doğru en önemli adımı atmıştı¹²¹¹. Bir türlü memnun olmayan ve senedin hazırlanmasında ayak direyen Menşikov, aynı gün Bâbîâlî'ye, Rus Çarı'nın Rum reayası üzerindeki meşru koruyucu sıfatının tanınması ve taraflar arasında ebedî, gizli bir savunma anlaşması yapılması gibi şartları havi bir ultiatom gönderdi. Altı maddelik bir antlaşma tasarısını da ultiatoma ekleyen Menşikov, isteklerinin kabulü ya da reddi için de Bâbîâlî'ye beş günlük bir süre tanıdı¹²¹². Menşikov, senet konusundaki ısrarını 5 Mayıs 1853'te Bâbîâlî'ye gönderdiği ultiatomdaki şu sözlerle vurgulamıştır¹²¹³:

“...Biçim meselesine gelince büyükelçi geçmişteki uzun ve meşakkatli tecrübenin, iki hükümet arasında gelecekte muhtemel her türlü soğukluk ve her türlü güvensizliği önlemek için, antlaşma gücünde bir taahhüdü gerekli kıldığı konusundaki beyanında ısrar etmektedir”.

Bu esnada Lord Stratford, Hariciye Nazırı Rıfat Paşa ve serasker ile müzakere halinde olan Sadrazam Mehmed Ali Paşa'yı sahilhanesinde ziyaret etti. Lord Stratford sadrazama, Menşikov'a verilecek cevapta bir müzakere kapısı açmalarını, böyle bir senet verilmeyecek bile olsa padişahın bütün tebaası için dini ve sivil imtiyazları kesinleştiren bir ferman yayınlamasını ve beş büyük Avrupalı Devlet'in resmen garanti vermek suretiyle hem kendi otoritesini pekiştirmesini hem de garanti isteğine karşılık vermesini tavsiye etti¹²¹⁴. Kısa sürede İstanbul'daki gelişmelere nüfuz eden Lord Stratford, İngiltere'ye yazdığı tahriratında: “*Artık mesele mahâl-i mukaddese meselesi değildir, Lâtinler ile Rumlar arasındaki münazaa-i mezhebiyye*

¹²⁰⁹ Jorga, *a.g.e.*, V, 378-379; H. Hüsni, *a.g.e.*, s. 34; Rich, *a.g.e.*, s.48- 49; Keleş, *a.g.e.*, s. 71; Yerasimos, *a.g.e.*, II, 681; Tükin, *a.g.e.*, s. 236; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 51-52. Bazı kaynaklar bu fermanı 6 Mayıs şeklinde vermişken (Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950*, Başnur Matbaası, Ankara 1967, s. 178; Eren, “Tanzimat”, XI, 740), bazıları ise 4 Mayıs olarak vermiştir (Seignobos, *a.g.e.*, s. 172; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 236).

¹²¹⁰ Yerasimos, *a.g.e.*, II, 681; Tükin, *a.g.e.*, s. 236.

¹²¹¹ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 140.

¹²¹² Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 266-270 (Zeyl:7, no: VII ve VII a); Şimşir, *a.g.m.*, s. 79, Belge No: 11; Temperley, *a.g.e.*, s.319-320; Tükin, *a.g.e.*, s. 236; Yerasimos, *a.g.e.*, II, 681; Rich, *a.g.e.*, s. 49-50; Palmer, *Kırım Savaşı...*, s. 26; Badem, *a.g.e.*, s. 77.

¹²¹³ Yerasimos, *a.g.e.*, II, 681.

¹²¹⁴ Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 265-266.

de değildir, bütün Avrupa'yı âlâkadâr eden bir keyfiyettir. Mevzû-i mesele Türkiye'nin istiklâli, belki de mevcudiyetidir” sözleriyle konunun ciddiyeti hakkında hükümetini uyardı¹²¹⁵. Rusya ile savaştan kaçınan hükümet de Kutsal Yerler Meselesi'nde bir anlaşmaya yanaşmışsa da Osmanlı tebaası olan Ortodoksların Rusya himayesine bırakılmasını kabul etmek istemiyordu¹²¹⁶. Avusturya ve Prusya da Bâbîâlfî'ye, Rusya'nın anlaşma yapılmasına dair talebin reddedilmesini istediklerini bildirdiler¹²¹⁷.

Menşikov'un tanıdığı sürenin azalmasıyla iyice köşeye sıkışan hükümette Sadrazam Mehmed Ali Paşa, Lord Stratford'a bir kez daha yardıma ihtiyaçları olduğunda İngiliz kuvvetlerine güvenip güvenemeyeceklerini sordu. Lord Stratford sadrazama böylesine hassas bir dönemde, telaşa yol açacak ve öfke kabartacak her türlü hareketten uzak kalınması gerektiği cevabını verdi¹²¹⁸. Ancak aynı Stratford, 9 Mayıs'ta Sultan Abdülmecid ile yaptığı görüşmede, tehlike durumunda, Osmanlı Devleti'nin İngiliz donanmasıyla korunacağı garanti etti¹²¹⁹. Poole, Lord Stratford'un bu tavrını, onun İngiliz donanmasıyla ilgili bir meseleyi sadrazamın sahilhanesinde yapılan rastgele bir toplantıda değil, uygun gördüğü ve istediği bir zamanda gerçekleştirmek istemesiyle açıklamaktadır¹²²⁰. Kanaatimizce Lord Stratford'un bu davranışının altında Mehmed Ali Paşa ile arasının iyi olmaması da önemli rol oynamıştır. Zira aşağıda bahsedildiği üzere, bu olaydan sadece birkaç gün sonra Lord Stratford ve Mustafa Reşid Paşa'nın büyük entrikası neticesinde Mehmed Ali Paşa sadareten azledildi.

10 Mayıs 1853'te Menşikov'un Bâbîâlfî'ye tanıdığı sürenin sona ermesiyle, kendisine verilen cevabî nota ile: Osmanlı Devleti'nin, Rusya ile iyi münasebetlerin devamını istediği, Osmanlı Devleti tebaası olan Hıristiyanlar gibi Rumların da mezheplerini icrada eskiden beri hür oldukları, Kudüs'te yapılması istenen kilise ve hastane konusunun Rus Sefiri ile müzakere edileceğini ve devletin bu konuda sınır aşılındıkça elinden gelen kolaylığı göstereceği ile Osmanlı tebaası olan Hıristiyanlara tanınan imtiyazların muhafaza edileceği garantisi verildi. Buna karşılık

¹²¹⁵ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 18.

¹²¹⁶ Eren, "Tanzimat", XI, 740.

¹²¹⁷ Keleş, *a.g.t.*, s. 73.

¹²¹⁸ Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 266.

¹²¹⁹ Rich, *a.g.e.*, s. 50; Jorga, *a.g.e.*, V, 379; Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 266; Seignobos, *a.g.e.*, s. 176.

¹²²⁰ Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 266.

Ortodoks Osmanlı tebaası üzerindeki egemenlik haklarının terki ve Rus himayesinin kabulü manasını taşıyan senet talebinin devletin bağımsızlık haklarına aykırı olduğu gerekçesiyle, kabulünün hiçbir surette mümkün olmadığı bildirildi¹²²¹. Bu cevabî notadan da anlaşıldığı üzere Mehmed Ali Paşa hükümeti, bir taraftan devletin egemenlik haklarına zarar vermeyecek talepleri kabul ederek meselenin savaşa gitmesini önlemeye, diğer taraftan da bağımsızlığını müdafaaya çalışmaktaydı.

Bâbiâli'nin cevabından hoşnut olmayan Menşikov, bu kez Sultan Abdülmecid'e başvurdu. Fakat Menşikov bu görüşmeden padişahın meseleyi sadrazam ve hariciye nazırıyla görüşmesini tavsiye etmesinden başka bir şey elde edemedi¹²²². Her türlü yola başvuran Menşikov, bu esnada kabinede herhangi bir görevi olmayan Mustafa Reşid Paşa'ya da bir mektup göndermişti¹²²³. Hükümetin büyük ihtimalle taleplerini kabul etmeyeceğini düşünen Menşikov, Rusya ile ilişkilerin bozulmasından doğacak neticeleri Mustafa Reşid Paşa'nın anlayacağına ve padişahı bu konuda uyaracağına inanıyordu¹²²⁴. Nihayetinde 11 Mayıs 1853 tarihinde Menşikov, Bâbiâli'ye üç gün süreli bir ultiatom daha verdi. İsteklerinin kabul edilmemesi durumunda bundan doğacak sonuçlardan Osmanlı hükümetinin sorumlu olacağını ve iki devlet arasındaki ilişkilerin kesileceğini beyan etti¹²²⁵. İki ayı aşkın devam eden bu sıkıntılı süreçte, Fuad Paşa'nın yerine geçen Hariciye Nazırı Rıfat Paşa da Rusya ile sorunları çözmeye yeterli olamadı. Sadrazam Mehmed Ali Paşa ve Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa ile Menşikov arasında geçen görüşmelerde bir türlü istenilen netice elde edilemiyordu. Mehmed Ali Paşa hükümeti, Menşikov'un mezheple ilgili isteklerine hiçbir şekilde taviz vermiyordu, sorunun çözümü için içte ve dışta yoğun diplomatik faaliyetlerini sürdürüyordu¹²²⁶.

Padişahın, Çar'a göndermesi için bir taslak üzerinde anlaşmaya varan Mehmed Ali Paşa ve ılımlı Rus Baştercümanı Argyropoulos'un etkisini yıkmak için

¹²²¹ BOA, İ.HR, 328/21198, lef 2, 11 Mayıs 1853/2 Ş 1269; BOA, A.AMD, 44/56, 10 Mayıs 1853/1 Ş 1269; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 270-272 (Zeyl: 8, no:VIII); Rich, *a.g.e.*, s. 50; Tükin, *a.g.e.*, s. 237-238. Keleş, bu kararın Sadrazam Rıfat Paşa tarafından bildirildiğini yazmıştır (Keleş, *a.g.t.*, s. 73). Ancak Rıfat Paşa, o dönemde Hariciye Nazırı idi.

¹²²² Tükin, *a.g.e.*, s. 238.

¹²²³ Şimşir, *a.g.m.*, s. 79, Belge No:13; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 19.

¹²²⁴ Baykal, "Makamat-ı Mübareke...", s. 256-257.

¹²²⁵ Şimşir, *a.g.m.*, s. 80, Belge No: 14; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 272-274, (Zeyl:9, no:IX). Menşikov'un verdiği bu ultiatom metninin tarihi Türkgeldi'nin eserinde yanlışlıkla 21 Mayıs şeklinde verilmiştir (Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 272). Ancak, Menşikov ile o tarihte bir görüşme yapılmamıştır (Karasu, *a.g.t.*, s. 60n). Ayrıca, Menşikov'un 11 Mayıs 1853 tarihinde hariciye nezaretine verdiği takririn tercümesi için bkz. BOA, HR. MKT, 46/20, 11 Mayıs 1853/2 Ş 1269.

¹²²⁶ Andıç-Andıç, *a.g.e.*, s. 20.

Mustafa Reşid Paşa ve Nikolaki Aristarki, Rus Temsilcisi Ozerof ve Ticari Sekreter Viktor Balabine ile bir ekip kurdular. Mustafa Reşid Paşa, Menşikov'a talep ettiği senet için elinden geleni yapacağına söz verdi¹²²⁷. Sonuç olarak, Lord Stratford ve Mustafa Reşid Paşa'nın planları işe yaradı. Kendisini düşürmek için tezgâhlanan oyundan haberdar olan Mehmed Ali Paşa, çok kısa sürede cereyan eden bu olayda, Argyropoulos'un tuzağa düşmesini engelleyememiş ve görevden alınmıştı.

4.3. DİPLOMASİ OYUNLARI: MEHMED ALİ PAŞA'NIN SADARETTEN AZLİNİN PERDE ARKASI

Peş peşe önemli hadiselerin yaşandığı bu süreçte, yaklaşık dokuz aydır kabine dışında kalan Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'yı sadarettten devirmek için fırsat kolluyordu. Paşa bu işte de yalnız değildi ve en büyük destekçisi Lord Stratford ile her türlü yolu mübah görerek, planlar kurmaya başlamışlardı¹²²⁸. İktidar elinde olan Mehmed Ali Paşa ise hem Mustafa Reşid Paşa aleyhinde çalışıyor, hem de dış borçlanma ve Karadağ meselelerinde de görüldüğü gibi, onun hiçbir şekilde tasvip etmediği bir surette devletin iç ve dış politikasına yön veriyordu. Yani, iktidara sahip olamayan Mustafa Reşid Paşa ve onun vasıtasıyla istediklerini Bâbiâlî'ye yaptırabilen Lord Stratford, bu durumda Mehmed Ali Paşa'nın icraatlarına mani olamıyorlardı. Onlar için devletin idaresini ele almanın temel yolu Mehmed Ali Paşa'yı iktidardan uzaklaştırmaktı. Ayrıca artan rekabette, tarafların karşılıklı besledikleri olumsuz şahsî duygular dahi birbirleri aleyhine çalışmaları için yeterliydi. Üstelik burada olduğu gibi onlar, devletin içinde bulunduğu nazik durumu dahi göz önünde bulundurmuyor, bu konuda kendilerine yöneltilen ağır eleştirilere rağmen çekişmeye devam ediyorlardı. Yani mesele kimin, neyi nasıl iyi yapacağı ve katkı sağlayacağı değil, hangi tarafın iktidarda olduğu durumuna kadar vardırılmıştı. Zira güç hangi tarafın elindeyse, bunu diğerinin aleyhinde kullanıyordu.

Rusya ile müzakerelerin yolunda gitmemesi¹²²⁹ ve Nisan ayında Lord Stratford'un İstanbul'a gelmesi, Mustafa Reşid Paşa'ya iktidarını geri kazanmak için

¹²²⁷ Goldfrank, a.g.m., s. 831.

¹²²⁸ Fevzi de söz konusu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "...Mehmed Ali Paşa'nın en ziyâde çaresiz kaldığı ve Menşikov'a karşı sarsıldığı bir zamanda Sir (Stratford Redcliff)'in gizli bir manevrasıyla kabine istifâ etti ve Mustafa Reşid Paşa iktidâr mevki'ne geldi" (Fevzi, a.g.e., s. 6).

¹²²⁹ Ali Fuad, Rusya ile olan müzakerelerde başarılı olunamamasını, devrin en müktedir üç devlet adamı addettiği Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşaların kabine dışında; Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın "umûr-ı siyâsiyyeden bî-

gerekli zemini hazırlamıştı. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa, henüz hariciye nazırlığına getirilmeden de Menşikov ile temas halindeydi¹²³⁰. Menşikov'un günlüğünden, Mustafa Reşid Paşa'nın oğlunu Rus Büyükelçisi ile görüşmelerinde gayr-ı resmi bir aracı olarak kullandığı da anlaşılmaktaydı¹²³¹. Mustafa Reşid Paşa'nın, kendi lehine olgunlaşan bu siyasi ortamda Mehmed Ali Paşa'yı sadarettten düşürmek için kullandığı vasıta bu kez, Rusya'ya casusluk yapmak ve rüşvet almakla itham edilen Logofet Nikolaki Aristarki¹²³² oldu.

Mehmed Ali Paşa ise Mustafa Reşid Paşa'nın kendisini sadarettten azletmek için çevirdiği entrikaların farkındaydı¹²³³. Paşanın, bu konuyla ve Menşikov'un İstanbul'a gelişiyle ilgili Fransız Elçisi Thouvenel'e bizzat anlattıkları, olayların perde arkasını göstermesi bakımından kayda değerdir¹²³⁴. Mehmed Ali Paşa'nın sadarettten azlinde, Mustafa Reşid Paşa ile Lord Stratford'un tezgâhladığı ve Logofet'in vasıta olarak kullanıldığı bu entrika, taraflar arasındaki siyasi rekabetin şahsi duygularla nasıl iç içe geçtiğini ve devrin ricâlinin profilini göstermesi bakımından da oldukça dikkate çekicidir. Mehmed Ali Paşa'nın Thouvenel'e aktardığı bu oyun: Kendisini destekleyen Rus Baştercümanı Argyropoulos'u, Menşikov'un gözünden düşürüp görevden aldırarak, böylece Mehmed Ali Paşa'yı yalnız bırakmak ve başarısız göstermek için hazırlanmış kurnazca bir plandı. Bir yandan Menşikov ile çetin görüşmelerin sürdüğü bir yandan da Osmanlı başkentinde

---

behre", Hariciye Nazırı Rıfât Paşa'nın da "*lisân-ı ecnebîye gayr-i vâkıf*" olmasına bağlar (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 15).

¹²³⁰ Menşikov'un 10 Mayıs 1853 tarihinde Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı mektup için bkz. Şimşir, a.g.m., s. 79, Belge No: 13; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 19.

¹²³¹ Goldfrank, a.g.m., s. 837n.

¹²³² "*Büyük Logofet*" olarak isimlendirilen memuriyet Rum Patrikhanesi'ndeki en üst düzey sivil görevliydi. XIX. yüzyılın başından itibaren önem kazanmaya başlayan ve Patrikhane'nin Bâbüâlî nezdindeki temsilcisi olan Logofet'in en önemli vazifesi Osmanlı hükümeti ile Patrikhane arasındaki iletişimi sağlamaktı. Nikolaki Aristarki için bu görev, doğal olarak, Fener toplumunda büyük bir saygınlık kazandırdığı gibi Bâbüâlî bürokratları ile yakın ilişki kurmasını kolaylaştırmıştı. Stavraki Aristarki'nin oğlu olan Nikolaki Aristarki, Logofetlik görevinin yanı sıra mâbeyn tercümanlığı ve Şehzade Abdülmecid ve Abdülaziz'in de Fransızca hocalığını yapmıştı. Damat Ahmed Fethi Paşa'nın olağanüstü Petersburg elçiliği sırasında ekipte tercüman idi (Musa Kılıç, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 29-34).

¹²³³ Mustafa Reşid Paşa ile Logofet Aristarki'nin, arkasından çevirdikleri işler Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın kulağına gitmişti. Bu olay karşısında sadrazamın çok hiddetlendiğini haber alan Logofet Aristarki, paşanın gazabından korkarak, hemen Bâbüâlî'ye gitti ve "*Efendimize yanlış arz etmişler, hâlbuki kulunuz efendimin sadık bir bendesiyim...*" sözleriyle sadakatini ispata çalıştı. Yakarışlarla eteğini öpen Logofet Aristarki'ye, görünürde güvenmiş gibi yapan Sadrazam Mehmed Ali Paşa, odadan çıkmak üzere olan Aristarki'yi işaret edip, bir eliyle kılıcını çıkararak, diğeriyle bunun kafasını kesmeli anlamında bir işaret yaptı. Paşayı aynadan gören Aristarki, canından endişe ederek, büyük bir heyecana kapıldı ve hemen Viyana'ya kaçtı (Ali Fuad, *Marâif Simâlar*, s. 46; Ali Rıza-Mehmed Galib, a.g.e., s. 56).

¹²³⁴ Mülakatın tamamı için bkz. Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 147-154.

entrikaların zirvede olduğu bu dönemde¹²³⁵, Lord Stratford ile Mustafa Reşid Paşa, harekete geçtiler. İngiltere Elçisi Lord Stratford'un gizli telkini üzerine 2 Mayıs 1853 tarihinde Logofet Aristarki, Menşikov'a gitti ve elçiye: Kendi aracılığıyla, Rus Baştercümanı Argyropoulos'un Sadrazam Mehmed Ali Paşa tarafından bir köşk karşılığında satın alındığını baştercümana verilen tapu senetleriyle ispat etti. Bunun karşılığında baştercümanın, sadrazama Rus tekliflerine önem verilmemesi ve tekrarlanan notaya cevap vermede acele edilmemesi telkininde bulunarak Rusya'ya ihanet ettiğini bildirdi¹²³⁶. Ayrıca, Menşikov için bu dönemde en önemli vaad olan, Mustafa Reşid Paşa'nın "*Bu mes'ele gayet mühim olup, bununla beraber ben iktidar makamında bulursa idim bu işi kolaylıkla hallederdim*" sözünü de iletti¹²³⁷.

Söz konusu entrikanın ayrıntıları ve perde arkasını Mehmed Ali Paşa, Thouvenel'e şu şekilde aktarmıştır¹²³⁸:

...Diğer taraftan Reşid Paşa, Logofet Aristarki ve [Rus Temsilcisi] Ozeroff ve [Ticari Sekreter Viktor] Balabine tarafından muhalefete tabi tutuldum. Reşid Paşa mevki-i iktidara geçmek istiyordu. Logofet şahsi maksatlarına çalışıyordu. Diğer ikisi de hükümetlerine karşı tehlikeli/emniyetsiz bir duruma düşmekten korkuyorlardı. Burada ilk planda, söz konusu olan esas mesele, uzlaştırıcı fikirlere elverişli Prens Menşikov'un Baştercümanı Rus Argyropoulos'nun ondan ayrılarak, beni [Mehmed Ali Paşa'yı], Nicolaki Aristarki'nin ve onu müteakip Reşid Paşa'nın ellerine teslim etmek idi. Bu noktaya nasıl gelindi? Sultan'a, M. Argyropoulos'nun bir sayfıye evine sahip olmayı arzu ettiği; lakin maddi durumunun bu evi satın alabilecek seviyede olmadığı söylenmişti. Sultan da ona, Büyükdere'de bir köşk armağan etti. Bundan Argyropoulos'un haberi yoktu. Tamamen bir tür ticari anlaşma gibi görünse de bu durum, bizzat İmparatorluk hediyesi olması hususuyla da M. Argyropoulos'dan şüphe edilmesine sebep oldu. Bu durumdan haberdar oldum ve hediye işinin ertelenmesini talep ederek, sezinlemiş bulunduğum entrikayı başarısızlığa uğratmak için çaba sarf ettim. Ama Logofet Aristarki, benden önce davrandı. Böylesine güzel bir servetten dolayı tamamen şaşkınlığa uğramış bulunan M. Argyropoulos'a, bu mülke Şark'ta kullanılan bir usulle sahip olduğunu gösteren bir belge ile birlikte köşkün anahtarlarını verdi ve gitti. Bunu müteakip, durumu şefine [Prens Menşikov'a] resmi olarak bildirdi. Prens Menşikov, baştercümanını sorguya çekti ve kendisine ticari bir anlaşma gibi görünen bu olayın son derece garip olduğuna hükmederek, tercümanının söylediklerine hiç de kulak asmayarak, görevinden aldı. Aslında Argyropoulos, anahtarları almayı ret edeceği yerde, ilk şaşkınlıkla, onları almaktan dolayı ahmaklık etmişti. Oysa daha anahtarları alalı henüz yeni olmuştu ve şu anda elinde bulunmaktaydı. Menşikov, bu andan itibaren Logofethe'in daha doğrusu Reşid Paşa'nın eline düştü. Çünkü Rusya Sefareti'nin tercümanları içinde bir müzakere-i siyasiyede bulunacak kabiliyette kimse yok idi...

¹²³⁵ Hatta entrika konusunda oldukça tecrübeli olan ve bu büyük oyunda kendisini bir oyuncu olarak gören şarkiyatçı Belçikalı Elçi Blondeel de Cuelebroeck dahi ortada dönenlerden hiç bir şey anlamadığını ifade etmiştir (Goldfrank, a.g.m., s. 831).

¹²³⁶ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 148-149; Seignobos, *a.g.e.*, s. 173-174; Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 146-147.

¹²³⁷ Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 46; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 15; Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 18-19; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 55; Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 146-147; Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi-Hayrâbât*, haz. Necati Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 24-25.

¹²³⁸ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 149-150.

Oysaki Mehmed Ali Paşa, Thouvenel'e Menşikov ile işleri yoluna koymaya başladığını fakat bunu Mustafa Reşid Paşa'nın bozduğunu iddia etmiş ve yaşananları şu sözlerle anlatmıştır¹²³⁹:

...Bu arada, benimle [Mehmed Ali Paşa] Rus Büyükelçisi arasında cereyan eden müzakereler oldukça ilerleme kaydetmişti. Seraskerle birlikte yapılan bu müzakerelerin, neredeyse sona ermelerini cesurane bir şekilde sağladım ve bunun üstesinden gelmek için de geriye kalan, son bir güçlüğü de def edecek çareyi buldum. Burada, Rus hükümetine vereceğimiz notada, Kaynarca Anlaşması'nın suret-i zikri keyfiyeti kalmış idi. Zira bu anlaşma ile Sened gündemden düşmüş bulunuyordu! Şunu da itiraf etmeliyim ki, Prens Menşikov, geride kalan güçlükleri aşma konusunda, bana canı gönülden yardım etti. Onunla tamamen yüz yüze samimi bir hava içerisinde hareket ettim. Ona, Rusya'nın aşırılıklarıyla maddi ve manevi olarak, bizi diğer güçlü devletlerin kollarına ittiğini ve artık onların elinde oyuncak olmayacağımız zaman geldiğinde - ki bu zaman artık gelmişti - ve onların istekleri doğrultusunda değil, ama kendi isteklerimize göre hareket etme hususundan yoksun kalmayacağımızı anlatmaya çalıştım. Ayrıca, uzun bir süreden beri, Prens Menşikov'un, M. Ozérof ve M. Balabine'nin tavsiyelerine riayet ederek yolunu şaşırıp girdiği zorluktan çıkmak istediğini görüyordum. Ve ayrıca, Rusya'nın, hiçbir ilişki kopukluğunu da arzu etmediğini gözlemliyordum. Nihayet 13 Mayıs tarihinde, iade-i sulh ve müsâlemet meselesi son kez ele alınacaktı. Bu münasebetle, Prens Menşikov'u malikâneme bekliyordum. Ve bunda da muvaffak olacağımdan hiç şüphe duymuyordum. Ama bununla birlikte, Nicolas Aristarchi'nin aracılığı ile Reşit Paşa bu durumdan haberdar edilmişti. Sulh, onsuz sağlanmak üzereydi. [Reşid Paşa] Büyük bir başarıya mani oldu. Aristarki, 2 Mayıs'ta, gündüz vakti, Prens Menşikov'un evine gitti ve Reşit Paşa iktidara gelmiş olduğunda, Prens Menşikov'un daha önceden benimle yüz yüze görüşerek gerçekleştirmiş olduğu kabul edilen noktaları hesaba katmayarak, ilk etapta, kendisine takdim edilmiş olan *Sened*'i imzalayacağımanın garantisini verdi. Prens Menşikov tuzağa düşmüştü. Benim malikâneme geleceği yerde, Sultan'ın sarayına geçti ve ondan Reşit Paşa'nın hariciye nazırlığı görevine tayin edilmesi hususunu elde etti...

Bu anlatımlara karşın Mehmed Ali Paşa'nın, Menşikov'un kendisine güçlükleri aşmada canı gönülden yardım ettiği iddiası, hem Menşikov'un genel hareket tarzına aykırı hem de meselenin öncesi ve sonrasına bakıldığında temkinli yaklaşmayı gerektiren bir mahiyet arz etmektedir¹²⁴⁰. Çünkü Menşikov, baştan beri bu olayda kendisini Osmanlı ricâli arasında güçlü görüyor ve bu nedenle hükümetin ısrarla reddettiği anlaşma veya senedin genişletilmesi için baskılarına devam ediyor ve anlaşmaz tavrını sürdürüyordu¹²⁴¹. Bunlara ilaveten, yukarıda da değinildiği üzere Menşikov, Bâbîâlî'nin verdiği tavizlerden bir türlü memnun olmuyor ve peş peşe yeni talepler içeren ultimatolar veriyordu. Neticede Menşikov'un –Mustafa Reşid

¹²³⁹ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 150-152. Mehmed Ali Paşa'nın, müttefiki ve müşaviri konumunda olan Fransa Sefiri De La Cour ile çalışmaları neticesinde, taleplerinden tamamen vazgeçen Menşikov ile bir uzlaşma sağlamak üzereyken, bu entrika ile görevden alındığı iddialarına aynen iştirak eden Seignobos'un bu konudaki fikirleri için bkz. Seignobos, *a.g.e.*, s. 173-174.

¹²⁴⁰ Ali Fuad'ın da Mehmed Ali Paşa'nın, Menşikov ile görüşmelerin yolunda gittiği iddiasına katılmadığı hakkında bkz. BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 11.

¹²⁴¹ Goldfrank, *a.g.m.*, s. 831.

Paşa'nın entrikası neticesinde de olsa- Sultan Abdülmecid'e, Mehmed Ali Paşa'nın başında bulunduğu hükümetten şikâyet edip, değiştirilmesini talep etmesi de Mehmed Ali Paşa'nın bu anlattıkları hakkındaki şüpheleri daha da arttırmaktadır. Zira Mehmed Ali Paşa'nın iddia ettiği gibi her şey yolunda gitseydi Menşikov, onlarla anlaşmak yerine Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkmazdı. Ayrıca Blondeel'in, Viktor Balabin ile Nesselroda'un oğlu Dimitri arasındaki bir konuşma hakkındaki 12 Mayıs 1853 tarihli raporunda Mehmed Ali Paşa hakkında memnuniyetsizliklerini dile getirdiği sözleri de bu fikrimizi teyit etmektedir¹²⁴²:

Mehmed Ali Paşa'nın sadrazamlıktan uzaklaştırılıp serasker olarak atanmasından hemen önce Nesselrode'un, Mehmed Ali Paşa'nın, Argyropoulos'a "*pour appliquer la note*"//Diplomatik manada]notayı uygulamak, edinmesini söylediğini iddia etti ve biz (Rus Temsilciliği olarak) bunun "*küstahlık*" olarak anlıyoruz.

Goldfrank, bu durumun Argyropoulos ile Mehmed Ali Paşa'nın bir şeyler üzerinde çalıştıklarını ve Rus temsilcilik yetkililerinin de artık bundan hoşlanmadığından kaynaklandığını ileri sürer¹²⁴³.

Mehmed Ali Paşa'nın iddiaları, bunlarla da sınırlı değildi. Paşa, Menşikov'un olağanüstü elçilikle İstanbul'a gelmesinin birinci sebebi olarak Rum ileri gelenlerinin, Rus Çarı I. Nikola'ya takdim ettikleri istidânameyi göstermekteydi. Buna göre Rusya, İstanbul'daki nüfuz mücadelesinde, İngiltere ve Fransa'ya nazaran geri kalmış ve bu farkı kapatmak için, Bâbiâli'ye karşı kuvvetli ve tehditkâr bir tavır takınarak, olağanüstü yetkilere sahip bir elçi ve heyet görevlendirmişti. Rusya, ancak bu yolla Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunan Rum Kilisesi ve Rum Milleti üzerinde mutlak bir nüfuz tesis edebilirdi. Sözlerine devam eden Mehmed Ali Paşa, bahsettiği istidânamenin Kudüs Rum Patriki, Logofet Nikolaki Aristarki, Sisam eski beyi Vogorides, Banker Misiyani ve M. Lazaraki gibi kimseler tarafından imzalandığını; ama en önemlisi bunların hepsinin ortak noktasının, Mustafa Reşid Paşa'nın "*şiddetli tarafdârı ve bendegân*"ı olduğunu iddia etmesiydi. Rus Maslahatgüzârı Ozerof tarafından da kuvvetle desteklenen dilekçe, Petersburg'a gönderilmişti¹²⁴⁴. Kısacası Mehmed Ali Paşa dolaylı yollardan da olsa, Menşikov'un İstanbul'a gelişini bir şekilde Mustafa Reşid Paşa ile ilişkilendirmekteydi.

---

¹²⁴² Goldfrank, a.g.m., s. 838n. Mehmed Ali Paşa'nın Thouvenel'e meseleyi çözmek üzere olduğunu söylemesi, muhtemelen Rus Baştercümana söylediği bu sözlere istinadendi.

¹²⁴³ Goldfrank, a.g.m., s. 831.

¹²⁴⁴ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 145-148.

Son tahlilde, Mustafa Reşid Paşa'nın vaadi ve meselenin uzaması üzerine, Menşikov padişahın huzuruna çıktı. Mevcut hükümetle anlaşamadığını ve muhatap bulamadığını, “*Bâbîâlî’de kimse yok ki...*” sözleriyle ifade ederek, Mustafa Reşid Paşa ile çalışmak istediğini bildirdi. Menşikov’un, Mustafa Reşid Paşa'nın kabinede yer almasıyla meseleye makul bir çözüm yolu bulabileceklerini, aksi takdirde ekibiyle İstanbul’u terk edeceğini ifade etmesiyle telaşlanan Sultan Abdülmecid, vükelâ ile Kuruçeşme’deki sahilhanesinde müzakere ederken, Ser Kurenâ Selim Efendi’yi gönderip mührünü aldırıldığı Mehmed Ali Paşa’yı, 14 Mayıs 1853/6 Ş 1269 Cumartesi¹²⁴⁵ günü, sadareten azlederek, seraskerliğe atadı. Mustafa Reşid Paşa’yı hariciye nâzırlığına ve Giridli Mustafa Naîlî Paşa’yı sadarete atadı¹²⁴⁶. Diğer taraftan barış görüşmelerini yapmak üzere Menşikov’u sahilhanesinde bekleyen Mehmed Ali Paşa, ummadığı bir anda azledilmişti¹²⁴⁷. Buna rağmen paşa, işlerin düzelmeye başladığını söylediği padişaha, meselenin halli için kendisini Petersburg’a göndermesi teklifinde bulundu¹²⁴⁸.

Menşikov’un geleceğini ve ağır taleplerde bulunacağını birkaç ay önceden haber alan Mustafa Reşid Paşa, Rusya’nın Hariciye Nazırı Fuad Paşa’nın görevden alınacağını ve kabinede bazı değişiklikler olacağını bir sohbet ortamında dile getirmişti. Kendisine bu durumda sadarete geçmesinin iyi olacağını söyleyen birisine

¹²⁴⁵ BOA, A.}. AMD. d, nr. 6, s. 29. Danişmed, paşanın sadareten azlini 13 Mayıs/4 Şaban Cuma günü olarak vermektedir (Danişmend, *a.g.e.*, IV, 143; VI, 79). Üstelik müellif, iki günlük bu ihtilafı çözmek için bu tarihi başka eserlerle kıyaslayıp, tartışır ve Cuma gününün takvime göre ayın altısı değil, dördü olduğunu öne sürer (Danişmend, *a.g.e.*, VI, 79). Ancak, günü gününe tutulan Sadaret Âmedî Kalemi defterlerine göre, paşanın azli bugün gerçekleşmediği gibi, ayın dördü de Perşembe gününe tesadüf eder (BOA, A.}. AMD. d, nr. 6, s. 28). Ayrıca paşanın 13 Mayıs’ta sadareten ayrıldığı için bkz. Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 267.

¹²⁴⁶ BOA, İ.DH, 272/17053, 14 Mayıs 1853/6 Ş 1269; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 487, 26 Mayıs 1853/17 Şaban 1269; *Ceride-i Havâdis*, nr. 624, 23 Mayıs 1853/14 Şaban 1269; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 38-39; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 15-16; Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i...*, I, 19-20; H. Hüsnü, *a.g.e.*, s. 35; Mehmed Memduh, *Mir’ât-ı Şuûnât*, s. 19-20; Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 82-83, 146; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 55; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 96; *La Presse*, 25 Mayıs 1853.

¹²⁴⁷ Abdurrahman Şeref, Mehmed Ali Paşa’nın azlini şöyle aktarmıştır: Menşikov’un, Bâbîâlî’ye bir ultimatom vererek, pasaportlarını geri istemesi üzerine Rusya ile harbin kaçınılmaz olduğunu anlayan Sultan Abdülmecid, çok hiddetlendi. Cuma namazına giderken, mühür-ü hümayûnun Mehmed Ali Paşa’dan alınarak, Mustafa Reşid ve Ahmed Fethi Paşaların saraya gelmesini emretti. Mehmed Ali Paşa’dan mühür-ü hümayûnu defterdar burnundaki mescitte namaz kılarken aldılar ve paşa buna çok bozuldu. Sultan Abdülmecid, namazdan döndükten sonra Fethi Paşa ile kısa ve Mustafa Reşid Paşa ile de uzunca bir mülakat üzerine sadarete, Giridli Mustafa Paşa’yı ve hariciye nezaretine de Rıfat Paşa’nın azliyle, Mustafa Reşid Paşa’nın atanmasına karar verildi (Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 82-83). Divan-ı Hümayûn Teşrifatçısı Nazif Bey’den aktarıldığına göre: Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa’nın hariciye nazırlığına atandığını duymuş, aralarındaki münakaşa sebebiyle Bâbîâlî’de birlikte çalışamayacakları gerekçesiyle sadareten istifa etmişti (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39). Ancak, Nazif Bey’in verdiği bu bilgi doğru değildir. Zira Mehmed Ali Paşa’nın sadareten azlinden sonra, biri hariciye nazırı diğeri de serasker olarak, her iki paşa da aynı kabinede görev almışlardır.

¹²⁴⁸ “...İmparator Nicolas’ı tanıyordum. Elimdeki vesikalarla, onunla daha içtenlikle ve hakikatleri konuşmuş olacaktım ve onun gönül yüceliğine mazhar olacaktım. Ve hala bunda muvaffak olacağıma da kani idim!... (Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 153).

ise Şu cevabı vermiŐti¹²⁴⁹: “*Sadareti istemem! İmdâd-ı tevġik-i Hüdâ ile hâriciye nezâretini der-uhde ederim. Elçilerle söyleşirim. İngiltere ve Fransa devletlerinden müzaheret görölmesi me’mûldur*”. Henüz ortada bir gelişme yokken Mustafa Reşid Paşa’nın kendisinden emin bir Şekilde yaptığı bu konuşma, bir hayli ilginç olmakla beraber hariciye nazırlığına atanmasındaki entrikaların kurulmaya başlandığıının bir işareti olarak da düşünölebilir. Mustafa Reşid Paşa’nın hariciye nazırlığına atanmasından memnun olmadığı anlaşılan Thouvenel ise kabinedeki bu değişim anlatırken paşadan Şu Şekilde bahseder¹²⁵⁰:

... Bu zatların selefleri olarak sadarettteki göreve Mustafa Paşa ve hariciye vekâletine de kıskanç emelleri olan ve aynı zamanda ölçüsüz harcamalarına sabırsızlıkla katlanılmak zorunda kalınan, aç gözlölüğü ile önlü Osmanlı devlet adamı Reşit Paşa getirilmiŐti...

Mehmed Ali Paşa kendisinin sadarettten bir anda azledilmesinden Lord Stratford’u da Şu sözlerle sorumlu tutmaktaydı: “*Bu hal fevkalade nüfuz sahibi olan bir sefirin, İngiltere Sefiri Sir Stratford de Redcliff’in, işidir*”¹²⁵¹. Mehmed Ali Paşa, arkasından çevrilen entrika hakkında Thouvenel ile yaptığı mülakatta, Lord Stratford’un bu tavrının altında yatan hakikatleri Şu sözlerle sorgulamıŐtır¹²⁵²:

... [Menşikov] Daha sonra, Reşid’den, verdiği sözü yerine getirmesini istediğinde, Reşid Paşa, küstah bir tavırla, bu bağlamda, en ufak da olsa bir taviz koparabilme hususunu garanti altına alarak, *Senet*’i imzaladığı ellerinin kesileceği tehdidinde bulundu. Acaba, bu anlamada çok güçlü bir diplomatın, İngiltere Büyük Elçisi [Lord Stratford de Redcliffe]’nin parmağı olabilir miydi? Bu hususta halis bir vatanperver ve efendisine sadık bir kul olarak hareket ettiğim halde, benim Rusya’ya çok sayıda tavizler vermiş olduğumu mu farz ediyordu? Kendisinin haiz olduğu nüfuz ve kudrete zarar geleceğinden ve İngiliz nüfuzunun azalacağı/bir ortak çıkacağından mı korkuyordu? Yoksa daha kuvvetli bir sebep olarak, onu kuşatan itibarının kaybolacağından ve İngiliz etkisinin üstönlüğünün azalacağını görmekten dolayı mı korkmuŐtu? Belki de daha güçlü bir sebepten dolayı, Prens Menşikov’un kendisine teklif edilmiş olan müdahalesine destek sağlamaya yardımcı olma hususunu ret etmiş olmaktan mı korkuyordu? Bütün bunlar, açığa çıkaramadığım sorulardır. Hadisenin devamı bilinmektedir. Aristarki, Prens Menşikov tarafından kovulmuŐtur. Bununla birlikte, büyük yalancı Reşit iktidara dönmüŐtü. Mamafii mesele yine yoluna konabilirdi...

Bu tabloda Mehmed Ali Paşa’nın Lord Stratford hakkında söyledikleri ise gerçeklere uygun görünmektedir. Paşanın bu sözlerinden anlaşıldığı üzere, Lord Stratford’un birtakım endişeleri vardı ve mevcut durumda en rahat çalışabileceği ve siyaseten birlikte hareket edebileceği en önemli müttefiki, Mustafa Reşid Paşa idi. Nitekim onun hariciye nazırlığına atanmasıyla da Osmanlı Devleti’nin Rusya ile

¹²⁴⁹ Mehmed Memduh, *Mir’ât-ı Şuûnât*, s. 18.

¹²⁵⁰ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 143-144.

¹²⁵¹ Seignobos, *a.g.e.*, s.174.

¹²⁵² Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 152-153.

münasebetlerine tesir etme şansını yakalayan Lord Stratford, bu durumu değerlendirmişti. Mehmed Ali Paşa, kendisi ve mevcut durum hakkında Thouvenel'e aktardığı bilgilerden, Menşikov ile anlaşmak üzere olduğu konusunda abartılı davranmışsa da Lord Stratford'un kendisi hakkındaki düşünceleri ile onunla ilgili şüphe ve iddialarında ne denli haklı olduğu ileride dördüncü kaptan paşalığa atandığında meydana çıktı. Bu hadise, basit bir kabine değişiminden ziyade, böylesine hassas bir dönemde dahi devlet işlerini arka plana atarak, birbirini iktidardan düşürme gayreti içerisinde bulunan iki devlet adamının düşmanlığının ve bu uğurda yapabileceklerinin sınır tanımadığının açık delili olması bakımından da bir başka öneme haizdir. İçeride hizipler arasındaki şiddetli çekişmenin bir neticesi olarak ortaya çıkan bu entrikalar neticesinde sadareten düşürülen Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasında zaten tüm hızıyla devam eden düşmanlık, daha da artarak kemikleşti. Bunun ilk yansımaları ise Kırım Savaşı arifesinde, savaş yanlısı ulemanın ayaklanmasıyla ortaya çıkan softalar vakasında görüldü.

Öte yandan, Thouvenel'in Mehmed Ali Paşa yaptığı mülakatta asıl öğrenmek istediği mevzulardan birisi ise, Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden kabineye dönmesi için bizzat Menşikov'un, Sultan Abdülmecid'e talebi ile bir kat daha esrarengiz hale gelen bu hadiseyi anlayabilmektir¹²⁵³. Zira Thouvenel, Mustafa Reşid Paşa'nın Menşikov'un isteğiyle hariciye nazırlığına gelmesine şaşırmakta pek de haksız değildi¹²⁵⁴. Mustafa Reşid Paşa, Lord Stratford ve İngiliz siyasetine yakınlığıyla bilinen bir devlet adamıydı. Diğer taraftan Osmanlı ricâli arasında dönen entrikaları çabuk fark eden ve talepleri lehine karar alırdırdığı Menşikov için "namuslu düşmanlar" olarak addettiği Mustafa Reşid Paşa'yı kazanma vakti gelmişti. Ancak, Menşikov'un "namusluluk" kavramı ileride görüleceği üzere, onun izzet-i nefesine mal oldu¹²⁵⁵ ve siyaset adamı olmayan Menşikov, bu hamlesinde yanıldı. Yani, isteklerini kabul ettirebilmek için Osmanlı Devleti'ndeki hizipler arası mücadeleden faydalanma planlarıyla hareket eden Menşikov, aşağıda ayrıntılarıyla anlatılacağı üzere tam tersine bir "Levanten Entrikası"nın kurbanı oldu¹²⁵⁶. Mehmed

¹²⁵³ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 146-147.

¹²⁵⁴ Kuran, Rusya aleyhtarı olan Mustafa Reşid Paşa'nın, Menşikov tarafından hariciye nezaretine atanmasının teminini, henüz mahiyeti anlayamamış bir entrikayla ilgili olduğunu söyler (Ercümen Kuran, "Reşid Paşa", *İA.*, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, IX, 703).

¹²⁵⁵ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 106. Menşikov'un "namuslu düşmanlar" olarak addettiği diğer isim ise Rıza Paşa'dır (*Aynı yer*).

¹²⁵⁶ Goldfrank, a.g.m., s. 831.

Memduh, Menşikov'un kandırıldığını şu sözlerle gayet güzel bir şekilde özetlemiştir¹²⁵⁷:

“Logofet'in Reşid Paşa'nın bu güç işde mülâyimâne mütalâa beslediğini sefârethâneye gidib anlattığında Prens Menşikov ifâde-i vak'aya kıldığı cihetle kendi devletin muhâlifini köşe-i inzivâdan mevki'-i mürtefi'-i ikbâle suûda vâsita-i müessire olmuşdur”.

Mustafa Reşid Paşa'nın göreve gelmesini talep eden Menşikov, Osmanlı Devleti'ndeki dengelere son derece hâkim ve yön verme kabiliyeti olan kurnaz diplomat Lord Stratford'un oyununa gelmişti. Bu rekabette, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü saldırgan politika karşısında çıkarları zedelenen İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın şartlarını kabul etmesi ve bir anlamda onun himayesine girmesine göz yumamazdı. Çünkü padişahın söz konusu dinî hakları Rusya'nın dayatması yerine doğrudan hükümlerle yetkisiyle tanınması hayati önem arz etmekteydi. Lord Stratford'a göre, Çar'ın asıl niyeti “*Rum Ortodoks Kilisesi üzerindeki himayesini Osmanlı İmparatorluğu'na sızmak ve topraklarını parçalamak için bir Truva atı gibi kullanmaktı*”. Çar'ın bu politikasına geçit veremeyen Lord Stratford, planlarını Osmanlı hükümetine uygulatabilmek için yukarıda bahsedildiği üzere, Mustafa Reşid Paşa ile birlikte yürüttüğü manevrayla, Mehmed Ali Paşa'yı sadareten düşürerek, Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığına gelmesini sağladı¹²⁵⁸.

Diğer taraftan Menşikov'un kabinde istediği değişiklikleri teslimiyetçi bir tavırla yerine getiren Sultan Abdülmecid, bu sayede hem biraz zaman kazanmayı hem de Çar'ın gittikçe artan öfkesini bir nebze yumuşatabilmeyi umut ediyordu¹²⁵⁹. Neticede Mustafa Reşid Paşa'nın Lord Stratford'un da desteğini alarak yukarıda anlatılan entrika ile kabinenin en önemli üçtaşı yerinden oynamış, her ne kadar Mehmed Ali Paşa'yı tamamen hükümet dışında bırakamamışsa da hariciye nazırlığı gibi bu dönemde en kritik ve önemli bir mevki ile tekrar siyaset sahnesine dâhil olmayı başarmıştı. Ancak, bilindiği üzere Mustafa Reşid Paşa da savaşın çıkmasına mani olamadı. Nitekim meseleyi barış yoluyla halledeceğini vaad eden Mustafa Reşid Paşa da yukarıda temas edildiği üzere, Rusya'nın aşırı talepleri karşısında bir

¹²⁵⁷ Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şuûnât*, s. 20. Seignobos da aynı kanaattedir (Seignobos, *a.g.e.*, s. 174).

¹²⁵⁸ Fîges, *a.g.e.*, s. 135.

¹²⁵⁹ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 144.

şey yapamadı ve savaş ilanını bizzat kendisi kaleme almak zorunda kaldı¹²⁶⁰. Zira devletler arasında anlaşmazlıklara yol açan Kutsal Yerler Meselesi, ulusal prestij kazanmak ya da kiliselerin bekçiliğini yapmaktan da öte Yakın Doğu'daki bir güç ve iktidar mücadelesiydi¹²⁶¹. Her ne kadar Osmanlı devlet ricali arasındaki bu çekişmeler, hadiselerin gidişatını etkilese de Kırım Savaşı'nın çıkışında en belirleyici nedenin, Rusya'nın 1760'lardan beri Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunu arttırma politikası ve bunun neticesinde gelişen devletlerarası rekabet ve çıkar çatışmalarından kaynaklandığını söylemek mümkündür¹²⁶². Menşikov'un diplomat olarak kişisel yetersizlikleri, Osmanlı hükümetinin uyguladığı soğutma ve geciktirme taktikleri ile İngiltere ve Fransa'nın desteğinin alınması etkenleri birleşince, Menşikov görevinde başarılı olamadı ve savaş kaçınılmaz bir hal aldı¹²⁶³. Sonuç olarak, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerinde bitip tükenmeyen istekleri, buna karşılık Avrupa'daki kutuplaşmalar ve devletlerarası güç savaşı Kutsal Yerler sorununun öne sürülerek, adeta XIX. yüzyılın dünya savaşı olarak nitelendirilebilecek bir savaş yaşandı¹²⁶⁴.

Bu hadiseden de anlaşıldığı üzere, gerçekten de Mustafa Reşid Paşa'nın sahip olduğu gücün en önemli kaynaklarından birisi Lord Stratford'un desteğiydi. Hizipler arasındaki mücadelenin son derece sıcak olduğu bu dönemde, Mustafa Reşid Paşa'yı muktedir yapan Lord Stratford'un bu desteği, iki koldan birden en kuvvetli muhalifleri Mehmed Ali Paşa'ya doğru yönelmişti. Mustafa Reşid Paşa, Lord Stratford'un desteğini kaybettiği anda ise azledilmesi kaçınılmazdı¹²⁶⁵. Nitekim aşağıda değinildiği üzere, Lord Stratford'un İstanbul'dan ayrılmasını fırsat bilen Sultan Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa'yı iktidardan uzaklaştırmıştı.

---

¹²⁶⁰ “Rusya’ya i’lân-i harb olunması hakkında Meclis-i umumice verilen karara mutazammın Reşid Paşa tarafından kaleme alınan mazbata suretidir” Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 320-321 (Zeyl: 20, no: XX).

¹²⁶¹ Rich, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁶² Buzpınar, *a.g.m.*, s. 192.

¹²⁶³ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 139.

¹²⁶⁴ Cezmi Karasu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bakış”, *Ankara Üniversitesi. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)* S. 4, s. 210; Temperley, *a.g.e.*, s. 280.

¹²⁶⁵ *Journal des débats politiques et littéraires*, 13 Ekim 1853 (Bu yazı 11 Ekim 1853'te yayınlanan *Times* gazetesinde yer alan ve 26 Eylül 1853 tarihli İstanbul'dan gelen M. Argypoulo tarafından kaleme alınması muhtemel haberin tercümesidir).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİZİPLER ARASI MÜCADELENİN ZİRVESİ VE KIRIM SAVAŞI

1. İKİNCİ SERASKERLİĞİNE ATANMASI VE KABİNEİN DURUMU

Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nazırı, Mehmed Ali Paşa'nın serasker ve uzun seneler başında bulunduğu Girit Valiliği'nden, Mustafa Reşid Paşa'nın sadaretinde azledilen Mustafa Naîlî Paşa'nın sadrazam olduğu son derece enteresan bir kabine kurulmuştu. Böylesine hassas bir süreçte devletin üç önemli icra makamına getirilen ve birbirlerine karşı hiç de iyi duygular beslemeyen, payitahtın yabancısı olan bir sadrazamın başkanlık ettiği bu kabine, Rusya ile yaşanan sorunları çözebileceklerine dair güven vermiyordu. Genel kanı, İngiliz etkisindeki Mustafa Reşid Paşa'nın etkin olacağı yönündeydi¹²⁶⁶. Cevdet Paşa da "... *Reşid Paşa Hâriciye Nâzırı olduğu hâlde hâll u akd-i umûr hep anın elinde idi...*"¹²⁶⁷ sözleriyle aynı kanıyı taşıyordu. Bu fikrin oluşmasında, Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden hariciye nazırlığına atanmasını sağlayan ve gelişmelerden sürekli haberdar edilen İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford'un tesiri büyüktü. Ancak, zamanın Divân-ı Hümayûn Teşrifatçısı Nazif Bey'in Kırım Muharebesi'ne dair kaleme almış olduğu gayr-ı matbu risalesindeki bilgiler bunun tam tersini, idarenin Mehmed Ali Paşa elinde olduğunu iddia etmekteydi. Buna göre, Mustafa Reşid Paşa bu esnada kendi işinden başka meselelere müdahale etmezken, Sadrazam Mustafa Naîlî Paşa ise vükelâ tarafından kaale alınmıyordu. Bu sebeple, devlet işlerinde Mehmed Ali Paşa etkin bir hal almış, kendisine sorulmadan hiçbir iş yapamaz olmuştu¹²⁶⁸. İki ayrı fikre rağmen, hem Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa hem de Serasker Mehmed Ali Paşa, meclislerde aldıkları inisiyatif sayesinde daha fazla ön plana çıkmaya başlamışlardı¹²⁶⁹.

Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın gittikçe şiddetlenen rekabetlerine karşın, Sultan Abdülmecid'in Kırım Savaşı'nın patlak vermek üzere olduğu bu kritik dönemde Mehmed Ali Paşa'yı kabine dışı bırakmaması ve dönemin

¹²⁶⁶ Slade, *a.g.e.*, s. 98-99. Mustafa Naîlî Paşa, Ocak 1841-Ekim 1851 yılları arasında Girit Valiliği yapmıştır (Kuneralp, *a.g.e.*, s. 43, 157).

¹²⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 64.

¹²⁶⁸ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

¹²⁶⁹ *La Presse*, 22 Ekim 1853.

koşulları itibariyle son derece önemli bir makam olan seraskerliğe ataması dikkat çekiciydi. Bu atama, Sultan Abdülmecid'in dışta ve içteki dengeleri gözetenek, iki zıt kutbun liderlerini aynı kabinede tutup, muhtemelen Mustafa Reşid Paşa'nın ve dolayısıyla en büyük destekçisi Lord Stratford'un nüfuz mücadelesinde haddinden fazla öne çıkmalarını önleme maksatlıydı. Ayrıca padişah, Mehmed Ali Paşa'nın ilk seraskerliğinde Memleketeyn'e giren Rusya'nın tahliyesindeki hizmetlerini de göz önünde bulundurmuş olmalıdır¹²⁷⁰. Zira Mehmed Ali Paşa, sekiz ayı aşkın kaldığı bu seraskerliğinde, Kırım Savaşı için gerekli tüm askeri hazırlıkları yürütme ve savaşın stratejisini belirleme gibi kritik bir misyona sahipti.

2. RUSYA'NIN MEMLEKETEYN'E GİRMESİ VE RUSYA'YA SAVAŞ İLANI

Mustafa Reşid Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne atanmasıyla Rusya ile uzlaşılabilceğine dair bir izlenim oluştu¹²⁷¹. Ancak, paşa iktidara döner dönmez, Logofet Aristarki ile Menşikov'a gönderdiği haberlerin aksine, meselenin çözümünde pek de istekli davranmadı. Bunda kadim müttefiki Lord Stratford da pay sahibiydi. İngiliz Büyükelçisi'nin desteğini alan Mustafa Reşid Paşa, Ruslara karşı daha kuvvetli bir tavır aldı¹²⁷². Rusya'ya karşı zaman kazanmaya çalışırken Lord Stratford'un desteğiyle bir hayli rahatlayan Mustafa Reşid Paşa, Rusya'nın zorba politikasına karşı devletin direnişini katılaştırarak, Menşikov'un taleplerine ret cevabı verdi. Mehmed Ali Paşa'nın ifadesiyle¹²⁷³: “...*Reşid Paşa, küstah bir tavırla.... Senet'i imzaladığı ellerinin kesileceği tehdidinde bulundu*”. Oysaki Menşikov, Mustafa Reşid Paşa'nın Rusya'nın isteklerine karşı daha ılımlı yaklaşacağını düşünerek, onun hariciye nazırlığına gelmesini talep etmişti. 17 Mayıs'ta toplanan meclis, Rusya'nın Ortodoks Hristiyanlar üzerindeki anlaşma

¹²⁷⁰ Bkz. Tezde II. Bölüm.

¹²⁷¹ Slade, *a.g.e.*, s. 98.

¹²⁷² Temperley, *a.g.e.*, s. 325; Figes, *a.g.e.*, s. 135. “...*Stratford de Redcliff gerçekten de Menşikov'un zorba politikasına karşı Osmanlı direnişini katılaştırmış ve Tanzimat bakanlarına da yepyeni bir cesaret vermiştir. Örneğin Mayıs ortalarında Abdülmecid'i dışişlerine bir kere daha Mustafa Reşid Paşa'nın ellerine teslim emesi için ikna etmiştir...*” (Palmer, *Son Üç Yüz Yıl...*, s. 130). Anderson'a göre ise Menşikov'un taleplerine karşılık, Osmanlı Devlet adamlarının gösterdikleri dirençli tutumda İngiliz Elçisi Lord Stratford ve Fransız Elçisi La Cour'un etkisinin ne oranda olduğu tartışmalı ve muhtemelen çözülemeyecek bir konudur. Ona göre, Menşikov'un Osmanlı Devleti'nin varlığını tehdit eden bu taleplerine karşı, Osmanlı ricâlinin gösterdikleri direnç, dış etkenlerden ziyade kendi iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır (Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 141). Aslında bahsi geçen her iki fikir de birbirinden ayrılmaz niteliktedir. Çünkü meclislerde yapılan müzakerelerden anlaşıldığı üzere, bir taraftan istiklalini korumaya çalışan Osmanlı ricâli, diğer taraftan da Avrupalı Devletlerin desteklerini almaya çalışmış ve duruma göre bir strateji belirlemiştir.

¹²⁷³ Thouvenel, *Nicolas Ier et Napoléon III*, s. 152.

taleplerini reddetti. Mustafa Reşid Paşa, 18 ve 20 Mayıs tarihlerinde toplanan meclislerde ise Kutsal Yerler ve buradaki Ortodoks din görevlileri hakkında taviz vermeyi önerdi. Ancak paşanın bahsettiği bu tavizler, hiçbir bakımdan Rusya'nın taleplerini karşılamaya yetmiyordu. Bunun üzerine sertleşen Menşikov, 21 Mayıs'ta hariciye nezaretine verdiği notada, Ortodoksların sadece dini haklarını güvence altına alan ve diğer haklarını geri plana atan bir anlaşmayı kabul etmeyecekleri ve kendilerine yapılmış düşmanca bir hareket olarak algılayacaklarını ifade ederek, aynı gün sefaretini terk etti ve İstanbul'dan ayrıldı. Rus Maslahatgüzârî'nin da 27 Mayıs'ta İstanbul'u terk etmesi neticesinde Rusya ile diplomatik ilişkiler kesildi¹²⁷⁴.

İki devlet arasında bir savaşa işaret eden bu hareketten kısa zaman sonra Rus Çarı, 27 Haziran'da Petersburg gazetesinde yayınlanan bir ilannameyle, Ortodoksların hamisi iddiasıyla maddi bir teminat olması için Memleketeyn'i işgal edeceğini duyurdu¹²⁷⁵. Artık ülkenin istikbali söz konusuydu ve *The Times* kaynaklı habere göre: Menşikov'un son resmi ultimatomundan sonra Sadrazam Mustafa Naili Paşa, Reşid Paşa, Rıfat Paşa ve Mehmed Ali Paşa artık kavga edecek, birbirlerine karşı entrika çevirecek zamana sahip değillerdi. Zira hepsi benzer duygulara sahipti¹²⁷⁶. Fakat aşağıda softa ayaklanması faslında değinildiği üzere, hadiseler pratikte böyle gelişmedi ve dışarıdaki Rus tehdidine rağmen, Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa birbirleri aleyhindeki faaliyetlerine hız kesmeden, hatta daha da şiddetli bir biçimde devam ettiler.

Rusya'nın barışa gölge düşüren Memleketeyn'i işgal edeceği haberine karşı Bâbîâlî, birtakım tedbirler almaya çalıştı. İlk olarak Avrupa Devletleri sefaretlerine gönderilmek üzere durumu protesto eden resmi bir taktirin hazırlanmasına ve bunun gizlice İngiltere Sefiri'ne bildirilmesine karar verildi. Ardından Rus kuvvetlerini Prut Nehri kenarında durdurmak için bölgede yeterli askeri kuvvettin olup olmadığı Serasker Mehmed Ali Paşa ve askeri sınıfa mensup üst düzey görevlilere soruldu. Çünkü Rusya'nın anlaşmayı ihlal etmesi manasına gelen bu hareketine karşı, Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını savunmak maksadıyla Tuna'ya asker göndermesi meşruluk kazandı ve Avrupalı devletler de buna itiraz edemeyeceklerdi. Buna karşın Mehmed Ali Paşa, Rusya'yı durdurmak için yeterli asker ve hazırlığın

¹²⁷⁴ Anderson, *Doğu Sorunu...*, s. 140-141.

¹²⁷⁵ Jorga, *a.g.e.*, V, 382.

¹²⁷⁶ *La Presse*, 20 Haziran 1853. (*The Times* kaynaklı haber).

olmadığını söyledi. Paşanın ifadesi üzerine meclis, Rusya'nın Memleketeyn'e girmediği, Anadolu sınırlarını ihlal etmediği ve denizden saldırıya geçmediği müddetçe hemen savaşa girilmemesine karar verdi¹²⁷⁷. Zira hâlihazırdaki kuvvetler Memleketeyn'i muhafazaya kâfi derecede değildi ve Serasker Mehmed Ali Paşa'ya göre hazırlıkların tamamlanması için biraz daha zamana ihtiyaç vardı¹²⁷⁸.

Rusya'nın, Memleketeyn'i işgal edeceği haber alınmasına rağmen yukarıda bahsedilen imkânsızlıklar sebebiyle buna engel olunamadı ve Rus kuvvetleri, 2 Temmuz 1853 tarihinde General Gorçakof kumandasında, 25.000 asker ve 72 top ile Boğdan'a girdi¹²⁷⁹. Rusya'nın Memleketeyn'e asker sevkettiği haberi Avrupalı Devletlere bildirildi ve bu haber Avrupa'da bir heyecana neden oldu. Rusya ise kısa sürede Memleketeyn'e 15.000 asker daha sevk etti ve buradaki asker sayısını 40.000'e tamamladı¹²⁸⁰. Rus işgali karşısında Bâbiâli'de toplanan mecliste yapılan müzakerelerde, bu saldırının savaş sebebi olduğunun Avrupalı Devletlere resmen bildirilmesine karar verildi ve 15 Temmuz 1853'te resmen protesto edildi¹²⁸¹.

Menşikov'un İstanbul'u terk etmesinin ardından Rusya'nın Memleketeyn'i işgali, Kırım Savaşı'na giden süreçte önemli bir kırılma noktası oldu. Rusya'nın bu tavrına karşı hükümetin barışı sağlama ümitleri günden güne azaldı ve savaş ihtimali ağırlık kazanmaya başladı. Bu nedenle, artık savaş hazırlıklarının ön plana çıktığı bizzat Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından mecliste açıkça dile getirildi. Zira tüm emareler savaşı gösterirken, askeri yönden kuvvetli olmak daha önemli bir hale gelmişti¹²⁸². Vükelâ ile yapılan müzakerelerde bu kez Rumeli ve Anadolu'da toplanan askerler oldukça iyi durumda ve mühimmatın da eksiksiz olduğunu beyan eden Serasker Mehmed Ali Paşa, istendiği takdirde hemen Rusya'ya savaş ilan edilmesinin mümkün olduğunu söyledi. Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın Tuna Nehri'nin diğer tarafına geçmesini önleyecek derecede askeri kuvvete sahip

¹²⁷⁷ BOA, İ.HR, 329/21229, lef 2, 1 Temmuz 1853/24 N 1269; BOA, A.AMD, 1265/79, lef 30.

¹²⁷⁸ BOA, İ.HR, 329/21238, lef 10, 13 Temmuz 1853/6 L 1269.

¹²⁷⁹ *Ceride-i Havâdis*, nr. 631, 15 Temmuz 1853/8 L 1269; BOA, AYN. d., nr. 618, s. 14, 21 Temmuz 1853/4 L 1269; Temperley, *a.g.e.*, s. 333; Jorga, *a.g.e.*, V, 382. Hüseyin Hüsnü asker sayısını 35.000 olarak verir (H. Hüsnü, *a.g.e.*, s. 47-49). Rusya askerinin Memleketeyn'e girdiğine dair Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa ile Varna Muhafızı Zeynel Paşa tarafından gönderilen tahrirat için bkz. BOA, A. AMD, 47/100, 1 Ağustos 1853/25 L 1269.

¹²⁸⁰ *Ceride-i Havâdis*, nr. 632, 23 Temmuz 1853/16 L 1269.

¹²⁸¹ BOA, İ.HR, 329/21239, lef 4, 12 Temmuz 1853/5 L 1269; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 491, 13 Ağustos 1853/8 Za 1269; Keleş, *a.g.t.*, s. 85. Kont Nesselrode'nin, Memleketeyn'i işgal edeceklerine dair beyannamesi ile buna karşılık Osmanlı Devleti'nin protestosu için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 23-24, (Zeyl: 14, no: XIV, Zeyl: 15, no: XV, Zeyl: 16, no: XVI, s.297-308).

¹²⁸² BOA, İ.HR, 329/21249, lef 2, 20 Temmuz 1853/13 L 1269.

olduğunu da belirtti. Alınan karar gereğince savaşa başlanması durumunda ilk iş, Memleketeyn’de bulunan Rus askerinin buradan çıkarılması olacaktı¹²⁸³. 26 Temmuz 1853 tarihinde toplanan mecliste de bu husus yineleni¹²⁸⁴. Görüldüğü gibi ayın başında henüz ordunun hazır olunmadığını söyleyen Serasker Mehmed Ali Paşa, hızlı ve örgütlü bir çalışma neticesinde, öngördüğü gibi ayın sonunda ordunun savaş için hazır olunduğunu bildirmekteydi. Bu sözleriyle Mehmed Ali Paşa, savaştan yana bir tavır ortaya koymuştu.

Diğer taraftan İngiltere, Fransa, Avusturya ve Prusya, savaşın çıkmasını önlemek için çeşitli yollara başvurmuşlardı. Rusya’yı karşısına almak istemeyen Avusturya, bu hususta uzun süre tarafsız kalmak istemişse de Rusya’nın Memleketeyn’e girmesiyle tavrını İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı Devleti’nden yana koymak zorunda kaldı. 12 Temmuz 1853’te Osmanlı Devleti ile Rusya’yı uzlaştırıp, savaşın çıkmasını önlemek ve hadiseyi barış yoluyla çözebilmek için, Avusturya, İngiltere, Fransa ve Prusya’nın katılımıyla Viyana’da bir konferans toplandı¹²⁸⁵. Bir taraftan Viyana Konferansı devam ederken bir taraftan da Rusya’nın Memleketeyn’i işgali sürüyordu.

Savaşı ülke siyaset ve çıkarlarına uygun bulmayan söz konusu dört devlet, Viyana Müsveddesi¹²⁸⁶ veya Viyana Notası olarak anılan bir notanın, 27 Temmuz 1853/20 Şevval 1269 tarihinde Osmanlı Devleti ve Rusya’ya sunulmasına karar verdi. Rusya, Ortodoks Osmanlı tebaasının kendi himayesinde olduğunu, Osmanlı Devleti’nin kabul etmesi esasına dayanan bu notayı 9 Ağustos 1853 tarihinde hemen kabul etti¹²⁸⁷. Çünkü Viyana Notası son derece belirsiz ve Rusya’nın istediği gibi yorumlayabileceği bir muhtevâdaydı¹²⁸⁸. Halen barış olabileceğine dair iyimserliğin korunmaya çalışıldığı bu ortamda, Bükreş’ten alınan haberler ise gidişatın hiç de iç açıcı olmadığını göstermekteydi. Rusya’nın bölgede askerini günden güne arttırdığı

¹²⁸³ BOA, İ.HR, 329/21251, lef 1, 25 Temmuz 1853/18 L 1269.

¹²⁸⁴ BOA, İ.HR, 329/21255, lef 23, 31 Temmuz 1853/24 L 1269.

¹²⁸⁵ Keleş, *a.g.t.*, s. 108; Erdoğan Keleş, “Kırım Savaşı’nda (1853- 1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”, *OTAM*, 2010, sy. 23, s. 173.

¹²⁸⁶ Viyana müsveddesinin suret-i mütercimesi için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 309-311, (Zeyl:17, no: XVII). Türkgeldi, tarihen meşhur Viyana Konferansları’nın esasını Viyana Müsveddesi’nin oluşturduğunu ifade eder (*Aynı eser*, s. 25).

¹²⁸⁷ Keleş, *a.g.t.*, s. 109.

¹²⁸⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 238.

ve Tuna tarafına sevk ettiği bildirilmekteydi¹²⁸⁹. Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa, Serasker Mehmed Ali Paşa'ya sık sık Rusya'nın askeri durumu ve istihkâmları hakkında malumat veriyordu. Yani, aslında Osmanlı Devleti adım adım Rusya ile savaşa yaklaşıyordu. Bunun önemli göstergelerinden birisi de Rusya'nın hızlı bir askeri hazırlık içinde olmasıydı. Serasker Mehmed Ali Paşa'nın 14 Temmuz 1853/7 L 1269 tarihli tahriratına göre Rusya, toplamda 240.000 askerden oluşan beş ordu tertip etmişti¹²⁹⁰.

12 Ağustos tarihinde Viyana Notası'nı resmen eline alan Osmanlı Devleti için ise çeşitli diplomatik seçenekler vardı. Bunlardan ilki Mehmed Ali Paşa ve meclisin en az yarısının düşündüğü gibi, Viyana Notası'nı tamamen reddetmek ve savaşa girmekti. Diğerleri ise Mustafa Reşid Paşa ve Lord Stratford'un düşündüğü, bazı değişikliklerle notayı kabul etmek, buna karşılık işgal edilmiş bölgelerin boşaltılması için daha kuvvetli bir ültimat göndermekti. Mehmed Ali Paşa'nın kabul edebileceği bir başka alternatif ise Rusya ile daha makul bir anlaşma yapabilmek için İngiltere ve Fransa'nın desteğini pazarlık unsuru olarak Osmanlı Devleti lehinde kullanmaktı¹²⁹¹. Nitekim Mehmed Ali Paşa sadaretinde de sonuncu yolu takip etmişti. Meclislerde müzakerelerin devam ettiği bu süreçte Bâbüâlî, 19 Ağustos 1853/14 Zilkade 1269 tarihinde notada birtakım düzenlemeler yaparak, 21 Ağustos 1853'te Viyana'ya gönderdi¹²⁹². Buna karşılık Rusya, 7 Eylül 1853 tarihinde notada yapılacak hiçbir değişikliği kabul etmediğini ve notanın aynen kabul edilmesini istediğini bildirdi¹²⁹³.

Bu esnada, aşağıda bahsedildiği üzere İstanbul'daki bazı softalar, Rusya'ya savaş ilan edilmesi için çeşitli gösteriler yapmaya başlamışlardı. Softaların durumu, Rusya'nın Osmanlı topraklarına saldırması ve Viyana Notası konularını görüşmek

¹²⁸⁹ BOA, İ.DH, 277/17364, lef 4, 7 Ağustos 1853/2 Za 1269. Ayrıca 16 Temmuz 1853 tarihinde Bükreş'e gelen Rus generallerinin isim listesi için bkz. BOA, İ.DH, 277/17364, lef 1.

¹²⁹⁰ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 16, 14 Temmuz 1853/7 L 1269. 12 Ağustos 1853 tarihinde Bükreş'ten gelen bir başka mektuba göre ise Rusya'nın, Memleketeyn'deki asker sayısı 180.000 idi (BOA, İ.HR, 330/21299, lef 1).

¹²⁹¹ Goldfrank, a.g.m., s. 833. Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya kaldığı diğer diplomatik seçenekler için bkz. (Aynı yer).

¹²⁹² Şimşir, a.g.m., s. 89, Belge No. 46 ve eki; Keleş, a.g.t., s. 108- 109, 112; Keleş, a.g.m., s. 173. Bâbüâlî'nin notadaki değişiklik talepleri için bkz. Karasu, a.g.t., s. 75-77. Slade, Viyana Notası'nın reddinde, Lord Stratford ile Mehmed Ali Paşa arasında geçen bir diyalogun etkili olduğunu iddia etmiştir. Buna göre Stratford, kişisel fikrine göre notanın kabul edilemez olduğunu Mehmed Ali Paşa'ya söylemişti. Mehmed Ali Paşa'dan hiç hoşlanmayan ve onu sürekli olarak iktidardan uzaklaştırmak isteyen Stratford'un bu çelişkili tavrını da savaş taraftarlarının meclisteki ağırlığını arttırmak ve Mustafa Reşid Paşa'yı elinde tutmak istemesiyle açıklamıştı (Slade, a.g.e., s. 121, 123).

¹²⁹³ Türk geldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 27.

üzere 9 Eylül 1853/6 Z 1269 Cuma günü bir meclis toplandı. Meclis, savaş hazırlıklarının biraz daha zaman alacağı ve bu sebeple, Viyana Notası'nda Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği değişikliklerin Rusya tarafından kabul edilmesi halinde çok büyük bir zafer kazanılacağına ve savaşmadan elde edilecek bu başarının Sultan Abdülmecid ile devletin itibarını arttıracacağı kanaatindeydi. Hassas politik dengeler sebebiyle Viyana Notası'nı veren Avrupalı devletlerin desteklerinin kaybedileceğinden çekinen meclis, Rusya'ya savaş ilanını şimdilik ülke çıkarlarına uygun bulmamıştı¹²⁹⁴. Yani, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin notada yapmak istediği değişiklikleri kabul etmediğinden henüz haberi olmayan Bâbîâlî'de az da olsa barış ümitleri halen devam etmekteydi.

21 Eylül'de Rusya'nın Viyana Notası'ndaki değişiklikleri reddettiği haberinin İstanbul'a ulaşmasıyla¹²⁹⁵, nota ile tesis edilmek istenen barış teşebbüsü başarısızlıkla neticelendi. Sonuç olarak 26-27 Eylül 1853/22-23 Zilhicce 1269 tarihlerinde olağanüstü toplanan meclislerde mesele yeniden görüşüldü ve Viyana Notası'nın teklif edilen şekliyle kabulü "*semm-i katl*" şeklinde değerlendirilerek, "*ihtiyâr-ı harb*" ile "*harekât-ı askerîyeye teşebbüs olunması*" hususuna oy birliğiyle karar verilerek, şeyhülislamdan fetvası alındı¹²⁹⁶. Rusya'nın on beş gün içinde Memleketeyn'i boşaltması, aksi takdirde savaşa başlanacağı kararlaştırılarak, Rusya'ya bildirildi. Ömer Paşa'ya da bu konudaki gerekli talimatlar gönderildi¹²⁹⁷. Neticede Osmanlı Devleti 4 Ekim 1853 tarihinde Rusya'ya savaş ilan etti¹²⁹⁸. Rusya ise Osmanlı Devleti'nin taleplerini 17 Ekim 1853'te reddetti. Bunun üzerine, 23 Ekim 1853 tarihinde Tuna kıyılarında ve bir hafta sonra da Batum civarında Osmanlı kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasında çatışmalar başladı¹²⁹⁹.

¹²⁹⁴ BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 2, 10 Eylül 1853/7 Z. 1269. Mühürler: Mustafa Nâilî, Esseyîd Ahmed Ârif, Rauf, Mustafa Reşid, Esseyîd Mehmed Ali, Ahmed Fethi, Mehmed Rifat, Esseyîd Mahmud, Mehmed, Şevket.

¹²⁹⁵ Slade, *a.g.e.*, s. 138.

¹²⁹⁶ BOA, İ.HR, 331/21300, 27 Eylül 1853/23 Z 1269; *Ceride-i Havâdis*, nr. 652, 31 Ekim 1853/28 M 1270. Kırım Savaşı'nın ilanına karar verilen meclis-i umûmi zabıtnamesi ve savaş ilanına dair Mustafa Reşid Paşa'nın kaleme aldığı mazbata suret için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 315-321 (Zeyl: 19, no: XIX; Zeyl: 20, no: XX). Meclisteki tartışmaların artık çıkmaza girdiği bir noktada, Mustafa Reşid Paşa "*Ey artık ne denecek? Bana kalırsa bu teklifâtı kabul etmek semm-i katl içmek ve âdetâ ölmek demektir. Durduğumuz yerde eli bağlı ölmekten ise silâh elimizde ölmek evlâdır. İnşallah muzafferiyet ve galibiyet hasıl olarak uhûd-ı muzırrayı dahi mahv ederiz*" sözleriyle Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya savaş ilanı anlamına gelen mazbatayı derhal kaleme aldirarak, 27 Eylül 1853/23 Zilhicce 1269 tarihinde herkese mühürletti (Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 319-320).

¹²⁹⁷ Lütfî, *Tarih*, IX, 81-82.

¹²⁹⁸ Badem, *a.g.e.*, s. 99; Keleş, *a.g.t.*, s. 92, 243; Karasu, *a.g.t.*, s. 81; *Ceride-i Havâdis*, nr. 648, 9 Ekim 1853/6 M 1270.

¹²⁹⁹ Keleş, *a.g.t.*, s. 114-115.

3. KIRIM SAVAŞI'NIN İLK SERASKERİ VE SAVAŞ HAZIRLIKLARI

Bu süreçte yapılacak askeri hazırlıklar büyük önem taşımaktaydı. Mehmed Ali Paşa seraskerliğinde, savaş öncesini kapsayan Haziran-Ekim 1853 tarihleri arasındaki bu hazırlıklar, genel olarak savunma fikri üzerine kurulmuştur. Bundan hareketle, stratejik öneme sahip kalelere ve onların savunmasına dayanılan bir plan uygulandı¹³⁰⁰. İki devlet arasındaki ilişkilerin kesilmesi ve Rusya'nın kara-deniz kuvvetlerinde yürüttüğü askeri hazırlıklar karşısında, “*kavâid-i ihtiyâtiyyeye riâyeten*”, Osmanlı kuvvetleri teyakkuz halinde tutularak, asker, mühimmat ve istihkâm bakımından gereken her türlü hazırlığın yapılmasına hız verildi. Balkanların bazı bölgeleri, Tuna sahillerindeki kaleler, Karadeniz Boğazı ve gerekli yerlerde, istihkâmların inşa ve onarımına başlanıp, Beşiktaş önlerinde demirli donanma Büyükdere'ye çekildi¹³⁰¹. Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa Tuna sahillerinde, Balkanlarda ve diğer mahallerde yeniden yapılan ve tamir edilen kaleler ile istihkâmların defterini 11 Ağustos 1853/6 Za 1269 tarihiyle serasker paşaya gönderdi¹³⁰². Ayrıca ordu komutanları konu hakkında bilgilendirilerek, emirleri altındaki kurmay subaylar vasıtasıyla sınırların güvenliğinin sağlanması ve gerekli görülen yerlere ferik ve liva paşalar komutasında top ve asker sevkîyatının yapılması emri verildi. Bu çalışmalar esnasında da halkın zarar görmesini önlemek için azami dikkat gösterilmesi ve sınırlarda Rusya'dan herhangi bir saldırı söz konusu olmadıkça savaşı alevlendirecek hareketlerden kaçınılması önemle vurgulandı¹³⁰³.

Bir taraftan da Rusya'nın saldırı ihtimaline karşı hızla ordular seferber edilmeye başlandı. Kürdistan Valisi Vezir Mehmed Ragıp Paşa ve Erzurum Valisi Mustafa Paşa'ya yazılan emir ile Anadolu tarafında bulunan sınır muhafazlarından orduda istihdam olunmak üzere Van, Diyarbakır, Harput, Erzurum eyaletlerinde mümkün olduğu kadar süvari askerinin toplanması ve bunların bölgede itibarlı sergerde ve başbuğlar kumandasıyla orduya sevk ve katılımlarının sağlanması emri

¹³⁰⁰ Mustafa Budak, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993, s. 8; Tevfik Gürel, *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, İstanbul Askeri Matbaa, 1935, s. 11.

¹³⁰¹ BOA, İ.HR, 328/21212, lef 1; BOA, İ.HR, 329/21249, lef 1, 20 Temmuz 1853/13 L 1269; Arif Efendi, *1270 Rus Seferi*, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, nr. Y011, s. 2-3; H. Hüsnü, *a.g.e.*, s. 40-42.

¹³⁰² BOA, AYN. d., nr. 618, s. 29, 11 Ağustos 1853/6 Za 1269.

¹³⁰³ Budak, *a.g.t.*, s. 8-9. Savaş ilanından önce ve sonra Anadolu ve Batum ordusunda yapılan askeri hazırlıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Budak, *a.g.t.*, s. 9-21, 41-44.

verildi¹³⁰⁴. Bir yandan bu hazırlıklar devam ederken, diğer yandan da çeşitli bölgelere sevk edilen askerlerden yerlerine ulaştıklarına dair haberler gelmeye başladı. Dersaadet ordusundan Edirne’de toplanan birinci redif alayının Varna’ya vardığı Edirne Valisi tarafından serasker paşaya bildirildi¹³⁰⁵. Ayrıca serasker paşanın emriyle, Lazistan Sancağı’ndan da 10.000 adet silahlı asker toplandı¹³⁰⁶. Mehmed Ali Paşa, Trabzon’da toplanan bu orduda bulunan binbaşı ve yüzbaşılardan bölgede tanınmış ve ehliyetli kimselerden seçildiğini ve bu konudaki memnuniyetini padişaha bildirdi¹³⁰⁷.

Orduya asker kazandırmak için çeşitli yollara başvurulmakta, eldeki kaynaklar en iyi bir şekilde değerlendirmeye çalışılmaktaydı. Bunlardan birisi de Serasker Mehmed Ali Paşa’nın, piyade taburlarında bulunan ve toplamda sayıları bini geçen küçük düdükçülerin, faydaları olmadığı ve diğer devletlerde de bu usulün terk edildiği gerekçesiyle lağv edilmeleri için sunduğu teklifi. Paşanın önerisi kabul edildi ve bunların silah kullanabilen asker sınıfına geçirilmesi yönünde iradesi çıktı¹³⁰⁸. Bir diğer husus da orduya alınacak askerlerin biran önce gidecekleri yerlere ulaşması ve ayrıldıkları bölgelerde ise sadece güvenlik ve bölgeyi korumak için bir miktar asker bırakılmasıydı. Ancak, askerlerin toplanması çalışmalarını ciddi bir bütçe gerektirmekteydi. Serasker Mehmed Ali Paşa tarafından yapılan hesaba göre, söz konusu askerlerin bir aylık maaş ve tayinatlarıyla, diğer masrafları 5.400.000 kuruşu buluyordu. Bunların ihtiyaçların karşılanması için de altı aylık meblağın şimdiden temini gerekmekteydi. Askerlerin elbise ve diğer eşyaları için yapılacak masraf ise ayrı bir defterle bildirilecekti¹³⁰⁹.

13 Ağustos 1853/8 Za 1269 tarihine gelindiğinde Anadolu ve Rumeli ordularından otuz bir tabur, Erzurum’dan dört tabur olmak üzere toplam otuz beş tabur redif askeri toplandı. Bunların maaşları, tayinat ve diğer masrafları için altı aylık meblağın şimdiden temin edilmesi isteği yinelenildi. Askerlerin elbise, mühimmat ve levazimatının hemen sağlanması için gereken tutarın da ayrıca

¹³⁰⁴ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 10-11, 9 Haziran 1853/2 N 1269; 16 Haziran 1853/9 N 1269.

¹³⁰⁵ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 12, 17 Haziran 1853/10 N 1269.

¹³⁰⁶ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 30, 13 Ağustos 1853/8 Za 1269.

¹³⁰⁷ BOA, İ.DH, 275/17241, lef 3, 22 Temmuz 1853/15 L 1269.

¹³⁰⁸ BOA, İ.DH, 273/17102, lef 1, 2, 16 Haziran 1853/9 N 1269; BOA, AYN. d., nr. 618, s. 12, 17 Haziran 1853/10 N 1269.

¹³⁰⁹ BOA, İ.HR, 328/21206, lef 4, lef 18. Aşayışın sağlanması için her şehirde ihtiyaca göre 100 adetten, 500 adete kadar asker bırakılmasına karar verildi (BOA, AYN. d., nr. 618, s. 27, 9 Ağustos 1853/4 Za 1269).

bulunması gerekliydi. Bunların dışında Arabistan Ordusu'ndan gelecek üç alay piyade, iki alay süvari ile üç bölük topçu askeri; Manastır, Sofya, Erzurum taraflarına sevk olunacaklar için gereken ekmeğin temini ile bunlara verilecek talimatların takvimhane'de bastırılması serasker paşa tarafından ilgililere bildirildi. Yeni teşkil edilen bu ordunun altı aylık maaş ve masraflarının toplamı 16.522.000 kuruş, elbise ve mühimmatları da 10.452.000 kuruş olmak üzere toplam 27.474.000 kuruş idi¹³¹⁰. Bu ordulara atanan müsteşarların maiyetine de yazma ve hesap işlerini yapmaları için gerekli görevliler, seraskerliğin görüşü alınarak tayin edildi¹³¹¹. En önemli sorunlardan birisi toplanan bu orduların masraflarının karşılanmasıydı. Bu sebeple, serasker paşa gereken meblağın acilen temini için sık sık maliye nezaretini uyarmak mecburiyetinde kalıyordu. Onun bu uyarıları dikkate alan nezaret, Rumeli Ordusu için gereken 7.500.000 kuruştan, 750.000 kuruşunun; Erzurum'da bulunan ordu için de 2.500.00 kuruşun derhal gönderileceğini bildirdi¹³¹².

Hızlı bir şekilde yürütülen asker toplama faaliyetlerinde Serasker Mehmed Ali Paşa ile yapılan görüşme neticesinde hesaplara göre, 81.990'ı Rumeli'den, 22.962'si Anadolu'dan 15.000'i Mısır'dan olmak üzere toplam 119.952 asker toplanması tasavvur edildi. Bunlardan 35.952'si nizamiye, 59.000'i redif askeri; 15.000'i Mısır'dan gelecek olan ve 10.000'in de Arnavut askeri idi¹³¹³. Bu hesaba göre askerler bir ay içinde toplanacak, hatta yeterli para ve silah temin edilebilirse, birkaç ay sonra 50-60.000 kadar askerin daha toplanabileceği malumatı verildi¹³¹⁴. Toplanacak redif askerlerinden Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de bulunanlar dahi ihtiyaç halinde istihdam olunmak üzere sayımları yapılmak üzere şimdiden bâb-ı serâskerîye çağrıldılar¹³¹⁵. Kısa bir sürede Mısır'dan 1.000 askerlik bir eksikle,

¹³¹⁰ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 30, 13 Ağustos 1853/8 Za 1269.

¹³¹¹ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 61, 20 Ekim 1853/17 M 1270; 29 Ekim 1853/26 M 1270.

¹³¹² BOA, AYN. d., nr. 618, s. 65, 67, 24 Ekim 1853/21 M 1270. Osmanlı Devleti'nde Kırım Savaşı'nın finansmanı, ekonomiye etkisi ve iâşe sorunu için bkz. Figen Taşkın, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İâşe Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 92 vd.

¹³¹³ BOA, İ.HR, 328/21206, lef 3, lef 18. Tuna, Balkan ve Anadolu taraflarından toplanan askerlerin miktarı ve yerleştirilecekleri yerler ve kaleleri gösteren defter için bkz. BOA, İ.HR, 328/21206, lef 2; BOA, İ.HR, 328/21206, lef 3. Arnavutluk'tan asker toplama görevi, Ömer Paşa tarafından Ferik İsmail Paşa'ya havale edildi (BOA, AYN. d., nr. 618, s. 12, 20 Haziran 1853/13 N 1269). Bir başka belgede de Balkanların diğer tarafında, Varna vesair ile Tuna sahilindeki kalelerde toplanacak nizam ve başıbozuk askerlerinin toplamı 82.000, Mısır ve diğer taraflardan geleceklerle birlikte ise toplam 100.000 askeri bulacağı ifade edilmiştir (BOA, İ.HR, 329/21238, lef 10, 13 Temmuz 1853/6 L 1269).

¹³¹⁴ BOA, İ.HR, 329/21238, lef 10, 13 Temmuz 1853/6 L 1269.

¹³¹⁵ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 8, 6 Haziran 1853/28 Ş 1269; BOA, A.}. d, nr. 537, 6 Haziran 1853/28 Ş 1269; BOA, İ.DH, 272/17032, lef 1, 2, 4 Haziran 1853/26 Ş 1269.

14.000 askerden ibaret altı alay tertip edildi. Bunlardan dört alayı İskenderiye üzerinden gönderilirken, kalan iki alayın da onları takiben yola çıkarılacağı Mısır Valisi tarafından bildirildi¹³¹⁶. *The New York Times* gazetesinde de Serasker Mehmed Ali Paşa'nın, 100.000'i Asya'dan, 60.000'i de Rumeli'den olmak üzere ek rediflerin hazırlanacağını vaad ettiği haberi verildi. Ayrıca yaklaşık 8.000 askerin daha gelmesinin beklendiği Beyrut'tan ayın altısında 1.537 askerin Mecidiye Vapuru'yla; aynı gün 1.857 askerin de Sâik-i Şâdî Vapuru ile Trablusgarp'tan geldiği ve Trabzon için de yaklaşık 1.700 askerin gemiye bindirildiği duyuruldu¹³¹⁷. Ekim ayında Fransa'da çıkan haberde de Tuna ve Anadolu hattında yer alan asker sayısının 217.000'e yükseldiğini ve bunların tamamen düzenli askerlerden oluştuğunu; düzensiz ve gönüllülerin ise 180.000 civarında olduğunu Serasker Mehmed Ali Paşa'nın beyan ettiği duyuruldu¹³¹⁸. Bu gayretler neticesinde, Fransa Hükümeti'nin Ekim ayında Osmanlı ordusunun son durumu hakkında istediği ve bizzat Serasker Mehmed Ali Paşa tarafından eksiksiz bir şekilde, tam sayılarıyla hazırlanmış ve Fransa Sefaret Baştercümanı Schefer'e sunulan detaylı rapora göre Kırım Savaşı'ndan hemen önce Osmanlı ordusu: 55.000'i Bosna, 217.871'i Rumeli, Erzurum ve Batum, 82.650'si yeni alınacak askerler olmak üzere toplam 355.521 askerden ibaretti¹³¹⁹.

Savunma için son derece büyük önem taşıyan kalelerin tamiri için de oldukça önemli bir bütçe gerekmektedir. Örneğin, Niş Kalesi için 180.000 kuruş gibi hayli yüklüce bir meblağ harcanması gerekiyordu. Bu yüksek maliyete rağmen, stratejik olarak çok önemli bir konumda olan kalenin tamirinin geciktirilmeden yapılması

¹³¹⁶ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 22, 24 Temmuz 1853/17 L 1269; BOA, A.AMD, 47/28, 20 Temmuz 1853/13 L 1269.

¹³¹⁷ *The New York Times*, 11 Kasım 1853. (*London Times*'tan 10 Ekim tarihli haber).

¹³¹⁸ *Le Siècle*, 20 Ekim 1853.

¹³¹⁹ Şimşek, *a.g.t.*, s. 103-106. Atâ da muvazzaf, redif ve gönüllü olmak üzere 400.000'e yakın asker toplandığını bildirir (Atâ, *Tarih*, II, 179). Mehmed Ali Paşa'nın, Fransız Büyükelçisi'ne ve bundan önceki meclislerde de sürekli olarak ordunun Rusya ile savaşa hazır olduğunu bildirmesine rağmen; 26-27 Eylül 1853/22-23 Zilhicce 1269 tarihli mecliste bulunan Rıfat Paşazâde Rauf Bey tarafından kaleme alınan raporda, paşanın askerin tam sayısını vermeyerek, "... yük nizâm askerimiz, ... yük de başıbozuk askerimiz var..." dediği ve mevcut askerin Rusya'ya karşı savaş açmak için yeterli olup olmadığını kestirmenin güç olduğunu söylediği iddia edilmiştir. Ayrıca paşanın askerler için yük tabirini kullanması da tenkit edilerek, kendisi cahillikle itham edilmiştir. (Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 28, 317; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 6). Ancak, Mehmed Ali Paşa hakkındaki bu iddialar yukarıda da izah edildiği üzere gerçeği yansıtmamaktadır. Hatta Mehmed Ali Paşa, bu meclisten önce 25 Temmuz 1853/18 L 1269 tarihinde dahi ordunun hazır olduğu ve Rusya ile hemen savaşa girilebileceğini şu sözlerle beyan etmiştir: "...Taraḫ-ı vâlâ-i seraskerîden beyân olunduğuna nazaren sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülâkânede şimdiki halde Rumeli ve Anadolu taraflarında kuvve-i müctemîa pek mükemmel ve mühimmât-ı mukteziye dahi noksansız olmasıyla istenilir ise hemen harbe kıyâm olunması mümkün ..." (BOA, İ.HR 329/21251, lef 1, 25 Temmuz 1853/18 L 1269).

yönünde karar verildi. Ayrıca Varna'dan, Silistre'ye kadar olan bölgedeki kalelerin tetkiki için iki zabıt; Tolcu ve Maçın taraflarında incelemelerde bulunmak üzere Topçu Mirivalığı'ndan emekli Hüseyin Paşa görevlendirildiyse de daha sonra vazgeçilerek, yerine serasker paşanın tavsiyesiyle Bahriye Meclisi azasından Miralay İslam Bey görevlendirildi. Savaş hazırlıklarına devam eden hükümetin bir diğer problemi ise Yunanlılar tarafından sınıra asker, top ve mühimmat yığıldığı haberi idi. Bölge halkını endişeye sürükleyen bu durum için gerekenin yapılması hususu Serasker Mehmed Ali Paşa'ya havale edildi¹³²⁰. Ayrıca Rus savaş gemilerinin, Karadeniz'de boğaza elli-altmış mil mesafede görüldüklerine ve Kars Muhafızı'ndan da karada sınıra yakın yerlerde asker ve mühimmat tedarikinde bulduklarına dair haberler gelmekteydi¹³²¹.

Şüphesiz ki, savaş stratejisini belirlemek açısından Osmanlı Devleti'nin yaptığı askeri hazırlıklara karşılık, Rusların hazırlıkları da büyük önem taşımaktaydı. Bazı sefaretlerden alınan bilgilere göre Rusya'nın Memleketeyn'e gönderdiği asker sayısı 80.000 ve sınırda ihtiyati olarak bulunacak askeri ise 40.000 olmak üzere yaklaşık 120.000 civarındaydı. Rusya'nın her bir askeri kıtası üçer firkadan oluşmaktaydı. Her fırka ise 12.000 askerden ibaretti. Bu hesaba göre olası eksiklikler de göz önüne alındığında, Memleketeyn'e giren iki kıta asker ile sınırda kalan kıtanın gerçekte toplam sayısı 90.000 civarında olmalıydı. Bu duruma göre Osmanlı Devleti'nin toplayacağı asker ile Rusya'nın söz konusu yerlerdeki askerleri sayı olarak birbirine denk görünse de Rusya istediği takdirde 300-400.000 asker sevkine muktedirdi. Bahsedilen bu imkânsızlıklar ile Osmanlı Devleti'nin topladığı askerlerin önemli bir kısmının başıbozuk¹³²² olması ve kaptan paşanın da deniz kuvvetlerinin Rusya ile başa çıkabilecek düzeyde olmadığını söylemesi; başından beri Bâbiâli'nin de farkında olduğu gibi, Rusya ile yalnız savaşa ihtimalini geride bıraktı ve Avrupalı Devletlerin yardımını almayı zorunlu kıldı. Yapılan müzakereler

¹³²⁰ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 6-8, 23 Mayıs 1853/14 Ş 1269-2 Haziran 1853/24 Ş 1269.

¹³²¹ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 10, 15 10 Haziran 1853/3 N 1269; 13 Temmuz 1853/6 L 1269; BOA, A.}d, nr. 537, 10 Haziran 1853/3 N 1269.

¹³²² Osmanlı Devleti'nde savaş sırasında orduya katılan gönüllü askerler için kullanılan bir tabirdir. Orduya süvari ya da piyade olarak katılan başıbozukların ayrı silah ve teçizatı ile ayrı kumandanları vardı (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Başı-Bozuk", *İ.A.*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 328). Kırım Savaşı'nda Doğu Anadolu Cephesi'ndeki muharebelerde yer alan başıbozuk askerleri için bkz. Hasan Şahin, "Kırım Harbi'nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesi'nde Cereyan Eden Muharebelerde Başı-Bozuk Birlikleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 49, Erzurum 2013, s. 346-355. Ayrıca, Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordusunun yapısı ve disiplin problemleri için bkz. Figeş, *a.g.e.*, s. 142-143.

neticesinde mecliste bu yönde alınan karar, padişah tarafından da onaylandı ve iradesi çıktı¹³²³.

Bir taraftan hızlı bir şekilde savaş hazırlıkları yapılırken diğer taraftan da bunların yolunda gidip gitmediğini kontrol için gereken yerlere incelemelerde bulunmaları için merkezden görevliler gönderilmekteydi. Bunlardan birisi de Anadolu ve Batum sınırlarındaki istihkâmları, askerinin durumunu tespit ve eksiklikleri gidermek için 16 Kasım 1853/14 S 1270 tarihinde görevlendirilen Hassa Ordu-yı Hümâyûn Müşiri Mehmed Paşa idi¹³²⁴. Bir başka önemli mesele de askerlerin disiplinini sağlamaktı. Bu maksatla Serasker Mehmed Ali Paşa Tuna Sahilleri ve Erzurum'da toplanan askerlerden firar edenler ve üstlerine itaat etmeyenler hakkında Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'de kaleme aldirdığı yedi bend kanunnamenin; alay taburlarının her bir bölüğüne birer tane olmak üzere 1.500 adet basılmasını istedi. Bu kanunnamelerden 1.000 adeti Tuna Sahilleri'nde, 500 adeti ise Erzurum'da bulunan ordulara gönderilecekti¹³²⁵. Asker toplanmasının yanı sıra gerekli mühimmatın temini için dış alımlara da başvurulmaktaydı. Bu kapsamda Fransa'dan silah alımı gerçekleştirildi. Paris Sefiri Veliyüddün Paşa vasıtasıyla yürütülen alımda serasker paşa bu tür malzemenin çok gerekli olacağı yönünde görüş bildirerek, alınacak kurşunlu tüfeklerin sayısının arttırılmasını tavsiye etti¹³²⁶ ve Paris'e 50.000.000 adet kapsül sipariş edildi¹³²⁷. Haberleşmenin sağlanması için de Anadolu Ordusu'ndan, İstanbul'a kadar olan kazalara posta beygirlerinin yerleştirilmesine karar verildi¹³²⁸.

Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşıldığı üzere, Serasker Mehmed Ali Paşa Haziran-Ekim döneminde gerçekleştirilen savaş hazırlıklarında etkin bir rol oynamıştır. Yapılan hazırlıkları yakından takip ettiği görülen paşa, yer yer birtakım müdahalelerde de bulunmuştur. Örneğin, Bosna'da toplanan on beş tabur askere, şimdilik burada ihtiyaç olmadığını belirten paşa, Priştine'nin Sofya ile İşkodra arasında bulunması hasebiyle daha önemli bir konumda olmasından dolayı bu askerlerin buraya sevkini daha uygun olacağı yönünde görüş bildirdi. Paşa,

¹³²³ BOA, İ.HR, 329/21238, lef 10, 15 Temmuz 1853/8 L 1269.

¹³²⁴ BOA, İ.DH, 1288/101353, lef 3, 16 Kasım 1853/14 S 1270.

¹³²⁵ BOA, İ.DH, 279/17547, lef 1,2, 2 Ekim 1853/28 Z 1269.

¹³²⁶ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 15, 13 Temmuz 1853/6 L 1269; BOA, A.AMD, 46/90, 15 Temmuz 1853/8 L 1269.

¹³²⁷ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 104, 106, 13 Ocak 1854/13 R 1270; 20 Ocak 1854/20 R 1270.

¹³²⁸ BOA, AYN. d., nr. 618, s. 20, 21 Temmuz 1853/814 L 1269.

Bosna’da bulunan piyade birinci alayının, Hassa ordusu erkânından Mirliva İbrahim Paşa kumandasında Priştine’ye sevkini teklif etti ve isteği yerinde bulunarak iradesi çıktı¹³²⁹. Ayrıca ordu ve mühimmatın toplanmasında Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa¹³³⁰ ile Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa’nın da büyük gayretleri görüldü¹³³¹.

Mehmed Ali Paşa, 4 Ekim’de Rusya’ya resmen savaş ilan edilmesinin ardından, 20 Ekim 1853 tarihinde ordu komutanlarına gönderdiği emirde; savaşın fiilen başlatılması için 30 Ekim’e kadar beklemelerini, harekâta başlamışlarsa da bu emrin hükümsüz olacağı ve savaşa devam etmelerini istedi. Zaten bu tarih beklenmeden Osmanlı kuvvetleri Rumeli’de ve Anadolu’da, Rusya’ya karşı askeri harekâta başlamışlardı. Ömer Paşa’ya gerekli talimatların gönderilmesiyle eş zamanlı olarak Anadolu Ordusu ve Batum Muhafızı paşalara savaşa hazırlıklı olmaları ve Ömer Paşa’dan gelecek cevaba göre hareket etmeleri istendi. Ayrıca, Irak ve Hicaz Ordusu Komutanlığının da durumdan haberdar edilmesine karar verildi. Alınan bu tedbirlerle hükümet, önceden “*teyakkuza yönelik*” yürüttüğü askeri hazırlıklarının ardından savaş ilanıya, topyekûn bir seferberlik ilan etmek zorunda kaldı¹³³².

Savaş ilanının ardından çeşitli cephelerde muharebelere başlandığına dair haberler gelmeye başladı. Vidin mevkiinde bulunan Ferik Salim Paşa Vidin’in karşısındaki Kalafat adasına geçerek, burada gerekli istihkâmları hazırladı. Rumeli Ordu-yı Hümâyûn Reis-i Erkânî İsmail Paşa beraberinde pek çok piyade, süvari askerleri, topları ile Kalafat şehri ve iskelesini zapt ederek istihkâmları hazırladı. Batum taraflarında da başlatılan askeri harekâta, Osmanlı Devleti’ne sınır bulunan Şekvetil Kalesi, Batum Ordusu tarafından kuşatıldı. Bunları müteakib, Rumeli Ordu-yı Hümâyûn Müşiri Ömer Paşa da Tutrakan önlerindeki adaya asker sevk ederek, istihkâmlarını hazırlamaya başladı. Ömer Paşa adanın karşısındaki müstahkem karantinahaneyi ele geçirerek, birkaç tabur asker, top ve mühimmatı da geçirdiği bölgede gereken istihkâmların yapımı ile hızlıca bir köprü inşasına başladı. Ömer Paşa’nın bu faaliyetleri karşısında sessiz kalmayan Rus askerleri, karantinahanede

¹³²⁹ BOA, İ.DH, 274/17202, lef 1,2, 14 Temmuz 1853/7 L 1269.

¹³³⁰ Mehmed Rüşdi Paşa, Kırım Savaşı hazırlıkları yapılırken, Mayıs 1853-Ocak 1854 tarihler arasında Hassa Ordusu Komutanlığı görevindeydi (Kuneralp, *a.g.e.*, s. 22; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 103). Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa’nın görev kaydı ve kısa biyografisi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, 1407; Kuneralp, *a.g.e.*, s. 146; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, s. 101-148).

¹³³¹ Atâ, *Tarih*, II, 179-180.

¹³³² Budak, *a.g.t.*, s. 46, 41.

bulunan Osmanlı askeri üzerine 4 Kasım 1853/3 S 1270 tarihinde bir saldırı gerçekleştirdi. Saat yedi civarlarında başlayan muharebede, saat on bire kadar süren mücadele sonunda Rus askeri hezimete uğratıldı. Bu meydan muharebesinde geri çekilmek zorunda kalan Rusların yaklaşık 1.000 askeri öldü, 2.000 askeri de yaralandı. Osmanlı askerinden ise 18 şehit ve 83 yaralı vardı¹³³³. Yapılan hazırlıkların ardından, Rusya ile başlayan fiili savaş durumunda çeşitli cephelerden gelen muzafferiyet ve muvaffakiyet haberleri karşısında memnun olan Bâbîâlî, buralarda görev yapanların mükâfatlandırılması işini serasker paşaya tevdi etti¹³³⁴.

Rumeli Ordu Müşiri Ömer Paşa'nın bu başarısından önce 24 Ekim 1853/21 M 1270 tarihiyle gönderdiği tezkireye Serasker Mehmed Ali Paşa tarafından verilen cevap, paşanın takip ettiği savaş stratejisi hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buna göre Serasker Mehmed Ali Paşa ilk olarak, Rusya'ya karşı Tutrakan ve Karasu taraflarında başlayan bu askeri harekâtların geciktirilmeksizin düşmanın her taraftan tekne ve dubalarını topa tutarak, geri çekilmelerinin sağlanması için gerekenlerin yapılması talimatını verdi. Bu talimatla birlikte serasker paşa, Osmanlı kuvvetlerinin müdaafasına karşılık, Rusya'nın da saldırıya geçebileceği ve Tuna'nın diğer yakasına asker geçirmeye çalışacağı ihtimalinin kuvvetleneceğine vurgu yaparak, Ömer Paşa'ya Tuna sahillerinde çok daha dikkatli olunmasını ısrarla hatırlattı. Rusya ile savaşa neden olan asıl sebebinin Memleketeyn'in işgali meselesi olduğunu dile getiren Mehmed Ali Paşa, Rusya'nın bir an evvel buradan çıkarılmasının öncelik arz ettiğini belirttiikten sonra konuyu Ömer Paşa'nın Tuna Nehri'nin karşı yakasına geçmesi meselesine getirdi. Bu hususta oldukça temkinli olduğu anlaşılan Serasker Mehmed Ali Paşa, öncelikle karşı tarafta bir nokta tayin edilip, yerleştikten sonra olayların seyrine, mevsimsel ve diğer etkenlere göre kısım kısım ilerlemenin daha uygun olacağı fikrindeydi. Böylesine hayati bir meselenin her ihtimali göz önünde bulundurarak değerlendirilmesi gereğini vurgulayan paşa; karşı tarafta belirlenecek üs sayesinde düşmanın saldırısına engel olunabilecek istihkâmların yapımı ile iki taraflı köprü başlarının tutulmasıyla, Rusya'nın saldırılabileceği sahillerin tahkim ve takviyesinin çok daha elzem olduğunu düşünüyordu. Böylesine büyük ve ani bir

¹³³³ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 495, 16 Kasım 1853/14 S 1270. 4 Kasım 1853/3 S 1270 tarihinde Rusya ile Osmanlı askerleri arasında cereyan eden meydan muharebesinin ayrıntıları için bkz. *Cerîde-i Havâdis*, ilâve-i numara: 654, 10 Kasım 1853/8 S 1270.

¹³³⁴ BOA, İ.DH, 1288/101355, lef 4, 27 Kasım 1853/25 S 1270; BOA, İ.HR, 114/5554-1 M, lef 1, 2, 11 Kasım 1853/9 S 1270.

askeri harekâta girişmek için hem nehrin karşısına geçirilecek askerin Rus kuvvetlerine denk olması hem de diğer yakadaki stratejik mevkiileri korumak için ayrıca bir ihtiyati kuvvet gerekmektedir¹³³⁵. Mehmed Ali Paşa'nın Kırım Savaşı'nın ilk seraskeri sıfatıyla yürüttüğü askeri hazırlıklardan ve stratejisinden, rakiplerinin iddia ettikleri gibi onun mesnedsiz ve gözü kara bir şekilde değil, gereken hazırlıklar yapıldıktan sonra savaşa girilmesi taraftarı olduğu anlaşılmaktadır. Paşanın, daha önce değinildiği üzere meclisin Rusya henüz Memleketeyn'e girmeden sınırda askerlerini durdurma fikrini yeterince hazırlık olmadığı gerekçesiyle reddetmiş olması da iddia edildiğinin aksine körü körüne hareket etmediğini ispatlamaktadır¹³³⁶.

4. SERASKER MEHMED ALİ PAŞA VE SOFTA AYAKLANMASI

4.1. FONDA KALAN SOFTALAR, ÇATIŞMA VE ÇEKİŞMENİN ZİRVESİNDE MEHMED ALİ PAŞA İLE MUSTAFA REŞİD PAŞA

Kırım Savaşı'na giden süreçte devlet ricâli ikiye bölünmüş vaziyetteydi. Bunlardan askerî kanat mensupları, Cevdet Paşa'nın "*Sade-dilân-ı zamane*" şeklinde tanımladığı savaş yanlısı olan hatta Moskova ya da Petersburg'a kadar gitme hiç olmazsa ise Kırım'ı fethetme hayallerine düşen kimselerdi. Rusya ile savaşa muktedir olduğunu fakat buna politik olarak engeller çıkarıldığını düşünen askerî kanat, bundan Mustafa Reşid Paşa'yı sorumlu tutuyor ve halkta "*Reşid Paşa muhârebeye mâni oluyormuş*" intibamı uyandırmaya çalışıyorlardı. Çoğunluğu asker kökenli olan savaş yanlısı bu grubun başında ise Mehmed Ali Paşa vardı¹³³⁷. Diğer yabancı mevkidaşları gibi Bâbîâlî'deki bu çekişmeyi yakından takip eden Fransız Büyükelçisi de Osmanlı kabinesindeki bütün nazırlarla görüştü ve Mustafa Reşid Paşa dışında neredeyse nazırların tamamına yakınının Rusya ile savaşmaktan yana olduklarını gördü. Mehmed Ali Paşa ile de görüşen büyükelçi, onun Rusya'ya karşı inanılmaz bir hınçla dolu olduğunu ve Rusya ile savaşma konusunda çöşkulu bir şekilde fikirlerini savunduğunu hükümetine bildirdi. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın

¹³³⁵ BOA, A. AMD, 1265/79.

¹³³⁶ Andıç da paşanın bu özelliğini şu sözleriyle ifade etmiştir: "...Görülüyor ki Paşa, kendi görüş noktasını Mecliste savunurken bunu yalnız haysiyeti kırılan bir Osmanlı paşası olarak değil, lazım gelen tedbirleri alan bir devlet adamı olarak yapıyordu. Mecliste yaptığı konuşmada Rus tekliflerinin tamamen reddini büyük bir talâkatla savundu ve kabinenin aldığı tedbirleri izah etti. Paşa'nın bu konuşmasının tesiri büyük oldu ve Meclis çoğunlukla Rus isteklerinin reddedilmesine karar verdi" (Andıç-Andıç, a.g.e., s. 22).

¹³³⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 65.

yaptığı savaş hazırlıklarına, topladığı Osmanlı ordusuna çok güvendiğini ve bir savaş durumunda Rusya'ya karşı zafer kazanabileceklerine dair inancının tam olduğunu ifade etti¹³³⁸. Sultan Abdülmecid de Mehmed Ali Paşa'ya serasker olarak güven duymakta ve ona danışmaktaydı¹³³⁹. Rus karşıtlığının yanı sıra, Mehmed Ali Paşa'nın savaş hakkındaki görüşlerini bu denli rahat ifade etmesinde hem padişahın bu konudaki ona olan güveni hem de kendisinin yaptığı savaş hazırlıklarından emin olmasının payı büyük olmalıdır.

Savaş yanlılarının karşısında yer alan Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşalar ise meseleyi diplomasi ve barış yoluyla çözmeyi arzu ediyorlardı. Bu sebeple hedef gösterilmesine karşı Mustafa Reşid Paşa, bir taraftan savaş yanlılarına Rusya ile savaşacak yeterli kuvvetin olmadığını söyletmeye ve bir taraftan da Rusya'ya karşı Avrupalı Devletlerin desteğini almaya çalışıyordu¹³⁴⁰. Olayların sıcaklığını muhafaza ettiği bu kritik dönemde, Rusya ile savaşılmasını isteyen bir grup softa İstanbul'da ayaklandı. Halkın desteğini almaya çalışan Serasker Mehmed Ali Paşa'nın, sadareten azlinin intikamını almak ve Mustafa Reşid Paşa'yı halkın gözünden düşürmek için el altından softaları onun aleyhinde kışkırttığı iddia edilmekteydi¹³⁴¹.

Avrupa basınına konu olan haberlerde de ayaklanmayı gerçekleştiren savaş yanlısı softaların, adeta savaş yanlısı partinin bir enstürmanı olarak kullanıldığı yazılmaktaydı. Bu partinin başını Mehmed Ali Paşa ile Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa çekmekteydi ve onların bu hareketlerinin temelinde ise sultana olan bağlılık ve vatanperverlikten daha fazla bir hırs yatmaktaydı. Haberin en ilgi çekici yanlarından biri de softaların, şeyhülislama kendilerini teşvik eden kişinin Mehmed Ali Paşa'nın hocası olduğunu itiraf ettikleri iddiasıydı. Bu iddia ile söz konusu kalkışma daha kuvvetli bir şekilde Mehmed Ali Paşa'yla ilişkilendirilmişti¹³⁴². Softaların ayaklanmasını Mehmed Ali Paşa'nın örgütlediğini iddia eden söz konusu haberler: İngiltere'de *Morning Post*, *The Times*, *Globe*, Fransa'da *Journal des débats*

¹³³⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 314, La Cour'dan Drouyn de Lhuys'a, 14 Ağustos 1853, s. 252-265.

¹³³⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 93.

¹³⁴⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 65-66.

¹³⁴¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 66; Ali Rıza- Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 53-56.

¹³⁴² *Journal des débats politiques et littéraires*, 28 Eylül 1853. (Bu yazı, 15 Eylül'de Nil adlı gemi tarafından İstanbul'dan gönderilen, Armand Bertin tarafından kaleme alınmış ve gazetede post-scriptum (dipnot) başlığıyla yer almıştır). Softaları ayaklanmaya teşvik edenin Mehmed Ali Paşa'nın hocası olduğuna dair herhangi bir malumata ulaşılamamıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konu ile ilgili olarak sorgulanan birkaç talebenin ifadelerinde de bu yönde bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu ifadeler için bkz. BOA, İ.MVL, 302/12324, lef 1.

politiques et littéraires, Avustralya'da *Colonial Times*¹³⁴³, Belçika'da ve Almanya'da çeşitli gazetelerde yer buldu¹³⁴⁴. Bu konuda, *The Times* kaynaklı bir haberde Mehmed Ali Paşa aleyhinde şu ifadeler kullanılmıştır¹³⁴⁵: “Bugün Serasker olan ve Menşikov'un misyonu döneminde sadaret koltuğunda oturan Mehmet Ali Paşa, savaş yanlısı partinin başında yer almaktadır. Doğru ya da yanlış, ulema ve sofular onun yanında yer almaktadırlar”. Bu haberlere karşın Slade ise yabancı muhabirlerin bu ayaklanmayı son derece abartılı bir şekilde anlattıklarını söylemiştir¹³⁴⁶.

Bu iddiaların temelinde şüphesiz yine Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa çekişmesi yatmaktaydı. Gazetede bir başka haberde bu kez açıkça Mustafa Reşid Paşa ve taraftarlarının, ulemanın çıkardığı ayaklanmadan Mehmed Ali Paşa ve yandaşlarını sorumlu tuttukları yazılıydı. Bu teoriye göre, Mustafa Reşid Paşa'nın verdiği notanın Rus Çarı tarafından kabul edilmesi, büyük bir nüfuz kazanmasını sağlayacaktı. Bunu engellemek için de savaş yanlısı gösterilerle hükümet baskı altına alınarak, bu yönde karar almaya zorlanacak ve bu sayede Mehmed Ali Paşa, meseleyi barış yoluyla çözemeyen Mustafa Reşid Paşa'yı gözden düşürebilecekti¹³⁴⁷. Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'yı saf dışı bırakarak, tek adam olmak için softa ayaklanmasını örgütlediğini iddia eden ifadeler, *The Times* gazetesinde şu şekilde yer bulmuştur¹³⁴⁸:

...Nazırlar savaş konusunda şu anda hemfikir değiller. Böyle bir hareket nazırları savaş ilanına zorlarsa barış biter. Özellikle Reşid Paşa biter ve Mehmed Ali Paşa, ilk sıradaki devlet adamı olur. Eğer bu halk hareketi, Rusya'ya savaş ilanı ile sonuçlanırsa barış politikası ve özellikle de Reşid Paşa'nın sonu olacaktır. Böylece Mehmed Ali Paşa iktidara oturacak ve en büyük nüfuz sahibi olan devlet adamı haline gelecektir.

İngiliz yanlısı siyaset güden Mustafa Reşid Paşa'nın fikirlerini destekleyen ve Mehmed Ali Paşa aleyhinde kaleme alınan *The Times* kaynaklı bu haber aslında pek de şaşırtıcı değildi. Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük destekçisi İngiliz Büyükelçisi

¹³⁴³ *Colonial Times*, 3 Mayıs 1854.

¹³⁴⁴ *Journal des débats politiques et littéraires* 28 Eylül 1853, (*The Times*'tan alıntı) Ek: Aynı tarihli gazetede bir başka haber küpüründen alındı.

¹³⁴⁵ “Mehmed-Ali Pacha, aujourd'hui seraskier et grand-vizir pendant la mission du prince Menschikoff, est à la tête du parti de la guerre. A tort ou à raison, il a pour lui les ulémas et les dévots musulmans” (*Journal des débats politiques et littéraires*, 13 Ekim 1853. (Bu yazı 11 Ekim 1853'te yayınlanan *The Times* gazetesinde yer alan ve 26 Eylül 1853 tarihli İstanbul'dan gelen M. Argyropoulo tarafından kaleme alınması muhtemel haberin tercümesidir).

¹³⁴⁶ Slade, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁴⁷ *Journal des débats politiques et littéraires*, 28 Eylül 1853 (*The Times*'tan alıntı) Ek: Aynı tarihli gazetede bir başka haber küpüründen alındı.

¹³⁴⁸ *Journal des débats politiques et littéraires*, 28 Eylül 1853 (Bu yazı, 15 Eylül'de Nil adlı gemi tarafından İstanbul'dan gönderilen, Armand Bertin tarafından kaleme alınmış ve gazetede post-scriptum (dipnot) başlığıyla yer almıştır).

Lord Stratford da softa ayaklanmasından Mehmed Ali Paşa ve yandaşı şeyhülislamı sorumlu tutuyordu¹³⁴⁹. Mustafa Reşid Paşa'ya hayranlığı malum olan A. Melik de aynı fikirdeydi¹³⁵⁰. Ayrıca içeride de başta Cevdet Paşa olmak üzere Mustafa Reşid Paşa taraftarları, softaları Mehmed Ali Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'ya karşı teşvik ve tahrik ettiği fikrindeydiler¹³⁵¹. Mehmed Selâhaddin ise isyanı Mustafa Reşid Paşa'ya karşı Âli ve Mehmed Ali Paşaların birlikte tertip ettiğini iddia etmiştir¹³⁵². Âli Paşa'nın softa ayaklanması hakkında Mehmed Ali Paşa aleyhinde konuşmaması¹³⁵³ müellifin bu fikre kapılmasına yol açmış olabilir. Hiziplerin birbirleri aleyhinde durmaksızın çalışmaları dışarıda da öylesine kanıksanmıştı ki softa ayaklanmasının ilk günlerindeki gelişmelere ilişkin zabıtlardan hazırlanan resmi Fransız raporlarında, kışkırtmanın Mustafa Reşid Paşa ile sadrazamın yandaşları ya da Serasker Mehmed Ali Paşa ile şeyhülislam tarafından yapıldığına dair haberlerin olduğu yazılmıştı¹³⁵⁴. Fransızların gözünden dahi bu olayın çıkışına sebep olabilecek başka bir ihtimal bulunmaktaydı. Zira Mustafa Reşid Paşa ve Mehmed Ali Paşa, birbirleri aleyhinde yapacakları entrikalarda sınır tanımıyorlardı. Yani artık olaylar önemini kaybetmiş, sadece karşılıklı hiziplerin birbirlerine zarar vermek için kullandıkları vasıtalar haline gelmişti. Üstelik Rusya ile ilişkilerin kesildiği ve büyük bir savaşa gidilen böylesine kritik bir süreçte dahi taraflar birbirleri aleyhinde hareket etmekten hiçbir surette vazgeçmiyorlardı. Cevdet Paşa da bu durumu şöyle ifade etmiştir¹³⁵⁵:

“... Elhâsıl o zamân beyne'l-vükelâ mevcûd olan muhâsama Devlet-i Aliyye ile Rusya devleti beyninde zuhûra gelen adâvetten az değil idi ve Reşid Paşa'nın birinci derecede hasmı Mehmed Ali Paşa olmağla birbirinin kanını içmeğe teşne idiler...”.

¹³⁴⁹ Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 333; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e (Gizli Rapor), 7 Eylül 1855, s. 96-106.

¹³⁵⁰ Melik, *a.g.e.*, s. 220.

¹³⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23; Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 65-66. Softa ayaklanması hakkında incelenen kaynakların büyük çoğunluğu, olayı Ahmed Cevdet Paşa'dan aktarmışlardır. Hatta bazı kaynaklar adeta onun eserlerinin ve birbirlerinin birer küçük kopyası şeklindedir. Ayaklanmayı aktarırken kullanılan ifadeler dahi birbirinin aynı ve tekrarı niteliğindedir. Bu eserlerin hepsinde sadareten düşen Serasker Mehmed Ali Paşa'nın, intikam almak için softaları Mustafa Reşid Paşa'ya karşı ayaklandırdığından bahsedilmiştir. Bunlardan belli başlıları için bkz. Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 99-103; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 16-18; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s.1-2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39; İrtem, *a.g.e.*, s. 123-130; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 106-107; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 63-69. Hatta Ali Rıza ve Mehmed Galib yazdıkları eserde, “*Softa Vak'ası (1854) ve Tertipcisi Mehmed Ali Paşa*” başlığını kullanmışlardır (Ali Rıza- Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 53-56).

¹³⁵² Mehmed Selâhaddin, *a.g.e.*, s. 311-312. Ancak Âli Paşa, Mustafa Reşid Paşa'yı İzmir Valiliği'ne gönderilmesinde kendisine arka çıkmaması ve valilikten azlinden sorumlu tutsa dahi onun aleyhinde böyle bir faaliyete kalkışması pek de ihtimal dâhilinde görünmemektedir.

¹³⁵³ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 44a-44b.

¹³⁵⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 315, Büyükelçi de la Cour'dan Hariciye Nazırı'na, 13 Eylül 1853, s. 147-155.

¹³⁵⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 66.

Bazı kaynaklar ise softa ayaklanmasını Serasker Mehmed Ali Paşa'nın çıkartmış olduğu iddialarıyla ilgili hiçbir ifadeye yer vermemiştir. Bunlardan Salih Hayri, ayaklanmayı çıkaranların Nasuh Hoca ve Hamdi Dâğıstânî olduğunu; Slade ise isim vermemekle beraber bu ayaklanmanın sorumlularının bir iki müderris ve birçok softa olduğunu söylemişlerdir¹³⁵⁶. Ayrıca eserinde Mehmed Ali Paşa'dan övgüyle bahseden Tayyâr-zâde Ata'nın böylesine önemli bir hadiseyi zikretmemesi¹³⁵⁷, durumu Mehmed Ali Paşa lehine örtbas etmeye çalıştığı kanaatini uyandırmaktadır. Destrilhes ise Mehmed Ali Paşa ile softalar arasında kurulan bağlantının, büyük bir yalan olduğunu şu sözlerle anlatmıştır¹³⁵⁸:

...Namusluluk noktayı nazarından, Mehmet Ali'ye karşı hiçbir şey yapılmadığından [Mustafa Reşid Paşa ve ekibi kastediliyor], onun devletin güvenilirliğine karşı komplo hazırladığını, kayın biraderini [Sultan Abdülmecid] tahttan indirmek istediğini ve softalar veya Kuran kursu öğrencileri arasında bir isyanı körüklemiş olduğunu söylemeyi bile tasarladılar. İşte bütün bunlar büyük yalanlardan ibaretti...

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere, tarafsızlık ölçüsünün kaçtığı softa ayaklanması, aynı zamanda enteresan sürprizlerle dolu bir hadiseydi. Bunlardan ilki, olayın tahrikçisi olduğu iddia edilen Mehmed Ali Paşa'nın bizzat olay yerine giderek isyanı bastırmasıdır¹³⁵⁹. Diğerleri ise eserlerinde ayaklanmanın çıkışından Mehmed Ali Paşa'yı suçlayan Cevdet Paşa'nın, softa ayaklanmasının teşvikçisi olduğu iddialarıdır. Üstelik bu hususta ifadesi alınan Cevdet Paşa'nın hocalarla görüşüp, meseleyi çözmek üzere Mustafa Reşid Paşa tarafından görevlendirilmesi de bir başka tuhafliktir. Yani, Cevdet Paşa sanık olduğu bir hadisede bir anda hâkim olmuştur. Bu mesele hakkında hocaların ileri gelenleriyle görüşmüş ve bir daha böyle hareketler olmayacağına dair onlardan söz almıştır¹³⁶⁰. Bu olayda Cevdet Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa tarafından adının karıştığı bir hadiseyi yatıştırmakla görevlendirilmesi, hizipler arasındaki restleşmenin açık bir

¹³⁵⁶ Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 56; Slade, *a.g.e.*, s. 180.

¹³⁵⁷ Atâ, *Tarih*, II, 175-182.

¹³⁵⁸ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 117. Lord Stratford'un, bu ithamlarını Âli Paşa'ya iletmiş görüşme tutanakları için bkz. Tezde V. Bölüm.

¹³⁵⁹ Lord Stratford ve ondan aktaran Temperley, Mehmed Ali Paşa ile yandaşı şeyhülislamın düzenledikleri bu tuzağa kendilerinin düştüğünü ve taraftarlarına karşı harekete geçip, olayı bastırmak zorunda kaldıklarını iddia ederler (Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 333; Temperley, *a.g.e.*, s. 379- 380). Ali Fuad ve İnal da aynı şekilde Mehmed Ali Paşa'nın düzenlediği bu fesadın içte ve dışta kötü neticeler vereceğini anlamasıyla mecburen harekete geçtiğini ve isyanı bastırıldığını ileri sürmüşlerdir (Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 18n; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64).

¹³⁶⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 66. Fatma Aliyye, böylece dedikoduların önünün alındığını ve babasının bu hizmetinden, Mustafa Reşid Paşa'nın çok memnun kaldığını ifade eder (Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 102). Ancak, Fatma Aliyye de bu dedikoduların niçin çıktığından ve babasının bu meselede ifadesinin alındığından bahsetmemiştir.

tezahürüdür. İlginç olan bir başka nokta ise -bir iftira neticesinde dahi olsa- bu denli girift bir konuda, Cevdet Paşa'nın softa ayaklanmasıyla ilgili azmettirici sıfatıyla ifadesinin alınmasının, başta Cevdet Paşa olmak üzere devrin hiçbir kaynağında yer bulmamasıdır. Bu durum, devrin muteber kaynaklarından Cevdet Paşa'nın eserlerinin dahi temkinli ve arşiv evraklarıyla mukayeseli bir biçimde kullanılması gereğini bir kez daha hatırlatması bakımından önemli bir örnektir.

Bu bakımdan söz konusu ayaklanmaya Cevdet Paşa'nın nasıl isminin karıştığına değinmek gerekmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere, Mustafa Reşid Paşa ve ekibinin softa ayaklanmasının çıkışından sorumlu tuttukları Mehmed Ali Paşa ile ilişkileri o denli gerildi ki suçlamalar, Mustafa Reşid Paşa'ya gönülden bağlılığıyla bilinen ve o zaman Meclis-i Maârif âzası olan Ahmed Cevdet Paşa'ya¹³⁶¹ kadar uzandı. Cevdet Paşa, beklenmedik bir şekilde softaları tahrik etmekle itham ediliyordu¹³⁶². Zaptiyenin softa isyanıyla ilgili yaptığı incelemeye rağmen, talebeler bu işin tertipleycileri hakkında hiçbir ipucu vermemişlerdi. Bunun üzerine Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa'nın oğlunun hocası Rasih Efendi olayın nasıl başladığı, kimler tarafından düzenlendiği, talebelerin hangi medreselerde öğrenim gördüğü ve amaçlarının ne olduğu gibi sorulara cevap aramak üzere talebenin toplandığı Fatih Camii'ne gönderildi. Rasih Efendi, medrese talebelerinden bilgi almaya çalıştı ancak, isyancıların isimleri ve ikametleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadı. Bununla birlikte, topluluğun söylenemeyecek pek çok kişi ve Ahmed Cevdet Paşa hakkında yakışsız bazı sözler sarfettiklerini bildirdi. İddiaya göre, medrese talebelerinden birisi Rasih Efendi'ye "*Cevdet Efendi'nin adamı üç günden beri medreselere gelib bizi şu hâle teşvik ve tergîb ile bu desîseye uğrattı*" demişti. Bundan sonra hızlı bir şekilde fısıltı gazetesi çalışmaya başladı ve Rasih Efendi bu dedikoduları gayri resmi olarak Zaptiye Müşiri ile Hariciye Nazırı'na ilettili¹³⁶³. Hiziplerin softa olayının tertipçisi ve teşvikçisi olarak birbirlerini itham ettikleri bir ortamda, bu dedikoduların vükelâ dairelerinden çıkmış olabileceği fikrine rağmen, Rasih Efendi'nin Cevdet Paşa hakkında söyledikleri mutlaka dikkate alınmalıydı. Zira Cevdet Paşa, "*Dâire-i Âliyye mensûbâtından*"³dan idi ve böyle bir fesat hareketine karışmışsa

¹³⁶¹ Cevdet Paşa, 1850/1266 tarihinde, 1.200 kuruş maaşla Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzalığıyla dârülmuallimîn müdürü olup, maaşı 2.500 kuruş idi (BOA, DH. SAİD.d, 0001; Halaçoğlu- Aydın, a.g.md., s. 444).

¹³⁶² BOA, MVL, 273/48, 30 Mart 1854/1 B 1270.

¹³⁶³ BOA, MVL, 273/48, 11 Ocak 1854/11 R 1270.

cezalandırılması; aksi halde ise zan altında bırakılmaması gerekmekteydi. Bu sebeple Cevdet Paşa'nın suçlu olup olmadığının tahkiki zorunlu hale geldi¹³⁶⁴. Zaptiye Müşiri Hayreddin Paşa'ya yazılan 5 Ocak 1854/5 Rebiülahir 1270 tarihli tezkirede, Ahmed Cevdet Paşa'nın softa hadisesiyle ilgili ifadesinin alınması ve Meclis-i Vâlâ'ya sevk edilerek, konunun acilen aydınlığa kavuşturulması istendi¹³⁶⁵. Yani, durum o denli hassastı ki bir kişinin Cevdet Paşa aleyhindeki ifadesi dahi onun hakkında bir soruşturma yapılmasına yetmişti.

Böyle bir iddiayla ansızın kendisini softa olayının içinde bulan Cevdet Paşa, yazılı bir ifadeyle kendisini savundu. Paşa, talebelikle alakaları olmayan bu şahısların çıkardıkları isyanda, kendi ismiyle birlikte onlara yüz vermeyen pek çok ulema aleyhinde konuştuklarını ve tehditler savurdıklarını ifade etti. Bu şekilde hedef gösterildiğinin altını çizdikten sonra, bahsedildiği gibi kendisinin okuttuğu bir talebenin diğerlerini kışkırttığı iddiasını kesin bir dille reddetti ve sadece “*erbâb-ı ders ve ashâb-ı ırz ve nâmûs zevâtdan...*” öğrencileri tanıdığını; böyle “*yobaz ve erâzil-i eşhâs*” ile hiçbir münasebeti olmadığını bildirdi. Kendisinin sadık bir kul olduğunu ifade eden Cevdet Paşa, savunmasını şu sözlerle bitirmiştir¹³⁶⁶:

...Bu misillü şübühâtdan el-hamdüli-llâh berfıyyüz-zimme olduğum bil-cümle erbâb-ı âkıl ve insâf indinde emr-i meczûm olduktan başka bu hâl-i ihtilâlin esâsı geçen sene kurulmuş bir mâdde olup ol'vakit bunun basdırılması husûsunda vuku' gelen sa'y ve gayret-i dâiyânem dahi pek çok zevât-ı kirâmın şahâdetleriyle isbât olunabilür ise de bu misillü umûr-ı siyâside tedkîk ve böyle hareketde kimin eli ve tahrîkde kimin medhali olduğunu tahkîk-i evliyâ-i umûr-ı devlet hazerâtinin lâzime-i zimmetleri olduktan başka mademki hakk-ı ubeydânemde böyle şübheli bir söz söylenmiş fi-mâba'd böyle bir sû-i zann altında bulunarak Dârü'l-hilâfede meks ve ikâmet ne kullarına elverir ve ne de efendilerimize göre böyle sû-i zann altında bulunanların ibkası câiz olur binâen aleyh hem maslahatın ucunu aramak ve hem de kullarını bu misillü töhmet ve leke şübhesinden kurtarmak üzere abd-ı dâîlerinin şâkirdânımdan olup da bu misillü tahrîkâta sa'y eden efendi kim imiş ve ne sûretle tahrîk edermiş ve ne der imiş buralarını tahkîk ile hakikat-ı hâlin meydâna çıkarılmasını niyâz ve istirhâm ile bile bu bâbda her sûretle muhâkemeye hâzır ve her dürlü mecâzâta râzî olduğumun arz ve ifâdesine mecbûr olduğum muhât-ı ilm-i âlem ârâ'-i âsaf-âneleri buyuruldukda ol'bâbda ve kâffe-i husûsâtda emrû fermân hazret-i veliyyü'l-emr ve'l-ihsânındır.

Rekabet o denli şiddetlenmişti ki tarafların birbirleri hakkındaki ithamları artık akıl ve mantık sınırlarını zorlayan bir hal almıştı. Her iki taraf da meseleyi diğerine karşı bir siyasi yıpratma vesilesi olarak kullanıyordu. Bunun en uç

¹³⁶⁴ BOA, A. MKT. NZD, 107/106, 9 Ocak 1854/9 R 1270.

¹³⁶⁵ BOA, A. MKT. NZD, 107/2, 5 Ocak 1854/5 R 1270.

¹³⁶⁶ BOA, MVL, 273/48, 30 Mart 1854/1 B1270.

örneklerinden birisi, Rauf ve Nazif Beylerin, Mehmed Ali Paşa'nın, Rusya'ya karşı savaşa devam edilmesini savunmasının altında, "... *Seferin tahakkukundan vukû' bulacak masârifât-ı fevkalâdeden çöplenenmek kasdıyla...*" ve "...*fikri muharebe vesilesiyle ziyade akçe kapmak...*" fikirlerinin yattığı iddiasıydı¹³⁶⁷. Ancak, devrin en zengin devlet adamları arasında yer alan Mehmed Ali Paşa'nın, savaşı kendisine maddi çıkar sağlama amacıyla desteklediği iddiası kanaatimizce hem maksadını aşan hem de mesnedsiz bir söylemdir.

Osmanlı Arşiv belgelerinde dahi "*başı örtülüce mesmûât*"¹³⁶⁸ olarak tanımlanan bu olayda, hiziplerin birbirleri hakkında durmak bilmeyen iddiaları neticesinde, softa meselesi içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi ayaklanmasının teşvikçileri konusunda –her ne kadar büyük çoğunluğu Mehmed Ali Paşa'yı işaret etse de- içte ve dışta birbirinden farklı pek çok görüş öne sürülmüştür. Bu konuda gerçeğe ulaşmanın zorluğunu en güzel şekilde ifade eden ise Ali Fuad'ın şu sözleridir¹³⁶⁹:

"Velhâsıl bir taraf, hulûs-kârlık ve sec'a riâyet-kârlık göstererek, diğer taraf hissiyâtına mağlûb olarak, iki taraf dahi leh-dârlıkda ve aleyh-dârlıkda derece-i ifrâta gitmiş ve arada hakîkat gâib olmuştur. Şimdi ahlâf, hakîkate vusûl için uğraşsın dursun!"

Bahsedilen nedenlerle, destekçilerinin bulunmasının oldukça güç bir hal aldığı softa ayaklanmasında, iddia edildiği gibi hadiseye sebep olan kişinin Serasker Damat Mehmed Ali Paşa olduğuna dair doğrudan herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Fakat Rusya ile savaşa girilmesi talebiyle çıkan bu isyanın savaş karşıtı Mustafa Reşid Paşa aleyhine gelişmesiyle, paşa ve ekibinin softaları Mehmed Ali Paşa'nın kışkırttıklarını düşünmeleri de son derece normaldir. Çünkü Mustafa Reşid Paşa'nın entrikası neticesinde başarısızlıkla itham edilip, sadarettten yeni düşürülen Mehmed Ali Paşa'nın, yılların biriken düşmanlığıyla öfkeli olması ve onun aleyhinde davranması beklenen bir hamleydi. Üstelik paşa savaş isteyen softalarla da aynı görüşü paylaşmaktaydı. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın sürgüne gönderilmesi için çıkan iradedeki "*Sadr-ı esbak Mehmed Ali Paşa, hayli vakitten berû bir meslek-i gayr-ı müstakîme sulûk iderek emniyyet-i âmmeyi selb edecek*

¹³⁶⁷ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 5-6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 43. Bu konuda İrtem de şunları söylemiştir: "*Serasker Mehmed Ali Paşa harp taraftarlığında üst tetikte bulunuyordu; vatani tutuşturacağı harp ateşinden kendi çubuğunu yakmayı düşünüyordu. Reşid Paşa'ya alelade muhalefetle kalmıyor, devletin başında dolaşan harp gairesini Reşid Paşa aleyhine entrika çevirmeğe fırsat kolluyordu*" (İrtem, *a.g.e.*, s. 118).

¹³⁶⁸ BOA, A. MKT. NZD, 107/106, 9 Ocak 1854/9 R 1270; BOA, MVL, 273/48, 30 Mart 1854/1 B 1270.

¹³⁶⁹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 44a.

*harekât-ı makdûhada bulunduğundan kendüsünün şer'an ve kanûnen te'dibi lâzım gelüb...*¹³⁷⁰ ifadeleri, üstü örtülü bir şekilde de olsa softa olayından sorumlu tutulduğunu düşündürmektedir.

Bununla birlikte Mehmed Ali Paşa'nın softa ayaklanmasında dahli olup olmadığı kadar önemli bir başka durum vardı ki o da Sultan Abdülmecid'in bu konudaki tavrıydı. Çünkü padişah Mehmed Ali Paşa'nın bu olaya karışıp karışmamasını diğerlerinin büyüttüğü gibi büyütüyor ve bunu kendi çıkarları için kullanıyordu. Sultan Abdülmecid'in Mehmed Ali Paşa hakkındaki bu iddialara pek ehemmiyet vermediği, paşanın azlinden yaklaşık yirmi gün sonra bir hatt-ı hümayûn ile oğlu Edhem Paşa'yı, kızı Refia Sultan'a damat namzedi yapmasından¹³⁷¹ da anlaşılmaktadır. Yani, Sultan Abdülmecid Mehmed Ali Paşa'nın softa olayıyla ilişkisini devrin siyasi konjoktürüne göre değerlendirmiş ve iç politikada bir denge unsuru olarak kullanmıştır. Lord Stratford ile Sultan Abdülmecid arasında farklı zamanlarda geçen şu diyaloglar, bu durumun en güzel örneklerindedir. Softa ayaklanması esnasında, meseleye dâhil olan Lord Stratford, bizzat Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkıp, *"...Bu bir fesaddır. Devlet-i Aliyye ise bir nazik hâl ve mevki'de bulunuyor. Bunda ihmâl etmeyip hemen bastırılmasında isticâl etmelidir"*. sözleriyle durumdan şikâyetçi oldu. Buna karşılık Sultan Abdülmecid: *"...Ben bilirim. Bunun müellif ve mürettibi Mehmed Ali Paşa'dır. Anı terbiye edeceğim. Lâkin şimdi vakti değildir..."* ifadeleriyle cevap verdi¹³⁷². Bu sözleriyle padişah da devrin atmosferine uyarak, softa ayaklanmasının çıkışında, Mustafa Reşid Paşa ve ekibi gibi Mehmed Ali Paşa'yı işaret etmişti. Olaylar sıcakken ve Mehmed Ali Paşa'yı görevinden uzaklaştırma fikrindeyken Lord Stratford'a, vakti geldiğinde onu cezalandıracağını söyleyen Sultan Abdülmecid; aradan bir sene geçtikten ve Mustafa Reşid Paşa'yı iktidardan uzaklaştırmak için Mehmed Ali Paşa'yı vasıta olarak kullandığında ise konu hakkında farklı bir duruş sergilemiştir. Hatta aşağıda değinildiği üzere, Mehmed Ali Paşa'yı gönderdiği sürgünden, on beş-yirmi gün içinde affetmiş ve Ağustos 1855'te dördüncü kez kaptan-ı deryalığa atamıştır. Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabinede yer almasına şiddetle karşı çıkan Lord

¹³⁷⁰ BOA, İ.DH, 318/20611 20 Nisan 1855/2 Ş 1271; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 522, 22 Nisan 1855/5 Ş 1271; *Ceride-i Havâdis*, nr. 738, 26 Nisan 1855/8 Ş 1271; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 12; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 47.

¹³⁷¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

¹³⁷² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54.

Stratford ise daha önceki gibi padişahın bu olaya aynı olumsuz tepkiyi vereceğini düşünerek, Mehmed Ali Paşa'nın softalarla alakasını yeniden hatırlatmıştı. Ancak, bu dönemdeki çıkarları Mehmed Ali Paşa'nın kabinede olmasını gerektiren Sultan Abdülmecid, bu kez Lord Stratford'un beklemediği bir tepkiyle ona çıkıştı ve onun bu hamlesini etkisiz hale getirdi. Sultan Abdülmecid'in mesele hakkında değişen tavrını, Lord Stratford'un şu sözlerinden anlamaktayız¹³⁷³:

...Padişahı biraz değişmiş gördüm. Ona damadının [Mehmed Ali Paşa] komplosunu yani, 1853 yılının sonlarında, müttefik donanmalarının Boğaz'a geldiği dönemde meydana gelip, tahta karşı yapılmış olan medrese öğrencileri isyanını hatırlatıp, olayın gerçek nedenini bilip bilmediğini sordum. Sultan da bana bu söyledikleriniz Nazırlarımın Mehmet Ali Paşa hakkındaki şikâyetlerini dile getirmektedir dedi...

Sultan Abdülmecid, burada isim vermese de Lord Stratford'u, bu olaydan Mehmed Ali Paşa'yı sorumlu tutan Mustafa Reşid Paşa ve ekibiyle aynı dili kullandığı için terslemişti. Zira Sultan Abdülmecid, Lord Stratford ile birlikte hareket eden Mustafa Reşid Paşa'nın bu dönemdeki icraatlarından hiç memnun değildi¹³⁷⁴. Ancak aynı padişah, Ağustos 1858'de kızı Refia Sultan'ın aşırı harcamalarına kızıp, bundan mesul tuttuğu Mehmed Ali Paşa'yı görevden alacağı zaman ise "...*Mukaddemâ softaları da ayaklandıran sen değil misin*"¹³⁷⁵ diyerek, bu kez de olayı onu iktidardan uzaklaştırmak için kullanmıştı. Bu olayla son derece kırıcı bir üslupla azledilen Mehmed Ali Paşa, aradan iki ay geçmeden, Sultan Abdülmecid'in iradesiyle beşinci kez kaptan paşalığa atandı¹³⁷⁶.

4.1.1. Savaş Yanlısı Softalar Ayaklanıyor

Rusya ile ilişkilerin iyiye gitmediği bu dönemde İstanbul'da medrese talebeleri tarafından gerçekleştirilen savaş yanlısı gösteriler, içeride ve dışarıda gündemi bir hayli meşgul etti. Halkta, özellikle softalar arasında harp isteği gittikçe kuvvetleniyordu. Bir kısım ulema içlerine bazı hocaları da alarak toplanıp padişaha,

¹³⁷³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 10 Eylül 1855, s. 80-82.

¹³⁷⁴ Savaşın sona ermek üzere olduğu ve Fransa ile İngiltere'nin, Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz kazanma yarışının en üst seviyelerde olduğu bu dönemde Mustafa Reşid Paşa, Lord Stratford ile Fransız Büyükelçiliği'nin haberi olmaksızın sık sık gizli görüşmeler yapmaktaydı. Bunlardan en dikkat çekicilerinden birisi Lord Stratford'un, Bâbıâli'ye Osmanlı askerlerinden 20.000 kadarının İngiltere kumandasına üstelik de İngiliz komutanlar tarafından idare edilmelerine, kısacası Osmanlı Ordusu içinde bir İngiliz kuvveti oluşturmaya dair askeri anlaşma teklif etmesiydi. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın yine Lord Stratford ile Osmanlı tebaası hristiyanların askere alınmaları konusunda gizlice hareket etmesi de tepki çekmişti. Peşisıra gelen bu hadiseler ve en son Süveyş Kanalı'ndaki muhalif tavrıyla, bardağı taşıran ve Sultan Abdülmecid'in güvenini kaybeden Mustafa Reşid Paşa, sadareten istifa etmek zorunda kaldı (Şimşek, *a.g.t.*, s. 156-157, 166).

¹³⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 54.

¹³⁷⁶ BOA, HAT, 1648/8, 21 Ekim 1858/13 Ra 1275.

Rusya'nın teklifleri ve Memleketeyn'i işgaliyle iki devlet arasındaki anlaşmayı bozduğu gerekçesiyle, “*fazîlet-i cihadı mübeyyin*” bir arzuhal takdim ettiler¹³⁷⁷. Aralarında hadiseden bir sene sonra softa ayaklanmasının “*müellifi ve musannifi*” olduğunu itiraf eden Hoca Nasuh Efendi'nin¹³⁷⁸ de bulunduğu, otuzun üzerinde müderrisin mühür ve imzalarını havi bu arzuhalin başındaki ayet ve hadislerle, ulema dini açık açık bir silah olarak kullanmışlardı¹³⁷⁹. Böylece savaş isteklerini şer'i hükümlere dayandıran medrese mensuplarının bu hareketi, zaten zor durumda olan devleti içeride de eli kolu bağlı, aciz bir duruma düşürme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı. Arzuhalde, cihadın gerekliliğinden ve hemen savaşa girilmesinden bahisle, harbi büyük bir şevkle bekleyen askerler gibi kendilerinin de “...*Cümlemiz harbe teveccüh ve mübâşeret edeceğimizi hâvî savb-ı âlîlerine mümza arîza-i dâiyâneleri takdîm kalındı...*”¹³⁸⁰ gibi tehditkâr ifadeler de vardı. Devletin içine düştüğü siyasi istikrarsızlığın bir tezahürü olarak gelişen bu içerikteki bir arzuhalin düzenlenmiş olması bile, ulemanın cüretini açıkça ortaya koymaktadı. Yani, bir kısım ulema devletin bağımsızlığı ve tahtın şerefine kurtarılmasının tek yolunun Rusya'ya savaş ilan edilmesi olduğu fikrindeydi. Rusya'nın bazı tekliflerinin kabul olduğu ve hocalar tarafından dahi onaylandığı iddiasının, bilhassa Fatih Camii medresesi öğrencileri arasında yayılması ayaklanmaya sebebiyet verdi. Böylece, son derece hassas bir süreçten geçen Osmanlı Devleti, Rusya ile problemlerin arttığı bu dönemde içte ve dışta sıkıntıya neden olacak bir olayla karşı karşıya kaldı. Derslerin işlenmesini, hatta ezanın dahi okunmasını engelleyen medrese talebelerinin kamu düzenini bozan ayaklanmasına karşı hükümet, ciddi tedbirler almak zorunda kaldı.

¹³⁷⁷ BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 1 ve lef 2, 10 Eylül 1853/7 Z 1269.

¹³⁷⁸ BOA, İ.MMS, 3/118, lef 3, 2 Ocak 1855/12 R 1271. Sorgulama esnasında Hoca Nasuh Efendi, “*geçen seneki talebe cemiyetinin müellifi ve musannifi*” olduğunu kendi ağzından şu ifadelerle itiraf etmiştir: “...*Taassub ve hamâkat ile geçen sene adımı lekeledim. .... şu geçen seneki kabâhatimizden dolayı artık fenâ adam olduk. Ben de kabâhat itdiğimi ikrâr iderüm. “,“geçen seneki arzuhâlden başka bir şeye karışmadım*”. Sorgu memurunun hocanın üzerine gitmesiyle, o da kendisini şu sözlerle savundu: “...*Geçen defa hayr emelinde idik. Yol bilmediğimizden ham göründü*” (Aynı belge). Softa ayaklanmasında suçu sabit bulunan Hoca Nasuh için bir başka belgede de şu ifadeler kullanılmıştır: “...*Geçen sene vukû' bulan sûhte mes'elesine reis ve pîşvâ olduğu cümlelerin ma'lûmu olan Hoca Nasuh Efendi'nin...*” (BOA, İ.MMS, 3/112, 24 Aralık 1854/3 R. 1271). Neticede, softa ayaklanmasındaki davranışları nedeniyle suçu sabit bulunan Nasuh Hoca'nın memleketi Uşak'a, onunla birlikte bu işe karışan Dağıstanlı Hamdi Efendi'nin ise Manisa'ya sürgününe karar verilmiştir (BOA, A.MKT. UM, 176/98, 7 Ocak 1855/17 R. 1271; BOA, A.MKT. NZD, 127/88, 14 Ocak 1855/24 R. 1271; BOA, AYN. d., nr. 778, s. 111, 7 Ocak 1855/17 R 1271; BOA, AYN. d., nr. 724, s. 159, 7 Ocak 1855/17 R 1271).

¹³⁷⁹ Arzuhalde, otuz altı müderrisin ismi olmasına rağmen, mühür sayısı otuz beştir (BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 1). *Journal des débats politiques et littéraires* gazetesinde bu sayı altmış olarak verilmiştir. (*Journal des débats politiques et littéraires*, 28.09.1853. (Bu yazı, 15 Eylül'de Nil adlı gemi tarafından İstanbul'dan gönderilen Armand Bertin tarafından kaleme alınmış ve gazetede post-scriptum (dipnot) başlığıyla yer almıştır). Ancak, belgeden tespit edildiği üzere gazetenin verdiği bu malumat doğru değildir.

¹³⁸⁰ BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 1.

Arzuhalin bir nüshası Serasker Mehmed Ali Paşa'ya, bir nüshası Meclis-i Vâlâ'ya ve diğeri de sadrazama verildi¹³⁸¹. İçlerinde Serasker Mehmed Ali Paşa ve Mustafa Reşid Paşa'nın da bulunduğu devrin önde gelen devlet adamları, 9 Eylül 1853/6 Z 1269 Cuma günü olağanüstü bir toplantıyla konuyu görüşmek üzere Sadrazam Mustafa Nâilî Paşa'nın sahilhanesinde toplandı. Rusya'nın Osmanlı topraklarına saldırısı ve softaların şiddetli bir şekilde savunduğu savaş ilanını görüşmek üzere gerçekleştirilen meclis müzakerelerinde, sıra arzuhal sahiplerine verilecek cevaba geldi. Çünkü halkın devlet işlerine müdahalesiyle hükümeti zor duruma düşüren bu hareketine biran önce engel olunmalıydı. Arzuhalde, Vidinli Hoca ve Hüseyin Hoca gibi hatırı sayılır kimselerin imzasının olmadığına vurgu yapılarak, şeyhülislamın uyarılarına rağmen arzuhale imza atan diğer hocalar kaale alınmadıysa da bu itaatsizliklerinin cezalandırılmasına karar verildi. Bunun için devlet adamları, önde gelen hocalar ile huzûr-ı hümâyûn dersinde mukarrir hocalardan oluşan bir meclisin Pazar günü şeyhülislamlıkta toplanmasına karar verildi. Hocaların yaptıklarının yanlışlığına ikna edilmesi ve kendilerinden birer senet alınması ile arzuhali verenlerin uyarılmaları vazifesi şeyhülislama havale edildi. Ayrıca, bu arzuhal hakkında hiçbir istihbarî bilgiye sahip olmadığı anlaşılan polis memurlarının da bundan sonra daha dikkatli olması gerektiğine vurgu yapıldı¹³⁸² ve 11 Eylül 1853/8 Z 1269 tarihinde iradesi çıktı¹³⁸³.

Alınan kararlar üzerine, şeyhülislam olaya karışanları çağırdı ve yaptıklarının devlet geleneğinde eşi benzeri olmayan bir hareket olduğunu, aynı zamanda da padişahın haklarının ihlali anlamına geldiğini söyleyerek hocaları sert bir dille ikaz etti. Buna rağmen onlar ise savaşa eğilimli olduklarını belirtmekte bir beis görmemişlerdi¹³⁸⁴. Fransızlar ise softaların ayaklanmasının mevcut politikaları tehdit etmesinden endişeliydiler. Hadiseden sonra Fransız Elçisi, Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislam ve Serasker Mehmed Ali Paşa ile görüştü. Bu görüşmede Mehmed Ali Paşa hadisenin büyütülecek bir boyutunun olmadığını izah ettikten sonra, olayın

¹³⁸¹ BOA, İ. DH, 1288/101342, 11 Eylül 1853/8 Z. 1269; BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 2, 10 Eylül 1853/7 Z 1269.

¹³⁸² BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 2, 10 Eylül 1853/7 Z. 1269. Mühürler: Mustafa Nâilî, Esseyyîd Ahmed Ârif, Rauf, Mustafa Reşid, Esseyyîd Mehmed Ali, Ahmed Fethi, Mehmed Rıfat, Esseyyîd Mahmud, Mehmed, Şevket.

¹³⁸³ BOA, İ. MVL, 586/26350, lef 3, 11 Eylül 1853/8 Z. 1269.

¹³⁸⁴ *Journal des débats politiques et littéraires*, 28 Eylül 1853 (Bu yazı, 15 Eylül'de Nil adlı gemi tarafından İstanbul'dan gönderilen Armand Bertin tarafından kaleme alınmış ve gazetede post-scriptum (dipnot) başlığıyla yer almıştır).

hükümetin politikalarında bir değişikliğe neden olmayacağı yönünde kesin ifadeler kullandı¹³⁸⁵. Böylece Fransız Elçi'nin bu konudaki endişeleri bir nebze de olsa yatıştı.

Şeyhülislamın uyarılarına rağmen softalar rahat durmuyordu. Söz konusu arzuhal ve çeşitli yerlerde duvarlara ilanların yapıştırılmasıyla ilgili olarak, beşer-onar kişilik talebe ve hoca gurupları Fatih Camii civarında toplanıp, olayları müzakereye başladılar. Bunu haber alan Zaptiye Müşiri Mehmed Hayreddin Paşa ise zaptiyenin yapacak bir şeyi olmadığını ve bu konunun şeyhülislamlığa havalesini teklif etti. Ancak, yine de arzuhalin tesirlerini ölçmek amacıyla Fatih Camii civarına bir sivil zaptiye gönderildi. Memur, topluluk arasında bir baş kaldırı fısıltılarının dolaştığını bildirdi. Böylesine hassas bir ortamda meydana gelecek bir ayaklanma hareketinin hiç de iyi sonuçlar doğurmayacağı bilincinde olan hükümet, derhal bu durumu engelleme girişimlerini başlattı¹³⁸⁶.

İstanbul'daki medrese talebeleri, bütün bu çalışmalara rağmen krizi iyi yönetemeyen hükümet aleyhinde ve savaş lehine nümayişlere başlamışlardı. Bunlar, Rusya ile savaşılması hususunda askerlerden daha keskin tavır içerisindediydi. İstanbul'da halkı savaşa teşvik eden beyannameler yayınlanmaya başladılar. Softalar nümayişlere devam ederek, o sırada savaş ihtimaliyle, devlet tarafından toplanan askeri kuvvetleri gözlerinde büyüterek “*On iki bin askerimiz olduğu halde bütün küffârı âlemden mahv etmek kabil iken ve hamd olsun bunca asker hiçbir vakitte görülmüş şey değil iken niçin tereddüd ve tevakkuf olunuyor?*” diye mâbeyne, Bâbîâli'ye, bâb-ı serâskerîye mahzarlar yazarak, ortalığı velveleye verip¹³⁸⁷, Şehzadebaşı ve etrafa ilanlar yapıştırdılar¹³⁸⁸. Harbin başlayacağı günlerde Bayezid Camii civarındaki Kökçüler kapısının köşesindeki duvara yapıştırılan bu yafta; Zaptiye Müşiri tarafından hemen bir jurnalle sadarete, oradan da padişaha sunuldu¹³⁸⁹. Softalar burada¹³⁹⁰:

¹³⁸⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 315, Büyükelçi de la Cour'dan Hariciye Nazırı'na, 13 Eylül 1853, s. 147-155.

¹³⁸⁶ BOA, İ. DH, 278/17487, 19 Eylül 1853/15 Z 1269.

¹³⁸⁷ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s.1; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

¹³⁸⁸ BOA, İ. DH, 277/17410, 1 Eylül 1853/27 Za. 1269.

¹³⁸⁹ BOA, İ. DH, 281/17621-M, 13 Ekim 1853/10 M 1270. Kökçüler kapısına bu defa yapıştırılmış olan yafta sureti görülerek iade olunduğuna dair devletli serasker paşa hazretlerine tezkire (BOA, AYN. d., nr. 618, s. 60, 19 Ekim 1853/16 M 1270).

¹³⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 24; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 101; İrtem, *a.g.e.*, s. 125; *Journal des débats politiques et littéraires*, 19 Eylül 1853 (5 Eylül tarihli İstanbul'dan gelen habere dayanmıştır).

Ey Pâdişah-ı şevket-iktinâh. Kâffe-i tebaa'anız uğur-ı şâhânenizde can ve mâl ve evlâdlarını fedâ' etmeğe hazır ve âmâdedirler. Siz de ecdâd ve eslâfınız gibi Eyyûb-i Ensârî Hazretlerinde kuşandığınız seyf-i Muhammedî'yi kınından çıkarmak üzerinize vâcib oldu. Bu bâbda vükelânızın vâki' olan tereddüdleri bir zamandan berü izzet-i nefis illetine mübtelâ olmalarından neş'et itmiştir ve bu keyfiyyet hafazan-Allah cümleyi bir tehlike-i müşkileye ilka' itmek ihtimâli vardır. Binâen alâ-zâlik asâkir-i nusret-mev'udunuz ve dâiyân kullarınız hukuk-ı sarîhalarının müdâfaası için gavga ister Pâdişahım...

İfadeleriyle savaş istediklerini yinelemişlerdi. Yaftayı yazanların kimlikleri ise tespit edilemedi. Bununla birlikte yaftanın profesyonel bir elden çıktığı, imlâ ve ifade açısından yapılan bazı küçük hataların da bu durumu örtbas etmek maksatlı olduğu ileri sürülmüştür. Bu tarz hareketlerin hiçbir tesirinin olamayacağına, yapıştirılan yaftanın daha ilgili memur gelmeden halk tarafından kaldırılmış olması delil gösterilse¹³⁹¹ de durum böyle gelişmedi ve softaların ayaklanmasıyla neticelendi. Bâbîâlî'yi teyakkuza geçiren bu hadisede devlet, bir taraftan otoritesine karşı çıkıp, dini bir silah olarak kullanarak, devlet işlerine müdahale hakkını kendisinde gören bazı medreselileri muhatap kabul etmek istemese de diğer taraftan olayın büyüyüp yayılmasını engellemek için gerekli önlemleri almak durumunda kalmıştı. Üstelik softaların bu hareketi, aşağıda bahsedildiği üzere işin içine hizipler arası mücadelenin de girmesiyle siyasallamış, aslında hiç de küçümsenmeyecek ve mühim sonuçlar doğurabilecek bir mesele halini almıştı.

30 Ekim 1853'te Rusya'nın Sinop baskınında Osmanlı donanmasına zarar vermesinden sonra paniğe kapılan İngiltere ve Fransa'nın, Bâbîâlî'ye savaşa giriş nedenlerinin bağımsızlıklarını korumak mı yoksa sınırlarını genişletmek mi olduğunu sormaları¹³⁹² üzerine işler daha da karıştı. İngiltere ve Fransa'nın notasına cevap vermek için 17-18 Aralık 1853/17-18 Ra 1270 tarihinde iki gün süren bir Meclis-i Umûmî toplandı¹³⁹³. Ancak bu görüşmeler, savaş yanlısı softalar arasında büyük bir yanlış anlaşılmaya sebebiyet verdi ve devletin hemen Rusya ile barış imzalayacağı intibasına kapıldılar¹³⁹⁴. Katıldıkları meclislerde, askerden ve vükelâdan daha keskin bir şekilde savaş yanlısı tavır ortaya koyan ulema, "küffârı

¹³⁹¹ BOA, İ. DH, 277/17410, 1 Eylül 1853/27 Za. 1269. İrtem de aynen belgedeki gibi bu yazının, Bâbîâlî lisanını bilen bir üstadın kaleminden çıkmış olduğunu, hatta bunu örtmek için metin içerisinde bazı yanlışlıkların da bilhassa yapıldığını ifade etmiştir (İrtem, *a.g.e.*, s. 125-126). Bu yaftaların tam olarak nereye yapıştirıldığı konusunda ise İrtem, Şehzadebaşı ve diğer bazı yerler derken; (İrtem, *a.g.e.*, s. 125), Cevdet Paşa, bazı mahaller diyerek tam yer vermemiştir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.24).

¹³⁹² Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 31.

¹³⁹³ BOA, İ.HR, 331/21334, 20 Aralık 1853/20 Ra 1270. Sinop vakası üzerine İngiltere ve Fransa elçilerinin tebliğatları üzerine toplanan meclisin zabıtnamesi için bkz. Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 321-328 (Zeyl:21, no: XXI).

¹³⁹⁴ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme*, I, 328, (Zeyl:21, no: XXI).

şöyle kırar biçeriz”, “düşmana kılıç çalarak mülklerini zabt eder ve emvâl-i ganîmet alarak masarîfâtı edâ eyleriz” gibi sözlerle savaş çığırtkanlığına soyunmuşlardı¹³⁹⁵. Oysaki İngiltere ve Fransa, Osmanlı Devleti’nden alacakları cevaba göre bir siyaset belirleyeceklerdi. Mecliste kazaskerler, İstanbul payesine kadar olan mollalar, vüzerâ mazûlleri, bâlâ, ulâ sınıf-ı evveli ve sâniisi rütbelileri, Bâbîâlî memurları bir araya geldi. Avrupalı Devletlerle yazışma trafiğinin tam merkezinde bulunan Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa¹³⁹⁶ meclisi bilgilendirdi. Mustafa Reşid Paşa’nın başrolde olduğu meclis görüşmelerinde, mülkiye memurlarının çoğu Mustafa Reşid Paşa’nın tarafında iken, savaştan yana tavır alan ulemayı ikna etmek ise güç oldu. Son derece çetin geçen bu görüşmeler neticesinde meclis, Memleketeyn’in Rus orduları tarafından boşaltılması, Türkiye’nin hükümrânlık haklarının korunması ve ülkenin bağımsızlığı için dört Avrupa Devleti tarafından garanti verilmesi koşuluyla barışı konuşmaya karar verdi¹³⁹⁷. Bâbîâlî’nin kararını bildirmesi üzerine, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti’nin yanında savaşa katılmışlardı¹³⁹⁸.

Devlet ricâli arasında tartışmalı savaş müzakereleri devam ederken, meclisin ertesi günü, daha verilen kararın ne olduğunu dahi anlamadan, “Barışık mı olmuş ne olmuş”¹³⁹⁹ diyerek, Rusya ile barış antlaşması yapılacak söylentileri üzerine 21 Aralık’ta talebeler, camilerde ders yapılmasını yasakladılar. Bilhassa Fatih Camii Başı Kurşunlu Medresesi talebelerinin liderliğindeki softalar, Ayasofya, Bayezid, Süleymaniye civarında cami avlularında toplanıp, isyana kalkıştılar.

Mazbatayı mühürleyen hocalar ile muhâkeme oluruz. Vükelâ-yı devletten Sadrazamı, Reşid ve Fethi Paşaları, Meclis-i Vâlâ’dan Rıfat, Mısırlı Kâmil Paşaları, sudûrdan Arif Efendi’yi istemeyiz! Bunlara emniyetimiz yoktur! Bundan böyle İstanbul dâr-ül-harbtir. Burada durulmaz. Böyle zamanda derse devam câiz olmaz!”

Nidalarıyla, hocaların minderlerini, tahtalarını havalara atarak dersleri engellediler. Artık rayından çıkan softalar, “İlim semâya yükseldi” diyerek ders rahlelerini Bayezid Camii’nin minaresine astılar ve devlet ricâlinin, savaşa girme

¹³⁹⁵ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme*, I, 317-318 (Zeyl:19, no: XIX).

¹³⁹⁶ Şimşir, a.g.m., s. 79.

¹³⁹⁷ Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 31, 328; Slade, *a.g.e.*, s. 179-180. Rauf Bey, alınan bu karardan dolayı, meclisteki hocaların ve şeyhülislamın memnun olmamasından ve serasker paşanın da bu kararı desteklemediği için “kızarıp bozardığını” söyleyerek, bunların bir fesat çıkarması ihtimaline karşılık, kararın hemen onaylatılması gereğini Meclis-i Vâlâ azasından Arif Efendi’ye beyan ettiğini, ancak kendisinin buna gerek olmadığını söylediğini kaydetmiştir. Mustafa Reşid Paşa tarafından kaleme alınan karar, meclisin ikinci günü, meclise katılanlar tarafından mühürlenerek, onaylanmıştır (Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme...*, I, 327-328).

¹³⁹⁸ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye*, s. 16; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64.

¹³⁹⁹ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 1. Softa olayı için sorgulanan Kozanlıklı Hasan Efendi’nin ifadesi. Sorgulamanın tamamı için bkz. Aynı belge.

hakkında mütereddit davrandığından şikâyet ettiler. Sokakların beyaz sarıklı küçük mollalarla dolduğu böyle bir hadise o zamana kadar hiç görülmemiştir¹⁴⁰⁰.

Softaların bu istekleri üzerine, Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey bir orta yol bulabilmek için Şehrî Hafız Efendi'yi Sultan Abdülmecid'e göndererek, softalar arasında dedikoduların çıktığını ve istenmeyen gelişmelerin olabileceğini bildirmesini istedi. Bir müddet sonra da Akşehirli Ömer Efendi Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkarak, softaların isimlerini verdikleri devlet adamlarının görevden alınmasıyla bu meselenin çözülebileceğini söyledi. Ancak Sultan Abdülmecid, Akşehirli Ömer Efendi'yi, "*Hoca Efendi! Bir takım esâfilin sözü ile vükelâ azil ve tebdiline kıyâm edersek sonra bu devleti idâre edemeyiz!*"¹⁴⁰¹ sözleriyle tersledi. Olaylar esnasında Tophane'den saraya giden Sultan Abdülmecid, tedbiren arabasının yanında bir bölük askerinin hazır edildiğini görünce: "*Umûmen halk aleyhimizde olduğu takdirde bir bölük süvâri beni muhâfaza edemez*" diyerek, askerleri geri gönderdi¹⁴⁰².

Topluca bâb-ı serâskerî civarına giden softalar, savaş karşıtı paşaların evlerinin pencerelerini kırarak etrafa korku salıyorlardı. Hükümeti büyük bir zaaf içine düşüren bu ayaklanma esnasında başta Sadrazam Mustafa Naîlî Paşa olmak üzere pek çok devlet adamı makamlarına gidemediler¹⁴⁰³. Bu arada softalar arasında Mustafa Reşid Paşa'nın konağını basma gibi birtakım laflar dolaşmaya başladı. Bunu duyan Cevdet Paşa ve Necib Molla, Mustafa Reşid Paşa'ya haber yollayarak önlem almasını sağladılar¹⁴⁰⁴. Mustafa Reşid Paşa bu hengâmede konağına gidemedi ve üç gün oğlu Cemil Bey'in Beşiktaş'ta Serencebey yokuşundaki konağına sığındı¹⁴⁰⁵. Olay günü Serasker Mehmed Ali Paşa ise Bâbâli'ye geldi ve korkularından görev yerlerine gelemeyen devlet adamlarını kastedip, "*Nerede Sadrazam? Nerede Reşid*

¹⁴⁰⁰ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 16-17; BOA, HSD, AFT, nr. 9/4, s. 6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 43; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 106; Saab, *a.g.e.*, s. 124; İrtem, *a.g.e.*, s. 126.; Karal, *a.g.e.*, VI, 145.

¹⁴⁰¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23; İrtem, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁴⁰² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 24; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁴⁰³ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 18n.; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64; İrtem, *a.g.e.*, s. 127.

¹⁴⁰⁴ BOA, HSD, AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

¹⁴⁰⁵ Mehmed Selâhaddin, *a.g.e.*, s. 311-312; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s.17; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.102. Lord Stratford, Mustafa Reşid Paşa'yla ilgili durumu ise daha da dramatize ederek, "*Biçare arkadaşımız Reşid Beşiktaş'a sığındı. Ertesi gün onu görmeye gittiğimde, felâket görünüyordu*" şeklinde ifade etmiştir (Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 333). Mustafa Reşid Paşa oğlunun konağına saklandığı esnada hanımı, konağında kalmıştı. Kendisinin konağa herhangi bir saldırı olması durumuna karşılık Sultan III. Selim'in öldürülmesi hadisesinde Cevri Sultan'ın Sultan II. Mahmud'u kurtarmak için yaptığı gibi hareket etmek üzere, cariyelere birer torba kül dağıtarak savunmaya hazırlandığı söylenmektedir (Şapolyo, *a.g.e.*, s. 106; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s.17; İrtem, *a.g.e.*, s. 128-129).

Paşa?” gibi alaycı birtakım ifadeler kullandı. Mehmed Ali Paşa softaları kışkırtıcı tavrını sürdürerek, “*Reşid Paşa İngiltere Sefaretine gitmiş oradadır. Çabuk!*” sözleriyle, zamanında Mustafa Reşid Paşa’nın yaptığı gibi rakibini alt etme fırsatını kaçırmak istemedi¹⁴⁰⁶. Mehmed Ali Paşa’nın Mustafa Reşid Paşa’yı bu şekilde hedef göstermesi, dikkatleri üzerine çekmesine neden oluyor ve softaları tahrik ve teşvik ettiği yönündeki intibaların kuvvetlenmesine yol açıyordu.

Softa olayla ilgili Osmanlı Hükümeti’nin yanı sıra İstanbul’da bulunan çeşitli ülke elçileri de bazı önlemler aldılar. Softalar ve ayak takımının bilhassa Sultan Mehmed ve Şehzade Camii etrafında toplanmaları, elçileri bu hareketin gayrimüslim tebaayı da etkileyeceği konusunda endişelendirdi. Hareketin genişlemesiyle İstanbul’daki dükkân, mağaza ve ibadethanelerin kapanması bu yöndeki kaygıları daha da arttırdı. Bunun üzerine elçiler bir bildiriyle, özellikle olayın geçtiği bölgede çalışan gayrimüslim tebaanın kendi mahallerine dönmeleri uyarısında bulundular. Gayrimüslimler de aceleyle kendi mahallelerine çekildiler¹⁴⁰⁷. Fransa Sefiri Baraguey d’Hilliers de mâbeyne gelerek İstanbul’daki hareketin isyana dönüşmesi halinde Beykoz’da bulunan İngiliz ve Fransız donanmalarının İstanbul limanına geleceğini bildirdi¹⁴⁰⁸. İngiltere Sefiri Lord Stratford da olaylardan ürkererek, ailesiyle birlikte bir gemiye çekildi. Bu olay, sokaklarda herkesin diline düştü ve “*Küçük Sultanın*” firarı dolayısıyla saltanatı terk ettiği, büyüğünün ise yerinde kaldığı kulaktan kulağa söylenmeye başladı¹⁴⁰⁹. Bu müdahaleler ve tedbirler softa ayaklanmasının Avrupalı devletlerce ne denli önemsendiğini göstermekteydi.

İçeride ise bu olaylar, Damat Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki düşmanlığı iyice şiddetlendirdi. Mustafa Reşid Paşa ile Serasker Mehmed Ali Paşa bu kez softaların ayaklanmasından yararlanarak karşılıklı olarak birbirlerini azlettirme yarışına girmişlerdi. Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid’e Mustafa Reşid Paşa’nın görevden alınmasıyla softa olayının sona ereceğini belirtmesine rağmen, padişah onu dikkate almadı ve Mustafa Reşid Paşa’yı Hariciye Nazırlığı’nda bıraktı. Üst düzey devlet görevlileri de bu iki zatın etrafında ikiye bölünmüştü. Herkes mensup olduğu tarafın görüşlerini savunuyor ve karşı tarafı yıpratmaya

¹⁴⁰⁶ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 6; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 43-44.

¹⁴⁰⁷ *The New York Times*, 28 Ocak 1854.

¹⁴⁰⁸ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s.17-18n.; Şapolyo, *a.g.e.*, s.107; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64.

¹⁴⁰⁹ İrtem, *a.g.e.*, s. 129.

çalışıyordu. Oysaki ortada savaş halinde olan bir devlet vardı. Mevcut durum Şeyhülislam İsmet Beyzâde Ârif Hikmet Bey'e kadar uzandı. O güne kadar kendisine teveccüh gösteren Mustafa Reşid Paşa, şeyhülislamın savaş hususunda her iki tarafı idare edici tavrından rahatsızlık duymaya başladı. Bu durum ise farkında olmadan şeyhülislamın sonunu hazırladı ve onun mesele hakkında takındığı tavrı unutmayan Mustafa Reşid Paşa, ilk fırsatta kendi tarafını tutan Meşrepzâde Ârif Efendi'nin 1853/1270 tarihinde şeyhülislam olmasını sağladı¹⁴¹⁰.

Softaların ayaklanması üzerine devlet ricâlini toplayan Sultan Abdülmecid, Şehrî Hafız Efendi'nin softaların bazı devlet adamlarının azline dair getirdiği haberin gerçekliğini araştırma görevini Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa'ya verdi. Şehrî Efendi Mustafa Reşid Paşa'ya softaların kendisini, Fethi ve Rıfat Paşalar ile Kazasker Ârif Efendi'yi istemediklerini yineledi. Bunun üzerine Mustafa Reşid Paşa da Serasker Mehmed Ali Paşa gibi düşmanını azlettirme çabası içine girerek, Sultan Abdülmecid'e "*Bu madde Mehmed Ali Paşa'nın tahrîkinden neş'et eylemiştir; binâen aleyh seraskerin azli lazımdır*" dedi. Ancak, Sultan Abdülmecid Serasker Mehmed Ali Paşa'yı da görevinden almadı¹⁴¹¹. Zira böylesine olağanüstü koşulların olduğu bir dönemde, biri hariciye nazırı olarak devletin dış politikasını idare eden diğeri ise serasker olarak savaş hazırlıklarını yürüten iki devlet adamı da son derece kritik mevkilere sahiplerdi. Yani, bunlardan birisinin beklenmedik azli hem işlerin ınkıtaa uğramasına hem de iç ve dış politikada birtakım istikrarsızlıklara neden olabiliyordu. Muhtemelen Sultan Abdülmecid de bu dönemde çok hassas olan dengeleri muhafaza etmek ve hiziplerden bir tarafın daha ağır basmasını engellemek için şimdilik bu yolu tercih etmişti. Buna karşın bazı kaynaklar, Sultan Abdülmecid'in Mehmed Ali Paşa'yı azletmemesi üzerine, Mustafa Reşid Paşa'nın hariciye nazırlığından istifa ettiğini fakat padişahın bunu kabul etmediğini ileri sürmüşlerdir¹⁴¹². Ancak, verdikleri bu malumat tarafların birbirleri aleyhinde giriştikleri iktidar mücadelesi göz önüne alındığında pek makul görünmemektedir. Zira iki tarafın da birbirini düşürmek için türlü oyunlarla yarıştığı bir dönemde, Mustafa Reşid Paşa'nın iktidarı kendi elleriyle en büyük hasmı Mehmed Ali Paşa'ya

¹⁴¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 23-24.

¹⁴¹¹ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 17-18n. Şapolyo, yukarıdaki ifadelerden biraz farklı olarak, Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'nın azlını "*Bu işi körükleyen Mehmed Ali Paşa'dır, azli lazımdır!*" sözleriyle talep ettiğini yazmıştır (Şapolyo, *a.g.e.*, s. 107).

¹⁴¹² Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 17-18n; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 107; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 64.

bırakması olayların seyrine aykırı bir durum arz etmektedir. Öte yandan vükelâ arasındaki zıtlığın bu denli tırmanması ise içeride ve dışarıda işleri çok daha güç hale getirmiştir. Taraflar arasındaki çekişme öyle bir boyuta ulaşmıştı ki yukarıda değinildiği üzere, Kırım Savaşı gibi yüzyılın en önemli savaşının dahi ikilinin mücadelesinden çıktığını ileri sürenler dahi olmuştu¹⁴¹³. Mübağalalı olan bu iddianın konu açısından en önemli yanı, ikilinin çekişme ve çatışmalarının ne boyutta olduğunu ve bunun devlet işlerinin nasıl aksattığını göstermesidir.

4.1.2. Serasker Mehmed Ali Paşa'nın Müdahalesi ve İsyanın Bastırılması

Softaların ayaklanmasının gittikçe büyümesi üzerine Serasker Mehmed Ali Paşa devreye girdi. Paşa, bizzat Süleymaniye'ye giderek olayla ilgisi olan müderrisleri ve softaları silahlarıyla birlikte tutuklatırıp, bâb-ı serâskerîye gönderdi¹⁴¹⁴. Konuyla ilgili pek çok öğrenci sorgulandı ve yedi senedir uygulanmayan medrese talebesinin sayım ve yoklamalarının tekrar yapılmasına karar verildi¹⁴¹⁵. “*Kefâlet-i Mütessesile*” maddesi ve talebenin kayıt altına alınması için, Damat Mehmed Ali Paşa'nın tezkiresi doğrultusunda oluşturulan komisyonda¹⁴¹⁶; İstanbul payelilerden Ali Ratıb Beyefendi, Hoca Efendilerden Filibeli Halil Efendi, Şam-ı Şerîf eski Defterdarı Osman Beyefendi ile iki kâtip görevlendirildi¹⁴¹⁷. Ancak, daha sonra Filibeli Halil Efendi'nin yerine serâskerlikten Veysi Paşa atandı. Ayrıca zaptiyeden birkaç kişi de komisyon üyeliğine getirildi¹⁴¹⁸.

Sorgulananların verdikleri ifadeler Meclis-i Vâlâ'ya gönderildi ve softa ayaklanmasına ön ayak olanlar tespit edilmeye çalışıldı¹⁴¹⁹. Fakat talebeler ayaklanmaya sebep olanların kimler olduğunu bilmediklerini, kalabalık ile Bayezid Camii'nden, Süleymaniye'ye giderken yolda çevrildiklerini söylüyorlardı. Fatih'te Karadeniz tarafındaki Başî Kurşunlu Medresesi talebelerinden redif firarisi Hüseyin'in iddiasına göre, softa ayaklanmasına ön ayak olan Çolak Pehlivan Hoca idi. Bunun üzerine hocanın sorgulanmasına karar verildi ve konu Arif Paşa'ya havale

¹⁴¹³ Mehmed Memduh, *Esvâtu's-Sudûr*, s. 13.

¹⁴¹⁴ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 1; Slade, *a.g.e.*, s. 180; Şapolyo, *a.g.e.*, s.107.

¹⁴¹⁵ BOA, A. AMD, 1265/80, 3 Ocak 1854/3 R. 1270.

¹⁴¹⁶ BOA, A. MKT. NZD, 106/34, 29 Aralık 1853/28 Ra. 1270.

¹⁴¹⁷ BOA, MVL, 842/77, 1 Ocak 1854/1 R. 1270.

¹⁴¹⁸ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 11, 15 Şubat 1854/17 Ca. 1270.

¹⁴¹⁹ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 14, 26 Mart 1854/26 C 1270.

edildi. Yapılan tahkikat neticesinde Karadeniz tarafında Başı Kurşunlu Medrese’de bulunan kişinin redif firarisi Hüseyin değil, Akdeniz tarafındaki Kurşunlu Medresesi’nden Tırnovalı Osman Efendi olduğu ortaya çıktı. Olayın müsebbibi olarak gösterilen Çolak Pehlivan Hoca hakkında ifadesi alınan Osman Efendi, Pehlivan Hoca’nın suçu olmadığını beyan etti¹⁴²⁰.

Bu arada Süleymaniye’de yakalanarak tutuklanan Sultan Mehmed Hocalarından İspirli Ali Efendi’nin talebesi Ahmed Efendi, Hamidiye Medresesi’nden Hafız Hüseyin Efendi’nin talebesi İstanbullu Süleyman Efendi ve Sultan Mehmed’te Samancızâde Medresesi’nden Tokatlı Ahmed Efendi’nin talebesi Kozanlıklı Hasan Efendi sorgulandı. Ancak, üçü de ağız birliği etmişçesine ısrarla kendilerinin tesadüfen orada bulduklarını söylemişlerdi. Bunlar olayın niçin çıktığı ve neden orada oldukları hakkında doyurucu bilgiler vermeseler de hadisenin cereyan ettiği yerler ile talebenin ve hocalarının tavırlarıyla ilgili önemli malumatlar vermişlerdir. Mesela Ahmed Efendi olayı şöyle anlatmıştır¹⁴²¹:

...Akşehirli Hasan Efendi’nin talebelerinden birisi okuyacakları mahalde hocalarının minder ve tahtını yerine vaz’ ve hâzır ederek ders okumamak üzere hocalarının yerine vürûduna muntazır iken câmi-i mezbûrda bulunan talebelerin bir takımları gidib hocanın minder ve tahtını kaldırıp bizler daha okumayacağız deyu gürültü kopardılar ve hocanın üzerine doğru yürüyerek açık açık ifâde eylediler ise utanmıyor musunuz nedir sizin yaptığımız deyu mûmâ-ileyh ifâde eylediyse de ... kırk elli kadar talebe olub birisi de hocanın nush ve ifâdesine iltifât etmediklerinden mûmâ-ileyh dahi câmiden gidib Kara Halil Efendi ve Doyrıanlı Medreselerinden câmi-i mezbûra getirdi onlar dahi olvecihle nush ve ifâde eylediler ise de yine kabûl etmeyerek okumayuz deyu cevap verdiler mûmâ-ileyh dahi bu talebeleri câmide bırakıp kendileri gittiler medreselerine varmaksızın Vidinli Hoca câmiden gelirken mûmâ-ileyhlerin medreselerine gittiklerini görüp bi’s-suâl keyfiyeti beyân ve softaların taşra ve içerde önderlerini mûmâ-ileyh dahi gördüğünde mûmâ-ileyhleri alıp kendi medresesine götürdü... Bendeniz de taşrada bir köşede durub böyle gördüm...

Ahmed Efendi olayı ayrıntılı bir şekilde anlatmasına rağmen, olaya karışan şahısların kimler olduğu sorusuna, diğer iki talebe gibi malumatı olmadığı şeklinde cevap vermişti. Olayın ertesi gün de devam ettiğini belirten Ahmed Efendi, ders için Fatih Camii’ne gittiğinde yine derslerin tatil edildiğini ve talebelerin Bayezid tarafına giderek, camiin içinde ve dışında beş yüz-altı yüz kadar kişinin toplandığını söyledi. Hatta adını vermediği bir paşanın bu sırada cami içerisinde hocalardan birisini ders yapması için sınıfına gönderdiğini, fakat öğrencilerin bu durumu kabul etmeyerek derse çıkmadıklarını beyan etti. Kalabalığa Akdeniz tarafından Başı Kurşunlu

¹⁴²⁰ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 4, 23 Ocak 1854/23 R. 1270.

¹⁴²¹ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 1.

Medrese hocalarından Nafiz Efendi de nasihat etmiş fakat söz dinletememişti. Bu esnada kendisinin de Bayezid civarından, Sultan Mehmed'e giderken yetmiş-seksen kadar talebenin önünü keserek "Sultan Mehmed'de kimse yok gidip Bayezid'in ve Süleymaniye'nin tahtalarını kaldıralım" dediklerini söyledi. Son olarak, sadece olayın aslını merak ettiği için geldiğini belirten Ahmed Efendi, Serasker Mehmed Ali Paşa'nın bizzat Süleymaniye'de kendilerini tutuklattığı beyanıyla ifadesine son verdi¹⁴²².

Sorgulamaları yapılan bu üç talebe, ifadelerinden de anlaşılacağı üzere olayın niçin ve kimler tarafından gerçekleştirildiğiyle ilgili yeterli malumat vermemiş, genel bir takım ifadelerle olayı geçiştirmeye çalışmışlardı. Olay esnasında Süleymaniye'de yakalanıp, sorgulanan üç kişinin suçları sabit olmasa da o günkü topluluk içinde bulunmaları ve medreseden kefilleri olmaması sebebiyle, memleketlerine sürülmelerine karar verildi. İstanbullu Süleyman Efendi'nin ise kefililiği salıverilmesi, zaptiye müşirine bildirildi. Tırnovalı Osman Efendi iki seneliğine Vidin'e sürüldü¹⁴²³. Ayaklanmada yakalanan diğer talebelerden bazılarının tahliyesine, bazılarının günlük birer kuruş ve ikişer yüz dirhem ekmek istihkakıyla¹⁴²⁴, 25 Aralık 1853/24 Rebiülevvel 1270 tarihinde seraskerlikte toplanan meclis tarafından Girit'e sürülmelerine karar verildi¹⁴²⁵. Girit'e sürülen talebelerden yirmi üçü Hanya, on altısı Resmo ve kırkı Kandiye kalelerine taksim edilerek, buralarda kalebent olarak ikamet ettirildiler. Talebelerin Girit'e ulaştığı, Girit Valisi tarafından Serasker Mehmed Ali Paşa'ya bildirildi¹⁴²⁶.

Ayrıca meclis derslerin Cumartesi günü başlamasına karar verdi ve medreselerde derslere başlandı. Fakat olayın çıkış yeri olan Fatih Camii medresesinde bir grup öğrenci, suçlu olarak yakalananların kendilerine teslimini

¹⁴²² BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 1.

¹⁴²³ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 15, 4 Nisan 1854/6 B. 1270.

¹⁴²⁴ BOA, İ. DH, 285/17944, lef 1, 25 Aralık 1853/24 Ra.1270. 25 Aralık 1853/24 Ra. 1270 tarihli belgede ise ikişer yüz dirhemini üzeri çizilerek üç yüz dirhem yapılmıştır (BOA, A. AMD, 1265/39, 25 Aralık 1853/24 Ra. 1270). *Takvîm-i Vekâyi*'de ise "beherine yevmiye yarımşar kıyye nân-ı aziz ile kırkar para katık baha i'tâsı" şeklinde verilmiştir (*Takvîm-i Vekâyi*, nr. 499, 2 Şubat 1854/4 Ca 1270).

¹⁴²⁵ BOA, İ. DH, 285/17944, lef 1, 25 Aralık 1853/24 Ra.1270; BOA, İ. MVL, 302/12324 lef 15, 4 Nisan 1854/6 B. 1270; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 499, 2 Şubat 1854/4 Ca 1270; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 18; Saab, *a.g.e.*, s. 125.

¹⁴²⁶ BOA, İ. DH, 287/18074, lef 4 ve lef 5, 30 Aralık 1853/29 Ra 1270; 5 Ocak 1854/5 R 1270; BOA, A. AMD, 1266/3, 12 Ocak 1854/12 R. 1270. Girit'e sürülen toplam 79 hocanın (sorguda olan üçüyle beraber 82) isim listesi için bkz. BOA, A. MKT. NZD, 105/62, 24 Aralık 1853/23 Ra. 1270.

isteyerek, derslere başlanmasını engellediler¹⁴²⁷. Bunun üzerine isyanın hükümeti zaafa düşüreceği ve benzer hadiselerle örnek teşkil edeceği belirtilerek, durumun acilen Bâbîâli’de toplanacak yeni bir mecliste değerlendirilmesi kararlaştırıldı. Şeyhülislamıktan da acilen Fatih Medresesi’nde derslere başlanmak üzere fetva verilmesi, buna uymayanların tutuklanması ve medrese yoklamalarının yapılıp, karşılıklı kefalet hususuna dikkat edilmesi gereği tekrar vurgulandı¹⁴²⁸. Böylece devrin Seraskeri Mehmed Ali Paşa’nın müdahalesiyle, softa ayaklanması kısa sürede bastırılmıştı.

İstanbul’daki softalar arasındaki bu isyanın taşraya sirayet etmemesi için de çeşitli önlemler alındı¹⁴²⁹. Medrese talebeleri tarafından yanlış anlaşılan bu meselede gerçeklerin ortaya konulması ve muhalefet edenlerin tutuklanması için bir “*varaka-i mahsûsa*” bastırılıp, ilgili yerlere gönderildi. Taşrada da konuyla ilgili bazı yalan haberlerin çıkması üzerine varakanın bir sureti valilere, sancak, kaza ve kaymakam müdürlerine gönderildi¹⁴³⁰. Görüldüğü gibi softa ayaklanması sadece İstanbul’u ilgilendiren, medrese talebelerinin çıkardığı basit bir olay olmaktan çoktan çıkmıştı. Ayaklanma, Avrupa hatta Amerikan basınına kadar uzanmış, İstanbul’dan taşraya sirayet edebilecek kadar genişlemiş ve hükümeti hayli zorlayan bir hadise haline gelmişti. Serasker Mehmed Ali Paşa’nın olay yeri olan Süleymaniye’ye bizzat gitmesi dahi meselenin ne denli büyüyüp kontrolden çıktığını göstermektedir.

Bu sebeplerle İstanbul’daki softa ayaklanmasının ardından, medreselere çeki düzen verilmesi, buralardaki talebelerin sayımı ve “*kefâlet-i müteselsile*” altına alınması için bir ferman çıkarıldı. Bununla medreselerde bulunan müderrisler, dersiâm ve talebelerin, taşra ve diğer yerlerde imamlık, hocalık ve bu gibi memuriyetlerde bulunanların isimlerinin bir deftere kaydedilmesi istendi. Kefalet konusu üzerinde özellikle durulmuştur. Kefil olacak şahıslara, bu konuda iyi düşünmeleri, herhangi bir talebenin kabahati görülürse kefilinin sorumlu tutularak, cezalandırılacağı ihtar edildi. Kefil adaylarının bu duruma dikkati çekilerek, uygunsuz kimseleri saklamamaları, sadece dürüst ve okuma gayreti içinde olanlara kefil olmaları tekrar hatırlatıldı. Kefil olacaklar ise, “*Kefâlet edeceğimiz adamların*

¹⁴²⁷ BOA, A. AMD, 1265/39, 25 Aralık 1853/24 Ra. 1270.

¹⁴²⁸ BOA, İ. DH, 285/17944, lef 2, 25 Aralık 1853/24 Ra 1270.

¹⁴²⁹ BOA, İ. DH, 287/18074, lef 3, 30 Aralık 1853/29 Ra 1270.

¹⁴³⁰ BOA, A. MKT. UM, 150/75, 11 Ocak 1854/11 R 1270.

cümlesini ehl-i irz ve edeb bilerek kefâlet eden bir güne sû-i hareketleri vukû' bulur ise hakkımızda olacak mücâzata razıyız” teminatını vermişlerdi. Kayıt işlemi bittikten sonra ise medrese talebelerinden de talebelikten başka işlerle uğraşmayacaklarına dair söz alındı¹⁴³¹.

Talebenin kayıt altına alınması için, Osman Beyefendi, İstanbul eski kadısı Ali Ratıb Beyefendi, Filibeli Halil Efendi, Mirliva Veysi Paşa, Zaptiye Meclisi azasından Tevfik Bey ve Hüseyin Bey'in yer aldığı bir komisyon kuruldu. Komisyona verilen talimatnameye göre¹⁴³²:

1. Yoklama işine meselenin kaynağı olarak görülen Fatih Camii Medresesi'nden başlanacak ve yoklama esnasında, şeyhülislamıktan yeteri kadar danışment ve zaptiyeden de kolluk kuvveti alınacaktı,

2. Talebeler, tek tek deftere geçirilerek, ders vekili, hoca, müderrisler ya da akrabalarından birinin kefil olacaktı. Kefil bulamayan talebeler için eskiden uygulana gelen kurallar geçerli olacaktı. Sayımda, softa ayaklanmasıyla alakalı olduğu tespit edilenler ise seraskerliğe teslim edilecekti,

3. Hoca, ders vekili ve müderrisler, medreselerindeki güvenilir talebelere kefil olabileceklerdi,

4. Talebelere, İstanbul'da medrese dışına çıktıklarında, silahlarını odalarında bırakma zorunluluğu getirilirken; taşraya gittiklerinde yanlarında taşıma izni verildi. Ayrıca talebelerin toplu halde gezmeleri sakıncalı bulunarak, silah taşıyanlar ve sarhoş gezenler, talebe olarak kabul edilmeyecek ve medreselerden ihraç edileceklerdi. Bu işin takibinden de müderrisler ve ilgili kişiler sorumlu olacaktı.

İstanbul'daki medrese talebeleriyle, bunlara kefil olanların ve hocalarının isimlerinin kaydedildiği defter Meclis-i Vâlâ'ya havale olundu¹⁴³³. Kayıt altına alınan talebeyle ilgili defterin şeyhülislamıktaki saklanması karar verildi¹⁴³⁴. Olaydan sonra sürgündeki talebelerin derslerin yapılmamasına ilişkin İstanbul'a gönderdikleri mektuplar¹⁴³⁵, Serasker Mehmed Ali Paşa kanalıyla Meclis-i Vâlâ'ya

¹⁴³¹ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 9, 4 Nisan 1854/6 B 1270.

¹⁴³² BOA, İ. MVL, 293/11821, 5 Ocak 1854/5 R 1270.

¹⁴³³ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 15, 4 Nisan 1854/6 B 1270.

¹⁴³⁴ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 11, 4 Nisan 1854/6 B 1270.

¹⁴³⁵ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 7 ve lef 11, 4 Nisan 1854/6 B 1270.

ulaştı¹⁴³⁶. Bunların sakınca doğurması ihtimaline karşın, sürgündeki öğrencilerin dışarıya mektup yazmaları dahi yasaklandı ve gereği Girit Valisi'ne bildirildi¹⁴³⁷. Böylece softa ayaklanmasıyla uzun senelerden beri ihmal edilen medrese talebelerinin sayımı ve kefilisi hususu yeniden gündeme gelerek, düzenlendi.

Eserinde bu konuya yer veren Salih Hayri ise softa ayaklanmasını şöyle tasvir eder¹⁴³⁸:

Giremez arsa-i heycâyâ kalem	Habbeyi kubbe yapıp bâzı kesân
Bahs-i gavgaya gelince ebkem	Suhtegânın revîşi dindi yaman
Toplanıp Fâtih'e birkaç talebe	Herkese verdi biraz endîşe
Diyerek sulh olacak ne sebebe	Düştü bâ'zı vükelâ teşvîşe
Dersiâmlardan edip istifsâr	Süferâyâ dahi dehşet verdi
Bildiğin etmeyip anlar izhâr	Kimisi kendini beklettirdi
Sözü ayağa düşürdü ulemâ	Çekilip bâ'zısı kâşânesine
Bir iki gün uzadı bu da'vâ	Meteris yapmış idi hânesine
Ekseri serseri câhil haylâz	Gitti Ser-asker-i sâhib-savlet
İlimden behresi yok bâzı yobâz	Dağıtılmıştı biraz cem'iyet
Çıkmayıp ehl-i hayâ medreseden	Hâceler cem' olunup akşâmı
Kendini bilmeyen ortada gezen	Toplayıp suhteleri encâmı
Topu üç yüzden ibâret ¹⁴³⁹ tâlib	Birazı tard olundu Girid'e
Oldular pek çoğu havfa zâhib	Müsterih oldu kalanlar geride
Çekilip bir iki tâbur asker	Dersiâmdan birisi Hoca Nasuh
Kaçtılar korkularından ekser	Olarak mes'ûl-i fi'l-i makrûh
Bâb-ı Âlî'ye birikti ferdâ	Eyleyip ya'ni erâcif îrâd
Aklı ermez bir iki yüz molla	Vükelâ hakkına bâzı isnâd
Sordu keyfiyeti Şeyhülislâm	Birisi Hamdî-i Dâğüstânî
Doğruca etmediler arz-ı merâm	O da gammazlık edip nihânî
İçlerinden dedi birkaç ahmak	Bunları celb ile bil-istintak
Bize lâzım değil artık okumak	Biri fassâl biri ehl-i nifâk
Bir iki zâtı fakat istemeyiz	Nefy ü tedibleri bit-tensîb
Ba'dezîn kimseye bir şey demeyiz	Oldu emsâli uyuzdan terhîb...

¹⁴³⁶ BOA, İ. DH, 287/18074, lef 7, 12 Ocak 1854/12 R.1270.

¹⁴³⁷ BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 8, 4 Nisan 1854/6 B.1270.

¹⁴³⁸ Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 55- 56.

¹⁴³⁹ Salih Hayri, öğrenci sayısını üç yüz olarak verdiyse de (Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 55); belgelerde bu sayı beş-altı yüz olarak verilmiştir (BOA, İ. MVL, 302/12324, lef 1, 4 Nisan 1854/6 B.1270; BOA, MVL, 273/48, 30 Mart 1854/1 B. 1270). Ubcini ise bu rakamı oldukça abartılı bir şekilde bin beş yüz-iki bin olarak vermiştir (Ubcini, *a.g.e.*, II, 28).

5. AZLİ

Netice itibariyle Mehmed Ali Paşa, softa ayaklanması bastırılıp, ortalık yatıştıktan sonra 30 Ocak 1854/1 Cumaziyevvel 1270 tarihinde seraskerlikten azledildi ve yerine Rıza Paşa atandı¹⁴⁴⁰. Mehmed Ali Paşa'nın görevden alınması ve devrin siyasi konjonktürü dış basında şu ifadelerle değerlendirilmiştir¹⁴⁴¹:

29 Ocak tarihli İstanbul'dan gelen telgrafa göre, Sultan'ın eniştesi ve savaş yanlılarının başı Mehmet Ali Paşa nezaretten azledildi ve yerine Rıza Paşa getirildi. Aynı haber Paris ve Viyana'dan da geldi. Bu değişiklik bir süredir beklenen bir şeydi. Buna rağmen Viyana, bunu bir avantajmış gibi yansıtarak “*Türk kabinesi dağıldı, sadaret Rusya ile uzlaşabilecek birisine verildi.*” demekte. Bu can sıkıcı haber, kendisiyle çelişen bir şeydir. Kaptan Paşa ile arkadaş olan Mehmet Ali Paşa'nın ortadan kaldırılması, hükûmete ayak bağı olmak, onun hareket alanını kısıtlamak için gerekli bir şey olarak görüldüğü herkes tarafından gayet iyi bilinmektedir. Mehmet Ali Paşa, şimdiye değin özellikle Sultan'ın eniştesi olma ve sofu Müslümanlar ile Şeyhülislam ile olan bağlantıları, yakınlığı sayesinde sadareti elde etmeyi başarmıştı. Ayrıca kendisi, Reşid Paşa'nın şahsi düşmanıdır ve hiç şüphesiz paşanın azli, hükûmetin politikalarının değişmesinden ziyade, hükûmet içerisindeki birliği, beraberliği arttıracaktır. Rusya'nın kendisine sıcak bakan bir kabine hayali, Osmanlı Devletinin, İngiltere ve Fransa ile olan ittifakının olduğu bir dönemde hayalden öteye gitmeyecektir.

Mehmed Ali Paşa'nın seraskerlikten azli konusunda da kaynaklarda farklı malumatlar vardır. Örneğin Melik, paşanın yönetimi süresince ortaya çıkan finansal düzensizliklerden ve tek hâkimin kendisi olmasını istediğiyle meclislerde görüşülen hiçbir fikri dikkate almamasından dolayı görevden alındığını söylemiştir¹⁴⁴². *Le Siècle* gazetesinde de Mehmed Ali Paşa'nın toplumu (softa meselesini kasederek) isyana teşvik etmekten suçlu bulunduğu yazılmıştır¹⁴⁴³. Ali Fuad da bu azlin softa vakasının Mehmed Ali Paşa'nın tertibi olduğunun anlaşılmasından kaynaklandığını ifade eder¹⁴⁴⁴. Aslında paşanın azliyle ilgili öne sürülen bu gerekçeler, birbirinden ayrılmaz bir bütünün parçalarıydı ve son hadiselerle bu denli çok yıpranan Mehmed

¹⁴⁴⁰ BOA HAT, 1647/6, 30 Ocak 1854/1 Ca 1270; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 499, 2 Şubat 1854/4 Ca 1270; *Ceride-i Havâdis*, nr. 670, 2 Şubat 1854/4 Ca 1270. Paşanın azli, Hayrabad'da şu satırlarla dile getirilmiştir:

Sıhr-ı şâhin-şeh-i gerdün-vakar	Rûz u şeb eyleyerek sarfi şu'ûr
Yâni seraskeri Haydar-kirdâr	Yoksa da gerçi mu'in ü yaver
O Mehmed Ali Pâşâ-yı cemîl	Çünkü hoşnûd idi yek-ser asker
Etmeyüb emr-i cihâdi tatîl	Râh-ı ebnâ-yı zemâna gitmez
Etdi şu vak'ada pek çok himmet	Hiçbir ferde tekâpû etmez
Harbin ilânına gayet gayret	İnfisâl eyledi mecbûren o zât
Mukdim u mukbil u mağrûru gayûr	Hasbe'l-îcâb olup tevcihât

(Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 68-69). İnal, yazarın Mehmed Ali Paşa hakkında söylediği “*Hiçbir ferde tekâpû etmez*” ifadelerini “*Niçin etsin harami sultandır!*” sözleriyle eleştirmiş ve bu durumu paşanın damatlığına bağlamıştır (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 65).

¹⁴⁴¹ *The New York Times*, 27 Şubat 1854.

¹⁴⁴² Melik, *a.g.e.*, s. 174.

¹⁴⁴³ *Le Siècle*, 26 Nisan 1855.

¹⁴⁴⁴ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39.

Ali Paşa'nın artık bu makamda kalmasına izin vermedi. Tarafların birbirlerini bu denli yıpratmaları softa hadisesinde hem Mehmed Ali Paşa hem de Mustafa Reşid Paşa zarar gördü. Mustafa Reşid Paşa her ne kadar makamını korumuş olsa da Osmanlı seçkinleri arasından tecrit edilerek, eski gücü ve popülaritesini kaybetti ve dış temsilcilikler nezdinde de itibarı azaldı¹⁴⁴⁵. Buna karşılık, Damat Mehmed Ali Paşa ve ekibinin temsil ettiği “*Saray Grubu*”nun da gücü azaldı.

6. MEHMED ALİ PAŞA’NIN SÜRGÜNÜ

Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın seraskerlikten azledilmesiyle yetinmedi ve onu tamamen devlet işlerinden uzaklaştıracak bir formül aramaya başladı. Bu kez Mehmed Ali Paşa'nın, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'ten rüşvet aldığı iddia etti. Böylece Mustafa Reşid Paşa ve Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'ya karşı kurdukları yeni koalisyonun Logofet Aristarki'den sonraki vasıtası, Cezayirlioğlu Mıgırdiç oldu. Zira daha önce değinildiği üzere benzer şekilde sadareten düşürdükleri Mehmed Ali Paşa'yı, ülkesinin politikalarını uygulamakta büyük bir engel olarak gören ve aynı zamanda kişisel husumet besleyen Lord Stratford da Mustafa Reşid Paşa kadar istemiyordu. Mehmed Ali Paşa'nın tüm itirazlarına rağmen, Meclis-i Tanzimat paşayı haksız buldu. Rüşvet meselesi sıcaklığını korurken, Nevrekoplu Mehmed Bey de ortamın karışıklığından ve Mehmed Ali Paşa aleyhindeki rüzgârdan istifade ederek; ağnam ve diğer iltizamlardan Mehmed Ali Paşa'ya verdiğini iddia ettiği 8.500.000 kuruşu talep etti. Böylece ortaya bir de Nevrekoplu Mehmed Bey davası atılmış oldu¹⁴⁴⁶. Bu davaya sebep olan hadiseler ise şu şekilde cereyan etmişti. Sultan Abdülmecid, Damat Ahmed Fethi ve Mehmed Ali Paşalara hayvan rüsumu iltizamından bir miktarını “*atiyye-i seniyye*” olarak ihsan etmişti. Onlar da kazandıkları bu imtiyazı ikinci el mültezim olan Nevrekoplu Mehmed Bey'e devretmişlerdi¹⁴⁴⁷. Konu, Meclis-i Mahsûs'ta görüşüldü ve bu olayda ismi geçen Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın ifadesine başvuruldu. Paşa cevaben, 1850-1851 senelerine mahsuben iltizamdan alınacak 4.500.000 kuruş kârın, 1.500.000 kuruşunun kendisine; 1.500.000'ar kuruşunun ise Damat Ahmed Fethi Paşa ile Mehmed Ali Paşa'ya *atiyye-i seniyye*

¹⁴⁴⁵ Manneh, “Âli ve Fu'ad Paşaların...” s. 347.

¹⁴⁴⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 40; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 122; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 66.

¹⁴⁴⁷ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 117.

hükümünde verilmesinin kararlaştırıldığını bildirdi. Ancak Mustafa Reşid Paşa, hissesine düşen parayı almadı ve 4.500.000 kuruş, Ahmed Fethi Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasında paylaştırıldı. Bu konuda kendisine danışılan Ahmed Fethi Paşa, paranın 2.075.000 kuruşunun tarafına teslim edildiğini bildirdi¹⁴⁴⁸. Cevdet Paşa'ya göre, Nevrekoplu Mehmed Bey'in padişah iradesiyle üç paşaya verilmesi emredilen meblağdan Mustafa Reşid Paşa'nın payına düşeni almaması, onun iffetini ve rakiplerinin de "yağma-gerliklerini" ortaya çıkaran bir hadiseydi. Mustafa Reşid Paşa'nın bu meseleyi ortaya atmasındaki maksadı da bu durumu açığa çıkarmaktı¹⁴⁴⁹. Ancak bahsedilen meblağ belgede, kendisinin ve Mustafa Reşid Paşa'nın da belirttiği üzere iradeli yani legal yollarla verilmişti. Bizzat Mustafa Reşid Paşa'nın, Nevrekoplu Mehmed Bey'in paranın 4.500.000 kuruşluk kısmında bir hak iddia edemeyeceğini ifade etmesi bunun en güçlü kanıtıydı¹⁴⁵⁰.

Dolayısıyla, Nevrekoplu Mehmed Bey'in bahsettiği meblağın 4.500.000 kuruşu iradeliydi ve onu talep etmeye hakkı yoktu. Bunun haricindekilerin araştırılması için bu mesele de Meclis-i Tanzimat'a havale edildi ve konu hakkında Mehmed Ali Paşa'nın ifadesinin alınması kararlaştırıldı¹⁴⁵¹. Mehmed Ali Paşa'ya karşı üst üste yürütülen bu karalama kampanyasına paşanın tepkisi oldukça sert oldu ve "Bu akçeye hükûmet ne nazarla bakacak ve bu madde niçin Meclis-i Tanzimat'a havâle olunuyor. İbtidâ buraları ifade olunmadıkça beyan-ı ma'lûmat edemeyeceği"ni bildirdi. Bunun üzerine mesele tekrar Meclis-i Mahsus'ta görüşülerek "Hükûmet buna ne nazarla bakacağını hâlâ kendi dahi bilmez. Meclis-i Tanzimat'a havalesi ise kendisinin bileceği şeydir" şeklinde cevap yazıldı. Bu keyfi cevap üzerine hiddetlenen Mehmed Ali Paşa, şu sözlerle cevap verdi¹⁴⁵²:

Bu muâmele bana hakarettir. Ben de buna ne nazarla bakılacağı beyan olunmadıkça buna dair beyan-ı ma'lûmat etmem. Bununla beraber yine niçin Meclis-i Tanzimat'a havale olunduğunu suâl ederim ve bu muâmele beni tahkir demek olduğundan buna neden ibtidar olunuyor deyu suâl ederim ve artık ben de namus-ı mevki'imî muhafazaya mecbur olacağım.

Mehmed Ali Paşa, aleyhine gelişen olaylar karşısında Fransız Elçisi'nin desteğini almaya çalışmışsa da sefaret nezdinde daha nüfuzlu olan Rıza Paşa'nın

¹⁴⁴⁸ BOA, İ.MMS, 4/145, 27 Mart 1855/8 B 1271.

¹⁴⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36-37; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁴⁵⁰ BOA, İ.MMS, 4/145, 27 Mart 1855/8 B 1271.

¹⁴⁵¹ BOA, İ.MMS, 4/145, 27 Mart 1855/8 B 1271; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 37; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁴⁵² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 37; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 123.

engellemesiyle karşılaştı¹⁴⁵³ ve bu girişiminde başarılı olamadı. Bu olaylar neticesinde, Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislam Ârif Efendi, serasker, kaptan paşa, Ahmed Fethi Paşa ve Meclis-i Vâlâ Reisi Kâmil Paşa, 14 Nisan 1855/27 B 1271 tarihinde Abdülmecid'in huzuruna çıktılar¹⁴⁵⁴. Bu ziyaretin amacını gayet iyi bilen padişah, şeyhülislam ve vükelâ ile müzakere edilerek kaleme alınan ve Mehmed Ali Paşa'nın sürgün kararını içeren mazbata gereğince paşanın Kastamonu'ya sürgün edildiğini ve kararın *Takvîm-i Vekâyi'de* yayınlanmasını emretti¹⁴⁵⁵. Avrupa basınının da yakından takip ettiği bu hadisede paşanın sürgünü çeşitli gazetelerle kamuoyuna duyuruldu¹⁴⁵⁶.

14 Nisan gece yarısı saat ikide¹⁴⁵⁷ mâbeyn-i hümâyûn kapıçukadarı, Mehmed Ali Paşa'ya gitti ve padişahın Çırağan Sarayı'nda kendisini beklediğini bildirdi. Kararı açıklamak üzere Serasker Rıza Paşa'yı Çırağan'da bırakan Sultan Abdülmecid, o esnada Dolmabahçe Sarayı'na geçti¹⁴⁵⁸. İtibarının iade edileceği umuduyla, büyük bir sevinç içinde üç çiftesiyle Kuruçeşme'deki sahilsarayından Çırağan'a gelen Mehmed Ali Paşa, karşısında saray holünde toplanmış muhaliflerini görünce neşesi yerini büyük bir şaşkınlığa bıraktı. Rıza Paşa, ona mahkûm edildiğini ve Sinop yakınlarındaki Kastamonu'ya sürgün edildiğine dair fermanın çıktığını bildirdi. Gitmemek için çareler arayan Mehmed Ali Paşa'nın, padişahı ve eşi Âdile Sultan'ı görme talepleri reddedildi. Serasker Rıza Paşa refakatiyle, kendisini Kastamonu'ya götürecek Sâik-i Şâdî vapuruna gittiler. Burada kendilerini bekleyen Kapdan-ı Derya Halil Paşa nezaretinde geceyi geçirdikten sonra, ertesi sabah Karadeniz'e açıldılar¹⁴⁵⁹. Âdile Sultan haberi alır almaz hemen saraya gitti. Sultan

¹⁴⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 37.

¹⁴⁵⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 37; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 54.

¹⁴⁵⁵ BOA, İ.DH, 318/20611 20 Nisan 1855/2 Ş 1271; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 522, 22 Nisan 1855/5 Ş 1271; *Ceride-i Havâdis*, nr. 738, 26 Nisan 1855/8 Ş 1271; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 12; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 47; Lütfi, *Târih*, 9, s. 115. İnal, Mehmed Ali Paşa'nın 1854 (Receb 1270) tarihinde Kastamonu'ya sürüldüğünü söylese de (İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 68) bu tarih yanlıştır. Ubcini de fahiş bir hatayla Mehmed Ali Paşa'nın Rodos'a sürüldüğünü ifade eder (Ubcini, *a.g.e.*, I, 122).

¹⁴⁵⁶ *La Presse*, 26 Nisan 1855; *Le Constitutionnel*, 26 Nisan 1855; *Le Siècle*, 26 Nisan 1855; *Journal Des Débats*, 26 Nisan 1855. Bunlardan *Le Siècle* diğerlerinden farklı olarak Mehmed Ali Paşa'nın sürgüne gönderilme sebebini toplumu (softa meselesini kasederek) isyana teşvik etme suçlaması şeklinde duyurmuştur (*Le Siècle*, 26 Nisan 1855).

¹⁴⁵⁷ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 119; *Le Constitutionnel*, 26 Nisan 1855.

¹⁴⁵⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 38.

¹⁴⁵⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 38; Destrilhes, *a.g.e.*, s. 119. Mehmed Ali Paşa'yı taşıyan bu geminin yarıya indirilmiş bir bayrağı vardı. Gemideki gözetmenleri Rıza ve Halil Paşa, Musa Saffeti Paşa ve nazırın diğer iki arkadaşı idi. Destrilhes, Mehmed Ali Paşa'nın iddia edildiği gibi sürgün kararına hiç karşı koymadığını ifade etse de (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 119) paşanın kişiliği, konumu icabınca ve Cevdet Paşa'nın da onun bu karara muhalefet ettiğini belirtmesi, bunun objektif bir değerlendirme olmadığını göstermektedir.

Abdülmecid'den, paşanın ihtiyaçlarına dair birtakım isteklerde bulundu. Padişah, Âdile Sultan'ı kırmadı ve Mehmed Ali Paşa için içinde dört at ve en gerekli eşyaların bulunduğu ikinci bir vapur gönderilmesine izin verdi. Bu gemi öğleden sonra yola çıktı¹⁴⁶⁰. Birkaç gün sonra Ferik İbrahim Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın Kastamonu'ya vardığını bildirdi¹⁴⁶¹. Mehmed Ali Paşa'nın sürgüne gönderilmesi halk arasında büyük bir heyecana neden oldu¹⁴⁶². Mehmed Ali Paşa'nın sürgün haberini Kırım'da alan yakın dostu Ömer Paşa da duruma kayıtsız kalmadı ve tesirli olduğunu düşündüğü İngiliz ve Fransız generallerine konuyu açtı¹⁴⁶³.

İstanbul'da halk arasında çeşitli söylentilere neden olan Mehmed Ali Paşa'nın sürgünü, buradaki diğer devlet temsilcilerinin de gündemindeydi. Mehmed Ali Paşa'yı çok seven Prusya temsilcisi, bu sürgünün sebepleri hakkında bilgi almak üzere Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'yı ziyaret etti. Onun soruları karşısında ne diyeceğini bilemeyen Mustafa Reşid Paşa, “*Ama neden bir katille ilgileniyorsunuz? Bir zamanlar o bir kadını öldürmedi mi?*” sözleriyle savunmaya geçti. Prusya temsilcisi ise üzerinden yirmi yılı aşkın zamanın geçtiği ve kesin olmayan bir itham için Mehmed Ali Paşa'yı suçlamanın doğru olmadığı cevabını verdi. Ayrıca Mustafa Reşid Paşa'nın büyük bir hazla dile getirdiği bu suçlamanın, Mehmed Ali Paşa'nın saray damadı ve sadrazamlık gibi önemli mevkilere sahip olması sebebiyle, düşmanları tarafından çıkarılmış bir iftira olması ihtimalinin de oldukça kuvvetli olduğunu ekledi. Buradan bir netice elde edemeyeceğini anlayan Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet aldığını ve bu sebeple cezalandırıldığını söyledi. Bu davada Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet aldığına inanmadığını belirten bakan, geçerli bir açıklama yapılmadığı takdirde bu sürgünün alçakça bir intikam hissiyle gerçekleştirildiğini hükümetine rapor edeceğini söyleyerek oradan ayrıldı¹⁴⁶⁴.

Buraya kadar izah edilen olayların seyri, Mehmed Ali Paşa'ya karşı yürütülen bu rüşvet iddialarının kasıtlı bir şekilde planlandığını göstermektedir. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın sürgününden sonra Nevrekoplu Mehmed meselesinin bir daha hiç gündeme gelmemesi ve Ali Fuad'ın “...*İçinden çıkılmaz bir muamma...*” telakki ettiği ve “... *Biz bu meselenin Mehmed Ali Paşa tarafından evvelce Reşid Paşa*

¹⁴⁶⁰ *Le Constitutionnel*, 26 Nisan 1855.

¹⁴⁶¹ BOA, İ. DH, 1288/101407, 28 Nisan 1855/10 Ş 1271; BOA, A.AMD, 58/28, 1855/1271.

¹⁴⁶² *Le Siècle*, 4 Mayıs 1855.

¹⁴⁶³ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁴⁶⁴ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 120; İrtəm, *a.g.e.*, s. 260-261.

aleyhinde yapılan muameleye bi'l-misl olarak ortaya çıkarılmış bir şey olmasını daha muhtemel görmekteyiz”¹⁴⁶⁵ ifadeleri meseleyi en isabetli şekliyle özetlemektedir.

7. TAHTEREVALLİ OYUNU: MEHMED ALİ PAŞA’NIN AFFI VE REŞİD PAŞA’NIN DÜŞÜŞÜ

Sultan Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa’nın gün geçtikçe artan ölçsüz hareketlerinden dolayı kendisine tepki duymaya başladı ve ona olan güveni sarsıldı. Ayrıca Sultan Abdülmecid -bazen kendi lehine kullansa da- hiziplerin amansız mücadelesi neticesinde üst üste dönen entrikalar ile bunların devletine ve hükümdarlığına verdiği zararlardan da sıkılmıştı. Zira yukarıda bahsedildiği üzere iki taraf da Kırım Savaşı gibi kritik bir dönemde birbirleri aleyhinde hiç durmadan mücadeleye devam etmişler ve siyasi rekabette ölçüyü kaçırp, devlet adamına yakışmayacak bir şekilde işi şahsileştirmişlerdi. Bu rekabet ise siyasi istikrarsızlıklara neden oluyor ve aynı zamanda padişahın yönetim zaafiyeti içinde olduğunun düşünülmesine neden oluyordu. Bunlara ilaveten Sultan Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa’nın takip ettiği dış politikadan da memnun değildi. Paşanın, Lord Stratford ile bir olup, devleti İngiliz siyasetine angaje etmesinden ve her ikisinin de devletin hâkimi gibi davranarak, kendi fikir ve çıkarlarına göre hareket etmelerinden çok rahatsızlık duyuyordu. Ayrıca Sultan Abdülmecid ve Bâbîâlî, reformların Mustafa Reşid Paşa’ya mal edilip, onunla özdeşleştirilmesinden de çok rahatsızdı¹⁴⁶⁶.

Bâbîâlî de Lord Stratford’un çizgiyi aşan nüfuzunun, kendilerini halkın gözünden düşürdüğü kanaatindeydi. Lord Clarendon, Lord Stratford’a mevcut Osmanlı hükümetinin şimdiye dek kendisini görevden almaları yönünde üç kez talepte bulduklarını bildirmişti. Bu durum Fransızları da çok rahatsız etmekteydi¹⁴⁶⁷. Hatta Fransız Büyükelçisi Thouvenel de Lord Stratford’un etkisi

¹⁴⁶⁵ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 7; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 45. Destrilhes’in de Nevrekoplu meselesini, Cezayirlioğlu Mıgırdıç davasında kan kaybeden Mustafa Reşid Paşa’nın, Mehmed Ali Paşa’yı yıpratmak için ortaya attığı yeni bir oluşum olarak değerlendirmesi (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 116) bu düşünceyi pekiştirmektedir.

¹⁴⁶⁶ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Waleski'ye, 18 Ekim 1855, s. 341-342.

¹⁴⁶⁷ Temperley, *a.g.m.*, s. 218. Hatta Lord Clarendon’dan, Cowley’e gizli olarak 15 Eylül 1855 tarihinde yazılan mektupta durumun vehameti şu sözlerle ortaya konulmuştur: “...Stratford gerçekten çok kötü. Kontrol edilemeyen öfkesi/tabiatı haince ve nezaketsizce davranmasına yol açıyor. Şüphem yok ki İstanbul’un Hıristiyan kesimlerinde olduğu gibi Türk tarafında da Stratford’un geri çağırılması aynı şekilde isteniyordu. Persigny’e sadece Lord Stratford’un Fransız Elçisiyle iyi geçinmesi konusunda uyarmakta ve Fransız Elçisi’nin belirttiği bu durumların devam etmemesi gerektiğini belirtmekte geç kaldığımı büyük bir pişmanlıkla söyleyebilirim...” (Case, *a.g.m.*, s. 272-273).

altında kalan Mustafa Reşid Paşa'ya “*Sizin kendinize ait fikir ve reyleriniz olmadığını hükümetime yazacağım*” diyerek bu konudan duydukları rahatsızlığı ifade etmişti¹⁴⁶⁸. Hariciye Nazırı Âli Paşa da şahsi olarak Lord'un bu denli nüfuz sahibi olması ve hareketlerine dikkat etmemesinden şikâyetçiydi¹⁴⁶⁹. Şüphesiz ki söz konusu durum, bir padişah için son derece can sıkıcıydı. Sonuç olarak Sultan Abdülmecid için, o dönemde isimleri birbirinden ayrılmayan Mustafa Reşid Paşa ve Lord Stratford'dan kurtulma zamanı gelmişti. Lord Stratford ve onun Mustafa Reşid Paşa hakkında bitip tükenmek bilmeyen isteklerinden bunalan ve bu durumdan kurtulmak için bir vasıta aradığını açıkça ifade eden padişah için¹⁴⁷⁰, dışarıda İstanbul'a Fransız nüfuzunu yerleştirmeye gelen Fransa Büyükelçisi Thouvenel ile içeride Mustafa Reşid Paşa'nın dolayısıyla Lord Stratford'un en önemli siyasi hasmı Mehmed Ali Paşa önemli bir fırsattı. Çünkü bu dönemde Mustafa Reşid Paşa'ya karşı olmakla Lord Stratford'a karşı olmak arasında bir fark yoktu. Yani, bu ikiliyi saf dışı bırakmanın önemli bir ayağı da Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük siyasi düşmanı Mehmed Ali Paşa'yı yeniden göreve çağırmaktı.

Siyaset nezdinde bunlar yaşanırken, hanedan cephesinde ise Mehmed Ali Paşa'nın sürgününe en fazla tepkiyi, eşi Âdile Sultan gösterdi. Paşanın sürgününün ertesi günü saraya giderek “*Benim Paşamı böyle gece yarılarında sıcak yatağından kaldırarak sürgünlere göndermek revâ-i hakk mıdır? Bu nasıl kardeşlik, nasıl padişahlıktır*” diyerek Sultan Abdülmecid'e sitem etti¹⁴⁷¹. Sultan Abdülmecid'in kafasındaki siyasi etkenlerin üzerine bir de kendisi üzerinde tesirli olan Âdile Sultan'ın serzenişleri eklenmişti. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid, onbeş-yirmi gün sonra, “*Aziz hemşirem! Zevcinizi afv ettiğimi tebşîr eder ve derhal İstanbul'a avdeti için emir verdiğimi beyan eylerim*” diyerek hemşiresine müjdeyi verdi¹⁴⁷². Böylece Âdile Sultan'ın sitemlerine dayanamayan ve kabinede yeni bir oluşum isteyen Sultan Abdülmecid, Mehmed Ali Paşa'yı kimseyle görüşmemek koşuluyla

¹⁴⁶⁸ İrtem, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁴⁶⁹ Âli Paşa'nın, Lord Stratford'un tavırlarından duyduğu rahatsızlığı Londra Elçisi Musurus Paşa'ya bildirdiği mektubu için bkz. İrtem, *a.g.e.*, s. 279-280.

¹⁴⁷⁰ Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye...*, IV, 25-26.

¹⁴⁷¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 54. Rivayete göre Sultan Abdülmecid kendisine gözükmeden mabeyne kaçmıştır (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2).

¹⁴⁷² Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 32; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 116. Hayreddin'e göre, Abdülmecid kısa zaman sonra Mehmed Ali Paşa'yı sürgüne gönderdiğinden diğer bir tabirle “*bir eser-i acz ü gafletden*” pişman olarak onu affetmiş ve “*meseleden bir hatura-i elîme*” saklamıştır (Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye...*, IV, 8).

affederek¹⁴⁷³ 30 Nisan 1855/14 Ş 1271 Pazartesi günü İstanbul'a dönmesine izin verdi¹⁴⁷⁴. Mehmed Ali Paşa'nın affı, iç ve dış politikada bakımından siyaset sahnesindeki revizyonun başlangıcı anlamına gelmekteydi. Padişahın bu kararı, paşanın kısa bir süre sonra kabineye döneceğinin bir işaretiydi. Mustafa Reşid Paşa'nın son zamanlardaki tavırlarından dolayı Sultan Abdülmecid'in güvenini kaybettiğini belirten Benedetti de Mehmed Ali Paşa'nın sürgünden çağrılmasını bununla ilişkilendirmişti. Bu durum Benedetti tarafından son derece isabetli bir öngörüyle şöyle değerlendirilmiştir¹⁴⁷⁵:

...Sultan Abdülmecid, kısa bir süre önce, sürgüne gönderdiği eski sadrazamı ve aynı zamanda eniştesi olan [Damat] Mehmet Ali Paşa'yı yeniden İstanbul'a çağırılmaya karar vermişti. Yolsuzluk davası nedeniyle vermiş olduğu karardan pişmanlık duyan Sultan Abdülmecid'in bu davranışı, kayınbiraderine yeniden yetki verme anlamına gelmekteydi.

3 Mayıs 1855 Perşembe günü, Mustafa Reşid Paşa'nın sadarettten istifa ettiği gün Sultan Abdülmecid, Âdile Sultan ve Mustafa Reşid Paşa'ya iki mektup göndermişti. Bunlardan Âdile Sultan'a giden mektupta padişah, Mehmed Ali Paşa'nın sürgüne gönderilmesinden dolayı kendisinden özür dilemiş ve paşanın İstanbul'a çağrılacağını bildirmişti. Mustafa Reşid Paşa'ya giden mektupta ise Mehmed Ali Paşa'ya yöneltilen suçlamalardan, paşanın aklandığını haber vermişti¹⁴⁷⁶. Sultan Abdülmecid, Mehmed Ali Paşa'nın af mazbatasının yazılmasını ve Kastamonu'dan getirilmesi için Sinop'a acilen bir vapur gönderilmesini emretti. Buna karşın padişaha, tersanedeki *Tâif* ve *Tâir-i Bahrî* vapurlarının arızalı olduğu

¹⁴⁷³ Mehmed Ali Paşa'nın devam eden suskunluğu, dış basında da "*Mehemet Ali Pacha also, since his return from exile, has been living in strict seclusion, and never once appeared in public.*" şeklinde yer almıştır (*Nelson Examiner and New Zealand Chronicle*, 15 Eylül 1855, s. 4).

¹⁴⁷⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 39; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 40; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 32; Temperley, a.g.m., s. 220-221; Melik, a.g.e., s. 222-223; Destrilhes, a.g.e., s. 122; Salih Hayri, a.g.e., s. 209. Timur ise Mehmed Ali Paşa'nın hakkındaki suçlamaların asılsız olduğunun anlaşılması üzerine, onun sürgünden çağrıldığı haberinin 24 Nisan 1855 tarihli *Le Siècle* gazetesinde duyurulduğunu söylemiştir (Timur, a.g.e., s. 226). Ancak, bu bilgi doğru değildir. Adı geçen gazetenin ilgili sayısında, Mehmed Ali Paşa'ya ait olduğu iddia edilen mühürler üzerinde yeniden bir incelemenin yapıldığı duyurulmuştur. Bu suçlamada bir gizem olduğu iddiasıyla haberi veren H. Lamarche, hakkakların mühürleri yeniden inceleyerek Mehmed Ali Paşa lehine karar verdiklerini ve paşanın suçsuzluğunun ortaya çıkacağına olan inancını ifade etmiştir (*Le Siècle*, 24 Nisan 1855). Mehmed Ali Paşa'nın sürgünden çağrıldığına dair Fransa basınında çıkan haberler için bkz. *Le Siècle*, 6 Mayıs 1855; *Journal des débats politiques et littéraires*, 7 Mayıs 1855. İngiliz Elçisi Lord Stratford'u tedirgin eden Mehmed Ali Paşa'nın affı, *The New York Times* gazetesinde de duyurulmuştur. Haberde Mustafa Reşid Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'yı Lord Stratford'un himayesi ve teşvikiyle sürgüne gönderdiği ifşa edilmiş ve Mehmed Ali Paşa hakkında alaycı bir takım ifadeler kullanılmıştır: "*Zavallı Türkiye! Mehmed Ali, Lord Redcliffe'in itaatkâr maşası olan Reşid'in, gönderdiği sürgünden geri çağrıldı. Şayet Sultan, kararlılığını sürdürür ve onu [Mehmed Ali Paşa] dış baskılara yeni bir kurban olarak vermek yerine işlerin başına getirirse, imparatorluğu kurtarabilir*" (*The New York Times*, 8 Haziran 1855. L. Kossuth tarafından gönderilen mektup).

¹⁴⁷⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 320, Benedetti'den Walewski'ye, 3 Mayıs 1855, s. 160-164.

¹⁴⁷⁶ Louis Thouvenel, *Pages de l'histoire du Second Empire d'après les papiers de M.Thouvenel*, Paris: Plon Nourrit et Cie, 1903, s. 150-151. Bu bilgi, Mustafa Reşid Paşa'nın sadarettten istifa ettiği gün orada bulunan Fransız Baştercümanı Schefer tarafından verilmiştir.

bildirildi. Benzeri manevraların sıkça rastlandığı Osmanlı bürokrasisinde, Sultan Abdülmecid bunun kasıtlı yapıldığını anladı ve gece yarısında, Tunus vapurlarından birisinin kiralanıp Sinop'a gönderilmesi emrini verdi¹⁴⁷⁷.

Böylece Mustafa Reşid Paşa ve ekibinin Mehmed Ali Paşa'yı sürgüne gönderme sevinci çok kısa sürdü. Cevdet Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın çok kısa bir sürede sürgünden çağrılmasını "*Mehmed Ali Paşa'nın âsaiş-i âmmeyi selb edecek harekâtından bahs ile nefy olduğu henüz Takvîm-i Vekâyi ile îlân olunmuş iken şâbanın on dördüncü pazarertesi günü afv ve itlak olundu. Bu ise enzar-ı âmmede pek garib göründü...*"¹⁴⁷⁸ sözleriyle eleştirmiştir. Tam da en büyük düşmanından kurtulduğunu düşünüp, rahatlayan Mustafa Reşid Paşa için işler bir anda tersine dönmüş ve bu kez hedefte kendisini bulmuştu. Önceki mazbatayla Mehmed Ali Paşa'yı yargılamadan, padişah iradesiyle sürgüne gönderen Mustafa Reşid Paşa, bu sebeple, onun kısa sürede affedilmesine itiraz edemedi. Mustafa Reşid Paşa'nın hırsına kapılarak, işi kuralına uydurmadığı görüşünde olan Rıfat Paşa, bu konuda şunları söylemiştir¹⁴⁷⁹: "*Reşid Paşa bu hususda aldandı. Sultan Mecid ben onu nefy edeceğim dediği vakit, muhakemesiz nefy olmaz, bir muhakemenin hükmüyle olmalıdır diyerek işe resmiyet vermeli idi*".

Mustafa Reşid Paşa'yı tasfiye etmeye kesin olarak karar veren padişah, daha yeni sürgüne gönderilen Mehmed Ali Paşa'nın affedilip, apar topar geri çağırmasıyla süreci başlatmıştı. Kısacası Sultan Abdülmecid'in bu tavrı, Mehmed Ali Paşa'yı sürgüne gönderen Mustafa Reşid Paşa'ya karşı yapılan bilinçli bir hareketti. Zira yukarıda anlatıldığı üzere bu kadar suçlama ve karşılıklı entrikaların sıcaklığını koruduğu bu süreçte iki paşanın aynı kabinede çalışması mümkün görünmemekteydi. Yani, taraflardan birisinin iktidara gelmesi diğerinin düşmesi anlamını taşımaktaydı. Sultan Abdülmecid'in, Mehmed Ali Paşa'yı affedeceği ve yeniden kabinede görev vereceği sinyallerini alan Mustafa Reşid Paşa, kendisinin sadarete olduğu müddetçe Mehmed Ali Paşa'nın kabinede görev alamayacağını söyledi ve 3 Mayıs 1855 tarihinde sadarettten ayrıldı¹⁴⁸⁰. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın affının, Mustafa Reşid

¹⁴⁷⁷ Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 32-33; Şapolyo, *a.g.e.*, s. 116.

¹⁴⁷⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 39.

¹⁴⁷⁹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 40.

¹⁴⁸⁰ "...Krizin başlangıcı Süveyş Kanalı'nın imtiyazını elde etme mücadelesinde patlak verdi... Yaklaşık bir ay boyunca herhangi bir çatışma yaşanmadı, ta ki İngiliz elçisi Kırım'a bir ziyarette bulunmak için İstanbul'u terk edene kadar. Mayıs ayının başında Padişah Abdülmecid, Reşid'in hasmı Mehmet Ali'ye yeniden iktidar yolunu

Paşa'nın Süveyş Kanalı projesine karşı çıkmasıyla Fransa Maslahatgüzârı Benedetti ile arasının bozulduğu¹⁴⁸¹; Süveyş Kanalı'na ilişkin İngiliz ve Fransız rekabetinin yaşandığı bir döneme tesadüf etmesi de dikkat çekiciydi. Bu gelişmeler birbirinden ayrılamaz bir şekilde iç içe geçmiş ve neticede içeride Sultan Abdülmecid'in, Mustafa Reşid Paşa'nın en büyük siyasi düşmanı Mehmed Ali Paşa'yı geri çağırması; dışarıda da Kanal Hadisesi'nin doğurduğu devletlerarası rekabet ve hamisi Lord Stratford'un İstanbul'da olmaması Mustafa Reşid Paşa'yı sadareten ayrılmaya zorlamıştı¹⁴⁸².

Sultan Abdülmecid böylece Mehmed Ali Paşa üzerinden kurduğu hesaplarla Mustafa Reşid Paşa'nın sadareten ayrılmasını sağladı ve arzuladığı yeni kabineyi oluşturma fırsatı buldu. Paşanın istifasıyla, oluşturulan yeni kabinede, gerçekleştirilen atamalar da oldukça dikkat çekiciydi. Sadareten istifaya zorlanan Mustafa Reşid Paşa'nın yerine, Viyana Konferansı'nda görevli Hariciye Nazırı Âli Paşa sadarete atandı. Mustafa Reşid Paşa da onun yerine temsilci olarak konferansa katılmakla görevlendirildi. Aynı gün, Fuad Paşa Hariciye Nazırlığı'na, Muhtar Beyefendi de Maliye Nazırlığı'na atandı¹⁴⁸³. Viyana görevi sayesinde, Mustafa Reşid Paşa hem iktidardan düşürülmüş hem de İstanbul dışına gönderilerek, tamamen hadiselerin dışında bırakılmaya çalışılmıştı. Mustafa Reşid Paşa aleyhine gelişen bu durumdan rahatsızlık duyan Lord Stratford, yeniden devreye girerek, paşaya en azından İstanbul'da kalması için bir çare bulmasını tavsiye etti. Zira Lord Stratford'un Osmanlı Devleti'ndeki en önemli dayanağı Mustafa Reşid Paşa idi. İlk başta bu tavsiyeye sıcak bakmayan Mustafa Reşid Paşa daha sonra Stratford'un ısrarları ve araya başka kimselerin de girmesiyle, Viyana'ya gidişini erteledi. Zaten bir müddet sonra da konferans dağıldı¹⁴⁸⁴. Bu atamalarla, yukarıda izah edildiği üzere

---

açacağı gösteren bir hamlede bulundu. Mehmet Ali'nin yeniden kabineye dönüşüne dair Reşid Paşa'ya Saraydan bir teklifte bulunuldu. Fakat Reşid Paşa, görevde kaldığı sürece Mehmet Ali'nin hükümette görev alamayacağını belirtti. Bunu bizzat Padişah'a da ifade etmesinden sonra Reşid Paşa azledildi." (Temperley, a.g.m., s. 221). Ayrıca, dış basında dahi yankı bulan Mustafa Reşid Paşa karşıtı Mehmed Ali Paşa'nın sürgünden geri çağırılması ve Mustafa Reşid Paşa'nın istifasını havi haberler için bkz. *South Australian Register*, 30 Temmuz 1855 (İstanbul'dan gelen 3 Mayıs tarihli haber); *The Inquirer and Commercial News*, Wednesday 22 Ağustos 1855 (9 Mayıs tarihli haber); *The Sydney Morning Herald*, Monday 20 Ağustos 1855 (İstanbul'dan gelen 10 Mayıs tarihli haber); *The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News*, 17 Ağustos 1855.

¹⁴⁸¹ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 40; Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", XXXI, 349; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 42.

¹⁴⁸² Cevdet Paşa da Mustafa Reşid Paşa'nın istifasının asıl sebebinin Kanal Meselesi olduğunu, Mehmed Ali Paşa olayının ise bu işi çabuklaştırdığını aktarmıştır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 39, 42). Kanal meselesi ve Mustafa Reşid Paşa'nın, Fransa Maslahatgüzârı Benedetti ile diyalogu için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 39-42.

¹⁴⁸³ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 42; Lütfî, *Târih*, IX, 117.

¹⁴⁸⁴ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, s. 42.

Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri Âli Paşa ve Fuad Paşa ile araları daha da açıldı¹⁴⁸⁵. Bu değişikliklerden anlaşıldığı üzere Sultan Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa'nın önünü kesmek için sadece *saray-reformist* kanat çekişmesinden değil, Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleriyle arasındaki gerilimden de faydalanmıştı. Ancak, şüphesiz ki bu değişimin konumuz açısından en dikkat çekici ve manidar olanı, henüz yeni sürgünden dönen Mehmed Ali Paşa'nın, kaptan-ı deryalığa atanmasıydı.

---

¹⁴⁸⁵ “...İşte bu tebeddülattan sonra Reşid Paşa'nın iki kanadları makamında olan Âli Paşa ve Fuad Paşalarla aralarına şeker-âblık tatsızlığı hâsıl oldu...” (Lütfî, *Târih*, IX, 117).

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON KAPTAN-I DERYASI VE İKBALİNİN SONU

1. DÖRDÜNCÜ KAPTAN-I DERYALIĞI

1.1. ATANMASINDAKİ İÇ VE DIŞ DİNAMİKLER

22 Ağustos 1855/8 Z 1271 tarihinde yani Kurban Bayramı'ndan bir gün önce başkalarıyla görüşme yasağı kaldırılan Mehmed Ali Paşa, Ömer Paşa'nın girişimleriyle bayramlaşma merasimine davet edildi¹⁴⁸⁶. Aslında paşanın affedileceğinin ilk sinyali, Sultan Abdülmecid'in bayramdan birkaç gün önce hemşiresini sahilhanesinde ziyareti ve ona şahane pırlanta bir kolye ile ortasında sultanın portresi bulunan muhteşem bir elmas bilezik hediye ederek, gönlünü almasıyla verilmişti¹⁴⁸⁷. Karşılıklı husumetin zirvede olduğu ve daha yeni sürgüne gönderttiği Mehmed Ali Paşa'nın affi ise Mustafa Reşid Paşa'ya çok dokundu. Ne çare ki paşa, bayram merasiminde Mehmed Ali Paşa ile yan yana durmak zorunda kaldı¹⁴⁸⁸. Bu bahaneyle Sultan Abdülmecid ile arasındaki buzları eriten Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabineye gireceğinin ilk işareti de verilmiş oldu¹⁴⁸⁹. Bundan sonraki adım ise paşanın yeniden kabineye dönmesini sağlamaktı. Bunun için gayret sarf edenlerden birisi de Ömer Paşa idi. Onun İstanbul'a yaptığı çeşitli ziyaretler, sadece askeri nedenlerden değil aynı zamanda bu gibi siyasi amaçlardan kaynaklanmaktaydı¹⁴⁹⁰. Mehmed Ali Paşa ile iyi ilişkileri olan Ömer Paşa gerçekten de Lord Stratford'un iddia ettiği gibi bu konuda taraf oldu ve İstanbul'da olduğu

¹⁴⁸⁶ BOA, İ. DH, 327/21329, 22 Ağustos 1855/8 Z 1271; BOA, A. MKT. NZD, 129/87, 22 Ağustos 1855/8 Z 1271; Destrilhes, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁴⁸⁷ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁴⁸⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 53.

¹⁴⁸⁹ *Le Siècle*, 2 Eylül 1855.

¹⁴⁹⁰ Case, *a.g.m.*, s. 268. Mustafa Reşid Paşa'nın gözden düşürülüp, rakibi Mehmed Ali Paşa'nın tayinini sağlayan Ömer Paşa'nın bu entrikaları aynı görüşte olan Fransız ya da Katolik olarak adlandırılan partinin çabalarıyla tesadüfî ya da planlı olarak uyuşmaktaydı (*Aynı yer*). Çünkü Fransa'nın İstanbul'daki nüfuzunu arttırmak için Lord Stratford'a karşı başlattığı politik savaşın temelinde sadece milli kaygılar değil, dini sebepler de vardı. Lord Stratford Gallo-Catholic olduğundan sadece Hristiyanlara değil, Yahudilere de yakın duran bir siyaset gütmekteydi. Oysaki Katolikliğin savunuculuğunu üstlenen Fransa bu alandaki hâkimiyetini korumak, onlar için alınacak ayrıcalıkları Lord Stratford'un yardımı olmadan başarmak arzusundaydı. Ayrıca, Fransızların yanı sıra Katolik misyonerler de Stratford'a cephe almışlardı. Bu tavrın konumuz açısından en önemli tarafı ise Katolik misyonerlerin, Lord Stratford'un Osmanlı sarayındaki baş düşmanı Mehmed Ali Paşa ile ilgilenmeye başlamalarıydı (Temperley, *a.g.m.*, s. 219-220).

sürece nüfuzunu Mehmed Ali Paşa lehine kullanarak, Mustafa Reşid Paşa'ya karşı zafer kazanılması adına çeşitli diplomatik faaliyetlerde bulundu¹⁴⁹¹.

Lord Stratford'un İstanbul'da olmadığı bir dönemde kendi aleyhinde yaşanan bu gelişmeler, Mustafa Reşid Paşa cephesinde büyük bir şaşkınlık ve tedirginlikle karşılandı¹⁴⁹². Mehmed Ali Paşa lehindeki bu gelişmelere rağmen mücadeleden vazgeçmeyen Mustafa Reşid Paşa, sadareti elde etmek için girişimlerine devam ediyor ve onun makamına geri döneceğine dair söylentiler hızla yayılıyordu. Sultan Abdülmecid gibi artık siyaseten yolları ayrılan Âli ve Fuad Paşalar için de Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden sadarete dönmesini engellemek için tek yol kalmıştı ki o da Mehmed Ali Paşa'yı yeniden kabineye almaktı¹⁴⁹³. Bu durumda herkes için Mustafa Reşid Paşa ile ekibini ve dolayısıyla Lord Stratford'u devlet işlerinden uzak tutabilmenin kilidi ve en önemli vasıtası Mehmed Ali Paşa idi. O güne dek Mustafa Reşid Paşa ile yaşadığı çekişmeler sonucunda görevden alınan Mehmed Ali Paşa için süregelen rekabet, bu kez tam tersi onun için işe yarar bir hal aldı ve yeniden kabineye dâhil olmasını sağladı.

Bahsi geçen hassas iç ve dış politik dengelerin yanı sıra, Mehmed Ali Paşa'nın affında olduğu gibi görevlendirilmesinde de göz ardı edilemeyecek bir başka önemli unsur Âdile Sultan idi. Mehmed Ali Paşa'nın ikbalden düşmesine dayanamayan Âdile Sultan, kadınca önlemleriyle yeniden devreye girdi. O esnada diğer sultanların gösterişli arabalarıyla katıldıkları mevlid törenine tek atlı bir hizmet arabası ve eski bir kıyafetle giden Âdile Sultan, bir köşede mahzun bir şekilde durarak üzüntüsünü belli etti. Bu sayede Sultan Abdülmecid'in dikkatini çekmeyi başaran Âdile Sultan, padişahın "*Hemşire niçin böyle yapıyor? Beni tahkîr için mi yapıyor?*" sözlerini kendisine ileten ağaya: "*Paşam böyle gazabda iken ben hangi günüme ihtişâm göstereyim? Bu bana çok bile*" cevabını verdi. Âdile Sultan'ın bu sözlerinden üzüntü duyan Sultan Abdülmecid¹⁴⁹⁴ hemşiresinin isteği karşısında

¹⁴⁹¹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322, première, Thouvenel'den Walewski'ye, 3 Eylül 1855, s. 19-22; Temperley, a.g.m., s. 223. Ömer Paşa'nın bu çabalarını Cevdet Paşa şu sözlerle eleştirmiştir: "...Devlet'ce ve halkca pek büyük şan ve haysiyete malik olduğu hâlde kendi kadrini bilmeyip bu iktidarını Mehmed Ali Paşa'yı meydana çıkarmak hususuna sarf etmekle beyn'el-havas mat'un olduğu gibi..." (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 57). Lord Stratford ise Ömer Paşa'nın genç ve itibarlı gördüğü Mehmed Ali Paşa'yı desteklemesinde, birgün serasker yada sadrazam olma arzusunun yattığını düşünmekteydi (Case, a.g.m., s. 267)

¹⁴⁹² AMAE, Paris, CPT, nr. 321, Thouvenel'den Walewski'ye, 29 Ağustos 1855, s. 295-298.

¹⁴⁹³ Temperley, a.g.m., s. 222.

¹⁴⁹⁴ BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 40-41.

kayıtsız kalamadı¹⁴⁹⁵ ve siyaseten de ortamın gerektirdiği şekilde Mehmed Ali Paşa, sarayın temsilcisi ve Mustafa Reşid Paşa'nın önünde bir set olarak 30 Ağustos 1855/17 Z 1271 tarihinde yeniden kaptan-ı deryalığa atandı¹⁴⁹⁶. Yani, Lord Stratford'un ifade ettiği gibi Âdile Sultan bu olayda, padişahın kız kardeşi olarak ortak amacın gelişmesine yardımcı bir faktör olmuştu¹⁴⁹⁷. Bu anekdottan da anlaşıldığı üzere gerçekten hiçbir husus Sultan Abdülmecid'in kız kardeşi Âdile Sultan'a karşı olan âlicenaplığına mani olamamıştır¹⁴⁹⁸.

Fakat bunların hepsinin üstündeki somut gerçek padişahın iradesiydi. İşte tam bu noktada Mehmed Ali Paşa kişiliği ve damatlığı ile bu kritik dönemeçte elzem bir rol üstlendi. Zira bu atamayla, Sultan Abdülmecid, kafasındaki planları uygulamak için gerekli siyasi zemini hazırlamak ve Lord Stratford ile Mustafa Reşid Paşa tahakkümüne son verebilmek için onlara karşıtlığıyla nam salmış bir hanedan damadını, Mehmed Ali Paşa'yı devreye sokmuştu. Mehmed Ali Paşa'nın padişah tarafından, sürpriz bir şekilde yeniden kabinede önemli bir göreve atanması ise içte ve dışta büyük yankı uyandırdı. Sultan Abdülmecid'in, Mehmed Ali Paşa'yı tercih etmesi ise Fransız temsilcilerinin, Kırım Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığı bu esnada İstanbul'da büyük bir nüfuz mücadelesi içinde oldukları İngiliz Sefareti'ne karşı, söz konusu durumu ülkelerinin lehine çevirmek maksadıyla, meseleyi yakından takip etmeleri ve gelişmeleri harfiyen hükümetine bildirmeleri sonucunu doğurdu.

Böylece Mehmed Ali Paşa bu kez rakibi Mustafa Reşid Paşa'ya karşı sahip olduğu birden çok avantaj sayesinde yeniden kabinedeki yerini aldı. Mehmed Ali Paşa'nın Bâbiâli'ye dönüşü, ordu ve halk tarafından sevinçle karşılanarak

¹⁴⁹⁵ BOA, HR. SFR (3), Lef 8.

¹⁴⁹⁶ BOA, İ. DH, 327/21350, 30 Ağustos 1855/17 Z 1271; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 530, 13 Eylül 1855/1 M 1272; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54; Lütfî, *Tarih*, IX, 121; AMAE, Paris, CPT, nr. 321, Thouvenel'den Walewski'ye 30 Ağustos 1855, s. 311-312). *The Age*, 26 Kasım 1855; *Launceston Examiner*, 29 Kasım 1855; *The Cornwall Chronicle*, 1 Aralık 1855; *South Australian Register*, 3 Aralık 1855; *Bathurst Free Press and Mining Journal*, 8 Aralık 1855 (İstanbul 30 Ağustos, Viyana'dan 4 Eylül tarihli haberler). Mehmed Ali Paşa'nın sürgünü ve dördüncü kez kaptanlığa atanması Hayrâbât'ta şu dizelerle dile getirilmiştir:

Oldu ser-asker-i sâbık iclâ	Ba'dezin tebriye-i zimmet edip
Şehr-i Kastamonu'ya bil-isrâ	On sekiz günde yine avdet edip
Bâzı gûna olub izz ü rüşvet	Oldu valâ kapudân-ı deryâ
Çünkü etmişti garazdan neş'et	Def'a-i erbaasıdır hâlâ...

(Salih Hayri, *a.g.e.*, s. 209). Paşanın atanması bazı kaynaklarda yaklaşık bir senelik bir sapmayla, 13 Ağustos 1856/11 Z 1272 şeklinde yanlış verilmiştir (Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 51; Mehmed Hafid, *a.g.e.*, s. 75; Atâ, *Tarih*, II, 180-181; İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 214; *Ceride-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3807).

¹⁴⁹⁷ Case, *a.g.m.*, s. 268.

¹⁴⁹⁸ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 124.

kutlandı¹⁴⁹⁹. Paşa nazırlar eşliğinde resmi kıyafetiyle, top atışları ve kalabalıkların sevinç gösterileriyle görkemli bir törenle tersaneye geldi¹⁵⁰⁰. Bu sayede Mustafa Reşid Paşa'nın dolayısıyla, İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford'un nüfuzunun kırılması için önemli bir adım atıldı ve kabine yeni bir çehreye büründü. Sultan Abdülmecid'in bilinçli bir politikayla Mehmed Ali Paşa'yı rakiplerine karşı kullanıldığı bu atama, iç ve dış politikada siyasi bir nitelik taşımakta ve aslında Lord Stratford ile onun Mustafa Reşid Paşa hakkında bitmek bilmeyen taleplerine karşı duyulan tepkinin artık dışa vuran bir başlangıcı anlamına gelmekteydi. Lord Stratford'un da olayların aleyhinde geliştiğinin farkında olduğu ve bu sebeple aşırı tepki gösterdiği Mehmed Ali Paşa'nın atanmasını, Fransız Büyükelçisi Thouvenel de bu görüşlere paralel olarak şu sözlerle değerlendirmiştir¹⁵⁰¹:

...Aslında önceden kolayca öngörülebilecek bir döneme girdik. Bu dönem şimdiye kadar İstanbul'da hadiseler ve şahıslar üzerinde hissedilen egemen bir iradeye karşı direniştir. Mehmed Ali'nin seçimi, Lord Stratford'a karşı [yürütülen] bir hareketin başlangıcı olmaktan başka bir anlam ifade etmez. Genel kanı bu hamlenin ve hiçbir ülkede görülmeyen böyle burun sokmaya karşı herkesi memnun eden bir ders verilmesi olduğudur. Bu konuda diplomatik çevreler ortak bir görüş içerisindedir...

Bu atamada değinilmesi gereken hususlardan birisi de Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'nın yeniden atanmasında Fransa'nın parmağının olduğu iddiasıdır¹⁵⁰². Fakat Thouvenel Stratford'un bu ithamını kesin bir dille reddetmiş ve Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a dönmesinde Benedetti'den ziyade Âdile Sultan'ın ve iç dinamiklerin tesirli olduğunu Lord Stratford'a ifade etmiştir. Lord'un, Clarendon'a yazdığı mektupta yer alan fikirleri ve Thouvenel'in bu konudaki samimiyetine inanmadığı ise şu sözlerinden anlaşılmaktadır¹⁵⁰³: “...*Thouvenel bakanlıktaki son değişmeyi Ömer Paşa'ya atfetti. Açık olarak Mehmet (Ali)'in atanmasındaki suç ortaklığını inkâr etti. Tam tersine Türk vekillerine bu değişimin yersiz olduğunu söylediğine beni inandırmaya çalıştı*”. Fakat bu kez Lord'un söz konusu iddiası gerçek olmaktan uzaktı. Zira aşağıda izah edildiği üzere, Fransız

¹⁴⁹⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322, première, Thouvenel'den Walewski'ye, 3 Eylül 1855, s. 19-22.

¹⁵⁰⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 124. Müellife göre, halkın ve padişahın tevecçüleri Mehmed Ali Paşa'ya, Sinop felaketinin izlerini silmek, Asya'ya tahsis edilen askerlerin sevkîyatını sağlamak ve reformların gerçekleşmesini sağlamak gibi önemli görevler yüklemişti (*Aynı yer*).

¹⁵⁰¹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 3 Eylül 1855, s. 19-22.

¹⁵⁰² Mehmed Ali Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması ile yeniden atanmasında, Lord Stratford'un nüfuzunu kırmak isteyen Benedetti'nin rolü olduğu iddiası için bkz. Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 408; Temperley, *a.g.m.*, s. 219-220. Meseleleri Lord Stratford'un bakış açısıyla kaleme alan bu yazarların onunla aynı fikirde olmaları şartıdır değildir.

¹⁵⁰³ Case, *a.g.m.*, s. 265, 270.

Büyükelçisi Thouvenel de gerçekten başlangıçta bu atamadan rahatsızlık duymuş, Osmanlı kabinesindeki nazırlara Mehmed Ali Paşa hakkındaki endişelerini dile getirmiş ve kendince bir dizi tedbirler almıştı.

Aslında Lord Stratford'un gözden kaçırdığı ya da kabul etmek istemediği en önemli detay, bunların hepsinin üstünde Sultan Abdülmecid'in iradesinin olduğu gerçeğiydi. Zira Sultan Abdülmecid, tüm baskılara ve Lord Stratford'un çıkardığı diplomatik krize rağmen rağmen, Mehmed Ali Paşa'yı görevden almadığı gibi yaklaşık iki aylık bir kesinti haricinde¹⁵⁰⁴, kendi vefatına (25 Haziran 1861)¹⁵⁰⁵ kadar onu bu makamda tuttu. Başlangıçta Sultan Abdülmecid'in üzerindeki Âdile Sultan'ın baskıları ve Ömer Paşa'nın telkinlerinin de göz ardı edilemeyeceği bu atamada; daha sonraları padişahın Lord Stratford'un ısrarlarına rağmen hiçbir şekilde kararından taviz vermemesi meselenin hatırdan çıkıp, bir diplomasi savaşı ve manevrası haline gelmesine neden oldu. Zira bu hadisede Sultan Abdülmecid'in, Mustafa Reşid Paşa'ya karşı Mehmed Ali Paşa'yı hükümet üyesi yapması hem İngiliz Sefir Lord Stratford'un baskılarından hem de Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi nüfuzundan kurtulmak için yapılmış bir hamleydi. Aşağıda ayrıntılarıyla bahsedildiği üzere Lord Stratford ve onun yönlendirmesiyle İngiltere Hükümeti'nin olaya verdiği tepkiler de bu durumu kanıtlamaktadır.

1.2. DİPLOMATİK KRİZ: MEHMED ALİ PAŞA'NIN ATANMASI VE LORD STRATFORD'UN MUHALEFETİ

Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabineye alınmasıyla ortaya çıkan meselede dikkati çeken pek çok unsur bir arada bulunmaktadır. Örneğin, Mustafa Reşid Paşa yeniden iktidara gelebilmek ve şahsi çıkarlarını koruyabilmek adına devlet için son derece hayati bir dönemden geçiliyor olmasını dahi göz ardı etmiş, meselenin doğurabileceği olumsuz neticelere aldırış etmeden bu uğurda Lord Stratford ile işbirliği içine girmiştir. Lord Stratford'un o güne dek diplomasi tarihinde benzeri görülmemiş haddini aşan hareketleri ve işi padişahın hükümlerlik haklarının sorgulanmasına kadar vardırması ise meselenin en kritik ayaklarından birisiydi. Doğu politikası gereğince Osmanlı Devleti üzerindeki ertelenmiş nüfuzunu arttırma

---

¹⁵⁰⁴ Sultan Abdülmecid, 29 Ağustos 1858/19 M 1275 tarihinde (BOA, İ. DH, 412/27253, 29 Ağustos 1858/19 M 1275) dördüncü kaptan- deryalığından azlettiği Mehmed Ali Paşa'yı kısa bir süre sonra 21 Ekim 1858/13 Ra 1275'de beşinci kez kaptan-ı deryalığa atadı (BOA, İ. DH, 416/27551, 21 Ekim 1858/13 Ra 1275).

¹⁵⁰⁵ Küçük, "Abdülmecid", I, 262.

gayesi içinde olan Fransa'nın, Mehmed Ali Paşa'nın atanmasıyla İngiliz yanlısı Mustafa Reşid Paşa'nın kabine dışı kalması ve başlangıçta Mehmed Ali Paşa hakkındaki endişelerine rağmen¹⁵⁰⁶, zamanla kendileri lehine açılan bu kanaldan memnun olmaları da Fransa cephesiyle ilgili olan kısmıydı. Çünkü Mustafa Reşid Paşa'yı saf dışı bırakmanın en etkin yollarından birisi Mehmed Ali Paşa'yı iktidara getirmektir. Böylece hem Mustafa Reşid Paşa hem de Fransız çıkarlarının önündeki en büyük engel olan Lord Stratford yani, İngiltere'nin Bâbîâlî üzerindeki nüfuzu kırılacaktı. İktidarda da Âli ve Fuad Paşalar gibi Fransız siyasetine yakın isimlerin bulunması, bu durumu daha da kıymetli bir fırsat haline getirdi¹⁵⁰⁷. Lord Stratford, meseleyi kişiselleştirmesinin yanı sıra bu gerçeğin de farkındaydı. Bu sebeple var gücüyle Mehmed Ali Paşa'nın görevden alınması ve Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden iktidara gelmesi için uğraştı. Yani, Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabineye alınması aslında hem içeride hem de dışarıda bunun üzerinden yürütülen büyük bir hesaplaşma vesilesi haline getirildi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın şahsında yaşanan bu kabine krizi, devletlerin politikalarındaki "insan" faktörünün öneminin kavranması bakımından da oldukça kıymetli bir örnektir. Birden çok cephesi olan bu konu, burada Mehmed Ali Paşa'nın kabineye atanma amacı ve bunun neticesinde eşine az rastlanır bir biçimde ortaya çıkan devletlerarası diplomatik kriz ekseninde incelenmiştir.

1.2.1. Atanmasına İngiltere ve Fransa Cephesinden İlk Tepkiler ve Bâbîâlî'nin Aldığı Tedbirler

Sultan Abdülmecid, Bâbîâlî'nin veya yabancı sefirlerin baskılarını azaltmak için yukarıda da bahsedildiği gibi ricâl arasındaki ihtilafı değerlendirerek zaman zaman stratejik bazı atamalar yapmıştır. Ne gariptir ki Sultan Abdülmecid'in saltanatının ilk yılında, Bâbîâlî'nin vesayetinden kurtulmak için Hüsrev Paşa'ya karşı kullandığı Mustafa Reşid Paşa¹⁵⁰⁸ gün gelmiş tıpkı Hüsrev Paşa gibi önü alınamaz bir güce sahip olmuştu. Sadarettten azliyle, Mayıs 1855'e kadar Mehmed Ali Paşa aleyhine gelişen olaylar, bu tarihten itibaren hızlı bir değişim göstererek, Mustafa

¹⁵⁰⁶ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye (Gizli Yazışma), 30 Eylül 1855, s. 252-257.

¹⁵⁰⁷ Cevdet Paşa da Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kaptan-ı deryalığa atanmasının "Fransa sefaretinin galebe-i nüfuzu âsarından" olduğunu, Lord Stratford'un eski nüfuzunun kalmadığı ve buna karşılık Fransa politikasının üstünlük kazandığı fikrindedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54-55).

¹⁵⁰⁸ Çelik, *a.g.e.*, s. 371.

Reşid Paşa'nın sadareten düşmesi ve kendisinin de kaptan-ı deryalığa atanmasıyla yeniden lehine döndü. Son derece manidar bir zamanlamayla Lord Stratford'un Kırım'da olduğu bir esnada gerçekleştirilen bu atama, onun İstanbul'a dönmesiyle büyük bir diplomatik krizin sebebi ve başlangıcı oldu. Lord Stratford, kendisi ve hararetle desteklediği Mustafa Reşid Paşa için son derece kritik bir anlam taşıyan Sultan Abdülmecid'in bu hamlesini, 1 Eylül 1855'te gemisiyle Haliç'e girerken öğrendi¹⁵⁰⁹. Bu duruma çok hiddetlenen İngiliz Sefiri¹⁵¹⁰, duyduğu rahatsızlığı hiç vakit kaybetmeksizin zehir gibi ifadelerle Sultan Abdülmecid'e bildirdi. Kişisel hırslarına yenik düşen Lord Stratford, diplomatik kaideleri hiçe sayarak, Mehmed Ali Paşa'nın kimseyle görüşme yasağının niçin kaldırıldığı ve bayramlaşma törenine neden davet edildiğini sormak üzere İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Pisani'yi Sultan Abdülmecid'e gönderdi. Pisani, padişaha Mehmed Ali Paşa hakkında daha önce Lord Stratford'a söylediği: "*Ben anı hanesinde oturmak üzere itlâk ettim. Amma mansub etmem*" sözlerini hatırlattı¹⁵¹¹. Hatta daha da ileri giderek işi, padişahın hükümlerine haklarına getiren ve sözünü tutmamakla itham eden Pisani, sözlerine şöyle devam etti¹⁵¹²:

...Haşmetmeabları; Lord de Redcliffe, beni, bayram münasebetiyle Majestelerine tebriklerini ve derin saygılarını arz etmekle ve aynı zamanda, Mehmed Ali Paşa'nın daha yeni vuku bulan davalarına ilişkin cereyan eden bazı yüksek sesli tepkiler hususundaki niyetlerini hatırlatmakla görevlendirdi. Majestelerinin, bu bağlamda, büyük elçiye yapmış olmak istediği vaadi unuttuklarından, zât-ı âlilerine, sadaretinizdeki bu durumu tehlikeye soktuğunu ve hükümlerinin saygınlığından ciddi beklenti içerisinde bulunduğunu belirtmek istemişim.

İngiliz Büyükelçiliği'nde yüksek bir mevkide dahi olmayan Pisani'nin, bu şekilde huzura gelmesi ve padişahın damadına kabinede herhangi bir görev vermemesini talep etmesi, diplomatik kaidelerin tamamen dışında ve asla kabul edilemeyecek bir durumdu¹⁵¹³. Kendisine yapılan saygısızlık karşısında aşırı derecede hiddetlenen Sultan Abdülmecid, verdiği cevapta bu konunun bir iç mesele

---

¹⁵⁰⁹ Temperley, a.g.m., s. 224.

¹⁵¹⁰ AMAE, Paris, CPT, nr. 321, Thouvenel'den Walewski'ye, 30 Ağustos 1855, s. 311-312. Şapolyo, Lord Stratford'un bu olay karşısındaki tepkisini, son derece isabetli bir şekilde "*dehşetli bir buhrana duçar olacak*" sözleriyle ifade etmiştir (Şapolyo, a.g.e., s. 116).

¹⁵¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54.

¹⁵¹² Destilhes, a.g.e., s. 122-123.

¹⁵¹³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'dan, Londra Elçisi Musurus'a (Gizli Yazışma), 17 Eylül 1855, s. 223.

olduğunu ve kabineye nazır seçme yetkisinin de yalnızca kendisine ait olduğunu çok sert bir üslupla ifade ederek, Pisani'ye haddini şu sözlerle bildirdi¹⁵¹⁴:

...Büyükelçiye, özellikle benim ailemden olan zatları, nazır olarak tayin etme veya azletme hususundaki salâhiyetli tek kişinin, zatım olduğunu; bunun sadece ve sadece bana bağlı olduğunu söyleyeceksiniz. Bunu böyle istiyorum ve bu hususta, benden başka hiç kimsenin işlerime karışmaması icap ettiğini de hatırlatırım. Eğer bugün ne yapmak istediğimi öğrenmeyi arzu ediyorsanız, söyleyeyim, hemen şimdi, bayram kutlamaları münasebetiyle kendisine tebriklerimi sunmak üzere, kayın biraderim Mehmet Ali'nin evine gideceğim. Gidiniz, beyefendi; çekilebilirsiniz.

Bu şekilde Pisani'yi huzurundan kovan ve uzun zamandır Lord Stratford'un fütursuz tavırlarından bunalan padişah, Mustafa Reşid Paşa ile ilgili duygularını da şu şekilde ifade etti¹⁵¹⁵:

...Eğer Reşid istifasını vermemiş olsaydı, onu azletmiş olurdu; zira devlet teamülleri bunu icap ettiriyordu. Dış münasebetlerle alakalı herhangi bir vazife hususunda, Reşid'e itimat etmek bana imkânsız gibi görünmektedir. Onu kendi isteğim ve mütteliklerin bazı izahatları istikametinde vazifesinden uzaklaştırıyorum. Saltanatta hüküm süreceğim bütün zaman içerisinde, kendimi onlarla anlaşmazlık içerisinde görmeyi de pek arzu etmemekteyim.

Böylesine kritik bir konuda herhangi bir devlet tercümanının yorum yapması diplomaside genel teâmüllerin dışında, üstelik kaba ve saygısızca bir davranıştı. Padişah nezdinde de büyük rahatsızlığa sebebiyet veren Lord Stratford'un bu kendini bilmez davranışlarından İngiltere Hükümeti haberdar edildi. Bunun üzerine Lord Stratford, Clarendon'a, 3 Eylül 1855 tarihinde, resmi ve gizli olarak yazdığı mektubunda şu ifadelerle kendini savundu¹⁵¹⁶:

...Sultan'ın önceki olayları ve benzer sözleri anımsamasını özel olarak rica ederek bunların önüne geçmeyi denedim. Majesteleri sizden adam göndermenizi istemek için vakit müsait olmadığından bekleyemeyerek M. Pisani'yi görevlendirdim. Kraliçe'nin tavsiyelerimi dinlemek için mektubu kabul etmesi ve sizin tavsiyelerimi dikkate alacağınızın belirtilerine binaen M. Pisani'den önceki görevlerdeki gibi resmi bir görüşme talep etmesini ve saygılı mesajı iletmesini istedim.

Fransa cephesinde ise işler biraz daha iyiceydi. Bir taraftan Kırım Savaşı'nın devam ettiği diğer taraftan da Avrupalı Devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki savaş sonrası stratejilerini oluşturdukları bu kritik süreçte Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kaptan-ı deryalığa atanması, iç ve dış politikada önemli bir kırılma noktası olmuştu.

¹⁵¹⁴ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 123; AMAE, Paris, CPT, nr. 321, Thouvenel'den Walewski'ye 29 Ağustos 1855, s. 295-298. Cevdet Paşa ise padişahın, "*Ben anı bütün bütün istihdam etmem demedim. Sadaret ve Seraskerlik gibi işlerde kullanmam demiş idim*" cevabını verdiğini aktarır (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54). Ancak, olayın bütününe ve Sultan Abdülmecid'in ortaya koyduğu sert tavıra bakılınca, bu cevabın yumuşak kaldığı kanaati ağır basmaktadır.

¹⁵¹⁵ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁵¹⁶ Case, *a.g.m.*, s. 269.

Hâlihazırdaki koşullarda, Sultan Abdülmecid'in keskin bir siyasi manevrayla Mehmed Ali Paşa'yı kaptan paşalığa ataması, Fransa Büyükelçisi Thouvenel tarafından da “*riskli bir hareket*” olarak değerlendirilmişti. Onun bu fikre kapılmasının temel nedeni ise bir yandan Sivastopol kuşatmasının tüm şiddetiyle devam ettiği diğer yandan Osmanlı Devleti'nde Hristiyan tebaayı ilgilendiren reform sürecinin başladığı böylesine hassas bir dönemde, sözkonusu atamanın bu gelişmelere zarar verebileceği endişesinden kaynaklanmaktaydı. Hatta Thouvenel, Mehmed Ali Paşa'nın tayininin ardından hiç vakit kaybetmeksizin selefi Damat Halil Rıfat Paşa ile görüştü ve bu konuda ondan bilgi aldı. Halil Rıfat Paşa, Thouvenel'e endişelenecek bir şey olmadığını, paşanın tayininin herhangi bir tehlike arz etmediğini söyledi. Ancak, Thouvenel bu hususta işini sağlama almak istiyordu ve bu kez Sadrazam Âli Paşa ve Hariciye Nazırı Fuad Paşa ile Mehmed Ali Paşa hakkındaki endişelerini paylaştı. Onlara padişahın bu atamasının Fransız çıkarlarına ve mevcut anlaşmalarla sağlanmış ittifaka zarar verip vermeyeceğini sordu. Bâbiâli'nin yeni temsilcileri ise Thouvenel'e bu konuda herhangi bir olumsuzluk yaşanmayacağına dair garanti verdiler¹⁵¹⁷. Yani, aslında Fransız Büyükelçi'nin amacı mevcut statükoyu korumak ve ilişkilere zarar verebilecek bir durumdan kaçınmaktı. Bu olayda kilit kişi ise Lord Stratford'un çıkarlarına ters düştüğü aşikâr olan Mehmed Ali Paşa'ydı ve Thouvenel de bu görevlendirmenin kendisi, ülkesi için bir tehdit oluşturup oluşturmayacağını; İngiliz mevkiğine nispeten daha sakin ve temkinli bir yaklaşımla anlamaya gayret ediyordu.

Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabineye dâhil edilmesi üzerinden spekülasyonların sürdüğü bu dönemde Bâbiâli de boş durmadı. Lord Stratford'un bu atamadan rahatsız olacağını ve sorun çıkarabileceğini öngören tecrübeli Hariciye Nazırı Fuad Paşa, paşanın kaptanlığa getirildiği gün Londra Sefiri Musurus'a 30 Ağustos 1855 tarihli gizli bir mektup yazdı. Fuad Paşa burada, Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'ya karşı beslediği olumsuz duygularla hareket edebileceğini bildirdi ve Musurus'u uyardı. Ayrıca Lord Stratford'un olumsuz hislerle konuyu İngiliz Hükümeti'ne farklı bir şekilde yansıtip, yanlış anlamalara neden olabileceği endişesi taşıdığını da ilave etti. Padişahın istediği kişiyi nazır tayin etmesinin normal ancak, bunun İngiliz Hükümeti'ne karşı yapılmış bir hareket şeklinde göstermenin

---

¹⁵¹⁷ AMAE, Paris, CPT, nr. 321, Thouvenel'den Walewski'ye 30 Ağustos 1855, s. 311-312.

tamamıyla gerçek dışı olduğunu büyük bir hassasiyetle belirtti. İlâveten, Sultan Abdülmecid tarafından gerçekleştirilen bu görevlendirmenin hiçbir siyasi anlamının olmadığını, Mehmed Ali Paşa'nın "*damad-ı şehriyârilik*" sıfatı, eşi Âdile Sultan'ın tesiri de hatırlatılarak, Osmanlı Hükümeti'nin mevcut siyasi durumunu ve takip ettiği politikayı hiçbir şekilde değiştirmeyeceğini önemle vurguladı. Kısacası bu atamayla devletlerarası bir diplomasi savaşının başlayacağını öngören Fuad Paşa, Musurus'u İngiliz Hükümeti'ne gerekli açıklamaları yapması ve konunun hasarsız bir şekilde geçirtilmesini sağlaması için en baştan uyardı. İki ülke arasındaki dostane ilişkilerin sürdürülmesinin önemine değinen Fuad Paşa, İngiliz Nazırlarının Lord Stratford'un şahsi intibalarının etkisinde kalmamaları ve onları ikna etmesi için Musurus'a elinden geleni yapmasını konunun önemine binaen, defalarca tekrarladığını söyleyerek mektubuna son verdi¹⁵¹⁸.

Ayrıca padişah ve Bâbîâlî nezdinde hiçbir suretle kabul görmeyen Lord Stratford'un bu hadsizliği, Hariciye Nazırı Fuad Paşa tarafından da sert bir dille eleştirildi. Fuad Paşa, Lord Stratford'u ilişkilere zarar vermekle itham ediyordu. Fuad Paşa'nın konu hakkında Musurus'a yazdığı şu sözleri Bâbîâlî'nin, Lord Stratford'un aşırılıklarına dair düşüncelerini yansıtmaları bakımından önem taşımaktadır¹⁵¹⁹:

...Lord Stratford'un, Sultan'a ve onun egemen kararına karşı koymayacak kadar Sultan'a saygısı olduğunu zannediyorduk. Ve işleri aşırıya götürmeyeceğine inanıyorduk. Onun hem Türkiye için hem de elçiliğini yaptığı büyük ve asil ülkeyi rezil etmeyeceğini zannediyorduk. Yani azizim reva mıdır? Makul müdür ki bu kadar saygı duyduğumuz büyük bir ülkenin elçisinin durumu bu aşırı uca kadar itmesi mantıklı mıdır? Şahsi bir meseleyi siyasi bir çatışmaya çevirmesi ve bu kadar diplomasinin yapılmasına sebep olmasından hicap duyuyorum. Stradford, siyaset yapmıyor ama yinede bizi meşgul ediyor. Biz majesteleri kraliçenin devlet şurasının adaletli olduğuna çetin bir şekilde inanıyoruz ve bunların İstanbul'daki şahsi davasına alet olmayacağına da inancımız tamdır. Ama onları aydınlatmamız gerekiyor....

Mehmed Ali Paşa'nın göreve getirildiği gün ve akabinde bu tarz mektupların kaleme alınması, yeniden kabinede görevlendirilmesinin de ne denli bilinçli bir şekilde yapıldığını ve hem bu atamanın nasıl etkilerinin olacağını bilindiğini hem de mesele ilerledikçe Fuad Paşa'nın bu endişelerinde ne denli haklı olduğunu gösterdi. Aslında herkes bu atamanın maksadı ve sonuçlarını en başından itibaren farkındaydı.

¹⁵¹⁸ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 3, 30 Ağustos 1855.

¹⁵¹⁹ BOA, HR. SFR, (3) 20/23, lef 8. Fuad Paşa'nın 17 Eylül 1855 tarihinde Musurus'a gönderdiği bir başka gizli talimatnamede de Lord Stratford'un şahsi arzularıyla hareket ettiği ve bunun iki devlet arasındaki ilişkilere zarar verdiği birbirine yakın sözlerle ifade edilmiştir (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'dan, Londra Elçisi Musurus'a (Gizli Yazışma), 17 Eylül 1855, s. 223).

Zira Mustafa Reşid Paşa'nın önünü kesmek için kurulan bu oyunun içinde daha önce bahsedildiği üzere Âli ve Fuad Paşalar da yer almıştı. Yani, bundan sonraki çetin süreçte Lord Stratford'un sözüne karşılık, Bâbîâlî'nin sözü vardı. Bâbîâlî, bu konudaki stratejisini üç önemli argüman üstüne kurdu: Bunlardan ilki padişahın *hükümranlık hakları* ve istediğini nazır atayabileceği, ikincisi Mehmed Ali Paşa'nın *hanedan damadı* olması ve Âdile Sultan'ın kardeşi üzerindeki etkisi, üçüncüsü de bu atamanın Osmanlı Devleti'nin mevcut politikalarını değiştirmeyeceği ve reformlara mani olmayacağı idi. Bu savunmaya karşın İngiltere Hükümeti'ne ispat edilmeye çalışılan bir diğer can alıcı husus ise Lord Stratford'un bu olayı gereğinden fazla abartarak devletler arası bir siyasi kriz haline getirmesindeki şahsi zafiyetlerini ortaya çıkarmak ve haksızlığını göstermekti. Bâbîali, İngiliz Hükümeti'ne karşı ustaca yürüttüğü bu stratejide son derece başarılı oldu ve Lord Stratford'un şahsi ihtiraslarıyla, Mehmed Ali Paşa'nın atanmasını devletlerarası bir krize dönüştürüp, daha da büyötmek istediği krizi ustaca engellemeyi başardı.

Fuad Paşa'nın emriyle hemen harekete geçen Musurus'un 10 Eylül 1855 tarihinde yazdığı gizli cevap, durumun pek de iç açıcı olmadığını gösteriyordu. Kendisine verilen talimatları uygulayan ve Lord Clarendon ile görüştüğünü bildiren Musurus, İngiltere kabinesinin bu konudaki hoşnutsuzluğunu Fuad Paşa'ya ilettiler. Clarendon, Lord Stratford'un yokluğunda gerçekleştirilen bu atamanın manidar olduğunu ve onun gönderdiği rapordan bağımsız olarak İngiliz Hükümeti'nin, Mehmed Ali Paşa'dan rahatsızlık duyduğunu dile getirdi. Musurus da Fuad Paşa'nın ısrarla vurguladığı Mehmed Ali Paşa'nın damatlığı, atamanın siyasi olmadığı ve iki ülke arasındaki dostane ilişkilere hiçbir zarar vermeyeceği garantisini tekrarladı ve bir şahsa bu denli çok önem verilerek, onun üzerinden siyaset yapılmasının doğru olmadığını vurguladı. Buna karşılık Lord Clarendon ise Sultan Abdülmecid'in hislerine yenilerek gerçekleştirdiğini düşündüğü bu görevlendirmeyi sorgulamaya devam ederek; ısrarla bu atamanın kendi hükümetinde Sultan Abdülmecid'in nezdinde bugünlerde İngiltere'nin önemsiz olduğu kanısını uyandırdığını söyledi. Son olarak İngiltere'nin bugüne kadar Osmanlı Devleti için büyük fedakârlıklarda bulunduğunu ve gelecekte de bulunacağını belirterek, olayın onların gözünde büyük ve ağır bir durum olduğunu ve İngiltere kabinesinin duygularının gizli ve gayri resmi bir mektupla Hariciye Nazırı Fuad Paşa'ya bildirilmesini istedi. Henüz Lord

Stratford'un Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkmadan gerçekleştirilen bu yazışmalarda, Musurus'un ifade ettiği ve bu mektuptan da anlaşıldığı üzere yaptığı açıklamalar Lord Clarendon üzerinde pek bir etki yaratmamıştı¹⁵²⁰. Üstelik Clarendon'un ifadelerinden İngiltere'nin bu atamayı, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun azalmasıyla özdeşleştirmeye başladıkları anlaşılmaktaydı.

Bu gelişmelerden de anlaşıldığı üzere Mehmed Ali Paşa'nın atanmasıyla başlayan diplomatik kriz azalmak bir yana, günden güne şiddetini arttırıyordu. Tüm bu paradigmalardan dışında, konumuz açısından önem arz eden ve Osmanlı Devleti'ndeki "*hanedan damatlığı*"nın ne denli önemli olduğunu ispat eden bir gerçek de bu meselede; her fırsatta gerek padişah, gerek Bâbiâli ve gerekse yabancı büyükelçiler tarafından vurgulanan Mehmed Ali Paşa'nın damatlığı hususuydu. Ancak, bu olayda Mehmed Ali Paşa'nın damatlığı onun tarafından değil, bizzat padişah ve Bâbiâli tarafından Lord Stratford'a karşı kullanıldı. Bâbiâli, yukarıda da değinildiği üzere, Lord Stratford'un tüm itirazlarına rağmen ustaca bir manevrayla, sürekli olarak üç argümanı öne sürüyordu. Bu savunma, kısmen doğru olmakla birlikte eksikti. Çünkü hadiseler bu kez Mehmed Ali Paşa'nın atanmasındaki tek nedenin onun damatlığı olmadığını göstermekteydi. Mehmed Ali Paşa'nın o güne kadar rakiplerine karşı kullandığı "*damatlık*" kozunu, bu kez bizzat Hariciye Nazırı Fuad Paşa, İngiltere'ye karşı kullanıyordu. Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalık gibi "*stratejik*" bir göreve getirilmesi, söz konusu siyasi konjonktürde sadece damatlığıyla açıklanamaz, aynı zamanda siyasi nitelik taşıyan bir atamaydı. Zira Mehmed Ali Paşa'nın yerini aldığı Halil Paşa da bir hanedan damadıydı. Yani, bu kez Mehmed Ali Paşa'yı iktidara taşıyan unsurlardan en önde geleni onun damatlığı değil, Mustafa Reşid Paşa ve Lord Stratford'a muhalif duruşuydu. Lord Stratford'un, Clarendon'a gönderdiği 3 Eylül 1855 tarihli resmi ve gizli raporundaki "*Azledilen bakanla (Halil) ilişki sadece ara sıra ve resmi idi. Şimdi o iktidarda değil. Fakat doğruyu söylemek gerekir ki donanmanın ihtiyaçlarına duyarlıydı ve bu elçiliğin tavsiyelerine açıktı*"¹⁵²¹ ifadeleri de bu görüşümüzü teyit etmektedir. Söz konusu argümanlar üzerine bir siyaset kuran Bâbiâli, bu konudaki ustalığını gösterdi ve görevlendirmenin Mustafa Reşid Paşa ve müttefiki Lord Stratford'u tasfiye etmek

¹⁵²⁰ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 4, 10 Eylül 1855.

¹⁵²¹ Case, a.g.m., s. 268-269.

için gerçekleştirildiğini hiçbir surette kabul etmedi. Ancak, durumun böyle olmadığına farkında olan usta politikacı Lord Stratford da Bâbîâlî'nin bu politikasına karşılık, Mehmed Ali Paşa'yı düşürmek için ısrarlı girişimlerinden hiçbir surette vazgeçmedi.

1.2.2. Lord Stratford'un Thouvenel'i Yanına Çekme Girişimleri ve Thouvenel Cephesinde Mehmed Ali Paşa'nın Kaptan-ı Deryalığı

Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'nın atanmasına bu denli aşırı tepki vermesinin altında ona beslediği şahsi nefretin yanı sıra, Osmanlı Devleti üzerindeki mevcut nüfuzunun kırılmak istenmesi ve ibrenin Fransa'ya doğru yönelmesinin de payı büyüktü. Zira Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığa atanmasının iç ve dış politikadaki ilk ayağı, Mustafa Reşid Paşa'nın sadarettten uzaklaştırılması ile başlayan sürecin, yerine Fransa'ya meyilli olan Âli ve Fuad Paşaların iktidarı ele geçirmeleri sonucunu doğurmuş olmasıydı. Lord Stratford'un aşırılıkları, Kırım Savaşı sonlarında Fransız ordusunun İngilizlere karşı sayıca üstünlüğü, Malakov'u alışı ve böylece Rusların Sivastopol'un güneyinden çekilmeleri de Osmanlı dış politikasında ibrenin Fransa yönüne dönmesinde etkili oldu. Bu gibi nedenlerle Bâbîâlî'nin Fransa'ya yaklaşması ise Fransa'nın da Osmanlı üzerindeki İngiliz etkisini kırıp, ilk planda olma arzusunu pekiştirdi¹⁵²². Bu süreçte İstanbul'da maslahatgüzârlık seviyesinde temsilcisi bulunan Fransa'nın Mayıs 1855 tarihinde, Âli ve Fuad Paşa'nın da Lord Stratford'a karşı önemli bir koz olduğunu düşündükleri Thouvenel gibi yetenekli birini büyükelçi olarak ataması¹⁵²³ son derece anlamlıydı. Böylece şahıslar üzerinden gerçekleştirilen bir politik savaşa girildi. İçeride Âli ile Fuad Paşaların hükümete geçmesi ve Fransa'nın İstanbul temsilcisinin ustalığı, Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki itibarını arttırdı ve Lord Stratford'un Bâbîâlî'deki üstünlüğünü iyice sarstı. Tüm bu diplomasi trafiğinin altındaki asıl gerçek ise birbirinden ayrılmaz bir biçimde, içeride Osmanlı Devlet ricâli arasında ve dışarıda İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz savaşlarıydı. Thouvenel'in İstanbul'a gelişinden bir ay sonra, Ağustos 1855'te padişahın Mehmed Ali Paşa'yı kaptan-ı derya olarak atamasıyla tüm bu Avrupalı rekabeti ve içteki Türk

¹⁵²² Lane-Poole, *a.g.e.*, II, 419; Temperley, *a.g.m.*, s. 219; Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 26.

¹⁵²³ Temperley, *a.g.m.*, s. 221-222; Case, *a.g.m.*, s. 262-263. Thouvenel, 17 Temmuz 1855/4 Za 1271 tarihinde İstanbul'a geldi (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 51).

entrikaları zirveye çıktı¹⁵²⁴. Netice itibariyle son derece kritik gelişmelerin yaşandığı bir dönemde padişahın, hükümetine yaptığı bu atama karşısında Lord Stratford'un küstahça davranışları meselenin devletlerarası bir krize dönüşmesine zemin hazırladı.

Diğer taraftan Lord Stratford'un olağanüstü girişimleri ile Londra'nın desteği, Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'yı alt edebileceği ve kendisinin yeniden iktidara geleceği ümidini korumasını sağlamaktaydı¹⁵²⁵. Mustafa Reşid Paşa Londra'dan aldığı yardımlarla, kafasında kendisinin sadrazam, Âli Paşa'nın Meclis-i Tanzimat Reisi, Şefik Efendi'nin Hariciye Nazırı, Kamil Paşa'nın Dahiliye Nazırı ya da Şûrâ-yı Devlet Başkanı, Halil Paşa'nın da serasker olduğu yeni bir kabine oluşturmuştu bile. Ancak bu planlardan Thouvenel'in de haberi oldu. Thouvenel'e göre bu hamleyle, Sultan Abdülmecid ve Fransa etkisiz hale getirilecekti ki Mustafa Reşid Paşa'nın tasavvurları bu kez de Thouvenel'i harekete geçirdi. Konu hakkında sarayın diğer damadı Ahmed Fethi Paşa ile görüşen Thouvenel, paşaya bu konuda yeni bir nezaret kargaşasından kaçınılması ve Mehmed Ali Paşa hadisesinin İngiliz Elçisi Lord Stratford ile birlikte hareket edilerek derhal çözümlenmesini tavsiye etti. Zira her değişim yeni bir entrika demektir ve Fransa'nın politikasına zarar verirdi. Üstelik hâlihazırdaki kabine, Mehmed Ali Paşa hakkındaki tereddütler dışında, Fransız çıkarlarına uygun görünmekteydi¹⁵²⁶. Thouvenel, Âli ve Fuad Paşaların toleranslı davranışlarından son derece memnundu¹⁵²⁷.

Öte yandan Thouvenel, Lord Stratford'un Mustafa Reşid Paşa ile birlikte hükümeti aleyhinde yaptığı bu hareketlerden oldukça rahatsızdı. Buna rağmen, ülkesinin çıkarları için meseleyi çok büyütmeden ve Stratford'la karşı karşıya gelmeden çözmek istiyordu. Durumun hassasiyetinin farkında olan Thouvenel, Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'ya karşı öfkesinin paroksizme varması nedeniyle, mevcut sorunlara eğilmekte güçlük çektiklerini ve ortaklığın bozmasından endişe duyduğunu hükümetine bildirdi¹⁵²⁸. Zira Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa'nın kabineye alınması üzerinden Bâbıâîl ve Sultan Abdülmecid ile giriştiği mücadele esnasında Kırım Savaşı halen devam etmekteydi. Bu durum, müttefiklerin yani

¹⁵²⁴ Case, a.g.m., s. 264.

¹⁵²⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye (Gizli Yazışma), 30 Eylül 1855, s. 252-257; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Schefer'den Thouvenel'e, 7 Ekim 1855, s. 292-293.

¹⁵²⁶ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye (Gizli Yazışma), 30 Eylül 1855, s. 252-257.

¹⁵²⁷ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 22 Ekim 1855, s. 370.

¹⁵²⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 1 Kasım 1855, s. 5.

Bâbiâli, İngiltere ve Fransa cephesinde diplomatik manevra kabiliyetini de daraltan bir unsurdu.

Bir yandan İngiltere’de, Musurus’un yoğun diplomatik çabaları devam ederken, diğer yandan Lord Stratford da boş durmadı ve yeni bir hamleyle Thouvenel’e buluşma teklif etti¹⁵²⁹. Sivastopol konusu ve General Pelissier’in başarılarından bahsedilirken Lord Stratford konuyu hemen sıcak gündeme, yani Mehmed Ali Paşa’nın tekrar göreve getirilmesine bağladı. Lord, yine Mehmed Ali Paşa’nın padişaha karşı fesad hareketinde bulunan (softa olayını kastederek), kölesini öldüren eli kanlı bir kişi olduğundan bahsederek onu kötülemeye başladı. Fakat Thouvenel geçmişe dair olan bu suçlamaların hiçbir şekilde Mehmed Ali Paşa’yı yolunda ilerlemesinden alıkoyamayacağı gerçeğinin farkındaydı¹⁵³⁰. Mehmed Ali Paşa’nın özel hayatının bu noktada kendilerini çok ilgilendirmediğinden bahsederek, zamanında Rusya’ya karşı büyük bir cesaretle direndiğini ve Hıristiyanlara karşı çok az müsamaha göstermekle birlikte, Hıristiyanların Sultan’ın Şeyhülislam’a danışmadan Katolik Kiliselerinin inşasına ilişkin fermanları ona borçlu olduklarını hatırlattı.

Thouvenel, Lord Stratford’un meseleyi kişiselleştirdiği bu atamanın padişahın inisiyatifinde olduğunu ve bu sebeple Pisani’yi padişaha göndermesini ise uygun bulmadığını ilave ettiği görüşmede sözlerine şöyle devam etti¹⁵³¹:

...Mehmet Ali'nin ne yaptığını bilmiyorum Sayın Lordum, sizin tasvip ettiğiniz talimatlarımın kişisel sorunlara beni bulaştırmayı engellediğini size söylemiştim. Uzaklaşmak istemediğim bu prensip, Sultan'ın seçeneklerini yargılamama engel olmuyor. Size hiç çekinmeden itiraf etmeliyim ki Sultan'ın eniştesi konusu beni pek memnun etmiyor.

¹⁵²⁹ Kimin kaleme aldığı belirtilmediği bir belgede, Lord Stratford’un Fransa Elçisi Thouvenel ile de görüşmeye gideceği ancak ondan nefret eden Thouvenel’in Fransa çıkarları doğrultusunda kendisine pek yüz vermeyeceği ifade edilmiştir (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel’dan Walewski’ye, 6 Eylül 1855, s. 37-38).

¹⁵³⁰ Case, a.g.m., s. 264-265. Thouvenel ile Lord Stratford arasındaki bir görüşmede Mehmed Ali Paşa’nın suçlandığı olaya ilişkin ilginç bir diyalog geçmişti. Thouvenel: “...*Aman Allah göstermesin Lordum, Mehmet Ali’yi ya da zimmete geçirme hadisesini savunmak istediğim anlaşılmasın. (Fakat) Türkiye’de kaç tane politik ya da onurlu adam var ki benim ya da sizin böyle bir kelimeye (entrikaya) karıştığımızı düşünsünler. Hangi Osmanlı Nazırı suçlandı? Benim gibi siz de biliyorsunuz ki Reşid Paşa şüphelerden kendini hâlâ koruyabilmiş değil. Eğer insanları geçmişleri ya da şöhretleri nedeniyle yanımıza çekerek nerede durmamız gerekir? Ya da gerçeğe ulaşmak için kendimiz nerede buluruz?*”. Stratford: “*Eğer Reşid Paşa suçluysa ona da diğerlerine davrandığım gibi davranacağım. Mehmet Ali Paşanın büyük bir skandal olmadan Tophane’den zindana gitmesi mümkün müdür? Padişahın damadı olan bu şahıs sadece Padişahın iradesiyle iktidara gelebilir. Her ayrıntısını bildiğim bir entrika söz konusu burada.*”. Bu diyalogu aktardıktan sonra Thouvenel, Hariciye Nazırı Walewski’ye şöyle der: “*Mehmet Ali Paşa’nın bu savaştan şerefsiz olarak çıkmasından korkmaktayım. Düşüşünü öyle kolayca kabul edebilecek bir adam değil.*” AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel’dan Walewski’ye, 10 Eylül 1855, s. 80-85.

¹⁵³¹ Case, a.g.m., s. 265.

Mehmet Ali Paşa'nın kendisi bizzat benim yargılama alanım dışında kalmaktadır. Lakin Mösyö Pisani nezdindeki girişimi uygun bulmuyorum. Sizin yokluğunuzda Padişahın onu (Mehmed Ali Paşa) Nazır olarak ataması sizi üzmüştür. Mehmet Ali'nin Halil Paşa'nın yerini alması hususunda büyük yanlışlık/haksızlık içinde olan hükümet üyelerine uygun biçimde telkinlerde bulundum. Bu yapabileceğim en iyi şeydi...

Ayrıca Thouvenel, Lord Stratford'u rahatlatmak için Mehmed Ali Paşa'nın ittifak konusunda bir tehdit oluşturmayacağını, diğerleri kadar ittifaka özen göstereceğini; fakat bunun aksi bir davranışta bulunursa kendisinin padişahın huzuruna çıkacağı ve Mehmed Ali Paşa ile bu işin yürümeyeceğini söyleyeceğini de ifade etti¹⁵³². Buna karşın yılların usta diplomatı Lord Stratford, Thouvenel'in son derece politik konuşması karşısında, Mehmed Ali Paşa'yı kötüleyerek bir netice elde edemeyeceğini anlayınca meseleyi başka bir boyuta taşıdı. Lord Stratford, bu sefer Mehmed Ali Paşa'nın tayininin, Fransa ve İngiltere'nin ittifakını ve çıkarlarını etkilemek, iki büyükelçi arasında fikir ayrılığı yaratarak, tarafları ayırma planının bir parçası olarak gerçekleştirildiğini öne sürdü. Bu iddiayı son derece soğukkanlılıkla göğüsleyen Thouvenel büyük bir ustalıkla: *"Birbirlerine saygı duyan iki büyükelçinin neden ayrılma düşüncesinden dolayı sıkıntı çektiklerini anlayamıyorum."* sözleriyle Lord Stratford'un bu hamlesini de boşa çıkardı. Lord Stratford hemen üçüncü planını devreye soktu ve kızgın, aynı zamanda tehditkâr bir ses tonuyla sözlerine, Thouvenel'in etrafında tarafların ittifakına karşı bir partinin olduğunu, bütün işlere karışan ve kendisinin düşmanı olan Abbé Boré'nin¹⁵³³ İstanbul'dan uzaklaştırılması gerektiğiyle devam etti. Lord Stratford'un nezaket sınırlarını aşan tavrı karşısında sükûnetini koruyan Thouvenel, Mösyö Boré'u, Pera'dan hayal meyal hatırladığını, Rus Sarayı'ndaki hastanede rahip olan bu şahsın elçilik işleriyle bir alakası olmadığını söylese de bu açıklamalar Lord Stratford'u tatmin etmedi. Mehmed Ali Paşa'nın atanmasını iyiden iyiye kişiselleştiren Lord Stratford, yaptığı müdahalelerin padişahın hâkimiyet ve bağımsızlığına zarar gibi gösterilmeye çalışılarak ondan kurtulmak istediklerini ancak kendisinin uyanık

¹⁵³² AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 10 Eylül 1855, s. 80-85.

¹⁵³³ Lazarist misyonunun lideri Abbé Boré'un İstanbul'da özellikle Türklerle iyi bağlatıları vardı. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın arkadaşı ve Lord Stratford'un himayesinde bulunan Reşit Paşa'ya düşman idi (Case, a.g.m., s. 266n). A. Melik, Mareşal Saint-Arnaud ve M. Benedetti ile çok iyi ilişkileri olan Boré'un, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'e Fransa etkisinde destek sözü verdiğini iddia etmiştir (Melik, a.g.e., s. 176). Lord Stratford'un Abbé Boré konusunda çok hassas olduğu Thouvenel'den şikâyet ettiği İngiltere'ye gönderdiği şu rapordan anlaşılmaktadır. Stratford burada, Thouvenel'in Abbé Boré önderliğindeki *"gizli-aktif-entrikalı"* oluşumun İngiltere karşısı faaliyetlerini engellemediğinden bahsetmiştir. Ayrıca, hafiyelerinin kendisine Abbé Boré'un yanında Mehmed Ali Paşa ile birlikte birkaç kez padişah tarafından kabul edildikleri bilgisinin ulaştığını bildirmiştir (Case, a.g.m., s. 263-264).

davrandığını da sözlerine ekledi. Aslında Lord Stratford'un bu sözleri, kendisinin Fransa ve Osmanlı hükümetinin ittifakında bir engel olduğunu rapor eden Thouvenel'e bir mesaj niteliğindedir¹⁵³⁴.

Gerçekten de Thouvenel, görüşme hakkındaki duygularını ve Lord Stratford'dan şikâyetini 2 Eylül 1855 tarihli gizli bir raporla Walewski'ye bildirdi¹⁵³⁵. Raporda hem görüşmenin tüm detaylarını hem de Mehmed Ali Paşa hakkında tanıtıcı bilgiler ve onun Mustafa Reşid Paşa ile olan çekişmeleri, akrabalık bağları gibi pek çok detayı, Dışişleri Bakanı Walewski'ye aktardı¹⁵³⁶. Thouvenel'den istediklerini duyamayan Lord Stratford, onun hükümetine kendisi hakkında bir şikâyet raporu gönderdiğini biliyordu. Bu raporun Londra'ya da ulaşacağını gayet iyi bilen tecrübeli sefir, görüşme hakkında kendi yorumlarını içeren resmi ve gizli bir raporu ertesi gün Clarendon'a gönderdi. Burada kendisinin yokluğundan istifadeyle, padişahın ondan uzaklaştırıldığı iddiasıyla sözlerine başlayan Lord Stratford, Mehmed Ali Paşa hakkındaki rutin kişisel suçlamalarını tekrarladıktan sonra, bunlarla bir yere varamayacağını anlamış olsa gerek ki bu kez de paşanın hiçbir suçu olmasa dahi görevinin sorumluluklarını yerine getirebilecek ehliyet ve liyakatte olmadığını öne sürdü. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'nın reformların önünde duran "*muhafazakâr/fanatik parti*" mensubu olduğunu da ısrarla vurguladı¹⁵³⁷. Clarendon ise 10 Eylül 1855 tarihli Lord Stratford'a yazdığı gizli cevabî mektubunda, savaş

---

¹⁵³⁴ Case, a.g.m., s. 265-267.

¹⁵³⁵ "...İşte bu şekilde, Sayın Bakanım, bu sabahki hikâye bu şekilde gerçekleşti. Kabul edersiniz ki sanık sandalyesinde kalmak için epey sabra ihtiyacım vardı. Her zaman bir skandaldan/dedikodudan kaçınmaya çalışacağımı umuyorum, fakat sizin her gün nelerle uğraştığımı bilmenizin önemli olduğunu düşündüm. Size hiç bir hıncım olmadığı bilinciyle söylemek isterim ki Lord Stratford, iki ülkenin/kabinenin ittifakında bir engeldir.... Zorla suçlandım ve dürüstlüğüm artık korunamıyor." (Case, a.g.m., s. 267).

¹⁵³⁶ Case, a.g.m., s. 264-268. Thouvenel, Mehmed Ali Paşa'yı tanıtıcı şu bilgileri aktarmıştır: "*Lord Stratford, bir kölenin öldürülmesinden Mehmet Ali Paşa'nın sanık olduğunu/suçlandığını ve haremindeki bir hizmetçisi ile beraber suçüstü yakalandıklarını ima etti. Bu olaydan sonra, söz konusu şahsiyet Sultan'ın eniştesi oldu. Mehmet Ali'nin kız kardeşi de şu an Paris Elçisi olan Reşid Paşa'nın oğluyla evlendi. Bu sıkı ilişkilerle Mehmet Ali Paşa, serasker ve sadrazam oldu. Sadrazamlığı, Menşikov'un misyonu dönemine denk gelmekteydi. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ni Rus Çar'ının buyruğu altına sokacak olan meşhur anlaşmaya imza atmamak için bu görevinden ayrıldı. Bu dönemde.... Seraskerlik görevini ifa etti. Bu iki Nazır arasındaki dargınlık daha sonra ortaya çıktı; Reşid onu rüşvetle suçladı ve sürgün edilmesi talebinde bulundu... Geçmişe ait bu anlatı, sevgili bakanım, sadece diğer bir sonu ortaya koymaktadır: Eğer Mehmet Ali Türklerin gözünde küçük bir suç işlemişse ki bu mükemmel bir dürüstlük değil, bu şeylerin hiçbirisi onun yoluna devam etmesini engellemeyecek ve Lord Stratford, Reşid Paşa'nın kişisel ve doğrudan çıkarları oyunda olmadığı sürece onu/Mehmet Ali'yi destekledi. Sultan'ın eniştesinin özel hayatını (hangi özel hayat böyle mutsuz, sıkıntılı bir ülkede bu örneğe dayanabilir!) bırakalım. Onun kamusal hareketlerine bakalım..." (Case, a.g.m., s. 264-265).*

¹⁵³⁷ Case, a.g.m., s. 268-269.

halinde olunduğunu, ilişkilere zarar verecek hareketlerden kaçınması ve Thouvenel’le iyi geçinmesi gerektiğini bildirdi¹⁵³⁸.

Netice itibariyle Lord Stratford, Thouvenel’i Mehmed Ali Paşa aleyhinde etkilemek için her yolu denedi fakat amacına ulaşamadı. Thouvenel, mevkidaşı Lord Stratford’un hatasına düşmedi ve Mehmed Ali Paşa’nın hem “*padişahın ailesinden*” olması hem de padişahın istediğini atama yetkisinin olduğunu belirterek, ülkesinin menfaatleri ve mevcut ittifakın bozulmamasına dikkat ederek, konuya mantık çerçevesinde yaklaştı. Diğer taraftan ise muhafazakâr görüşleri ve Lord Stratford’un da tesiriyle, Mehmed Ali Paşa hakkında endişeleri artan Thouvenel, bu konuda Lord Stratford ile tam bir ittifaka yanaşmasa da kendince tedbir almaktan da geri durmadı. Bir yandan bu atamayla padişahın hükümrانlık haklarını kullandığını ve onun işlerine karışılmayacağı mesajını veren Thouvenel; diğer yandan da Bâbîâlî’ye şu anda oldukça önemli bir mevkide bulunan Mehmed Ali Paşa’nın kaptan-ı deryalıktan daha üst bir göreve, yani sadarete gelmesini istemediklerini ve böyle bir şey olursa bunu kınayacağını şu sözlerle bildirdi¹⁵³⁹:

...Lord Stratford’a karşı yapılanlar için suçlanabilirim. Âli Paşa ve Fuad Paşa’ya, Mehmet Ali Paşa’nın yeniden kabineye alınmasını uygun bulmadığımı birçok kez ifade ettim. Mehmet Ali Paşa’nın yeniden kabineye atanması, hali hazırdaki nazırlar tarafından şartların bir gereği olarak sunuldu. Artık nazırların değişmesine neden olan entrikaları istemiyoruz. Mehmet Ali Paşa’nın atanmasına gelince, kendisi padişahın ailesinden olmakla birlikte padişahın istediğini atama yetkisi vardır ve bu da onun en doğal hakkıdır. Sultan kendince bu atamayı yaparak, hükümrانlık haklarını kullandığı gibi, işlerine burnunun sokulamayacağını da göstermiş oldu. Fakat bana göre; Mehmet Ali Paşa sadece ve sadece o unvanını yani kaptan paşalığı taşıdığı sürece benim için diğer nazırlar ile aynı kefedeyer alır. Mehmet Ali Paşa şu anda oldukça önemli bir mevkide ve Padişahın bir sözü ile yeniden vaktiyle olduğu gibi sadarete getirilebilir. Bu bir hata olacaktır. Bunu kınayacağımı belirtmek isterim...

Bununla da yetinmeyen Thouvenel, konuyu bizzat Mehmed Ali Paşa’ya iletmek üzere harekete geçti. 10 Ekim 1855 tarihinde Mehmed Ali Paşa ile görüşmek üzere Schefer’i gönderdi. Çünkü Thouvenel de kısa sürede Osmanlı Devleti’ndeki saray damatlığının önemini kavradı ve paşanın bu sıfatıyla padişah üzerinde

¹⁵³⁸ “*Büyük bir savaşta yız. İngiltere’nin itibar ve çıkarları tehlikede. Başarı Fransa ile devam edecek uyuma bağlı. İki ülke her zaman aynı fikirde olmayabilir fakat her ikisi de dayanıyorlar ve dayanacaklar. Ve ikisinin de Doğudaki vekilleri aynı yolda olmalı, “tahta kadar kardeşe sabretmeli”. İki elçiliğin de müşterek izleyeceği rotayı çizerseniz, bunların Fransız elçiliğine iletilmesi ve etkili olması için çalışacağım. Ve eminim ki bu muhtemel ayrılıkları engelleyecek en iyi yol bu. Bunları yazmak bana zor geliyor, okumak da size zor gelebilir. Fakat böyle önemli meselelerde size karşı fikirlerimi açıkça ifade etmezsem, hükümete, ülkeme ve size karşı görevimde hepimizi düş kırıklığına uğratmış olurum.*” . Mektubun devamı için bkz. Case, a.g.m., s. 271-272.

¹⁵³⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel’den Walewski’ye (Gizli Yazışma), 30 Eylül 1855, s. 252-257.

kurabileceği etkinin farkına vardı. Bu sebeple Schefer, paşadan reform karşıtı davranışlarda bulunmayacağı, Âli ve Fuad Paşalar ile uyum içinde çalışacağı ve damatlık gücünü kullanarak yeniden sadarete gelmeye çalışmayacağına dair teminat istedi. Olayların son derece karışık ve gerilimli bir hal aldığı bu meselede Mehmed Ali Paşa, İngiltere cephesinden sonra aleyhinde bir de Fransızların rahatsızlığının gündeme gelmesini istememiş olacak ki Schefer'e; padişah kendisini bir gün sadarete atasa bile kendisinin bunu kabul etmeyeceğini, sadece askeri işlerle alâkadar olup, siyasi işlere müdahale etmeyeceğine dair söz verdi¹⁵⁴⁰. Böylece Mehmed Ali Paşa ile uzlaşmaya varan Fransız diplomatlar da rahat bir nefes aldılar ve Lord Stratford'un, Thouvenel'i yanına çekme ümitlerini de boşa çıkardılar.

İstanbul'a geldiği ilk zamanlarda, -Lord Stratford'un baskılarının da tesiriyle- Mehmed Ali Paşa hakkında önyargıları olan ve onu reform karşıtı olarak değerlendiren Thouvenel'in, daha iyi bilgi topladıkça zamanla paşa hakkında fikirleri değişti ve daha ılımlı düşünmeye başladı¹⁵⁴¹. Çünkü Mehmed Ali Paşa'nın kabineye dönmesiyle Mustafa Reşid Paşa'nın saf dışı kalması, Fransa'ya ister istemez bir ayrıcalık sağladı. Ayrıca, Thouvenel yukarıda değinildiği gibi Mehmed Ali Paşa ile ilgili gerekli tedbirleri aldı ve artık paşanın ülkesinin çıkarlarına karşı davranabilecek bir tehdit olamayacağını anlayarak rahatladı.

Mehmed Ali Paşa ile Thouvenel, paşanın kabineye girmesinden yaklaşık iki buçuk ay sonra ilk kez, büyükelçinin diğer nazırlarla birlikte davet ettiği bir yemekte görüştüler. Yani, bu süre içerisinde tarafların hiçbir resmi veya doğrudan teması gerçekleşmedi. Thouvenel, bu görüşmede Mehmed Ali Paşa'ya, Lord Stratford'un kendisine karşı olan tavırlarından onu sorumlu tutmadığını ifade etti. Mehmed Ali Paşa da Sardunya Bakanı'nın kendisine Lord Stratford ile kesilmiş olan ilişkilerini yeniden tesis etmesini talep ettiğini ve bu konuda Thouvenel'in görüşlerini sorarak, tavsiye istedi. Thouvenel ise diplomatik bir lisanla, bu konuda Lord Stratford'un

---

¹⁵⁴⁰ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 11 Ekim 1855, s. 305. "...Il (Schefer) a dit à Mehemet Ali Pacha que nous n'avions vu qu'un principe engage à propos de sa personne, mais que ce principe changerait d'aspect à mes yeux. 1) s'il ne vivait pas en bonne harmonie avec ses collègues et ne suivait pas, dans les questions de réformes, la même ligne de conduite que Fuad Pacha et aali Pacha. 2) Si usant de son influence au palais il cherchait à parvenir au Grand Viziriat... Mehemet Ali Pacha qui, aux défauts qu'on lui reproche mêle au moins une qualité, celle de ne pas manquer à ses engagements, a chargé mon premier drogman de me reporter sa parole d'honneur que si le Sultan pensait jamais à lui confier les sceaux de l'Empire, il les refuserait." (Aynı Belge).

¹⁵⁴¹ Thouvenel'in fikirlerindeki bu değişim için bkz. AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 27 Eylül 1855, s. 236-237; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 8 Ekim 1855, s. 281.

atacağı ilk adımın ilişkilerin düzelmesi adına çok kıymetli olacağı cevabını verdi¹⁵⁴². Kısacası Lord Stratford'un aksine mantıklı davranan Thouvenel için, Bâbîâlî'de gücü elinde bulunduran, uyum içinde çalıştıkları Âli ve Fuad Paşalar iktidardan düşmedikçe ve Mehmed Ali Paşa da sadarete getirilmedikçe, onun kaptan paşalıkta kalması büyük bir sorun teşkil etmiyordu.

1.2.3. Lord Stratford'un Bâbîâlî Üzerinde Baskı Kurma Çabası

Yukarıda izah edildiği üzere, Mehmed Ali Paşa'nın kabineye dönmesiyle birden çok cephede gelişen diplomatik savaşta Lord Stratford, Thouvenel ile gerçekleştirdiği görüşmede de istediğini elde edemedi. Bu sefer Lord, padişahın huzuruna çıkmadan önce Bâbîâlî'nin nabzını yoklamak için Sadrazam Âli Paşa'nın konağına gitti. Burada yaklaşık beş saat kalan Lord Stratford, oradan Meclis-i Tanzimat Reisi Kıbrıslı Mehmed Paşa, Halil Paşa, Fuad Paşa'nın yanına ve son olarak da Mustafa Reşid Paşa'ya uğradı¹⁵⁴³. Bu görüşmeler neticesinde Lord Stratford, Mehmed Ali Paşa'nın yeniden hükümete dâhil edilmesinin ne sadrazam Âli Paşa'yı ne de Hariciye Nazırı Fuad Paşa'yı tedirgin etmediğini gördü. Lord Stratford Sadrazam Âli Paşa ile yaptığı hayli uzun süren görüşmede, konuyu Mehmed Ali Paşa'ya getirdi ve onun hakkında tekrarlamaktan bıkmadığı "*Elini kana bulamış ve açıkça Padişahı tahttan indirmeye çalışmış bir adamın*" tayini karşısındaki şaşkınlığını ifade etti. Bir yandan Mehmed Ali Paşa'nın atanmasının hükümet işlerinde herhangi bir değişikliğe neden olmayacağını söyleyerek onu sakinleştirmeye bir yandan da padişahın hükümlerlik haklarını hatırlatmaya çalışan Âli Paşa ise Lord Stratford'a şöyle cevap verdi¹⁵⁴⁴:

...Lordum bildiğiniz üzere Sultanımız bağımsız bir İmparatorluğun hükümleridir ve iki müttefik devlet de büyük bir savaşta bizimle ittifak etmektedirler. Padişahımız nazırlarını kendisine güven veren kişiler arasından seçmektedir ve sanırım, hükümetin izlediği politikada bir değişiklik olmadığı sürece padişahın bu tercihinin kimse sorgulayamaz. Mehmet Ali'nin bu tayini, hükümet işlerinde herhangi bir farklılaşmaya neden olmayacaktır. Bu konuda size en resmi şekilde garanti verebilirim. Size karşı yapılan suçlamalara gelince bu konuda içimiz rahat, zaten hepsi yakın zamanda meydana geldi ve Mehmet Ali Paşa'nın sadaretindeki gibi bir daha bu suçlamaların artacağını/olacağını düşünmüyoruz.

Âli Paşa'nın sözlerinden de açıkça anlaşıldığı gibi, Lord Stratford'un şiddetli itirazlarının ardında daha önce Mehmed Ali Paşa ile yaşadıkları çekişmeler de

¹⁵⁴² AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 79-85.

¹⁵⁴³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 6 Eylül 1855, s. 37-38; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, bulletin confidentiel, (Gizli Rapor), 7 Eylül 1855, s. 96-106.

¹⁵⁴⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, bulletin confidentiel, (Gizli Rapor), 7 Eylül 1855, s. 96-106.

önemli pay sahibiydi. Zira Lord, bugüne kadar aleyhinde davrandığı Mehmed Ali Paşa'nın, kendisine yeni zorluklar çıkarabileceğini düşünüyordu. Diğer taraftan Lord Stratford, Thouvenel ile gerçekleştirdiği görüşmede Fransa'nın desteklediğini ima ettiği, İstanbul'daki Katolik misyonerlerden bazılarının saray entrikalarına karıştıkları iddialarını Âli Paşa'ya da tekrarladı ve kendisini asıl üzen şeyin onu padişah nezdinde gözden düşürmeye çalışan Katoliklerin bilhassa da Mösyö Boré, Zenghir ve Duroglou'nun ona karşı beslediği düşmanlıklar olduğunu ifade etti¹⁵⁴⁵. Ancak, gerçek şu ki Lord Stratford'un devlet işlerine müdahalesi ve fütursuz davranışları başkalarının aleyhinde çalışmasına lüzum bırakmamaktaydı. Devletlerarasındaki ittifaka bu hareketleriye asıl zarar verenin Lord Stratford olduğunu hükümetine rapor eden Thouvenel, bu olayda Lord Stratford ile Mustafa Reşid Paşa'nın nasıl birbirlerinin kurbanı olduklarını şu sözlerle özetlemiştir¹⁵⁴⁶: “...Eğer, bu ihtiraslara hizmet etmiyorsam, onların kin duygularına katılmıyorsam ki bu duygu ve kin onun [Lord Stratford] ve hamisi olduğu kişinin, daha doğrusu kurbanı, Reşid Paşa'nın etrafında kimseyi bırakmadı...”.

Kabinenin eski ve yeni üyelerinden bazılarıyla görüşen Lord Stratford, Damat Ahmed Fethi Paşa'ya da gitti. İngiliz Büyükelçisi paşanın padişahla yakınlığını iyi bildiğinden, amacının asla padişahın bağımsızlığına karşı çıkmak olmadığını söyledi¹⁵⁴⁷. Bu ziyaretleri sayesinde hem içeride hem de dışarıda konu hakkında nabız tutan Lord Stratford, ayrıca bu yolla padişaha da istediği mesajları iletmekteydi. Fakat Lord Stratford'un aşağıda bahsedilen hareketleri, Ahmed Fethi Paşa'ya söylediklerinin laftan ibaret olduğunu göstermişti.

1.2.4. Lord Stratford'un Sultan Abdülmecid'in Huzuruna Çıkması ve Krizin Büyümesi

Pisani'yi Sultan Abdülmecid'e gönderen Lord Stratford, aldığı ağır cevaba rağmen meselenin üzerine gitmeye devam ediyordu. Hem Pisani aracılığıyla hem de kendisinin Bâbîâlî ve Thouvenel ile yaptığı görüşmede istediğini elde edemeyen Stratford, 9 Eylül 1855 tarihinde haddini ve yetkisini aşarak, diplomatik kaidelerin tamamen dışında bir yola başvurdu ve Mehmed Ali Paşa'nın niçin atandığını Sultan

¹⁵⁴⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, bulletin confidentiel, (Gizli Rapor), 7 Eylül 1855, s. 96-106.

¹⁵⁴⁶ Case, a.g.m., s. 267.

¹⁵⁴⁷ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, bulletin confidentiel, (Gizli Rapor), 7 Eylül 1855, s. 96-106.

Abdülmecid'e bu kez bizzat sorma cüretini gösterdi. Sadrazam Âli Paşa, İngiliz, Fransız ve Osmanlı hükümetleri nezdinde oldukça ses getiren bu ziyaret esnasında neler yaşandığını, Lord Stratford'un amacını öğrenmek isteyen Schefer'e konunun gizli kalması koşuluyla aktarmıştı¹⁵⁴⁸. Çok sinirli bir şekilde Sultan Abdülmecid'in huzuruna çıkan Lord Stratford ile padişah arasındaki bu görüşme son derece gergin ve yüksek tansiyonlu geçti. Lord Stratford, padişaha bir kez daha Mehmed Ali Paşa'nın devlet işlerinde söz sahibi olmayacağına dair sözünü hatırlattı ve yeniden siyasi bir göreve getirmesinin hesabını sorarak, derhal görevden alınmasını talep etti. Elçinin bu saygısızlığı karşısında aşırı derecede hiddetlenen Sultan Abdülmecid ise hiçbir surette taviz vermedi ve Lord Stratford'a, kendisi ile Mustafa Reşid Paşa'nın aşırılıklarından bıktığını ve buna bir son vermek istediğini söyledi. Ayrıca elçiye sert bir dille kendisinin sadece bir elçi, karşındakinin ise bir padişah olduğunu, devletinin iç meselelerine müdahaleye asla izin vermeyeceğini ve güvenine layık olan kişileri hükümetine atadığını sert bir şekilde ifade etti¹⁵⁴⁹. Lord Stratford'a bu konuda söz söyleme hakkının olmadığını, hükümlerlik hakları gereğince istediği şahsı kabinede görevlendirebileceğini açıkça ifade eden Sultan Abdülmecid, elçiye haddini şu ağır sözlerle bildirdi¹⁵⁵⁰:

...Evet, Mehmed Ali Paşa'yı görevlendirmeyeceğime söz verdim. Ancak, bu sözüm onu muhalif olabilecek bir hükümette görevlendirmeyeceğime dair idi. Bugün ise böyle bir şey söz konusu değildir ve kendisini atamaktan beni kimse alıkoyamaz. Mehmed Ali Paşa, ittifaka ya da İngiltere Kraliçesi, hükümeti veya elçisine karşı bir tutum içinde olsaydı o zaman İngiltere Büyükelçisi şikâyet etmekte haklı olacaktı. Eğer resmi bir şikâyette bulunmak istiyorsa sadece kendi nazırına bir tebligat göndermesi yeterlidir.

Bunun üzerine Lord Stratford Mustafa Reşid Paşa'nın devlete yaptığı katkıları hatırlatarak, Mehmed Ali Paşa dışında kabinedeki diğer nazırlardan herhangi bir rahatsızlık duymadığını ifade etti. Lord Stratford'un bu sözlerine karşılık Sultan Abdülmecid'in söylediği sözler ise son derece çarpıcıydı. Zira padişah

¹⁵⁴⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 10 Eylül 1855, s. 86. Ayrıca Âli Paşa, Schefer'e bu durumu İngiliz kabinesine aktarması için Musurus'a da yazacağı bilgisini verdi (Aynı belge).

¹⁵⁴⁹ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 9; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 10 Eylül 1855, s. 86. Bunlara ilaveten, Lord Stratford, padişahın Mehmed Ali Paşa hakkında soruşturma açacağına dair kendisine bir söz verdiğini de iddia etti. Ancak, aşağıdaki bu ifadelerden anlaşıldığı üzere, Lord burada da meseleyi saptırma peşindeydi: "... Sultanımız, asla verilmemiş olan bu sözde sözü size doğrulatmam için bana emir verdi: "Sultan, İngiliz Büyükelçisinin Nazırlarını seçmede burnunu sokma hakkına ilişkin garip açıklamasına cevap verirken ona bu hakka sahip olduğunu bilmediğini ve bir sorunu varsa Bâbîâlî'ye başvurmasını ve eğer büyükelçi Mehmet Ali'ye yönelik olup İngiltere ve ittifaka ilişkin şikâyetlerini (gerçekten) sunabilirse padişah damadı hakkında bir soruşturma açacağını ona söz vermiş." (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, s.79-86).

¹⁵⁵⁰ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 9.

Stratford'a, sadece bir devlet adamı olan Mustafa Reşid Paşa'ya karşı aslolanın kendisi olduğunu şiddetli bir lisan kullanarak hatırlattı. Ayrıca tehditkâr bir uslupla, elçinin aşırı hareketleriyle hükümrânlığına, bağımsızlığına vermek istediği zararı ve karşılığında kendisinden özür dilenmesini beklediğini İngiltere Kraliçesi'ne bildireceğini ifade etti¹⁵⁵¹. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Fuad Paşa, konuyu Londra'ya yazdı¹⁵⁵². Fakat Lord Stratford, kendisinin ve Mustafa Reşid Paşa'nın nüfuzunu kırmak maksadıyla gerçekleştirilen, Mehmed Ali Paşa'nın atanmasından o denli rahatsızdı ki Sultan Abdülmecid'in konuyu gündeme getirmesi durumunda kendisini İngiliz Kraliçesi Victoria'ya şikâyet edeceği tehdidine dahi aldırış etmeyerek, aşağıda değinildiği üzere bu konudaki faaliyetlerine ara vermeden devam etti.

Sultan Abdülmecid ile Lord Stratford arasında geçen bu diyalog bir müddet Osmanlı hükümeti ile birlikte İngiliz ve Fransız hariciyesini de meşgul etti ve hadise üzerine pek çok açık ve gizli yazışmalar yapıldı. Bu ziyaretten bir gün sonra Lord Stratford'un, Pisani'ye gönderdiği ve İngiliz Büyükelçiliği görevlisi Russel tarafından Fransız Büyükelçiliği Baştercümanı Schefer'e verilen gizli talimatta Stratford, Sultan Abdülmecid ile görüşmelerinde padişaha şunları söylediğini ifade etti¹⁵⁵³:

...Mehmet Ali'nin kabinedeki varlığının, Osmanlı Hükümeti'nin prensiplerinin devamlılığı ve hukukun dakik bir şekilde uygulanması ile bağdaşmayacağı açıktır. Osmanlı Devleti, sadece müttefiklerini memnun etme adına gelişimlerle yeniden canlanma sürecinde olup, Mehmet Ali'nin atanması bu durum ile bağdaşmamaktadır dedim. Eğer duygularımı saklasaydım görevime ihanet etmiş olacaktım.

Lord Stratford'un kullandığı bu ifadeler, bir devletin hükümdarına yaptığı saygısızlıktan pişman olmadığı ve geri adım atmadığını göstermekteydi. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin konumu ve onun şahsında İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne bakış açısını göstermesi bakımından da Lord Stratford'un bu sözleri oldukça dikkate değerdir.

Bu sıra dışı diyalogdan açıkça anlaşıldığı üzere Lord Stratford, padişahın yüzüne karşı hiç çekinmeden onun hükümrânlık haklarını sorgulamış, Mehmed Ali

---

¹⁵⁵¹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 10 Eylül 1855, s. 86.

¹⁵⁵² AMAE Paris, CPT, nr. 322 première, s. 79.

¹⁵⁵³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Stratford'dan Pisani'ye (Gizli Talimatname), 10 Eylül 1855, s. 115-116.

Paşa'yı yeniden hükümet üyesi yapmasının hesabını sorma cüretini göstererek, direkt olarak onun yetki ve otorite alanına müdahil olmuştu. Kırım Savaşı'nın yaşandığı bu günlerde zaten oldukça zor zamanlar geçiren Osmanlı Devleti, bir de Lord Stratford'un çıkardığı bu yeni kriz ile padişaha yönelttiği tehdit ve suçlamalarla uğraşmak zorunda kaldı. Lord Stratford'un diplomatik nezaketten uzak davranışları karşısında dirayetli davranan Sultan Abdülmecid ise İngiltere'nin savaş esnasında ülkesine yaptığı yardımları kendisine karşı bir koz, üstünlük aracı olarak kullanılmasına izin vermedi ve bu atamanın bir iç mesele olduğunu söyleyerek, Lord Stratford'a haddini bildirdi. Aslında Sultan Abdülmecid'in, Lord Stratford'un bu hareketine karşı verdiği en güzel cevap, tüm bu kriz ve baskılara rağmen ısrarla ve inatla Mehmed Ali Paşa'yı görevden almamasıydı. Bu bakımdan her ne kadar Âdile Sultan'ın, Sultan Abdülmecid üzerindeki tesiri tartışılmazsa da bu durum, padişahın ve Bâbîâlî'nin başarıyla yürüttüğü diplomatik bir manevraydı. Çünkü mesele bir tarafta padişahın Mehmed Ali Paşa'ya olan sevgisi/bağlılığı, diğer taraftan hükümlerlik hakları ile sıkı fıkı bir şekilde iç içe geçmişti ve padişah, Mehmed Ali Paşa'yı azletmemekte kararlıydı¹⁵⁵⁴.

1.2.5. Lord Stratford ile Bâbîâlî Arasındaki Diplomasi Savaşı'nın Son Perdesi ve Bâbîâlî'nin Zaferi

İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford'un, Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığa atanmasıyla diplomatik bir kriz yaratması, Sultan Abdülmecid gibi Bâbîâlî'nin de tepkisine neden oldu. Ayrıca Mehmed Ali Paşa üzerinden bir kabine bunalımı yaratılmaya çalışılması, Bâbîâlî'yi oldukça zor durumda bıraktı. Buraya kadar aktarılanlardan da anlaşıldığı üzere, Lord Stratford hem Mehmed Ali Paşa'yı görevden aldırma hem de Mustafa Reşid Paşa'yı yeniden iktidara getirme konusundaki inat ve ısrarlarından bir türlü vazgeçmiyor, her yolu deniyordu. Çünkü Lord Stratford'un, Osmanlı Devleti nezdindeki eski gücünü kazanabilmesi bu iki temel koşula bağlıydı. Sultan Abdülmecid ise haklı olarak bu konuyu hükümlerlik haklarıyla özdeşletirerek, Mehmed Ali Paşa'yı görevden almamakta ısrar etti. Bunun neticesinde ise karşılıklı gerilim gittikçe yükseldi ve mesele Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa nezdinde uluslararası bir boyuta taşındı. Diğer taraftan bu süreçte Osmanlı Devleti'nin, müttefiklerinden İngiltere'nin desteğini kaybedecek bir

¹⁵⁵⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 17 Eylül 1855, s. 155-158.

hareketten kaçınması da zarurîydi. Lakin bunu yaparken, hem padişahın kabinesine seçeceği kişiye kadar müdahale edip, onun hükümlerlik haklarının sorgulanması hem de Lord Stratford'un aşırılıkları diplomatik bir ustalıkla önlenmeliydi.

İşte bu tabloda, meseleyi saptıran ve Mehmed Ali Paşa'nın atanmasını İngiliz karşıtlığıyla eşdeğer hale getiren Lord Stratford'un diplomasi manevralarının önüne geçmek maksadıyla Hariciye Nazırı Fuad Paşa, konuyla ilgili Londra Elçisi Musurus'a, bir dizi gizli talimatname daha gönderdi. Fuad Paşa, uzunca bir müddet diplomasiyi meşgul eden bu meselede, Musurus'a yazdığı hemen her mektubunda, Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığa atanmasının hiçbir siyasi anlamının olmadığını, Lord Stratford'un da çok iyi bildiği üzere Osmanlı hükümetinin icraatlarını ve rotasını hiçbir şekilde değiştirmeyeceği, Mehmed Ali Paşa'nın ittifaktan ve reformlardan hiçbir rahatsızlık duymadığını ve bunların önünde bir engel teşkil etmeyeceğini garanti edip, defaatle tekrarladı. Fuad Paşa, Lord Stratford'u açıkça siyaset yapmamakla, aksine hükümeti meşgul etmekle itham ediyor ve şahsi davasına İngiltere kraliçesinin alet olmayacağına inandıklarını, ancak meselenin çok iyi bir izahının ve Londra'dakilerin gerçek durumu bilmesinin gerektiğini Musurus'a bildirdi. Çünkü artık hâlihazırda konu Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığı değil padişahın *"egemenlik prensibi"* ydi. Bu bakımdan meselenin dört duvar arasında gizlice daha fazla alevlenmeden halli için Musurus'a, Lord Palmerston, Lord Clarendon ve İngiliz Kabinesi'nin diğer nazırlarıyla görüşerek, mevcut hükümetin bundan öncekilerden daha fazla dostça ve daha muhabbetli bir ittifak istediğine ikna etmesi talimatı verildi¹⁵⁵⁵.

Bu süreçte Bâbîâlî'nin verdiği mücadelenin ayrıntıları ise şöyleydi: Fuad Paşa'nın 16 Eylül 1855 tarihinde Musurus'a yazdığı mektuptaki: *"İngiltere Elçisi'nin takındığı tavır, bizim bu meseleyle hâlâ uğraşmamıza sebep oluyor. Şimdi Sultan'ımızın onurunu korumak ve mevcut sorunu çözmek üzere iki sorunla karşı karşıyayız."* ifadeleri içinde bulunulan kritik durumu tüm açıklığıyla ortaya koymaktaydı. Bu tespitin ardından Fuad Paşa, Lord Stratford'a karşı saldırıya geçti ve herkesin malumu olduğu üzere onun diplomaside çok hırslı ve yükselmek için her şeyi yapabilecek bir karakterde olduğundan bahsetti. Fuad Paşa'ya göre, İstanbul'da şahsına özel bir bağlantı ağı oluşturmak ve iktidar sahibi olmak için her türlü

¹⁵⁵⁵ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 8.

entrikaya başvuran Lord Stratford, kimi devlet adamlarını kendinden uzaklaştırıp, kimilerini ise kendine yakın tutmaktaydı. Lord Stratford hakkındaki eleştiri dozajını gittikçe arttıran Fuad Paşa, iddialarını İngiliz Elçisi'nin kendisini padişahın üstün gördüğüne ve istemediği birisinin Osmanlı hükümetinde yer almasını sindiremediği için, padişahın elinden nazır atama yetkisini dahi almak istediğine kadar vardırı¹⁵⁵⁶.

Mesele durulmadıkça eleştirilerini daha üst perdeye taşıyan Fuad Paşa'nın, Lord Stratford hakkında oldukça sert ifadeler içeren yukarıdaki mektubunda, İngiliz Büyükelçisinin kendi silahıyla vurulmak istendiği görülmektedir. Lord Stratford'un, Mehmed Ali Paşa'yı kötüleyen sözlerine karşılık, Hariciye Nazırı Fuad Paşa da onu kötülemektedir. Yani, Bâbîâlî de aynen Lord Stratford gibi meseleyi şahsileştirerek, onun olumsuz kişilik özellikleri ve bunun devletlerarası ilişkilere verdiği zararlardan bahsedip, onu yıpratma yolunu tercih etti. Bu mektuptan bir gün önce 15 Eylül 1855'te ise Musurus, ayın 10'undan beri iki kez Lord Clarendon ile görüştüğünü ve onun artık Mehmed Ali Paşa'nın kabinede olması hakkında daha itidalli bir tavır sergilediğini bildirdi. Bu hadisede son derece kritik bir görevi olan Musurus, verilen talimatlar uyarınca meseleyi kendisine izah etti. Bunun üzerine Lord Clarendon İngiltere kabinesinin hiçbir şekilde Mehmed Ali Paşa'ya husumet beslemediğini ve padişahın atamasına saygı duyduklarını belirtti¹⁵⁵⁷ ve nihayet geri adım attı. Yani, Fuad Paşa ile Musurus'un ustaca sürdürdükleri diplomasi savaşında ibre artık yavaş yavaş Bâbîâlî'den yana dönmeye başlamıştı.

Bâbîâlî'yi teyakkuza geçiren bu mesele hakkında, 20 Eylül 1855 tarihinde Sadrazam Âli Paşa da Musurus'a, Lord Stratford'un bu hareketlerinden şikâyetle, Lord Stratford'un müdahalelerinin müttetiklerimiz yapacak istediklerine engel olduğunu ifade ederek, Osmanlı hükümetinin bu husustaki kesin tavrını ortaya koydu¹⁵⁵⁸. Ayrıca Âli Paşa, Lord Stratford'un her fırsatta Mehmed Ali Paşa hakkındaki ithamlarına karşılık, hem mürteşi hem de rüşvet veren Rum Patriği ve müsamahakâr tutumlar olmasa kalebentliğe mahkûm edilmesi gereken Cezayirlioğlu Mıgırđıç'i savunan bu tuhaf adalet anlayışı karşısındaki şaşkınlığını da dile getirdi. Âli Paşa, Lord Stratford'un adil olmayan şahsi fikirlerini İngiltere Hükümeti'ne yansıtması ve Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlıktan azli için resmen talepte

¹⁵⁵⁶ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 7, 16 Eylül 1855.

¹⁵⁵⁷ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 6, 15 Eylül 1855.

¹⁵⁵⁸ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 10, 20 Eylül 1855.

bulduğunu bildirdi. Bu atamayı kendisine karşı bir hakaret olan algılayan Lord Stratford'un isteği ise reddedildi. Ayrıca Lord Stratford, o kadar ileri gitmişti ki padişahın huzuruna büyükelçiliğin kıdemsiz bir memuru olan Pisani'yi göndererek, ailesine mensup bir kişiye görev vermemesini talep etti. Bu zamana kadar hiçbir diplomatik temsilci nezdinde bulunduğu bir hükümdara bu kadar aleni ve cüretkâr bir harekette bulunmamıştı. İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki dostane ilişkileri vurgulayan Âli Paşa, İngiliz Hükümeti'nin, Lord Stratford'un ellerinde iki devlet arasındaki bağların kopmasına müsaade etmeyeceğini umut ettiğini belirtti. Mehmed Ali Paşa hakkındaki ithamlar ile Türkiye'deki hadiselerin entrikalar dizini gibi gösterilmesine İngiliz Hükümeti'nin itibar etmeyeceğini umduğunu, Bâbîâlî'nin sıkıntılı durumdan ancak Lord Palmerston'un yardımlarıyla çıkılabileceğine inandığını bildirerek, sözlerine son verdi¹⁵⁵⁹. Görüldüğü gibi Bâbîâlî, artık Lord Stratford'u değil, direkt olarak İngiltere hariciyesini muhatap alıyor ve Lord Stratford ile ilgili şikâyet ve isteklerini oraya iletiyordu. Bu durum ise bir devletin temsilcisi için önemli bir prestij kaybı anlamına gelmekteydi.

Fuad Paşa da Pisani ile yaptığı görüşmede, Lord Stratford'un müdahalelerine son vermek gerektiğini, artık Bâbîâlî'nin onun aşırılıklarına tahammül etmeyeceğini bildirdi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa hakkındaki ithamlarına karşılık Lord Stratford'u, Osmanlı Devleti'ni süratle bir enkaza dönüştürmek ve ittifakın çözülmesine çalışmakla suçladı¹⁵⁶⁰. Buradan da anlaşıldığı üzere, durum tersine dönmüş ve Lord Stratford, içerideki eli olan Mustafa Reşid Paşa'nın da iktidardan düşmesiyle açık bir hedef haline gelmişti.

Bâbîâlî'nin diplomatik girişimlerine karşı Lord Stratford da boş durmadı ve Mehmed Ali Paşa'yı düşürmek için son kozunu ortaya sürdü. Yeni bir entrikaya başvuran Stratford, bu kez Mehmed Ali'nin kabinede yer almasından sadece kendisinin değil, hükümetinin de büyük rahatsızlık duyduğunu iddia ediyor ve bu yolla padişahı ve Bâbîâlî'yi tedirgin etmek istiyordu. Bu maksatla da İngiltere İstanbul Büyükelçiliği'nin Birinci Sekreteri Lord Napier ve Baştercüman Pisani ile Fuad Paşa'ya, 4 Ekim 1855'te İngiltere Hariciye Nazırı Lord Clarendon tarafından

¹⁵⁵⁹ BOA, HR. SFR (3), 20/23, lef 11; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Hariciye Nazırı Fuad Paşa'dan, Londra Elçisi Musurus'a (Gizli Yazışma), 17 Eylül 1855, s. 223.

¹⁵⁶⁰ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 11 Eylül 1855, s. 126-127. Fuad Paşa burada Mehmed Ali Paşa ile hiçbir bağı ve dostluğu olmadığını da belirtti ve konunun tamamen padişahın onuruyla ilgili olduğunu vurguladı (Aynı belge).

gönderildiğini iddia ettiği bir nota gönderdi. Burada Stratford sözde hükümetinin ağzından: Reformlar önünde engel olarak gördüğü, devlet işlerinde yetersizliği dillere düşen Mehmed Ali Paşa'nın kabinede olmasını ve aksine Mustafa Reşid Paşa gibi reformları hem idrak etmekte hem de uygulamakta diğer nazırlardan daha yetenekli bir devlet adamının kabine dışı bırakılmasından duydukları rahatsızlığı aynı üslupla, diplomatik kaideleri hiçe sayan bir şekilde eleştiriyordu¹⁵⁶¹. Lord Stratford'un her fırsatta Mustafa Reşid Paşa'yı öne sürmesi ve onun devlet için vazgeçilmez olduğunu iddia etmesi Sultan Abdülmecid'in haklı olarak daha fazla tepkisine yol açıyordu.

Nota eline ulaşan Hariciye Nazırı Fuad Paşa ise hiçbir yorum yapmadığı gibi bir cevap dahi vermedi. Buna karşın, Fuad Paşa söz konusu mektubu Fransa Sefaret Baştercümanı Schefer'e ulaştırdı ve Fransız Hükümeti'ni Lord Stratford'un baskılarından haberdar etti¹⁵⁶². Fuad Paşa'nın Schefer aracılığıyla, Thouvenel'e yolladığı mektuptan da açıkça anlaşıldığı üzere Lord Stratford, Mehmed Ali Paşa'ya karşı takındığı olumsuz tavrında ısrar ediyordu. Pisani ve Napier, bu kez Âli Paşa'ya giderek, İngiltere Hariciye Nazırı tarafından yollanan bu notaya Bâbîâlî'nin cevabını sordular. Bu karşın dikkatiyle meseleye hâkim olan Âli Paşa, resmi bir imza olmadığı için resmîyet kazanmayan söz konusu notaya kendilerinin de resmi bir cevap vermeyeceklerini bildirerek, hiçbir cevap vermedi. Bu kez Fuad Paşa'nın yanına giden Pisani, ondan da doyurucu bir cevap alamadı¹⁵⁶³. Kısacası Lord Stratford'un manevralarına karşı Bâbîâlî, bu krizi en hasarsız bir şekilde atlattığı için bir oyalama taktiği izliyordu.

Nihayet, 2 Ekim 1855 tarihli Londra Elçisi Musurus'tan, Fuad Paşa'ya şifreli yazılan pusulada: İngiliz hükümetinin, Lord Stratford'u tekzip ettiği ve onların ne Mehmed Ali Paşa'nın görevden alınması ne de bir düzeltme peşinde olduğu, yani Lord Stratford'a herhangi bir tavizde bulunulmasına gerek olmadığını bildirdi¹⁵⁶⁴. Bu

---

¹⁵⁶¹ “İngiliz Hükümeti, nezareti oluşturan şahıslardan ziyade, nezaretin idaresini dikkate alsa da, buna rağmen Mehmed Ali Paşa'nın atanmasına aşırı bir hoşnutsuzluk ile bakmaktadır. Nezarete yer alanlar Mehmed Ali Paşa hakkında yeteri kadar bilgi sahibiler. Onun sakıncalı olan atanmasına ilişkin olaylar, gerçekte onun sadece devlet işlerine yönelik dile düşmüş yetersizliği ve reformlar için olan kabiliyetsizliği için değil, aynı zamanda benim yokluğunda gerçekleştirilen atamasının İngiliz Elçisi'nin iyi bilinen görüş ve arzularının umursanmadığını gösterdiğine ilişkin onların kayıtsız şartsız duygularını ifade etmelerini de haklı kılmaktadır”. (AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 8 Ekim 1855, s. 294-295; 296-297).

¹⁵⁶² AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Schefer'den Thouvenel'e 7 Ekim 1855, s. 292-293.

¹⁵⁶³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 15 Ekim 1855, s. 336-337.

¹⁵⁶⁴ BOA, HR. SFR (3), 24/14, 2 Ekim 1855.

önemli bilgidен artık İngiltere Hariciyesi ile Lord Stratford'un Mehmed Ali Paşa hakkındaki fikirlerinin aynı olmadığı açıkça anlaşıldı ve Bâbiâlî rahat bir nefes aldı. Fakat yukarıda da izah edildiği üzere, Lord Stratford'un izlediği bu gayriresmi ve başına buyruk tavır, kendi hükümetinin aldığı kararlarla çelişkili bir durum arz etmekteydi¹⁵⁶⁵.

İşlerin yavaş yavaş yoluna girdiğinin işareti olan bu mesajın ardından, 13 Ekim 1855 tarihinde Musurus'un, Âli Paşa'ya yazdığı mektupla olayın bir başka cephesi ortaya çıktı. Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığa atanmasının Osmanlı Devleti'nin siyasi çıkarlarıyla alakalı olduğuna dikkat çeken Lord Palmerston, kabinede İngiliz ve Fransız yanlısı kişilerin bulunmasını bazı ricâlinin çıkarına bağlayarak, bunun iki devleti birbirine düşürme tehlikesi taşıdığını söyledi. Palmerston'un bu tezini şiddetle reddeden Musurus, Osmanlı Devleti'nin Londra Sefiri olarak Osmanlı ricâlinin tek bir partiye mensup olduklarını, onun da padişahın partisi olduğu cevabını verdi. Her iki müttefiklerinin çıkarlarıyla aynı yönde hareket ettiklerini, ancak bunun o ülkelerin partisi taraftarı oldukları anlamına gelmediğini vurguladı. Osmanlı nazırlarının da müttefikleri İngiltere ve Fransa arasındaki bağları en iyi şekilde kurmaya ve korumaya devam ettiklerini söyledi. Lord Stratford'dan şikâyetle, sadece onun davranışlarından ileri gelen bu yanlış anlaşılma, İngiltere ve Fransa Sefirleri arasında bir düşmanlık, rekabet varmış gibi imaj oluşturulamayacağına altını çizdi. Musurus, Lord Stratford'a karşı takınılan tavrın, Osmanlı Devleti'nin İngiliz siyasetinde hiçbir şekilde bir değişikliğe neden olmayacağı ve bu durumu Fransa ile İngiltere rekabetinin bir tezahürü olarak görmenin yanlış olacağını ısrarla ifade etti. Musurus'un bu çalışmaları, Lord Palmerston üzerinde olumlu etkiler bıraktı. Çünkü bu görüşmeden sonra Lord Palmerston lisanını değiştirerek, Âli ve Fuad Paşa'ya saygı ve güven duyduklarını, Mehmed Ali Paşa'nın ise görevden alınmasını arzu etmedikleri gibi, faaliyetleri ve gayretleriyle Osmanlı Devleti'nin daha güçlü bir donanmaya sahip olması için çalışmasını istediklerini söyledi. Ayrıca Lord Palmerston, Musurus aracılığıyla Osmanlı Hükümeti'nin Lord Stratford'dan kurtulmak için yaptığı hamlelere karşılık ise onun mizacındaki zafiyetlere rağmen Osmanlı Devleti'ne karşı beslediği duygular ile yetenek ve zekâsının göz ardı edilmemesi gerektiği cevabıyla büyükelçiyi geri

---

¹⁵⁶⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Waleski'ye, 15 Ekim 1855, s. 336-337.

çağırılmayı düşünmedikleri mesajını verdi¹⁵⁶⁶. Böylece ustaca manevralarla son derece iyi bir diplomasi imtihanı veren Babıâli, Lord Stratford'a rağmen, İngiltere Hükümeti'nin Mehmed Ali Paşa'nın kabinede olmasına duydukları tepkinin önüne geçmeyi başardı.

1.2.6. Krizin Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa Açısından Neticeleri ve İktidarın El Değiştirmesi

Yaşanan gelişmelerden de anlaşıldığı gibi, Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa arasındaki çekişme tüm hızıyla, hatta uluslararası bir kimlik kazanarak devam ediyordu. Mehmed Ali Paşa'nın dördüncü kaptan-ı deryalığa atanmasıyla başlayan bu diplomatik kriz boyunca, Âli Paşa, Fuad Paşa ve Ahmed Fethi Paşa bütün gelişmeleri Thouvenel'e aktarmışlardı. Bu sebeple meseleye ve Osmanlı ricâli arasındaki dengelere kısa sürede vakıf olma şansını yakalayan Thouvenel, öngörüsünde haklı çıktı ve yukarıda izah edilen İngiliz Hükümeti'nin iki ezeli rakibi Âli ve Fuad Paşa'ya karşı uzlaştırma manevrasının hayata geçemedi¹⁵⁶⁷. Çünkü Thouvenel'in de açıkça belirttiği gibi, kendisi Osmanlı kabinesi ile tam bir dayanışma içindeydi. Bu sebeple artık eski nüfuzunu kaybettiğine inandığı Mustafa Reşid Paşa'nın yeniden sadarete gelmesi ve Lord Stratford'un, Fransa'nın Doğu'daki çıkarlarını engellemesi bundan sonra çok zor görünmekteydi. İstanbul'a geldiğinden bu yana yaklaşık dört aydır Osmanlı Hükümeti üzerindeki nüfuz mücadelesinde Thouvenel, artık Fransa'nın İngiltere'ye karşı üstünlük kazandığını açıkça ifade ediyordu¹⁵⁶⁸.

Lakin iktidara dönmek ve reform sürecine dâhil olmak için her yolu deneyen Mustafa Reşid Paşa bu kez de damatlık silahına başvurarak, oğlu Ali Galib'in statüsünden yararlanmaya çalıştı. Yani, Mustafa Reşid Paşa yeniden iktidara gelmek için, hem oğlunun mevkii hem de kendisinin devlet adamlığını çift yönlü bir baskı aracı olarak kullanmış ve bu suretle Sultan Abdülmecid üzerinde etkili olma gayretine girişmişti¹⁵⁶⁹. Ancak, daha önce izah edildiği gibi Mustafa Reşid Paşa'nın bu çabaları da bir netice vermedi. Mustafa Reşid Paşa iktidara geri dönme hırsıyla

¹⁵⁶⁶ BOA, HR. SFR (3), 24/27, 13 Ekim 1855.

¹⁵⁶⁷ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 79-81; AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den, Walewski'ye, 20 Aralık 1855, s. 261.

¹⁵⁶⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye, 19 Kasım 1855, s. 84-85.

¹⁵⁶⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 323, Thouvenel'den Walewski'ye (Özel Yazışma), 27 Aralık 1855, s. 331-336.

her yolu denemiş, etrafına rüşvet dağıtmaya dahi başlamıştı. Paşanın bu davranışı altında yatan sebep ise sadarete geçmek ve barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni temsil ederek, hem tutkunu olduğu iktidara kavuşmak hem de Âli Paşa'yı saf dışı bırakmaktı¹⁵⁷⁰. Fakat sözde rüşvetle mücadele eden Mustafa Reşid Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'yı sürekli rüşvetçilikle itham ederken, kendisinin bu yollara tevessül etmesi dikkatlerden kaçmamıştı. Bu hadiseler Tanzimat ricâlinin, hangi hizipten olursa olsun, iktidara giden yolda her şeyi mübah saydıklarını göstermekteydi. Bu tutumlarının neticesinde eski nüfuzunu kaybeden Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devleti'nin kader çizgisini değiştiren Islahat Fermanı (18 Şubat 1856) ve Paris Antlaşması (30 Mart 1856) gibi hayati konuların dışında kaldı. Bundan sonra 1 Kasım 1856'da atandığı beşinci sadaretinden ise Fransa'nın Memleketeyn meselesi sebebiyle, baskılar yüzünden 1 Ağustos 1857'de siyaseten azledildi. 22 Ekim 1857'de altıncı ve son kez getirildiği sadaretinde ise geçirdiği kalp krizi neticesinde vefat etti¹⁵⁷¹.

Rakibi Mehmed Ali Paşa'nın sadaretinde uyguladığı sert dış politika ve muhafazakâr kimliğinin etkisiyle, yabancı elçiler tarafından sadarete yeniden getirilme ihtimaline karşı geliştirilen bu tepkiler, gerçekten de onun bundan sonraki kariyerinde kendisine sadaret yolunu kapattı. Tahta geçmesini desteklediği Sultan Abdülaziz devrinde geçici bir yükseliş yaşayan paşa, bundan sonra ölümüne kadar hiçbir surette bu makama getirilmedi ve kaptan paşalık, meclis üyelikleri gibi görevlerde bulundu. Bu bakımdan, yabancı elçilerin Mehmed Ali Paşa'ya muhalefetleri, uzun vadede onun kariyeri için de başka bir anlam taşımıştı. Zira Bâbîâlî'de iktidar çoktan el değiştirmiş, Âli ve Fuad Paşalar bu büyük çekişmenin arasından sıyrılarak, siyasetin yeni aktörleri olarak temayüz etmişlerdi.

1.3. SULTAN ABDÜLMECİD'İN DAMAT PAŞALARI TASFİYESİ VE MEHMED ALİ PAŞA'NIN AZLI

Bu siyasi çalkantılara rağmen Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'in saray ahalisinin müsrifliğine kızarak, damatları tasfiyesine kadar üç sene görevinde kaldı. Kırım Savaşı'nın ardında bıraktığı mali külfet ve saray ahalisinin harcamalarının had

¹⁵⁷⁰ AMAE, Paris, CPT, nr. 324 première, Thouvenel'den Walewski'ye 24 Ocak 1856, s. 193-197.

¹⁵⁷¹ Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", XXXI, 349. Reşid Paşa'nın Islahat Fermanı'nın, antlaşma metninde zikredilmesini tenkidinin altında bu süreçte dışarıda bırakılmasının yattığı ileri sürülmektedir (Aynı yer).

safhaya ulaşması devleti malî bir buhran içine düşürmüştü. Bu durumdan bunalan Sultan Abdülmecid de Mehmed Ali Paşa'nın oğlu Damat Mahmud Edhem Paşa ile evli olan kızı Refia Sultan'ın aşırı harcamalarından dolayı Ağustos 1858'de paşayı huzuruna çağırdı. Padişah, hazinenin bu dar zamanlarında Refia Sultan'ın 60.000 kese akçe olan borcunun hesabını “*Sen bunu bilirdin. Niçin mâni’ olmadın*” sözleriyle Damat Mehmed Ali Paşa'dan sordu. Mehmed Ali Paşa, “*Haberim yok*” cevabını verdiyse de Sultan Abdülmecid, onu: “*Kethudâsı olacak Eşref katırı senin adamın değil midir? Anı sen kethudâ etmedin mi?*” diyerek azarladı. Sultan Abdülmecid, “*Siz bunları yapıyorsunuz tâ ki ben kederle öleyim deyu. Lâkin Abdülmecid düşmanlarını gönderir de sonra gider*” diyerek sözlerine devam etti. Mehmed Ali Paşa ise Sultan Abdülmecid'i olay hakkında bir dahli olmadığına dair inandırmak için yemin üstüne yemin ettiyse de padişahın siniri bir türlü geçmedi ve paşaya: “*Senin yeminlerine de inanılmaz. Mukaddemâ softaları da ayaklandıran sen değil misin*” diyerek çıkıştı. Bu suçlama karşısında Mehmed Ali Paşa ise: “*Ben anları tahrîk etmedim. Def’ ettim*” diyerek kendisini savundu. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid:

Sana öyle demek düşer. Şehrî Hafız Efendi gelip de Efendim Şeyhülislâm Efendi dâiniz hâk-i pâyinize arz-ı ubûdiyyet eder. Efendimiz merak etmesin. Filân ve filânı istemiyorlar. Birkaç kişinin azl ü nasbı ile dahi basılıp biter dedikte eğer sen anlar ile birlikte olmasaydın senin ismini dahi yâd ederler idi. Çünkü muharrik değil idin niçin senin ismini yâd etmediler.

Demiş ve bununla da yetinmeyerek, “*Bu sırada o Hayreddin Paşa¹⁵⁷², hinzîri senin adamın değil miydi? Sonra benim menfûrum Emir-i-ahur Mustafa Paşa'yı zabtiye müşîri etmek istedin*” diyerek, softa hadisesini yıllar sonra Mehmed Ali Paşa'ya yeniden hatırlatmıştı. Fakat Sultan Abdülmecid'in, devamında Mehmed Ali Paşa'yı Abdülaziz taraftarı olmakla itham ettiği şu diyalog, meselenin bir başka yüzü daha olduğunu göstermişti¹⁵⁷³:

Sen Aziz Efendi'ye dahi tarafdârsın. Anınla ittihâd ve ittifâka meydan bulmak için mukaddemâ beni Adalar seyâhatine teşvik ile götüren sen değil misin? Hâin herif sen din ü devlete ve pâdişâhına hâinsin. Hem kaatilsin. Avrupa'da düello derler bir âdet var. Ben de seninle birer tabanca alıp karşı karşıya çikalım. Birbirimize tabanca atalım. Seni nefy eden yalnız Reşid Paşa değil idi. Ben bu bâbda müttefik idim. Sen makamına mı güveniyorsun. Makamını muhâfaza etmelisin.... Hâin kerata.

¹⁵⁷² Softa ayaklanması esnasında zaptiye müşiridir.

¹⁵⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 54-55; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 3; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 40.

Sultan Abdülmecid'in bu ifadelerinden Mehmed Ali Paşa'ya olan kızgınlığının altında yatan nedenlerden birinin de aslında paşanın, Abdülaziz'i destekleyen tavırlarından kaynaklandığı anlaşılmaktaydı¹⁵⁷⁴. Bu sözlerin ardından padişah bu kez de Sadrazam Âli Paşa'yı “*Sen nasıl sadrâzam olacaksın. Böyle şeylere bakmıyorsun. Mührü alırlar da adamı koğuverirler. Mes'uliyet altındasın.*” ifadeleriyle azarladı. Bu esnada diğer damatlar ve paşalar da geldiler. Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Damat Ali Galib Paşa da padişahın ağır sözlerinden nasibini aldı¹⁵⁷⁵.

Sultan Abdülmecid olayın üstünden bir müddet geçtikten sonra sakinleşti ve Mehmed Ali Paşa'nın kabahati olmadığına dair ifadeleri üzerine “*Şimdiye kadar olanları afv ettim*” diyerek konuyu kapattı. Padişahın yumuşamasından cesaret alan Mehmed Ali Paşa ise: “*Efendim kulunuzu dâmad paşaların yanında dahi tekdîr buyurmuş idiniz. Afvınızı anların yanında dahi ifâde buyurunuz*” dedi ve padişahın kırılan gururunun tamirini istedi. Bunun üzerine serasker paşa, maliye nazırı, Hazîne-i Hassa Nazırı Muhtar Paşa ve damat paşalar tekrar huzura geldiler. Sultan Abdülmecid de hepsinin yanında Maliye Nazırı'na hitaben “*Refî'a Sultan'ın borcunda Mehmed Ali Paşa'nın dahli var zann ederdim. Ancak pek çok yeminler ile beni inandırdı. Lâkin bunların cümlesi nâmûssûzdur*”¹⁵⁷⁶ ifadesiyle bir taraftan diğer damat paşalara kızgınlığını belli ederken; diğer taraftan da Mehmed Ali Paşa'nın arzusunu geri çevirmedi. Böylece, padişahın kendisini affettiğini düşünen Mehmed Ali Paşa makamında kalacağını umut ediyordu. Fakat bu toplantının ertesi gün selamlıkta yüzüne dahi bakılmayan Mehmed Ali Paşa ve diğer damat paşaların azline dair olan tezkire 29 Ağustos 1858/19 M 1275 tarihinde, Mâbeyn-i Hümâyün Başkâtibi Hakkı Bey tarafından kendilerine iletildi. Kaptan paşalıktan azledilen Mehmed Ali Paşa'nın yerine, Meclis-i Tanzimat Reisi Mehmed Paşa atandı¹⁵⁷⁷. Ayrıca, bu hesapsız harcamalar sebebiyle sultanların kethüdaları da görevlerinden azledildiler¹⁵⁷⁸. Böylece damatlar Sultan Abdülmecid'in gazabına uğramaktan

¹⁵⁷⁴ İrtem bu durumu şöyle aktarmıştır: “*Haremî Âdile Sultan dolayısıyla Abdülaziz Efendi'ye ubudiyet besleyen Mehmed Ali Paşa da Abdülaziz'in fikirlerinin propogandacısı kesilmişti. Abdülmecid bunu duymuş ve kızmıştı*” (İrtem, a.g.e., s. 251).

¹⁵⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 54-55; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.12-13.

¹⁵⁷⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 57-58.

¹⁵⁷⁷ BOA, İ. DH, 412/27253, 29 Ağustos 1858/19 M 1275; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 564, 16 Eylül 1858/7 S 1275; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 59.

¹⁵⁷⁸ Âdile Sultan'ın kethüdalığına Deâvî Nazırı Muhtar Beyefendi, Fatma Sultan'ın kethüdalığına Meclis-i Vâlâ Azâsından Ömer Cemâl Efendi, Refia Sultan'ın kethüdalığına Meclis-i Vâlâ Azâsından Rıza Efendi, Cemile Sultan'ın kethüdalığına Daruş-Şura Azâsından Rasih Efendi, Münire Sultan'ın kethüdalığına defterdâr-ı sâbık Mehmed Efendi görevlendirildi (*Takvîm-i Vekâyi*, nr. 564, 16 Eylül 1858/7 S 1275).

kurtulamadılar. Bir anda boşluğa düşen damat paşalar zevk ve sefaya dalmış, geceleri sandallarla gezintilere çıkmaya başlamışlardı. Mehmed Ali Paşa ise diğer damatlardan farklı olarak açıkta kaldığı bu süreçte, İncirköyü ve sair yerlerde gezse de daima vakârını muhafaza etmiş, kendisine söz getirtmemişti¹⁵⁷⁹.

2. BEŞİNCİ KAPTAN-I DERYALIĞI

2.1. ATANMASI

Önceki kaptanlığından Refia Sultan'ın aşırı harcamaları ve borçları sebebiyle diğer damatlar gibi gurur kırıcı bir şekilde azledilen Mehmed Ali Paşa, olayın üzerinden iki ay geçmeden 21 Ekim 1858/13 Ra 1275 tarihinde beşinci kez yeniden aynı makama atandı¹⁵⁸⁰. Paşanın bu kadar kısa sürede ve övgü dolu bir hatt-ı hümayûnla, yeniden atanmasını İbnülemin ağır bir şekilde şu sözlerle tenkid etmiştir¹⁵⁸¹:

..Sen, dinü devlete ve padişahına hainsin diye teşhir ve tahkir edilen bir âdemin, iki ay sonra kapudanlığa tayini, padişahın Seni yine mevkii iktidara getirdim. Din ve devlete ve bana istediğin gibi hiyanet et demek istediğini, yahud o hain âdemin iki ayda hiyaneti, sadakate tebdil ettiğine kanaat hâsıl olduğunu gösterir!

Cevdet Paşa ise padişahın Mehmed Ali Paşa'ya bu denli şiddetli davranmışken çok kısa sürede görevine iade etmesini, daha önce de izah edildiği üzere Âdile Sultan'ın hatırına bağlamış ve ricâl arasında endişeyle karşılanan bu atamayı şu ifadelerle değerlendirmiştir¹⁵⁸²:

...Vükelâ henüz mâliye meclisinin tenkîhâtıyla meşgul iken Mehmed Ali Paşa'nın kapudan oluvermesi Zât-ı Şâhâne'nin pek sür'at ve şiddet ile başlamış olduğu tenkîhât ve ıslâhâtta ric'atine delâlet etmekle vükelâ hayret ve tereddüde kalarak ne yapacaklarını şaşkırdılar ve bundan dolayı beyn'n-nâs kıl ü kal tekevvün edip sefâretler tarafından dahi Bâbîâlî'ye protesto kılıklı îtirazlar vuku' buldu...

Bu sözlerden de anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa adeta reform karşıtlığıyla özdeşleşmişti. Ne zaman padişah tarafından yeniden iktidara getirilse, içte ve dışta

¹⁵⁷⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 60.

¹⁵⁸⁰ Benim vezîr-i meâlî-semûrim,

Bu kerre kapudan-ı sâbık Mehmed Ali Paşa'nın tersânece derkâr olan vukuf ve ma'lûmâtı ve oraca olan meşâlihî kesreti cihetiyle kapudanlık me'mûriyet-i mu'tenâsının kemâkân müşârünileyh uhdesine ihâlesi ve Kapudan-ı Derya Mehmed Paşa dirâyet ve istikametle muttasıf vükelâ-yı Devlet-i Âliyye'mizden bulunduğundan anın dahi mecâlise ta'yîni bi't-tensîb müşârünileyhümâ celb ile me'mûriyetleri icrâ olunarak Bâbîâlîmize gönderilmiş olmağla ilân-ı keyfiyete ibtidâr eylesin.

Fî 13 Rebiülevvel sene 1275

(BOA, İ. DH, 416/27551, 21 Ekim 1858/13 Ra 1275; BOA, HAT, 1648/8, 21 Ekim 1858/13 Ra 1275; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 566, 3 Aralık 1858/26 R 1275; Karahüseyin, *a.g.t.*, s. 119).

¹⁵⁸¹ İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 69.

¹⁵⁸² Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 63.

padişahın bu hamlesinin reformlardan geriye dönüşün en kuvvetli işareti olduğu fikri hâkim idi. Yani, Mehmed Ali Paşa'nın reform karşıtı imajını silmek için gerçekleştirdiği girişimlerin pek de yerini bulmadığı bu hadiseyle bir kez daha anlaşılmaktaydı.

Dışarıda ise daha önce Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı derya olmasından rahatsızlık duyan İngiliz Elçi Lord Stratford'un yerini bu kez Lord J. Russel aldı. Paşanın kaptanlık vazifesinde bulunmasından memnun olmayan Russel, 11 Eylül 1860 tarihinde Sir H. Bulwer'e, Osmanlı Devleti'nin mali durumu hakkında bir mektup yazdı. Burada Mehmed Ali Paşa ve bilhassa Serasker Rıza Paşa'nın aldıkları rüşvetlerle müthiş derecede zenginleştiklerini, buna karşılık ordunun gündün güne kötüye gittiğini ve maaşların gecikmeli ödenmesi sebebiyle İstanbul'da bir isyan ihtimalinin olduğunu rapor etti. Her iki paşayı da rüşvetçilikle itham eden Lord J. Russel, onların görevlerinden alınmaları gerektiğini şu sözlerle dile getirdi: “...*Eğer Kaptan Paşa da Serasker kadar yolsuzluk içinde ise bırakın Serasker'le birlikte Kaptan Paşa da azledilsin. Sultan'ın namuzsuz nazırlarının görevde kalmasında İngiltere'nin hiçbir menfaati yoktur...*”. Ancak Russel'in bu çarpıcı sözlerine orduyu, maliyeyi ve adliye nezaretini kontrol edecek, yani kendi isteklerine hizmet edecek dört beş kişinin bu görevlere getirilmesinin uygun olacağını eklemesi, asıl niyetini ortaya koymuştur. Bu plana göre: Sadrazam, ordunun idaresini ele geçirerek maaşları ödeyecek; Maliye Nazırı Rüşdü Paşa vergilerin toplanması ve hazineye eksiksiz ulaştırılmasıyla ilgilenecek; Fuad Paşa Hariciye Nazırlığı'na devam edecek, Meclis-i Âli Tanzimat Reisi Âli Paşa da adaletin Hıristiyanlara ve Türklere uygulanmasına dikkat edecekti. Russel, bu dört kişinin görevde kalması, diğerlerinin ise azledilmesinin “*idareye yeni bir ruh*” getireceğini iddia ediyordu. Hatta daha da ileri giderek yolsuzluğun cezalandırılmasında padişahın kararlı, söz konusu dört nazırın da ciddi ve istikrarlı davranmaları gerektiğini hatırlatmıştı¹⁵⁸³. İngiliz Elçisi'nin bu ifadelerinden, devletin çıkarlarına uygun kimselerin iktidarda kalması, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa gibi İngiliz çıkarlarına uygun davranmayanların ise rüşvetçilik suçlamasıyla kabine dışı bırakılmak istedikleri anlaşılmaktadır. Bu eleştirilere rağmen Sultan Abdülmecid, daha önce İngiliz Elçisi

¹⁵⁸³ Bülent Arı, “Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrâzı”, *Doğu Batı*, sy. 17, Ankara 2001, s. 51-53.

Lord Stratford'un baskılarına direndiği gibi bu kez de Russel'a kulak asmadı ve Mehmed Ali Paşa'yı görevden almadı.

2.2. SULTAN ABDÜLAZİZ'İN TAHTA ÇIKIŞI VE MEHMED ALİ PAŞA

Mehmed Ali Paşa'nın büyük rol oynadığı ve Cevdet Paşa tarafından ağır bir şekilde eleştirildiği kritik durumlardan birisi de Sultan Abdülmecid'in ölümünün ardından, Abdülaziz'in cülusunda (25 Haziran 1861) yaşanan olaylardır. Bir müddettir hasta olan Sultan Abdülmecid'in rahatsızlığı ağırlaşmış ve muayenesinde durumunun gayet ciddi olduğu anlaşılmıştı. Padişahın son günlerini yaşadığı esnada Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa saraydan ayrılmıyorlardı. Şüphesiz ki ricâlin bu bekleyişi, tahta çıkacak şehzade adına kontrolü elde tutmak maksatlıydı. Kimseyi dinlemeyen Mehmed Ali Paşa ise başına buyruk davranışlar sergiliyordu¹⁵⁸⁴. Padişah, doktorlar tarafından muayene edildikten sonra Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülmecid'in doktoru Zoğrafas'ı özel olarak çağırıldı ve durumu hakkında ayrıntılı izahat aldı. Zira Mehmed Ali Paşa, padişahın ne kadar yaşayabileceğini öğrenmek ve durumdan Abdülaziz'i haberdar etmek istiyordu¹⁵⁸⁵. Çünkü Serasker Rıza Paşa, Şehzade Murad'ın tahta geçmesinin isterken; Mehmed Ali Paşa, Âdile Sultan'ın eşi ve Abdülaziz'in eniştesi olduğundan onun tahta geçmesini istiyordu¹⁵⁸⁶.

Bu esnada Serasker Rıza Paşa'nın da içinde bulunduğu bir grubun Murad Efendi'yi tahta varis yapmak istediği ve Fransa'nın İstanbul Sefareti Baştercümanı Outrey'in de bunlara destek verdiği haberleri yayılmaya başladı¹⁵⁸⁷. Bu rivayetler üzerine Mehmed Ali Paşa, Abdülaziz'e "*Rıza Paşa gibi ba'zıları Murad Efendi'yi iclâs etmek dâ'iyesinde bulunuyorlar. Lâkin ben bu uğurda başımı koymuşumdur*" şeklinde gizlice bir haber gönderdi. Bazı kimseler Rıza Paşa aleyhindeki bu haberin onu saf dışı bırakmak ve bu meselede öne geçip, kendisine önem atfettirmek için Mehmed Ali Paşa tarafından uydurulmuş olabileceğini düşünüyorlardı. Bir şehzade için son derece önem taşıyan bu havadisi derhal Rıza Paşa'ya sorduran Abdülaziz, onun söz konusu iddiaları kabul etmemesi ve her iki şehzadeye de aynı mesafede

¹⁵⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 137-139.

¹⁵⁸⁵ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, siyasî hayatı, devri ve ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 22-23.

¹⁵⁸⁶ Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz...*, s. 26.

¹⁵⁸⁷ Cevdet, *Tezâkir 13-20*, s. 135; Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü ...", s. 512.

olduğunu belirtmesine rağmen tam manasıyla ikna olmadı. Bunda Mehmed Ali Paşa'nın aralıksız telkinleriyle, Abdülaziz üzerinde tesir bırakmış olması da önemli pay sahibiydi¹⁵⁸⁸.

Sultan Abdülmecid'in vefatının ardından cenaze odasının kapısında Hasib Paşa'yı bırakan üç paşa, derhal Abdülaziz'in dairesine gittiler. Kapının bir müddet açılmaması üzerine Mehmed Ali Paşa telaşa kapılarak, kapının kırılmasını emretti. Cevdet Paşa onun bu hareketini, "*Aman fırsat fevt olmasın*" sözleriyle eleştirmiştir. Mehmed Ali Paşa ise bu telaşının sebebinin Abdülaziz'e muhalefet olduğunu, "*Sadrizam ile Serasker, Murad Efendi tarafına gidecekler idi. Ben çevirdim*" ifadeleriyle, Sultan Abdülaziz tahta çıktıktan sonra kendisine izah etmişti¹⁵⁸⁹. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in cülusunun tebliğ edildiği teşrifat pusulasında isim yerinin boş bırakılıp, padişahın isminin sonradan yazılmış olması¹⁵⁹⁰ da hem ricâl arasındaki ihtilafı göstermekte hem de Mehmed Ali Paşa'nın padişaha söylediklerinin doğru olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Çünkü Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan¹⁵⁹¹ da oğlu tahta çıkana kadar bu endişeleri taşıdı. Hatta onu öldürüp Murad Efendi'yi tahta geçireceklerini düşünerek, oğlunu almak üzere gelen Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa, Serasker Rıza Paşa ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya vermek istememiş, onların ardından hemen Topkapı Sarayı'na gitmişti¹⁵⁹². Yaşanan bu badirelerin ardından sadrazamın Sultan Abdülmecid'in vefatını tebliğ etmesiyle, 25 Haziran 1861 tarihinde Abdülaziz tahta çıktı¹⁵⁹³. Askeri kazanmak fikrinde olan Mehmed Ali Paşa cülusun ardından, Sultan Abdülaziz'i kışlaları ziyaret etmesi ve askere cülûs bahşişi vermesi için ikna etti¹⁵⁹⁴.

Mehmed Ali Paşa'yı bu tavırlarından dolayı ağır bir şekilde eleştiren Cevdet Paşa, onun cülûs günü sanki Sultan Abdülaziz'i tahta kendisi çıkarmış ve "*atabeğ-i saltanat*" olmuş gibi etrafta gezindiğini söyleyerek; tahkir edici bir ifadeyle paşaya "*düğün fodulu*" sıfatını yakıştırmıştır. Buna karşın cülûsun ardından güç kazanan

¹⁵⁸⁸ Cevdet, *Tezâkir 13-20*, s. 134-136; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 70.

¹⁵⁸⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 139, 148.

¹⁵⁹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 140-141.

¹⁵⁹¹ Sultan II. Mahmud'un beşinci kadını ve Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultan'ın kısa biyografisi için bkz. Ali Akyıldız, "Pertevniyal Valide Sultan", *TDVİA*, XXXIV, İstanbul 2007, 239-240.

¹⁵⁹² Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 139-140. Cevdet Paşa, Valide Sultan'ın bu şekilde vehme kapılmasında, Mehmed Ali Paşa'nın Rumlar ve Ermenilerin, Abdülaziz'in Müslümanların padişahı olduğu ve bu sebeple onun padişahlığını kabul etmeyerek, isyan edecekleri şeklindeki haberlerini aktarmasının da etkili olduğunu iddia etmiştir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 148).

¹⁵⁹³ Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 179.

¹⁵⁹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 151.

Mehmed Ali Paşa ise “*müsteşâr-ı saltanat makâmına*” geçti ve valide kethüdası Mazlum Paşa ile akşamları sarayda vakit geçirmeye başladı. Damatlığına da güvenerek abartılı davranışlar sergileyen Mehmed Ali Paşa’nın bu tavırları ise devlet ricâli arasında hoş karşılanmamaktaydı. Mehmed Ali Paşa’nın nüfuz ve ikbalinin devamı için yaptığı bu hareketleri ağır bir dille eleştiren Cevdet Paşa, onu yalancılık ve fırsatçılıkla itham etmiştir. Hatta iddialarını daha da abartarak bazı ricâl arasında paşanın hareketlerinin devlete ihanete kadar vardığını dahi düşünenlerin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca paşanın sergilediği tavırlardan aslında Sultan Abdülaziz’in de rahatsız olduğunu ve ona geçici olarak tahammül ettiğini de ileri sürmüştür¹⁵⁹⁵. Ancak, Mehmed Ali Paşa’nın bu tavırları aslında pek de yadrganmamalıydı. Zira Tanzimat ricâlinin çoğunun ömrü iktidara geçebilmek ya da iktidarını muhafaza edebilmek için birbiriyle mücadele ile geçmişti. Mesela, Sultan II. Mahmud’un hastalığının ağırlaştığı esnada da benzer bir tablo yaşanmıştı. Hüsrev Paşa kuvvetli nüfuzu sayesinde Damat Halil Paşa, Damat Said Paşa, kurenâdan İzzet ve Rıza Beyleri yanına alarak, padişahın son günlerini geçirdiği kız kardeşi Esmâ Sultan’ın Çamlıca’daki köşkün bir odasına yerleşti ve sağlık durumunu yakından takip etmişlerdi. Böylece kontrolü elinde tutan Hüsrev Paşa, Abdülmecid’den durumu haberdar etmiş ve cülus için hazır olmasını gizliden haber vermişti. Hüsrev Paşa bu sayede Sultan Abdülmecid’in tahta çıkışıyla ona ilk biat eden devlet adamı olmayı ve nüfuzunu korumayı başarmıştı¹⁵⁹⁶. Keza yukarıda Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa’nın güç ve iktidara sahip olabilmek için çevirdikleri akla hayale gelmeyecek saray entrikalarının en nadide örneklerine değinildi. Bu açıdan bakıldığında Mehmed Ali Paşa’nın Sultan Abdülaziz’in tahta geçmesiyle rakiplerini galebe etmenin gururunu yaşaması son derece doğaldı. Ayrıca Mehmed Ali Paşa bir önceki kaptanlığından azlinde Sultan Abdülmecid’in kendisine vükelâ yanında şiddetli bir şekilde davranmasını da hem unutamamış hem de hazmedememişti. Kanaatimizce Sultan Abdülaziz’in tahta geçmesinde en çok onun gururlanmasının altında yatan nedenlerden birisi de paşanın, Sultan Abdülmecid’e olan bu

---

¹⁵⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 147-148; Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 33-34. Cevdet Paşa buna delil olarak da Sultan Abdülaziz’in cülusundan on gün önce Rıza Paşa ve Mehmed Ali Paşa hakkında söylediğini ileri sürdüğü “*Pederimi ikisi bitirdiler. Karındaşıma dahi anlar ettiler*” sözlerini göstermiştir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 147; Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 33). Ayrıca kendisini tahta çıkaran kimseye padişahların minnet altında kalmayı istemeyeceği görüşünde olan Cevdet Paşa bu hareketlerinden dolayı Mehmed Ali Paşa’yı cahillikle suçlamıştır (Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 33).

¹⁵⁹⁶ Çelik, *a.g.e.*, s. 353-354.

kırgınlığıydı. Aynı şekilde paşanın, Sultan Abdülmecid'in son günlerinde Abdülaziz'e gösterdiği yakınlığın altında yatan sebeplerden birisi de bu duygu olmalıydı. Zira Mehmed Ali Paşa bir aksilik olmasın diye Rıza Paşa ve diğer rakiplerini kollamış, Abdülaziz'e tahta çıkacağı müjdesini veren kişi olmayı başarmıştı.

Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahta geçmesinde gösterdiği gayretin meyvelerini almaya başladı ve yeni padişahın saltanatının ilk zamanlarında paşanın yeniden yıldızı parladı. Mehmed Ali Paşa'nın aşırı hareketlerinden dolayı kısa süre zarfında Serasker Rıza Paşa ile birlikte görevden alınacağı beklentisine¹⁵⁹⁷ karşılık ilave memuriyetler ve nişanlarla taltif edildi. Paşa, kaptanlığına ilaveten, 28 Eylül 1861/23 Ra 1278 Cumartesi günü tophane müşirliği, harbiye nezâreti ve mâbeyn-i hümâyûn müşirliği'ne atandı¹⁵⁹⁸. Aynı tarihte Serasker Mehmed Rüşdü Paşa'nın yerine kısa bir süre için serasker kaymakamlığıyla görevlendirildi¹⁵⁹⁹ ve kendisine birinci rütbeden bir kıta murassâ' Nişân-ı Âli Osmanî ihsan buyuruldu¹⁶⁰⁰. 28 Mayıs 1862/29 Za 1278 tarihinde ise mâbeyn-i hümâyûn müşirliği'ne, hazine-i hassa nezâreti de ilave edildi¹⁶⁰¹. Böylece beş önemli görevi bünyesinde toplayan Mehmed Ali Paşa'nın görev yetki ve sahası bir hayli genişledi.

Mustafa Reşid Paşa'ya yakınlığıyla bilinen Cevdet Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa hakkındaki ithamları yukarıda anlatılanlarla da sınırlı değildi. Bunlardan birisi de bir padişahın asla tahammül edemeyeceğini ve bu sebeple Mehmed Ali Paşa'yı karalama maksatlı aktarıldığını düşündüğümüz şu anekdottur: Rivayete göre Sultan Abdülmecid, kardeşi Abdülaziz'in büyüdükçe halk nezdinde itibarlı bir şehzade haline gelmesinden endişe duymaya başlamıştı¹⁶⁰². Abdülaziz'i etkisiz hale getirmek için çeşitli çareler aradığı esnada o dönemde sadrazam olan Mehmed Ali Paşa'ya:

¹⁵⁹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 147; Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 33.

¹⁵⁹⁸ Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 51; İ. Ü. Kütüphanesi, TY., nr. T 9982, s. 214.

¹⁵⁹⁹ BOA, İ. DH, 479/32177, 28 Eylül 1861/23 Ra 1278; *Ceride-i Havâdis*, nr. 228, 28 Eylül 1861/23 Ra 1278; *Vakanüvis Ahmet Lütfî Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, X, 31). Mehmed Ali Paşa tezde izah edildiği üzere toplam iki kez seraskerlik yaptı. Ancak, Veli Şirin eserinin bir yerinde paşanın iki kez seraskerlikte bulunduğunu söylerken yaptığı tablolarda ise toplam üç kez seraskerlikte bulunduğunu kaydetmiştir (Veli Şirin, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002, s. 73; 71-72, 80).

¹⁶⁰⁰ BOA, A. DVN. MHM, 34/79, Aralık 1861/Ca 1278; Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 51.

¹⁶⁰¹ BOA, İ. DH, 490/33167, 28 Mayıs 1862/29 Za 1278; BOA, A.MKT. NZD, 422/20, 29 Mayıs 1862/30 Za 1278; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 646, 2 Haziran 1862/4 Z 1278; Terzi, *a.g.e.*, s. 26. Ahmed Rifât, Mehmed Ali Paşa'nın hazine-i hassa nazırlığına atanma tarihini, 28 Eylül 1861/23 Ra 1278 şeklinde vermişse de bu tarih doğru değildir (Kırs. Ahmed Rifât, *a.g.e.*, s. 51; BOA, İ. DH, 490/33167, 28 Mayıs 1862/29 Za 1278).

¹⁶⁰² Sultan Abdülmecid, bir ara Abdülaziz'i Trablusgarp'a vali olarak göndermeyi dahi düşünmüşse de Mustafa Reşid Paşa'nın etkisiyle bundan vazgeçmişti (Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 26-27).

“Paşa, ben Efendi’den sıkılır oldum” sözleriyle konuyu açtı. Mehmed Ali Paşa, Abdülaziz’i ortadan kaldırmak için “Efendim, Başmâbeynci çabuk ve çevik bir bendenizdir. Benim de bir mu’temet âdemim vardır. Anlara tebdîl-i câme etdiririz. Efendi, gece çiftlikden gelürken kurşun ile ururlar” sözleriyle karşılık verdi. Sultan Abdülmecid, şaşkınlıkla “Olur mu ya” dediğinde ise Mehmed Ali Paşa “Evet ne var” demiş ve padişah, paşaya “Bakayım düşünüyüm” cevabını vermişti. Padişahın bu sözleri Mehmed Ali Paşa’yı deneme maksatlı söylediğini ileri süren Cevdet Paşa’ya göre, Sultan Abdülmecid’in bu olayla paşaya olan güveni azaldı ve ona karşı daha temkinli davranmaya başladı¹⁶⁰³. Fakat Cevdet Paşa’nın aktardığı bu anekdotun güvenilirliği hakkında şüphe uyandıran bariz bir durum söz konusudur. O da Sultan Abdülaziz’in tahta çıktıktan sonra bu sırrı öğrendiği¹⁶⁰⁴ halde Mehmed Ali Paşa’yı görevden almaması ya da cezalandırmamasıdır. Cevdet Paşa bu durumu Âdile Sultan’ın hatırına bağlamış, Sultan Abdülaziz’in Mehmed Ali Paşa’yı hemşiresinin hatırı için istemeyerek de olsa bir müddet kaptan-ı deryalıkta bıraktıktan sonra sonunda azl ettiğini ileri sürmüştür¹⁶⁰⁵. Ancak, bir padişahın canına kasdedeceğini bildiği bir kimseyi hemşiresinin hatırına dahi olsa makamında tutması ihtimal dahilinde görünmemektedir. Ayrıca desteklediği Abdülaziz’in tahta geçmesiyle yeniden yükselişe geçen, Mehmed Ali Paşa’ya yukarıda izah edildiği üzere birden fazla ilave görev verilmesi, Cevdet Paşa’nın söz konusu iddialarıyla çelişmektedir¹⁶⁰⁶. Bilhassa Mehmed Ali Paşa’nın hazine-i hassa nazırlığı, Cevdet Paşa’nın Sultan Abdülaziz’in bu dönemde Mehmed Ali Paşa’dan kurtulmak istediği iddiasını daha da şüpheli hale getiren bir başka unsurdur. Zira hazine-i hassa nazırları, padişahın hazinesini idare etmeleri sebebiyle ona yakın kişilerden seçilirdi¹⁶⁰⁷. Ayrıca padişahın istemeyerek görevde bıraktığı birisine bu denli önemli görevleri vermesi de bir başka mantık dışı durumdur. Üstelik padişah değil hakkında bir öldürme planı yapmak, sadece kendisini desteklemediğini öğrenen Rıza Paşa’yı, aşağıda izah edildiği üzere son derece sert bir üslupla derhal görevden almıştı.

¹⁶⁰³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 134; Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 27.

¹⁶⁰⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 134; Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 27.

¹⁶⁰⁵ Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 34.

¹⁶⁰⁶ Ali Fuad da sert bir mizaca sahip olan Sultan Abdülaziz’in, velev ki bu olayı sonradan öğrenmiş ve paşayı azletmiş olduğu kabul edilse dahi, Mehmed Ali Paşa hakkında anlatılan bu rivayet karşısında “*Sultan Abdülaziz’in ma’lûm olan şiddet-i mizâcî icâbınca*” bu duruma tahammül göstermesinin ve paşayı bundan sonra yeniden kaptanlık, Mecâlis-i Âliyye azalığı gibi çeşitli görevlere getirmesinin mümkün olamayacağı görüşündedir (BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 4; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 41-42).

¹⁶⁰⁷ Terzi, *a.g.e.*, s. 24.

2.3. RIZA PAŞA’NIN AZLİ VE MEHMED ALİ PAŞA’NIN ROLÜ

Cülusun akabinde Mehmed Ali Paşa ile Rıza Paşa birbirleriyle uğraşmaya başladılar. Yani, ikilinin ikballerinin ilk yıllarındaki ittifakları artık sona ermişti. Âli Paşa ve ekibi onların bu çekişmelerine “*İt dişi, domuz derisi*” yakıştırmasını yapıyorlardı. Sultan Abdülaziz’in tahta çıkmasından kısa bir müddet sonra Mehmed Ali Paşa sadrazam¹⁶⁰⁸ ile birlikte hareket ederek, kendisine rakip gördüğü Rıza Paşa’nın azlinde önemli rol oynadı¹⁶⁰⁹. Sadrazamla birlikte huzura çıkan Mehmed Ali Paşa, Sultan Abdülaziz’den Rıza Paşa’nın azlini istediler. Askerlerin tepkisinden çekinen padişah, onları onaylayan bir şekilde “*Nasıl yapalım*” diye sordu. Mehmed Ali Paşa ile sadrazam ise padişaha, “*Bâb-ı serâskerîde iken azlini duyarsa asker elinde olmağla şâyed bir şey yapar. Buraya getirip azl edelim*” sözleriyle cevap verdiler. Buna karşılık “*Nasıl münasib ise öyle olsun*” diyen padişah, Rıza Paşa’yı çağırarak azlini sadrazam aracılığıyla tebliğ etti.

Cevdet Paşa’ya göre Rıza Paşa’yı azlettirmeyi başaran Mehmed Ali Paşa’nın bu hareketi, “*...Mehmed Ali Paşa’nın âlem-i ikbâlde teferrüd için yaptığı bir sanîa idi*” ve rivayete göre Sultan Abdülaziz baş mâbeyncisi aracılığıyla, Rıza Paşa’yı kendi rızasıyla azletmediğini, “*...Bâ’zı vükelânın icbâriyle azline mecbûr oldum ve bu da yine kendilerini muhafaza içindir...*” haberini göndermişti¹⁶¹⁰. Cevdet Paşa’nın bu iddialarına karşın, padişahın Şehzade Murad’ı desteklediğini düşündüğü Rıza Paşa’yı azletmesinde, Mehmed Ali Paşa ve sadrazamın teşviklerinin yanı sıra kendisinin de bu konuda istekli olduğu fikri daha makul görünmektedir. Zira yine Cevdet Paşa’nın yukarıdaki söyledikleriyle çelişkili bir biçimde eserinde bir başka yerde Rıza Paşa’nın Sultan Abdülmecid’in hastalığı esnasında sadrazamı saraya sokmak istememesi ve padişahın vefatının akabinde, herkesten önce Abdülaziz’e gidip kendisinin Murad Efendi taraftarlığı şüphesini üzerinden kaldırmamasını eleştirmesi¹⁶¹¹ bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Bu konuda Sultan II. Abdülhamid’in söyledikleri de Rıza Paşa’nın Murad Efendi’yi, Mehmed Ali

¹⁶⁰⁸ Devrin Sadrazamı Âli Paşa idi. Sultan Abdülaziz’in tahta çıkmasından sonra 6 Ağustos 1861 tarihinde dördüncü kez sadarete getirilen Âli Paşa, çok az bu makamda kaldı ve 22 Kasım 1861’de azledildi (Beydilli, “Âli Paşa”, II, 426).

¹⁶⁰⁹ Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 34. Bu olay üzerine Rıza Paşa’yı destekleyen Fransa Sefiri, “*Rıza Paşa mürtekindir deniliyor; hâlbuki, Mehmed Ali Paşa andan daha mürtekindir*” diyerek, paşanın azline tepki göstermiştir (*Aynı yer*).

¹⁶¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 148-149.

¹⁶¹¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 139.

Paşa'nın da Abdülaziz'i desteklediği yönündeydi¹⁶¹². Ayrıca, Sultan Abdülaziz'in tahta geçer geçmez Rıza Paşa'yı takdir eden bir uslupla azledip¹⁶¹³, Mehmed Ali Paşa'ya makamına ilaveten pek çok yeni görev vermesi de aslında bu durumun açık delillerinden birisidir.

Rıza Paşa bu şekilde azline çok içerledi ve yalısına çekilerek kimseyle görüşmedi. Bir müddet sonra Valide Sultan'a durumunu arz eden bir tezkire yazdı. Karşılığında kendisine iltifatlı bir cevap yazılması üzerine Rıza Paşa rahatlamışken, durumu işiten Mehmed Ali Paşa ise paniğe kapıldı ve oğlu Mahmud Edhem Paşa'yı Rıza Paşa'ya gönderdi. Mehmed Ali Paşa'nın hedefinde bu kez sadrazam vardı. Mahmud Edhem Paşa, babasının sadrazamın azli konusundaki görüşlerini Rıza Paşa'ya şu ifadelerle sordu: "*Pederim sizinle eski kapı yoldaşı olup infisâlinizden pek mükedder oldu. Bu Sadrâzam ile olmayacak. Kendilerinin re'yine muhtâcım deyu re'y-i devletinizi soruyor*". Rıza Paşa ise politik bir şekilde "*Efendim bu tabi'atiyle olur biter. Acele lâzım gelmez*" sözleriyle cevabını verdi¹⁶¹⁴ ve konuyu ustalıkla geçiştirdi.

2.4. MEHMED ALİ PAŞA VE ÂLİ PAŞA ARASINDAKİ GERİLİM

Diğer taraftan her iki paşayı da rüşvetçilikle suçlayan ve Rıza Paşa'nın azline sevinen bir grup, Mehmed Ali Paşa'nın neden görevde tutulduğunu bir türlü anlam veremiyor, onun da azlini istiyorlardı. Mehmed Ali Paşa ve Rıza Paşa gibi devrin nüfuz sahibi ricâlinin bu şekilde birbirleriyle uğraşmalarını dışarıdan takip eden Âli Paşa ve ekibi ise bu vesileyle iktidarın kendi ellerine geçmesini ümit ediyorlardı¹⁶¹⁵. Bu son olay, Mehmed Ali Paşa ile Âli Paşa'nın da arasının iyi olmadığını gösteriyordu. Ancak, bu durum hiçbir zaman diğerleri gibi şiddetli bir rekabet halini almadı. Lakin paşalar arasında büyük bir görüş farkı olduğu da inkâr edilemez bir gerçektir. İki devlet adamı arasındaki gerginlik, yukarıda temas edildiği üzere Mehmed Ali Paşa'nın, Âli Paşa'nın yerine sadarete geçtiği 1852 tarihine dayanmaktaydı. Paşa, Âli Paşa'yı sadareten etmesinin üstüne bir de merkezden

---

¹⁶¹² "*Pederin vefatında cihan seraskeri Rıza Paşa büyük biraderi iclâs etmek ister. Hâlbuki Bahriye Nazırı Mehmed Ali Paşa da -Âdile Sultan'ın zevci ve Sultan Aziz merhumun eniştesi- Sultan Aziz'i himaye eder...*" (Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, haz. M. Metin Hülâgü, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 416-417).

¹⁶¹³ Akyıldız, "Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü...", s. 513-514.

¹⁶¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 149-150.

¹⁶¹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 150.

uzaklaştırarak, İzmir'e vali tayin etmiş ve paşa hiç de hoş olmayan bir şekilde valilikten azledilmişti¹⁶¹⁶. İkili arasındaki gerginlik bazen direkt birbirlerine karşı olduğu gibi bazen de üçüncü şahıslar üzerinden yürütülüyordu. Sadrazam Âli Paşa, fevkalade komiserlikle İşkodra'ya görevlendirilen Cevdet Paşa'nın buraya gitmesi için kendisine bir beylik vapuru tahsis edilmesi talebini 26 Eylül 1861/21 Ra 1278 tarihli bir tezkireyle, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'ya yazdı. Buna mukabil Mehmed Ali Paşa ise tersane hazinesinin maddi olarak büyük sıkıntıda olmasını gerekçe göstererek, hazineden devr-i çark masrafı olarak dört yük kuruşun gönderilmesini istedi. Âli Paşa aldığı bu cevaba çok kızsa da elinden bir şey gelmedi ve nihayetinde meselenin büyümesini istemeyen Cevdet Paşa, posta vapuruyla gitmek zorunda kaldı¹⁶¹⁷. Bu gerilimde Âli Paşa'nın da masum olduğunu söylemek zordur. Bu olaydan önce Âli Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın kavvâsını sürgüne gönderme ve başarısızlıkla neticelense de maaşını kesme gibi girişimlerde bulunmuştur¹⁶¹⁸.

Diğerleri kadar şiddetli olmasa da ikili arasındaki güç savaşı inceden inceye bu gibi hadiselerde kendini göstermekteydi. Bunlara rağmen, mücadelelerini siyasi arenadan, şahsi çekişmeye taşıyan Mustafa Reşid ve Mehmed Ali Paşa ikilisinin bu durumdan dolayı fazlaca yıprandığını gözlemleyen Âli ve Fuad Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'dan farklı olarak Mehmed Ali Paşa'yı açıktan bir şekilde karşılarına almayı tercih etmediler. İkili her ne kadar bu durumdan hoşnut olmasalar da profesyonelce davranarak ve Mehmed Ali Paşa'nın saray damadı olduğu gerçeğini unutmadan, onunla uzun yıllar aynı kabinede çalıştılar. Zira Mehmed Ali Paşa'nın son ataması, saray damatlığının halen daha önemini koruduğunun bir göstergesiydi. Ayrıca, Fransa'nın kuvvetli desteğini alan ve Bâbiâli'yi ele geçiren Âli ve Fuad Paşalar, içte ve dışta değişen siyasi dengeler neticesinde, Mehmed Ali Paşa'nın eskisi kadar güçlü ve nüfuzlu olamayacağını da farkındaydılar.

2.5. FAALİYETLERİ

Denizcilik tarihimiz açısından önemli bir kırılma noktası olan 1853 Sinop baskınıyla, 7 firkateyn, 3 korvet ve 1 vapur yakılmıştı. Bu ise bir önceki yıla nispetle

¹⁶¹⁶ Âli Paşa'nın İzmir Valiliği ve yaşanan sorunlar hakkında bkz. Pınar, *a.g.t.*, s. 24-39.

¹⁶¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 157-159.

¹⁶¹⁸ Pınar, *a.g.t.*, s. 54.

Osmanlı Donanması'ndaki mevcut gemilerin neredeyse üçte birinin kaybedildiği anlamına gelmekteydi. Ayrıca donanmanın modernleştirilmesi kapsamında yelkenli gemilerin buharlıya dönüştürülme sürecine rastgelen Sinop Baskını, devleti bahriye sahasındaki yeni teknolojiye ayak uydurma konusunda daha ivedi hareket etmeye zorlamıştı¹⁶¹⁹. Sinop Baskını'ndan yaklaşık iki sene sonra göreve getirilen ve sekiz seneye yakın dördüncü ve beşinci kez kaptan paşalık makamında kalan Mehmed Ali Paşa (30 Ağustos 1855/29 Ağustos 1858; 21 Ekim 1858/3 Ocak 1863), bahriyede edindiği tecrübelerle Avrupa'daki teknolojik gelişmelere paralel, tersane ve donanmada çeşitli atılımlar gerçekleştirdi. Mehmed Ali Paşa'nın bu kaptanlıklarını meşgul eden denizcilik sahasındaki en önemli atılımı, tersaneye üçüncü havuzun yapılması için yürüttüğü çalışmalarıdır. Mehmed Ali Paşa'nın bu dönemdeki diğer faaliyetlerinden öne çıkanlar arasında: Sahillerin güvenliği ve deniz ticareti bakımından son derece büyük önem taşıyan sahillere fenerler konulması, personel rejimi, modern askeri malzemenin satın alınması, donanmanın güçlendirilmesi, modernleştirilmesi adına makine taktırlan ve onarılan gemiler¹⁶²⁰ sayılabilir.

2.5.1. Tersane-i Âmire'de Büyük Havuz İnşası

Devletin içinde bulunduğu mali güçlüklerine ilaveten bir de Kırım Savaşı'nın getirdiği maddi imkânsızlıklarla mücadele ettiği bu dönemde¹⁶²¹ Mehmed Ali Paşa, havuz projesinin hayata geçebilmesi için büyük bir gayret gösterdi. Zaman zaman maddi kaynak problemleriyle kesintiye uğrayan havuz yapımı için çeşitli çareler üretti ve inşaatı sonlandırabilmek için ciddi bir emek sarf etti. Osmanlı donanmasının günden güne büyümesi ve yeni teknolojiyle inşa edilen gemilerin boyutlarının değişmesi neticesinde, tersanedeki mevcut iki havuz ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişti. Bu sebeple Kırım Savaşı'ndan sonra tersanede yeni bir havuza ihtiyaç duyuldu ve Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, havuzun inşa edilmesi gerektiğini padişaha bildirdi. Paşa, Osmanlı denizciliğine önemli bir katkı sağlayan havuzun

---

¹⁶¹⁹ Düzcü, *a.g.t.*, s. 55. Sinop Baskını öncesinde donanma gemilerinin çoğu tamirlik durumdaydı. Bu dönemde tamir edilen ve edilmesi gereken gemiler için bkz. Düzcü, *a.g.t.*, s. 114.

¹⁶²⁰ Bu dönemde inşa edilen, onarılan, satın alınan ve makine taktırlan gemilerden bazıları hakkında bkz. Bal, *a.g.t.*, s. 90-132.

¹⁶²¹ Kırım Savaşı zaten iyi durumda olmayan Osmanlı hazinesine, yaklaşık 11,2 milyon sterlinlik ek bir mali yük getirmişti (Akyıldız, "Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı..." s. 11).

yapımı ve her safhası ile bizzat ilgilenerek, bu hususa atfettiği önemi göz önüne serdi¹⁶²².

İstanbul Tersanesi'nde toplam üç adet kuru havuz inşa edildi. Bunlardan ilki Sultan III. Selim döneminde 1797-1800 tarihleri arasında İsveçli Mühendis Rode nezaretinde yapılan ve günümüzde 3 nolu kuru havuz olarak bilinenidir¹⁶²³. İkinci kuru havuz ise 1821-1825 yılları arasında Başmühendis Abdülhalim Efendi ile ilk kuru havuz inşasında görev alan Manol Kalfa tarafından yapıldı. 1857 tarihinde Sultan Abdülmecid döneminde Damat Mehmed Ali Paşa'nın ısrarları ile yapımına başlanan, günümüzde 1 nolu kuru havuz olarak bilinen üçüncü kuru havuz ise ekonomik sıkıntılar nedeniyle, Vasil Kalfa tarafından 1870 yılında tamamlanabildi¹⁶²⁴.

Mehmed Ali Paşa'nın dördüncü kaptanlığından önce bu görevde bulunan selefi Damat Halil Rıfat Paşa da 5 Ağustos 1855/21 Za 1271 tarihli tezkiresinde, tersane-i âmirede bulunan iki havuzun ihtiyacı karşılamadığı belirtti. Kırım Savaşı nedeniyle havuzlardan birisi Osmanlı gemilerinin, diğeri de müttefik devletlerin gemilerinin tamirine tahsis edilmişti. Bu sebeple tamir edilmesi gereken gemiler havuza indirilememiş, tamiratları yapılamamış ve bunların birikmesi ise işlerin aksamasına yol açmıştı. Kaptan-ı Derya Halil Rıfat Paşa da bu gerekçelerle, yeni bir havuz yapımının elzem olduğunu ifade etti. Buna karşın paşa, içinde bulunulan savaş halini ve masrafların çokluğunu göz önünde tutarak 40-50 milyon kuruş ile yapılabileceğini düşündüğü bu havuz yerine; 7.500.000 kuruşa mal edilebilecek geçici bir çözüm yolu önerdi. Buna göre: Boğaziçi'nin Anadolu sahilinde Umur Yeri olarak anılan yere makineli bir destgâh¹⁶²⁵ inşa edilecekti. Ön araştırma için görevlendirilen kişilerin yaptığı keşif neticesinde suyun derinliği ölçüldü ve buraya üç anbarlıya kadar gemi çekilebileceği bildirildi. Halil Rıfat Paşa'nın bu tezkiresi üzerine, destgâhın tam maliyetinin hesaplanması istendi ve konu görüşülmek üzere

¹⁶²² Konu hakkında bkz. Mehmed Ali Paşa'nın 15 Aralık 1856/17 R 1273 tarihli arz tezkiresi BOA, İ. DH, 363/24017, lef 1, 15 Aralık/17 R 1273.

¹⁶²³ Havuzun yapımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, "Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I, Tersâne'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)", *150. Yılında Tanzimat*, Ed. H. Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 69-100. Sultan III. Selim devrinde inşa edilen ilk kuru havuz, 1874-1876 yılları arasında Vasil Kalfa tarafından kara yönünde yaklaşık 80 metre kadar genişletildi (Tuncay Zorlu, "Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği", *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Ed. Zeki Arkan-Lütfü Sancar, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, II, 152).

¹⁶²⁴ Zorlu, a.g.m., s. 152.

¹⁶²⁵ Karada inşa olunan gemilerin oturtulmasına mahsus keresteden tertibat (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 609).

Meclis-i Vükelâ'ya havale edildi¹⁶²⁶. Fakat Halil Rifat Paşa'nın 30 Ağustos 1855/17 Z 1271'de görevden alınarak yerine Mehmed Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığa atanmasıyla¹⁶²⁷, paşanın bu tasavvuru akim kaldı.

Selefi Halil Rifat Paşa'nın mevcut havuzlardan birisini uzatma fikrinin hem masraflı hem de mevcut sorunu çözmeyeceğini ifade eden Mehmed Ali Paşa ise havuz projesi için harekete geçti ve üzeri örtülü yeni bir havuz yapımının gerekçelerini padişaha sundu¹⁶²⁸. Paşa, selefleri gibi tersane-i âmirede bulunan iki adet havuzun hem sayı hem de teknik koşullar nedeniyle yetersiz kaldığını, bunun sonucunda tamir bekleyen gemilerin çürüyüp, devlet hazinesinde daha büyük zararlara yol açtığını ifade etti. Bununla beraber dünyadaki gelişmelere paralel olarak gemi teknolojisindeki değişimler neticesinde gün geçtikçe büyüyen Osmanlı Donanması'nda uskur¹⁶²⁹ gemilerin yaygınlaşmasıyla, bunların boylarının diğer havuzlara çekilmeye imkân vermeyecek kadar uzun olduğundan bahseden paşa, konuyu teknik açıdan da izah etti¹⁶³⁰ ve havuz inşa edilecek bölgenin keşfinin yapılması için bir tezkire sundu¹⁶³¹. Yapılan keşifte, yeni havuzun garp kapısı tarafındaki arazinin boyu havuz yapımına elverişli olmadığı için yakınındaki bazı ev ve dükkânların satın alınması gereği Mehmed Ali Paşa tarafından rapor edildi. Bunun üzerine konu, işinde uzman mühendis ve memurlar tarafından keşfinin yapılması üzere ticaret nezaretine havale edildi ve işlemlere başlandı¹⁶³². Mehmed Ali Paşa yeni bir havuz inşası hususunda son derece ısrarlı, detaylı ve makamına vakıf öneri ve açıklamalarda bulunarak, devletin savaş koşullarının ağır etkilerinin sürmesi ve mali açıdan son derece zor günler geçirilmesine rağmen gerekçelerini padişaha kabul ettirmeyi başardı. Böylece 22 Aralık 1856/24 R 1273 tarihli hatt-ı hümayûn ile tersanede yeni bir havuz inşası emri verildi¹⁶³³ ve gereğinin yapılması kaptan paşaya bildirildi¹⁶³⁴.

¹⁶²⁶ BOA, İ. DH, 324/21122, 7 Ağustos 1855/23 Za 1271.

¹⁶²⁷ BOA, İ. DH, 327/21350, 30 Ağustos 1855/17 Z 1271.

¹⁶²⁸ BOA, İ. DH, 349/23035, lef 1, 20 Temmuz 1856/17 Za 1272.

¹⁶²⁹Kıçdan pervane ile hareket eden gemilere uskurlu gemiler denilmektedir (Düzcü, *a.g.t.*, s. 458).

¹⁶³⁰ BOA, İ. DH, 349/23035, 24 Temmuz 1856/21 Za 1272; BOA, İ. DH, 363/24017, lef 1, 15Aralık 1856/17 R 1273; DTA, Muhasebe Defterleri, nr. 9450, vr. 39b, 18 Temmuz 1857/26 Za 1273.

¹⁶³¹ BOA, A. MKT. NZD, 189/64, 5 Ağustos 1856/3 Z 1272.

¹⁶³² BOA, İ. DH, 349/23035, lef 1 ve 2, 24 Temmuz 1856/21 Za 1272.

¹⁶³³ BOA, İ. DH, 363/24017, lef 1 ve 2, 22 Aralık 1856/24 R 1273.

¹⁶³⁴ BOA, A. MKT. NZD, 208/54, 5 Ocak 1857/9 Ca 1273.

Şüphesiz ki en önemli konulardan birisi yapılacak havuzun maliyeti meselesiydi. Kaptan paşanın teklif ettiği üzere ticaret nazırı ile ebniye meclisi tarafından çağrılan ve tersane-i âmire tarafından görevlendirilen memurlar, havuzun inşası düşünülen bölgeyi keşfe çıktı. İnşa edilecek olan hendek kapısı, muhafaza duvarı ve diğer masraflar dâhil havuzun toplam 27.943.079 kuruşa mal olabileceği öngörüldü ve konu Bahriye Meclisi'ne havale olundu¹⁶³⁵. Söz konusu aşamalardan sonra sıra Mehmed Ali Paşa'nın havuzun yapımıyla ilgili teknik birtakım bilgiler vermesine geldi. Buna göre havuzun inşası durumunda suyunu on iki saatte çekebilecek nitelikte ve yüz kırk beygir gücünde bir makine Zeytinburnu Fabrikası'nda, 2.198.500 kuruşa imal edilecekti. Bu bilgiler çerçevesinde mevcut havuzlardan birinin arzı 82 ve uzunluğu 125 kadem¹⁶³⁶; diğerinin ise arzı 90, boyu 226 kadem iken yeni yapılacak havuzun ölçülerinin arzı 155, boyu 320 kadem ebadında olacağı beyan edildi. Makine, sakaf ve havuzun inşa işleriyle ilgili olarak ise tersane-i âmire nezaretinde Vasil Kalfa görevlendirildi. Vasil Kalfa'nın şimdi yaptığı işler için 3.000 kuruş olan maaşının, havuz yapımına başlanması ile aylık 4.000 kuruşa çıkarılmasına karar verildi¹⁶³⁷. Ayrıca Vasil Kalfa, havuzun inşasına faydası olacağı düşüncesiyle İngiltere tersanelerindeki havuzları görmek ve bilgi almak için oraya gönderildi. Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa Londra Sefareti'ne yazdığı yazıda, Vasil Kalfa'nın bu görevinde kendisine her türlü kolaylığın sağlanmasını istedi¹⁶³⁸.

Bununla birlikte havuz yapımı için sahiplerinden satın alınması gereken hane ve dükkânlar için ödenecek meblağ henüz belli olmadığından, kaptan paşa konunun ticaret ve şehremaneti meclislerinden birer aza ile Bahriye Meclisi'nde tespit edilmesi talimatını verdi¹⁶³⁹. Mülk sahipleri Bahriye Meclisi'ne çağrıldı, dükkân ve haneleri kendi rızalarıyla satın alındı. Bunun için 3.999.750 kuruş harcandı¹⁶⁴⁰. Böylece satın alınacak dükkân ve haneler dışında bu iş için harcanacak toplam gider:

¹⁶³⁵ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 3b, 4 Temmuz 1857/12 Za 1273; BOA, İ. DH, 363/24017, 22 Aralık 1856/24 R 1273. Tersane-i Âmire'de inşası kararlaştırılan büyük havuzun masraflarını gösteren ilk keşif defteri için bkz. DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 2b-3b.

¹⁶³⁶ Yarım arşınlık mesafe ölçüsü (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 1058).

¹⁶³⁷ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 39b, 18 Temmuz 1857/26 Za 1273; BOA, İ. DH, 363/24017, 22 Aralık 1856/24 R 1273.

¹⁶³⁸ BOA, HR. SFR (3), 35/1, lef 3, 23 Mart 1858/7 Ş 1274.

¹⁶³⁹ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 39b, 18 Temmuz 1857/26 Za 1273; BOA, İ. DH, 363/24017, 22 Aralık 1856/24 R 1273.

¹⁶⁴⁰ BOA, İ. DH, 387/25561, lef 3, 24 Eylül 1857/4 S 1274.

Havuzun inşası, makine ve sakafıla birlikte toplam 32.424.079 kuruş olarak hesaplandı. Havuzun en az üç-dört senede tamamlanabileceğini ifade eden Mehmed Ali Paşa, inşaatın gecikmemesi için gereken bu yüklü meblağın hazineden düzenli bir taksite bağlanmasını tavsiye etti. Bunun üzerine havuz projesinin önemli olduğu vurgulanarak, acil olmayan diğer masraflardan kısılması ve kaptan paşanın belirttiği gibi aylık bin kese akçenin temini maliye nezaretine bildirildi¹⁶⁴¹.

Resmi prosedürün ardından hemen hazırlıklara başlandı. İnşaat için öncelikle havuz yapılacak bölgenin yüzeyindeki taş ve toprağın temizlenmesi gerekiyordu. 23 Eylül 1857/11 Eylül 1273 tarihinden itibaren işlemlerinin başlamasına karar verildi ve bir kontrat düzenlendi. Buna göre: Havuz inşa edilecek yerin kazılması ve temizlenmesi işleminin üç ayda bitirilmesi şarta bağlandı ve bu hizmet karşılığında 300.000 kuruş verilmesi kararlaştırıldı. Bu işlemin vadesinden önce bitmesi halinde ise söz konusu meblağ hemen teslim edilecekti. Fakat üç aydan bir gün sonraya sarkması halinde ise ödenmesi gereken 300.000 kuruşun, 100.000 kuruşu düşülerek 200.000 kuruşa indirilecekti. Hafriyat her ayın başında kontrol edilerek, ihtiyaç halinde aylık 100.000 kuruş verilecekti. İnşaat için gereken kazma, kürek, barut, araba ve diğer aletler, tersane-i âmire tarafından temin edilecekti¹⁶⁴². Havuzun hafriyatı ve masraflarına dair bir başka kontrat imzalanmıştı. Buna göre hafriyatına baş kabristan tarafından başlanması uygun görülen havuzun kazılması işleminin iki senede bitirilmesi karara bağlandı¹⁶⁴³. Havuzun inşaatı ve kullanılacak malzemelerle ilgili de bir mukavele yapıldı. Buna göre havuzda siyah tomruk ve beyaz Akdeniz taşı olmak üzere iki tür taş kullanılacaktı. Havuzun iç kapısından baş tarafına doğru 25 arşın yeri ile kapıdan denize kadar olan yerleri siyah taştan, diğer kısımları ise beyaz taştan imal edilecekti¹⁶⁴⁴.

Ancak, ekonomik şartların elvermemesi nedeniyle bir müddet sonra havuzun yapımına ara verilmek mecburiyetinde kalındı¹⁶⁴⁵. Buna rağmen, Mehmed Ali Paşa

¹⁶⁴¹ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 39b, 18 Temmuz 1857/26 Za 1273; BOA, İ. DH, 363/24017, 22 Aralık 1856/24 R 1273.

¹⁶⁴² DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 40a; DTA, ŞUB, 14-A/2a, 23 Eylül 1857/11 Eylül 1273.

¹⁶⁴³ DTA, ŞUB, 14-A/2-a, 23 Eylül 1857/11 Eylül 1273. Havuzun hafriyatı ve ücreti için yapılan kontrato için bkz. DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 40b-41a, 17 Aralık 1858/ 11 Ca 1275.

¹⁶⁴⁴ Havuzun inşası hakkındaki düzenlenen kontrato için bkz. DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 44b-45a, 21 Kasım 1864/ 21 C 1281.

¹⁶⁴⁵ Bu süre içerisinde 1276 senesi Ağustos'undan, yetmiş yedi Eylül'üne kadar olan toplam 14.000 kuruş maaşını talep eden Vasil Kalfa'ya, havuzun yapımının durdurulduğu gerekçesiyle olumsuz cevap verildi (DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 39b.).

havuzun daha az maliyetle tamamlanması için büyük gayret sarf etti ve işin mali boyutunun çözümü için ortaya attığı bazı fikirleriyle katkıda bulundu. Her fırsatta havuzun faydalarına değinen Mehmed Ali Paşa, inşaatın kalan kısımlarının da tamamlanması için verdiği tezkirede, havuz hafriyatında askerlerin kullanılmasını önerdi. Paşa havuzun, neferden-çavuşa kadar olanlara bir buçuk, onların üstündeki zabıtana iki kuruş yevmiye ile tophane-i âmire istihkâm alayına yaptırılmasını teklif etti. Paşanın ısrarları neticesinde padişah, inşası durdurulan havuzun teklif ettiği şekilde yapımına başlanmasını emretti¹⁶⁴⁶. Neticede ekonomik imkânsızlıklar sebebiyle yapımına bir müddet ara verilen, buna rağmen Mehmed Ali Paşa'nın yapımı için büyük gayret sarf ettiği tersanedeki üçüncü havuz, onun ölümünden sonra 1870 tarihinde tamamlandı. Havuz yapımında emeği geçenlere 37.200 kuruş atıye-i seniyye dağıtıldı ve Vasil Kalfa'nın rütbesi yükseltildi¹⁶⁴⁷.

Havuzun yanı sıra 24 Şubat 1856/17 C 1272 tarihinde, tersane-i âmiredeki havuzlar arasına, makara ve erre (biçki) fabrikası ile havuzların suyunu boşaltmak üzere makine konulan kuyu ve makine mahallerinin inşası emri verildi. Bahriye Meclisi nezaretiyle inşa edilecek binaların mimarlığına da Vasil Kalfa getirildi. Makara destgâhının ise Londra'dan alınmasına karar verildi¹⁶⁴⁸. İlk keşif bedeli 3.114.500 kuruş olarak tespit edilen binaların¹⁶⁴⁹ ikinci keşif bedeli ise 5.605.000 kuruş olarak hesaplandı¹⁶⁵⁰. 1858 tarihine gelindiğinde, tersane-i âmirede yukarıda bahsedilen binalar ve onlara ilaveten üç adet kereste gözü, bir karakol ile bir nöbetçi kulesi inşa edilmişti¹⁶⁵¹. Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa'nın "*takayyüdât ve ikdâmât-ı mütemâdiyenin eser-i mahsûsu*" neticesinde, maliyet 3.598.496 kuruşa düşürüldü ve daha az masrafla daha sağlam binalar inşa edildi¹⁶⁵². Ayrıca Mehmed Ali Paşa, tersanedeki Mahmudiye Havuzu'nun üzerine diğer devletlerin tersanelerinde olduğu gibi kış koşullarında korunup, hava şartlarına bağlı olarak çalışma performansının düşmesini engelleyecek, iş ve enerji kaybını önleyecek

¹⁶⁴⁶ BOA, İ. DH, 464/30956, lef 1 ve 2, 17 Ekim 1861/12 R 1278; BOA, A. MKT. NZD, 379/64, 20 Kasım 1861/17 Ca 1278; DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 42b. , 17 Ekim 1861/12 R 1278.

¹⁶⁴⁷ BOA, İ. DH, 605/42144, 13 Ocak 1870/10 L 1286.

¹⁶⁴⁸ BOA, İ. DH, 339/22273, lef 2, 24 Şubat 1856/17 C 1272.

¹⁶⁴⁹ BOA, İ. DH, 339/22273, lef 1, 20 Şubat 1856/13 C 1272; BOA, İ. DH, 420/27807, lef 5, 26 Aralık 1858/20 Ca 1275.

¹⁶⁵⁰ BOA, İ. DH, 420/27807, lef 5, 26 Aralık 1858/20 Ca 1275.

¹⁶⁵¹ BOA, İ. DH, 420/27807, lef 2, 14 Aralık 1858/8 Ca 1275.

¹⁶⁵² BOA, İ. DH, 420/27807, lef 5, 26 Aralık 1858/20 Ca 1275. Söz konusu binaların yapımında harcanan meblağ için bkz. BOA, İ. DH, 420/27807, lef 1.

demirden bir sakaf¹⁶⁵³ yapılmasını da teklif etti. Bu sakafın maliyeti de 2.280.400 kuruş olarak belirlendi¹⁶⁵⁴.

2.5.2. Diğer Faaliyetleri

Mehmed Ali Paşa'nın son kaptanlıklarını meşgul eden önemli konulardan birisi de Bahr-i Siyah ve Bahr-i Sefid sahillerine yerleştirilen fenerlerdi. Osmanlı Devleti Fenerler İdaresi türünde tek ve Osmanlı Devleti'ndeki Fransız işletmeleri arasında en çok gelir getirenlerden birisiydi. Kırım Savaşı sırasında uzun yol kaptanlığı yapan Marius Michel, Osmanlı sularında deniz fenerlerinin eksikliğini ve bunun neden olduğu tehlikeleri gündeme getirdi. Bir vesileyle durumdan haberdar edilen padişahın emriyle, 1855'te Fener Genel Müdürlüğü kuruldu¹⁶⁵⁵. Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, fenerler için Mösyö Michel ile yapılan kontratonun bir suretini sadarete gönderdi¹⁶⁵⁶. Buna göre Mösyö Michel'e, Fenerler İdaresi Müdürlüğü için aylık 2.500 frank yani 12.500 kuruş ödenecek ve kendisi her konuda kaptan paşanın emriyle hareket etmeye mecbur olacaktı. Fenerler için yapılması gereken bir masraf söz konusu olduğunda, yine kaptan paşadan izinsiz hareket edemeyecek, onun onayı olursa işe başlayabilecekti. 10 sene için düzenlenen bu kontrato, süre bitiminde tarafların karşılıklı rızası olduğu takdirde yenilenebilecekti. Ayrıca Mösyö Michel'in vazifesini sebepsiz bir şekilde bırakmasının önüne geçmek için bağlayıcı ve görev süresi içinde vefatı durumunda ise haklarını koruyucu birtakım hükümler de anlaşmaya konuldu¹⁶⁵⁷.

M. Michel'in müdürlüğüne getirildiği idarenin görevi, Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde fenerler inşa etmektir. İmzalanan kontrat ile Collas ve Michel, üç sene zarfında fener sayısını 96'ya yükseltmeyi taahhüd etti. 1864 yılından itibaren de 20 sene süreyle fenerler idaresinin yönetimi imtiyazını elde etmişlerdi. Fener haklarından sağlanacak gelirlerin %78'i imtiyaz sahiplerine, %22'si de devlete

¹⁶⁵³ Çatı (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s. 727).

¹⁶⁵⁴ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450, vr. 39b, 18 Temmuz 1857/26 Za 1273; BOA, İ. DH, 363/24017, 22 Aralık 1856/24 R 1273.

¹⁶⁵⁵ Jacques Thobie, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", *TCTA*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 728-729.

¹⁶⁵⁶ BOA, A. MKT. NZD, 348/25, 8 Nisan 1861/27 N 1277.

¹⁶⁵⁷ DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9456, s. 1.

kalacaktı. Fener yönetimindeki tüm yetki, Osmanlı Devleti'ne ait iki müfettiş olmasına rağmen, Collas ve Michel'e aitti¹⁶⁵⁸.

Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, Osmanlı bahriyesinin geliştirilmesi ve modernleştirilmesine gayret edildiği bu dönemde, yetişmiş ve kalifiye personel ihtiyacına vurgu yaptı. Paşa, bu maksatla bahriye mektebi öğrencilerinin sayısının artırılmasını teklif etti ve Bahriye Mektebi mevcuduna 40 öğrenci daha eklenerek, kontenjanın 180 kişiye çıkarılmasına karar verildi¹⁶⁵⁹. Personelin yanı sıra, askerlerin kullandıkları silahların da yenilenmesi gerekmekteydi. Mevcut durumun farkında olan Mehmed Ali Paşa, tersane-i âmire ve gemilerdeki uçları süngülü eski silahların Fransız Donanmasında kullanılan kapsüllü silahlarla değiştirilmesini tavsiye etti. Bunun üzerine 3.000 adet şeşhanenin, 15 kurşun kalıbı ve 300.000 kapsülüyle birlikte Paris Sefiri vasıtasıyla alınmasına irade buyruldu¹⁶⁶⁰.

Osmanlı Donanması'ndaki gemi sayısının gittikçe artması, bunların bakım ve onarımı konusunda bazı sorunları da beraberinde getirdi. Bunlardan birisi de gemi kazanlarının değişimi ve yenilenmesi hakkındaydı. Zira kazanlar Londra'dan satın alınmakta ve bu da masrafı arttırmaktaydı. Bu sebeple Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, gemi kazanlarının Zeytinburnu'ndaki fabrikada üretilmesi için bir tezkire sundu. Böylece hem masraf azalacak hem de dışa bağımlılığın önüne geçilmiş olacaktı. Kaptan Paşa'nın bu önerisi uygun bulunarak, 19 Kasım 1855/9 Ra 1272 tarihinde kazan üretiminin tavsiye ettiği şekliyle yapılması için iradesi çıktı¹⁶⁶¹. Ayrıca Kırım Savaşı münasebetiyle Karadeniz'e savaş mühimmatı, eşya, erzak vs. göndermek için daha önceden bir adet alınan gemi çekmek için kullanılan römorkör vapurun ihtiyacı karşılamadığını bildiren ve bir adet daha satın alınmasını isteyen paşaya olumlu cevap verildi¹⁶⁶². Paşanın dördüncü kaptanlığında gerçekleştirdiği güzel icraatlarına karşılık Avusturya İmparatoru, Mehmed Rüştü Paşa ile kendisine Lui Pold nişanının birinci rütbesini gönderdi¹⁶⁶³. Ayrıca padişah tarafından, Kaptan-ı

¹⁶⁵⁸ Thobie, a.g.m., s. 728-729. Osmanlı Fenerler İdaresi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Jacques Thobie, *L'administration Générale des phares de l'Empire Ottoman et la Société Collas et Michel (1860- 1960)*, L'Harmattan, Paris 2004.

¹⁶⁵⁹ DTA, Şurâ-yı Bahriye Nizam Defteri, nr. 1834, s. 68, 20 Temmuz 1856/17 Za 1272; BOA, İ. DH, 347/22902; BOA, A. AMD, 67/95, 1856/1272; BOA, A. MKT. NZD, 189/13, 29 Temmuz 1856/26 Za 1272.

¹⁶⁶⁰ BOA, İ. HR, 145/7650, lef 1, 2, ve 3, 5 Temmuz 1857/13 Za 1273.

¹⁶⁶¹ BOA, İ. DH, 332/21749, lef 3 ve 4, 19 Kasım 1855/9 Ra 1272; DTA, ŞUB, 24/30-B, 26 Kasım 1855/16 Ra 1272.

¹⁶⁶² BOA, İ. DH, 327/21308, lef 1,2, 29 Za 1271.

¹⁶⁶³ BOA, İ. HR, 138/7132, 23 Kasım 1856/25 Ra 1273.

Derya Mehmed Ali Paşa, Serasker Paşa ve Fethi Paşa'ya birer adet murassa kılıç hediye edildi. Bunların maliyeti toplam 348.000 kuruş idi¹⁶⁶⁴.

Mehmed Ali Paşa dört seneyi aşkın bir süre kaldığı bu görevinde önceki kaptanlığından devreden havuz yapımı ve fener inşası gibi konularla ilgilenmeye devam etti. Bunlara ilaveten donanmanın geliştirilmesi ve genişletilmesi için gereken gemi ve makinelerin alımı için de çeşitli girişimlerde bulundu. Kırım Savaşı'nın ardından 30 Mart 1856 tarihinde imzalanan Paris Antlaşması'yla Karadeniz'in tarafsızlığı ilkesi tanınmıştı¹⁶⁶⁵. Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan protokole göre ise taraflar Karadeniz'de sahillerinin güvenliğini sağlamak için belli sayıda ve büyüklükte gemiler bulundurabileceklerdi¹⁶⁶⁶. Anlaşma gereğince Karadeniz sahillerinin güvenliğinin sağlanabilmesi amacıyla, buraya gönderilecek bir deniz kuvvetine ihtiyaç doğdu¹⁶⁶⁷. Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa söz konusu gemilerin İngiltere'ye siparişi hakkında bir tezkire hazırladı. Yapılan görüşmelerde gemilerin ağırlığı, şekilleri, makinelerinin kuvveti, top ve diğer donanımının nasıl olacağı ve masrafları ile ödeme planı hakkında Londra'da bulunan Ferik Salih Paşa ile mimar ve fabrikatörlerin görüşüp, kararlaştırmalarına ve yapılacak çizimleri İstanbul'a göndermelerine karar verildi. Söz konusu kararların uygulanması için 6 Ocak 1857 tarihinde iradesi çıktı. 16 Mart 1857 tarihinde ise Mehmed Ali Paşa, 50 m. uzunlukta ve 800 tonu geçmemek üzere altı vapur, 200 tonu geçmemek üzere de dört adet duba vapuru olmak üzere toplam 10 adet vapur inşa edilmesi kararını Salih Paşa ve Londra Sefiri'ne bildirdi. Mehmed Ali Paşa ve Hariciye Nazırı'nın mütalaaları gereğince, 29 Eylül 1857 tarihli iradeyle de sipariş edilen altı vapurun 600 ton olması yönünde iradesi çıktı¹⁶⁶⁸.

Böylece sıra, Londra'ya siparişleri verilen gemilerin masrafı meselesine geldi. Yapılan hesaplamalara göre bahsi geçen gemilerin yapımı için 210.000 lira gerekmektedir. Fakat daha sonra bu meblağın yetmeyeceği komisyon tarafından anlaşıldı ve gemilerin inşasının tamamlanabilmesi için 245.000 lira'ya ihtiyaç olduğu

---

¹⁶⁶⁴ BOA, İ. DH, 352/23245, 12 Temmuz 1856/9 Za 1272.

¹⁶⁶⁵ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 251.

¹⁶⁶⁶ Her iki devlet Karadeniz'de 50 m. boyunu aşmayan ve en fazla 600 ton ağırlığında olmak üzere altı buharlı gemi ve 200 tonu aşmamak şartıyla da iki yelkenli gemi bulundurabileceklerdi (Bal, *a.g.t.*, s. 76).

¹⁶⁶⁷ BOA, İ. DH, 420/27744, lef 2, 26 Kasım 1858/19 R 1275.

¹⁶⁶⁸ Bal, *a.g.t.*, s. 76, 78.

bildirildi¹⁶⁶⁹. Londra’da inşası tamamlanmak üzere olan gemilere verilecek isimler, Mehmed Ali Paşa tarafından tespit edildi ve 18 Şubat 1859 tarihli bir tezkire ile padişaha sunuldu. 22 Şubat tarihli ferman-ı âlî ile gemilere; Bursa, Edirne, İzmir, Şevket-nümâ, Seddülbahr, Sinop, Varna, Akka, Beyrut ve Sünne isimleri verildi. Kısım kısım İstanbul’a sevkine başlanan vapurlardan ilki, 2 Kasım 1859 tarihinde geldi. 17 Nisan 1860 tarihinde ise vapurların geliş işlemi tamamlandı¹⁶⁷⁰. Böylece Karadeniz’in güvenliği için gerekli gemiler temin edildi. Ayrıca tersane-i âmirede inşa edilen Nişân-ı Şevket ve Hüdavendigâr isimli iki kıta korvet padişahın katılımıyla denize indirildi¹⁶⁷¹.

Londra’dan alınan bu gemilere ilaveten, donanmanın gelişmesine büyük önem atfeden Sultan Abdülaziz, tersane-i âmirede bir zırhlı gemi inşasını emretti. Fakat bu geminin yapımında kullanılacak Aynalıkavak destgâhı yeterli uzunlukta değildi. Bunun üzerine Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa, destgâhın 50 kadem daha uzatılması gerektiğini bildirdi. Yapılan hesaplara göre bu işin maliyeti 1.036.108,5 kuruştı. Ayrıca bu tarz binaların sağlamlığının üzerinde önemle duran Mehmed Ali Paşa, bu sebeple inşaatın tersane-i âmire tarafından yapılmasını tavsiye etti. 2 Aralık 1862/9 C 1279 tarihinde kaptan paşanın talepleri doğrultusunda destgâhın uzatılması için iradesi çıktı¹⁶⁷².

Bir taraftan işlerin yürümesini isteyen Mehmed Ali Paşa diğer taraftan da ekonomik olmasına dikkat ediyordu. Havuz için olduğu gibi diğer tamirat işlerinde de mali bakımdan tasarruf sağlayacak tedbirler öne sürüyordu. Bunlardan birisi de tamiri gereken bahriye hastanesi ile riştehane hakkında idi. Ebniye Meclisi tarafından hastane için 59.000, riştehane için de 23.250 kuruş olarak tahmin edilen tamirat bedelini fazla bulan paşa, söz konusu tamiratın tersane-i âmirece yapılmasının daha az masrafla gerçekleşebileceğini ve daha uygun olacağını bildirdi. Buna göre gereken eşya tersane-i âmirede bulunanlardan, amele ise dışarıdan tedarik edilecekti. Paşanın teklifini uygun bulan padişah, bahsi geçen yerlerin tamirine süratle başlanmasını emretti¹⁶⁷³. Ayrıca donanmada bulunan askerlerin pek çoğunun acemi olması ve tersanenin mevsimsel koşullar sebebiyle askerlerin sağlıkları açısından elverişli

¹⁶⁶⁹ BOA, İ.DH, 439/29021, lef 12, 9 Temmuz 1859/8 Z 1275.

¹⁶⁷⁰ Bal, *a.g.t.*, s. 78, 80.

¹⁶⁷¹ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 676, 29 Aralık 1862/7 B 1279.

¹⁶⁷² BOA, İ.DH, 499/33957, 2 Aralık 1862/9 C 1279.

¹⁶⁷³ BOA, İ. DH, 477/32076, 11 Eylül 1861/6 Ra 1278.

olmadığını beyan eden Mehmed Ali Paşa, askerlerin hem sağlıkları hem de talimleri için yelkenli gemi ile Sakız, Sisam taraflarına gönderilmelerini teklif etti. Paşanın bu önerisi uygun görülerek, 3 Temmuz 1859/2 Z 1275 tarihinde iradesi çıktı¹⁶⁷⁴.

2.6. AZLİ

Kaptan-ı deryalığına ilaveten mâbeyn-i hümayûn müşiri, hazine-i hassa nazırı ve tophane müşirliğini birlikte yürüten Mehmed Ali Paşa, zamanla padişah nezdinde eski itibarını kaybetti. Ricâlin aşırıya kaçan masrafları ve askeri harcamaların fazlalığı padişahı çok rahatsız ediyordu. Sultan Abdülaziz kabinede Mehmed Ali Paşa, Serasker Rüşdi Paşa ve Âli Paşa'dan bir hayli rahatsızdı. Bilhassa Âli Paşa'dan nefret derecesinde hoşlanmayan Sultan Abdülaziz, paşanın Fuad ve Kâmil Paşalara yakınlığı sebebiyle ona dokunamıyordu. Diğer taraftan Mehmed Ali Paşa'yı azletmek için ise Âdile Sultan'ı gücendirmeyecek bir vesile arıyordu. Neticede, Sultan Abdülaziz paşanın azli düşüncesini Fuad Paşa'ya açtı. Ancak bir süre önce sultanların maaşlarını kesip, bir iki gün zarfında yeniden iade eden Sultan Abdülaziz'e itimat edemeyen Fuad Paşa, konuya müdahil olmamayı tercih etti¹⁶⁷⁵. Üstelik sultanların maaşlarının eskisi gibi kalacağına aynı zamanda hazine-i hassa nazırı olan Damat Mehmed Ali Paşa tarafından ilanı¹⁶⁷⁶, Fuad Paşa'nın tereddütlerinde haksız olmadığını ispatlamıştır. Nihayetinde 2 Ocak 1863/12 Receb 1279 Cuma günü tüm görevlerinden azledilen Mehmed Ali Paşa'ya¹⁶⁷⁷, daha önceden kesilmiş olan 75.000 kuruş *sihriyet-i seniyye* maaşı, mazuliyeti gerekçesiyle

¹⁶⁷⁴ BOA, İ. DH, 436/28850, 3 Temmuz 1859/2 Z 1275.

¹⁶⁷⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 258-259. Fuad Paşa konu hakkında padişaha şu sözleri söylemiştir: "Efendim niçin sıkılıyorsunuz. Anın azli dış çıkartmak gibidir. Geçende Efendimiz bir dışınızı çıkartmış idiniz. Anı da azl ediverirsiniz." Fuad Paşa'nın sözleri üzerine, düşüneceğini ifade eden padişah konuyu kapatmıştı (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 259).

¹⁶⁷⁶ Fatma, Refia ve Cemile Sultanların 125.000 kuruş olan maaşlarının 50.000 kuruşa düşürülmesi kararından vazgeçilmişken; damatlardan Edhem, Mahmud ve Nuri Paşaların maaşları 10.000 kuruş azaltılmış ve 50.000 kuruşa düşürülmüştür (BOA, İ. DH, 498/33854, 13 Ekim 1862/18 R 1279).

¹⁶⁷⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 260. Tophane Müşirliği, harbiye nezareti inzimamıyla Tophane-i Âmire Meclis Reisi Halil Paşa'ya (*Tasvîr-i Efkâr*, nr. 54, 2 Ocak 1863/12 B 1279; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 677, 5 Ocak 1863/15 B 1279); hazine-i hassa nezareti ise geçici olarak maliye nezaretine ilave olundu (*Tasvîr-i Efkâr*, nr. 55, 6 Ocak 1863/16 B 1279). Kaptan-ı Deryalık ise ümerâ-yı bahriyeden Mehmed Paşa'ya tevcih edildi (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 1127, 19 Ocak 1863/28 B 1279; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 59, 18 Ocak 1863/28 B 1279; Lütfî, *Tarih*, X, 84). Ahmed Rifat ve müellifi belli olmayan yazmada Mehmed Ali Paşa'nın bu görevlerden azli, 18 Ocak 1863/28 B 1279 olarak verilmiştir (Ahmed Rifat, *a.g.e.*, s. 51; İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 214). Ancak, yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı üzere bu tarih doğru değildir.

azledildiği günden itibaren yeniden bağlandı¹⁶⁷⁸. Böylece, paşa saray damatlığının kendisine sağladığı avantajla bir kez daha maaşsız bırakılmadı.

Mehmed Ali Paşa'nın azledildiği esnada ise yeni bir kabine krizi ortaya çıktı. Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz'in askeriye için hazinenin gücünü aşan harcamalarını uygun bulmuyordu. Bu sebeple Fuad, Âli, Rüşdi ve Kâmil Paşalar toplu olarak istifaya karar verdiler. Rüşdi ve Kâmil Paşaların sonradan çekimser kalması üzerine, 2 Ocak 1863/12 Receb 1279 tarihinde Fuad Paşa padişaha istifasını sundu. Sultan Abdülaziz bu istifayı Mehmed Ali Paşa ile ilişkilendirmiş olmalı ki ikinci mâbeynci Hasan Efendi'yi meselenin aslını öğrenmesi için Fuad Paşa'ya gönderdi. Hasan Efendi Fuad Paşa'ya, Mehmed Ali Paşa'nın azli için istifa edip etmediğini sordu. Bunun üzerine Fuad Paşa da istifasının Mehmed Ali Paşa'nın azliyle ilgisi olmadığını, takdirin padişaha ait olduğunu ve bu konudaki görüşlerini daha önce padişaha iletmiş; istifa sebebinin alınacak tedbirlerde kendisine itimat edilmemesinden kaynaklandığını söyledi. Böylece Sadrazam Fuad Paşa'nın istifası kabul edildi. Akabinde Hariciye Nazırı Âli Paşa da istifasını gönderdi. Peş peşe hem sadrazamın hem de hariciye nazırının istifaları, Sultan Abdülaziz'i endişeye sürükledi ve sadarete o gün kimse atanamadı¹⁶⁷⁹. Görüldüğü gibi bu dönemde Bâbîâlî, Âli ve Fuad Paşa'nın başını çektiği birkaç siyasi aktörün eline geçmiş, onların yokluğunda yerlerine getirilebilecek birer alternatifleri dahi bulunamamıştı. Bu durumun en önemli göstergelerinden birisi ise daha önce temas edildiği üzere söz konusu kabine bunalımı karşısında çaresiz kalan Sultan Abdülaziz'in, saray damatlarından Mehmed Said Paşa'ya sadaret makamını teklif etmek zorunda kalmasıydı. Fakat artık dünyevi işlerden elini çeken Damat Mehmed Said Paşa'nın bu görev için uygun olmadığı anlaşıldı¹⁶⁸⁰ ve neticede Meclis-i Vâlâ Reisi Yusuf Kâmil Paşa sadarete atandı¹⁶⁸¹. Böylece Âli ve Fuad Paşalar da daha önceden planladıkları gibi kendilerine yakın birinin sadarete geçmesine memnun oldular. Üstelik Damat Mehmed Said Paşa'nın bu makama gelmemesiyle de muhtemel bir sürgünden kurtulmuş oldular¹⁶⁸².

¹⁶⁷⁸ BOA, İ. DH, 502/34144, 21 Ocak 1863/selh B 1279. Mehmed Ali Paşa'nın teşekkürü için bkz. BOA, İ. DH, 502/34180, 22 Ocak 1863/gurre Ş 1279.

¹⁶⁷⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 259-261.

¹⁶⁸⁰ Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 33; Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 132.

¹⁶⁸¹ *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 677, 5 Ocak 1863/15 B 1279; *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 55, 6 Ocak 1863/16 B 1279.

¹⁶⁸² Cevdet Paşa, *Tezâkir* 13-20, s. 260-261.

Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasıyla, kariyerinde geçici bir yükselme yaşayan Mehmed Ali Paşa, bu durumu daha fazla muhafaza edemedi. Artık yukarıda bahsedilen olaydan da açıkça anlaşıldığı üzere, Bâbîâlî'de Tanzimat'ın ikinci neslini temsil eden Âli ve Fuad Paşalar hüküm sürmekteydi. Paşanın bundan sonra getirildiği görevler, onu yeniden devlet yönetiminde etkili hale getirmekten ziyade, saray damadı olması sebebiyle daha ziyade hatıra binaen gerçekleştirilen, aktif siyasi katılımdan uzak vazifelerdi. Yani, Mehmed Ali Paşa Osmanlı devlet bürokrasisi içindeki eski nüfuzunu kaybetmişti. 8 Mart 1864/29 N 1280 tarihinde Mecâlis-i Âliyye'ye atandı¹⁶⁸³ ve 16 Haziran 1864/11 M 1281 tarihinde kendisine gümüş olarak Nişan-ı Âli Osmanî'nin birinci rütbesi verildi¹⁶⁸⁴. Ayrıca, paşaya Belçika ve Prusya Kralları tarafından da birer nişan takdim edilmiştir¹⁶⁸⁵.

3. ALTINCI KAPTAN-I DERYALIĞI

3.1. BİR DEVRİN KAPANIŞI: KAPTAN-I DERYALIĞIN LAĞVI VE BAHRIYE NEZARETİ'NİN KURULUŞU

Sultan Abdülaziz, Âdile Sultan'ın kızı Hayriye Sultan'ın düğün ziyafeti münasebetiyle Kuruçeşme'deki sahilsarayında katıldığı akşam yemeğinden sonra 22 Nisan 1866/6 Z 1282 tarihinde Mehmed Ali Paşa'yı altıncı ve son kaptan-ı deryalığına atadı¹⁶⁸⁶. Yine Âdile Sultan'ın tesiriyle getirildiği bu görevinde paşaya 75.000 kuruş maaş tahsis edildi¹⁶⁸⁷. Paşa her ne kadar kendisine kabinede bir yer bulmuşsa da artık eski nüfuzunu kaybetmişti. Sembolik olmaktan ileri gitmeyen bu

¹⁶⁸³ BOA, İ. DH, 522/35589, 8 Mart 1864/29 N 1280. Mehmed Ali Paşa'nın teşekkürü için bkz. BOA, İ. DH, 523/36016, 10 Mart 1864/gurre L 1280.

¹⁶⁸⁴ BOA, İ. DH, 525/36297, 16 Haziran 1864/11 M 1281; BOA, A. MKT. MHM, 304/12, 26 Haziran 1843/21 M 1281.

¹⁶⁸⁵ BOA, İ. HR, 176/9666, 10 Haziran 1860/21 Za 1276; HR. MKT, 346/74, 26 Ağustos 1860/8 S 1277; BOA, HR. TO, 141/17, 5 Temmuz 1862.

¹⁶⁸⁶ BOA, HAT, 1648/49, 22 Nisan 1866/6 Z 1282; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 842, 24 Nisan 1866/8 Z 1282; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 389, 23 Nisan 1866/7 Z 1282; İnal, *Son Sadrazamlar*, I, 71; İ. Ü. Kütüphanesi, TY. , nr. T 9982, s. 214. Mehmed Ali Paşa'nın kısa biyografisinin yer aldığı gazetede, yapılan bir diğer fahiş hata ise Mehmed Ali Paşa'nın altıncı ve son kaptan-ı deryalığıyla ilgilidir. Buna göre, 4 Mart 1868/10 Za 1284 tarihinde kaptan-ı deryalıktan istifa eden paşa, Mecâlis-i Âliyyeye aza olmuştu (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 952, 25 Temmuz 1868/5 R 1285, s. 3807). Oysaki paşa, söylenenin aksine Mecâlis-i Âliyye azalığına 4 Nisan 1867/ 29 Za 1283'de atandı (BOA, İ. DH, 561/39064, 4 Nisan 1867/29 Za 1283). Ayrıca, 8 Nisan 1867/3 Z 1283 tarihinde çıkan iradeyle, "*Kapudanlık Mesnedi*" bu tarihten yaklaşık bir sene önce kaldırılmış ve Osmanlı Devleti'nde beş asrı aşan kaptan paşalık teşkilatının yerini Bahriye Nezareti almıştı (BOA, DÜİT, 58/6 lef 2, 17 Mart 1867/11 Za 1283; Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 322-324, 335-337). Yani, gazetenin iddia ettiği gibi bu tarihte paşanın istifa edebileceği bir kaptan paşalık müessesesi bulunmamaktaydı.

¹⁶⁸⁷ BOA, İ. DH, 548/38145, 22 Nisan 1866/6 Z 1282; BOA, A. MKT. MHM, 354/59, 1 Mayıs 1866/15 Z 1282.

görevlendirmede, adından söz ettirecek faaliyetlerde bulunamadığı gibi çok geçmeden kaptan-ı deryalık müessesesi de kaldırıldı¹⁶⁸⁸.

Mehmed Ali Paşa'nın ilk kaptanlığında Bahriye Meclisi'nin kurulmasıyla, bu sahada önemli değişiklikler yapılmış fakat tersane ve donanmanın idaresi ile malî yönünün düzenlenmesi tam olarak bir nizama bağlanamamıştı. Kaptan paşanın malî yardımcısı olan Bahriye veya Tersane Müsteşarlığı'nın 1861 yılında kaldırılması neticesinde, bu yükümlülük tamamen kaptan paşaya devredildi. Kaptan paşanın idârî, malî ve askerî işleri tek başına yürütmesi anlamına gelen bu yenilik, Bahriye Nezâreti'nin tesisine zemin hazırlayan önemli etkenlerden birisi oldu¹⁶⁸⁹. Netice itibariyle zamanla denizciliğin daha da önem kazanması ve denizcilik meselelerinin gün geçtikçe artması, kaptan paşanın hem askerî hem de idari ve malî işleri yürütmesini zorlaştırdı. Bu durumu göz önüne alan sadâret makamı 11 Mart 1867/5 Za 1283 tarihli bir takrirle: Bundan böyle kaptan paşanın sadece Donanma-yı Hümâyûn'un kumandanı olmasını, idarî ve malî işlerin yeni kurulacak Bahriye Nezâreti tarafından yürütülmesini teklif etti ve nezâret kurularak ilk nazırlığa Hakkı Paşa tayin edildi¹⁶⁹⁰. Bu tarihten itibaren donanma komutanlığı kaptan-ı deryaya bırakılarak, Tersâne-i Âmire'nin mâlî işleri Bahriye Nezâreti'ne devredildi¹⁶⁹¹.

Sadaretin Bahriye Nezâreti'nin kurulması için verdiği takrirden bir gün sonra kaptan-ı deryalıktan istifa eden ve yerini Umûr-ı Bahriye Nâzırı unvanıyla Hakkı Paşa'ya bırakan Mehmed Ali Paşa, bir ay kadar donanmanın başkumandanı olarak kaptanlık görevinde kaldı¹⁶⁹². 17 Mart 1867/11 Za 1283 tarihinde çıkan bir irade ile de kaptan paşa ile Bahriye Nezâreti'nin görevleri tespit edildiyse de 8 Nisan 1867/3

¹⁶⁸⁸ *Ceride-i Havâdis*, nr. 629, 8 Nisan 1867/3 Z 1283; Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 336-337; BOA, HSD. AFT, nr. 9/4, s. 4; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 41.

¹⁶⁸⁹ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 316-317.

¹⁶⁹⁰ BOA, DÜİT, 58/7, 11 Mart 1867/5 Za 1283; Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 317-319; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 875, 16 Mart 1867/10 Za 1283. “*Kapûdânlık hizmet-i celilesi kemâkân Donanma-i Hümâyûn'un emr-i kumandasını idare etmek üzere Tersâne-i Âmire'nin kâffe-i umûr-ı maliyesinin tesviyesi bu defa teşkil buyurulan umûr-ı Bahriye Nezâreti'ne havale buyurulmuş ve işbu nezâret dahi ba-irâde-i seniyye Hazine-i Hâssa Nâzırı devletli Hakkı Paşa hazretlerine...*” (*Tasvir-i Efkâr*, nr. 466, s. 1, 14 Mart 1867/8 Za 1283).

¹⁶⁹¹ Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 319. Gencer, devrin kaptan-ı deryası Mehmed Ali Paşa'nın, mevcut görevine ilaveten üzerinde mâbeyn-i hümâyûn ve tophâne-i âmire müşirlikleri ile harbiye ve hazine-i hasa nezâretleri'nin de bulunmasının paşanın işini daha da güçleştirdiğini belirtmiştir (Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 317). Ancak, Mehmed Ali Paşa beşinci kaptan-ı deryalığında yürüttüğü bu vazifelerinden yukarıda bahsedildiği üzere 2 Ocak 1863/12 Receb 1279 tarihinde henüz Bahriye Nezâreti kurulmadan dört sene önce ayrılmıştır.

¹⁶⁹² Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât...*, s. 317-318.

Z 1283 tarihinde çıkan bir başka iradeyle, “*Kapudanlık Mesnedi*” kaldırıldı¹⁶⁹³. Yapılan bu düzenlemeyle Osmanlı Devleti’nde beş asrı aşan kaptan paşalık teşkilatının yerini Bahriye Nezareti aldı¹⁶⁹⁴. Böylece Osmanlı Devleti’nin son kaptan-ı deryası olarak tarihe geçen Mehmed Ali Paşa, 4 Nisan 1867/ 29 Za 1283’de, 50.000 kuruş maaş ile yaşamının ve kariyerinin son görevi olan Mecâlis-i Âliyye âzâlığına atandı. Kaptanlığın ilgasıyla, paşanın bu göreve ait olan maaş ve tayinatına da hazine tarafından el konuldu¹⁶⁹⁵. 1867’ye kadar devam eden kaptan-ı derya unvanının kaldırılması, tüm meslek yaşamının toplam on iki seneden fazlasını bu görevde geçiren paşayı oldukça müteessir etti¹⁶⁹⁶. Paşa’nın meclis âzâlığı, daha önce de olduğu üzere, onu açıkta bırakmamak için düşünülmüş, formalite bir çözümdü. Mehmed Ali Paşa artık hem ömrünün hem de ikbalinin sonuna gelmiş, eski görkemli günleri geride kalmıştı.

---

¹⁶⁹³ BOA, DÜİT, 58/6, lef 2, 17 Mart 1867/11 Za 1283; Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 323-324, 335-337.

¹⁶⁹⁴ Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât...*, s. 322; Ali İhsan Gencer, “Bahriye Nezareti”, *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 511-512.

¹⁶⁹⁵ BOA, İ. DH, 561/39064, 4 Nisan 1867/29 Za 1283; BOA, A. MKT. MHM, 378/98, 8 Nisan 1867/3 Z 1283. Meclise tayin edilen Mehmed Ali Paşa’nın padişaha teşekkürü için bkz. BOA, İ. DH, 561/39074, 9 Nisan 1867/4 Z 1283. Kendisine de teşekkürden dolayı padişahın memnuniyeti bildirilmiştir (BOA, A. MKT. MHM, 379/73, 21 Nisan 1867/16 Z 1283).

¹⁶⁹⁶ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 420; Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri...*, II, 186.

SONUÇ

Hemşehrisi Pabuççu Ahmed Paşa'nın tavsiyesiyle Enderun'a giren Mehmed Ali Paşa, kısa sürede Sultan II. Mahmud'un teveccühünü kazandı. Yeterli bir eğitime sahip olmayan paşanın mâbeynicilikle başlayan mesleki serencâmı, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî azalığı, tophane-i âmire ferikliği ve tophane-i âmire müşirliğiyle giderek yükselen bir şekilde seyretti. İkbalinin başlangıcı kabul edebileceğimiz tophane müşirliğinden itibaren sergilediği *milliyetçi-muhafazakâr* tavrı ve faaliyetleri ile öne çıkmaya başlayan Mehmed Ali Paşa, damatlığıyla kariyer basamaklarını hızla tırmandı. Tophane-i âmire müşiri iken Âdile Sultan ile evlenen ve saraya damat olan paşanın kaderi asıl bundan sonra değişti ve mesleki kariyeri boyunca altı kez kaptan-ı derya, iki kez serasker, bir kez sadrazam ve çeşitli zamanlarda meclis üyelikleri ile hazine-i hassa nazırlığı, serasker kaymakamlığı gibi ilave memuriyetlerde bulundu. Ayrıca, damatlığı sayesinde imparatorluğun en saygın kişilerinden biri olma fırsatını elde etti. Çok kısa bir süre için siyasi rakibi Mustafa Reşid Paşa'nın entrikasıyla Kastamonu'ya sürgüne gönderilmesi dışında, hep merkezde kalmayı başardı.

Meslek yaşamının büyük çoğunluğunda kaptan-ı deryalık görevinde bulunan Mehmed Ali Paşa, ilk kaptanlığından itibaren donanmanın güçlendirilip, modernleştirilmesi için gösterdiği gayretlerin yanı sıra, bahriyede kurumsallaşma yolunda da önemli adımlar attı. Bunlardan ilki, Tanzimat Devri'nde Osmanlı Bahriye teşkilatında gerçekleştirilen reformların en önemlilerinden olan Bahriye Meclisi'nin tesisidir. Ayrıca donanmanın ve personelinin bir nizamla bağlanması için bir bahriye nizamnamesi hazırlatan paşa, personelle ilgili de çeşitli düzenlemelerle, denizcilik sahasında önemli katkılar sağladı. Tanzimat'ın ilanından sonra gelir-gider dengesini kaybeden ve reformların gerçekleştirilebilmesi için finansal kaynak sağlaması bakımından büyük önem arz eden tersane-i âmirenin borçlarının kapatılmasında da önemli hizmetlerde bulundu. Ayrıca paşa, tersane-i âmirede büyük havuzun inşası için büyük gayret sarfetti ve sahillere fenerler konulması çalışmalarını yürüttü. Bunlara ilaveten bu tezle, paşanın mesleki kariyeri boyunca tophane-i âmire müşirliği, seraskerlik ve sadaretinde öne çıkan faaliyetleri ile neticeleri de ortaya konuldu.

Osmanlı Devleti'nde içte ve dışta son derece önemli hadiselerin yaşandığı Tanzimat Devri'nde Mehmed Ali Paşa'yı incelemeye değer kılan nedenlerden birisi de onun devlet adamlığı kimliği kadar önem arz eden, hatta bazı durumlarda bunu dahi gölgede bırakan "*damad-ı şehriyârilik*" unvanıdır. Zira Mehmed Ali Paşa'nın damatlığı ve bulunduğu görevlerin verdiği yetkiler içi içe geçmiş, birbirini kuvvetlendiren unsurlardı. Üstelik bir de Âdile Sultan gibi padişahlar üzerinde tesirli bir sultanla evli olması, onun damatlıkla sağladığı avantajları katlamış, paşanın sahip olduğu damatlık zırhı, bir de en güçlü şekliyle Âdile Sultan faktörüyle birleşmiş ve pekişmişti. Bu durum, Âdile Sultan'ın paşanın görevlendirilmeleri ve sürgünden affı gibi hususlarda açıkça görülmüştür. Böylece bu tezle, Mehmed Ali Paşa'nın kişiliği ve bulunduğu makamların gücünün yanı sıra göz ardı edilemeyecek en önemli silahlarından birisinin damatlığı olduğu anlaşılmıştır. En büyük siyasi rakibi Mustafa Reşid Paşa her ne kadar Mehmed Ali Paşa'yı padişahın gözünden düşürme ve siyasi arenadan silmeye çalışmış ve zaman zaman onu iktidardan düşürmeyi başarmışsa da paşa, sözü edilen üstünlükleri sayesinde, bir şekilde iktidarını muhafaza etmiştir. İşte bu sebeple Mustafa Reşid Paşa'nın tüm eleştirilere ve hiç ihtiyacı olmamasına rağmen, Mehmed Ali Paşa'ya karşı güç kazanabilmek için oğlu Ali Galib'i saraya damat yapma çabası bahsedilen yarışta geri kalmamak adınaydı. Hatta Kırım Savaşı sürerken oğlunun damatlık gücünden faydalanmak için devletin saltanat veraseti usulünü dahi değiştirme girişimlerinde bulunan Mustafa Reşid Paşa'nın, buna ömrü vefa etmedi. Tezde ayrıntılı bir biçimde izah edilen söz konusu hadiseler, XIX. yüzyılda Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği Bâbıâli'nin yükselişine rağmen, saray kanadının varlığını halen güçlü bir şekilde muhafaza ettiğini ispatlamaktadır.

Bu sebeple tezde, saray damatlığının devlet mekanizmasındaki yeri ve önemi, padişahların damatlara bakış açısı ile Mehmed Ali Paşa'nın siyasi kimliği ve bunda damatlığının tesiri de ortaya konmuştur. Böylece Mehmed Ali Paşa'nın şahsında Tanzimat Devri saray damatlığının profili de ortaya çıkarılabilmektedir. Bu noktadan hareketle elde edilen en önemli sonuç, özetle damatların menfaatleriyle sarayinkilerin örtüştüğüdür. Bu hususu biraz daha açmak gerekirse, Mehmed Ali Paşa damatlık sıfatının hem bir gereği hem de bir sonucu olarak, daima gücünün kaynağını aldığı padişah ve sarayın çıkarlarına uygun davranmak durumundaydı ve öyle de yapmıştı. Zira reformlarla gelen kanunların üstünlüğü prensibinin padişahın

birtakım yetkilerini kısıtlaması, aynı zamanda damatların menfaatlerinin de zedelenmesi, güç ve yetkilerinin sınırlandırılması manasına gelmekteydi. Yani, saltanatın mutlak hâkimiyetinin daim olması gerektiğine ve bunun karşısında yer alan Mustafa Reşid Paşa örneğinde olduğu gibi bürokratik zihniyetin artan gücünün devlete ve kendisine zarar vereceğine inanan Mehmed Ali Paşa için padişahın çıkarları ile kendi çıkarları aynı istikamette ve birbirinden ayrılamaz bir bütünlük arz etmekteydi. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa'nın, siyasi kariyeri boyunca takip ettiği *muhafazakâr-milli* tavrının nedenlerinden birisi de padişahın çıkarlarıyla, kendi çıkarlarını özdeşleştirmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu bakımdan Mehmed Ali Paşa'nın kişiliği, devlet adamlığı ve reformlar konusunda takip ettiği siyaseti sahip olduğu bu özelliklerinden ayrı değerlendirilemez bir durum arz eder.

Bu bağlamda Mehmed Ali Paşa, mesleki kariyeri boyunca ülkesine yabancı müdahalesine karşı son derece hassas bir anlayış içerisinde olmuş, kariyerinin sonuna kadar da bu konudaki çizgisini korumuştur. Karadağ Askeri Harekâtı'nda ve Kutsal Yerler Meselesi'nde Avusturya, Rusya ve Lord Stratford'un müdahalelerine karşı takındığı tavır da paşanın bu yönünü ortaya koymuştur. Paşanın bu katı tavrı, onun şiddetli bir Rus karşıtı olarak nitelendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Yani, Mehmed Ali Paşa mesleki kariyeri boyunca bir bürokrattan ziyade, ağırlıklı olarak askeri nitelikli görevlerde bulunmasının da tesiriyle bir asker gibi davranmıştır. Bu argümanlardan ve sadaretinde peş peşe yaşanan olaylar ve neticelerinden yola çıkarak, Mehmed Ali Paşa'nın politik öngörülerinin zayıf ve devrin gerektirdiklerine pek de uygun olmadığını söylemek mümkündür. Devletlerarası siyasi konjonktürü değerlendirmenin önem kazandığı XIX. yüzyılda, paşanın yukarıda izah edilen zihniyetle tedbirsiz ve siyasetsiz bir şekilde hareket etmesi ile bu denli mühim olaylar yaşanırken dahi Mustafa Reşid Paşa'yla gittikçe tırmanan rekabeti, tezde izah edildiği gibi devlet açısından hoş olmayan bazı durumlara yol açmıştır.

Buraya kadar bahsedilenlerden de anlaşıldığı üzere, Mehmed Ali Paşa'yı enteresan bir siyasi figür yapan unsurlardan birisi de Tanzimat Devri'nde ortaya çıkan siyasi krizlerin merkezinde bulunan bir şahsiyet olmasıydı. Mustafa Reşid Paşa ile olan rekabeti, Avrupa matbuatına kadar uzanıp, karşılıklı reddiyelerin yazıldığı bir hal almıştı. Bu çalışmayla, söz konusu eserler de ilk kez detaylı bir şekilde incelenmiştir. 1852-1855 seneleri arasında Osmanlı Devleti'nin kaderini değiştiren

son derece mühim gelişmelerin yaşandığı bu dönemde tarafların içinde bulunulan durumun hassasiyetine aldırılmadan birbirlerini iktidardan düşürmek için giriştikleri mücadeleler ve bunların neden olduğu ağır siyasi neticeler ile devrin siyasetçi profili ve bu siyasi krizlerin arka planında şahsi çekişmelerin ne denli belirleyici olduğu yaşanan örneklerle ortaya konulmuştur. Böylece, bu dönem devlet ricalinin kişisel hırsları ve iktidarlarını muhafaza için yaptıklarının hangi boyutlara ulaştığı da ortaya konulmuştur. Yani, Mehmed Ali ve Mustafa Reşid Paşa arasında yaşanan amansız rekabet, içte ve dışta önemli krizlere ve devletin kritik noktalara sürüklenmesine yol açmış son derece önemli hadiselerdir. Bir senede dört kez sadaretin değişmesi, hem devlet işlerinin inkıtaya uğramasına yol açmış hem de içinde bulunulan siyasi krizi ve istikrarsızlığı göstermiştir. Taraflar arasındaki devlet meselelerini dahi gölgede bırakan bu çekişme ve çatışma, neticede her ikisine de büyük zarar vermiş hem toplumun hem de padişahın nezdinde eski nüfuzlarını kaybetmelerine neden olmuştur. Bu güçlü karakterlerin yerini ise uzun yıllar Bâbîâlî’de hüküm sürecek Mustafa Reşid Paşa’nın yetiştirmeleri Âli ve Fuad Paşa almıştır.

Hizipler arasındaki şiddetli mücadelenin bir başka neticesi ise yabancı ülke elçilerinin –bilhassa İngiltere ve Fransa- devletin iç işlerine müdahalelerini kolaylaştırmasıdır. Bunun en tipik örneklerinden birisi de Mustafa Reşid Paşa’nın kabine dışı bırakıldığı bir esnada, Mehmed Ali Paşa’nın dördüncü kez kaptan-ı deryalığa atanmasına karşı çıkan, hatta işi padişahın hükümlerlik haklarını sorgulamaya kadar getiren Lord Stratford’un çıkardığı krizdir. O güne kadar diplomasi tarihinde rastlanmamış bir biçimde Mehmed Ali Paşa’nın şahsında devletlerarası bir krize dönüştürülen bu olay, padişahın geri adım atmaması ve asıl Bâbîâlî’nin başında bulunan Âli ve Fuad Paşaların ustaca yürüttükleri diplomasi mücadelesi sayesinde çözülebilmiştir. Buna karşın, yıllar boyu Mehmed Ali Paşa ile Reşid Paşa arasındaki rekabeti körükleyen ve şiddetle onun aleyhinde davranan Lord Stratford’un, Mustafa Reşid Paşa’yı çırakları Âli ve Fuad Paşaların yerine yeniden sadarete getirebilmek için Mehmed Ali Paşa ile uzlaştırmayı dahi denemesi bir başka enteresan olaydır. Bu hadiselerin Fransız resmi yazışmalarında geniş bir yer bulması ise bu dönemde Fransa’nın da İngiltere gibi Osmanlı Kabinesi’yle ne denli yakından ilgilendiğini göstermektedir. Söz konusu durum ise bu dönemde Avrupalı Elçilerin Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz yarışında öne geçmek için yapacaklarının bir

sınırının olmadığı ve ne denli devlet işlerinin içinde olduklarını göstermesi bakımından da büyük önem arz eder. Ayrıca söz konusu zaaf, Karadağ ve Kutsal Yerler Meselelerinde; hatta kabineye atanacak ya da azledilecek devlet adamlarının seçimi konusunda görüldüğü gibi her geçen gün Avrupalı Devletlerin, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesini arttırmalarına yol açmıştır. Bu iki durum birbirini tetiklemiş, hizipler arası mücadele yabancı ülke elçilerinin müdahalesini kolaylaştırmış ve arttırmış, bunun neticesinde ise içerideki hizipleşme daha da derinleşmiştir. Kırım Savaşı gibi yüzyılın dünya savaşı olarak tabir edilen zorlu süreçte dahi yukarıda da izah edildiği üzere rekabet tüm hızıyla devam etmiştir. Bu bakımdan, Tanzimat devrini değerlendirirken, insan faktörünü ve hiziplerin birbirleriyle olan çekişmelerini göz ardı etmenin, eksik bir takım sonuçlara ulaşılmasına yol açması doğaldır. Bu sebeple, hizipler arasındaki çatışma ve çekişme, doğurduğu siyasi krizlerin önemine ve devri anlamada kilit rol oynamasına binaen bu çalışmada önemli bir yer tutmuştur. Böylece henüz tam manasıyla kurumsallaşmanın sağlanamadığı bu dönemde, şahısların ne denli tesirli olabildikleri de anlaşılmıştır. Bu bağlamda, Tanzimat Devri devlet ricâlinin biyografileri, devrin karakteristik özelliklerini anlamada anahtar vazifesi görmektedir. Bu bakımdan eşine az rastlanır kıymette olan Mehmed Ali Paşa'nın reformist kanada karşı verdiği siyasi mücadele, reformların nasıl ve neden zikzaklar çizdiğini, devletlerarası krizlerdeki rolü ve devrin perde arkasındaki gelişmeleri anlamada önemli rol oynamıştır. Özetle, Mehmed Ali ve Mustafa Reşid Paşaların rekabeti ekseninde, genellikle göz ardı edilen devlet işlerindeki siyasi aktörlerin yani “*insan*” faktörünün ne denli önemli ve hadiselerin gidişatına yön veren nitelikte olduğunu bir kez daha anlaşılmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı Devleti'nin büyük değişimler yaşadığı bu sancılı ve gel-gitli dönemde devrin gidişatına yön veren diğer saray damatları ve siyasi aktörlerin bu tarz müstakil çalışmalara konu edilmesi, devrin arka planının ortaya konması ve daha geniş bir resme kavuşulabilmesi için hem gerekli hem de çok önemlidir.

Tam da bu noktada Mehmed Ali Paşa ile ilgili cevaplanması gereken bir diğer temel soru ise hiziplerin spekülasyonlarının arasında kaybolmadan, aslında Mehmed Ali Paşa'nın nasıl bir yönetim ve reform anlayışına sahip olduğunun tespitiydi. Bu ise Mehmed Ali Paşa'nın statüsü ve faaliyetleriyle cevaplanabilirdi. Bahsettiğimiz bu veriler ışığında Mehmed Ali Paşa'nın reform anlayışını, iktidarını ve gücünü

olumsuz etkilemeyecek düzeyde, Avrupaî kabine sistemi ile hukuk anlayışı ve Avrupalı devletlerin dayattıkları reformlardan uzak kalarak; daha ziyade askeri sınırlar içinde kalan bir reform anlayışını takip ettiğini söylemek mümkündür. Kısacası, Mehmed Ali Paşa askeri sahada teknolojik yenilikleri takip ve ülkesine entegre etme konusunda açık fikirli davranırken; padişahın dolayısıyla kendi hak ve yetkilerini sınırlandıracak bürokratik ve idari mekanizmada yasalarla sağlanacak kanunların üstünlüğü prensibi ile ülkesine dış müdahalelere neden olabilecek bilhassa Mustafa Reşid Paşa'nın arzu ettiği yeniliklere şiddetli bir muhalefet göstermiştir. Mehmed Ali Paşa'nın bu tavrı, Mustafa Reşid Paşa'ya duyduğu düşmanlıkla olduğu kadar hanedanla kurmuş olduğu sihiriyet bağının da bir gereği ve aynı zamanda sonucuydu. Yani, Mehmed Ali Paşa'nın ülkesinin egemenlik haklarına yönelik olabilecek tehdit ve tehlikelere karşı kapalı, *milliyetçi-muhafazakâr* bir tutum sergilemesi, kişisel özelliklerinin yanı sıra mensubu olduğu tarafın da gerektirdiği bir durumdu. Kısacası, Mehmed Ali Paşa'nın reform yanlısı Mustafa Reşid Paşa ile mücadelesi, hem kişisel tercihi hem de "*damatlık*" sıfatının kendisine yüklediği misyonla iç içe geçmiş bir vaziyetteydi. Bu durumun en güçlü kanıtlarından birisi ise Tanzimat Devri'nde hüküm süren Sultan II. Mahmud'un diğer damatlarının da şiddetli Mustafa Reşid Paşa muhalifi olmalarıydı. Ancak, bunların içinden eleştiri oklarının en sert biçimiyle Mehmed Ali Paşa'ya yöneltilmesi, onun Mustafa Reşid Paşa'ya karşı daha dirayetli muhalefeti ve iktidarını daha uzun süre muhafaza etmesiyle yakından alakalıydı. Dolayısıyla bu çalışmayla, Mustafa Reşid Paşa'nın şahsında yükselen Bâbiâlî ve yine onun İngiltere Elçisi Lord Stratford ile giriştikleri devlet işlerine padişahın bağımsız bir şekilde yön verme siyasetlerine karşı saray kanadının ne denli güçlü bir savunma mekanizması geliştirdiği de görülmüştür. Ayrıca incelenen bu dönem ve olaylar, padişahın söz konusu gelişmelerin neresinde olduğunu ve nasıl bir politika takip ettiği ile bunların sebep ve sonuçlarını da ortaya çıkarma imkânı vermiştir. Bu dönemde tüm reformların Mustafa Reşid Paşa'ya atfedilmesi ve onun devlet için vazgeçilmez görülmesinden çok büyük bir rahatsızlık duyan Sultan Abdülmecid, reformist kanadın hoşlanmadığı faaliyetlerinin önüne geçebilmek için, onlara karşı saray damatlarından faydalanmıştır. Bazı reformlar konusunda kafası karışık olan padişahın bu hamleleri ise yukarıda izah edildiği üzere reformlarda istikrarın sağlanamamasına yol açmıştır.

Son olarak, biyografi çalışmasının bir gereği olarak Mehmed Ali Paşa'nın özel yaşamına dair literatürde pek çok eksiklikler ve yanlışlıklarla dolu kökeni, ailesi, eşleri, çocukları ve cariyelerine dair yeni malumatlar ortaya kondu ve soyağacı tespit edildi. Yine paşanın mesleki görev kaydına dair zincirleme hatalar da başta arşiv vesikaları olmak üzere, devrin yerli yabancı gazetelerinden elde edilen bilgilerle düzeltildi ve yeniden inşa edildi. Yeni kaynaklar ışığında daha önce kaleme alınmamış detaylarla Âdile Sultan ile Mehmed Ali Paşa'nın düğünleri ve bu sayede bir hanedan düğününün portresi ortaya konuldu. Çiftin evlilik hayatlarına dair bilgiler verilerek, bir sultanın padişahlar ve eşinin ikbali üzerindeki tesirine şahit olundu. İlâveten paşanın varisleri, mal varlığı, muhallefâtı, borçlarının ödenmesi, vakfiyesi ve hayır eserleri de arşiv vesikalarına dayalı olarak kaleme alındı. Ayrıca paşanın icraatlarına yön veren şahsiyeti, reform ve yönetim anlayışı ortaya konularak, hem devrin hadiselerine dahil hem de kişisel özellikleri ve özel yaşamına dair detaylar sunuldu. Son tahlilde, bu çalışmayla üç padişah dönemini idrak eden, damatlık zırhıyla kuşanmış Mehmed Ali Paşa'nın saray damatlığı ve devlet kademesindeki görevleri bağlamında Tanzimat Devri'nde oynadığı rol, devrin siyasi örgüsüyle bilhassa en büyük hasmı Mustafa Reşid Paşa ile çekişmeleri, bunun devre tesirleri ve neticeleri ekseninde incelendi ve böylece resmin biraz daha netleşmesine gayret edildi.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI¹⁶⁹⁷

I. TÜRK ARŞİVLERİ

1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

1.1. Belgeler

Bâbiâlî Evrak Odası Sadaret Evrakı

- Sadaret Evrakı Âmedî Kalemî (A. AMD).
- Sadaret Divân-ı Hümâyûn Kalemî (A. DVN).
- Sadaret Divân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî (A. DVN. MHM).
- Sadaret Mektûbî Kalemî (A. MKT).
- Sadaret Mektûbî Kalemî, Mühimme (A. MKT. MHM).
- Sadaret Mektûbî Kalemî, Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD).
- Sadaret Mektûbî Kalemî, Umûm Vilâyât (A. MKT. UM).
- Sadaret Teşrifat Kalemî (A. TŞF).

Cevdet Tasnifi

- Cevdet, Askeriye (C.AS).
- Cevdet, Belediye (C. BLD).
- Cevdet Dahiliye (C. DH).

Dahiliye Nezareti

- Dahiliye Nezareti, İdare Evrakı (DH. İD).
- Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiyye Evrakı (DH. İ.UM).
- Dahiliye Nezareti, Mektûbî Kalemî Evrakı (DH. MKT).

Hariciye Nezareti

- Hariciye Nezareti, Mektûbî Kalemî (HR. MKT).

---

¹⁶⁹⁷ Kullanılan belgelerin numaraları metin içindeki dipnotlarda gösterilmiştir.

- Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO).
- Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO).
- Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Paris Sefâreti (HR. SFR (4)).
- Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Londra Sefâreti (HR. SFR (3)).

Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi (HAT).

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT).

İrade Tasnifi

- Dosya Usûlü İradeler (DUİT).
- İrade, Dahiliye (İ. DH).
- İrade, Evkâf (İ. EV).
- İrade, Hariciye (İ. HR).
- İrade, Hazîne-i Hassa Nezâreti (HH. İ).
- İrade, Husûsî (İ.HUS).
- İrade, Mâbeyn-i Hümâyûn (İ. MBH).
- İrade, Meclis-i Mahsûs (İ. MMS).
- İrade, Meclis-i Vâlâ (İ. MVL).
- İrade, Mesâil-i Mühimme (İ. MSM).
- İrade, Eyalet-i Mümtâze-Girid (İ.MTZ. GR).

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV).

Yıldız Tasnifi

- Yıldız Esas Evrakı (YEE).
- Yıldız Mütenevvî Maruzât Evrakı (Y.Mtv).
- Yıldız Perakende, Arzuhal ve Journaller (Y.PRK. AZJ).
- Yıldız Perakende, Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı (Y.PRK. AZN).
- Yıldız Perakende, Başkitâbet Dairesi Maruzatı (Y.PRK. BŞK).

- Yıldız Perakende, Defter-i Hakanî Nezareti Maruzatı (Y.PRK. DFE).
- Yıldız Perakende, Hazîne-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HH).
- Yıldız Perakende, Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. SH).

Zaptiye Nezâreti (ZB).

1.2. Defterler

Ayniyât Defterleri (AYN. d).

- nr. 431, 618, 719, 720, 724, 778, 1747.

Buyruldu Defterleri

- nr. 5.

Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyyesi (DH. SAİD. d).

Evkâf Nezareti Defterleri (EV. d).

- nr. 10998, 29766, 29979, 30425, 30600, 30156, 31887.

Hazîne-i Hassa Defterleri (HH. d).

- nr. 894, 948, 949, 951, 12175, 19647, 19663, 20657.

Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT).

- nr. 18/2.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d).

- nr. 12365, 21294.

Mühimme Defterleri

- nr. 257.

Maliye Nezâreti Masarîfat Defterleri (ML. MSF).

- nr. 10191, 10530.

Maliye Nezareti Varidat Defterleri (ML. VRD).

- nr. 2356.

Sadâret Defterleri (A. }. d).

-nr. 60, 365 (Teşrifât-ı Hümâyûn Defteri), 366 (Sûr-ı Hümâyûn Defteri), 537.

Sadâret Amedî Kalemi Defterleri (A.}. AMD. d).

-nr. 5, 6.

2. DENİZ TARİHİ ARŞİVİ (DTA).

2.1. Muhasebe Tasnifi.

- nr. 9450 (Büyük Havuz İnşaat Hesabâtı Defteri), 9456.

2.2. Şurâ-yı Bahriye Tasnifi.

- nr. 1824 (Nizam Defteri), nr. 1834.

2.3. Mektubî Kalemi.

- nr. 5826 (Buyruldu Defteri), 5835.

2.4. Âsâr-ı Atîka.

-Demirbaş nr. 1961, 2459, 2458, 2445, 2445B.

3. TOPKAPI SARAYI MÜZESİ ARŞİVİ (TSMA).

- nr. 2112. 0001, 02756.0003, 00972/0001, 0344.0001.

4. VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA).

-nr. 128, 632, 747, z-10-3257-10, z-10-3257-6 ek 12.

5. ŞERİYYE SİCİLLERİ

- Kısmet-i Askeriye Mahkemesi.

-nr. 1809, 1823, 1825, 1947.

- Rumeli Kazaskerliği ve Rumeli Sadareti.

- nr. 584, 593, 603, 637.

- Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği Mahkemesi.

- nr. 606, 757, 748, 785, 795.

- Beşiktaş Mahkemesi.

- nr. 180, 204.

- Üsküdar Mahkemesi.

- nr. 765, 778, 779.

II. FRANSIZ ARŞİVİ

**-ARCHIVES DU MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES FRANÇAIS
(AMAE) (FRANSIZ DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ)**

-Affaires politiques-Affaires politiques jusqu'en 1896-Correspondance politique

Turquie (CPT)

-nr. 314, 315, 320, 321, 322 (première ve deuxième), 323, 324 (première ve deuxième) ve 325 (première).

- Mémoire et Documents

-nr. 45.

- Papiers d'Agents-Archives Privées

- Comte Walewski

-nr. 8.

YAZMALAR

Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr.Y/713.

Mehmed Bahaüddin (Dâye-zâde), *Eser-i Bahâî*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, t.y., nr. Y/38.

Sadrzamların Terâcim-i Ahvali, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, y.y, t.y, Türkçe Yazma, nr. T 9982.

Hariciye Nazırı Fuad Efendi hazretlerinin Karadağ hakkında olan beyânnamesidir.
İstanbul Üniveritesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazma, nr. 2725.

Arif Efendi, *1270 Rus Seferi*, Marmara Üniversitesi Kütüphanesi, nr. Y011.

KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1339.

_____, “Ecânibden İlk İstikrâz Teşebbüsümüze Aid Birkaç Vesîka”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası [TOEM]*, V/30, İstanbul 1330, s. 321-337.

Ahmed Atâ Efendi (Tayyar-zâde), *Tarih-i Atâ*, II, İstanbul 1293.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

_____, *Tezâkir 1-12, Tezâkir 13-20; Tezâkir 40-Tetimme*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Ahmed Lütü Efendi, *Tarih*, V- VII, Dersaadet 1302-1306; VIII, Abdurrahman Şeref neşri, Dersaadet 1328; IX, Münir Aktepe neşri, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1984; X, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988; XII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1294.

_____, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi”, *Hariciye Nezareti Salnamesi*, 1318.

Ahmed Rifat, *Verdü'l-Hadâik*, taşbasması tarihsiz, Freiburg 1970.

Ak, Emine, *Tanzimat’ın Bosna Hersek’te Uygulanması ve Neticeleri (1839-1875)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

Akbulut, M. Rifat, “Haydarpaşa”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 2003, IV, 27-29.

Akgündüz, Ahmet, “İcâreteyn”, *TDVİA*, Ankara 2000, XXI, 389-391.

_____, “İcâre-i Vahide”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXI, 388-389.

_____, “İntikal”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 353-356.

_____, “Fürû”, *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 249-250.

Aksu, Cevat, *Dâr-ı Şûrâ-yı Askeri (Kuruluşundan 1876 Yılına Kadar)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.

Akyıldız, Ali, *Mümin ve Müsriif bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kâğıt Para. Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

_____, “Osmanlı Saltanat Veraseti Usulünü Değiştirme ve Sultan Abdülaziz’in Yusuf İzzeddin Efendi’yi Veliaht Yapma Çabaları”, *Deutsch-türkische Begegnungen, Festschrift für Kemal Beydilli/Alman Türk Tesadüfleri, Kemal Beydilli’ye Armağan* (Ed. Hedda Reindl-Kiel-Seyfi Kenan), Berlin:Eb-Verlag 2013, s. 510-538.

_____, “Tanzimat”, *TDVİA*, İstanbul 2011, XL, 1-10.

_____, “Mâbeyn-i Hümayun”, *TDVİA*, Ankara 2003, XXVII, 283-286.

_____, “Kaime”, *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 212-215.

_____, “Pertevniyal Valide Sultan”, *TDVİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 239-240.

_____, “Modern Dönem Osmanlı Bürokrasisi Araştırmalarında Osmanlı Arşivi'nin Yeri”, *Uluslar arası Türk Arşivleri Sempozyumu, 17-19 Kasım 2005, (Tebliğler-Tartışmalar)*, İstanbul 2006, s. 270-276.

_____, “Sultan II. Mahmud'un Hastalığı ve Ölümü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, IV, İstanbul (Nisan 2001), s. 49-84.

_____, “Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'nı Finansmanı: İç ve Dış Borçlanmalar”, *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), Bildiriler 22-23 Mayıs 2006*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 11-18.

Al, Hüseyin, *Osmanlı Devleti'nde Kambiyo İstikrarı Uygulaması 1839-1863*, Birleşik Yayınları, Ankara 2011.

_____, *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2007.

_____, “Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, I/1 2003, s. 147-169.

Al-Akar, Hüseyin, Ş. K., *Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854-1856*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.

_____, “Dersaadet Bankası'nın Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, IV/244, İstanbul 2006, s. 149- 207.

Alfred Des Essarts, *Portraits biographiques et critiques des hommes de la guerre d'Orient*, Garnier frères, Paris 1855.

Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, İstanbul 1928.

Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, I, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977.

Alpgüvenç, Can, *Hayırda Yarışan Hanım Sultanlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010.

Altundağ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

_____, “Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Esnasında Namık Paşa’nın Yardım Talep Etmek Üzere 1832 Senesinde Memuriyet-i Mahsusa İle Londra’ya Gönderilmesi”, *Bellekten*, VI/ 23-24, (I. Teşrin Temmuz 1942), s. 229-251.

_____, “Mehmed Ali Paşa”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1970, VII, 566-579.

Alyot, Halim, *Türkiye’de Zabıta, Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*, Kozan Ofset, Ankara 2008.

And, Metin, *40 Gün 40 Gece, Osmanlı Düğünleri, Şenlikleri, Geçit Alayları*, Toprakbank Yayınları, İstanbul 2000.

Anderson, Matthew Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslar arası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Anderson, Olive, “Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55”, *The Historical Journal*, VII/1, 1964, s. 47-63.

Andıç-Andıç, Fuat, Süphan, *Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması*, Eren Yayınları, İstanbul 2002.

Annuaire encyclopédique: Politique, économie sociale, statistique, administration, sciences, littérature, beaux-arts, agriculture, commerce, industrie, 7, Paris: Bureau de l’Encyclopédie du XIXe siècle, 1867, s. 1635-1637.

Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

- Arı, Bülent, “Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrâzı”, *Doğu Batı*, sy. 17, (Ankara 2001), s. 43-53.
- Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5*, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2011.
- Aslan, Tuba, *Hemşinlilerde Sosyal Yapı ve Kültürel Kimlik*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Yapı-Sosyal Değişme Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Atasoy, M. Celalettin, *Kandilli’de Tarih*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1982.
- Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid’in Sürgün Günleri*, haz. M. Metin Hülagü, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Autheman, André, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Osmanlı Bankası Bank-ı Osmanî-i Şahane*, çev. Ali Berktaş, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2002.
- Aydın, M. Akif, “Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 No’lu Defterlerin Hukuki Tahlili”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Aydüz, Salim, “Osmanlı Devleti’nde Münecimbaşılık Müessesesi”, *Belleten*, LXX/257, (Nisan 2006), s. 167-264.
- Aynur, Hatice, *Saliha Sultan’ın Düğününün Anlatan Surnâmeler (1834)*, Harvard Üniversitesi, Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995.
- Azamat, Nihat, “Âdile Sultan”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 382-383.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Leiden: Brill, 2010.
- Bağce, Betül Kübra, *II. Abdülhamid’in Kızı Naime Sultan’ın Hayatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

Bahriye Nizâmnâmesi (1849), çev. Sabahattin Öksüz, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara 1996.

Bal, Nurcan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Bahriyesi'nde Gemi İnşa Teknolojisinde Değişim: Buharlı Gemiler Dönemi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Baykal, Bekir Sıtkı, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli", *Bellekten*, XXIII/90, Nisan 1959, s. 241-266.

_____, "Paris Kongresi ve Andlaşması (30 Mart 1856)", *Aylık Ansiklopedi*, II/23, (Mart 1946), s. 726-729.

Bayrak, M. Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Aksüt Matbaası, Ankara 1979.

Bayraktar, Kaya, "Osmanlı Bankasının Kuruluşu", *C. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, III/2, 2002, s. 71-88.

Berki, Ali Himmet, *Vakfa dair yazılan eserlerle Vakfiye ve benzeri vesikalarda geçen İstılah ve Tâbirler*, Doğu Matbaası, Ankara, 1966.

Beydilli, Kemal, "Mustafa Reşid Paşa", *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 348-350.

_____, "Mehmed Emin Âli Paşa", *TDVİA*, İstanbul 1989, II, 425-426.

_____, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1994, I, s. 65-130.

_____, "Hünkâr İskeleyi Antlaşması", *TDVİA*, İstanbul 1998, XVIII, 488-490.

Bianchi, Thomas Xavier, *Dictionnaire français-turc à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commercants, des navigateurs et autres voyageurs dans le Levant*, t. II, V. Dondey-Dupré, Paris 1843.

_____, *Vocabulaire français-turc: à l'usage des interprètes, des commerçans, des navigateurs et autre voyageurs dans le Levant*, Éverat, imprimeur de la Société de géographie, Paris 1831.

Bolsover, G. H., “Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi”, çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIII/3-4, Ocak-Haziran 1965, s. 207-238.

Bostan, İdris, “Osmanlı Bahriyesinde Modernleşme Hareketleri I, Tersâne'de Büyük Havuz İnşası (1794-1800)”, *150. Yılında Tanzimat*, Ed. H. Dursun Yıldız, Ankara 1992, s. 69-100.

Boulet, E., “Charles Schefer”, *Revue Encyclopédique Recueil Documentaire Universel et Illustré*, Larousse, Paris 1898, s. 557-560.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Budak, Mustafa, *1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1993.

Bulut, Kemal, *Tanzimat Döneminde Siyasi Muhalefet*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1998.

Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri 1299-1915*, II, Meral Yayınları, İstanbul 1972.

Buzpınar, Ş. Tufan, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Kırım Harbi”, *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, *Bildiriler 22-23 Mayıs 2006*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 181-192.

- Case, Lynn M., “A Duel of Giants in Old Stambul Stratford Versus Thouvenel, *The Journal of Modern History*, The University of Chicago Press, Sep. 1963, XXXV/3, s. 262-273.
- Cezar, Yavuz, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp’te Sosyal Yaşam*, Ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Charles Mac Farlane, *Turkey And It’s Destiny*, II, London 1850.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Askerlik*, der. Tülay Ercoşkun, İmge Kitabevi, Ankara 2008.
- Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- Çelik, Yüksel, *Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Çetin, Atilla, “Tercüman-ı Ahvâl”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, VII, 252.
- Dadyan, Saro, *Osmanlı’da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, IV, İstanbul 1972; VI, İstanbul 1971.
- Darkot, Besim, “Karadağ”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, VI, 221-230.
- Davis, Fanny *Osmanlı Hanımı 1718’den 1918’e Bir Toplumsal Tarih*, Yapı Kredi Yayınları, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2005.
- Denton, William, *Montenegro Its People and Their History*, London: Daldy, Isbister&Co., 1877.
- Destrilhes, M., *Confidences Sur La Turquie*, deuxième edition, Paris: E. Dentu, 1855.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1995.

“Dış Borç Bulma ve Banka Kurma Girişimleri”, *Active Bankacılık ve Finans Dergisi*, sy. 16, Ocak-Şubat 2001, s. 84-93.

Duran, Türkan, *I. Abdülhamid'in Kızı Esma Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Düzcü, Levent, *Yelkenliden Buharıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

Eldem, Edhem, “Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile Malî Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye”, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, haz. Mehmet Genç-Erol Özvar, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, I, İstanbul 2006.

_____, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Yayını, İstanbul 1999.

Emecen, Feridun M., “Osmanlı Kronikleri ve Biyografi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, III (1999), s. 83-90.

_____, “İki Osmanlı Ricalinin Resmî Hayatlarının Kaynaklarına Dair”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVII, (1997), s. 91-97.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

Eren, A. Cevad, “Tanzimat”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, XI, 709-765.

(Ergin), Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, II, yay. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1995.

Ergüder, Başak, “*Galata Hanları*” (1868-1945): *Paranın Serüveni*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul 2011.

Erkal, Mehmet, “Beytül-mâl”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 90-94.

- Eyice, Semavi, “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, VI, 1596-1599.
- Fatma Aliyye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Kanaat Matbaası, Dersaadet 1332.
- Fevzi, *1853-1856 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1927.
- Fidan, Mehmet Saadettin, *Geçmişten Günümüze İstanbul Hanları*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2009.
- Figes, Orlando, *Kırım, Son Haçlı Seferi*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, *Bureaucratic Reform in The Ottoman Empire, The Sublime Porte (1789-1922)*, Princeton, New Jersey, 1980.
- Fowler, George, *History of the War: or Record of The Events Political and Military: Between Turkey and Russia and the Allied Powers of England and France*, London 1855.
- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye’de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789-1867)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- _____, “Osmanlı Türklerinde Denizcilik”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VI, 569-589.
- _____, “Osmanlı Bahriyesinde Islahat ve Bahriye Nezareti’nin Kuruluşu”, *Türk Denizcilik Tarihi*, Ankara 2002, s. 225-236.
- _____, “Encümen-i Dâniş ve Mustafa Reşid Paşa”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Seminerleri, Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 31-37.
- _____, “Bahriye Nezareti”, *TDVİA*, İstanbul 1991, IV, 511-512.

Genç, Mehmet, “İltizam”, *TDVİA*, İstanbul 2000, XXII, 154-158.

Giz, Adnan, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, nr. 3718, İstanbul 1950.

_____, “İkinci Mahmud’un Kızları II”, *Tarih Dünyası*, sy. 9, İstanbul 15 Ağustos 1950, s. 369.

Goldfrank, David M., *The Origins of the Crimean War*, London 1994.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı’nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, s. 826-839.

Gökbilgin, M. Tayyib, “Boğaziçi”, *TDVİA*, İstanbul 1992, VI, 251-262.

Gölen, Zafer, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Ankara 2009.

_____, “1852-53 Karadağ Askerî Harekâtı ve Sonuçları”, *History Studies*, 1/1 2009, s. 213-296.

Gövsâ, İbrahim Alaaddin, “Mehmed Ali Paşa”, *Meşhur Adamlar: Hayatları-Eserleri*, haz. Sedat Simavi, İstanbul 1933-1935, III, s. 1037.

_____, “Mehmed Ali Paşa”, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul, t. y, s. 245.

Gülenaz, Nursel, *Batılılaşma Dönemi İstanbul’unda Hanlar ve Pasajlar*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2011.

Gülsoy, Ufuk-Bayram Nazır, *Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul 2009.

Gümüüşsoy, Emine Atılgan, *Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

Gürel, Tevfik, *1853-1855 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, İstanbul Askeri Matbaa, 1935.

- Gürsel, Seyfettin, “Osmanlı Dış Borçları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 672-687.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Eyüp Tarihi*, I, Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.
- Hatiboğlu, İbrahim, “Mehmed Ali Paşa”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, II, s. 105.
- Halaçoğlu- Aydın, Yusuf, M. Akif, “Cevdet Paşa”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 443-450.
- Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyâsiyye Tetebbuâtı*, I, IV, İstanbul 1326.
- _____, *1270 Kırım Muhârebesinin Târih-i Siyâsiyyesi*, yay. Ahmed İhsan ve şürekâsı, İstanbul 1326.
- Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara 2002.
- Hişadagaran, “Mıgırdiç Amira Cezayirliyan (1805-1861)”, *Hay Yerevelineru Gensakrutyunnerı, Lusanıgarnerı, Tserakirnerı, Kirutyunnerı Yvln. 1512-1912 (Ermeni İleri Gelenlerinin Biyografileri, Fotoğrafları, El Yazıları, Yazdıkları Eserler Vs. 1512-1912)*, derleyen: V. K. Zartaryan, Nişan Babigyan Matbaası, İstanbul 1910, I, 25-26.
- Hulkiender, Murat, *Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2003.
- Hüseyin Hüsnü, *Sâika-i Zafer*, İstanbul 1292.
- İbrahim Refik, *Tarihin Meçhul Tanıkları*, Ed. Hasan Hayri Demirel, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar*, I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.

_____, *Son Asır Türk Şairleri*, I-II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1988.

İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.

Jelaviç, Barbara, *History of the Balkans*, I, London vd: Cambridge Üniversite Press, 1983.

Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1912)*, V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

Kabadayı, M. E., “Mkrdich Cezayirliyan or the sharp rise and sudden fall of an Ottoman entrepreneur” *Merchants in the Ottoman Empire*, yay. haz. Suraiya Faroqhi and Gilles Veinstein Peeters Paris: Lovain-Dudley 2008, s. 281-299.

Karaca, Filiz, *Tanzimat Dönemi ve Sonrasında Osmanlı Teşrifat Müessesesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Karahüseyin, Güller, *Sultan Abdülmecid'in Hatt-ı Hümayûnları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V-VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Karasu, Cezmi, *Kırım Savaşı Sırasında Osmanlı Diplomasisi (1853-1856)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilimdalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1998.

_____, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Diplomasisine Genel Bakış”, *Ankara Üniversitesi. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi*, sy. 4, s. 205-221.

_____, “XIX. Yüzyılda Eflak ve Boğdan'daki Rus İşgalleri”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, s. 741-749.

- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Kazgan, Haydar, *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*, I, Roma Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, *Galata Bankerleri*, I, Orion Yayınevi, Ankara 2005.
- Keleş, Erdoğan, *Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati (1846)*, Birleşik Yayınevi, Ankara 2011.
- _____, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- _____, "Kırım Savaşı'nda (1853- 1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, sy. 23, 2010, s. 149-194.
- Kılıç, Musa, *Osmanlı Hariciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Kıray, Emine, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Koçu, Reşad Ekrem, "Âdile Sultan", *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1958, I, 216-217.
- Kolçak, Olcay, *Âdile Sultan*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2005.
- Konan, Belkıs, "Osmanlı Devleti'nde Protégé (Koruma) Sistemi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, LVIII/2009-1, s. 169-188.
- Konrapa, Âdile, *Âdile Sultan ve Şahsiyeti*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, İstanbul 1946.

Köprülü, Orhan F., “Fuad Paşa, Keçecizâde”, *TDVİA*, İstanbul 1996, XIII, 202-205.

_____, “Ferik”, *TDVİA*, İstanbul 1995, XII, 399.

Köşe, Abdullah, “Devlet-i Aliyye-i Osmâniye’de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, V/1, İstanbul 2003, s. 89-119.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricâli (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999.

Kuran, Ercümen, “Reşid Paşa”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, Eskişehir 1997, IX, 701-705.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

_____, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Kurat, Yuluğ Tekin, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

Kutluoğlu, Muhammet Hanefi, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXV, 62-65.

Küçük, Cevdet, “Abdülmeçid”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 259-263.

_____, “Abdülaziz”, *TDVİA*, İstanbul 1988, I, 179-185.

Küçükerman, Önder, “Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları”, *Sinan Genim’e Armağan-Makaleleri*, İstanbul 2005, s. 459-481.

Kütükoğlu, Bekir, “Vekayi’nüvis”, *Vekayi’nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 103-138.

Lane-Poole, Stanley, *The Life Of The Right Honorable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe*, I-II, London, 1888.

Langlois, Victor, *Revue de l'orient, de l'Algérie et des colonies, Bulletin de la société orientale (de France)*, Ocak 1856, s.1-6.

Larousse, Pierre, *Grand dictionnaire universel du XIX siècle: Français, historique, géographique, mythologique, bibliographique, littéraire, artistique, scientifique, etc. , etc. ,* Tome Dıxıèm, Paris 1873.

Lonca'dan Oda'ya İstanbul Ticaret Odası'nın 125. Yılı Anısına, İstanbul Ticaret Odası, t.y.

Manav, Nursel, *Devlet-Banker İlişkileri Çerçevesinde Baltazzi Ailesi*, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Manneh, Butrus Ebu, “Âli ve Fu’ad Paşaların Bâb-ı Âlî’deki nüfuzlarının Kökleri (1855-1871), çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (der. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 343-352.

_____, “Gülhane hatt-ı hümayununun İslâmî kaynakları-1”, *Dergâh*, VII/73, Mart 1996, s. 16-19.

Mazak, Ferdâ, *Âdile Sultan Hayatı, Vakıfları ve Hayratı*, Çamlıca Kültür ve Yardım Vakfı, İstanbul 2000.

_____, *Âdile Sultan’ın Üsküdar’da Yaşadığı Mekânlar, Vakıfları ve Bugünkü Durumları, Üsküdar Sempozyumu I, II*, İstanbul 2004 s. 123-138.

Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, nşr. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1952.

Mehmed Memduh, *Esvâtu's-Sudûr*, İzmir 1328.

_____, *Mir'ât-ı Şuûnât*, İzmir 1328.

- Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I-V, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, *Nuhbetü'l-Vekâyi*, İstanbul 1293.
- Mehmed Şem'î, *İlaveli Esmarü't-tevârih maa zeyl*, İstanbul 1295.
- Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihânesi, Dârülhilâfetü'l aliyye*, 1329.
- Melik, M. A., *L'Orient Devant L'Occident*, Paris 1856.
- Meriç, Ümit, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010.
- Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Moacanin, Nenad "Karadağ", *TDVİA*, İstanbul 2001, XXIV, 384-385.
- Moltke, Helmuth Von, *Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- Mordtmann, J. H., "Dâmâd", *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1963, III, 465.
- Naci, Elif, "Türk Sarayında Müstesna Bir Prenses Âdile Sultan", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/10, İstanbul (1 Kasım 1965), s. 27-33.
- Nasuhoglu, Ahmet Muhtar, *Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e bir Hukukçunun Hatıraları*, haz. Ömer Hakan Özalp-Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yayınları, İstanbul 2007.
- Nazır, Bayram, *Macar ve Polonyalı Mülteciler Osmanlıya Sığınanlar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

_____, “Türk Tarihçiliğinde Biyografi İnşası ve Biyografik Malzeme Sorunsalı”,
Tarih Yazıcılık Üzerine, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s. 131-142.

Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984.

Örik, Nahid Sırrı, *Bilinmeyen Yaşamlarıyla Saraylılar*, haz. Alpay Kabacalı, Türkiye
İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Özcan, Abdülkadir, “Hadikatü'l-Vüzerâ”, *TDVİA*, İstanbul 1997, XV, 22-23.

Özcan, Besim, *Sinop Deniz Felâketi (30 Kasım 1853)*, Deniz Basımevi Müdürlüğü,
İstanbul 2008.

Özdem, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-
1878)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2012.

Özdemir, Hikmet, *Âdile Sultan Divânı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
1996.

_____, *Âdile Sultan Vakfiyesi*, Türkiye İلمي, İçtimai Hizmetler Vakfı Yayınları,
İstanbul 1998.

_____, “Eyüp Sultan'da Bir Hanım Sultan, Âdile Sultan (1826-1899)”, *Tarihi,
Kültürü ve Sanatıyla II. Eyüp Sultan Sempozyumu, Tebliğler (8-10 Mayıs)*,
İstanbul 1998, s. 210- 215.

Özdeniz, Engin, *İstanbul'daki Kaptan-ı Deryâ Çeşmeleri ve Sebilleri*, Genelkurmay
Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Yayınları, İstanbul 1995.

Özen, M. Esiner, “Türkçe'de Kumaş Adları”, *Tarih Dergisi*, sy. 33, İstanbul
Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1982, s. 291- 340.

Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, II, T.C. Kültür ve
Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2005.

- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Özün, Mustafa Nihat, *Türkçe Yabancı Kelimeler Sözlüğü*, Inkılap ve Aka Kitapevi Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1962.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, III, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978.
- Palmer, Alan, *Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu [bir çöküşün tarihi]*, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003.
- _____, *1853-1856 Kırım Savaşı ve Modern Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Meral Gaspıralı, İstanbul 1999.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı, İstanbul 2005.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- _____, “Kuruş”, *TDVİA*, Ankara 2002, XXVI, 458-459.
- Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Biyografileriyle Ermeniler*, IV, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- _____, “Cezayirliyan Mikırdiç Amira”. *İstanbul Ansiklopedisi*, haz. Reşad Ekram Koçu, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat, İstanbul 1965, VII, 3536-3567.
- Peirce, Leslie P., *Harem-i Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

- Pınar, Hayrettin, *Devlet ve Siyaset Adamı olarak Mehmed Emin Âli Paşa (1815-1871)*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.
- Ramazanoğlu, M. Gözde, *Osmanlı Yenileşme Hareketleri İçerisinde Selimiye Kışlası ve Yerleşim Alanı*, c. I, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.
- Râmiz Paşa-zâde Mehmed İzzet, *Harîta-yı Kapudânân-ı Deryâ*, İstanbul 1285.
- Rich, Norman, *Why The Crimean War? A Cautionary Tale*, Brown University 1985.
- Rodkey, F. S., "Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856", *The Journal of Modern History*, XXX/4, The University of Chicago Press, 1958, s. 348-353.
- Saab, Ann Pottinger, *The Origins of the Crimean Alliance*, Charlottesville: The University Press of Virginia, 1977.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Kadın Sultanları Vâlide Sultanlar, Hâtonlar, Hasekiler, Kadınefendiler, Sultanefendiler*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.
- _____, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, III, 298-299.
- _____, "Âdile Sultan", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1993, I, 79-82.
- Salih Hayri, *Kırım Zafernâmesi-Hayrâbât*, haz. Necati Birinci, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Sarıcaoğlu, Fikret, "Üsküdar'da Osmanlı Padişahları: Göçler, Binişler ve Selâmlıklar (XVIII. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V, 1-5 Kasım 2007 Bildiriler*, İstanbul 2008, s. 79-98.
- Sarıyıldız, Gülden, *Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

_____, *Sokak Yazıcıları Osmanlılarda Arzuhal ve Arzuhalciler*, Derlem Yayınları, İstanbul 2010.

Saz, Leyla, *Anılar 19. Yüzyılda Saray Haremi*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2000.

_____, *Harem'in İçyüzü*, Düzenleyen: Sadi Borak, Milliyet Yayınları, İstanbul 1974.

_____, "Sarayı ve Harem Hâtıraları", *Yeni Tarih Dergisi*, sy. 29, İstanbul Mayıs 1959, s. 639-640; sy. 30, Haziran 1959, s. 655-656.

Seignobos, Charles, *Tarih-i Siyasi: Asr-ı Hazırda Avrupa: 1814'den 1896'ya kadar*, III, çev. Ali Reşad, Dersaadet 1326.

Simpson, Leonard Francis, *The Eastern Questions: A Connected Narrative of Events From The Mission of Count Leiningen and Prince Menschikoff to Constantinople, to The Present Day*, London: Hope and Co., 1854.

Seropyan, Vağarşag, "Cezayirliyan Mıgırđıç" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, II, 426.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Shaw- Shaw, Stanford J., Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul 1983.

Sinoué, Gilbert, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Doğan Kitap, İstanbul 1999.

Siruni, H.C., *Bolis Yev ir Teri (İstanbul ve Rolü)(1800-1900)*, II, Beyrut 1969; III, Beyrut 1987.

Slade, Sir Adolphus, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, çev. ve haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Sönmez, Ali, *Zaptiye Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2005.

_____, “Polis Meclisi'nin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 37, Ankara 2005, s. 259-275.

Sunay, Serap, “Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi”, *Belleten*, LXXVII/278, (Nisan 2013), s. 119-150.

_____, “Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç Amira ve Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 265-295.

Suvla, Refii Şükrü, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, *Tanzimat*, I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 263-288.

Süleyman Nutki Bey, *Süleyman Nutki Bey'in Hatıraları*, haz. Nurcan Bal, Genelkurmay Başkanlığı Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, İstanbul 2003.

_____, *Kamûs-i Bahri*, haz. Mustafa Pultar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

Şafak, Nurdan, *Bir Tanzimat Diplomatı Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

Şahin, Hasan, “Kırım Harbi'nde (1853-1856) Doğu Anadolu Cephesi'nde Cereyan Eden Muharebelerde Başlı-Bozuk Birlikleri”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 49, Erzurum 2013, s. 343-358.

Şapolyo, Enver Behnan, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul: Güven Yayınevi, t.y.

Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l- A'lâm*, IV, VI, İstanbul 1311-1316.

_____, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., “Mâbeyn Müşiri Abdülhamit Ferit Paşa'nın Günlüğü”, *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976*, II, Ankara 1981, s. 1127-1140.

Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Sultan Aziz, Hususî, siyasî hayatı, devri ve ölümü*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949.

_____, *Deniz Tarihimize Ait Makaleler*, Deniz Basımevi, İstanbul 1965.

_____, “Âdile Sultan”, *Resimli Tarih Mecmuası*, III/26, İstanbul Şubat 1952, s. 1260-1262.

_____, *Asırlar Boyunca İstanbul: Sarayları, Camileri, Abideleri, Çeşmeleri, Cumhuriyet Gazetesi ilavesi*, t.y.

Şeni, Nora, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mevsim (1856-1858)*, çev. Şirin Tekeli, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.

Şimşek, Eyyub, *Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri ve Kırım Savaşı (1853-1856)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2013.

Şimşir, Bilâl N., “Kırım Savaşı Arifesinde Mustafa Reşid Paşa'nın Yazışmaları”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985, Ankara)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 77-89.

Şirin, Veli, *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye Ordusu ve Seraskerlik*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2002.

Tarih ve Edebiyat Mecmuası, I/8, 141-142; I/10, 175-177, İstanbul 1334.

Tarin, Emile *Réponse Aux Confidences Sur La Turquie*, Paris: E. Dentu, 1856.

- Taşkın, Figen, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslar arası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- Temperley, Harold, *England And The Near East The Crimea*, London: Longmans, Green and Co. Ltd., 1936.
- _____, "The Last Phase of Stratford de Redcliffe, 1855-8", *The English Historical Review*, Oxford University Press, XLVII/186, 1932, s. 216-259.
- Terzi, Arzu, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Tezcan, Hülya, *Osmanlı Sarayının Çocukları*, İstanbul 2006.
- Thobie, Jacques, *L'administration Générale des phares de l'Empire Ottoman et la Société Collas et Michel (1860- 1960)*, L'Harmattan, Paris 2004.
- _____, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 724-739.
- Thouvenel, Louis, *Le secret de l'empereur; correspondance confidentielle et inédite échangée entre M. Thouvenel, le duc de Gramont et le général comte de Flahault (1860-1863)*, II, Paris, Calmann Lévy, 1889.
- _____, *Nicolas Ier et Napoléon III, les Préliminaires de la Guerre de Crimée, 1852-1854 d'après les Papiers Inédits de M. Thouvenel*, Paris: C. Lévy, 1891.
- _____, *Pages de l'histoire du Second Empire d'après les papiers de M.Thouvenel*, Paris: Plon Nourrit et Cie, 1903.
- Timur, Taner, *Osmanlı Çalışmaları: İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1998.
- Toprak, Zafer, "Osmanlı Devleti'nde Para ve Bankacılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, III, 760-770.

- Toumarkine, Alexandre, "Ottoman political and religious élites among the Hemshin: The mid-nineteenth century to 1926", *The Hemshin: History, society and identity in the Highlands of Northeast Turkey*, Edited by: Hovann H. Simonian, Routledge Taylor&Francis Group, London and Newyork 2007, s. 100-123.
- Tukin, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul 1947.
- Turan, Fikret, *The Crimean War 1853-1856, A Bibliography of Monographs*, The İsis Press, İstanbul 2000.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, I, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- Ubicini, J. H. A., *1855'de Türkiye*, I-II, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Uçar, Ahmet, *İstanbul'un Sokak İsimleri Tarihi*, Us Medya Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.
- Uçman, Abdullah, "Encümen-i Dâniş", *TDVİA*, İstanbul 1995, XI, 176-178.
- Uluçay, M. Çağatay *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- _____, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- _____, *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İçyüzü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959.
- Uluşık, Seçil, *A Nineteenth Century Sarraf in the Otoman Empire: Mıgırdiç Cezayirliyan*, Koç Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2011.
- Uraz, Murat, *Kadın Şair ve Muharrirlerimiz*, Tefeyyüz Kitabevi, İstanbul 1940.

- Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi, Anılar*, haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- _____, “Abdülhamid Ferid Paşa'nın Ruznâmesinden”, *Belleten*, XXVII/105-108, Ankara 1963, s. 257-287.
- _____, “Başı-Bozuk”, *İ.A.*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, II, 328.
- Üçok, Coşkun, *Siyasal Tarih 1789-1950*, Başnur Matbaası, Ankara 1967.
- Yusuf Halaçoğlu- M. Akif Aydın, “Cevdet Paşa”, *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 443-450.
- Vapereau, Gustave, *Dictionnaire universel des contemporains :Contenant toutes les personnes notables de la France et des pays étrangers, (Troisième édition)*. L. Hachette Paris 1865.
- Wanda, *Souvenirs Anecdotiques Sur La Turquie (1820-1870)*, Paris, 1884.
- Velay, A. du, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Damga Matbaası, 1978.
- Wilson, Arnold T., *The Suez Canal, Its Past, Present and Future*, London: Oxford University Press, Second Edition, 1939.
- Yaramış, Ahmet, *II. Mahmut Döneminde Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye (1826-1839)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2002.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimat'tan I. Dünya Savaşına*, II., çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975.

Yılmaz, Nilüfer, *Âdile Sultan Divanı'nda Dîni-Tasavvufî Unsurlar*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2002.

Zorlu, Tuncay, “Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu ve Abdülaziz Döneminde Osmanlı Denizciliği”, *XVIII. Yüzyıl Başından XX. Yüzyıla Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, II, Ed. Zeki Arıkan-Lütfü Sancar, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, s. 147-157.

YERLİ VE YABANCI GAZETELER¹⁶⁹⁸

Bathurst Free Press and Mining Journal.

Cerîde-i Havâdis.

Colonial Times.

Journal des débats politiques et littéraires.

La Presse.

Launceston Examiner.

Le Constitutionnel.

Le Figaro.

Le Petit Journal.

South Australian Register.

Takvîm-i Vekâyi.

Tasvîr-i Efkâr.

---

¹⁶⁹⁸ Kullanılan gazetelerin numaraları ve tarihleri dipnotlarda gösterilmiştir

Tercüman-ı Ahvâl.

The Age.

The Cornwall Chronicle.

The Courier.

The Hobart Town Mercury.

The Inquirer and Commercial News.

The New York Times.

The Perth Gazette and Independent Journal of Politics and News.

The Sydney Morning Herald.

İNTERNET SAYFALARI

http://senozderesi.com/haber_detay.asp?haberID=14 (06.03.2012).

<http://www.rizedeyiz.com/Haber/Osmanli-Pasasinin-Bustunu-Diktiler-10567.html> (06.03.2012).

<http://www.kaptanpasayibo.k12.tr/?&Bid=972079&/Kaptanpa%C5%9Fa-K%C3%B6y%C3%BC>
(06.03.2012)

http://www.netkayit.com/adres_arabul.php?adres=Istanbul-Avrupa-Beyoglu_Fermenteciler-Cd
(25.09.2011)

<http://www.altinfiyat.net/category/altin-terimleri-isimleri+gramise+alt%C4%B1n&ct=clnk>, (14.11.2010).

<http://www.zeytinburnuhaber.org/GUNCEL/7697-Merkez-Efendi-Tekkisi.html> (07.09.2011).

http://www.istanbulyeditepe.net/istanbul_gezi_rehberi/Tekkeler.asp (07.09.2011).

<http://www.mevzuat.adalet.gov.tr/html/596.html> (07.02. 2012).

<http://www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=36> (07.02. 2012).

EKLER

EK-1

Kaptan-ı Derya Damat Mehmed Ali Paşa (İbrahim Çallı/Tuval Üzeri Yağlı Boya)

DTA, Âsâr-ı Atîka, Demirbaş No: 1961.

EK-2

Damat Mehmed Ali Paşa (Özel Koleksiyon).

EK-3

Damat Mehmed Ali Paşa'nın 1277 Tarihli Mührü ve Kaidesi
DTA, Âsâr-ı Atfika, Demirbaş No: 2459.

EK-4

Damat Mehmed Ali Paşa'nın Üzerinde İsmi Yazan Sürahisi
DTA, Âsâr-ı Atîka, Demirbaş No: 2458.

EK-5

Mehmed Ali Paşa Türbesi'nin Dışardan Görünümü (Çekim Tarihi Ağustos 2010).

EK-6

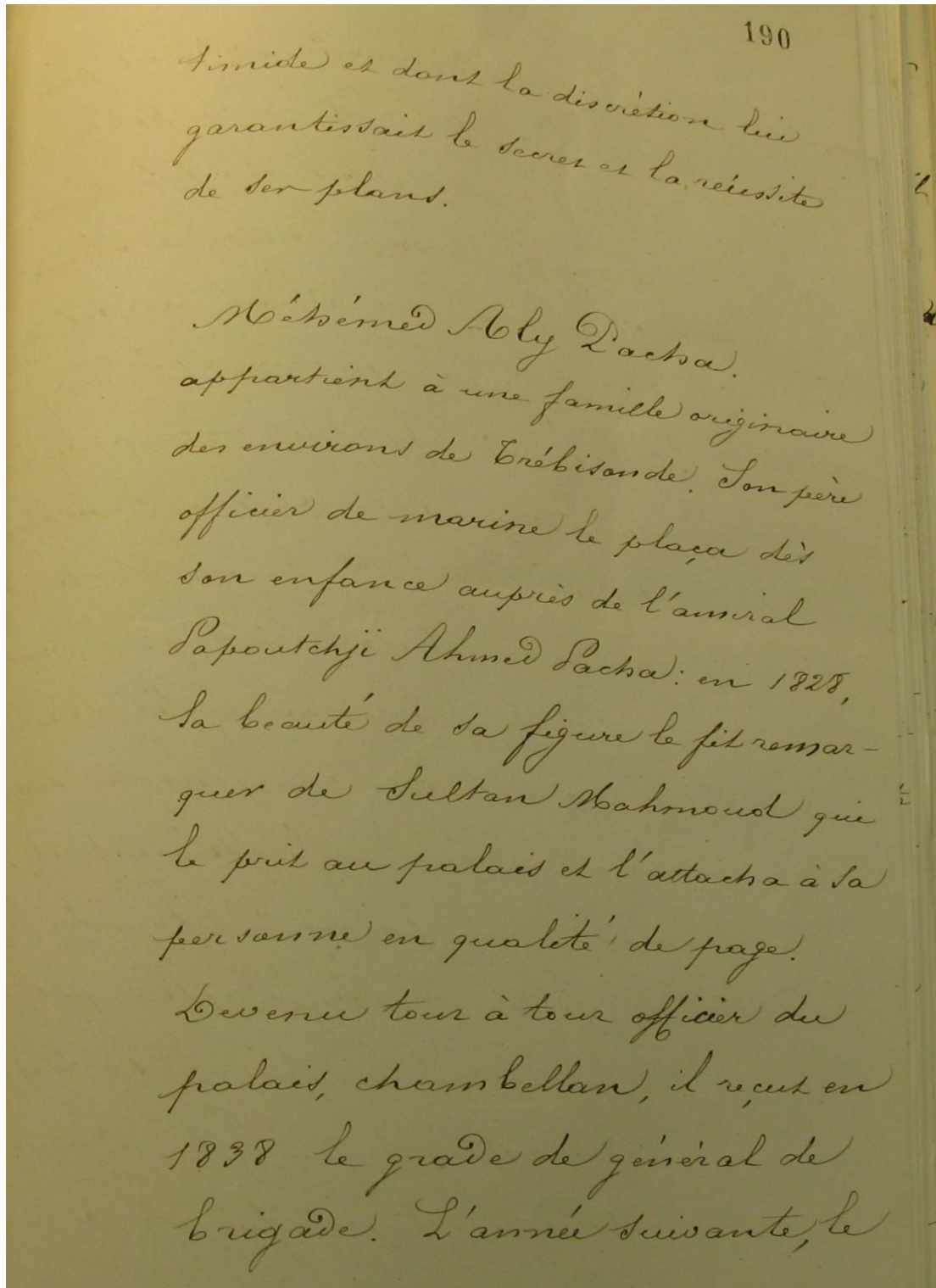

Mehmed Ali Paşa Türbesi'nin İçerden Görünümü (Çekim Tarihi Ağustos 2010).

EK-7

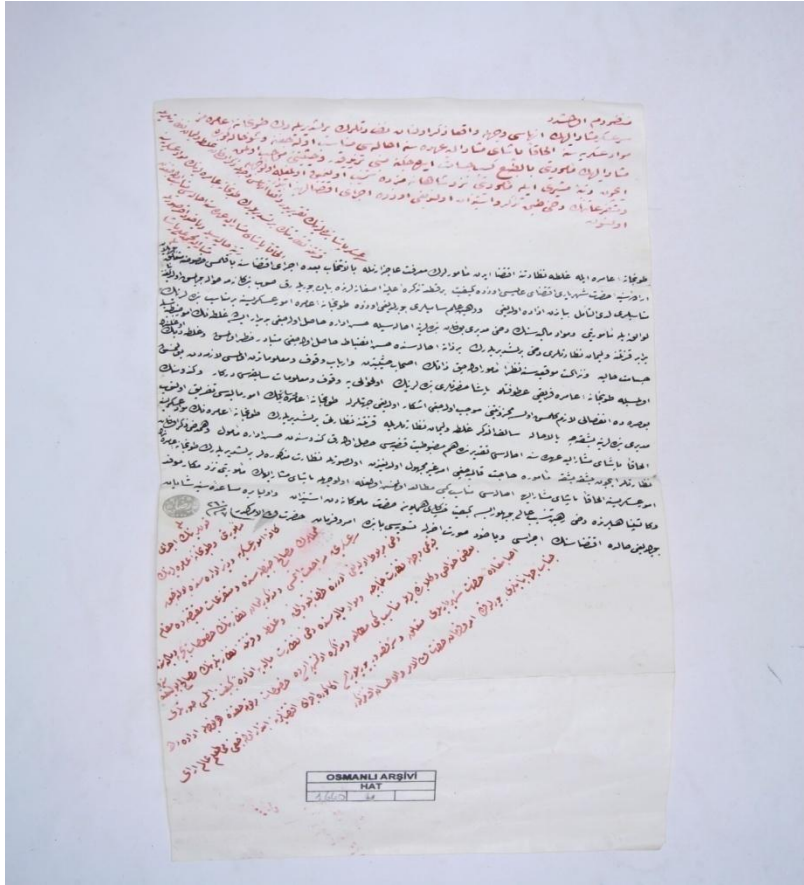
Sanduka Önündeki Mermer Levha (Çekim Tarihi Ağustos 2010).

Mehmed Ali Paşa'nın Comte Walewski Tarafından Kaleme Alınan Fransızca Biyografisinin İlk Sayfası

AMAE, Paris, Papiers d'agents-archives privées, Walewski, nr. 8, s.190.

Kırmızı Atlas Kesede Galata, Liman ve Karantina Nezaretinin Birleştirilerek Tophane-i Âmire Feriki Mehmed Ali Paşa'ya Tevcihi BOA, HAT, 1640/4.

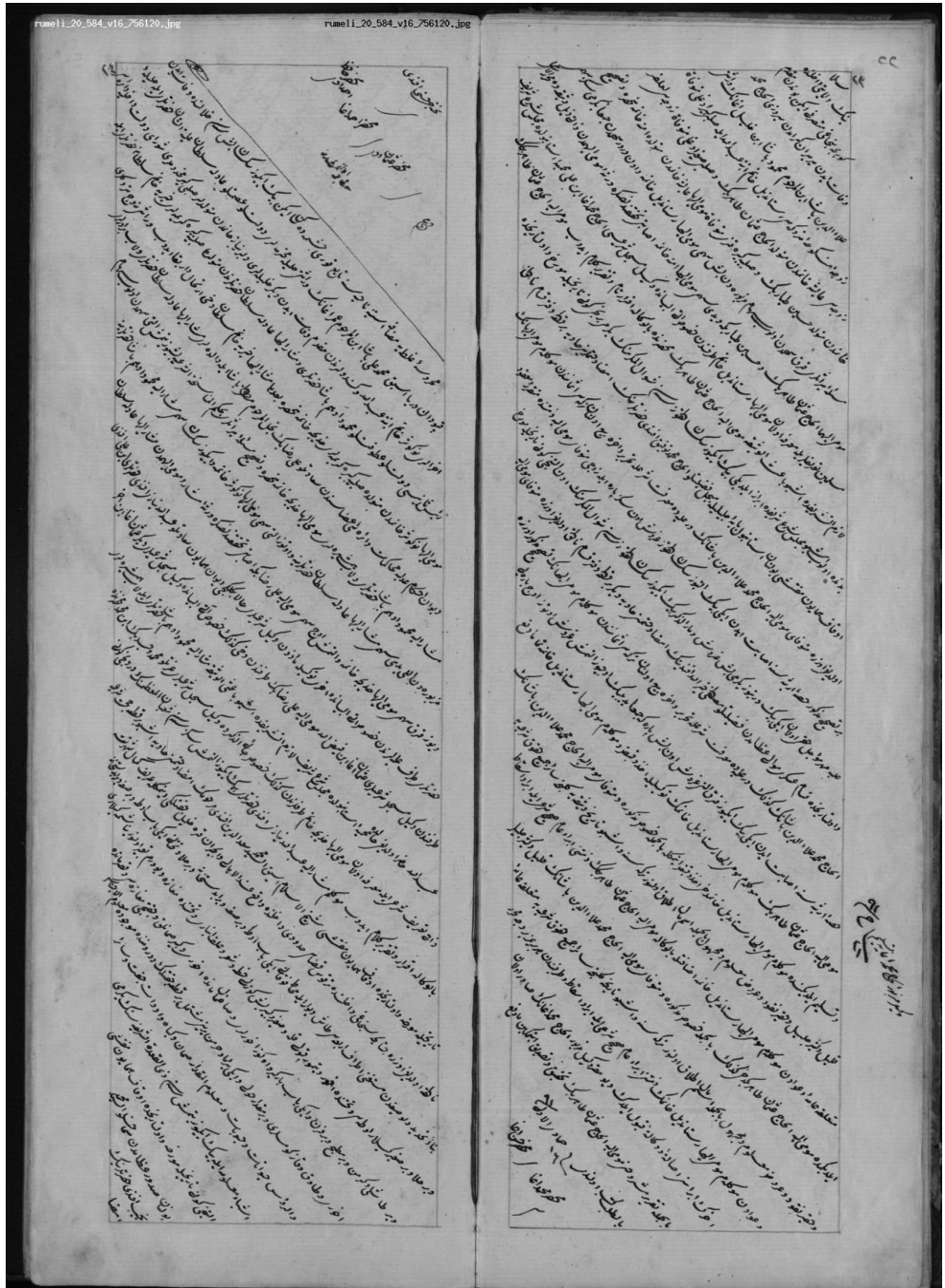

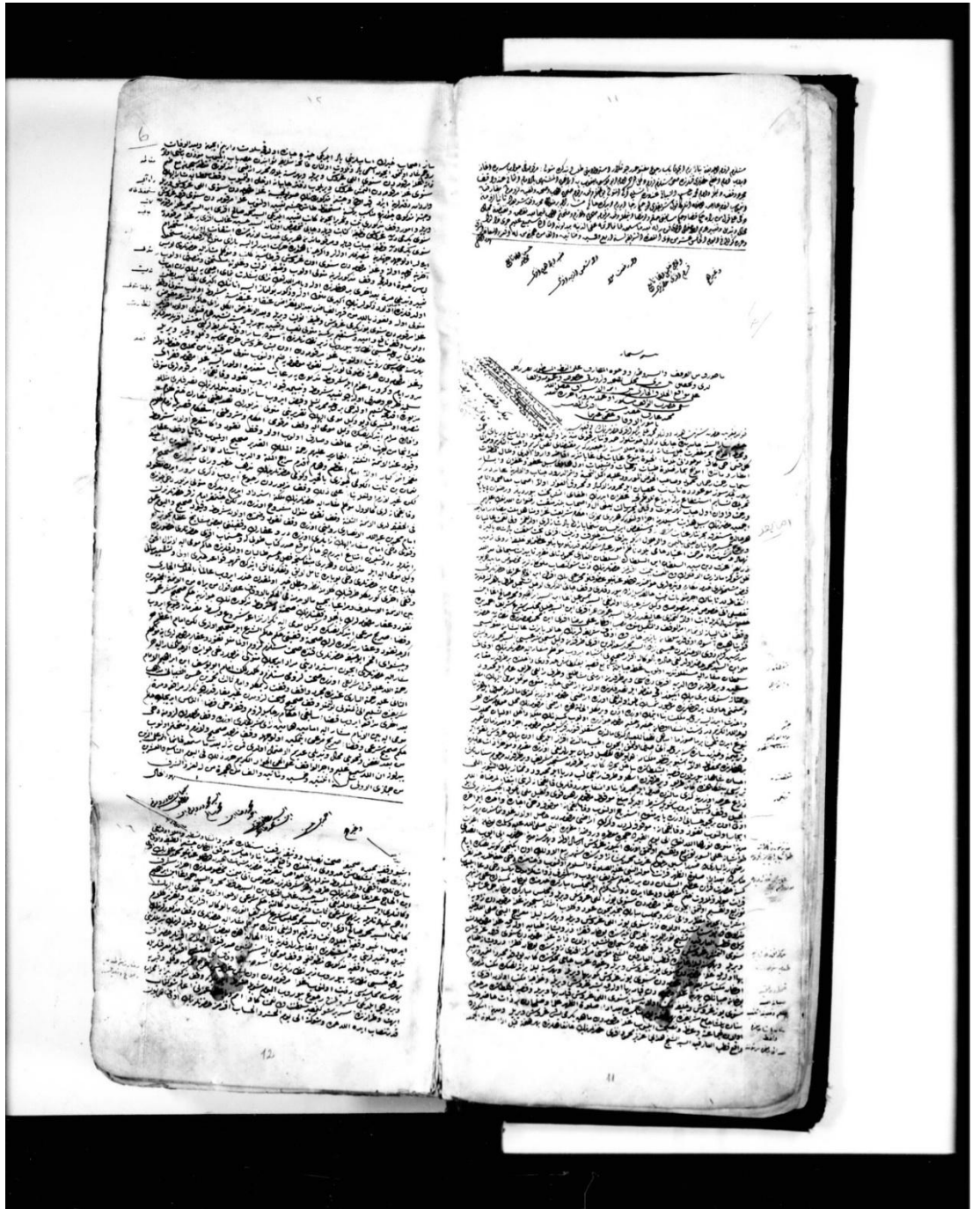

Mehmed Ali Paşa'nın memleketi, ailesi ve varislerini havâ sicilin ilk sayfası

Rumeli Sadareti Şer'iyye Sicilleri, nr. 584, s. 24.

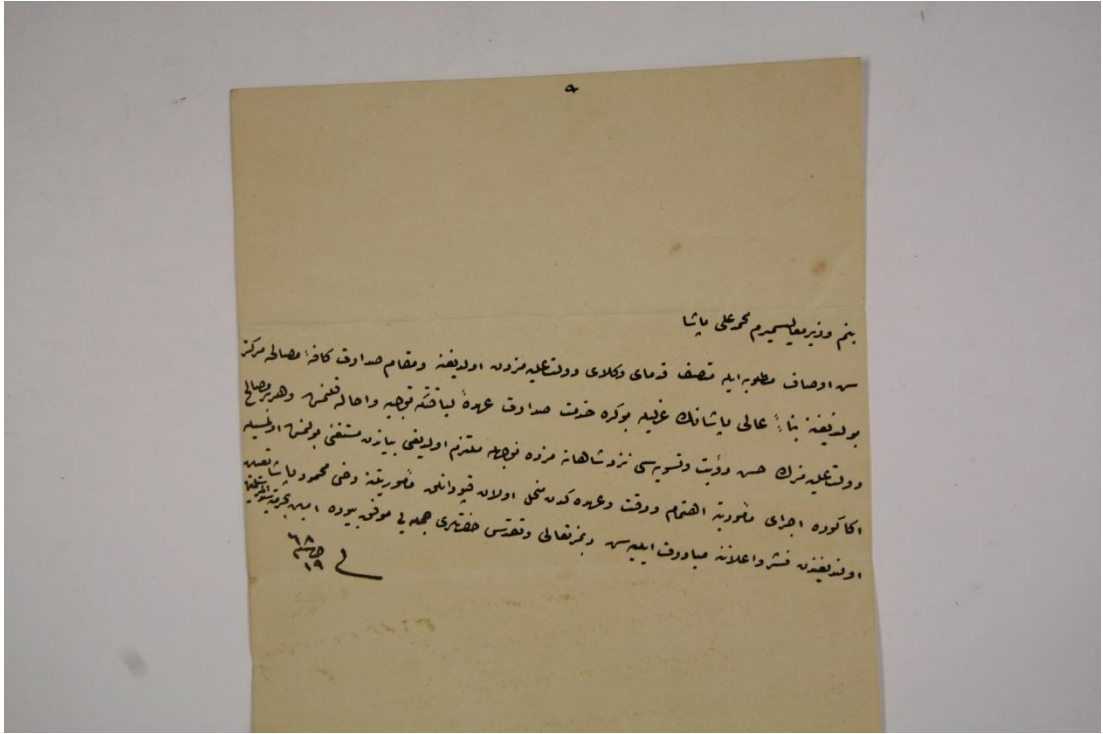

Mehmed Ali Paşa'nın henüz Paşalık unvanını almadan, Sultan II. Mahmud'un mâbeyncisi iken tesis ettiği vakfiyesi.

VGMA, nr. 747, s. 11-12.

EK-17

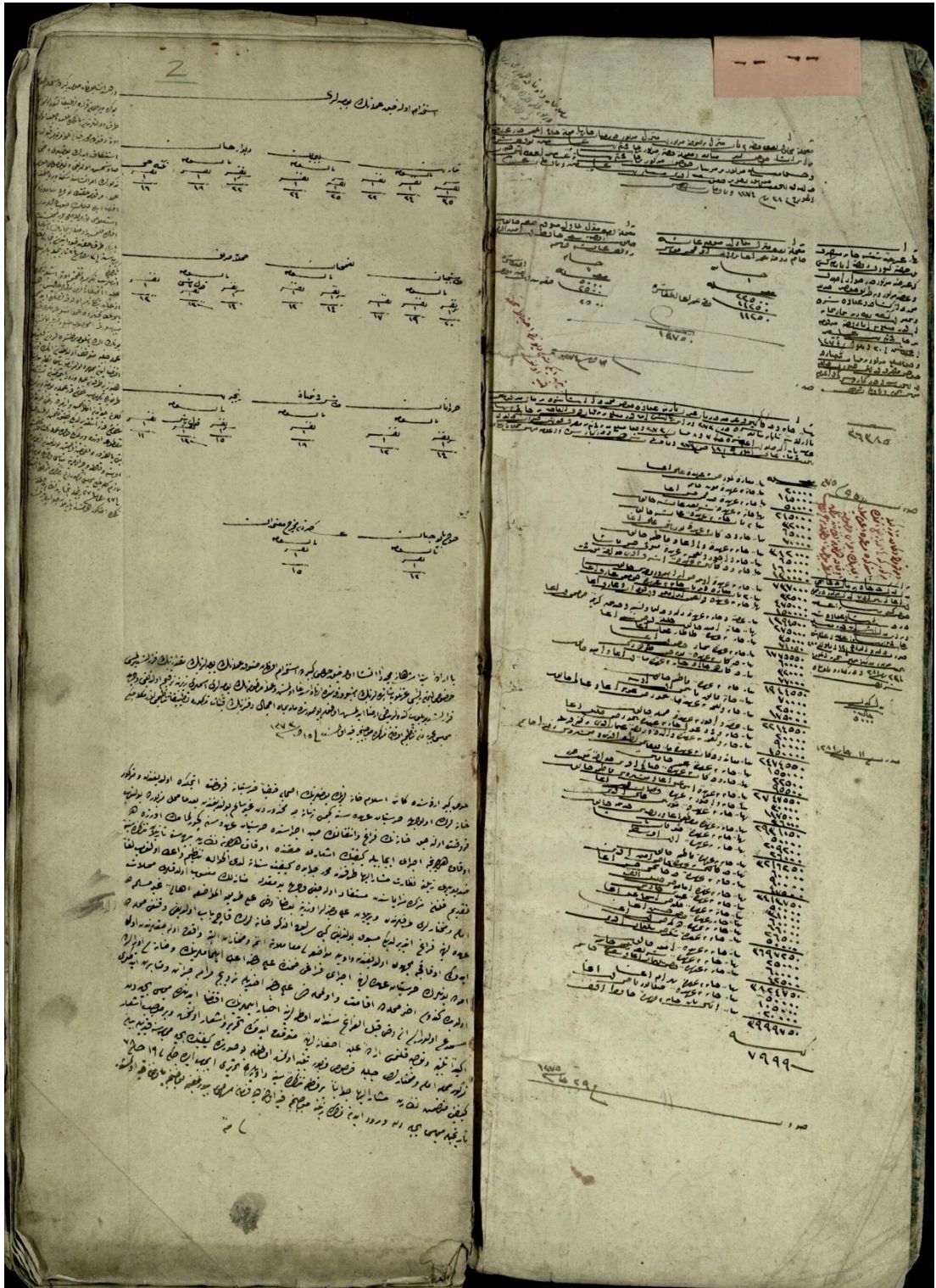

Mehmed Ali Paşa'nın Sadarete Atanması
BOA, İ.DH., 259/16067.

EK-18

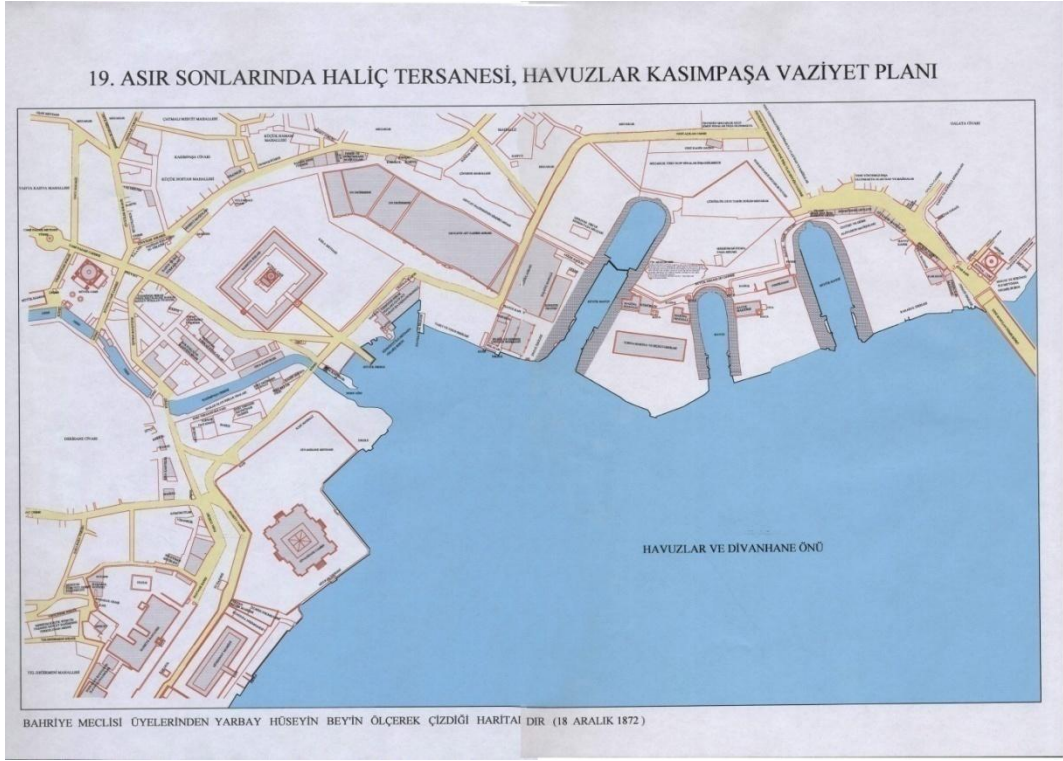
Mehmed Ali Paşa'nın Sadaretinde Çizilen, Hersek ve İşkodra Sancakları Dahilindeki Karadağ ve Dalmaçya Sahillerini Gösteren Harita
BOA, HRT.h., nr. 102.

Mehmed Ali Paşa'nın Yaptırdığı Büyük Havuz İnşaat Hesabâtı Defteri'nin İlk Sayfası
 DTA, Muhasebe Defteri, nr. 9450.

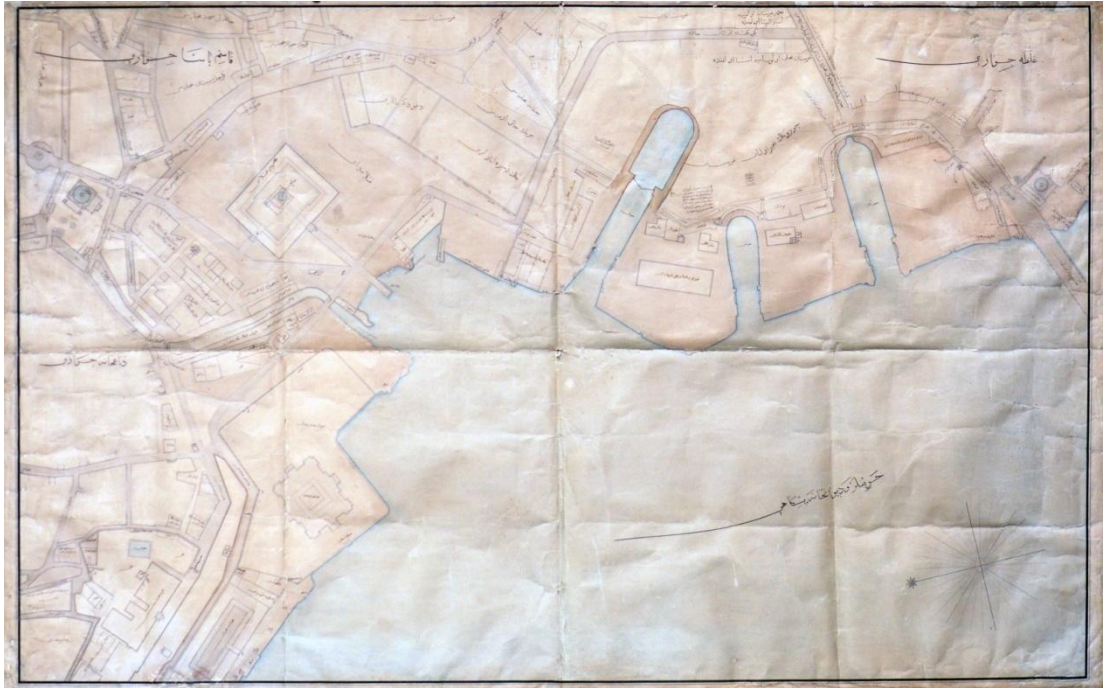

EK-20

DTA, Âsâr-ı Atîka, Demirbaş No: 2445B.

EK-21

DTA, Âsâr-ı Atîka, Demirbaş No: 2445.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Ad Soyad: Serap SUNAY
Doğum Yeri ve Yılı: Balıkesir, 04.10.1976
Email: serapsunay@yahoo.com

Öğrenim Durumu

Lisans İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (1995-1999).

Yüksek Lisans Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Tarih Anabilim Dalı (2004-2007).

Mesleki Tecrübe

1999-2004 Özel Eğitim Kurumları,
2004- Milli Eğitim Bakanlığı.

Bilimsel Yayınlar

1. Serap Sunay, “Tanzimat’ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud’un Kızı Atiyye Sultan’ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi”, *Bellekten*, LXXVII/278, (Nisan 2013), s. 119-150.
2. Serap Sunay, “Tanzimat’ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırđıç Amira ve Mal Varlığı”, *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, İstanbul 2011, s. 265-295.
3. Serap Sunay, “Sivas Doğumlu Ermeni Memurlar (Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre)”, Osmanlı Dönemi Sivas Sempozyumu 21-25 Mayıs 2007, (Ortak bildiri).